PK
3651
A2
1869
v.3

Valmiki
Ramayanam

[redacted]

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणी
शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ।
उवाह शान्तिं मम मैथिलात्मजा
तवातिशोकेन तथातिपीड़िता ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

पूर्वमुक्ता मदुक्त्या श्रुतेन त्वच्छोकेनातिपीड़िताप्यदीनभाषिणी सा मया शिवाभिर्वाग्भिरभिप्रसादिता शान्तिं दुःखनिवृत्तिम् उवाह प्रापेत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

इति सुन्दरकाण्डं सम्पूर्णमस्तु ।

प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ २० ॥
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ।
मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ २१ ॥
अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ।
न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ २२ ॥
तदलं परितापेन देवि ! मन्युरपैतु ते ।
एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३ ॥
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्य्याविवोदितौ ।
त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४ ॥
अरिघ्नं सिंहसङ्काशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।
लक्ष्मणञ्च धनुष्मन्तं लङ्काद्वारमुपागतम् ॥ २५ ॥
नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् ।
वानरान् वानरेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥ २६ ॥
शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।
नर्दतां कपिमुख्यानां न चिराच्छ्रोष्यसे स्वनम् ॥ २७ ॥
निवृत्तवनवासञ्च त्वया सार्द्धमरिन्दमम् ।
अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥

शेषं शिष्टम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
मन्युर्दैन्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

विजयी स्वपुरीं रामो नयेत्तत् स्याद्यशस्करम् ॥ १२ ॥
यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता।
रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः ॥ १३ ॥
बलैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्द्दनः।
मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४ ॥
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः।
भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५ ॥
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम्।
निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६ ॥
देवि ! हर्य्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः।
सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नस्त्वदर्थे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥
तस्य विक्रमसम्पन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः।
मनःसङ्कल्पसदृशा निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८ ॥
येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्य्यक् सज्जते गतिः।
न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९ ॥
असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलसंयुतैः।

यदि तु रामो रावणं हत्वा मां नयेत् तदा तन्नयनं तस्य यशस्कारं स्यात्। अतस्तेनैवागत्य मोचनं युक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

उपधिना छलेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

यथा तस्यानुरूपं विक्रान्तं भवति तथा त्वमेवोपपादय ॥ १५ ॥

तवादर्शनजश्चापि भयं मां परितापयेत् ।
दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६ ॥
अयञ्च वीर ! सन्देहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।
सुमहान् त्वत्सहायेन हर्य्यृक्षेषु असंशयः ॥ ७ ॥
कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ।
तानि हर्य्यृक्षसैन्यानि तौ वानरवरात्मजौ ॥ ८ ॥
त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने ।
शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य वायोर्वा तव चानघ ! ॥ ९ ॥
तदस्मिन् कार्य्यनिर्य्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे ।
किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि वाक्यविदां वर ! ॥ १० ॥
काममस्य त्वमेवैकः कार्य्यस्य परिसाधने ।
पर्य्याप्तः परवीरघ्न ! यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥
बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे ।

पुनरागमनाय प्रतीक्षमाणाया मम प्राणानामपि सन्देहः स्यादिति योजना ॥ ५ ॥ ६ ॥

उत्तरकार्य्यविषयामुक्तिमाह,—अयञ्चेति । असंशयः बाधकसंशयरहितः ॥ ७ ॥

सन्देहमेवाह,—कथं न्विति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

यद्यपि त्वमेव पर्य्याप्तः सकलराक्षसवधपूर्वं मन्मोचन इति शेषः । तथापि ईदृशो बलोदयस्तवैव यशस्यो यशोवर्धकः स्यात् ॥ ११ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससम्भ्रमम् ।

तव स्नेहान्नरव्याघ्र ! सौहार्द्दादनुमान्य च ॥ १ ॥

एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया ।

यथा मां प्राप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २ ॥

यदि वा मन्यसे वीर ! वसैकाहमरिन्दम ! ।

कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥

मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ! ।

अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्त्तं स्याद्विमोक्षणम् ॥ ४ ॥

गते हि त्वयि विक्रान्त ! पुनरागमनाय वै ।

प्राणानामपि सन्देहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ ५ ॥

तव स्नेहान्मयि सौहृदात् सुहृद्भावात् मामनुमान्य सम्मान्य ससम्भ्रमो गन्तुं सत्वरोऽहम् उत्तरं कार्य्यं प्रति पुनः पुनरुक्तः ॥ १ ॥

यथा मां प्राप्नुयात्तथा यतस्वेति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

एकदिनवासफलमाह,—मम चेति । तव सान्निध्यादल्पभाग्यायाः ममास्य महतः शोकविपाकस्य शोकरूपस्य पापफलस्य मुहूर्त्तं मोक्षणं स्यादित्यन्वयः ॥ ४ ॥

यत्ते पृष्ठं सिषेवेऽहं स्ववशा हरिपुङ्गव ! ॥ ३८ ॥
पुरा च यदहं वीर ! स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा ।
तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनिपीड़िता ॥ ३९ ॥
गच्छ त्वं कपिशार्दूल ! यत्र तौ नृपतेः सुतौ ।
इत्येवं सा समाभाष्य भूयः सन्देष्टुमास्थिता ॥ ४० ॥
हनूमन् ! सिंहसङ्काशौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
सुग्रीवञ्च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया अनामयम् ॥ ४१ ॥
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ।
अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात् तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥
इदञ्च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनञ्च ।
ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ! ॥ ४३ ॥
एतत्तवार्य्यौ नृपसंयता सा सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ।
एतच्च बुध्वा गदितो यथा त्वं श्रद्धत्स्व सीतां कुशलां समग्राम् ॥४४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

विवर्धमानं समुद्रतरणायेति शेषः ॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥
कालेनोपनिपीड़िता परायत्तेति शेषः ॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दरकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

प्रीतिसञ्जननं तस्य प्रदातुं त्वं त्वमर्हसि।
साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्ग्रथनमुत्तमम् ॥ ३० ॥
मुक्त्वा वस्त्राद्ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल!।
प्रतिगृह्य मणिं दोर्भ्यां तव हेतो रघुप्रिय! ॥ ३१ ॥
शिरसा संप्रणम्यैनामहमागमने त्वरे।
गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी ॥ ३२ ॥
विवर्धमानञ्च हि मामुवाच जनकात्मजा।
अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदभाषिणी ॥ ३३ ॥
ममोत्पतनसम्भ्रान्ता शोकवेगसमाहृता।
मामुवाच ततः सीता सभाग्योऽसि महाकपे! ॥ ३४ ॥
यद्द्रक्ष्यसि महाबाहुं रामं कमललोचनम्।
लक्ष्मणञ्च महाबाहुं देवरं मे यशस्विनम् ॥ ३५ ॥
सीतयाप्येवमुक्तोऽहमब्रुवं मैथिलीं तथा।
पृष्ठमारोह मे देवि! क्षिप्रं जनकनन्दिनि! ॥ ३६ ॥
यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम्।
राघवञ्च महाभागे! भर्त्तारमसितेक्षणे! ॥ ३७ ॥
साब्रवीन्मां ततो देवी नैष धर्मो महाकपे!।

वेण्युद्ग्रथनं वेण्याद्ग्रन्थनयोग्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥
त्वरे त्वरावान् जात इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सुराणामपि दुर्द्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षितः ।
ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ २३ ॥
समर्थौ सहितौ यन्मां न रक्षेते परन्तपौ ।
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साधुभाषितम् ॥ २४ ॥
पुनरप्यहमार्य्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ।
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि ! सत्येन ते शपे ॥ २५ ॥
रामे दुःखाभिभूते च लक्ष्मणः परितप्यते ।
कथञ्चिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ २६ ॥
इदं मुहूर्त्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ! ।
तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रौ परन्तपौ ॥ २७ ॥
त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ।
हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहबान्धवम् ॥ २८ ॥
राघवस्त्वां वरारोहे स्वपुरीं नयिता ध्रुवम् ।
यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ २९ ॥

हे राम रक्षो तव त्वां प्रति सन्नासितुं न शक्ताः तथा तद्दत्काका-दित्यर्थः । सम्भ्रमः आदरः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्य्यान्तरविमुखः ॥ २५ ॥

भवती मया दृष्टा अतःपरं परिशोचितुं न कालस्तवयोग्य इति शेषः । चिरं लङ्कायाम् आसितुं न कालोयोग्य इति पाठान्तरेऽर्थः॥२६॥

इदं मुहूर्त्तम् अस्मिन्नेव मुहूर्त्ते इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

त्वं तं निपतितं भूमौ शरण्यां शरणागतम् ॥ १५ ॥
बधार्हमपि काकुत्स्थ ! कृपया परिपालयः।
मोघमस्त्रं न शक्यन्तु कर्त्तुमित्येव राघवः ॥ १६ ॥
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम्।
वायसस्त्वां नमस्कृत्य राज्ञो दशरथस्य च ॥ १७ ॥
विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम्।
एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववान् शीलवानपि ॥ १८ ॥
किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव !।
न दानवा न गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ १९ ॥
तव राम ! रणे शक्तास्तथा प्रतिसमासितुम्।
तव वीर्य्यवतः कच्चित् मयि यद्यस्ति सम्भ्रमः ॥ २० ॥
क्षिप्रं सुनियतैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः।
भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ २१ ॥
स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः।
शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ २२ ॥

चिक्षेप चिक्षेपिथ। आर्षप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

परिपालयः पर्य्यपालयः शरीरावधेनेति भावः। इत्येवेति हेतोः ॥ १६ ॥

ततस्तदा गमनोत्तरं हिनस्ति स्म अहिनः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

नखाग्रैः केन ते भीरु! दारितं वै स्तनान्तरम्।
कः क्रीड़ति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥
निरीक्षमाणः सहसा वायसं समुदैक्षथाः।
नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥
सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः।
धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥
ततस्तस्मिन् महाबाहो! कोपसंवर्त्तितेक्षणः।
वायसे त्वं व्यधाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर! ॥ ११ ॥
स दर्भसंस्तरात् गृह्य ब्रह्मास्त्रेण न्ययोजयः।
स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखं खगम् ॥ १२ ॥
स त्वं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति।
ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह ॥ १३ ॥
भीतैश्च संपरित्यक्तः सुरैः सर्वैश्च वायसः।
त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥
पुनरप्यागतस्तत्र त्वत्सकाशमरिन्दम!।

दारितं दारितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥
धरान्तरगतः पातालस्थः ॥ १० ॥
व्यधाः अकरोः ॥ ११ ॥
दर्भसंस्तरादेकं कुशं गृह्य गृहीत्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः।

एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना।
सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे॥ १॥
इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ!।
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम्॥ २॥
सुखसुप्ता त्वया सार्द्धं जानकी पूर्वमुत्थिता।
वायसः सहसोत्पत्य विददार स्तनान्तरम्॥ ३॥
पर्य्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रज!।
पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम्॥ ४॥
ततः पुनरुपागम्य विददार भृशं किल।
ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः॥ ५॥
वायसेन च तेनैवं सततं बाध्यमानया।
बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप!॥ ६॥
ताञ्च दृष्ट्वा महाबाहो! दारिताञ्च स्तनान्तरे।
आशीविष इव क्रुद्धस्ततो वाक्यं त्वमूचिवान्॥ ७॥

यथातथं यथापूर्वं वृत्तं तयोक्तवती॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥

कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती तदा ।
भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥
शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः ।
आवृतो वदनं तस्या न विराजति साम्प्रतम् ॥ १३ ॥
किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयस्व मे ।
एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥
मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ।
मद्विहीना वरारोहा हनूमन् ! कथयस्व मे ।
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी ॥ १५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

प्रवृत्तिमुपलभ्य क्षणमपि न तिष्ठेयं स्थातुं न शक्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥
भीरुभीरुः अत्यन्तभीरुः ॥ १२ ॥
अम्बुदैरावृतस्तिमिरोन्मुक्तः शारदश्चन्द्र इव तस्या वदनं न राजति ॥ १३ ॥
एतेन तद्वाक्यश्रवणरूपेण ॥ १४ ॥
मधुरा मधुराकारा ॥ १५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम्।
अद्यास्म्यवगतः सौम्य! वैदेहस्य तथा विभोः॥ ६॥
अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः।
अद्यास्य दर्शने नाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये॥ ७॥
किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य! पुनः पुनः।
परासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा॥ ८॥
इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसम्भवम्।
मणिं पश्यामि सौमित्रे! वैदेहीमागतं विना॥ ९॥
चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति।
क्षणं वीर! न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम्॥ १०॥
नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया।
न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च॥ ११॥

तथा यथा सीतादर्शनम् अवगतः प्राप्तस्तथा तातस्य दशरथस्य प्राप्तः तद्धस्ते जनकेन दानात्तस्य स्मरणं तथा वैदेहस्य राज्ञो जनकस्य सपत्नीकस्य दर्शनं प्राप्त इत्यर्थः॥ ६। ७॥

परासुं मूर्च्छितं मां जीवनाय वाक्यवारिणा सिञ्चन्ती किमाह,— तद्ब्रूहि॥ ८॥

वैदेहीं विना आगतं मणिं पश्यामि इतः किं दुःखतरम्॥ ९॥

यदि मासं धरिष्यति जीविष्यति तदा चिरं जीवति जीविष्यतीत्यर्थः। तां विना यथाहं न जीवेयम्। तथा मां विना सापि न जीविष्यतीत्यर्थः॥ १०॥

षट्षष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः ।
तं मणिं हृदये कृत्वा रुरोद सहलक्ष्मणः ॥ १ ॥
तन्तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्षितः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ।
तथा ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥
मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे ।
वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४ ॥
अयं हि जलसम्भूतो मणिःप्रवरपूजितः ।
यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥

वत्सस्येत्यत्रापि दर्शनादिति सम्बध्यते । तथा स्नेहात् स्रवतीत्यनुकर्षः ॥ ३ ॥

मे श्वशुरेण जनकेन वधूकाले वधूत्वसम्पादके काले विवाहकाले वैदेह्याः शिरोभूषणाय सीतामातृहस्तात् गृहीत्वा दशरथहस्ते दत्तम् । तच तस्मिन् काले यथाधिकं शोभते तथा मूर्ध्नि बद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

जनकस्याप्येतदागमः कुतस्तत्राह,—अयं हीति । प्रवरैः श्रेष्ठैर्देवैः पूजितः ॥ ५ ॥

ऊर्द्धं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २५ ॥
इति मामब्रवीत् सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी ।
रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २६ ॥
एतदेव मया ख्यातं सर्वं राघव ! यद्यथा ।
सर्वथा सागरजले सन्तारः प्रविधीयताम् ॥ २७ ॥

तौ जातश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा
तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।
देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्या-
द्वाचा सम्पूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

मासादिदमानादूर्ध्वमादूर्द्धमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥
सन्तारः सन्तारोपायः प्रविधीयतां प्रविचार्य्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं मया महाभाग ! दृष्टा जनकनन्दिनी ।
उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ! ॥ १९ ॥
अभिज्ञानञ्च मे दत्तं यथावृत्तं तवान्तिके ।
चित्रकूटे महाप्राज्ञ ! वायसं प्रति राघव ! ॥ २० ॥
विज्ञाप्यः पुनरप्येष रामो वायुसुत ! त्वया ।
अखिलेन यथादृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २१ ॥
अयञ्चास्मै प्रदातव्यो यत्नात् सुपरिरक्षितः ।
ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २२ ॥
एष चूड़ामणिः श्रीमान् मया ते यत्नरक्षितः ।
मनःशिलायास्तिलकं तत् स्मरस्वेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥
एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसम्भवः ।
एनं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ ! ॥ २४ ॥
जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ! ।

उग्रेण तपसा त्वद्भक्त्या च युक्ता ॥ १९ ॥ २० ॥

यथादृष्टं राक्षसीतर्जनादि तद्विज्ञाप्य इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

उपशृण्वतः सुग्रीवस्य समक्षं दातव्य इत्यब्रवीदिति शेषः ॥ २२ ॥

एष इति । दत्तस्त्वं पश्य । यन्मनःशिलायास्तिलकं त्वया कृतं तत् स्मरस्वेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥

एष वारिसम्भवो मणिर्निर्यातितः प्रेषितः एनम् एतत्त्वत्प्रेषितमङ्गुलीयकम् ॥ २४ ॥

दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥
राक्षसीभिर्विरूपाभीरक्षिता प्रमदावने।
दुःखमापद्यते देवी त्वया वीर! सुखोचिता ॥ १३ ॥
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता।
एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १४ ॥
अधःशय्याविवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे।
रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्त्तव्यकृतनिश्चया ॥ १५ ॥
देवी कथञ्चित्काकुत्स्थ! त्वन्मना मार्गिता मया।
इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्त्तयतानघ! ॥ १६ ॥
सा मया नरशार्दूल! शनैर्विश्वासिता तदा।
ततः सम्भाषिता देवी सर्वमर्थञ्च दर्शिता ॥ १७ ॥
रामसुग्रीवसख्यञ्च श्रुत्वा हर्षमुपागता।
नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्याः सदा त्वयि ॥ १८ ॥

हे राम रामा सा सीता त्वयि मनोरथं सम्यक् न्यस्य त्वदतिरिक्त-विषयमनोरथाभाववती भूत्वा जीवन्ती धृतप्राणा मया दृष्टा ॥ १२ ॥

सुखोचिता देवी त्वया विना दुःखमापद्यते इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अधःशय्या भूशयना ॥ १५ ॥ १६ ॥

सर्वमर्थं रामसुग्रीवसख्यादि। दर्शिता ज्ञापिता ॥ १७ ॥

नियत इति। समुदाचारो गोत्रस्खलनादिव्यवहारो भक्तिश्च त्वयि तस्येव सदा नियतो नान्यत्रेत्यर्थः ॥ १८ ॥

रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ ।
चोदयन्ति हनमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ६ ॥
श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनूमान् मारुतात्मजः ।
प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति ॥ ७ ॥
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ।
तं मणिं काञ्चनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ८ ॥
दत्त्वा रामाय हनुमांस्ततः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम् ॥ ९ ॥
अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ।
तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ १० ॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ।
तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ॥ ११ ॥
त्वयि सन्यस्य जीवन्ती रामा राम ! मनोरथम् ।

चोदयन्ति प्रेरयन्ति स्म ॥ ६ ॥

सीतायै प्रणम्य । तां दिशं प्रति च प्रणम्येत्याकर्षः ॥ ७ ॥

यथा येन प्रकारेण सीताया दर्शनं जातं तत्परं वाक्यमुवाचेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

देव्या दिदृक्षया तां मार्गमाणोऽगच्छम् ॥ १० ॥

तीरे दक्षिणसमुद्रसम्बन्धिद्वीपसन्नद्धतीरे ॥ ११ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ।
प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणञ्च महाबलम् ॥ १ ॥
युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ।
प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमे * ॥ २ ॥
रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ।
रामे समनुरागञ्च यथा च नियमः कृतः ॥ ३ ॥
एतदाख्याय ते सर्वं हरयो रामसन्निधौ ।
वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥
क्व सीता वर्त्तते देवी कथञ्च मयि वर्त्तते ।
एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ! ॥ ५ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥
नियमो रावणकृतावधिरूपः । दशमो वर्त्तते मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गमेति सीतोक्तेः । तच्चेति शेषः ॥ ३ ॥
रामसन्निधौ स्थिता इति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

* वचनव्यत्यय आर्षः इति भाति ।

प्रीत्या च परमोपेतो राघवः परवीरहा ।
बहुमानेन महता हनूमन्तमवैक्षत ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

नियतां पातिव्रत्यसम्पन्नाम् । अच्युतां शरीरेण कुण्डलिनीम् ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

वनभङ्गेन जानामि मधूनां भक्षणेन च।
ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे ॥ ३७ ॥
हनूमत्कर्मदृप्तानां नदतां काननौकसाम्।
किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३८ ॥
ततः श्रुत्वा निनादन्तं कपीनां कपिसत्तमः।
आयताञ्चितलाङ्गूलः सोऽभवत् हृष्टमानसः ॥ ३९ ॥
आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः।
अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमतञ्च वानरम् ॥ ४० ॥
तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मदान्विताः।
निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ४१ ॥
हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः।
नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ४२ ॥
दृष्टा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपमम्।
आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ४३ ॥
निश्चितार्थं ततस्तस्मिन् सुग्रीवं पवनात्मजे ! ।
लक्ष्मणः प्रीतिमान् प्रीतो बहुमानादवैक्षत ॥ ४४ ॥

यदा हि। यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
आयताञ्चितलाङ्गूल इति स्वभावोक्त्यलङ्कारः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

न मे मधुवनं हन्यादहृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ३१ ॥
कौशल्यासुप्रजा राम ! समाश्वसिहि सुव्रत ! ।
दृष्टा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता ॥ ३२ ॥
न ह्यस्य कर्मणो हेतुः साधने तद्विधो भवेत् ।
हनूमतीह सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ! ॥ ३३ ॥
व्यवसायश्च शौर्य्यञ्च श्रुतञ्चापि प्रतिष्ठितम् ।
जाम्बवान्यत्र नेतास्यादङ्गदश्च हरीश्वरः ॥ ३४ ॥
हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ।
मा भूश्चिन्तासमायुक्तः सम्प्रत्यमितविक्रम ! ॥ ३५ ॥
यदा हि दर्पितोदग्राः सङ्गताः काननौकसः ।
नैषामकृतकार्य्याणामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ ३६ ॥

कुतस्तचाह,—पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमागतम् ॥ ३१ ॥

कौशल्यासुप्रजाः । सीतास्थितिपरिज्ञानेन भवतो जीवनलाभादिदानीं कौशल्या सुपुत्रवत्यभूदिति भावः । तत्रापि हनूमतैव न तु ततोऽन्येनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अस्य कर्मणः साधने तद्विधो हेतुरपरो न भवेन्नास्ति । इह हनूमति एतत्कार्य्यसाधिका सिद्धिर्ब्रह्मवरजन्या मतिश्चास्ति । हि यतः व्यवसाय उद्यमः । नेता प्रधानः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अधिष्ठाता कार्य्यकरणेयोगवान् ॥ ३५ ॥

विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा।
अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः॥ २६॥
उवाच शोकसन्तप्तं रामं कमललोचनम्।
समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः॥ २७॥
नागन्तुमिह शक्यं तैरतीतसमयैरिह।
अङ्गदस्य प्रहर्षाच्च जानामि शुभदर्शन!॥ २८॥
न मत्सकाशमागच्छेत् कृत्ये हि विनिपातिते।
युवराजो महाबाहुः प्लवतामङ्गदो वरः॥ २९॥
यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः।
भवेत्तु दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः॥ ३०॥
पितृपैतामहश्चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम्।

सहसोत्पत्य वातेरिता घना इव विनदन्तो जग्मुरिति शेषः। शीघ्रगत्या सादृश्यम्॥ २५॥

समनुप्राप्ते निकटमागते। सुग्रीवो राममुवाचेत्यन्वयः॥ २६॥ २७॥

दृष्टत्वे हेतुर्नेति। अङ्गदप्रहर्षस्य हेत्वन्तरम्॥ २८॥

विनिपातिते असाधिते॥ २९॥

यद्यपीति। अकृतकृत्यानामन्येषां वानराणां कपिस्वभावचाञ्चल्यादीदृशमधुवनभङ्गादिरूप उपक्रमो व्यापारो यद्यपि स्यात्तथाप्यङ्गदो दीनवदनत्वादिगुणको भवेत्॥ ३०॥

तत्र चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ।
सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ २० ॥
सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः ।
स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ २१ ॥
त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् ।
क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ! ब्रूमः सत्यमिदन्तु ते ॥ २२ ॥
एवन्तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत ।
साधु गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः ॥ २३ ॥
उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ।
कृत्वाकाशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवोपलाः ॥ २४ ॥
अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तञ्च वानरम् ।
तेऽम्बरं सहसोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः ॥ २५ ॥

सन्नतिर्विनयः । भविष्यच्छुभयोग्यतां भाविनीं भाग्योन्नतिम् । आख्याति सूचयति ॥ २० ॥

यत्र देशे प्राप्ता वयं यत्र सुग्रीवस्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः कृतोत्साहाः ॥ २१ ॥ २२ ॥

महाबलास्ते गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥

तत्र क्रममाह,—उत्पतन्तमिति । निराकाशं निरवकाशम् । यन्त्रे-त्यादिना दूरोत्पातेन शीघ्रगमनं सूचितम् ॥ २४ ॥

तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्य्ये परन्तपाः ! ॥ १४ ॥
पीत्वा मधु यथाकामं विक्रान्ता वनचारिणः।
किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ १५ ॥
सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरिपुङ्गवाः !।
तथास्मि कर्त्ता कर्त्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १६ ॥
नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽस्मि यद्यपि।
अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं बलात् ॥ १७ ॥
ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम्।
प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १८ ॥
एवं वक्ष्यति को राजन् ! प्रभुः सन् वानरर्षभ !।
ऐश्वर्य्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १९ ॥

किञ्चायं हर्षादाख्याति। सुग्रीवसन्देशमिति शेषः। तेन च हेतुना जानामि रामेण श्रुतोऽयं वृत्तान्त इति। तत्तस्मादकार्य्ये वनविध्वंसनरूपे कृते सतीह स्थातुं नोऽस्माकं न क्षमं न युक्तम् ॥ १४ ॥

किं शेषं न किमपि शिष्टमित्यर्थः। गमनमुचितमिति शेषः ॥ १५ ॥

कर्त्तव्ये कर्त्तव्येऽर्थे। भवद्भिः परवानहम्। भवदधीन इत्यर्थः ॥ १६ ॥

यद्यपि अहं युवराजोऽस्मि युष्मानाज्ञापयितुं नेशस्व। तत्र हेतुः। कृतकर्माणो यूयम्। कृतकर्माणो युष्मान् इत्यर्थे चार्षमिदम्। तथापि परम् अतः बलाद्धर्षयितुं न युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अहं प्रभुरिति शेषः ॥ १९ ॥

श्रान्तो दूरादनुप्राप्तो भक्षयस्व स्वकं मधु।
युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल!॥ ७॥
मौर्ख्यात्पूर्वं कृतो रोषस्तद्भवान् क्षन्तुमर्हसि।
यथैव हि पिता ते भूत्पूर्वं हरिगणेश्वरः॥ ८॥
तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसत्तम!।
आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ!॥ ९॥
इहोपयानं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम्।
भवदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्वनचारिभिः॥ १०॥
प्रहृष्टो न तु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम्।
प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः॥ ११॥
शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तानिति होवाच पार्थिवः।
श्रुत्वा दधिमुखस्यैतद्वचनं श्लक्ष्णमङ्गदः॥ १२॥
अब्रवीत्तान् हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः।
शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः!॥ १३॥
अयञ्च हर्षादाख्याति तेन जानामि हेतुना।

एभिः रक्षिभिरज्ञानात् क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इति यदे-तत्परिवारणं प्रति रोषो न कर्त्तव्य इत्यर्थः॥ ६॥ ७॥

रोषः कृतो मदीयैरिति शेषः॥ ८॥

तथा सुग्रीवस्त्वमपि त्वञ्च हरीश्वरः॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

शङ्के दधिमुखस्य परावृत्यागमनात्॥ १३॥

चतुःषष्टितमः सर्गः।

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः।
राघवं लक्ष्मणञ्चैव सुग्रीवञ्चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥
स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ।
वानरैः सहितः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥
स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः।
निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥
स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान्।
विमदानुद्धतान् सर्वान् मेहमानान् मधूदकम् ॥ ४ ॥
स तानुपागमद्वीरो बध्वा करपुटाञ्जलिम्।
उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥
सौम्य! रोषो न कर्त्तव्यो यदेभिः परिवारणम्।
अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥

सुग्रीवेणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

विमदत्वसूचकं मेहमानान् मधूदकमिति। मेहमानान् मूत्रयतः। मधुपरिणामभूतमुदकं मधूदकम्। एवं मूत्रणान् मधूनां जीर्णता बोधिता। अतएव विमदान् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अङ्गैः प्रहृष्टैः कार्य्यसिद्धिं विदित्वा
बाह्वोरासन्नामतिमात्रं ननन्द ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनात् भृशं ननन्देत्याह,—प्रीतेति। प्रीत्या सन्तोषेण स्फीताक्षौ विकसितनेत्रौ । सम्प्रहृष्टौ पुलकितगात्रौ सिद्धार्थाविव दृष्ट्वा सम्प्रहृष्टैः पुलकितैरङ्गैरुपलक्षितः कार्य्यसिद्धिं बाह्वो-रासन्नां हस्तप्राप्तामिव विदित्वा ननन्द ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम् ॥ २८ ॥
प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महायशाः ।
श्रुत्वा दधिमुखस्यैवं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ॥ २९ ॥
वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ।
प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ॥ ३० ॥
धर्षितं मर्षणीयञ्च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ।
गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि ।
शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तान् हनूमत्प्रमुखान् कपीन् ॥ ३१ ॥
इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानान्
शाखामृगांस्तान् मृगराजदर्पान् ।
प्रष्टुं कृतार्थान् सह राघवाभ्यां
श्रोतुञ्च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ ३२ ॥
प्रीतिस्फीताक्षौ सम्प्रहृष्टौ कुमारौ
दृष्ट्वा सीतार्थौ वानराणाञ्च राजा ।

दत्तवरं वरत्वेन देवैरस्माकं दत्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥
एकः सुग्रीवशब्दः शोभनग्रीवपरः ॥ २९ ॥
कृतकर्मभिः साधितकृत्यैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
तान् द्रष्टुमिच्छामि । सीताधिगमे तत्प्राप्तौ कृतं प्रयत्नञ्च श्रोतुमिच्छामि ॥ ३२ ॥

व्यवसायश्च वीर्य्यञ्च श्रुतञ्चापि प्रतिष्ठितम् ।
जाम्बवान् यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः ॥ २१ ॥
हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ।
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल ॥ २२ ॥
विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ।
आगतैश्च प्रहृष्टं तद्यथा मधुवनं हि तैः ॥ २३ ॥
धर्षितञ्च वनं कृत्स्नमुपयुक्तन्तु वानरैः ।
पातिता वनपालास्ते तदा जानुभिराहताः ॥ २४ ॥
एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह ।
नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २५ ॥
दृष्टा सीता महाबाहो ! सौमित्रे ! पश्य तत्त्वतः ।
अभिगम्य यथा सर्व्व पिबन्ति मधु वानराः ॥ २६ ॥
न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ ! ।
वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २७ ॥
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः ।

अन्यः हनूमतोऽन्य इत्यर्थः। हरिपुङ्गवे हनूमतिकार्य्यसिद्धि-र्मतिश्च ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

उपयुक्तं भुक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

यथा मधु पिबन्ति तथा सीता दृष्टेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

किमयं वानरो राजन्! वनपः प्रत्युपस्थितः।
किञ्चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत्॥ १४॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना।
लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः॥ १५॥
आर्य्य! लक्ष्मण! सम्प्राह वीरो दधिमुखः कपिः।
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः॥ १६॥
नैषामकृतकार्य्याणामीदृशः स्याद्व्यतिक्रमः।
वनं यदभिपन्नास्ते साधितं कर्म तत् ध्रुवम्॥ १७॥
वारयन्तो भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः।
तथा न गणितश्चायं कपिर्दधिमुखो बली॥ १८॥
पतिर्मम वनस्यायमस्माभिः स्थापितः स्वयम्।
दृष्टा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता॥ १९॥
न ह्यन्यं साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः।
कार्य्यसिद्धिर्हनुमति मतिश्च हरिपुङ्गवे॥ २०॥

विज्ञाप्यमानम्। दधिमुखेनेति शेषः॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥
यत् यथा वनमभिपन्नाः नाशयितुं प्रवृत्ताः॥ १७॥
वारयन्तः। हेतौ शता। वारणाद्धेतोर्जानुभिराहताः पालाः प्राप्ताः॥ १८॥
देवी दृष्टेत्यत्र न सन्देहस्तत्राप्यन्येन न किन्तु हनूमतेत्यर्थः॥ १९॥

एभिः प्रधर्षणायाञ्च वारितं वनपालकैः ।
मामप्यचिन्तयन् देव ! भक्षयन्ति वनौकसः ॥ ७ ॥
शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे ।
निवार्य्यमाणास्ते सर्वे भ्रुकुटिं दर्शयन्ति हि ॥ ८ ॥
इमे हि संरब्धतरास्तदा तैः सम्प्रधर्षिताः ।
निवार्य्यन्ते वनात्तस्मात् क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः ॥ ९ ॥
ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभाः ।
संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः सम्प्रधर्षिताः ॥ १० ॥
पाणिभिर्निहताः केचित् केचिज्जानुभिराहताः ।
प्रकृष्टाश्च तदा कामं देवमार्गञ्च दर्शिताः ॥ ११ ॥
एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्त्तरि ।
कृत्स्नं मधुवनञ्चैव प्रकामं तैश्च भक्ष्यते ॥ १२ ॥
एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ।
अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३ ॥

एभिर्हनुमदाद्यैः प्रधर्षणायामारब्धायां वनपालकैर्वारितं मामपि अपिनेतरान् पालकान् अचिन्तयन् अचिन्तयन्तः ॥ ७ ॥
भ्रुकुटिं वक्रे भ्रुवौ ॥ ८ ॥
इमे मदीयाः । संरब्धतराः निवारणायातियत्नवन्तः ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः ।
दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ।
अभयं ते प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥
किं सम्भ्रमाद्धितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि ।
कच्चिन्मधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ! ॥ ३ ॥
स समाश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ।
उत्थाय स महाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
नैवर्क्षरजसा राजन् ! न त्वया न च वालिना ।
वनं निसृष्टपूर्वं ते नाशितं तत्तु वानरैः ॥ ५ ॥
न्यवारयमहं सर्वान् सहैभिर्वनचारिभिः ।
अचिन्तयित्वा मां हृष्टा भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ६ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥

किं सम्भ्रमात् कस्य भयादिहागतोऽसीति शेषः । यत् कृत्स्नं हितं तत् ब्रूहि । यतस्त्वं सर्वमुचितमनुचितञ्च वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नैव निसृष्टपूर्वं वानरेभ्यो यथेच्छभोगाय कदापि नानुज्ञातम् ॥५६॥

जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३५ ॥
निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः ।
सहस्रांशुसुतो धीमान् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३६ ॥
रामञ्च लक्ष्मणञ्चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ।
समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३७ ॥
स निपत्य महावीरः सर्वैस्तैः परिवारितः ।
हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३८ ॥
स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
सुग्रीवस्याशु तौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीड़यत् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

नृपाज्ञापरिपन्थिनः । तदाज्ञाविरुद्धकर्त्तारः । अमर्षप्रभवोऽक्षमाजन्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

समप्रतिष्ठां समतलाम् । जगतीं भूमिं दृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
तौ सर्ववानरपूज्यौ चरणावित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

मदान्धो न कृपाञ्चक्रे आर्य्यकोऽयं ममेति सः।
अथैनं निष्पिपेषाशु वेगेन वसुधातले ॥ २७ ॥
स भग्नबाहूरुमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः।
प्रमुमोह महावीरो मुहूर्त्तं कपिकुञ्जरः ॥ २८ ॥
स कथञ्चिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः।
उवाचैकान्तमागत्य स्वान् भृत्यान् समुपागतान् ॥ २९ ॥
एत गच्छत गच्छामो भर्त्ता नो यत्र वानरः।
सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३० ॥
सर्वञ्चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्याम पार्थिवे।
अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ ३१ ॥
इष्टं मधुवनं ह्येतत् सुग्रीवस्य महात्मनः।
पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३२ ॥
स वानरानिमान् सर्वान् मधुलुब्धान् गतायुषः।
घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान् ॥ ३३ ॥
बध्वा ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिपन्थिनः।
अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे भविष्यति ॥ ३४ ॥
एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान् महाबलः।

हरयः पालाः हरीन् हनुमदादीन् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
आर्य्यकः सुग्रीवमातुलत्वात् पूज्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
भर्त्ता राजा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तदा दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः।
हतं मधुवनं दृष्ट्वा सान्त्वयामास तान् हरीन् ॥ १९ ॥
एत गच्छत गच्छामो वानरानतिदर्पितान्।
बलेनावारयिष्यामि प्रभुञ्जानान् मधूत्तमम् ॥ २० ॥
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः।
पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहिता ययुः ॥ २१ ॥
मध्ये चैषां दधिमुखः सुप्रगृह्य महातरुम्।
समभ्यधावन् वेगेन सर्वे ते च प्लवङ्गमाः ॥ २२ ॥
ते शिलाः पादपांश्चैव पाषाणानपि वानराः।
गृहीत्वाभ्यागमन् क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २३ ॥
बलान्निवारयन्तश्च आसेदुर्हरयो हरीन्।
सन्दष्टोष्ठपुटाः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥
अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः।
अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखांस्तदा ॥ २५ ॥
सवृक्षन्तं महाबाहुमापतन्तं महाबलम्।
वेगवन्तं विजग्राह बाहुभ्यां कुपितोऽङ्गदः ॥ २६ ॥

तान् स्वसम्बन्धिनः पालान् ॥ १९ ॥

एत आगच्छत अग्रे इति शेषः। गच्छामः वयमप्यागच्छाम इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

सर्वे ते च समभ्यधावन्निति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

क्षिपन्त्यपि तथान्योऽन्यं स्खलन्ति च तथापरे।
केचित् क्ष्वेड़ान् प्रकुर्वन्ति केचित् कूजन्ति हृष्टवत् ॥ १३ ॥
हरयो मधुना मत्ताः केचित् सुप्ता महीतले।
धृष्टाः केचिद्धसन्त्यन्ये केचित् कुर्वन्ति चेतरत् ॥ १४ ॥
कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचित् बुध्यन्ति चेतरत्।
येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु ॥ १५ ॥
तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः।
जानुभिश्च प्रघृष्टाश्च देवमार्गञ्च दर्शिताः ॥ १६ ॥
अब्रुवन् परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः।
हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् ॥ १७ ॥
वयञ्च जानुभिर्घृष्टा देवमार्गञ्च दर्शिताः ॥ १८ ॥

उन्मत्तवेगाः। उन्मत्तानां वेगो येषां ते। यद्वातिशयितवेगा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

इतरत्रोदनम् ॥ १४ ॥

केचिदन्यत्कृत्वा अन्यद्वदन्ति। केचिदुक्तवचनार्थं विद्यमानं परित्यज्यान्यमेव बुध्यन्ते ॥ १५ ॥

प्रतिषिद्धाः ताड़नादिना निरस्ताः जानुभिः प्रघृष्टाः जानुषु गृहीत्वा आकृष्टाः। देवमार्गम् अपानद्वारमिति तीर्थः। देवमार्गं दर्शिताः। पादौ गृहीत्वोर्द्धं प्रक्षिप्ता इत्यर्थः। कर्णौ अङ्गुलिभिर्धृत्वोर्द्धीकृता इति वार्थं इत्यन्ये ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम्।
पपुः सर्वे मधु तदा रसवत् फलमाददुः॥ ७॥
उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान् समागतान्।
ते ताड़यन्तः शतशः सक्ता मधुवने तदा॥ ८॥
मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते।
पिबन्ति कपयः केचित् सङ्घशस्तत्र हृष्टवत्॥ ९॥
घ्नन्ति स्म सहिताः सर्वे भक्षयन्ति तथापरे।
केचित् पीत्वापविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः॥ १०॥
मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योऽन्यमुत्कटाः।
अपरे वृक्षमूलेषु शाखा गृह्य व्यवस्थिताः॥ ११॥
अत्यर्थञ्च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य्य शेरते।
उन्मत्तवेगाः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत्॥ १२॥

यत्र मधुवनं यत्र मार्गे गमनेन मधुवनं प्राप्यते तेन मार्गेण जग्मुः॥ ६॥

ते पटवो हनूमान् च मैथिलीं दृष्ट्वा अन्ये तन्मुखात्तां लङ्कास्थां श्रुत्वा महत्कार्य्यकरणेन भयराहित्यादतिसर्गादङ्गदानुज्ञानान्मधुवनं प्रविष्टाः पालान् बलादाक्रम्य बद्धा मधु पपूरसवत्फलञ्चाददुर्भक्षणार्थमिति शेषः॥ ७॥

मधुवने सक्ता भक्षणार्थं लग्नाः॥ ८॥ ९॥

अपविध्यन्ति प्रक्षिपन्ति मधूनि मधुपटलानि॥ १०॥ ११॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनूमान् वानरर्षभः ।
अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ! ॥ १ ॥
अहमावर्जयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ।
श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २ ॥
प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ।
अवश्यं कृतकार्य्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ॥ ३ ॥
अकार्य्यमपि कर्त्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ।
अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥ ४ ॥
साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ।
पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥ ५ ॥
जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुमम् ।
ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य शक्तितः ॥ ६ ॥

पुनरुक्तमेव विस्तरेणाह,—तानिति ॥ १ ॥
आवर्जयिष्यामि निवारयिष्यामि ॥ २ ॥ ३ ॥
ईदृशम् एतन्मात्रार्थकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

मदात्कपिं ते कपयः समन्तात्-
महावनं निर्विषयञ्च चक्रुः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

समापयन्तः मृतकल्पं कुर्वन्तः । महावनं निर्विषयं निर्गतमधुफलादिभोज्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो
वनस्य गोप्ता हरिवृद्धवीरः।
चकार भूयो मतिमुग्रतेजा
वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः॥ २१॥

उवाच कांश्चित्परुषाण्यभीत-
मशक्तमन्यांश्च तलैर्जघान।
समेत्य कैश्चित्कलहञ्चकार
तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित्॥ २२॥

स तैर्मदादप्रतिवार्य्यवेगै-
र्बलाच्च तेन प्रतिवार्य्यमाणैः।
प्रधर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य
प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम्॥ २३॥

नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्त-
स्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः।

नुदन्तं व्यथयन्तं समाकुलम् उत्कटमत्तचेष्टं दृप्तोऽतिमत्तः॥ १९॥
॥ २०॥

प्रवृद्धैः प्रवृद्धमदैः॥ २१॥ २२॥

मदादप्रतिवार्य्यो निवारयितुमशक्यो वेगो येषां तैः। तेन दधि-मुखेन बलात्प्रतिवार्य्यमाणैः। प्रधर्षणे दोषं राजदण्डमनवेक्ष्य। अतएव त्यक्तभयैः। समेत्य प्रकृष्यते स्म॥ २३॥

परस्परं केचिदुपाश्रयन्ति
परस्परं केचिदतिब्रुवन्ति।
द्रुमात् द्रुमं केचिदधिद्रवन्ति
क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित्॥ १७॥
महीतलात् केचिदुदीर्णवेगा
महाद्रुमाग्र्याण्यभिसम्पतन्ति।
गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति
रुदन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति॥ १८॥
नुदन्तमन्यः प्रनुदन्नुपैति
समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीत्।
न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो
न चात्र कश्चिन्न बभूव दृप्तः॥ १९॥
ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं
द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान्।
समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा
निवारयामास कपिः कपींस्तान्॥ २०॥

तत्र बाह्यमानन्दसूचकमाह,—गायन्तीति॥ १६॥
अतिब्रुवन्ति विवादं कुर्वन्ति। नगाग्राद् वृक्षाग्रात्॥ १७॥
गानरोदनहासामधुपानमत्तधर्माः॥ १८॥

कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११ ॥
ततः कुमारस्तान् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखान् कपीन्।
अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२ ॥
ते निसृष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना।
हरयः समपद्यन्त द्रुमान्मधुकराकुलान् ॥ १३ ॥
भक्षयन्तः सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च।
जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः ॥ १४ ॥
ततश्चानुमताः सर्वे सुसंहृष्टा वनौकसः।
मुदिताश्च ततस्ते च प्रनृत्यन्ति ततस्ततः ॥ १५ ॥

गायन्ति केचित् प्रहसन्ति केचित्
नृत्यन्ति केचित् प्रणमन्ति केचित्।
पठन्ति केचित् प्रचरन्ति केचित्
प्लवन्ति केचित् प्रलपन्ति केचित् ॥ १६ ॥

मधुपिङ्गलाः मधुपिङ्गलवर्णाः ॥ ११ ॥
अनुमान्य कृतानुमतिकान् कृत्वा। निसर्गमाज्ञाम् ॥ १२ ॥
निसृष्टाः कृताज्ञाः ॥ १३ ॥
भक्षयन्त अभक्षयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥
अनुमताः मधुपानादौकृतानुमतिकाः। हर्षमुदोर्बाह्याभ्यन्तरत्व-कृतोभेदः ॥ १५ ॥

समादाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥
प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६ ॥
प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः ।
नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमशतायुतम् ॥ ७ ॥
यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ।
अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥
यद्रक्षति महावीरः सदा दधिमुखः कपिः ।
मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥
ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ।
वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्तं महावनम् ॥ १० ॥
ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ।

परमं यशः कर्तुं च निश्चित्य पुप्लुवुरिति सम्बन्धः । कर्मसिद्धिभिः सीता-दर्शनलङ्कादहनकर्मभिरुन्नताः उन्नतचित्ताः ॥ ५ ॥

रामप्रतीकारे रामकर्तव्ये रावणप्रतीकारे निश्चितार्था अभूवन् इति शेषः ॥ ६ ॥

वनं सुग्रीवस्य मधुवनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

दधिमुखस्तन्नामा ॥ ९ ॥

परमोत्कटास्तत्रत्यमधुपानादावत्युत्कटोत्कण्ठावन्तः । महाननाख्यं वनमित्यर्थः ॥ १० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्लन्त वनौकसः ।
अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥
प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः ।
महेन्द्राग्रात्समुत्पत्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥ २ ॥
मेरुमन्दरसङ्काशा मत्ता इव महागजाः ।
छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥
सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् ।
हनूमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४ ॥
राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्त्तुञ्च परमं यशः ।

अगृह्लन्त युक्तियुक्तत्वेनामन्यन्त ॥ १ ॥
पुप्लुवुः प्लवन्तो जग्मुः ॥ २ ॥
आकाशं छादयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥
सभाज्यमानं पूज्यमानं भूतैः सिद्धादिभिः दृष्टिभिर्वहन्त इव । प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृष्टीनां वाहकत्वोत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥
राघवे कार्य्यनिर्वृत्तिं कार्य्यसिद्धिं समाधाय निश्चित्य । तस्यात्मनश्च

न तावदेषामतिरक्षमा नो
यथा भवान् पश्यति राजपुत्र ! ।
यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा
तथा भवान् पश्यतु कार्य्यसिद्धिम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अथ जाम्बवानङ्गदक्रोधपरिहाराय तन्मतं बहुमान्यसद्भावेन निवर्त्तयति । न तावदिति । हे राजपुत्र यथा भवान् पश्यति विचारयति । एषा मतिर्नास्माकमक्षमा न किन्तु युक्तैव । यथा रामस्य मतिर्निविष्टा अवस्थिता तथा कार्य्यसिद्धिं भवान् पश्यत्वित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

नैषा बुद्धिर्महाबद्धे! यद्ब्रवीषि महाकपे!।
विचेतुं वयमाज्ञप्ता दक्षिणां दिशमुत्तमाम्॥ १५ ॥
नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता।
कथञ्चिन्निर्जितां सीतामस्माभिर्नाभिरोचयेत्॥ १६ ॥
राघवो नृपशार्दूलः कुलं व्यपदिशन् स्वकम्।
प्रतिज्ञाय स्वयं राजा सीताविजयमग्रतः॥ १७ ॥
सर्वेषां कपिमुख्यानां कथं मिथ्या करिष्यति।
विफलं कर्म च कृतं भवेत्तुष्टिर्न तस्य च॥ १८ ॥
वृथा च दर्शितं वीर्य्यं भवेद्वानरपुङ्गवाः!।
तस्माद्गच्छाम वै सर्वे यत्र रामः सलक्ष्मणः।
सुग्रीवश्च महातेजाः कार्य्यस्यास्य निवेदने॥ १९ ॥

व्यलीकैरप्रियैर्दुःखैर्योजयित्वेति शेषः। तथा कृत्वा किं फलमिति शेषः। किं परिक्लेश्यतामिति पाठान्तरम्॥ १२॥ १३॥ १४॥

नैषा बुद्धिर्युक्तेति शेषः। तत्र हेतुमाह,—विचेतुमिति॥ १५॥

प्रथमं जय एव दुर्लभः। कथञ्चिज्जयेऽपि यदि न रोचयेत्तदा कार्य्यनाश इति भावः॥ १६॥

अत्रचौ हेतुः कुलं व्यपदिशन्निति। प्रतिज्ञायेति च अग्रतः कपिमुख्यानामित्यन्वयः॥ १७॥

अत्रचौ फलवैपरीत्यं दर्शयति। विफलमिति॥ १८॥

अस्य कार्य्यस्य निवेदने मतिं कृत्वेति शेषः॥ १९॥

दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदितुम्।
न युक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातपौरुषैः॥ ८॥
न हि वः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे।
तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः! ॥ ९॥
जित्वा लङ्कां सरक्षौघां हत्वा तं रावणं रणे।
सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्था हृष्टमानसाः॥ १०॥
तेष्वेवं हतशेषेषु राक्षसेषु हनूमता।
किमन्यदत्र कर्त्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम्॥ ११॥
रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यस्याम जनकात्मजाम्।
किं व्यलीकैस्तु तान् सर्वान् वानरान् वानरर्षभान्॥ १२॥
वयमेव हि गत्वा तान् हत्वा राक्षसपुङ्गवान्।
राघवं द्रष्टुमर्हामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम्॥ १३॥
तमेव कृतसङ्कल्पं जाम्बवान् हरिसत्तमः।
उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित्॥ १४॥

दृष्टा देवी नानीता इति तत्र रामसमीपे निवेदितुं न युक्तमिव पश्यामि॥ ८॥

तुल्योऽस्तीति शेषः॥ ९॥ १०॥

अन्यत्कर्त्तव्यं किमस्ति अपि तु जानकीग्रहणपूर्वकगमनादन्यन्न किमपीत्यर्थः॥ ११॥

न्यस्याम स्थापयाम। तान् सर्वान्। किष्किन्धायामागतान्

षष्टितमः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ।
अश्विपुत्रौ महावेगौ बलवन्तौ प्लवङ्गमौ ॥ १ ॥
पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ।
अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ २ ॥
सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान् पुरा ।
वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीञ्चमूम् ॥ ३ ॥
सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ महाबलौ ।
एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ४ ॥
लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ।
अहमेकोऽपि पर्य्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ ५ ॥
तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणञ्च महाबलम् ।
किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ ६ ॥
कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ।
वायुसूनोर्बलेनैव दग्धा लङ्केति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥

तस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ।
यदत्र प्रतिकर्त्तव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तत्प्रापकारणमाह,—सेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५८ ॥

अधःशय्याविवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमोदये।
रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्त्तव्यकृतनिश्चया ॥ २८ ॥
कथञ्चिन्मृगशावाची विश्वासमुपपादिता।
ततः सम्भाषिता चैव सर्वमर्थं प्रकाशिता ॥ २९ ॥
रामसुग्रीवसख्यञ्च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता।
नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्त्तरि चोत्तमा।
यन्न हन्ती दशग्रीवं स महात्मा दशाननः ॥ ३० ॥
निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३१ ॥
सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्षिता।
प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुताङ्गता ॥ ३२ ॥

तदेकवास इति व्याख्यातम्। राक्षसीभिस्तर्ज्यमाना दृष्टेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

कथञ्चिदादौ तूष्णीं रामकथाप्रस्तावेन। सर्वमर्थं रामसुग्रीववृत्तान्तम् ॥ २९ ॥

तदेवाह,—रामसुग्रीवसख्यञ्चेति। नियतः समुदाचारो दृढ़पातिव्रत्यं भर्त्तरि उत्तमा भक्तिश्चास्ति। इयत्यापि सामग्र्या यद्दशाननं शापादिना न हन्ति तत्स दशाननो महात्मा तपोबलेन शापाऽयोग्य इति भावः ॥ ३० ॥

अथापि सीतावरोधजन्यपापेन मृतप्राय एव स इत्याह,—निमित्तमात्रमिति। अतोऽस्माभिरपि सुशक्यवध एव स इति भावः ॥ ३१ ॥

हनूमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २१ ॥
अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ।
अधस्ताच्छिंशपामूले साध्वी करुणमास्थिता ॥ २२ ॥
राक्षसीभिः परिवृता शोकसन्तापकर्शिता ।
मेघरेखापरिवृता चन्द्ररेखेव निष्प्रभा ॥ २३ ॥
अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ।
पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २४ ॥
अनुरक्ता हि वैदेही रामे सर्वात्मना शुभा ।
अनन्यचित्ता रामेण पौलोमीव पुरन्दरे ॥ २५ ॥
तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च ।
सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ २६ ॥
राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ।
एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ २७ ॥

तदेवाह,—जयतीति ॥ २० ॥ २१ ॥

सीतादुःखविमर्शेऽपि सम्प्रत्येव समानेतुमुचितेत्याशयेन तद्दशां वर्णयति । अशोकेत्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥

अचिन्तयन्ती योग्यत्वेनागणयन्ती । अगणने हेतुः पतिव्रतेति । अगणनाचावष्टब्धा निरुद्धा अस्तीति शेषः ॥ २४ ॥

रामेण रामप्रीत्या अनन्यचित्ता पौलोमीव । नहुषरुद्धा पौलोमीव ॥ २५ ॥

न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेद्‌रिवाहिनी ॥ १४ ॥
सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वजाः ।
अलमेकोऽपि नाशाय वीरो वालिसुतः कपिः ॥ १५ ॥
प्लवगस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः ।
मन्दरोऽप्यवशीर्य्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १६ ॥
स देवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु ।
मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १७ ॥
अश्विपुत्रौ महावेगावेतौ प्लवगसत्तमौ ।
एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १८ ॥
मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुरी ।
राजमार्गेषु सर्वेषु नाम विश्रावितं मया ॥ १९ ॥
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥
अहं कोसलराजस्य दासः पवनसम्भवः ।

इदानीं सर्वेऽपि भवन्तस्तद्वधे समर्था इत्याह,—सागरोऽपीति ॥ १४ ॥

ये च पूर्वजा राक्षसास्तेषां नाशायैकोऽपीत्यन्वयः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥
मयैव निहता निहतप्राया । एवञ्च सर्वैर्मिलित्वा नाशनीयेति किं वाच्यमिति भावः । नामेति सुग्रीवादेरिति शेषः ॥ १९ ॥

कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८ ॥
अहन्तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम् ।
सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ९ ॥
ब्राह्ममस्त्रञ्च रौद्रञ्च वायव्यं वारुणं तथा ॥ १० ॥
यदि शक्रजितोऽस्त्राणि दुर्निरीक्ष्याणि संयुगे ।
तान्यहं निहनिष्यामि विधमिष्यामि राक्षसान् ॥ ११ ॥
भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ।
मयाऽतुला विसृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा ॥ १२ ॥
देवानपि रणे हन्यात् किं पुनस्तान्निशाचरान् ।
भवतामननुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि माम् ॥ १३ ॥
सागरोऽप्यतियाद्वेलां मन्दरः प्रचलेदपि ।

कृतास्त्रैर्देवांशत्वादस्त्रप्रयोगसमर्थैः ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थं सम्भ्रमेण पुनराह,—अहन्त्विति । अहमेवेत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥

यद्यपि दुर्निरीक्ष्याणि तथापि तान्यहं निहनिष्यामि । ब्रह्मणो वरदानान्निवारयामि । परावृत्तैस्तैरेव राक्षसान् विधमिष्यामि निहनिष्यामि ॥ ११ ॥

रुणद्धि रोत्स्यति ॥ १२ ॥

भवतामननुज्ञातः अनुज्ञां विना मे विक्रमो राक्षसवधप्रवृत्तिर्मां रुणद्धीत्यर्थः । अतः पूर्वमेव मया न पराक्रान्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

न तदग्निशिखा कुर्य्यात् संस्पृष्टा पाणिना सती।
जनकस्य सुता कुर्य्यात् यत् क्रोधकलुषीकृता ॥ ५ ॥
जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वाननुज्ञाप्य महाकपीन्।
अस्मिन्नेवङ्गते कार्य्ये भवताञ्च निवेदिते।
न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥
अहमेकोपि पर्य्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम्।
तां लङ्कान्तरसा हन्तुं रावणञ्च सराक्षसम् ॥ ७ ॥
किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः।

नैतावता सीताशीलं दुर्बलमित्याशङ्क्यमित्याह,—नेति। यत् क्रुद्धा सीता कुर्य्यात्तत्स्पृष्टाग्निशिखापि न कुर्य्यात्। इयन्तु भर्त्तुः पराक्रमकीर्त्तये नाद्यापि क्रुद्ध्यतीति भावः। अक्रुद्धाया अपि स्पर्शमात्रेण प्राप्तो नाशस्तु रावणतपसा निवारित इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

इदानीं भृत्यजयस्यापि स्वामिसम्बन्धित्वसत्त्वेन वयमेव सीतापातिव्रत्यं सहायमासाद्य रावणं जित्वा देव्या सह राघवौ द्रक्ष्यामह इत्याह,—जाम्बवदिति। जाम्बवदादीननुज्ञाप्यानुज्ञां कुर्वन्त्विति सम्प्रार्थ्य। अस्मिन् कार्य्ये सीतान्वेषणरूपे। एवं सति उक्तप्रकारं प्राप्ते तत्प्रकारविशिष्टे च भवतां निवेदिते सति। तौ पार्थिवात्मजौ वैदेह्या संद्रष्टुं न्याय्यमित्यब्रवीदिति शेषः ॥ ६ ॥

तया सह दर्शने उपपत्तिमाह,—अहमिति एवञ्च राक्षसान् हत्वा देव्यानयनं कृत्वा देव्या सहैव तौ द्रक्ष्याम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

एतदाख्याय तत्सर्वं हनूमान् मारुतात्मजः ।
भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥
सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च सम्भ्रमः ।
शीलमासाद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः ॥ २ ॥
आर्य्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः ! ।
तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ॥ ३ ॥
सर्वथातिप्रकृष्टोसौ रावणो राक्षसेश्वरः ।
यस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ४ ॥

एतदिति । उत्तरं पराक्रमत्वात्सर्वतोऽधिकम् ॥ १ ॥

सम्भ्रम आदर उत्साह इत्यर्थः । सीतायाः शीलं सद्वृत्तं पातिव्रत्यम् आसाद्य दृष्ट्वा । राघवोद्योगादेः साफल्यज्ञानेन मम मनः प्रीणितं तुष्टम् । मम च प्रवणं मन इति पाठेऽपि प्रवणं सन्तोषप्रवणमित्यर्थः ॥ २ ॥

सदृशं पतिव्रतानामरुन्धत्यादीनां सदृशमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तर्हि रावणं किमिति नादहदित्यत आह,—सर्वथेति । अतिप्रकृष्टः महातपःसम्पन्न इत्यर्थः । तां सीतां स्पृशतोऽपि यस्य गात्रं तपसा न नाशितमिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

हृदयञ्च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः।
तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ १६४ ॥
ऋषिवाक्यैश्च दृष्टार्थैरभवं हृष्टमानसः।
पुनर्दृष्टा च वैदेही विसृष्टश्च तया पुनः ॥ १६५ ॥
ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः।
प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकाङ्क्षया ॥ १६६ ॥
ततः श्वसनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम्।
पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६७ ॥
राघवस्य प्रसादेन भवताञ्चैव तेजसा।
सुग्रीवस्य च कार्य्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६८ ॥
एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम्।
तत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

दृष्टार्थैर्दृष्टसंवादैः महागुणैः कारणैः मत्प्रवृत्तिकारणैः सीतारामरूपैः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

आरेभे। लिडुत्तमः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः ॥ १५६ ॥
आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् ।
ततस्तन्नगरद्वारं वेगेन प्लुतवानहम् ॥ १५७ ॥
पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् ।
दहाम्यहमसम्भ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १५८ ॥
विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ।
लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५९ ॥
दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः ।
रामस्य च महत्कार्य्यं मयेदं विफलीकृतम् ॥ १६० ॥
इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ।
ततोऽहं वाचमश्रौषञ्चारणानां शुभाक्षराम् ॥ १६१ ॥
जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिणाम् ।
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ॥ १६२ ॥
अदग्धा जानकीत्येव निमित्तैश्चोपलक्षितम् ।
दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः ॥ १६३ ॥

घ्नन्तो मामिति शेषः। आर्षमेतत् ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥

विस्मयकारी य उदन्तो वृत्तान्तस्तद्भाषिणां तं वदताम् ॥ १६२ ॥

उपलक्षितं तददहनमिति शेषः। निमित्तैः शुभसूचकैः। निमित्तान्याह,—दीप्यमानेत्यादि ॥ १६३ ॥

दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ! ।
दूतेन वेदितव्यञ्च यथाभिहितवादिना ॥ १४९ ॥
सुमहत्यपराधेऽपि दूतस्यातुलविक्रम ! ।
विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्ति हि शास्त्रतः ॥ १५० ॥
विभीषणेनैवमुक्तो रावणः सन्दिदेश तान् ।
राक्षसानेतदेवाद्य लाङ्गूलं दह्यतामिति ॥ १५१ ॥
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ।
वेष्टितं शणवल्कैश्च पट्टैः कार्पासकैस्तथा ॥ १५२ ॥
राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः ।
तदादीप्यन्त मे पुच्छं हनन्तः काष्ठमुष्टिभिः ॥ १५३ ॥
बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः ।
न मे पीड़ा भवेत्काचिद्दिदृक्षोर्नगरीं दिवा ॥ १५४ ॥
ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् ।
अघोषयन् राजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ १५५ ॥
ततोऽहं सुमहद्रूपं सङ्क्षिप्य पुनरात्मनः ।

नैवम् अयमवध्य इत्यर्थः । एष निश्चयः एतद्बधनिश्चयः संलक्ष्यते विचार्य्यते ॥ १४८ ॥

वेदितव्यं निवेदनीयम् । एवञ्चैवमुक्तिर्दूतस्य नापराध इत्यर्थः ॥ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवस्य च ।
यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १४३ ॥
वानराणां प्रभावोऽयं न केन विदितः पुरा ।
देवतानां सकाशञ्च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः ॥ १४४ ॥
इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया ।
मामैक्षत ततो रुष्टश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १४५ ॥
तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा ।
मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ १४६ ॥
ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः ।
तेन राक्षसराजश्च याचितो मम कारणात् ॥ १४७ ॥
नैवं राक्षसशार्दूल ! त्यज्यतामेष निश्चयः ।
राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संलक्ष्यते त्वया ॥ १४८ ॥

समीपं प्रस्थापितो दूत इति शेषः। दूतप्रेषणं विना प्रथममेव युद्धस्याधर्मत्वादिति भावः ॥ १४२ ॥

सीतादानाभावे बाधकमाह,—यावदिति ॥ १४३ ॥

वानराणामिति। एवञ्च लङ्कानाशने वानरा असमर्था न इति मन्तव्यमिति भावः। राघवाणामिति पाठे मनुष्योऽसमर्थ इति न मन्तव्यमिति भावः ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

मत्प्रभावं वरदानं ब्रह्मावध्यत्वरूपम् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥

सोऽहं दौत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ १३५ ॥
शृणु चापि समादेशं यदहं प्रब्रवीमि ते।
राक्षसेश ! हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ॥ १३६ ॥
सुग्रीवश्च महाभाग ! स त्वां कौशलमब्रवीत्।
धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच ह ॥ १३७ ॥
वसतो ऋष्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे।
राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३८ ॥
तेन मे कथितं राजन् ! भार्य्या मे रक्षसा हृता।
तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्त्तुमर्हसि ॥ १३९ ॥
वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण सह प्रभुः।
चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १४० ॥
तेन वालिनमाहत्य शरेणैकेन संयुगे।
वानराणां महाराजः कृतः संप्लवतां प्रभुः ॥ १४१ ॥
तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्य्यं सर्वात्मना त्विह।
तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ १४२ ॥

तस्याः सीतायाः ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥
समयं प्रतिज्ञाम् ॥ १३९ ॥ १४० ॥
संप्लवतां सम्यक्प्लवतां प्रभुरहमिति शेषः ॥ १४१ ॥
तस्य रामस्य। तेन रामसाहाय्यस्य कर्त्तव्यत्वेन तुभ्यं समीपं तव

तच्चाप्यहं बलं सर्वं तञ्च राक्षसपुङ्गवम् ॥ १२८ ॥
नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागतः ।
महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ॥ १२९ ॥
प्रहितो रावणेनैषः सह वीरैर्मदोद्धतैः ।
सोऽविषह्यं हि मां बुध्वा स्वसैन्यञ्चावमर्दितम् ॥ १३० ॥
ब्रह्मणोऽस्त्रेण स तु मां प्रबध्वा चातिवेगिनः ।
रज्जुभिश्चापि बध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ १३१ ॥
रावणस्य समीपञ्च गृहीत्वा मामुपागमन् ।
दृष्ट्वा सम्भाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ॥ १३२ ॥
पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानाञ्च तं वधम् ।
तत्सर्वञ्च रणे तत्र सीतार्थमुपजल्पितम् ॥ १३३ ॥
तस्यास्तु दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो ! ।
मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३४ ॥
रामदूतञ्च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् ।

द्वितीयम् । प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वितीयम् ॥ १२७ ॥ १२८ ॥
महता प्रत्ययेन विश्वासेन ॥ १२९ ॥ १३० ॥
प्रबध्वा प्रबध्य राक्षसेभ्योऽर्पयदिति शेषः । बध्नन्ति अबध्नन् ॥ १३१ ॥ १३२ ॥
सीतार्थमिति कथितमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

राक्षसैर्बहुभिः सार्द्धं घोररूपैर्भयानकैः।
तमहं बलसम्पन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥ १२० ॥
परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम्।
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान् महाबलान् ॥ १२१ ॥
पदातिबलसम्पन्नान् प्रेषयामास रावणः।
परिघेणैव तान् सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ १२२ ॥
मन्त्रिपुत्रान हतांश्रुत्वा समरे लघुविक्रमान्।
पञ्चसेनाग्रगान् शूरान प्रेषयामास रावणः ॥ १२३ ॥
तानहं सहसैन्यान् वै सर्वानेवाभ्यसूदयम्।
ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ १२४ ॥
बहुभीराक्षसैः सार्द्धं प्रेषयामास संयुगे।
तन्तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ १२५ ॥
सहसा खं समुद्यन्तं पादयोश्च गृहीतवान्।
तमासीनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥ १२६ ॥
तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः।
ततश्चेन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥ १२७ ॥
व्यादिदेश सुसंक्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम्।

ललामभूतश्चैत्यप्रासाद इति शेषः ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११२ ॥
राजन् ! वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ।
वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्य्यं महाबल ! ॥ ११३ ॥
तस्य दुर्बुद्धिता राजन् ! तव विप्रियकारिणः ।
बधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ न पुनर्व्रजेत् ॥ ११४ ॥
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा बहुदुर्जयाः ।
राक्षसाः किङ्करा नाम रावणस्य मनोनुगाः ॥ ११५ ॥
तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ।
मया तस्मिन् वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ ११६ ॥
तेषान्तु हतशिष्टा ये ते गता लघुविक्रमाः ।
निहतञ्च मया सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११७ ॥
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमुत्तमम् ।
तत्रस्थान् राक्षसान् हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः ॥ ११८ ॥
ललामभूतो लङ्काया मया विध्वंसितो रुषा ।
ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् ॥ ११९ ॥

समागम्य मिलित्वा ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

तस्य दुर्बुद्धितेति बहुव्रीहिस्तल् । न पुनर्व्रजेत् स्वदेशमिति शेषः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

चैत्यप्रासादं विनाशयितुमिति शेषः ॥ ११८ ॥

प्रदक्षिणं परिक्रामन्निहाभ्युद्गतमानसः ॥ १०५ ॥
उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा।
हनूमन्! मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०६ ॥
यथा श्रुत्वैव न चिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ।
सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ १०७ ॥
यदन्यथा भवेदेतत् द्वौ मासौ जीवितं मम।
न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत् ॥ १०८ ॥
तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्त्तत।
उत्तरञ्च मया दृष्टं कार्य्यशेषमनन्तरम् ॥ १०९ ॥
ततोऽवर्द्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः।
युद्धाकाङ्क्षी वनं तस्य विनाशयितुमारभे ॥ ११० ॥
तद्भग्नं वनखण्डन्तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्विजम्।
प्रतिबुद्ध्य निरीक्ष्यन्ते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ १११ ॥
माञ्च दृष्ट्वा वने तस्मिन् समागम्य ततस्ततः।

इहाभ्युद्गतमानसः इहागन्तुं निश्चितमानसः। मम वृत्तान्तं मद्विषयं रावणराक्षसीवृत्तान्तम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

यद्यस्मादन्यथा अनागमने द्वौ मासौ मम जीवितं भवेत्। अनाथवत् म्रिये राक्षसीकृतवधेनेति भावः ॥ १०८ ॥

उत्तरं कार्य्यशेषं लङ्कानाशनरूपम् ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥

इदन्तु पुरुषव्याघ्रः श्रीमान् दाशरथिः स्वयम्।
अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि! ॥ ९९ ॥
तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि! किं करवाण्यहम्।
रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ १०० ॥
एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी।
आह रावणमुत्पाट्य राघवो मां नयत्विति ॥ १०१ ॥
प्रणम्य शिरसा देवीम् अहमार्य्यामनिन्दिताम्।
राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०२ ॥
अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः।
मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहुमन्यते ॥ १०३ ॥
इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम्।
प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां सन्दिदेश ह ॥ १०४ ॥
ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः।

तुभ्य भर्त्रा तव भर्त्रा ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

त्वयाज्ञप्तं त्वत्कर्त्तकमाज्ञापनम्। उत्तरं समुद्रोत्तरकूलस्थम्। यद्वा किमुत्तरं प्रत्युत्तरं किं ब्रूहीति शेषः ॥ १०० ॥

उत्पाट्य समूलं नाशयित्वा ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

सन्दिदेश कालवृत्तान्तं तिलककरणञ्च राममात्रैकवेद्यं कथयामासेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

ताञ्चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ॥ ९२ ॥
चिन्तयामास विश्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ।
सम्भाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः ॥ ९३ ॥
इक्ष्वाकुकुलवंशस्तु स्तुतो मम पुरस्कृतः ।
श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणभूषिताम् ॥ ९४ ॥
प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ।
कस्त्वं केन कथञ्चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव ! ॥ ९५ ॥
का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्यब्रुवं वचः ॥ ९६ ॥
देवि ! रामस्य भर्त्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ।
सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ९७ ॥
तस्य मां विद्धि भृत्यन्त्वं हनूमन्तमिहागतम् ।
भर्त्रा सम्प्रहितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९८ ॥

तत्त्रिजटावाक्यं यदि तथ्यं तदा अवश्यं मरणं भवेयमित्यवोचदिति सम्बन्धः ॥ ९२ ॥

चिन्तयामासेति । लिडुत्तमः । ईदृश्या अपीदृशं दुःखमिति चिन्तां कृतवानित्यर्थः । मे मनो न च निर्वृतं न चिन्तारहितं जातं विधिः प्रकारः ॥ ९३ ॥

मम स्तुतो मया स्तुतः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीतामसितेक्षणाम् ॥ ८६ ॥
जनकस्यात्मजां साध्वीं स्नुषां दशरथस्य च ।
स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८७ ॥
रक्षसाञ्च विनाशाय भर्त्तुरस्या जयाय च ।
अलमस्मान् परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् ॥ ८८ ॥
अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ।
यदि ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ ८९ ॥
सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ९० ॥
अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ।
ततः सा ह्रीमती बाला भर्त्तुर्विजयहर्षिता ॥ ९१ ॥
अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ।

विलप्य प्रसुप्तोच । विलापपूर्वकं शोकञ्चकार ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

रक्षोविनाशकत्वाद्रोमहर्षणः ॥ ८७ ॥

राक्षसीगणमस्मान् राक्षसीरूपानस्मान् परित्रातुमलमेषा सीतेति शेषः ॥ ८८ ॥

अभियाचाम स्वरक्षणमिति शेषः ॥ ८९ ॥ ९० ॥

ततस्त्रिजटावाक्यानन्तरम् । क्वैतावद्भाग्यमिति लज्जिता । तत्कथित-स्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता ॥ ९१ ॥

यातै तस्मिन् दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः ।
सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ८१ ॥
तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी ।
गर्जितञ्च तथा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८२ ॥
वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः ।
रावणाय शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत् ॥ ७३ ॥
ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः ।
परिक्लिश्य समस्तास्ता निद्रावशमुपागताः ॥ ८४ ॥
तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता ।
विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८५ ॥
तासां मध्यात्समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् ।

मन्दोदरी नामेति । पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्धम् इत्युक्तम् । इदानीं मन्दोदर्य्येति अभिधानादुभाभ्यामपीति कल्पनीयम् । यद्वा मन्दोदर्य्या एव नामान्तरं धान्यमालिनीत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

निरर्थकमासीदिति शेषः ॥ ८२ ॥

सीताव्यवसितं महत् मर्त्तव्यं न तु त्वमङ्गीकर्त्तव्य इत्येतद्रूपम् ॥ ८३ ॥

विहताशाः रावणानुकूल्यमस्माभिरवश्यं सम्पाद्यमिति तासामाशा । अतएव तद्विषये निरुद्यमाः परिक्लिश्य पूर्वव्यापारकृतः क्लेशः ॥ ८४ ॥

अजेयः सत्यवाक् शूरो रणश्लाघी च राघवः ।
जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ॥ ७४ ॥
जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ इव पावकः ।
विवृत्तनयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ ७५ ॥
मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा ।
स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्य्या दुरात्मनः ॥ ७६ ॥
वरा मन्दोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ।
उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः ॥ ७७ ॥
सीतया तव किं कार्य्यं महेन्द्रसमविक्रम ! ।
मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी ॥ ७८ ॥
देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च ।
सार्द्धं प्रभो ! रमस्वेति सीतया किं करिष्यति ॥ ७९ ॥
ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ।
उत्थाप्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ८० ॥

तदसन्निधा अपहृत्य तेनादृष्ट इति लङ्कामागतः । अन्यथा तदैव ते हननं स्यादित्यर्थः । सादृश्यसम्भावनाऽपि दूरापास्तेत्याह,—दास्येपीति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

चितास्थपावकत्वेनास्पृश्यता सूचिता ॥ ७५ ॥

हाहाकृतं हाहेति कृतम् ॥ ७६ ॥

तं दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोगणेश्वरम्।
सङ्कुच्योरुस्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च॥ ६६॥
वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्ष्यमाणामितस्ततः।
त्राणं कञ्चिदपश्यन्तीं वेपमानां तपस्विनीम्॥ ६७॥
तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम्।
अवाक्शिराः प्रपतितो बहुमन्यस्व मामिति॥ ६८॥
यदि चेत्त्वन्तु मां दर्पान्नाभिनन्दसि गर्विते!।
द्विमासानन्तरं सीते! पास्यामि रुधिरं तव॥ ६९॥
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः।
उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम्॥ ७०॥
राक्षसाधम! रामस्य भार्य्याममिततेजसः।
इक्ष्वाकुवंशनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च॥ ७१॥
अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव।
किंस्विद्वीर्य्यं तवानार्य्य! यो मां भर्त्तुरसन्निधौ॥ ७२॥
अपहृत्यागतः पाप! तेनादृष्टो महात्मना।
न त्वं रामस्य सदृशो दास्येप्यस्य न युज्यसे॥ ७३॥

परिरभ्य चेति। वित्रस्तेव बभूवेति शेषः॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥

किं स्वित्कुत्सितमित्यर्थः॥ ७२॥

एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ।
भूमिशय्याविवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ६० ॥
रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्त्तव्ये कृतनिश्चया ।
कथञ्चिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ६१ ॥
तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ।
तत्रैव शिंशपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६२ ॥
ततो हलाहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् ।
शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥ ६३ ॥
ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वरूपं प्रत्यसंहरम् ।
अहञ्च शिंशपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६४ ॥
ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः ।
तं देशमनुसम्प्राप्तो यत्र सीताऽभवत् स्थिता ॥ ६५ ॥

मध्ये ताभिरेव तर्ज्यमाना सा । सदुःखा मया कथञ्चिदासादितेत्यन्वयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

रावणाद्विनिवृत्तो विनिवर्त्तितोऽर्थः सुखभोगरूपो यया । मर्त्तव्ये मरणे ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शृणोमि श्रुतवान् । रावणस्य निवेशने तत्समीपे । यद्वा निवेशने सीतासमीपं प्रवेशनकाले ॥ ६३ ॥

प्रत्यसंहरं सूक्ष्ममकरवम् । गहने स्थितः पर्णसमूहगूढप्रदेशे ॥ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

काञ्चनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५४ ॥
सप्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम्।
अशोकवनिकामध्ये शिंशपापादपो महान् ॥ ५५ ॥
तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम्।
अदूराच्छिंशपावृक्षात् पश्यामि वरवर्णिनीम् ॥ ५६ ॥
श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम्।
तदेकवासःसंवीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ ५७ ॥
शोकसन्तापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम्।
राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ ५८ ॥
मांसशोणितभक्ष्याभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीं यथा।
सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ५९ ॥

विकृष्टेन विप्रकृष्टोर्द्धभागेन। अत्युच्चेनेति यावत्। तादृशेन प्रासादेनावृतं किञ्चित् स्थानं मया दृष्टम् ॥ ५४ ॥

ततः प्राकारमवप्लुत्य बहुपादपं गृहोपवनमुद्यानं पश्यामि अपश्यम्। महान् पादपो दृष्ट इति शेषः ॥ ५५ ॥

पश्यामीति प्रागवत्। काञ्चनं तद्वर्णम्। अदूराच्छिंशपावृक्षात् शिंशपावृक्षस्य समीपे ॥ ५६ ॥

तदेकवासःसंवीतां तेन हरणकाले किष्किन्धायां पूर्वं दृष्टेनैवैक-वाससा संवीताम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीपरिवृतां हरिणीमिव तामपश्यमिति सम्बन्धः। राक्षसी

प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ।
तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसप्रभा ॥ ४८ ॥
अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काप्युत्थिता पुरः ।
जिघांसन्तीं ततस्तान्तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् ॥ ४९ ॥
सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ।
प्रदोषकाले प्रविशं भीतयाहं तयोदितः ॥ ५० ॥
अहं लङ्का पुरी वीर ! निर्जिता विक्रमेण ते ।
यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ५१ ॥
तत्राहं सर्वरात्रन्तु विचरन् जनकात्मजाम् ।
रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५२ ॥
ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने ।
शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५३ ॥
शोचता च मया दृष्टं प्राकारेणाभिसंवृतम् ।

आत्ययिकं जातकालविलम्बम् । कृत्यं सीतादर्शनम् । स्मरन्नेव महदध्वानं गत्वा उदधेर्दक्षिणं तीरं पश्यामि दृष्टवान् ॥४६।४७॥४८॥

मां जिघांसन्तीम् । ज्वलदग्नितुल्यकेशपाशाम् ॥ ४९ ॥

सुभैरवाम् अतिशयेन भयङ्कररूपाम् । प्रविशं प्राविशम् ॥५०॥५१॥

सर्वरात्रं सर्वां रात्रीम् । अल्पशेषायां रात्रावशोकवनिकायां दर्शनादेवमुक्तिः ॥ ५२ ॥

उपलक्षये उपालक्षयम् ॥ ५३ ॥

तस्यास्त्वास्यं महद्भीमं वर्द्धते मम भक्षणे।
न तु मां सानुबुबुधे मम वा विकृतं कृतम् ॥ ४२ ॥
ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात्।
तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभस्थलम् ॥ ४३ ॥
सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि।
मया पर्वतसङ्काशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४४ ॥
शृणोमि खगतानाञ्च वाचः सौम्या महात्मनाम्।
राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४५ ॥
तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन्।
गत्वा च महदध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४६ ॥
दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र गता पुरी।
अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयां पुरीम् ॥ ४७ ॥

प्रत्यगृह्णाम् अङ्गीकृतवान्। तस्या आस्य प्रमाणादधिकं भवति यथा तथा आत्मनः कायमपूरयम् अवर्द्धयम् ॥ ४१ ॥

मां सा न बुबुधे। अयं कामरूपी सर्वविघ्ननिर्दलन इति मां न ज्ञातवतीत्यर्थः। मम कृतं विकृतं मया कृतं विकृतं विकारस्वरूपं वक्ष्यमाणसूक्ष्मरूपत्वञ्च न बुबुधे ॥ ४२ ॥

तदेवाह,—तत इति। आदाय कर्त्तित्वा। प्रपतामि प्रापतम् ॥ ४३ ॥

विसृष्टभुजा विप्रकीर्णभुजा ॥ ४४ ॥

सिंहिका हनुमताहतेति द्युगतानां वाचः शृणोमि श्रुताः ॥ ४५ ॥

ततोऽहं साधु साध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ३४ ॥
ततोऽन्तरीचं विपुलं प्लुतोऽहं गरुड़ो यथा।
छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किञ्चन ॥ ३५ ॥
सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन्।
न किञ्चित्तत्र पश्यामि येन मे विहता गतिः ॥ ३६ ॥
अथ मे बुद्धिरुत्पन्ना किन्नाम गमने मम।
ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपमत्र न दृश्यते ॥ ३७ ॥
अधोभागे तु मे दृष्टिः शोचतः पतिता तदा।
तत्राद्राचमहं भीमां राचसीं सलिलेशयाम् ॥ ३८ ॥
प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तया।
अवस्थितमसम्भ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३९ ॥
क्वासि गन्ता महाकाय ! चुधिताया ममेप्सितः।
भचः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ४० ॥
बाढ़मित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः।
आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ ४१ ॥

साधु साध्वीति। अत्र दीर्घ आर्षः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
येन गतिर्विहता तत्किञ्चिन्न पश्यामि नापश्यमित्यन्वयः ॥३६॥३७॥३८॥
अवस्थितं निश्चेष्टम्। तथाप्यसम्भ्रान्तं भयहीनं मां लक्षीकृत्येदं वाक्यमहमुक्त इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥
ममेप्सितो भचस्त्वमतो मे देहं प्रीणयेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

अब्रवीन्नातिवर्त्तेत कश्चिदेष वरो मम ।
एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ २९ ॥
ततोऽर्द्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु ।
मत्प्रमाणाधिकञ्चैव व्यादितन्तु मुखं तया ॥ ३० ॥
तत् दृष्ट्वा व्यादितन्त्वास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं पुनः ।
तस्मिन् मुहूर्त्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठसम्मितः ॥ ३१ ॥
अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् ।
अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३२ ॥
अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ ! गच्छ सौम्य ! यथासुखम् ।
समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ ३३ ॥
सुखी भव महाबाहो ! प्रीतास्मि तव वानर ! ।

विषये सति तदीयदेशे सति विद्यमाने मैथिलीदर्शननिवेदनार्थं रामश्च दृष्ट्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥

नातिवर्त्तेत नातिक्रमेत मां प्राप्तो मदाहारतां प्राप्तो न गच्छेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अर्द्धगुणविस्तारः अर्द्धस्य दशयोजनार्द्धस्य पञ्चयोजनस्य गुणा आवृत्तिस्तद्विस्तारः । दशयोजनविस्तार इति यावत् । पूर्वं दशयोजनविस्तारोक्त्यानुगुण्येनैवं व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

ह्रस्वं स्वशरीरमिति शेषः । तदेवाहाङ्गुष्ठसम्मित इति । देह इति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

समानय मेलय ॥ ३३ ॥

ततोऽहं सुचिरं कालं जवेनाभ्यगमं पथि ॥ २१ ॥
ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ।
समुद्रमध्ये सा देवी वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम ! ।
ततस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं हि मे सुरैः ॥ २३ ॥
एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यञ्चेदमुदीरयन् ॥ २४ ॥
रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परन्तपः ॥ २५ ॥
तस्य सीता हृता भार्य्या रावणेन दुरात्मना ।
तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २६ ॥
कर्त्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सति ।
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामञ्चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २७ ॥
आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रति शृणोमि ते ।
एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी ॥ २८ ॥

स शैलो मानुषेण वपुष्मता प्रशस्तेन शरीरेण महाशैलोऽन्तर्हितः शैलेन शिलारूपेण च महोदधावन्तर्हित इत्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रदिष्टो विहित इत्यर्थः । विहितः प्रापित इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥

सकाशं समीपम् ॥ २६ ॥

मैनाकमिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ।
पक्षवन्तः पुरा तत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः॥ १४॥
छन्दतः पृथिवीञ्चेरुर्बाधमानाः समन्ततः।
श्रुत्वा नगानाञ्चरितं महेन्द्रः पाकशासनः॥ १५॥
वज्रेण भगवान् पक्षौ चिच्छेदैषां सहस्रशः।
अहन्तु मोचितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना॥ १६॥
मारुतेन तदा वत्स! प्रक्षिप्तो वरुणालये।
राघवस्य मया साह्ये वर्त्तितव्यमरिन्दम!॥ १७॥
रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः।
एतच्छ्रुत्वा मया तस्य मैनाकस्य महात्मनः॥ १८॥
कार्य्यमावेद्य च गिरेरुद्धतं वै मनो मम।
तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना॥ १९॥
स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता।
शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ॥ २०॥
उत्तमं जवमास्थाय शेषमध्वानमास्थितः।

व्यवसायं स्वभेदनरूपम्॥ १२॥ १३॥ १४॥
छन्दतः स्वेच्छयेत्यर्थः। चरितं प्रजाबाधनरूपम्॥ १५॥ १६॥
मोचनप्रकारमाह,—मारुतेनेति। साह्ये साहाय्ये॥ १७॥
तत्र हेतुर्धर्मभृतां श्रेष्ठत्वादि॥ १८॥
उद्धतम् अग्रे चलितम्॥ १९॥

स नियुक्तस्ततस्तेन सम्प्रहृष्टतनूरुहः ।
नमस्यन् शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात् खमाप्लुतः ।
उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ८ ॥
गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् ।
काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ९ ॥
स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नञ्च तं नगम् ।
उपसङ्गम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगमुत्तमम् ॥ १० ॥
कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च ।
प्रहतस्य मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः ॥ ११ ॥
शिखरं सूर्य्यसङ्काशं व्यशीर्य्यत सहस्रधा ।
व्यवसायञ्च तं बुध्वा सहोवाच महागिरिः ॥ १२ ॥
पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव ।
पितृव्यञ्चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः ॥ १३ ॥

चिन्तनीयनिश्चयमेवाह,—यस्येति । रक्षितव्यं रामसन्निधौ गोपनीयम् । अवक्तव्यमिति यावत् । अवक्तव्यञ्च यत्तचिन्तयिष्यामोऽतस्तत् एवं सर्वमात्मवान् भवान् व्याकरोतु ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

विघ्नरूपमिवेत्युक्तं तदेवाह,—काञ्चनमिति । पश्यामि दृष्टमित्यर्थः । तदाश्चर्य्यत्वादद्यापि पश्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥

मेने लिङुत्तमपुरुषैकवचनम् । उपसङ्गम्य प्राप्य ॥ १० ॥ ११ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः ।
हनूमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥
प्रीतिमत्सूपविष्टेषु वानरेषु महात्मसु ।
तं ततः प्रतिसंहृष्टः प्रीतियुक्तं महाकपिम् ॥ २ ॥
जाम्बवान् कार्य्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ।
कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्त्तते ॥ ३ ॥
तस्याञ्चापि कथं वृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ।
तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ! ॥ ४ ॥
सम्मार्गिता कथं देवी किञ्च सा प्रत्यभाषत ।
श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्य्यविनिश्चयम् ॥ ५ ॥
यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् ।
रक्षितव्यञ्च यत्तत्र तद्भवान् व्याकरोतु नः ॥ ६ ॥

हनूमत्प्रमुखाः परस्परं मिलिता इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥
कार्य्यविषयं वृत्तान्तम् ॥ ३ ॥
कथं वृत्तः कीदृग्व्यापारः ॥ ४ ॥ ५ ॥

मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महत्
महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाभवत् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

कीर्त्तिमता हनूमता यशस्विनाङ्गदेनेत्यर्थः। ज्वलितं युक्तम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः।
जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम! ॥ ४६ ॥
त्वत्प्रसादात्समेष्यामः सिद्धार्था राघवेण ह।
अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्य्यमहो धृतिः ॥ ४७ ॥
दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी।
दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ॥ ४८ ॥
ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तञ्च वानराः।
परिवार्य्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ ४९ ॥
उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते।
श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ५० ॥
दर्शनञ्चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनूमद्वदनोन्मुखाः ॥ ५१ ॥
तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान् वानरैर्बहुभिर्वृतः।
उपास्यमानो विविधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५२ ॥

हनूमता कीर्त्तिमता यशस्विना
तथाङ्गदेनाङ्गदनद्धबाहुना।

गिरिशृङ्गेषु आप्लुत्य तेभ्य आप्लुत्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
समेष्यामः सङ्गता भविष्यामः। अहो इति तत्र स्वामिभक्त्यादिक-
माश्चर्य्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
विविधैर्देवैरुपास्यमान इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

हनूमानब्रवीत् पृष्टस्तदा तान् वानरर्षभान् ।
अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा ॥ ३८ ॥
रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ।
एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ ३९ ॥
उपवासपरिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा ।
ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ ४० ॥
निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानराभवन् ।
क्ष्वेड़न्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ॥ ४१ ॥
चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ।
केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ॥ ४२ ॥
आयताञ्चितदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः ।
अपरे तु हनूमन्तं श्रीमन्तं वानरोत्तमम् ॥ ४३ ॥
आप्लुत्य गिरिशृङ्गेषु संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ।
उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तु तदाब्रवीत् ॥ ४४ ॥
सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वाचमनुत्तमाम् ।
सत्वे वीर्य्ये न ते कश्चित्समो वानर ! विद्यते ॥ ४५ ॥

ताभ्यां जाम्बवदङ्गदाभ्यां प्रसादितः प्रसन्नदृष्ट्या कारितात्मनिरीक्षणः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

आयताञ्चितदीर्घाणि आयामो विस्तारः स्थौल्यमित्यन्ये ॥ ४३ ॥

छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधरः ॥ ३० ॥
ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः ।
हनूमन्तं महात्मानं परिवार्य्योपतस्थिरे ॥ ३१ ॥
परिवार्य्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमागतमुपागमन् ॥ ३२ ॥
उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ।
प्रत्यर्चयन् हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥
विनेदुर्मुदिताः केचित् केचित्किलकिलां तथा ।
हृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानरर्षभाः ॥ ३४ ॥
हनूमांस्तु गुरून् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा ।
कुमारमङ्गदञ्चैव सोऽवन्दत महाकपिः ॥ ३५ ॥
स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ।
दृष्टा देवीति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥
निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ।
रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३७ ॥

छिन्नपक्षो धरणीधर इवाकाशात्पपात । हर्षेणापूर्य्यमाणः पूर्य्यमाणहृदयः पर्वतनिर्झरे निर्झरप्रवर्त्तके शिखरे इत्यर्थमेके । श्रमनिवृत्तये जलएव पतित इत्यन्ये ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शाखानयनं हनूमत आसनार्थम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च।
प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः॥ २५॥
ते प्रीताः पादपाग्रेषु गृह्य शाखामवस्थिताः।
वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यन्त वानराः॥ २६॥
गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः।
एवं जगर्ज बलवान् हनूमान् मारुतात्मजः॥ २७॥
तमभ्रघनसङ्काशमापतन्तं महाकपिम्।
दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा॥ २८॥
ततस्तु वेगवान् वीरो गिरेर्गिरिनिभः कपिः।
निपपात गिरेस्तस्य शिखरे पादपाकुले॥ २९॥
हर्षेणापूर्य्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे।

नगाग्रात् स्वाश्रयादूर्द्ध्वदेशस्थानि नगाग्राणीत्यर्थः॥ २५॥

ते शाखां गृह्य गृहीत्वा ऊर्द्ध्वदृशा हनूमन्निरीक्षणे पतनभिया शाखां गृहीत्वा धृत्वा पादपाग्रेषु तदग्रशाखासु स्थिताः। वासांसि समाविध्यन्त प्राकम्पयन्त न्त्यान्तरइवेति भावः। प्रकाशानि निर्मल-तया प्रकर्षेण शोभन्ते तादृशानि वासांसि॥ २६॥ २७॥

अभ्रं मेघस्तदुपरि यो मेघस्तत्सङ्काशम् अत्युन्नतं मेघसमूहसदृश-मित्यर्थंमन्ये। स्वजीवनदातृत्वेन स्वपूज्यत्वात्प्राञ्जलयः स्थिताः॥ २८॥

ततो गिरेः अरिष्टाख्याद्गिरेः प्लुतः कपिः तस्य महेन्द्रस्य गिरेः शिखरे निपपात। अनेनाविश्रममागमनं ध्वनितम्॥ २९॥

पूर्वं संविष्टिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः।
महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव निःस्वनम्।
शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः॥ १९॥
ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः।
वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम्॥ २०॥
निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः।
बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः॥ २१॥
जाम्बवान् स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः।
उपामन्त्र्य हरीन् सर्वानिदं वचनमब्रवीत्॥ २२॥
सर्वथा कृतकार्य्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः।
न ह्यस्याकृतकार्य्यस्य नाद एवंविधो भवेत्॥ २३॥
तस्य बाहूरुवेगञ्च निनादञ्च महात्मनः।
निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुर्यतस्ततः॥ २४॥

फलतीव विशीर्य्यतीव॥ १८॥

ये पूर्वं संविष्टितास्ते तोयदनिस्वनमिव ऊरुवेगं तज्जन्यं घोषं शुश्रुवुरित्यन्वयः॥ १९॥

वानरेन्द्रस्य निर्घोषं तदीयसिंहनादम्॥ २०॥

सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः तेन शब्देन हनूमानेवैतीति निश्चित्य तद्दर्शनलालसाः॥ २१॥ २२॥ २३॥

बाहूरुवेगं तज्जन्यशब्दं निनादञ्च कण्ठशब्दञ्च॥ २४॥

नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ।
प्रवरान् राक्षसान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥
आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् ।
अर्दयित्वा महावीरान् वैदेहीमभिवाद्य च ॥ १२ ॥
आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ।
पर्वतेन्द्रं सुनाभञ्च समुपस्पृश्य वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥
ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागमत् ।
स किञ्चिदारात्सम्प्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ १४ ॥
महेन्द्रमेघसङ्काशो ननाद स महाकपिः ।
स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ॥ १५ ॥
नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ।
स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ १६ ॥
ननाद सुमहानादं लाङ्गूलञ्चाप्यकम्पयत् ।
तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णचरिते पथि ॥ १७ ॥
फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् ।
ये तु तत्रोत्तरे कूले समुद्रस्य महाबलाः ॥ १८ ॥

मेघस्वनवन्महास्वनो यस्य सः ॥ ११ ॥ १२ ॥
सुनाभं मैनाकम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
लाङ्गूलञ्चाप्यकम्पयदिति स्वभावोक्तिः ॥ १७ ॥

ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन्।
हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥
अपारमपरिश्रान्तश्चाम्बुधिं समगाहत।
हनूमान् मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६ ॥
पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च।
हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७ ॥
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रमंश्च पुनः पुनः।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८ ॥
विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः।
दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तथा चन्द्रायतेऽम्बरे ॥ ९ ॥
तार्क्ष्यायमाणो गगने स बभौ वायुनन्दनः।
दारयन् मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १० ॥

किरणरूपशीतलजलयुक्तम्। मतुबर्थः। अत्र सावयवरूपकं गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां कुमुदादित्वेन च रूपणात् ॥ ४ ॥

ताराधिपमुल्लिखन्निव नखैरिति शेषः। हरन्निव गृह्णन्निव ॥ ५ ॥ ६ ॥

महाभ्राणीत्यस्य कपिना कृष्यमाणानीति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रविशन्नित्युक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह,—विविधेति। विविधेष्वभ्रघनेषु आपन्नः गोचरो मार्गो येन सः। प्रवेशनिष्क्रमाभ्यां दृश्यादृश्यतनुः। अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति भाति ॥ ९ ॥ १० ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ।
भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ १ ॥
सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ।
तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशाद्वलम् ॥ २ ॥
पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् ।
ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलासितम् ॥ ३ ॥
वातसङ्घातजालोर्मिचन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् ।
हनूमानपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥

आवप्लुत्य उत्प्लुत्याधारं गगनमर्णवत्वेन वर्णयति । भुजङ्गेत्यादि । भुजङ्गादय एव विकसितानि कमलादिनी यस्मिन् ॥ १ ॥

चन्द्ररूपेण कुमुदेन श्वेतोत्पलेन सहितम् अर्करूपकारण्डवाख्यजलपक्षिसहितम् । अभ्राणि मेघा एव शैवलानि शाद्वलानि च यत्र तम् ॥ २ ॥

लोहिताङ्गो भौमः महाग्रहो महाग्राहः । स्वातीरूपो हंसो विलासितः कृतविलासो यत्र तत् ॥ ३ ॥

वातसङ्घातो वात्या तज्जालं तत्समूह एवोर्मयो यत्र तत् । चन्द्र-

स लिलङ्घयिषुर्भीमं सलिलं लवणार्णवम्।
कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

तदेव दर्शयति। दर्शेति ॥ ५० ॥

कल्लोलैरास्फाल्यते स्पृश्यते तादृशो वेलान्तस्तीरप्रान्तो यस्य तं सागरं लिलङ्घयिषुः उत्पपातेति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः।
निपेतुर्भूतले भग्नाः शक्रायुधहता इव ॥ ४४ ॥
कन्दरोदरसंस्थानां पीड़ितानां महौजसाम्।
सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन् हि शुश्रुवे ॥ ४५ ॥
त्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः।
विद्याधर्य्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ ४६ ॥
अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः।
निपीड़ितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ ४७ ॥
किन्नरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तथा।
पीड़ितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ४८ ॥
स च भूमिधरः श्रीमान् बलिना तेन पीड़ितः।
सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ४९ ॥
दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः।
धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ५० ॥

शक्रायुधं वज्रम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

त्रस्ता अतएव व्याविद्धानि व्यत्यस्तानि वसनानि यासान्ताः ॥ ४६ ॥

व्यवेष्टन्तकुण्डलीकृतशरीरा अजायन्त। व्यचेष्टन्तेति पाठे पीड़या-ऽलुठन्नित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

सवृक्षशिखरैरुदग्र उन्नतो रसातलं प्रविवेश। अंशेन भूसम-शिखराग्रवत्तो जात इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आरुरोहानिलसुतः पर्वतं प्लवगोत्तमः॥ ३७॥
रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः।
तेन पादतलक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु॥ ३८॥
सघोषाः समशीर्य्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः।
स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्द्धत महाकपिः॥ ३९॥
दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयन् लवणाम्भसः।
अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः॥ ४०॥
ददर्श सागरं भीमं भीमोरगनिषेवितम्।
समारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसम्भवः॥ ४१॥
प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम्।
स तदा पीड़ितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः॥ ४२॥
ररास विविधैर्भूतैः प्राविशद्वसुधातलम्।
कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः॥ ४३॥

लताभिः पादपैश्च सम्बान्धं व्याप्तम्॥ ३६॥ ३७॥
रामदर्शने शीघ्रेणातिवेगवतोत्कटेनेति यावत्। तेन हनूमता॥ ३८॥ ३९॥
प्रार्थयन् गमनप्राप्यत्वेनेच्छन्। अधिरुह्य ततोऽप्यूर्द्धं गत्वा॥ ४०॥
स हनुमान्मारुत आकाशमिवोत्तरान्दिशं प्रपेदे मनसा प्राप॥ ४१॥ ४२॥
कम्पविशिष्टशिखरपतद्द्रुमोपलक्षितो वसुधां प्राविशदित्यन्वयः॥४३॥

नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः ।
मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः ॥ ३२ ॥
जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ।
कूटैश्च बहुधाकीर्णं शोभितं बहुकन्दरैः ॥ ३३ ॥
सालतालैश्च कर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ।
लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलङ्कृतम् ॥ ३४ ॥
नानामृगगणैः कीर्णं धातुनिष्पन्दभूषितम् ।
बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासञ्चयसङ्कटम् ॥ ३५ ॥
महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् ।
लतापादपसम्बाधं सिंहाधिष्ठितकन्दरम् ॥ ३६ ॥
व्याघ्रादिभिः समाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ।

नीहारकृतगम्भीरैः नीहारवशेन तत्तद्दर्शनात्तत्कृतगम्भीरत्वं गह्वराणाम् । ध्यायन्तमिव मुद्रितेन्द्रियद्वारं ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः । मेघपादाः मेघप्ररोहास्तन्निभैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः प्रक्रान्तमिवारब्धगमनमिव ॥ ३२ ॥

अभ्रमालाभिः शिखरैः जृम्भमाणमिव गात्रमोटनं कुर्वाणमिव । कूटैः शृङ्गैः ॥ ३३ ॥

लतारूपैर्विस्तृतैर्वितानैः ॥ ३४ ॥

धातुनिष्पन्दैर्धातुनिर्गमैर्भूषितम् । शिलासञ्चयेन शिलासमूहेन सङ्कटं नीरन्ध्रम् ॥ ३५ ॥

तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः ॥ २६ ॥
सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः।
बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः ॥ २७ ॥
उन्मिषन्तमिवोद्भूतैर्लोचनैरिव धातुभिः।
तोयौघनिःस्वनैर्मन्द्रैः प्राधीतमिव सर्वतः ॥ २८ ॥
प्रगीतमिव विस्पष्टं नानाप्रस्रवणस्वनैः।
देवदारुभिरुद्धतैरूर्द्धबाहुमिव स्थितम् ॥ २९ ॥
प्रपातजलनिर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव सर्वतः।
वेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्वनैः ॥ ३० ॥
वेणुभिर्मारुतोद्भूतैः कूजन्तमिव कीचकैः।
निःश्वसन्तमिवामर्षाद्घोरैराशीविषोत्तमैः ॥ ३१ ॥

अरिष्टं तदाख्यम्। नीलाभिर्वनराजिभिः। सपरिधानमिवेति शेषः ॥ २६ ॥

सोत्तरीयमिव कण्ठासक्तोत्तरीयधारिणमिव। बोध्यमानमिव रविकिरणस्पर्शेन सर्वेषां तत्रत्यवस्तूनां विकासादिति भावः ॥ २७ ॥

उद्भूतैर्लोचनसदृशैर्धातुभिरुन्मिषन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा। प्राधीतमिव उच्चैः प्रारब्धाध्ययनमिव। तत्स्वनानां महत्त्वात् ॥ २८ ॥

प्रगीतमिव प्रारब्धगानमिव। तत्स्वनानां मन्दत्वात् ॥ २९ ॥

प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपातेभ्यो भृगुदेशेभ्यः पतज्जलशब्दैः प्राक्रुष्टमिवारब्धाक्रोशमिव। सर्वत्रादिकर्मणि कर्त्तरि क्त इत्याहुः। शरद्वनैः सप्तपर्णादिशारदवृक्षसङ्घैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

समाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी।
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे॥ १९॥
निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यबान्धवे।
त्वं समेष्यसि रामेण शशांकेनेव रोहिणी॥ २०॥
क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्य्यृक्षप्रवरैर्युतः।
यस्ते युधि विनिर्जित्य शोकं व्यपनयिष्यति॥ २१॥
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः।
गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत्॥ २२॥
राक्षसान् प्रवरान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः।
समाश्वास्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं बलम्॥ २३॥
नगरीमाकुलां कृत्वा वञ्चयित्वा च रावणम्।
दर्शयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च॥ २४॥
प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम्।
ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसन्दर्शनोत्सुकः॥ २५॥
आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्द्दनः।

इत आरभ्य पुनर्मध्येन सागरमित्यन्ताश्चतुर्विंशतिश्लोकाः प्राग्व्याख्यातप्राया एव॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥

त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यातिलङ्घने ।
शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥
तदत्र कार्य्यनिर्बन्धे समुत्पन्ने दुरासदे ।
किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्य्यविशारदः ॥ १० ॥
काममस्य त्वमेवैकः कार्य्यस्य परिसाधने ।
पर्य्याप्तः परवीरघ्न ! यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥
बलैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ।
मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १२ ॥
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ।
भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १३ ॥
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ।
निशम्य हनुमान् वीरो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १४ ॥
देवि ! हर्य्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ।
सुग्रीवः सत्वसम्पन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १५ ॥
स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ।
क्षिप्रमेष्यति वैदेहि ! सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ १६ ॥
तौ च वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ १७ ॥
सगणं राक्षसं हत्वा न चिराद्रघुनन्दनः ।
त्वामादाय वरारोहे ! स्वां पुरीं प्रतियास्यति ॥ १८ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

ततस्तु शिंशपामूले जानकीं पर्य्यवस्थिताम् ।
अभिवाद्याब्रवीद्दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहागताम् ॥ १ ॥
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्ष्यमाणा पुनः पुनः ।
भर्त्तुः स्नेहान्विता वाक्यं हनूमन्तमभाषत ॥ २ ॥
यदि त्वं मन्यसे तात ! वसैकाहमिहानघ ! ।
क्वचित्सुसंवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥
मम चैवाल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ! ।
शोकस्यास्याप्रमेयस्य मुहूर्त्तं स्यादपि क्षयः ॥ ४ ॥
गते हि हरिशार्दूल ! पुनः सम्प्राप्तये त्वयि ।
प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरपुङ्गव ! ॥ ५ ॥
अदर्शनञ्च ते वीर ! भूयो मां दारयिष्यति ।
दुःखाद्दुःखतरं प्राप्तां दुर्मनःशोककर्शिताम् ॥ ६ ॥
अयञ्च वीर ! सन्देहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।
सुमहत्सु सहायेषु हर्य्यृक्षेषु महाबलः ॥ ७ ॥
कथन्नु खलु दुष्पारं सन्तरिष्यन्ति सागरम् ।
तानि हर्य्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥

ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थ-
स्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा।
प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा
प्रतिप्रयाणाय मतिञ्चकार॥ ३५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
पञ्चपञ्चाशः सर्गः॥ ५५॥

विदित्वा चारणादिवाक्यैः। पुनरेव पुनरपि प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय किष्किन्धां प्रतिगन्तुं मतिं चकार॥ ३५॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः॥ ५५॥

स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ।
शुश्राव हनुमांस्तत्र चारणानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
अहो खलु कृतं कर्म दुर्विगाहं हनूमता ।
अग्निं विसृजता तीक्ष्णं भीमं राक्षससद्मनि ॥ ३० ॥
प्रपलायितरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला ।
जनकोलाहलाध्माता क्रन्दतीवाद्रिकन्दरैः ॥ ३१ ॥
दग्धेयं नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणा ।
जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३२ ॥
इति शुश्राव हनुमान् वाचं तामम्टतोपमाम् ।
बभूव चास्य मनसो हर्षस्तत्कालसम्भवः ॥ ३३ ॥
सनिमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ।
ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥

विनिर्दहेत् । दाहविषयवाक्यप्रयोगेणेति शेषः । तथा चिन्तयं-
श्चारणानां वाक्यं शुश्रावेति योजना ॥ २८ ॥ २९ ॥

दुर्विगाहकेनाप्यसह्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

विस्मय आश्चर्यम् । अद्भुतः अभूतपूर्वः ॥ ३२ ॥

तत्कालसम्भवस्तत्कालजातचारणवाक्यजः ॥ ३३ ॥

दृष्टार्थैर्दृष्टप्रत्ययैर्निमित्तैर्दक्षिणाक्षिस्पन्दनादिभिः कारणैः सीता-
रामप्रभावपातिव्रत्यादिरूपैर्ऋषिवाक्यैश्चारणवाक्यैः ॥ ३४ ॥

नूनं रामप्रभावेण वैदेह्याः सुकृतेन च।
यन्मां दहनकर्मायं नादहद्धव्यवाहनः ॥ २४ ॥
त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या।
रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति ॥ २५ ॥
यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः।
न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्य्यां प्रधच्यति ॥ २६ ॥
पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनूमान् विस्मितस्तदा।
हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २७ ॥
तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्त्तरि।
असौ विनिर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधच्यति ॥ २८ ॥

चिन्तामेव दर्शयति। अथवेति। नाग्निरग्नौ प्रवर्त्तते इति। अग्निरग्निं न दहतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

दहनकर्मा भस्मीकरणसहजस्वभावः। यद्यतस्तत्प्रभावान् मां तत्सेवकं नादहत्। तत एव तां स्प्रष्टुमपि नार्हतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

त्रयाणां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां देवतात्वात्तस्यामप्रवृत्ते रामभयाच्चेति भावः ॥ २५ ॥

सर्वत्र प्रभुरपि यत्सेवकत्वान् मे लाङ्गूलं न दहति ततस्तां कथं धच्यति ॥ २६ ॥

देवीप्रभावात् सिन्धौ मद्विश्रान्तिनिमित्तं गिरिदर्शनहेतुनाति प्रभाववतीं तां न दहति इत्याह,—पुनश्चेति ॥ २७ ॥

विनष्टायान्तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः ।
तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति ॥ १७ ॥
एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
धर्मात्मा सह शत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति जीवितुम् ॥ १८ ॥
इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयः ।
भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसन्तापपीड़िताः ॥ १९ ॥
तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ।
रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २० ॥
इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे ।
पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २१ ॥
अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा ।
न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥
न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्य्यामिततेजसः ।
स्वचरित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः ॥ २३ ॥

समर्थम् । अतएवानवस्थितमव्यवस्थितफलजनकं धिक् । यद्यस्मादीश्वरेणापि समर्थेनापि मया रागाद्रजोगुणमूलक्रोधवशात् सीता न रक्षिता अतोऽधिक् ॥ १६ ॥

उभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

साक्षादुपलब्धानि अपरोक्षमनुभूतशुभफलानि उपपेदिरे । जातानि दृष्ट्वा पुनरचिन्तयदित्यर्थः ॥ २१ ॥

विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते।
लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ ११ ॥
यदि तद्विहतं कार्य्यं मया प्रज्ञाविपर्य्ययात्।
इहैव प्राणसन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १२ ॥
किमग्नौ निपतास्यद्य आहोस्विद्वड़वामुखे।
शरीरमिह सत्त्वानां दद्मि सागरवासिनाम् ॥ १३ ॥
कथन्नु जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः।
तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्य्यसर्वस्वघातिना ॥ १४ ॥
मया खलु तदेवेदं रोषदोषात् प्रदर्शितम्।
प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १५ ॥
धिगस्तु राजसम्भावमनीशमनवस्थितम्।
ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १६ ॥

मिव कृतमनुष्ठितमासीत्। अत्र न संशयः। भर्तुः कार्य्यन्तु मया सर्वथा नाशितमेवेत्याह,—तस्येति। क्रोधाभिभूतेन मया सीतामपरिरक्षता कृतस्य सीतादर्शनरूपस्य कार्य्यस्य मूलक्षयः कृतः ॥ १० ॥

ननु सीताविनाशनिश्चयस्ते कथं तत्राह,—विनष्टेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वड़वामुखेऽमाविलन्वयः। दद्मि ददामि ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदेवेदं कपित्वमनवस्थितमव्यवस्थितकार्य्यकारीति त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धं दर्शितम्। रोषदोषाद्रक्षोविषयक्रोधदोषात् ॥ १५ ॥

राजसं रजोगुणमूलम्। भावं चेष्टाविशेषम्। अनीशं कार्य्या-

वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्य्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥
यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ६ ॥
धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् ।
अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ॥ ७ ॥
यदि दग्धा त्वियं सर्वा नूनमार्य्यापि जानकी ।
दग्धा तेन मया भर्त्तुर्हतं कार्य्यमजानता ॥ ८ ॥
यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्य्यमवसादितम् ।
मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ ९ ॥
ईषत्कार्य्यमिदं कार्य्यं कृतमासीन्न संशयः ।
तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ १० ॥

न जानातीत्येतदेव स्पष्टयति । नाकार्य्यमिति । क्रुद्धस्याकार्य्यमयुक्तबुद्ध्याऽकरणीयं न किञ्चिदप्यस्ति । अतो गुरुहननाद्यपि करोत्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

धिगस्तुमामित्यनेनोक्तं स्वधिक्कारमाह,—यदीति । इयं लङ्का सर्वापि नूनं दग्धैव । यदि जानक्यप्यक्षता दग्धा स्यात्तदा तेन अजानता मया भर्त्तुः कार्य्यं हृतं भवेत् ॥ ८ ॥

एतदेव विवृणोति । यदर्थमिति ॥ ९ ॥

एतत्कार्य्यं लङ्कादाहरूपम् । ईषत्कार्य्यमिव अप्रयाससाध्यकार्य्य-

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

सन्दीप्यमानां विध्वस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ।
अवेक्ष्य हनुमान् लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥
तस्याभूत् स महांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत ।
लङ्कां प्रदहता कामं किं स्वित् कृतमिदं मया ॥ २ ॥
धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।
निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ ३ ॥
क्रुद्धः पापं न कुर्य्यात् कः क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ४ ॥

सन्दीप्यमानामिति ॥ १ ॥

कुत्साचात्मन्यजायतेऽत्युक्तां कुत्सामाह,—लङ्कामिति । किं स्वित्कर्म-कृतम् । कुत्सितमेव कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तं कुत्सितकार्य्यमूलं कोप इति निश्चित्य तद्रहितान् स्तौति । धन्या इति । दुःखातिशयादेव महात्मपदपौनरुक्त्यं न दोषाय ॥ ३ ॥

क्रुद्धः पापं न कुर्य्याद्य इति पाठे क्रुद्धो यः कश्चित्पापं कुर्य्यान्न । नञ्चि काकुः । अपि तु कुर्य्यादेव । अकरणमशक्यमेवेत्यर्थः । तदेव दर्शयति । क्रुद्धो हन्यादिति ॥ ४ ॥

गृहाग्रशृङ्गाग्रतले विचित्रे
प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली
व्यराजतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४८ ॥

लङ्कां समस्तां संपीड्य लाङ्गूलाग्निं महाकपिः ।
निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिपुङ्गवः ॥ ४९ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

स्वयम्भूरोषोपहताम् । खदिनान्त इति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

गृहाग्राणां गृहश्रेष्ठानां शृङ्गाग्रतले प्रासादाग्रभूमौ । प्रदीप्तलाङ्गूलेन कृतार्चिमाला यस्यास्ति सः ॥ ४८ ॥

समुद्रे निर्वापयामास । लाङ्गूलप्रक्षेपणेनेति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

ददर्श लङ्कां हनुमान् महामनाः
स्वयम्भुरोषोपहतामिवावनिम् ॥ ४२ ॥
भंक्त्वा वनं पादपरत्नसङ्कुलं
हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे।
दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं
तस्थौ हनूमान् पवनात्मजः कपिः ॥ ४३ ॥
स राक्षसांस्तान् सुबहूंश्च हत्वा
वनञ्च भंक्त्वा बहुपादपं तत्।
विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं
जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ४४ ॥
ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं
महाबलं मारुततुल्यवेगम्।
महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं
प्रतुष्टुवुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ४५ ॥
देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च
गन्धर्वविद्याधरपन्नगाश्च।
भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र
जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ४६ ॥
भंक्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे।
दग्ध्वा लङ्कापुरीं भीमां रराज स महाकपिः ॥ ४७ ॥

सप्राणिसङ्घां सगृहां सवृक्षां
दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३८ ॥
ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा
सराक्षसा साश्वरथा सनागा।
सपक्षिसङ्घा समृगा सवृक्षा
रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ३९ ॥
हा तात! हा पुत्रककान्तमित्र!
हा! जीवितेशाङ्ग हतं सुपुण्यम्।
रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः
शब्दः कृतो घोरतरः सुभीतः ॥ ४० ॥
हुताशनज्वालसमावृता सा
हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा।
हनूमतः क्रोधबलाभिभूता
बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ४१ ॥
ससम्भ्रमं त्रस्तविषण्णरक्षां
समुज्ज्वलज्ज्वाल हुताशनाङ्किताम्।

विशिष्टा महाबलाः प्रहस्तादय इत्यर्थः। समीक्ष्य इत्येवमूचुरित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सुपुण्यमतिशयितमर्जितं पुण्यम् ॥ ४० ॥

परिवृत्तयोधा पर्य्यस्तयोधा ॥ ४१ ॥

वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा
साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा।
रौद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो
न वानरोऽयं स्वयमेव कालः॥ ३५॥
किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य
लोकस्य धातुश्चतुराननस्य।
इहागतो वानररूपधारी
रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः॥ ३६॥
किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य
रक्षो विनाशाय परं सुतेजः।
अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमेकं
स्वमायया साम्प्रतमागतं वा॥ ३७॥
इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा
रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे।

आम्बरादम्बरपर्य्यन्तम्। रूक्षप्रभः क्रूरकान्तिः। किंशुकपुष्पवच्चूड़ा शिखा यस्य सः। निर्वाणानामधोविच्छिन्नानाञ्च एव वर्त्तमानानां धूमानामाकुला राजयो नीलोत्पलाभा अभ्राकाराः सत्यः प्रचकाशिरे॥ ३४॥

वज्रित्वचिदशेश्वरत्वविशिष्टो महेन्द्र इत्यर्थः। रौद्रोऽग्निः रुद्रतृतीयनयनसम्बन्ध्यग्निः॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥

प्रसार्य्य चूड़ावलयं प्रदीप्तो
हनूमता वेगवतोपसृष्टः ॥ ३१ ॥
युगान्तकालानलतुल्यरूपः
समारुतोऽग्निर्ववृधे दिवस्पृक् ।
विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो
रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३२ ॥
आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा
लङ्कां समस्तां परिवार्य्य तिष्ठन् ।
शब्दैरनेकैरशनिप्ररूढ़ै-
र्भिन्दन्निवाण्डं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३३ ॥
तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो
रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूड़ः ।
निर्वाणधूमाकुलराजयश्च
नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेऽभ्राः ॥ ३४ ॥

लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारभूतत्रिकूटाचलशिखरे चूड़ावलयं शिखासमूहं प्राप्तो भूदिति शेषः ॥ ३१ ॥

विधूमरश्मिर्विधूमज्वालः रक्षःशरीररूपाज्येन समर्पिता सम्पादिता अर्चिज्वालाविशेषो यस्य सः ॥ ३२ ॥

तिष्ठन् भूदिति शेषः । अशनिप्ररूढ़ैरशनिवत्प्रगल्भैः । महाग्निः प्रलयाग्निः ॥ ३३ ॥

क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुस्तनन्धयधराः स्त्रियः।
काश्चिदग्निपरीताङ्ग्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्द्धजाः॥ २६॥
पतन्त्यो रेजिरेऽभ्रेभ्यः सौदामन्य इवाम्बरात्।
वज्रविद्रुमवैदूर्य्यमुक्तारजतसंहतान्॥ २७॥
विचित्रान् भवनाद्धातून् स्यन्दमानान् ददर्श सः।
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानाञ्च यथा तथा॥ २८॥
हनूमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किञ्चिन्न तृप्यति।
न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा॥ २९॥
हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना।
लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्रुद्रेण त्रिपुरं यथा॥ ३०॥
ततः स लङ्कापुरपर्वताग्रे
समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः।

पेतुरभ्राविति शेषः॥ २६॥

अभ्रेभ्यो मेघेभ्यः॥ २७॥

अग्निसम्बन्धाद्भवनाद्धेमरजतादिधातून् स्यन्दमानान् ददर्श। यथा काष्ठतृणादिदाहादग्निर्न तृप्यति तथा राक्षसवधे क्रियमाणे हनूमान् किञ्चिदीषदपि न तृप्यति॥ २८॥

वसुन्धरा नेति। मृतराक्षसानां शयनाय लङ्काभूमिर्न पर्य्याप्ता भूदिति शेषः॥ २९॥ ३०॥

ननाद हनुमान् वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २० ॥
श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ।
कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्द्धत हुताशनः ॥ २१ ॥
प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मसु चारयन् ।
तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च ॥ २२ ॥
भवनानि व्यशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ।
तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले ॥ २३ ॥
भवनानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसंक्षये ।
संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ २४ ॥
स्वे स्वे गृहपरित्राणे भग्नोत्साहोज्झितश्रियाम् ।
नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥

पूर्वं रावणाद्भीतोऽप्यग्निः सीतातेजःसम्बन्धेन निःशङ्कं ददाहेत्युक्तं प्राक् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्वसनेन संयोगात्सीताश्वासमिश्रितवायुसंयोगात् अतएव वायोरपि निर्भयता ॥ २१ ॥

चारयन्निति हेतौ शता । यतश्चारयतिस्म ततश्चारणाद्धेतोस्तानि व्यशीर्यन्तेत्यन्वयः ॥ २२ ॥

भग्नविमानानि भग्नप्रासादानि ॥ २३ ॥ २४ ॥

भग्नोत्साहाश्च ते उज्झितश्रियश्चेत्यर्थः । हा इति तुमुलः शब्दः संजज्ञे इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

यज्ञोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः।
विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥
करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि।
कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥
नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य महात्मनः।
यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ १५ ॥
वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति।
क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः ॥ १६ ॥
तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः।
गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह कपिकुञ्जरः ॥ १७ ॥
सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्य्यवान्।
आससादाथ लक्ष्मीवान् रावणस्य निवेशनम् ॥ १८ ॥
ततस्तस्मिन् गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते।
मेरुमन्दरसङ्काशे नानामङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥
प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम्।

प्रहस्तस्य प्रधानमन्त्रित्वादादौ तद्गृहेऽग्निप्रक्षेपः। प्रथमं तत्सम्भावनस्यौचित्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

भवनं ददाहेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥

विभीषणेन स्वस्य बधतोरक्षणाद्विभीषणगृहं वर्जयित्वा प्रतिगृहं क्रममाण इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

यो ह्ययं मम लाङ्गूले दीप्यते हव्यवाहनः ।
अस्य सन्तर्पणं न्याय्यं कर्त्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥
ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः ।
भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥
गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ।
वीक्ष्यमाणो ह्यसन्त्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥
अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ।
अग्निं तत्र विनिक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥
ततोऽन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्य्यवान् ।
मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥
वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ।
शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥ १० ॥
तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरियूथपः ।
जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥ ११ ॥
रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्य्यशत्रोस्तथैव च ।
ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥

तदेवाह,—योह्रीति । न्याय्यं स्वस्य पीड़ाया अकरणादिति भावः ॥ ५ ॥

तोयदः सन्ध्यातोयदः हनूमतो रक्तवर्णत्वात् ॥ ६ ॥

उद्यानानि गृहारामाः ॥ ७ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

वीक्ष्यमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः ।
वर्द्धमानसमुत्साहः कार्य्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥
किन्नु खल्ववशिष्टं मे कर्त्तव्यमिह साम्प्रतम् ।
यदेषां रक्षसां भूयः सन्तापजननं भवेत् ॥ २ ॥
वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः ।
बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥
दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत् सुखपरिश्रमम् ।
अल्पयत्नेन कार्य्येऽस्मिन् मम स्यात् सफलः श्रमः ॥ ४ ॥

वीक्ष्यमाण इति ॥ १ ॥

यदेषां भूयः सन्तापजननं भवेत् तादृशमवशिष्टं साम्प्रतं कर्त्तव्यं किमिति कार्य्यशेषमचिन्तयदित्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव निश्चिनोति । शेषं दुर्गविनाशनमिति ॥ ३ ।

कर्म समुद्रलङ्घनादि । सुखपरिश्रमं सफलप्रयासं तपस्वर्य्यादिवदित्यर्थः । उक्तमेव विवृणोति अल्पेति । अस्मिन् सीतान्वेषणप्रवृत्तिरूपे कार्य्ये यो मया कृतः श्रमः सत्वल्पेन यत्नेन स्वल्पयत्नेन साध्येन करिष्यमाणलङ्कादाहेन सफला भवष्यति ॥ ४ ॥

ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ।
विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान् पुनः पर्वतसन्निभः ॥ ३८ ॥
वीक्ष्यमाणश्च ददृशे परिघं तोरणाश्रितम् ।
स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् ।
रक्षिणस्तान् पुनः सर्वान् सूदयामास मारुतिः ॥ ३९ ॥
स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः
समीक्ष्यमाणः पुनरेव लङ्काम् ।
प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली
प्रकाशितादित्य इवार्चिमाली ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

विभक्तरक्षः सम्बाधं रक्षःसम्मर्दरहितम् ॥ ३७ ॥

शैलसङ्काशो महान् भूत्वा । ह्रस्वतां प्राप्त इत्यनेन देहसौक्ष्म्यात् स्वयमेव बन्धगलनमुक्तम् । एवं रीत्या बन्धनान्यवशातयत् दूरीकृतवान् ॥ ३७ ॥

विमुक्त्यनन्तरं पुनः पर्वताकारोऽभवत् ॥ ३९ ॥

अर्चिमालीत्यत्र नीरेफतार्षी ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः।
रामार्थं सम्भ्रमस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३२ ॥
सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च।
पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३३ ॥
भूयः सञ्चिन्तयामास मुहूर्त्तं कपिकुञ्जरः।
कथमस्मद्विधस्येह बन्धनं राक्षसाधमैः ॥ ३४ ॥
प्रतिक्रियास्य युक्ता स्यात्सति मह्यं पराक्रमे।
ततश्छित्वा च तान् पाशान् वेगवान् वै महाकपिः ॥ ३५ ॥
उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः।
पुरद्वारं ततः श्रीमांच्छैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ ३६ ॥
विभक्तरक्षःसम्बाधमाससादानिलात्मजः।
स भूत्वा शैलसङ्काशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ३७ ॥

ननु समुद्रप्रेरणेन मैनाकोत्थानं प्रयुज्यतेऽग्नेस्तु स्वभाववैपरीत्यं कुतस्तत्राह,—यदीति। तावदिति वाक्यालङ्कारे। रामार्थं रामोपकारार्थं तादृक्सम्भ्रमो यदि आदरपूर्वकत्वरा यदि तदा रामेण नित्यमुपासितोऽग्निः रामोपकारार्थं कथमपि शैत्यं न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

आनृशंस्यमाश्रितजनदया ॥ ३३ ॥

चिन्तयामास। अनन्तरकर्त्तव्यमिति शेषः ॥ ३४ ॥

प्रतिक्रिया लङ्कादहनरूपा। मह्यं मम ॥ ३५ ॥

उत्पपात पुच्छाग्निना बन्धनेन च सहैवेति शेषः ॥ ३६ ॥

जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निव शुभं कपेः ।
हनूमज्जनकश्चैव पुच्छानलयुतोऽनिलः ॥ २८ ॥
ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः ।
दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ।
प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः ॥ २९ ॥
दृश्यते च महाज्वालः करोति च न मे रुजम् ।
शिशिरस्येव सम्पातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३० ॥
अथवा तदिदं व्यक्तं यद्दृष्टं प्लवता मया ।
रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ३१ ॥

एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यम् । शीतो भव हुताशनेति शेषः । अस्याः सीताछायात्वेऽपि स्वस्मिन् तदभेदबुद्धिसत्त्वान्नैतदुक्त्यसङ्गतिः । ततः सीतोपासनानन्तरं तीक्ष्णार्चिरप्यनलः प्रदक्षिणशिखो जज्वाल ॥ २७ ॥

तथा सीतायाः कपेः शिवं स्वकृतं शंसन्निवाभूत् । किञ्च हनूमज्जनकोऽनिलो वायुः पुच्छानलयुतोऽपि देव्याः सम्मुखे स्वास्थ्यकरः कपेः स्वास्थ्यसूचकः सन् प्रालेयानिलशीतलो ववौ ॥ २८ ॥

सर्वतः प्रदीप्तोऽग्निरित्यन्वयः ॥ २९ ॥

लाङ्गूलाग्रे शिशिरस्य हिमस्य सम्पातः पिण्ड इव प्रतिष्ठित इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

तत्रोपपत्तिं चिन्तयति । अथवेति । यद्यस्मात् प्लवता मया सरितां पतौ रामप्रभावात् समुद्रे पर्वतरूपमाश्चर्यं दृष्टं ततो रामप्रभावादेवेदमपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गूलाग्रे हनूमतः ॥ २२ ॥
राक्षस्यस्ताविरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम्।
यस्त्वया कृतसंवादः सीते ! ताम्रमुखः कपिः ॥ २३ ॥
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते।
श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ॥ २४ ॥
वैदेही शोकसन्तप्ता हुताशनमुपागमत्।
मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ॥ २५ ॥
उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम्।
यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ २६ ॥
यदि वा त्वेकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः।
ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः ॥ २७ ॥

चारीक इति पाठेऽपिचार इत्येवार्थः। आर्षं साधुत्वम्। चार-शब्दात् स्वार्थे आर्षं ईकः ॥ २२ ॥

तस्य हनूमतो लाङ्गूलाग्रे दीप्यमाने तदप्रियं देव्याः शंसुः शशंसुः ॥ २३ ॥

परिणीयते परितो नीयते आत्मापहरणोपमं तादृग्दुःखजनकम् ॥ २४ ॥

उपागमत् ध्यानेनोपासितवती। यद्वा तत्र समीपे ज्वलमानमग्निमुपासितवती ॥ २५ ॥

प्रयता शुद्धिमती ॥ २६ ॥

परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ।
शङ्खभेरीनिनादैश्च घोषयन्तः स्वकर्मभिः ॥ १७ ॥
राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् ।
अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ॥ १८ ॥
हनूमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् ।
अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ १९ ॥
संवृतान् भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ।
रथ्याश्च गृहसम्बाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ॥ २० ॥
तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव च गृहान्तरान् ।
चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च ॥ २१ ॥
घोषयन्ति कपिं सर्वे चार इत्येव राक्षसाः ।

मनसः श्रमो मनःखेदो न मेऽस्ति इति चिन्तयामासेत्यन्वयः । तत एवं तस्य चिन्तानन्तरमित्यर्थः ॥ १६ ॥

स्वकर्मभिः राजद्रोहिणो दुष्टस्यैवं दण्ड इत्येवमादिभिर्घोषवन्तः । पूर्ववृत्तान्तस्य सर्वान् प्रति प्रकटं प्रतिपादनं घोषणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

चारयामास । स्वार्थे णिच् । चरणेन ददर्शेत्यर्थः ॥ १९ ॥

चत्वरान् द्वारसमीपे बहिर्वेद्धान् । गृहैः सम्बाधाः निबिड़ाः । शृङ्गाटकानि चतुष्पथान् ॥ २० ॥

उपरथ्याः स्वल्पवीथ्यः । गृहान्तरान् गृहद्वयमध्यभागान् । चतुष्केषु चतुष्पथेषु ॥ २१ ॥

अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये।
कामं बध्नन्तु मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च॥ १५॥
पीड़ां कुर्वन्ति रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः।
ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम्॥ १६॥

पुनरेव सकलालङ्काचारयितव्या चारणेन दर्शयितव्याऽतो विषहिष्ये। ननु दृष्टायाः किं पुनर्दर्शनेन तत्राह,—रात्राविति। दुर्गकर्म्मविधानतः दुर्गस्य दुर्गमत्वरूपकर्मविधानाद्धेतोर्दुर्गांशे इति शेषः॥ १४॥

निशाक्षये इत्यनेन सीतासम्भाषणार्थं कतिपयदिनवासो गम्यते। तथाहि। फाल्गुने रावणेन सीतापहारः! आश्विनशुक्लसमाप्तौ हनुमत्प्रेरणयापक्षावधिदानेन वानरान् प्रति दूतप्रेषणम्। ततः कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि अन्वेषणार्थं वानरप्रस्थानम्। मार्गशुक्लदशम्यां सम्पातिदर्शनम्। तदा सुग्रीवदत्तमासावधेर्गतत्त्वस्य वानरैरुक्तिः। अग्रे एकादश्यां हनूमतो लङ्कागमनम्। तद्रात्रिशेषे सीतादर्शनम्। ततो द्वादश्यां दिने स्थित्वा रात्रौ सीतायाः सम्यग्दर्शनम्। तत्र रावणेन मासान् द्वादशभामिनीति स्वदत्तावधौ मासद्वयावशेषवचने कतिपयदिनाधिक्यन्तु मासत्वानवच्छिन्नत्वेनाल्पान्तरत्वान्न विवक्षितम्। ततस्त्रयोदश्यां प्रातः सीतया सह कथालापः। तद्दिने एवाशोकवनिकाभङ्गादि। चतुर्दश्यामक्षान्तवधो लङ्कादाहश्च। पूर्णिमायां वा। पूर्वं वासन्तिकवत्सराणां पुष्पितत्त्वोक्तिस्तु तदर्धे क्षयमासेनोपपादिता उत्पातेन च। लक्ष्मणस्य सुग्रीवनिकटे प्रेषणसमये रामेण मासचतुष्टयरूपकृतावधेरपगमोक्तिस्तु प्रागुपपादितरहस्येति दिक्। पुच्छस्योद्दीपनेन चेत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः॥ १५॥

कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः ।
छित्वा पाशान् समुत्पत्य हन्यामहमिमान् पुनः ॥ ११ ॥
यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् ।
निबध्नन्ते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता ॥ १२ ॥
सर्वेषामेव पर्य्याप्तो राक्षसानामहं युधि ।
किन्तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येहमीदृशम् ॥ १३ ॥
लङ्का चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति ।
रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥

अथ बन्धसंहारशक्तावपि सनोचित इत्यचिन्तयदित्याह,—कृतवानिति ॥ १० ॥

तां मतिमभिनयति । काममिति । निबद्धस्यापि निबद्धवदवस्थितस्यापि मे न शक्ताः सर्वथा बन्धनादाविति शेषः । तदेव समर्थयति । छित्वेति ॥ ११ ॥

तर्हि कुतोऽहन्यन्ते तत्राह,—यदीति । भर्तू रामस्य हितार्थाय हितनिमित्तं चरन्तं मां भर्तू रावणस्य शासनाद्यदि एते मां निबध्नन्ते निबध्नन्तु केवलम् । नतु मे निष्कृतिः कृता मया कृतस्य प्रतिक्रिया तु न कृता ॥ १२ ॥

यदि तां बधरूपां चिकीर्षेयुस्तदा सर्वान् हनिष्याम्येवेत्याह,—सर्वेषामिति । यदि पर्य्याप्तस्तर्हि क्रियतां शत्रुबधस्तत्राह,—रामस्येति । प्रीत्यर्थं सर्वराक्षसबधजप्रीत्यविघ्नार्थम् । ईदृशं बन्धनादिकम् ॥ १३ ॥

फलान्तरार्थमपि सोढ़व्यमेवेत्याह,—लङ्केति । एतै रावणाज्ञया

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः ।
वेष्टन्ते तस्य लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः ॥ ६ ॥
संवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यवर्द्धत महाकपिः ।
शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनम् ॥ ७ ॥
तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्निं तत्रोपपादयन् ।
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानताड़यत् ॥ ८ ॥
रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्य्यसमाननः ।
स भूयः सङ्गतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिपुङ्गवः ॥ ९ ॥
सहस्त्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीतिं निशाचराः ।
निबद्धः कृतवान् वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥

अथ रावणः स्वपुरदुर्गमहाबलमहैश्वर्य्याणि परेभ्यः प्रकाशयितुं सर्वपुरपरावर्त्तनं दीप्तपुच्छस्याज्ञापयदित्याह,—आज्ञापयदिति । परिणीयतामित्याज्ञापयदिति योजना ॥ ५ ॥

वेष्टन्ते । अवेष्टयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

शुष्कमिति । आरण्यका यथा शुष्कमिन्धनमासाद्य हुताशनमुत्पादयन्ति तथा जीर्णपटवेष्टितलाङ्गूलं तैलेन परिषिच्य तत्र तेऽग्निमुपपादयन् उदपादयन्नित्यर्थ इति कतकः । हुताशन इति पाठे वृद्धौ दृष्टान्तोऽयम् । उपपादयन्नित्यस्य समयोजयन् इत्यर्थ इत्यन्ये । तान् बध्वानेतॄन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सङ्गतैर्मिलितै राक्षसैः स भूयो निबद्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महात्मनः ।
देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
सम्यगुक्तं हि भवता दूतबध्या विगर्हिता ।
अवश्यन्तु बधायान्यः क्रियतामस्य निग्रहः ॥ २ ॥
कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् ।
तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥
ततः पश्यन्त्वमुं दीनमङ्गवैरूप्यकर्षितम् ।
सुमित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४ ॥
आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् ।
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥

तस्य विभीषणस्य ॥ १ ॥
दूतबध्या दूतबधः । आर्षमिदं साधु ॥ २ ॥
दग्धेन दाहक्षतेनोपलक्षितो गच्छतु । स्वस्वामिसमीपमिति शेषः ॥ ३ ॥
ततः स्वीयसमीपगमनानन्तरम् । सुमित्राणि समसुखदुःखाः । ज्ञातयो भ्रात्रादयः । बान्धवाः सम्बन्धिनः । सुहृज्जनाः स्निग्धजनास्तत्सहिता बान्धवा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेकदेशेन बलस्य तावत्
केचित्तवादेशकृतोऽद्य यान्तु ।
तौ राजपुत्रावुपगृह्य मूढौ
परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ २४ ॥
निशाचराणामधिपोऽनुजस्य
विभीषणस्योत्तमवाक्यनिष्टम् ।
जग्राह बुध्या सुरलोकशत्रु-
र्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

समाहिताः दानादिभिर्वशीकृताः । सम्यक् पालिताः । तादृशभृत्यवतो जय एव भावीति भावः ॥ २३ ॥

तत्तस्मादुपगृह्य आयान्त्विति शेषः । परेषु ते प्रभावं भावयितुं प्रकाशयितुं युक्तमिति शेषः ॥ २४ ॥

उत्तमवाक्यनिष्ठं तत्प्रतिपाद्यमर्थतत्त्वं जग्राह ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

पराक्रमोत्साहमनस्विनाञ्च
सुरासुराणामपि दुर्जयेन।
त्वया मनोनन्दन! नैर्ऋतानां
युद्धाय निर्नाशयितुं न युक्तम्॥ २२॥
हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च
कुलेषु जाताश्च महागुणेषु।
मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः
कोपप्रशस्ताः सुभृताश्च योधाः॥ २३॥

वेदं तत्राह,—अस्मिन् विनष्टे इति। तौ राजपुत्रौ यो योद्धा उद्-योजयेत्तं न पश्यामि। ननु तदुद्योगाभावोऽपि ममेष्ट एव नेत्याह,—युद्धप्रियेति सम्बोधनेन रणपराक्रमविजयकीर्त्तिवेर्ष्टे किल ते उभे अप्येतद्विनाशे नश्यत इत्याशयः। रावणस्य रजःप्रकृतित्वात् तत्प्रकृत्यनु-सारेण युद्धादिव्यापारेण प्रलोभनम्। तत्प्रीत्यर्थमेव दुर्विनीतावित्या-द्युक्तिः॥ २१॥

हे नैर्ऋतानां मनोनन्दन। सुरासुराणामपि दुर्जयेन त्वया। परा-क्रमे य उत्साहस्तत्र प्रशस्तमनोवतां नैर्ऋतानां मनः युद्धाय प्रवृत्तं निर्ना-शयितुं न युक्तम्। नैर्ऋतानामित्यत्र मन इत्यत्र च तन्त्रम्। यद्वा तादृशानां नैर्ऋतानां मनोनन्दन तादृशेन त्वया युद्धापत्तिर्युद्धागमो नाशयितुं न युक्तमित्यर्थः॥ २२॥

ननु युद्धे कदाचिद्विपरीतमपि सम्भाव्येत तत्राह,—हिताश्चेति।

इत्यंविधस्यामरदैत्यशत्रोः
शूरस्य वीरस्य तवाजितस्य।
कुर्वन्ति वीरा मनसाप्यलीकं
प्राणैर्विमुक्ता न तु भोः पुरा ते।

न चाप्यस्य कपेर्घाते कञ्चित्पश्याम्यहं गुणम्।
तेष्वयं पात्यतां दण्डो यैरयं प्रेषितः कपिः॥ १८॥
साधुर्वा यदि वासाधुः परैरेष समर्पितः।
ब्रुवन् परार्थं परवान्न दूतो बधमर्हति॥ १९॥
अपि चास्मिन् हते नान्यं राजन्! पश्यामि खेचरम्।
तस्मान्नास्य बधे यत्नः कार्य्यः परपुरञ्जय!।
भवान् सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति॥ २०॥

अस्मिन् विनष्टे न हि भूतमन्यं
पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ।
युद्धाय युद्धप्रिय! दुर्विनीता-
वुद्योजयेद्वै भवता विरुद्धौ॥ २१॥

एतदुत्तरं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः। न चाप्यस्य कपेरिति॥१८॥
समर्पितः प्रेषितः॥ १९॥
नान्यं पश्यामि। योऽत्रागच्छेदित्यर्थः॥ २०॥
नन्वस्मिन् हतेऽन्यस्यानागमने च का मम क्षतिः। विपरीतमिष्टमे

कथञ्च धर्मार्थविनीतबुद्धिः
परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ।
भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्
कोपं न गच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ १६ ॥
न धर्मवादे न च लोकवृत्ते
न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु वापि ।
विद्येत कश्चित्तव वीर ! तुल्य-
स्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७ ॥
पराक्रमोत्साहमनस्विनाञ्च
सुरासुराणामपि दुर्जयेन ।
त्वयाप्रमेयेण सुरेन्द्रसङ्घा-
जिताश्च युद्धेष्वसकृन्नरेन्द्राः ।

मौण्ड्यं मुण्डनम् । लक्षणसन्निपातः दूतयोग्याङ्गनसम्भूत इति तीर्थः । वैरूप्यादीनामेकैकं वा । तथा लक्षणानां सन्निपातः सर्वानुष्ठानं वेत्यर्थः इत्यन्ये । नोऽस्माकं श्रुतोऽपि नास्ति । दर्शनन्तु दूरापास्तमिति भावः ॥ १५ ॥

परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः उत्कर्षापकर्षज्ञानेन निश्चितकार्य्यः ॥ १६ ॥

किञ्च त्वन्नोपदेश्योऽस्माकमित्याह,—नेति । शास्त्राणां बुद्धा निश्चयात्मिकया ग्रहणेष्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

तस्मादिमं वधिष्यामि वानरं पापकारिणम् ॥ ११ ॥

अधर्ममूलं बहुदोषयुक्त-
मनार्य्यजुष्टं वचनं निशम्य।
उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं
विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ १२ ॥
प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र!
धर्मार्थतत्त्वं वचनं शृणुष्व।
दूता न बध्याः समयेषु राजन्!
सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३ ॥
असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः
कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम्।
न दूतबध्यं प्रवदन्ति सन्तो
दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ १४ ॥
वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो
मौण्ड्यं तथा लक्षणसन्निपातः।
एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्
बधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽस्ति ॥ १५ ॥

पापकारिणं राजद्रोहिणम् ॥ ११ ॥
अधर्मस्य मूलम् अधर्ममूलम्। दोषोऽपकीर्त्तिरूपः ॥ १२ ॥
समयेषु स्वस्वामिनि योगानुष्ठानकालेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥

बधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा
दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥
राजन्! धर्मविरुद्धञ्च लोकवृत्तेश्च गर्हितम्।
तव चासदृशं वीर! कपेरस्य प्रमापणम् ॥ ६ ॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः।
परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७ ॥
गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विचक्षणाः।
ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥
तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न! राक्षसेन्द्र दुरासद!।
युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९ ॥
विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः।
कोपेन महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥
न पापानां बधे पापं विद्यते शत्रुसूदन!।

प्रतिज्ञां त्यज रोषं क्षमस्वेत्यन्वयः। परावरज्ञाः सर्वकार्य्यविषयकोत्कर्षापकर्षज्ञाः सन्तो दूतस्य बधं न कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

लोकवृत्तेर्लोकव्यवहारस्य। प्रमापणं बधः ॥ ६ ॥

कृतज्ञत्वेनापकारिण्येव बधोन्याय्यो न तादृशेऽस्मिन् ॥ ७ ॥

त्वादृश इति। गृह्यन्ते बहुवचनम्। शास्त्रविपश्चित्त्वं शास्त्रपाण्डित्यसम्पादनश्रमः केवलं श्रम एव व्यर्थप्रयास एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

दूतदण्डः दूते विहितो दण्डः ॥ ९ ॥ १० ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

स तस्य वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः ।
आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥
वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ।
निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥
तं रक्षोऽधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्य्यमुपस्थितम् ।
विदित्वा चिन्तयामास कार्य्यं कार्य्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥
निश्चितार्थस्ततः साम्ना पूज्यं शत्रुजिदग्रजम् ।
उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥

क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र !
प्रसीद मे वाक्यमिदं शृणुष्व ।

स इति ॥ १ ॥

दौत्यं स्वीयं दूतकर्म यथावन्निवेदितवतो हनूमतोऽवध्यत्वं मत्वा रावणाज्ञप्तं वधं नानुमेने ॥ २ ॥

तच्च कार्य्यं दूतवधरूपम् । कार्य्यविधौ उचितकृत्यसम्पादने स्थितः । निश्चितबुद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

शत्रुजितश्च तमग्रजञ्च ॥ ४ ॥

रामस्य लोकत्रयनायकस्य
स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४३ ॥
ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा
रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा।
इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा
स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ४४ ॥
स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः
कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः।
दशाननः कोपविवृत्तलोचनः
समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

उक्तमेवार्थं दार्ढ्याय पुनराह,—देवाश्चेति ॥ ४३ ॥

रामद्रुहो देवताभिरपि न त्राणमित्याह,—ब्रह्मेत्यादि। ब्रह्मा स्वयम्भूरित्यनेन हिरण्यगर्भः सर्वादिरुक्तः। चतुराननस्ततः प्राप्तसृष्त्वाधिकारः। त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको रुद्रो वेत्यनेन संहाराधिकारी। सुरनायको महेन्द्रो महैश्वर्यवान् इन्द्र उपेन्द्रो विष्णुः पालनाधिकारी। एवं त्रिमूर्त्तिभिरपि रक्षा न सिद्ध्यति रामस्यैव त्रिमूर्त्तित्वात् ॥४४॥४५॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

सत्यं राक्षसराजेन्द्र ! शृणुष्व वचनं मम।
रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥
सर्वान् लोकान् सुसंहृत्य सभूतान् सचराचरान्।
पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ३९ ॥
देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोरगेषु च।
विद्याधरेषु नागेषु गन्धर्वेषु मृगेषु च ॥ ४० ॥
सिद्धेषु किन्नरेन्द्रेषु पतत्त्रिषु च सर्वतः।
सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वकालेषु नास्ति सः ॥ ४१ ॥
यो रामं प्रतियुध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम्।
सर्वलोकेश्वरस्येह कृत्वा विप्रियमीदृशम्।
रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४२ ॥

देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र-
गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः।

विशेषतः निष्कृष्योच्यमानं वचनमित्यर्थः। रामदासस्येत्यादि विशेषणत्रयेण राममहिमवेत्तृत्वं स्वस्य परोक्तवाक्यानुवादपूर्वं हितोपदेशाधिकारं नररक्षोतिरिक्तजात्यन्तरत्वेनापक्षपातितो न्याय्यवक्तृत्वञ्च सूचितम् ॥ ३८ ॥

सभूतान् सर्वजातीयप्राणिसहितान्। अनेन जगत्स्थित्युत्पत्तिसंहारकर्त्तृत्वं बोधितम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सर्वत्र देशे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्य्यृक्षगणसन्निधौ ।
उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२ ॥
अपकुर्वन् हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः ।
न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३३ ॥
यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते गृहे ।
कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥
तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ।
स्वयंस्कन्धावसक्तेन क्षेममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३५ ॥
सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रदीपिताम् ।
दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम् ॥ ३६ ॥
स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन् भ्रातॄन् सुतान् हितान् ।
भोगान् दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय ॥ ३७ ॥

तदीयनिश्चयाभावं स्पष्टयति । रामेणेति । स्वामिना स्वकर्त्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य सेवकेनानुष्ठानमयुक्तं कर्त्तुमिति भावः ॥ ३२ ॥

उक्तमेवार्थं दार्ढ्याय पुनरप्याह,—अपकुर्वन्निति ॥ ३३ ॥

कालरात्रीमहाप्रलयकर्त्री भगवतः शक्तिः ॥ ३४ ॥

विग्रहः शरीरम् । स्कन्धावसक्तेन स्कन्धसम्बद्धकरणेन । आत्मनि आत्मनाशे ॥ ३५ ॥

दह्यमानां वर्त्तमानसमीपे लट् । प्रतोलिका वीथिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ।
फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २९ ॥
जनस्थानवधं बुद्धा वालिनश्च वधं तथा ।
रामसुग्रीवसख्यञ्च बुध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥
कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् ।
लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥

फलसंहितमिति पाठः । धर्मोपसंहारं धर्ममुपसंक्रियतेऽनेनेति धर्मफलं सुखं तदधर्मफलसंहितं न सम्भवति । अधर्मफलेन दुःखेन सहानुभवं न भवति । तत्तस्मादेव फलमन्वेति । धर्मो धर्मफलं सुखमेवान्वेति । एवमधर्मो दुःखं दुःखरूपं फलमेवान्वेति । अग्रे धर्मो नाधर्मनाशन इति पाठः । पूर्वकृतो धर्मोऽधर्मस्येदानीं कृतस्य न नाशनस्तादधर्मोऽपि धर्मनाशनो नेत्यर्थ इति वदन्ति । तत्रार्थसामञ्जस्यं व्युत्पन्नैर्विभाव्यम्॥२८॥

ननु किं मे धर्मो व्यर्थ एव नेत्याह,—प्राप्तमिति । तावत्प्रथमम् । इतः पूर्वमिति यावत् । अस्य परदारहरणरूपस्य । क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे । अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिति न्यायादिति भावः ॥ २९ ॥

अतः स्वहितं चिन्तयेत्याह,—जनस्थानेति । सख्यञ्च बुद्धा आत्मनो हितं बुध्यस्वेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

नन्वेवं कटुवादिनस्तव को रक्षक इति चेत् तत्राह,—काममिति । यथेष्टमित्यर्थः । तर्हि कुतस्तन्नाशं न करोषीत्यत्राह,—तस्य यस्याहं दूतस्तस्य रामस्य एषः मत्कर्तृकलङ्कानाशविषयो निश्चयो न । स्वाम्याज्ञां विना तदनुष्ठानमशक्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

अवध्यतां तपोभिर्यां भवान् समनुपश्यति ।
आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २६ ॥
सुग्रीवो न च देवोऽयं न यक्षो न च राक्षसः ।
मानुषो राघवो राजन् ! सुग्रीवश्च हरीश्वरः ।
तस्मात् प्राणपरित्राणं कथं राजन् ! करिष्यसि ॥ २७ ॥
न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ।
तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८ ॥

अपि च यां देवाद्यवध्यतां मन्यसे तत्रापि तपोजन्यसुकृतमेव कारणमतो धर्महानिर्न कार्य्येति वदति । अवध्यतामिति । तत्रापि अयं महानयमेव तपोमयधर्मस्कन्ध एव हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च देवाद्यवध्यस्यापि प्राणत्राणं दुष्करमित्याह,—सुग्रीव इति । यस्माद्वरग्रहणवेलायां त्वच्छंकितहन्तृभ्योऽन्य एवायं रामश्चातस्तस्मात् सुग्रीवात् ते प्राणत्राणे सामर्थ्यं नास्तीति भावः ॥ २७ ॥

ननु तपोबलात् मे सर्वतो जयो भविष्यतीत्यत आह,—नत्विति । यः पुमानधर्मफलसंहितबलवत्तया फलोन्मुखाधर्मसम्बद्धस्तं पुरुषं धर्मोपसंहारमपि धर्मोपसंग्रहवन्तमपि न त्वन्वेति । धर्मफलमिति शेषः । किन्तु तदेव फलं फलोन्मुखाधर्ममेवान्वेति । ननु धर्मबलाद- धर्मनाशो भविष्यतीत्यत्राह,—धर्मश्चेति । उत्कटोऽधर्मोत्तरभावी धर्मः अधर्मस्य नाशनः । चादुत्कटाधर्मो धर्मनाशकः । एवं चास्याधर्मस्य त्वत्कृतसकलधर्मापेक्षयोत्कटत्वादुत्तरकालत्वाचायमेव त्वया प्राक्सञ्चि- तस्य सकलधर्मस्य नाशक इति भावः । केचित्तु धर्मोपसंहारमधर्म-

दृष्टा ह्रीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम्।
उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥
लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा।
गृहे यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पन्नगीम् ॥ २३ ॥
नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि।
विषसंसृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥
तपःसन्तापलब्धस्ते सोऽयं धर्मपरिग्रहः।
न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥

अत्र सीता नास्तीत्यपह्नवस्त्वशक्य इत्याह,—दृष्टा ह्रीति। यतस्त्वद्गृहे मया दृष्टाऽतोऽपलापोऽशक्य इति भावः। किञ्च यद्वानर-कोटिभिरपि दुर्लभं सीतादर्शनं तन्मया लब्धम् अतः शेषं शिष्टं यदु-त्तरं कर्म सीतानयनरूपं तत्र तत्साधने राघवः स एव निमित्तं कारणं मत्कृत्यन्तु अन्विष्य निवेदनमात्रमिति भावः ॥ २२ ॥

पुनः रावणहितमाह,—पन्नगीमिव स्वनाशकां यां न जानासि सा मया शोकपरायणा लक्षिता। तदीयशोकाग्निनैव पन्नगी विषाग्नि-नेव त्वन्नगरं दग्धं भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

ओजसा आहारशक्तिबलेन ॥ २४ ॥

तपःसन्तापेन तपःकरणेन यो लब्धो धर्मपरिग्रहो धर्मसाध्यः परिग्रह ऐश्वर्यम् आत्मप्राणपरिग्रहश्च आत्मप्राणानां चिरकालं परिग्रह आयुर्वृद्धिश्च स परदारपरिग्रहरूपपरमाधर्मेण नाशयितुं न न्याय्यः ॥ २५ ॥

न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥
कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्त्तिनाम् ।
शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥
न चापि त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन ।
राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥
तत्त्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुयायि च ।
मन्यस्व नरशार्दूल जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥

जातधनधान्यादिपरिग्रहः यत एतादृशस्त्वमतः परदारानुपरोद्धुं नार्हसि । दृष्टधर्मार्थतत्त्वत्वादेव महाप्राज्ञत्वम् ॥ १७ ॥

नन्वनेन मम का हानिस्तत्राह,—नहीति । धर्मविरुद्धत्वादेव बह्वपायेषु बह्वनर्थं कारणेषु । ननु सर्वापायप्रतीकारसमर्थस्य किमनया विभीषकयेत्यत आह,—मूलघातिषु समूलं नष्टस्य कथं प्रतीकारसामर्थ्यमिति भावः ॥ १८ ॥

मूलघातित्वमेव प्रपञ्चयति । कश्चेति ॥ १९ ॥

विद्येत विद्यते व्यलीकमपराधम् ॥ २० ॥

तत्तस्मात्त्रिकालहितं सीतादानेन पूर्वापराधनाशात् । वर्त्तमानैश्वर्याविरोधात् । भाविश्रुभहेतुत्वाच्च त्रिकालहितत्वम् । धर्म्यानुयायिनीति शास्त्रानुगतं वाक्यं मयोच्यमानम् । नरशार्दूलेति प्राङ्कः पाठः इति कतकः । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । तदेव वाक्यमाह,—जानकी प्रतिदीयतामिति ॥ २१ ॥

स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः।
हरीन् संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः॥ १२॥
तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च।
दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे॥ १३॥
वैनतेयसमाः केचित् केचित्तत्रानिलोपमाः।
असङ्गगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः॥ १४॥
अहन्तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः।
सीतायास्तु कृते पूर्णं शतयोजनमायतम्॥ १५॥
समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः।
भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा॥ १६॥
तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः।
परदारान् महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि॥ १७॥

त्वया विज्ञातपूर्वो वालीति रावणं प्रति मर्मोक्तिः। तेन राम-बलातिशयबोधनम्॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥

त्वां दिदृक्षुरिहागत इति पाठः। त्वां सुग्रीवभ्रातरं रावणम्। तस्मिन् दृष्टे सर्वलोकवृत्तान्तज्ञः स सीतागतिं वक्ष्यतीति सुग्रीवेणोक्तत्वात्त्वां दिदृक्षुरिहागतः दैवात् पङ्गूपरि गङ्गापातवत्तव गृहे भ्रमता मया जानकी दृष्टा॥ १६॥

अतःपरं यद्वक्तव्यं मित्रपक्षस्य तद्वदामीत्याह,—तद्भवानिति। दृष्टधर्मार्थः धर्मार्थतत्वसाक्षात्कारवान् तपःकृतपरिग्रहः तपोबल-

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्य्यया ।
रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥
तस्य भार्य्या जनस्थाने भ्रष्टा सीतेति विश्रुता ।
वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥
मार्गमाणस्तु तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ।
ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण च सङ्गतः ॥ ८ ॥
तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ।
सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितुम् ॥ ९ ॥
ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ।
सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्य्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ १० ॥
त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः ।
स तेन निहतः संख्ये शरेणैकेन वानरः ॥ ११ ॥

अथ सन्देशं वक्तुमुपोद्घातो राजेति पितेव बन्धुः रक्षक इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

भ्रष्टा रक्षसाऽपहृतावेति विशिष्य न ज्ञातमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तां मार्गमाणः स रामः ऋष्यमूकं प्राप्तः सुग्रीवेण च सङ्गतश्च । अनेनैव ज्ञायते नेदं सुग्रीवसन्देशवाक्यं तदा हि मया चैव सुसङ्गत इत्येव वदेत् ॥ ८ ॥

निवेदितुं प्रतिज्ञातमित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान् हरिसत्तमः ।
वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १ ॥
अहं सुग्रीवसन्देशादिह प्राप्तस्तवान्तिके ।
राक्षसेश हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ।
धर्मार्थसहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
पितेव बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥
ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियतरः प्रभुः ।
पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५ ॥

अथ सुग्रीवसन्देशकथनव्याजेन सामदण्डान्यतरविषयत्वनिश्चयाय न्यायानुसारी न वेति जिज्ञासति । तमित्यादि ॥ १ ॥

भ्राता हरीश इति स्नेहप्रकाशिका लोकोक्तिः । कुशलमब्रवीत्-प्राक्षीदित्यर्थः ॥ २ ॥

क्षमं सुखसम्पादकम् ॥ ३ ॥

श्रूयतामेव वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

नापि सीतान्वेषणमेव कार्य्यम् । एवम्प्रयासेन मद्दर्शने किं फलं तत्राह,—श्रूयतामिति । वचनं सन्देशवचनम् । तत्कथनार्थमयं प्रयास इति ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

रक्षणार्थञ्च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे।
अस्त्रपाशैर्न शक्योऽहं बद्धुं देवासुरैरपि॥ १६ ॥
पितामहादेष वरो ममापि हि समागतः।
राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्त्तितम्॥ १७ ॥
विमुक्तोऽप्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिवेदितः।
केनचिद्रामकार्य्येण आगतोऽस्मि तवान्तिकम्॥ १८ ॥
दूतोऽहमिति विज्ञाय राघवस्यामितौजसः।

इदानीं युद्धप्रयोजनमाह,—रक्षणार्थमिति। प्रतियुद्धाः मया प्रतिभटतया स्थित्वा कृतयुद्धाः नन्वेवं भाविबन्धाद्यपर्य्यालोच्य कथं युद्धं कृतं तत्राहास्त्रेति। अस्त्रैर्ब्रह्मास्त्रान्तैः पाशैर्यमपाशान्तैः। एवञ्चेतरपाशकथापि दूरापास्तेत्युक्तं देवासुरैर्मिलितैरपीत्यर्थः॥ १६ ॥

कुतस्तवैवं बलं तत्राह,—पितामहादिति। तदनुग्रहादित्यर्थः। ममापि न तु केवलं तवैवेत्यर्थः। एष वर इति। बलविशेषरूप इत्यर्थः। तर्हि कथं बन्धनमुपगतं तत्राह,—राजानमिति। अस्त्रं ब्रह्मास्त्रम् अनुवर्त्तितं निवृत्तमप्यनुवर्त्तितमिव॥ १७॥

तदेवाह,—विमुक्त इति। विमुक्तोऽपि सास्त्र इव। अभिवेदितः आनीय तव ज्ञापितः एवं पीड़ामनुभूय मम दर्शने किं प्रयोजनं तत्राह,—केनचिदिति। रामकार्य्येणेति पाठः प्राञ्चः॥ १८॥

रामस्य तव च कः सम्बन्धस्तत्राह,—दूत इति। ननु रामदूते-

अथवा यन्निमित्तस्ते प्रवेशो रावणालये ।
एवमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२ ॥
अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च ।
धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥ १३ ॥
जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः ।
दर्शने राक्षसेन्द्रस्य तदिदं दुर्लभं मया ॥ १४ ॥
वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थे विनाशितम् ।
ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥

अथवेति । अथ वेत्यर्थः । यन्निमित्तः यत्प्रयोजनः तत्कथयस्वेति सम्बन्धः । एवमुक्तः प्रहस्तेनेति शेषः । रक्षोगणेश्वरं प्रहस्तमलक्षीकृत्य रावणमेव तथा कृत्वाब्रवीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १२ ॥

वरुणस्य वा दूत इति शेषः । धनदेन विष्णुना च न मे सख्यमतस्ताभ्याञ्चोदितो नास्मि ॥ १३ ॥

एषा वानराकृतिर्मम जातिरेव जन्मकृतैव । अतो वानर एवाहमिहागतः वानरस्यात्रागमने किं प्रयोजनं तत्राह,—दर्शन इति । राक्षसेन्द्रस्य तव दर्शने दर्शननिमित्तमिहागत इत्यर्थः । तदिदं तव दर्शनं दुर्लभं प्रकारान्तरेणाशक्यलाभमिति ज्ञात्वा तव दर्शनार्थे वनं विनाशितम् अयं दर्शनोपायो भवत्येवेत्याह,—ततः वनभङ्गाद्धेतोरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

मत्पुरीमप्रधृष्यां वै गमने किं प्रयोजनम् ।
आयोधने वा किं कार्य्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ॥ ६ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ।
समाश्वसिहि भद्रन्ते न भीः कार्य्या त्वया कपे ! ॥ ७ ॥
यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् ।
तत्त्वमाख्याहि मा ते भूद्भयं वानर ! मोच्यसे ॥ ८ ॥
यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ।
चाररूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥ ९ ॥
विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ।
न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रन्तु वानरम् ॥ १० ॥
तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर ! मोच्यसे ।
अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ११ ॥

कुत आगत इति शेषः । किं वा कारणं को वास्य प्रेषक इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मत्पुरीमुद्दिश्येति शेषः । आयोधने किङ्करादिभिर्युद्धे । यद्वा मत्पुरीगमने मत्पुरीप्राप्ताविति शेषः । आर्षः षष्ठ्यभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

मोच्यसे बन्धनादिति शेषः ॥ ८ ॥

चाररूपं चाराणां प्रच्छन्नवेषत्वाच्छद्मकृतवानररूपम् ॥ ९ ॥

कुत एवं चिन्ता तत्राह,—नहीति । वानरमितोदमर्थासन्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

तमुद्वीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् ।
रोषेण महताविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १ ॥
शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् ।
किमेष भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागतः ॥ २ ॥
येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया प्रहसिते पुरा ।
सोऽयं वानरमूर्त्तिः स्यात् किं स्विद्बाणोऽपि वासुरः ॥ ३ ॥
स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् ।
कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥ ४ ॥
दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वास्य कारणम् ।
वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसानाञ्च तर्जने ॥ ५ ॥

आविष्टः आसीदिति शेषः ॥ १ ॥

तेजसा वृतं दध्यौति शेषः । शङ्काहतात्मेत्युक्तां शङ्कामेवाह,—
नन्दी वानरमुख एष प्रमथगणाधिपः ॥ २ ॥

शप्तः मन्मुखसदृशमुखैः तव नाशो भविष्यतीति शापः । बलि-
सुतो बाणो वा महेश्वरभक्तत्वान्नन्दिना प्रेषित इति शङ्का ॥ ३ ॥

कालयुक्तं कालोचितम् ॥ ४ ॥

अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिर्लोककुत्सितैः ।
सर्वे बिभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥
अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्त्तुमेकार्णवं जगत् ।
इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान् कपिः ।
दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

के न विभ्यतीति पाठे के न इति पदच्छेदः ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभदर्शिभिः ।
आश्वास्यमानं सचिवैः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥
अपश्यद्राक्षसपतिं हनूमानतितेजसम् ।
वेष्टितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥
स तैः सम्पीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ।
विस्मयं परमं गत्वा रक्षोऽधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥
भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनूमान् राक्षसेश्वरम् ।
मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥
अहो रूपमहो धैर्य्यमहो सत्वमहो द्युतिः ।
अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥
यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरः ।
स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८ ॥

मन्त्रो बुद्धिसहायः सचिवः कार्य्यसहायः ॥ १३ ॥ १४ ॥
रक्षोधिपमवैक्षत न तु रक्षःकृतपीड़ामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
सर्वसम्पत्तिमतोऽप्यधर्मवतो महान् दोष इत्याह,—यदीति । बलवानेवंविधसमृद्धेरप्युन्मूलनक्षमोऽधर्मो यद्यस्मिन्न स्यात्तदायं राक्षसेश्वरः शक्रस्य सुरलोकस्यापि विष्णुवद्रक्षिता स्यात् । यद्वाऽधर्म इत्यर्श आद्यजन्तम् । अयं बलवान् राक्षसेश्वरो यद्यधर्मवान्न स्यात्तदा शक्रस्येत्यादिप्राग्वत् । अधर्मदूतत्वात्तु स्वप्रजानामपि नाशक एवेति भावः ॥ १८ ॥

शिरोभिर्दशभिर्वीरो भ्राजमानं महौजसम् ।
नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता ।
पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सबालार्कमिवाम्बुदम् ॥ ७ ॥
बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितैः ।
भ्राजमानाङ्गदैर्भीमैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८ ॥
महती स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगचित्रिते ।
उत्तमास्तरणास्तीर्णेषूपविष्टं वरासने ॥ ९ ॥
अलङ्कृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः ।
वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १० ॥
दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११ ॥
उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितम् ।
कृत्स्नं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥

शिरोभिर्दशभिरिति । हनूमतोदर्शनकाले रणे इव भीषणरूपकरणादिति बोद्धम् ॥ ६ ॥

हारेणोपलक्षितम् ॥ ७ ॥

केयूराङ्गदयोरवान्तरविशेष ऊह्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

चतुर्भिः सागरैः परिवृतं तं कृत्स्नं लोकं भूमण्डलमिवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ।
हनूमान् क्रोधताम्राक्षो रक्षोऽधिपमवैक्षत ॥ १ ॥
भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता ।
मुक्ताजालवृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥
वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ।
हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥
महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचन्दनरूषितम् ।
स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥
विचित्रं दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः ।
दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रं प्रलम्बं दशनच्छदैः ॥ ५ ॥

तस्य इन्द्रजितः यत्तु रावणस्येति तन्न । तेन हनूमति कस्याऽपि कर्मणोऽकृतत्वादिति कतकः । पुत्रदारास्त्रबन्धनकर्मणा त्वर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

वज्रसंयोगेन तत् घट्टनेन संयुक्तैर्घटितैर्महार्हमणिविग्रहैः बहुमूल्यमणिप्रधानस्वरूपैः ॥ ३ ॥

भक्तिभिः शैवचित्रपत्त्रवत् रचनाविशेषैः ॥ ४ ॥

विचित्रमाश्चर्यभूतैर्दशनच्छदैः प्रलम्बं लम्बदशनच्छदवन्तम् ॥ ५ ॥

यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्टः
कार्य्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ।
निवेदयामास हरीश्वरस्य
दूतः सकाशादहमागतोऽस्मि ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

कार्य्यार्थं कर्त्तव्यमर्थस्तत्प्रयोजनञ्च समाहारद्वन्द्वः। अर्थस्य मूलमुक्तप्रयोजनप्रवर्त्तकम्। उत्तराशयस्तु दूतं कृत्यं प्रेरकः सुग्रीव इति ॥ ६१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे ।
राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५६ ॥

अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा
स तत्र रक्षोऽधिपपादमूले ।
ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान्
गृहं महारत्नविभूषितञ्च ॥ ५७ ॥

स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ।
रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५८ ॥
राक्षसाधिपतिञ्चापि ददर्श कपिसत्तमः ।
तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ५९ ॥

सरोषसंवर्त्तितताम्रदृष्टि-
र्दशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य ।
अथोपविष्टान् कुलशीलवृद्धान्
समादिशत्तं प्रति मुख्यमन्त्रीन् ॥ ६० ॥

कस्य सुत इति शेषः । केऽभ्युपाश्रयः कस्याश्रयेणैवं निर्भय इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

यत्र रावणस्थितस्तत्रत्या राक्षसाः एवमब्रुवन्नित्यर्थः ॥ ५६ ॥

परिचारवृद्धान् वृद्धान् परिचारकानित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

वक्ष्यमाणसंक्षेपोऽयमिति । मन्त्रीन् मन्त्रिण इत्यर्थः ॥ ६० ॥

अस्त्रेण हनुमान् मुक्तो नात्मानमवबुध्यते।
कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीड़ितः॥ ५१॥
हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः कालमुष्टिभिः।
समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः॥ ५२॥

अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्त-
मस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः।
व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं
हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे॥ ५३॥

तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम्।
राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन्॥ ५४॥
कोऽयं कस्य कुतो वापि किं कार्य्यं कोऽभ्युपाश्रयः।
इति राक्षसवीराणां दृष्ट्वा सञ्जज्ञिरे कथाः॥ ५५॥

न प्रवर्त्ततेऽतः सर्वे वयं संशयिताः संशयितजया एव मुक्तोऽयं सर्वानपि हन्यादिति भावः॥ ५०॥

अस्त्रविमोक्षं राक्षमोक्षवदपरोक्षतया ज्ञातवानपि हनूमान्न तथा ज्ञापयतीत्याह,—अस्त्रेणेति। अवबुध्यते अन्तर्भावितण्यर्थतया नावबोधयति स्म अस्त्रमोक्षं न प्रकाशयति स्मेत्यर्थः तैर्बन्धैर्लौकिकबन्धैः अतएव कृष्यमाणत्वादिगुणकः राक्षसेन्द्रसमीपं प्राकृष्यत॥ ५१॥ ५२॥ ॥ ५३॥ ५४॥

अथेन्द्रजित्तं द्रुमचीरबद्धं
विचार्य्य वीरः कपिसत्तमन्तम् ।
विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्ता-
मन्येन बद्धोऽप्यनुवर्त्ततेऽस्त्रम् ॥ ४९ ॥

अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं
न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ।
पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्
प्रवर्त्तते संशयिता स्म सर्वे ॥ ५० ॥

तच्छन्यरज्ज्वैव बद्धः अस्त्रेण तु विमुक्तः कुतस्तत्राह,—अस्त्रबन्धो मन्त्रबन्धोऽन्यं बन्धं नानुवर्त्तते इतरबन्धेन सह न तिष्ठति तस्मिन् सति मन्त्रबन्धो नश्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इममर्थमिन्द्रजिदपि ज्ञातवानित्याह,—अथेति । अस्त्रेण विमुक्तं विचार्य्य ज्ञात्वा अन्येन बद्धोऽपि हनुमानस्त्रमनुवर्त्तते अस्त्रेण बद्ध इव वर्त्तत इत्यपि विचार्य्य चिन्तां जगामेति सम्बन्धः । नान्येन बन्धे ह्यनुवर्त्ततेऽस्त्रमिति पाठे चिन्तास्वरूपमिदं राक्षसैः स्वकृतबन्धनवशात् खेदं जगामेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

चिन्तामाह,—अहो इति । पाठान्तरे चिन्तान्तरमिदं मया कृतं महत्कर्मनिरर्थं कृतं राक्षसैर्यतस्तैर्मन्त्रगतिर्न विमृष्टा न विचारिता । अन्यबन्धे मन्त्रबन्धो नश्यतीति न ज्ञातमित्यर्थः । पुनरस्त्रं तदेव प्रयोज्यं तत्राह,—अस्त्रे ब्राह्मेऽत्र विहते पुनरन्यदस्त्रं तदस्त्रप्रयोगान्तरं

स निश्चितार्थः परवीरहन्ता
समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ।
परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य
ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४५ ॥
ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा विनिश्चेष्टमरिन्दमम् ।
बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४६ ॥
स रोचयामास परैश्च बन्धं
प्रसह्य वीरैरभिगर्हणञ्च ।
कौतूहलान् मां यदि राक्षसेन्द्रो
द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४७ ॥
स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्य्यवान् ।
अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्त्तते ॥ ४८ ॥

निश्चितार्थः उत्तरीत्येति भावः। समीक्ष्यकारी विचारपूर्वकं कार्य्यकर्त्ता। अभिगतैरभिमुखगतैः परैः प्रसह्य बलाद्गृहीत्वा परिभर्त्स्यमानः सन्ननाद पीड़ित इवेति भावः ॥ ४५ ॥

शणवल्कैः तज्जन्यरज्जुभिः संहितैरज्जुरूपेण कृतैर्द्रुमचीरैः द्रुमवल्कलैः ॥ ४६ ॥

कौतूहलान् मां द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः निश्चितकार्य्यतत्त्वः सन् स्वस्य तत्सम्भाषणापेक्षितत्वात् बन्धादिकं रोचयामास ॥ ४७ ॥

अस्त्रबन्धमोक्षोऽपि तदैवाजायत इत्याह,—स इति। वल्कलेन

न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति
विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ।
इत्येवमेवं विहितोऽस्त्रबन्धो
मयात्मयोनेरनुवर्त्तितव्यः ॥ ४१ ॥
स वीर्य्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य्य
पितामहानुग्रहमात्मनश्च ।
विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा
पितामहाज्ञामनुवर्त्तते स्म ॥ ४२ ॥
अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ।
पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४३ ॥
ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन् मे गुणदर्शनम् ।
राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्गृह्णन्तु मां परे ॥ ४४ ॥

लोकगुरोः प्रभावान्मे हनूमतोऽस्यास्त्रबन्धस्य विमोक्षणे शक्तिर्नास्तीत्येवं ध्यानेन ज्ञात्वा एवमनुभूयमानप्रकारेण ममानेन विहित आत्मयोनेरस्त्रबन्धो मयानुवर्त्तितव्य एव मुहूर्त्तमात्रं सोढव्य एव ॥ ४१ ॥

विमोक्षशक्तिं मुहूर्त्तानन्तरभाविनीं तां चिन्तयित्वा मुहूर्त्तमात्रं पितामहाज्ञामनुवर्त्तते स्म । ४२ ।

भयं न जायते तत्र हेतुः । पितामहेत्यादि । आदित्यग्रासप्रवृत्तिसमये एव त्वयानुग्रहः प्रागुक्तः ॥ ४३ ॥

मे महद्गुणदर्शनमस्तीति शेषः । राक्षसेन्द्रेण संवाद इति ॥ ४४ ॥

अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ।
निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३७ ॥
तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः ।
अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३८ ॥
ततोऽथ बुद्ध्वा स तदास्त्रबन्धं
प्रभोः प्रभावाद्विगताल्पवेगः ।
पितामहानुग्रहमात्मनश्च
विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ३९ ॥
ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रञ्चाभिमन्त्रितम् ।
हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४० ॥

बन्धनार्थं बन्धनमुद्दिश्य कथं निगच्छेत् कथं निश्चेष्टो भवेदिति मतिं विचारं चकार ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

ब्रह्मास्त्रेणाप्यबध्यतां ज्ञात्वा तदस्त्रेण तं निजग्राह बबन्ध ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स हनुमान् स्वस्य तदस्त्रबन्धं ब्रह्मास्त्रबन्धं कृतं बुद्ध्वापि प्रभोर्ब्रह्मणः प्रभावाद्वरदानाद्विगताल्पवेगः विगतः अप्राप्तः अल्पोऽपि वेगः पीड़ा येन तादृशः अभीतचित्त इति यावत् आत्मनः पितामहानुग्रहं मुहूर्तमात्रेण मदस्त्रनिरोधमुक्तिरित्येवं रूपम् ॥ ३९ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति तत इति । स्वायम्भुवैः स्वयम्भूदैवत्यैरनेकविधैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितं तत् सिद्धं भवति तादृशं ब्रह्मास्त्रं तत्कृतनिरोधं बुद्ध्वा पितामहाल्लब्धं वररूपं दानं प्रागुक्तरूपं चिन्तयामास ॥ ४० ॥

हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं
न मारुतिस्तस्य महात्मनोऽन्तरम् ।
परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः
समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३३ ॥

ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने
शरेष्वमोघेषु च सम्पतत्सु ।
जगाम चिन्तां महतीं महात्मा
समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३४ ॥

ततो मतिं राक्षसराजसूनु-
श्चकार तस्मिन् हरिवीरमुख्ये ।
अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य
कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३५ ॥

ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः ।
सन्दधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३६ ॥

निर्विषहौ दुःसहवेगौ ॥ ३३ ॥

अमोघेषु शरेषु सम्पतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनूमति विहन्यमाने शरेभ्यः स्वयमेवमुच्यमाने शरैरभिद्यमाने सतीत्यर्थः । हन्तेर्गत्यर्थात् कर्मकर्त्तरि शानच् । समाधिसंयोगेन ध्यानकारणेन तत्स्वरूपज्ञानाय समाहितात्मा एकाग्रचित्तः ॥ ३४ ॥

ततो ध्यानानन्तरम् । अवध्योऽयमिति ध्यानेन ज्ञात्वा । निग्रहार्थं

ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्
सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खान्।
मुमोच वीरः परवीरहन्ता
सुसन्ततान् वज्रसमानवेगान्॥ २८॥
ततः स तत्स्यन्दननिःस्वनञ्च
मृदङ्गभेरीपटहस्वनञ्च।
विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य
निशम्य घोषं पुनरुत्पपात॥ २९॥
शराणामन्तरेष्वाशु व्यावर्त्तत महाकपिः।
हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोक्षयन् लक्ष्यसंग्रहम्॥ ३०॥
शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्त्तत।
प्रसार्य्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः॥ २१॥
तावुभौ वेगसम्पन्नौ रणकर्म्मविशारदौ।
सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम्॥ ३२॥

सुपत्रिणः कङ्कादिपक्षयुक्तान् सुसन्ततान्। अविरतान्॥ २८॥ २९॥

अभिलक्ष्यस्य अभिमतलक्ष्यस्य। लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यत्वेन संग्रहणं मोक्षयन् मोघीकुर्वन् व्यर्थीकुर्वन्निति यावत्। शराणामन्तरेषु व्यावर्त्तत परिवर्त्तते स्म इत्यर्थः॥ ३०॥

अभिवर्त्तत अभ्यवर्त्तत ततः शरमोक्षसमये पुनरुत्पपात॥ ३१॥ ३२॥

समागतास्तत्र तु नागयक्षा
महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ।
नभः समावृत्य च पक्षिसङ्घा
विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः ॥ २३ ॥
आयान्तं स रथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रध्वजं कपिः ।
ननाद च महानादं व्यवर्द्धत च वेगवान् ॥ २४ ॥
इन्द्रजित् स रथं दिव्यमाश्रितश्चित्रकार्मुकः ।
धनुर्विस्फारयामास तड़िदूर्जितनिःस्वनम् ॥ २५ ॥
ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ
महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।
कपिश्च रक्षोऽधिपतेस्तनूजः
सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २६ ॥
स तस्य वीरस्य महारथस्य
धनुष्मतः संयति सम्मतस्य ।
शरप्रवेगं व्यहनत् प्रवृद्ध-
श्चचार मार्गे पितुरप्रमेयः ॥ २७ ॥

चक्रचराग्रहाः परमप्रहृष्टा विनेदुरिति शुभनिमित्तम् ॥ २३ ॥
इन्द्रध्वजं इन्द्राकारचिह्नवत् ध्वजम् ॥ २४ ॥
तड़िदूर्जितनिःस्वनं तड़िन्निभमूर्जितस्वनञ्च ॥ २५ ॥ २६ ॥
व्यहनत् वञ्चितवान् ॥ २७ ॥

निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वणि ॥ १७ ॥

स पक्षिराजोपमतुल्यवेगै-
र्व्यालैश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः।
रथं समायुक्तमसह्यवेगः
समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १८ ॥

स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदां वरः।
रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान् यत्र सोऽभवत् ॥ १९ ॥
स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च।
निशम्य हरिवीरोऽसौ सम्प्रहृष्टतरोऽभवत् ॥ २० ॥
इन्द्रजिच्चापमादाय शितशल्यांश्च सायकान्।
हनूमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २१ ॥

तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे
रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ।
दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवु-
र्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदुः ॥ २२ ॥

पर्वणीति वर्द्धमान इति शेषः ॥ १७ ॥
पक्षिराजोपमैरन्योऽन्यतुल्यवेगैश्च। व्यालैः सर्पैः ॥ १८॥ १९ ॥ २० ॥
शितशल्यान् तीक्ष्णाग्रान् ॥ २१ ॥
संयति तद्विषये जातहर्षे दिशश्चेत्युत्पातवर्णनं रौद्रा मृगाः क्रोष्टृ-
प्रभृतयः ॥ २२ ॥

ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य
प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः।
चकार भर्त्तारमतित्वरेण
रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः॥ १५॥
ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिपूजितः।
युद्धोद्धतकृतोत्साहः संग्रामं सम्प्रपद्यत॥ १६॥
श्रीमान् पद्मविशालाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः।

अथ राज्ञः क्षत्रियस्य च कृत्यमाह,—नानेति। नानाशास्त्रेषु धर्मार्थनीत्यादिशास्त्रेषु संग्रामे च वैशारद्यं सम्पाद्यमिति शेषः। यस्य रणे विजयः काम्यो भवति। तेनात्र नानाशास्त्रमवश्यं बोद्धव्यमेवेत्यर्थः। यद्वा परस्य नानाशास्त्रेषु यद्वैशारद्यमस्ति तद्योद्धा अवश्यमेव बोद्धव्यम्। बुद्ध्वापि रणे स्वस्य विजयः प्रार्थ्य एव। अहं जेष्याम्येवेति बुद्ध्वा युद्धमारभ्यमेव न तु तादृशशत्रोरपि निवर्त्तितव्यमित्यर्थः। केचित्तु नानाशास्त्रैरिति योद्धव्यमिति च पठित्वा नानाशास्त्रकरणकसंग्रामे वैशारद्ये सामर्थ्यं तवास्ति अतस्त्वयाऽवश्यं योद्धव्यमेव रणे जयश्च प्रार्थनीय एवेति व्याचक्षते॥ १४॥

दक्षसुताः देवाः। प्रदक्षिणं चकार। भर्त्तारं राजानं रावणं रणाय अतित्वरेणातित्वरया गन्तुं कृतबुद्धिः॥ १५॥

स्वगणैः अन्यैः सभास्थैः राक्षसैर्युद्धे उद्धतस्यासौ कृतोत्साहश्च सम्प्रपद्यत सम्प्रापद्यत॥ १६॥

तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्
स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा।
स्मरंश्च दिव्यं धनुषोऽस्य वीर्य्यं
व्रजाक्षतं कर्म समारभस्व॥ १२॥

न खल्वियं मतिश्रेष्ठ! यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम्।
इयञ्च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता॥ १३॥
नानाशास्त्रेषु संग्रामे वैशारद्यमरिन्दम!।
अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे॥ १४॥

सारमिति छेदं कुर्वन्ति अलसारं कुण्ठसारं वज्रं तत्तुल्यमप्यायुधमादाय न विश रणं न प्रविशेति च व्याचक्षते। अलतेर्धातोः पर्य्याप्त्यर्थत्वेन पर्य्याप्तसारमिति व्याख्यातुं योग्यं कुण्ठेत्यर्थस्य ततोऽलाभात्॥ ११॥

किं बलावष्टम्भेन गन्तव्यमिति शङ्कायां तत्तद्विशेषमुपदिशति तमिति। तं मदुक्तमर्थम् एवमेव प्रसमीक्ष्य एवमेव तत्त्वमिति निश्चित्य स्वकर्मसाम्यात् स्वेनैव कर्मणः प्रकृतकार्य्यस्य साम्यात् सिद्धेः सम्पादनीयत्वात्त्वं समाहितात्मा समाहितचित्तो भूत्वाऽस्य विषये दिव्यं धनुषो वीर्य्यं दिव्यास्त्रमोक्षसामर्थ्यं स्मरन्निश्चिन्वन् व्रज। गत्वा चाक्षतं परकीयप्रहाररहीनं यथा भवति तथा शत्रुपराभवकर्मारभस्व॥ १२॥

हे मतिश्रेष्ठ प्रशस्तबुद्धे अहं त्वाम् अतिप्रियं पुत्रम् ईदृशे सङ्कटे प्रेषयामि। इयं प्रेषणा नोचिता खलु। अथापि इयं मतिः राजधर्माणामस्माकं तथा क्षत्रस्य क्षत्रियस्य च मतैव शास्त्रतः सम्मतैव॥ १३॥

न वीरसेना गणशो च्यवन्ति
न वज्रमादाय विशालसारम् ।
न मारुतस्यास्ति गतिप्रमाणं
न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ ११ ॥

शत्रुरिति पाठे कतकः । बलावमर्द इति शान्तशत्रो इति च पठित्वा हेऽस्त्रभृतां वरिष्ठ त्वयि युद्धाय गते सन्निकृष्टे हनूमत्समीपं प्राप्ते बलावमर्दः सेनानाशो यथा शाम्यति न भवति तथारभस्वेत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १० ॥

अथ तत्र सेनादिपरिग्रहो व्यर्थ इत्याह,—न वीरेति । हे वीर सेना न ग्राह्या यतस्ता गणशः सङ्घशश्च्यवन्ति पलायन्ते नश्यन्ति च । तथा विशालसारम् अतितैक्ष्ण्यकाठिन्यवत् अतएव वज्रं तत्तुल्यम् आयुधजालमादायापि न प्रयोजनं गणशः प्रयुक्तस्य तस्यापि प्रच्यवादेव गणशो च्यवन्तीत्यत्रोत्वमार्षं कुतस्तत्राह,—नेति मरुतोऽपत्यस्य मारुतस्य गतेः सामर्थ्यस्य प्रमाणं परिच्छेदः एतावद्बलं निग्रहीतुं शक्त इति परिच्छेदो नास्ति । अतो लोकं निखिलमपि बलं तस्याकिञ्चित्करमित्यर्थः । किञ्चाग्निकल्पोऽग्नितुल्योऽसौ करणेन शस्त्रादिरूपेण हन्तुं न शक्यः । जयत्यतिबलो राम इत्येतद्घोषणासमये हनूमांश्च शत्रुसन्यानां निहन्ता मारुतात्मज इत्युक्तेरिह रावणस्य मारुतस्येत्युक्तिर्नासमञ्जसा पराक्रमातिशयदर्शनादुत्प्रेक्षामात्रेण तु किञ्चिद्भूतमिति प्रागुक्तं केचित्तु गणान् शोचयतीति गणशोऽरक् हनूमान् तस्मिन् सेनाः नावन्ति ततो न रक्षन्तीत्यर्थ इति वदन्ति । तच्चावतेस्त्रायति समानार्थत्वात्सप्तमीप्राप्तौ सप्तम्यार्षी तवोत्ववदेवं विशालसारमित्यत्र विश अल-

निहताः किङ्कराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः।
अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्चसेनाग्रगामिनः ॥ ७ ॥
बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च।
महोदरश्च शयितः कुमारोऽक्षश्च सूदितः।
नतु तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ! ॥ ८ ॥

दृढञ्च दृष्ट्वा निहतं महद्बलं
कपेः प्रभावञ्च पराक्रमञ्च।
त्वमात्मनश्चापि निरीक्ष्य सारं
कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ ९ ॥
बलावमर्द्दैस्त्वयि सन्निकृष्टे
यथा गते शाम्यति शान्तशत्रुः।
तथा समीक्ष्यात्मबलं परञ्च
समारभस्वास्त्रभृतां वरिष्ठ ! ॥ १० ॥

प्रकृतमाह,—निहता इति ॥ ७ ॥

हे अरिनिषूदन त्वयि मे यः सारः उत्कर्षबुद्धिः स तेषु न त्वेवेत्यन्वयः। यद्वा मे सारः सर्वजगज्जयसामर्थ्यं स त्वय्येव त्वत्साहाय्यनिमित्त एव न तु तेषु। न तु तत्साहाय्यनिमित्तक इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

गते युद्धाय निर्गते त्वयि सन्निकृष्टे सति बलावमर्द्दैः अनेकबलप्रमथनैर्हेतुभिः शान्तशत्रुः उपशान्तबलः शत्रुः यथा शाम्यति क्षीणो भवति तथात्मबलं परबलञ्च समीक्ष्यारभस्व बलावमर्द्दैरिति शान्त-

देशकालप्रधानश्च त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४ ॥

न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्म्मणां
न तेऽस्त्यकार्य्यं मतिपूर्वमन्त्रणे।
न सोऽस्ति कश्चित् त्रिषु संग्रहेषु
न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलस्य ॥ ५ ॥

ममानुरूपं तपसो बलस्य ते
पराक्रमस्यास्त्रबलस्य संयुगे।
न त्वां समासाद्य रणावमर्दे
मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥

कश्चित्त्वदन्यो न गतश्रमो न सर्वे प्राप्तश्रमा इत्यर्थः। भुजवीर्य्याभिगुप्तः। तपसाभिरक्षितदेशकालप्रधानश्च मत्या सत्तमः प्रशस्ततरश्च त्वमेवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

समरेषु कर्त्तव्यानां कर्म्मणां मध्येऽशक्यं नास्ति। कर्म्मणा इत्येव पाठः साम्प्रदायिक इति कतकः। मतिपूर्वमन्त्रणे शास्त्रानुरूपबुद्धिपूर्वकर्त्तव्यराजकार्य्यविचारे तेऽकार्य्यं नास्ति कार्य्यासाधकविचारो नास्तीत्यर्थः। त्रिषु संग्रहेषु त्रिष्वपि लोकेषु भोक्तृभिः कर्म्मणा संग्टह्यन्त इति संग्रहा लोकास्तेषु तेऽस्त्रबलं सहजस्य बलं यो न वेद स कश्चिदपि नास्ति सर्वप्रसिद्धबलद्वयबलवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

ममानुरूपं मत्सदृशं रणावमर्दे युद्धसङ्कर्षे त्वां समासाद्य प्राप्य मे मनो जयविषये निश्चितार्थं सत् श्रमं विषादं न गच्छति तद्वशं कृत्वाश्वसिमीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्तु रक्षोधिपतिर्महात्मा
हनूमताक्षे निहते कुमारे ।
मनः समाधाय स देवकल्पं
समादिदेशेन्द्रजितं सरोषः ॥ १ ॥
त्वमस्त्रविच्छस्त्रभृतां वरिष्ठः
सुरासुराणामपि शोकदाता ।
सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा
पितामहाराधनसञ्चितास्त्रः ॥ २ ॥

त्वदस्त्रबलमासाद्य ससुराः समरुद्गणाः ।
न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥
न कश्चित्त्रिषु लोकेषु संयुगे न गतश्रमः ।
भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ।

मनः समाधाय पुत्त्रनाशखिन्नमपि चेतोऽधीरतयाऽप्रकाशितभयं प्रतिष्ठाप्य ॥ १ ॥

पितामहाराधनेन सञ्चितास्त्रः प्राप्तब्रह्मास्त्रोऽसीत्यर्थः ॥ २ ॥

सुरेश्वरसमाश्रिता अपि रणे स्थातुं न शेकुः ॥ ३ ॥

निहत्य तं वज्रिसुतोपमं रणे
कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ।
तदेव वीरोऽभिजगाम तोरणं
कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

वज्रिसुतोपमं जयन्ततुल्यं कृतक्षणः पुनर्युद्धे कृतोत्साहः ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

स तं समाविध्य सहस्रशः कपि-
र्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः।
मुमोच वेगात् पितृतुल्यविक्रमो
महीतले संयति वानरोत्तमः॥ ३५॥

स भग्नबाहूरुकटीपयोधरः
क्षरन्नसृक् निर्मथितास्थिलोचनः।
सम्भिन्नसन्धिः प्रविकीर्णबन्धनो
हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः॥ ३६॥

महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं
चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम्।
महर्षिभिश्चक्रचरैः समागतैः
समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः।
सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयै-
र्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः॥ ३७॥

पतन्नीति। गरुड़वायुसिद्धसेविते तं समेत्य तं पादयोर्जग्राहेत्य-न्वयः॥ ३४॥

समाविध्य भ्रामयित्वा गृह्य इव। असन्धित्वबाधार्षी। गृहीत्वे-वेत्यर्थः॥ ३५॥ ३६॥

चक्रचरैर्ज्योतिश्चक्रचरैर्ग्रहादिभिः समेत्य समागतैः जातविस्मयै-र्निरीक्षित इत्यन्वयः॥ ३७॥

स तस्य तानष्टवरान् महाहयान्
समाहितान् भारसहान् विवर्त्तने ।
जघान वीरः पथि वायुसेविते
तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥ ३१ ॥
ततस्तलेनाभिहतो महारथः
स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः ।
स भग्ननीड़ः परिवृत्तकूबरः
पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥ ३२ ॥
स तं परित्यज्य महारथो रथं
सकार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतन् ।
ततोऽभियोगादृषिरुग्रवीर्य्यवान्
विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३ ॥
कपिस्ततस्तं विचरन्तमम्बरे
पतत्त्रिराजानिलसिद्धसेविते ।
समेत्य तं मारुतवेगविक्रमः
क्रमेण जग्राह च पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥

विवर्त्तने नानाविधमण्डलगमने समाहितान् शिक्षितान् वायुसेविते पथि स्थितः स्थितांश्च ॥ ३१ ॥

नीड़ं रथ्यधिष्ठानस्थानम् ॥ ३२ ॥

मरुतामालयं स्वर्गमुत्पतन्नृषिरिव ॥ ३३ ॥

असंशयं कर्मगुणोदयादयं
सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥
पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः
समीक्षते मां प्रमुखोऽग्रतः स्थितः।
पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्
सुरासुराणामपि शीघ्रकारिणः ॥ २८ ॥
न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः
पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्द्धते।
प्रमापणं ह्यस्य ममाद्य रोचते
न वर्द्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥ २९ ॥
इति प्रवेगन्तु परस्य तर्कयन्
स्वकर्मयोगञ्च विधाय वीर्य्यवान्।
चकार वेगन्तु महाबलस्तदा
मतिञ्च चक्रेऽस्य वधे तदानीम् ॥ ३० ॥

समाहितोऽवहितः अतिसहोऽतिरक्षोघ्नसहः कर्मगुणोदयाद्यत्र-कर्मणो गुणोदयोत्कर्षस्य दर्शनाद्धेतोः पूजित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पराक्रमविषयोत्साहेन विवृद्धं मानसं यस्य तादृशःसन् मां समीक्षते न तु कातर्य्येणेत्यर्थः। प्रमुखः वीरमुख्यः ॥ २८ ॥

उपेक्षितोऽयं न नाभिभवेत्। अभिभवेदेवेत्यर्थः। स्वकर्मयोगं स्वस्य कर्मणि योगं ज्ञानबलविशेषावस्थानलक्षणमुपायम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

अवेक्ष्यतास्तं बहुमानचक्षुषा
जगाम चिन्तां स च मारुतात्मजः ॥ २४ ॥
ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः
कुमारवर्य्येण महात्मना नदन् ।
महाभुजः कर्मविशेषतत्त्ववित्
विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५ ॥
अबालवद्बालदिवाकरप्रभः
करोत्ययं कर्म महान् महाबलः ।
न चास्य सर्वाहवकर्मशालिनः
प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥
अयं महात्मा च महांश्च वीर्य्यतः
समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ।

शरान् विमोचयन् व्यर्थीकुर्वन् । तदुपायः शरान्तर इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवं शरान् व्यर्थीकुर्वतोऽपि भुजान्तरभेदरूपकर्मविशेषतत्त्वज्ञः । पराक्रमविशेषेण चिन्तयामास ॥ २५ ॥

चिन्ताप्रकारः । अबालवदिति । सर्वाहवकर्मशालिनः सर्वप्रकाराहवकर्मशालिनः अत्रास्मिन् कालेऽस्य प्रमापणे मे मतिर्न जायते । प्रमापणे मारुतिरत्र जायते इति पाठेऽयं जन इति वत्स्यस्यैव हनुमतो मारुतिरिति निर्देशः ॥ २६ ॥

समासमादाप्रतिमं रणे कपिं
गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २० ॥
स तेन बाणैः प्रसभं निपातितै-
श्चकार नादं घननादनिःस्वनः ।
समुत्सहेनाशु नभः समारुजन्
भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥
तमुत्पतन्तं समभिद्रवद्बली
स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ।
रथी रथिश्रेष्ठतरः किरञ्छरैः
पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥
स तांश्छरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयन्
चचार वीरः पथि वायुसेविते ।
शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन्
मनोजवः संयति भीमविक्रमः ॥ २३ ॥
तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं
समास्तृणन्तं विविधैः शरोत्तमैः ।

तृणैरावृतं महाकूपं गजपातनार्थकृतगर्त्तम् ॥ २० ॥
घननादनिःस्वनः मेघशब्दसदृशशब्दः समुत्सहेन समुत्साहेन क्षणमात्रेण इत्यर्थः । भुजयोरूर्वोर्विक्षेपणेन घोरं दर्शनं यस्य सः ॥ २१ ॥
समभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ २२ ॥

उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं
जहर्ष चापूर्य्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥
स मन्दराग्रस्थ इवांशुमाली
विवृद्धकोपो बलवीर्य्यसंवृतः ।
कुमारमक्षं सबलं सवाहनं
ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥
ततः स बाणासनशक्रकार्मुकः
शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः ।
शरान् मुमोचाशु हरीश्वराचले
बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८ ॥
कपिस्ततस्तं रणचण्डविक्रमं
प्रवृद्धतेजोबलवीर्य्यसायकम् ।
कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे
ननाद हर्षाद्घनतुल्यनिःस्वनः ॥ १९ ॥
स बालभावात् युधि वीर्य्यदर्पितः
प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ।

आपूर्य्यत व्यवर्द्धत ॥ १६ ॥
मन्दराग्रस्थत्वेन मध्यन्दिनस्थत्वं लक्ष्यते ॥ १७ ॥
बाणासनमेव शक्रकार्मुकं यस्य सः ॥ १८ ॥
तेज आदिसायकान्ताः प्रवृद्धा यस्य ॥ १९ ॥

कपेः कुमारस्य च वीर्य्यसंयुगं
ननाद च द्यौ रुदधिश्च चुक्षुभे ॥ १३ ॥
स तस्य वीरः सुमुखान् पतत्रिणः
सुवर्णपुङ्खान् सविषानिवोरगान्।
समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववि-
च्छरानथ त्रीन् कपिमूर्द्ध्र्यताड़यत् ॥ १४ ॥
स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः
क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तनेत्रः।
नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्
व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥ १५ ॥
ततः प्लवङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः
समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे।

भूमिर्भूमिस्थप्राणिजातं ररास वीर्य्यप्रवृत्तं संयुगं वीक्ष्येति शेषः ॥ १३ ॥

समाधिर्लक्ष्यदर्शनम्। संयोगः शरसन्धानं विमोक्षः सहितस्य त्यागस्तेषां तत्त्ववित्। अताड़यत् अपातयत् ॥ १४ ॥

असृग्दिग्धश्चासौ विवृत्तनेत्रश्च। विवृत्तलोचन इति पाठे अव-सरोचितचक्षुरित्यर्थः। नवोदितादित्यसन्निभः रक्तवर्ण इत्यर्थः। शरांशुमान् स्वमस्तकस्थशररूपांशुमान् अंशुमालाधृक् सूर्य्य इव व्यरा-जत ॥ १५ ॥

स जातमन्युः प्रसमीक्ष्यविक्रमं
स्थितः स्थिरः संयति दुर्निवारणम् ।
समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे
प्रचोदयामास शितैः शरैस्त्रिभिः ॥ १० ॥
ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं
जितश्रमं शत्रुपराजयोचितम् ।
अवेक्षताक्षः समुदीर्णमानसं
स बाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥ ११ ॥
स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः
समाससादाशुपराक्रमः कपिम् ।
तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः
सुरासुराणामपि सम्भ्रमप्रदः ॥ १२ ॥
ररास भूमिर्न ततापभानुमान्
ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः ।

अभिवर्द्धत । तेजसा अभ्यवर्द्धतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्थिरः स्थितः सः । प्रसमीक्ष्यविक्रमं सन्दर्शनीयपराक्रमं संयति रणे दुःखं निवारणं यस्य तं त्रिभिः शरैः प्रचोदयामास युद्धाय प्रेरयामास ॥ १० ॥ ११ ॥

निष्कमुरोभूषणम् आशुपराक्रमः तीक्ष्णपौरुष इति यावत् समागमो युद्धं सम्भ्रमप्रदः भयप्रदः ॥ १२ ॥

दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः
स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥
स पूरयन् खञ्च महीञ्च साचलां
तुरङ्गमातङ्गमहारथस्वनैः ।
बलैः समेतैः सह तोरणस्थितं
समर्थमासीनमुपागमत् कपिम् ॥ ७ ॥
स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो
युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ।
अवस्थितं विस्मितजातसम्भ्रमं
समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥ ८ ॥
स तस्य वेगञ्च कपेर्महात्मनः
पराक्रमञ्चारिषु रावणात्मजः ।
विचारयन् खञ्च बलं महाबलो
युगक्षये सूर्य्य इवाभिवर्द्धत ॥ ९ ॥

प्रतिपूर्णवस्तुना युद्धपरिकरवस्तुना। अग्निसूर्य्यवर्चसा तद्रश्मिवर्चसा हेमदामसहितेन वस्तुना विराजमानम् ॥ ६ ॥

तोरणस्थितं तोरणाश्रयम् आसीनमुपविष्टम् ॥ ७ ॥

हरीक्षणः सिंहवत्क्रूरदृष्टिः युगान्तकालाग्निवत् प्रजाक्षयेऽवस्थितं हरिं समासाद्य तमैक्षत। विस्मितश्च तं जातसम्भ्रमश्च। बालोऽयं मां योद्धुमिच्छतीति विस्मयः रावणपुत्रत्वाच्च तत्र जातादरत्वम् ॥ ८ ॥

रथं समास्थाय ययौ स वीर्य्यवान्
महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥
ततस्तपःसंग्रहसञ्चयार्जितं
प्रतप्तजाम्बूनदजालचित्रितम् ।
पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं
मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥
सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं
तडित्प्रभं व्योमचरं समाहितम् ।
स तूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं
यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥
विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना
सहेमदाम्ना शशिसूर्य्यवर्चसा ।

महान् स इत्यन्वयः । जाम्बूनदजालेन तप्तमूहेन सन्ततं व्याप्तम् ॥ ३ ॥

उक्तमेवार्थं विशिष्याह,—तत इति । तपःसंग्रहस्य तपोऽनुष्ठानस्य सञ्चयेन समृद्ध्यार्जितम् ॥ ४ ॥

अतएव व्योमचरम् । असङ्गचारिणम् । पर्वतादिष्वपीति भावः । समाहितं सज्जं तूणं इषुधिः । अष्टसु दिक्ष्वसिभिः सह निबद्धा बन्धुराः रथपताका यस्मिन् तं यथाक्रमं यथास्थानमावेशितं शक्तितोमरं यस्मिन् तम् ॥ ५ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

सेनापतीन् पञ्च स तु प्रमापितान्
हनूमता सानुचरान् सवाहनान् ।
निशम्य राजा समरोद्धतोन्मुखं
कुमारमक्षं प्रसमैक्षताक्षम् ॥ १ ॥
स तस्य दृष्ट्यर्पणसम्प्रचोदितो
प्रतापवान् काञ्चनचित्रकार्मुकः ।
समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो
द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २ ॥
ततो महान् बालदिवाकरप्रभं
प्रतप्तजाम्बूनदजालसन्ततम् ।

प्रमापितान् मारितान् । समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धतश्चासौ समरायोन्मुखश्च तम् । अक्षं समक्षमवस्थितम् । अक्षाख्यं कुमारं निशम्य दृष्ट्वा प्रसमैक्षत दृष्ट्वा युद्धार्थमाज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥

तदेवाह,—स इति । सदसि यज्ञशालायां द्विजातिमुख्यैर्हविषोदीरितः प्रेरितः पावक इव समुत्पपात ॥ २ ॥

ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु ।
बलं तदवशेषन्तु नाशयामास वानरः ॥ ३८ ॥
अश्वैरश्वान् गजैर्नागान् योधैर्योधान् रथैरथान् ।
स कपिर्नाशयामास सहस्राच इवासुरान् ॥ ३९ ॥
हयैर्नागैस्तुरङ्गैश्च भग्नाचैश्च महारथैः ।
हतैश्च राचसैर्भूमीरुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ४० ॥
ततः कपिस्तान् ध्वजिनीपतीन् रणे
निहत्य वीरान् सबलान् सवाहनान् ।
तथैव वीरः परिगृह्य तोरणं
कृतचणः काल इव प्रजाचये ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

विच्चतैर्गात्रैरुपलक्षितः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् । परिगृह्याश्रित्य स्थित इति शेषः ।
कृतचणो लब्धावसरः ॥ ४१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

तयोर्वेगवतोर्वेगं निहत्य स महाबलः।
निपपात पुनर्भूमौ सुपर्ण इव वेगितः॥ ३१॥
स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाद्य च वानरः।
तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः॥ ३२॥
ततस्तांस्त्रीन् हतान् ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना।
अभिगम्य महावेगः प्रहस्य प्रघसो बली॥ ३३॥
भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्य्यवान्।
एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितौ॥ ३४॥
पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्यपोथयत्।
भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिकुञ्जरम्॥ ३५॥
स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः।
अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्य्यसमप्रभः॥ ३६॥
समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम्।
जघान हनुमान् वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः।
गिरिशृङ्गसुनिष्पिष्टौ तिलशस्तौ बभूवतुः॥ ३७॥

ताभ्यां कर्टभ्यां मुद्गराभ्यां करणाभ्यामभिहतः॥ ३०॥
निहत्य वञ्चयित्वाद्व्यर्थीकृत्य॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥
एकतोऽवस्थिताविन्यन्वयः। परस्परसाहाय्यबुध्यैकदेशे स्थिता-
वित्यर्थः॥ ३४॥ ३५॥

ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्यकार्मुकः।
किरन् शरशतैर्नैकैरभिपेदे महाबलः॥ २४॥
स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम्।
वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः॥ २५॥
अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः।
चकार निनदं भूयो व्यवर्द्धत च वीर्य्यवान्॥ २६॥
स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः।
निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव॥ २७॥
ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम्।
विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः॥ २८॥
तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि।
तौ जातरोषौ दुर्धर्षौ उत्पेततुररिन्दमौ॥ २९॥
स ताभ्यां सहसोत्प्लुत्य विष्ठितो विमलेऽम्बरे।
मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः॥ ३०॥

स्वयं नदन्। तेन नादेन दिशो नादयन्नित्यर्थः। उत्पपात तोरणादिति शेषः॥ २३॥

अभिपेदे प्राप्तः॥ २४॥

कपिर्व्योम्नि स्थित्वा तं स्वनादेन हुङ्कारादिरूपेण वारयामास। पयोदान्ते शरदाद्यवर्षाकालान्ते॥ २५॥ २६॥

रथे निपपातेत्यन्वयः॥ २७॥ २८॥ २९॥

समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः।
रथैश्च मत्तैर्नागैश्च वाजिभिश्च महाजवैः॥ १८॥
शस्त्रैश्च निशितैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपहिता बलैः।
ततस्तु ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम्॥ १९॥
रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम्।
तोरणस्थं महावेगं महासत्त्वं महाबलम्॥ २०॥
महामतिं महोत्साहं महाकायं महाभुजम्।
तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः॥ २१॥
तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः।
तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः सिताः पीतमुखाः शराः।
शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः॥ २२॥
स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः।
उत्पपात नदन् व्योम्नि दिशो दश विनादयन्॥ २३॥

नयज्ञेन नीतिज्ञेन आत्मा स्वदेहः। युद्धसिद्धिर्युद्धजयः॥ १६॥
॥ १७॥ १८॥ १९॥

सत्वं चित्तम्॥ २०॥

दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः द्राक् तत्समीपमागन्तुं चकिता इति भावः॥ २१॥

तीक्ष्णा मर्मच्छिदः पीतमुखाः फलभागे स्वर्णरूषिताः। उत्पल-पत्राभा एव न तु तत्पीड़ार्हा इत्यर्थः॥ २२॥

सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शाश्वतामिति ।
नावमन्यो भवद्भिश्च कपिर्धीरपराक्रमः ॥ ११ ॥
दृष्टा हि हरयः शीघ्रं मया विपुलविक्रमाः ।
वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः ॥ १२ ॥
नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ।
नैव तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमाः ॥ १३ ॥
न मतिर्न बलोत्साहो न रूपपरिकल्पनम् ।
महत्सत्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ॥ १४ ॥
प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ।
कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ॥ १५ ॥
भवतामग्रतः स्थातुं न पर्य्याप्ता रणाजिरे ।
तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे ॥ १६ ॥
आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ।
ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ॥ १७ ॥

स वाजिरथेत्यादि पुनर्वचनं स्थैर्य्यार्थम् ॥ ११ ॥

सर्वथा महद्भूतमित्यत्र हेतुनिश्चायकमाह,—दृष्टा इति ॥ १२ ॥

ननु त्वद्दृष्टान्यतम एवायं नेत्याह,—नैवेति । यथास्य भीमा गतिः समुद्रप्लवनरूपा तथा तेषां नैव यथा चास्य तेज आदि तथा तेषां न । रूपपरिकल्पनं यथेप्सितरूपपरिग्रहः ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रयत्नमित्यार्षं क्लीवत्वम् । कामं यद्यपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्म्मणा प्रतितर्कयन्।
सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम्॥ ६॥
वानरोऽयमिति ज्ञात्वा न हि शुध्यति मे मनः।
नैवाहं तं कपिं मन्ये यथेयं प्रस्तुता कथा॥ ७॥
भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात्।
सनागयक्षगन्धर्वदेवासुरमहर्षयः॥ ८॥
युष्माभिः प्रहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः।
तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किञ्चिदेव नः॥ ९॥
तदेव नात्र सन्देहः प्रसह्य परिगृह्यताम्।
यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः॥ १०॥

त्याह,—देशकालाविरोधितं तदविरुद्धं तदुचितमिति यावत्। समाधेयं वाय्यम्॥ ५॥

यत्तैर्भाव्यमित्यत्र हेतुमाह,—न हीति। तस्य कर्म्मणा तं प्रतितर्कयन्। तं कपिं न मन्ये। किं तर्हि मन्यसे तत्राह,—सर्वथेति॥ ६॥ ७॥

महतो भूतस्येह कः प्रसङ्गस्तत्राह,—भवेदिति। सनागेति। नागादिसहिता देवादय इत्यर्थः। प्रहितैः सर्वैर्युष्माभिः सह मया विनिर्जिता अतस्तैरवश्यं नोऽस्माकं किञ्चिद्व्यलीकम् अप्रियं विधातव्यं विधातुं प्राप्तकालं तस्मात्तदेव तत्सृष्टभूतमेव परिगृह्यतां बध्वा आनीयताम्॥ ८॥ ९॥ १०॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

हतान् मन्त्रिसुतान् बुध्वा वानरेण महात्मना ।
रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १ ॥
स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्द्धर्षञ्चैव राक्षसम् ।
प्रघसं भासकर्णञ्च पञ्चसेनाग्रनायकान् ॥ २ ॥
सन्दिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् ।
हनूमद्ग्रहणे व्यग्रान् वायुवेगसमान् युधि ॥ ३ ॥
यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ।
सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥
यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् ।
कर्म चापि समाधेयं देशकालाविरोधितम् ॥ ५ ॥

संवृताकारः निगृहीतान्तर्गतभयः उत्तमां मतिं धैर्य्यविषयाम् ॥ १ ॥ २ ॥

हनूमद्ग्रहणे सन्दिदेश व्यग्रान् सर्वत्र कार्य्ये त्वरावतः ॥ ३ ॥

यात गच्छत ॥ ४ ॥

यत्तैः सावधानैः । किञ्चात्र देशकालविरोधिकर्म न कार्य्यमि-

युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसै-
स्तदेव वीरोऽभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

खवन्त्यो नद्यः ननाद प्रतिध्वनिना रक्षो राक्षसीध्वनिना च ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम् ।
चकार हनुमान् वेगं तेषु रक्षःसु वीर्य्यवान् ॥ ११ ॥
तलेनाभिहनत् कांश्चित् पादैः कांश्चित् परन्तपः ।
मुष्टिभिश्चाहनत् कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्व्यदारयत् ॥ १२ ॥
प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरानपि ।
केचित्तस्यैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३ ॥
ततस्तेष्ववपन्नेषु भूमौ निपतितेषु च ।
तत्सैन्यमगमत् सर्वं दिशो दश भयार्द्दितम् ॥ १४ ॥
विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ।
भग्ननीड़ध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभवद्रथैः ॥ १५ ॥
स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः पथि ।
विविधैश्च स्वनैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥
स तान् प्रवृद्धान् विनिहत्य राक्षसान्
महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः ।

धनुश्चाद्भिरिति पाठे चार्षम् सत्वम् । धनुश्चाद्भिरैन्द्रधनुर्युक्तैः ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ १३ ॥
भयार्द्दितं सत् दशदिशो दुद्रावेति शेषः ॥ १४ ॥
नीड़ं रथस्थं रथ्यधिष्ठानस्थानम् ॥ १५ ॥

जनन्यस्तास्ततस्तेषां विदित्वा किङ्करान् हतान्।
बभूवुः शोकसम्भ्रान्ताः सबान्धवसुहृज्जनाः ॥ ५ ॥
ते परस्परसङ्घर्षास्तप्तकाञ्चनभूषणाः।
अभिपेतुर्हनूमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥
सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः।
प्रावृट्काल इवाम्भोदाविचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥ ७ ॥
अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनूमान् शरवृष्टिभिः।
अभवत् संवृताकारः शैलराड़िव वृष्टिभिः ॥ ८ ॥
स शरान् वञ्चयामास तेषामाशुचरः कपिः।
रथवेगांश्च वीराणां विचरन् विमलेऽम्बरे ॥ ९ ॥
स तैः क्रीड़न् धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते।
धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १० ॥

शोकसम्भ्रान्ताः निश्चितमरणबुध्येतिशेषः ॥ ५ ॥

परस्परसङ्घर्षाः। अहमेवाग्रे इति परस्परमभिमानात्। तोरणस्थमवस्थितम्। तत्र स्थितं निश्चलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सृजन्तो विसृजन्तः ॥ ७ ॥

संवृताकारः अदृश्य इति यावत् ॥ ८ ॥

वञ्चयामास स्थिरलक्ष्यं हि सुवेधं भवति। रथवेगांश्च वञ्चयामास ॥ ९ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः ।
निर्ययुर्भवनात्तस्मात् सप्तसप्तार्च्चिवर्च्चसः ॥ १ ॥
महद्बलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः ।
कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥
हेमजालपरिच्छिन्नैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः ।
तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३ ॥
तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ।
विस्फारयन्तः संहृष्टास्तड़ित्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥

सप्तार्च्चिर्वर्च्चसः अग्नितुल्यतेजसः । आर्षो रेफलोपः ॥ १ ॥

महद्बलं महती सेना परिवारो येषाम् । कृतास्त्रास्त्रेति आर्षः सन्धिः कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः अस्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः । अहमहमिकया स्वस्वोत्कर्षापेक्षिणः ॥ २ ॥

ध्वजवद्भिर्विशिष्टध्वजदण्डयुक्तैः पताकिभिः प्रशस्तपताकावद्भिर्महारथैर्निर्ययुरिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अमात्यपुत्रानतिवीर्य्यविक्रमान्
समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

नाश्वाः रथेन खरयुक्तेनेत्युक्तेरश्वशब्देनात्र खरा उच्यन्ते ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

विपन्नं कर्म तद्दृष्ट्वा हनूमांश्चण्डविक्रमः ।
सालं विपुलमुत्पाट्य भ्रामयामास वीर्य्यवान् ॥ १२ ॥
भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ।
चिक्षेप सुबहून् बाणान् जम्बुमाली महाबलः ॥ १३ ॥
सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे ।
उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १४ ॥
स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः ।
तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगितः ॥ १५ ॥
अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा महोत्कटः ।
परिघं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १६ ॥
तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू जानुनी न च ।
न धनुर्न रथो नाश्वास्तचादृश्यन्त नेषवः ॥ १७ ॥
स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महारथः ।
पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्ग इव द्रुमः ॥ १८ ॥
जम्बुमालिं सुनिहतं किङ्करांश्च महाबलान् ।
चुक्रोध रावणः श्रुत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥
स रोषसंवर्त्तितताम्रलोचनः
प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ।

विपन्नं व्यर्थीकृतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

सन्दिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ।
जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्द्धरः ॥ १ ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः ।
महान् विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २ ॥
धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्रुचिरसायकम् ।
विस्फारयाणो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३ ॥
तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः ।
प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्य्यत ॥ ४ ॥
रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः ।
हनूमान् वेगसम्पन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५ ॥
तं तोरणविटङ्कस्थं हनूमन्तं महाकपिम् ।

अथ जम्बुमाल्यागमनं तद्वधश्च सन्दिष्ट इति ॥ १ ॥ २ ॥
धनुर्विस्फारयाणः विस्फारयमाणः विस्फारो ज्याघोषः ॥ ३ ॥
समपूर्य्यत । दिगादिसमुदायापेक्ष्यमेकवचनम् ॥ ४ ॥
जहर्ष स्वबलानुरूपप्रशत्रुप्राप्त्या ॥ ५ ॥

जम्बुमाली महातेजा विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥
अर्द्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना।
बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तु कपीश्वरम् ॥ ७ ॥
तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम्।
शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ८ ॥
तत्तस्य रक्तरक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम्।
यथाकाशे महापद्मं सिक्तं काञ्चनबिन्दुभिः ॥ ९ ॥
चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः।
ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम् ॥ १० ॥
तरसा तां समुत्पाट्य चिक्षेप जववद्बली।
तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताड़यामास राक्षसः ॥ ११ ॥

तोरणविटङ्कः तोरणस्तम्भयोरुपरि तिर्य्यक् प्रतिष्ठापितकपोतपालिकादारु ॥ ६ ॥

कर्णी अङ्कुशाकाराग्रशरविशेषः ॥ ७ ॥

अम्बुजं रक्ताम्बुजम् ॥ ८ ॥

तत्तस्य रक्तं क्षत इति शेषः। रक्तेन क्षतजेन रञ्जितमुखमाकाशे काञ्चनबिन्दुभिः रक्ताशोकपुष्परसबिन्दुभिः। सिक्तं महापद्मं महत्तरं रक्तपद्ममिवेत्य भूतोपमेयम्। अशोकः काञ्चनाह्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥

ताड़यामास बिभेद ॥ ११ ॥

बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्त्तिनाम्।
अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः॥ २१॥
दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः।
केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः॥ २२॥
सन्ति चौघबलाः केचित् सन्ति वायुबलोपमाः।
अप्रमेयबलाः केचित्तत्रासन् हरियूथपाः॥ २३॥
ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः।
शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि॥ २४॥
आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः।
नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः।
यस्य त्विक्ष्वाकुवीरेण बद्धं वैरं महात्मना॥ २५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
त्रिचत्वारिंशः सर्गः॥ ४३॥

एतदुक्तिप्रयोजनञ्च राक्षसहृदयपीड़ार्थम्॥ २१॥ २२॥
ओघबलाः। ओघसंख्यातगजबलाः॥ २३॥ २४॥ २५॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः॥ ४३॥

ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ १४ ॥
आजग्मुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसन्निभैः ।
आवर्त्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ॥ १५ ॥
परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ।
ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ॥ १६ ॥
प्रासादस्य महांस्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् ।
उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १७ ॥
ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ।
तत्र चाग्निः समभवत् प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥
दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः ।
स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ १९ ॥
अन्तरिक्षस्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ।
मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् ॥ २० ॥

शतं ययुः अनेके इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
परिक्षिप्येत्यंशे तोयस्यावर्त्त इवेति दृष्टान्तः ॥ १६ ॥
महान्मारुतात्मज इत्यन्वयः ॥ १७ ॥
उत्पाटयित्वा तं शतधारं स्तम्भं भ्रामयामास तत्र च भ्राम्यमाणे स्तम्भान्तरेण घट्टनवशादग्निः समभवत्तेन प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ १९ ॥
ततः स राक्षसशतं हत्वा । दह्यमानं प्रासादं दृष्ट्वा चान्तरिक्षे स्थित इदं वचोऽब्रवीत् ॥ २० ॥

स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान् मारुतात्मजः।
धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥
तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना।
पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥
अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः।
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥
दासोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः।
हनूमांश्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥
न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत्।
शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥
धर्षयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम्।
समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥
एवमुक्त्वा महाकायश्चैत्यस्थो हरियूथपः।
ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसां जनयन् भयम् ॥ १२ ॥
तेन नादेन महता चैत्यपालाः शतं ययुः।
गृहीत्वा विविधानस्त्रान् प्रासान् खड्गान् परश्वधान् ॥ १३ ॥
विसृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन्।

धृष्टं निर्भयम् ॥ ६ ॥
विहङ्गाश्चैत्यपालाश्च मोहिताः पेतुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः स किङ्करान् हत्वा हनूमान् ध्यानमास्थितः ।
वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ १ ॥
तस्मात् प्रासादमप्येवमिमं विध्वंसयाम्यहम् ।
इति सञ्चिन्त्य हनुमान् मनसा दर्शयन् बलम् ॥ २ ॥
चैत्यप्रासादमुत्प्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् ।
आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ३ ॥
आरुह्य गिरिसङ्काशं प्रासादं हरियूथपः ।
बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य्य इवोदितः ॥ ४ ॥
संप्रधृष्य तु दुर्द्धर्षश्चैत्यप्रासादमुत्तमम् ।
हनूमान् प्रज्वलल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥

अथ रावणसन्दिष्टसेनान्तरागमनात् पूर्वं तूष्णीं स्थित्वा न किञ्चित् प्रयोजनमिति विचार्य्य । प्रासादभङ्गादि चिकीर्षति । तत इति । ध्यानं विचारः । चैत्यप्रासादः रक्षःकुलदेवताप्रासादः ॥ १ ॥

एवं प्रमदवनवत् ॥ २ ॥

प्रासादमुत्प्लुत्यारुरोह ॥ ३ ॥ ४ ॥

सम्प्रधृष्य भंक्त्वा पारियात्रः पर्वतविशेषः । स्योन्नतत्वं साधारणो धर्मः ॥ ५ ॥

ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः।
निहतान् किङ्करान् सर्वान् रावणाय न्यवेदयन् ॥ ४३ ॥

स राक्षसानां निहतं महाबलं
निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः।
समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे
प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

परिगृह्य परिघमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
कतिचिद्धतावशेषाः दिवाः ॥ ४३ ॥
प्रहस्तपुत्रो जम्बुमाली ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन् भयशङ्किताः।
ददृशुश्च हनूमन्तं सन्ध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥
स्वामिसन्देशनिःशङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम्।
चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८ ॥
स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः।
आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ३९ ॥
स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान्।
स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः ॥ ४० ॥
विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः।
सूदयामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक् ॥ ४१ ॥
स हत्वा राक्षसान् वीरः किङ्करान् मारुतात्मजः।
युद्धाकाङ्क्षी महावीरस्तोरणं समवस्थितः ॥ ४२ ॥

सन्नादशब्देन आस्फोटशब्दजप्रतिध्वनिना सिंहनादेन च ॥ ३७ ॥

स्वामिनो रामस्य सन्देशेन नामग्रहणेन कस्यायं भट इति सन्देहरहिताः। किञ्च स्वामिसन्देशेन रावणाज्ञयाऽतिघोरेणाप्यनेन योद्धव्यमेवेति निश्चयात् पश्चान्तरशङ्कारहिताः प्रहरणैरायुधैरभिपेतुः प्राहरन्नित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तोरणाश्रितं तोरणसमीपे स्थापितम् ॥ ३९ ॥

स प्रसिद्धो विनतासुतः पन्नगमादायेव स हनूमान् तं परिघमादायेति योजना ॥ ४० ॥

हनूमानपि तेजस्वी श्रीमान् पर्वतसन्निभः।
क्षितावाविध्य लाङ्गूलं ननाद च महाध्वनिम् ॥ ३० ॥
स भूत्वा तु महाकायो हनूमान्मारुतात्मजः।
पुच्छमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ३१ ॥
तस्यास्फोटितशब्देन महताचानुनादिना।
पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः।
राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥
दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः।
हनूमांछत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत्।
शिलाभिश्च प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥
अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम्।
समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥

क्षितावाविध्य लाङ्गूलमिति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
अनुनादिना प्रतिध्वनिमता ॥ ३२ ॥
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
प्रतिबलं प्रतिस्पर्द्धार्हबलवत् ॥ ३५ ॥
मिषतामित्यनादरे षष्ठी ॥ ३६ ॥

चिताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्त्तितेक्षणः ॥ २२ ॥
तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिन्दवः ।
दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥
आत्मनः सदृशान्वीरान् किङ्करान्नाम राक्षसान् ।
व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥
तेषामशीतिसाहस्रं किङ्कराणान्तरस्विनाम् ।
निर्ययुर्भवनात्तस्मात् कूटमुद्गरपाणयः ॥ २५ ॥
महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ।
युद्धाभिमनसः सर्वे हनूमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥
ते कपिं तं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ।
अभिपेतुर्महाभागाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥
ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः ।
आजग्मुर्वानरश्रेष्ठं शरैरादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥
मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासतोमरपाणयः ।
परिवार्य्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥ २९ ॥

संवर्त्तिते विवर्त्तिते ईक्षणे नेत्रे येन सः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अशीतिः साहस्रं सहस्राणि । कूटः अयस्कारः कूटसदृशाय आयुधविशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धम् ॥ २७ ॥

काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपट्टबन्धैः ॥ २८ ॥ २९ ॥

यत्र सा जानकी देवी स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥
जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलक्ष्यते।
अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥
चारुपल्लवपत्राढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता।
प्रवृद्धः शिंशपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥
तस्योग्ररूपस्योग्रं त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि।
सीता सम्भाषिता येन वनन्तेन विनाशितम् ॥ २० ॥
मनःपरिगृहीतान्तां तव रक्षोगणेश्वर!।
कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः।

उद्देशः प्रदेशः ॥ १७ ॥

कः श्रम इति महावनं भग्नवतस्तस्य श्रमोऽसम्भावित इत्यर्थः। अतः सा जानक्येव तेनाभिरक्षिता। तदाश्रयवृक्षाभग्नेनेति शेषः ॥ १८ ॥

तस्यैवार्थस्य स्थिरीकरणाय पुनःप्रतिपादनम्। चार्विति। तेनाभिरक्षितः सीतारक्षणार्थमिति शेषः ॥ १९ ॥

आज्ञातुमाज्ञापयितुम्। सीतासम्भाषितेत्यनेन सापराधग्रहत्वं बोधितम् ॥ २० ॥

तद्भाषणस्यापराधत्वमुपपादयति। मन इति। त्यक्तजीवितस्त्यक्तजीविताशः। राजपरिग्रहभाषणं पुंसोऽपराध इति भावः ॥ २१ ॥

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता द्रुतम्।
स्थिताः काश्चिद्गताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम्॥ ११॥
रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः।
विरूपं वानरं भीमं रावणाय न्यवेदिषुः॥ १२॥
अशोकवनिकामध्ये राजन् भीमवपुः कपिः।
सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः॥ १३॥
न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना।
अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति॥ १४॥
वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा।
प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया॥ १५॥
तेनैवाद्भुतरूपेण यत्तत्तत्र मनोहरम्।
नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम्॥ १६॥
न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः।

वैदेह्यावचनम् अज्ञानप्रतिपादकम्। अनेनात्मत्राणादौ मृषावादो न दोषायेति ध्वनितम्। काश्चिद्विद्रुताः काश्चित् दृढं स्थिता एव काश्चिद्रावणाय निवेदितुं गताः॥ ११॥ १२॥

सीताया कृतसंवादत्वज्ञानं यथातथोक्तम्॥ १३॥

न निवेदयितुमिच्छति प्रायेणेयं तं जानातीति तासामाशयः॥ १४॥ १५॥

प्रमृष्टं नाशितम्॥ १६॥

कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥
आचक्ष्व नो विशालाक्षि ! माभूत्ते सुभगे ! भयम्।
संवादमसितापाङ्गि ! त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥
अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गशोभना।
रक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने का गतिर्मम ॥ ८ ॥
यूयमेवास्य जानीत योऽयं यद्वा करिष्यति।
अहिरेव अहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥
अहमप्यतिभीतास्मि नैव जानामि को ह्ययम्।
वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥

त्वयाऽनेन कथं संवादः कृत इति च पप्रच्छुः। यद्यपि ता निद्रिता वनभङ्गध्वनिना जागरिता इति संवादज्ञानस्यैवाभावात् तत्कथं प्रश्नो निरवसरस्तथापि निद्रामध्ये किञ्चिज्जागरेण ईषत्संवादश्रवणेऽपि देवमायया पुनर्निद्रेति तत्प्रश्नोपपत्तिरित्याहुः। सीतायास्तद्दर्शनेऽपि निर्भयप्रसन्नमुखतयावस्थानदर्शनादयं कश्चिदेतत्परिचित एतद्वृत्तान्तज्ञानार्थमेव प्रायेणागत इति सम्भाव्यानया संवादकरणञ्च सम्भाव्य तत्प्रश्ननिर्वाह इति कतकः। अथ विशिष्यसंवादं पृच्छन्ति। संवादमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

का गतिः उपायः ॥ ८ ॥

युष्माकमेवैतत्स्वरूपज्ञानमुचितमित्यत्र न्यायमाह,—अहिरेवेति ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च ।
बभूवुस्त्राससम्भ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १ ॥
विद्रुताश्च भयत्रस्ता निषेदुर्मृगपक्षिणः ।
रक्षसाञ्च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥
ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ।
तद्वनं ददृशुर्भग्नन्तञ्च वीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥
स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्वो महाबलः ।
चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥
ततस्तु गिरिसङ्काशमतिकायं महाबलम् ।
राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
कोऽयं कस्य कुतो वायं किन्निमित्तमिहागतः ।

तत इति ॥ १ ॥
प्रतिपेदिरे प्रापानि ॥ २ ॥
गतायां निद्रायां वनभङ्गध्वनिनेत्यर्थः ॥ ३ । ४ ॥
जनकात्मजां पप्रच्छुः तस्या निर्निद्रतयावस्थानं मत्वेति भावः ॥ ५ ॥

ततः स हत्वा जगतीपतेर्महान्
महद्व्यलीकं मनसो महात्मनः ।
ययत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः
श्रिया ज्वलंस्तोरणमाश्रितः कपिः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

जगतीपतेः राज्ञो रावणस्य व्यलीकमप्रियम् ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा।
व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः॥ १८॥

लतागृहैश्चित्रगृहैश्च सादितै-
र्व्यालैर्मृगैरार्त्तरवैश्च पक्षिभिः।
शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः
प्रनष्टरूपं तदभून्महद्वनम्॥ १९॥

सा विह्वलाशोकलताप्रताना
वनस्थली शोकलताप्रताना।
जाता दशास्यप्रमदावनस्य
कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य॥ २०॥

व्याकुलं स्खलमावरणं यासां ता अतएव विह्वलाः स्त्रिय इव
ता लता रेजुः॥ १८॥

सादितैर्विशीर्णैः व्यालैः शार्दूलैः॥ १९॥

प्रमदावनस्य अन्तःपुरविहारोचितवनस्य। स्यादेतदेव प्रमदवन-
मन्तःपुरोचितमित्यमरः। दशास्यप्रमदानां स्त्रीणां कामसंवर्द्धनद्वारा
अवनस्य रक्षकस्यास्य वनस्य सा विह्वलाशोकलताप्रताना चञ्चला-
शोकलता समूहवती वनस्थली वृक्षगुल्मलता जलाशयादियुक्ता भूमिः।
कपेर्बलात् शोच्यत इति शोकः शोच्यलताप्रताना जाता द्रष्टृचित्तशोक-
जनिका जातेत्यर्थः॥ २०॥

त्रिशूलकालायसपट्टिशायुधं
ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥
अहञ्च तैः संयति चण्डविक्रमैः
समेत्य रक्षोभिरभङ्गविक्रमः।
निहत्य तद्रावणचोदितं बलं
सुखं गमिष्यामि हरीश्वरालयम् ॥ १३ ॥
ततो मारुतवत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः।
ऊरुवेगेन महता द्रुमान् क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४ ॥
ततस्तु हनुमान् वीरो बभञ्ज प्रमदावनम्।
मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥
तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः।
चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूधा प्रियदर्शनैः ॥ १६ ॥
नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नसलिलाशयैः।
ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतैः ॥ १७ ॥

समानेष्यति मां प्रति युद्धाय प्रापयिष्यति महद्युद्धं मन्मनस्तोषकृत् ॥ १२ ॥

ततो हरीश्वरालयं गमिष्यामीति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ १३ ॥

ततः एवं निश्चयानन्तरम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

पर्वताग्रैः क्रीड़ापर्वताग्रैः उपलक्षितमिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततः समासाद्य रणे दशाननं
समं त्रिवर्गं सबलं सयायिनम्।
हृदि स्थितं तस्य मतं बलञ्च
सुखेन मत्वाहमितः पुनर्व्रजे ॥ ९ ॥

इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम्।
वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥

इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः।
अस्मिन् भग्ने ततः कोपं करिष्यति स रावणः ॥ ११ ॥

ततो महत्साश्वमहारथद्विपं
बलं समानेष्यति राक्षसाधिपः।

तथा तथैव करणे सति सारवदूर्जितं स्वबलं माद्य स दशाननः कथं मानयेत् श्लाघयेत्। यदा तथैव खलु युद्धकरणे खलु दशाननः आत्मबलं माद्य सारवत् समानयेत् सम्यक् परिच्छिन्द्यादित्यर्थेन युद्धफलमुक्तम् ॥ ८ ॥

ततो मद्बलवशादेव मां रणे समासाद्य वर्त्तमानं सबलं सयायिनं ससारथिम् अन्तर्भावितण्यर्थाद्यातेर्णिनो यापयिता यायी सारथिस्तेन सहितं रावणं ज्ञात्वा हृदि स्थितं तस्य मतमभीष्टं बलञ्च सुखेन अक्लेशतो मत्वा ज्ञात्वा पुनरितो व्रजे व्रजिष्ये सबलं सयायिनमिति पाठः। सबलप्रयायिनमित्याधुनिककल्पितः पाठः ॥ ९ ॥

अथ प्रसह्य रणप्रवर्त्तनोपायं चिन्तयति। इदमिति। अस्येदं वनं नेत्रमनःकान्तं भवति अत इदं विध्वंसयामि ॥ १० ॥ ११ ॥

इहैव तावत् कृतनिश्चयो ह्यहं
व्रजेयमद्य प्लवगेश्वरालयम्।
परात्मसम्मर्दविशेषतत्त्ववित्
ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम्॥ ७॥
कथं नु खल्वद्य भवेत् सुखागतं
प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह।
तथैव खल्वात्मबलञ्च सारवत्
समानयेन्माञ्च रणे दशाननः॥ ८॥

शयितयत्नेन सिद्धिहेतुर्भवति असावेको मुख्यः साधको हेतुर्न भवति अपि तु यो ह्यर्थं प्रयोजनमल्पेन यत्नेन बहुधा कर्तुं वेद स एवार्थसाधने समर्थः॥ ६॥

तस्मादन्यदपि स्वाम्यभीष्टं कृत्वैव गन्तव्यमित्याह,—यद्यप्यहम् इहैव सीतान्वेषणे एव तावत्प्रथमं कृतनिश्चयस्तथापि यदि परात्मसम्मर्दविशेषतत्त्ववित् परस्यात्मनः स्वस्य च सम्मर्दे युद्धे यो विशेषस्तत्तत्त्वविद्भूत्वा यदि प्लवगेश्वरालयं सुग्रीवालयं व्रजेयं ततस्तदा भर्तृशासनं सम्यक् कृतं स्यात्। अन्यथा राक्षसबलं कीदृशमिति पृष्टे निरुत्तरः स्यामिति भावः॥ ७॥

एवं निश्चितार्थो युद्धप्रवृत्तिप्रकारं चिन्तयति। कथं न्विति। अद्य खलु ममेहागतमागमनं सुखागतं सुखफलकमागमनं कथं भवेत्। तथा राक्षसैः सह प्रसह्य स्वयमेव बलात्कृत्य युद्धञ्च कथं मम भवेत्।

न चास्य कार्य्यस्य पराक्रमादृते
विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ।
हतप्रवीराश्च रणे तु राक्षसाः
कथञ्चिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥
कार्य्ये कर्मणि निर्वृत्ते यो बहून्यपि साधयेत् ।
पूर्वकार्य्याविरोधेन स कार्य्यं कर्त्तुमर्हति ॥ ५ ॥
न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ।
यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥

अस्य कार्य्यस्य परबलाशयपरिज्ञानरूपस्य । सर्वातिशायिपराक्रमवतो मम पराजय एव नास्तीत्याशयेनाह,—पराक्रमादृते इति । विनिश्चयः निश्चितोपायः स्वबलप्रकाशने प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याह,—हतेति । अद्य हताः प्रवीराः श्रेष्ठाः येषां ते राक्षसाः यद्यस्मात् इह भाविनि रणे मार्दवम् एकेनैवैवं पराक्रमः कृतस्तादृशैरनेकैः कथमस्माकं जयाशेति रणप्रवृत्तिराहित्यं प्राप्नुयुः । अतः पराक्रमात्परबलस्य मनोऽभङ्गरूपं कार्य्यं सिध्यतीत्याशयः ॥ ४ ॥

ननु स्वामिसन्दिष्टकार्य्यातिरिक्तकार्य्यकरणे दोषः । स्वामिना हि अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य चेत्येतावदेव सन्दिष्टमित्याशङ्क्य सन्दिष्टकार्य्याविरोधेन स्वामिहितकार्य्यान्तरसाधनं दूतस्यालङ्कार इत्याह,—कार्य्येति । कार्य्ये प्रधानकार्य्ये निर्वृत्ते सकार्य्यं कर्त्तुमर्हति । ननु सन्दिष्टमात्रस्य कथञ्चित्साधक इत्याशयः ॥ ५ ॥

उक्तमेव विवृणोति । न ह्येति । यस्तु स्वल्पस्यापि कर्मणः अति-

एकचत्वारिंशः सर्गः।

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन् पूजितस्तया।
तस्माद्देशादपाक्रम्य चिन्तयामास वानरः॥ १॥
अल्पशेषमिदं कार्य्यं दृष्टेयमसितेक्षणा।
त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते॥ २॥

न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते
न दानमर्थोपचितेषु युज्यते।
न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः
पराक्रमस्त्वेष ममेह रोचते॥ ३॥

तस्माद्देशादपाक्रम्य सीतासमीपात्किञ्चिद्दूरं गत्वा॥ १॥

चिन्तयामासेत्युक्तां चिन्तां दर्शयति। अल्पशेषमिति। इयं सीता दृष्टेति इदं प्रधानकार्य्यं निष्पन्नमिति। आनुषङ्गिकं परबलदर्शनमवशिष्टमित्यल्पशेषत्वम्। इह कार्य्ये परबलज्ञानरूपे त्रीनुपायान् सामादीनतिक्रम्य चतुर्थो दण्ड एव साधनत्वेन दृश्यते॥ २॥

तत्र युक्तिमाह,—नेति। ऋजुषु सामफलायनशूरेषु तदाह,—रक्षःस्विति। बलदर्पिता भेदसाध्या न भेदउपायः बलवन्तो हि कुतोऽप्यनिष्टं न गणयन्तीत्यर्थः॥ ३॥

तदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्य्यं
दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम॥ २५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
चत्वारिंशः सर्गः॥ ४०॥

प्रधानकृत्यस्य निष्पन्नत्वात्परबलदर्शनरूपस्यानुषङ्गिकत्वादल्पशेषत्वमित्याशयः॥ २५॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः॥ ४०॥

वर्द्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा।
अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा॥ २१॥
हनूमन्! सिंहसङ्काशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
सुग्रीवञ्च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया अनामयम्॥ २२॥
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः।
अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि॥ २३॥
इदञ्च तीव्रं मम शोकवेगं
रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनञ्च।
ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं
शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर!॥ २४॥
स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः
कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः।

उत्पाते उत्प्लवने कृतोत्साहम्॥ २०॥ २१॥

अनामयमारोग्यम्॥ २२॥

त्वं समाधातुमित्यस्य तथेत्यादिः समाधानं संविधानम्। अथापि स महाबाहुरिति पाठे यथेत्यपि पूरणीयमेव यद्यपि श्रुतवृत्तान्तः स्वयमेव यतिष्यति अथापि तथापि त्वमपि यथा मां शीघ्रं तारयति तथा संविधानं कुर्वित्यर्थः॥ २३॥ २४॥

तत्कार्य्यं लङ्कागमनप्रयोजनम्। अल्पशेषं देवीदर्शनरूपस्य महतः

दृष्टा कथञ्चिद्भवती न कालः परिदेवितुम्।
इमं मुहूर्त्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ! ॥ १४ ॥
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावनिन्दितौ।
त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥
हत्वा तु समरे रक्षो रावणं सह बान्धवैः।
राघवौ त्वां विशालाक्षि ! स्वां पुरीं प्रतिनेष्यतः ॥ १६ ॥
यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ! ।
प्रीतिसञ्जननं भूयस्तस्य त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥
साब्रवीद्दत्तमेवाहो मयाभिज्ञानमुत्तमम्।
एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्नेन भूषणम् ॥ १८ ॥
श्रद्धेयं हनुमन् ! वाक्यं तव वीर ! भविष्यति।
स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान् प्लवगसत्तमः ॥ १९ ॥
प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे।
तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरियूथपम् ॥ २० ॥

कथञ्चिद्भवती दृष्टा अतःपरं शोचितुं न कालः इमं मुहूर्त्तं अस्मिन् चिरकाले इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

यत्त्वभिज्ञानं राम एव विशिष्य जानीयाद्यच्च तस्य प्रीतिसञ्जननं तद्भूयः पुनरधिकञ्च दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ १८ ॥

श्रद्धेयं विश्वसनीयम् ॥ १९ ॥

असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः।
राक्षसैः सह संवासं त्वत्कृते मर्षयाम्यहम्॥ ९॥
धारयिष्यामि मासन्तु जीवितं शत्रुसूदन!।
मासादूर्द्धं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज!॥ १०॥
घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि।
त्वाञ्च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमपि क्षणम्॥ ११॥
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम्।
अथाब्रवीत् महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः॥ १२॥
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि! सत्येन ते शपे।
रामे शोकाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते॥ १३॥

त्वत्कृते त्वत्प्राप्तिप्रत्याशयामर्षयामि सहामि॥ ९॥ १०॥

यतोऽयं घोरस्तस्य दृष्टिश्च चाद्बुद्धिर्न सुखा अवधिकालादूर्द्ध-कृतविनाशनिश्चया अतस्तत्पूर्वमेव मरणौचित्यादवधिकालस्याधिकत्वेऽपि मासादूर्द्धमेव न जीविष्यामि। किञ्च त्वां विषज्जन्तं विलम्बं कुर्वन्तं यदि शृणुयां तदा यथा श्रुत्वा मासादर्वागेव क्षणमपि न जीवेयमि-त्युक्तमिति ब्रूहीति शेषः॥ ११॥

वचनमुक्तसन्देशरूपम्॥ १२॥

त्वच्छोकविमुखः त्वत्स्थित्यपरिज्ञानजशोकेन त्वदुद्धारप्रवृत्ति-विमुखः। ननु ज्ञात्वेति सत्येन ते शपे॥ १३॥

मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ।
त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्त्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
स वीर्य्यवान् कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे ।
वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपम ! ॥ ६ ॥
एष चूड़ामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ।
एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ! ॥ ७ ॥
एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसम्भवः ।
अतःपरं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥

शातनोमिषीकाश्रितया काको रक्षित इत्यपरमभिज्ञानं दद्याः श्रावये-त्यर्थः ॥ ४ ॥

अथाभिज्ञानान्तरमाह,—सन्देशद्धयेण मनःशिलाया इति । पूर्वं-तने तिलके नष्टे सति त्वया रामेण मम गण्डपार्श्वे मनःशिलातिलको निवेशितः । तं किल स्मृततिलकमित्यर्थः । स्मर्तुमर्हसि इति मयोक्त-मिति ब्रूहीति शेषः ॥ ५ ॥

अथ केवलसन्देशान्तरमाह,—स वीर्य्यवानिति । अनुमन्यसे सहसे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

दिव्य एष चूड़ामणिरेतावत्कालं सुपरिरक्षितः । एतं व्यसने त्वा-मिव दृष्ट्वा प्रहृष्यामि । एतत्सन्निधाने रक्षोऽभिभवासम्भवादिति भावः ॥ ७ ॥

स एष निर्यातितो दत्तस्त्वत्प्रत्यभिज्ञानार्थमिति शेषः अतः शीघ्र-मागमने एव कुशलमन्यथा परमं दुःखमिति भावः ॥ ८ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ।
उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥
त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं सम्प्रहृष्यामि वानर ! ।
अर्द्धसञ्जातशस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २ ॥
यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्षितैः ।
संस्पृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥
अभिज्ञानञ्च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम ! ।
चिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाचिशातनीम् ॥ ४ ॥

आत्महितं आत्मदुःखोद्धारप्रयोजनम् ॥ १ ॥

अर्द्धसंजातानि अर्द्धं वयःप्राप्तानि ततःपरं जलाभावादासन्नशोषाणि शस्यानि यस्याः सा यथा दैवात्सम्पन्नवृष्ट्या सम्पन्नशस्या भवति तथाहमपि प्राप्तजीवितनाशाऽम्रतोपमात्त्वद्दर्शनाद्धृतजीवितेति भावः ॥ २ ॥

सकामा तत्स्पर्शेच्छावती ॥ ३ ॥

अभिज्ञानं चूड़ामण्यात्मकं दद्याः देहि तथा कोपात्काकस्यैकाचि-

रुद मा देवि ! शोकेन मा भूत्ते मनसो भयम् ।
शचीव भर्त्रा शक्रेण सङ्गमेष्यसि शोभने ! ॥ ५२ ॥
रामाद्विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित् सौमित्रिणा समः ।
अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ ॥ ५३ ॥
नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि ! देशे
रक्षोगणैरध्युषितेतिरौद्रे ।
न ते चिरादागमनं प्रियस्य
क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रामस्य सर्वथा त्वत्प्राप्तिचिन्तैवास्ते इत्याह,—रुदेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
सौमित्रिणा समः कश्चित् कोऽपि नास्तीति शेषः ॥ ५३ ॥
मत्सङ्गमकालमात्रं मया रामस्य यः सङ्गमस्तत्कालमात्रं प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

त्वामादाय वरारोहे ! स्वपुरीं प्रतियास्यति ॥ ४३ ॥
तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ।
न चिरात् द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥ ४४ ॥
निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यबान्धवे ।
त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥
क्षिप्रं त्वं देवि ! शोकस्य पारं द्रक्ष्यसि मैथिलि ! ।
रावणञ्चैव रामेण द्रक्ष्यसे निहतं बलात् ॥ ४६ ॥
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः ।
गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥
तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।
लक्ष्मणञ्च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपागतम् ॥ ४८ ॥
नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् ।
वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥ ४९ ॥
शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।
नर्दतां कपिमुख्यानामार्य्ये यूथान्यनेकशः ॥ ५० ॥
स तु मर्म्मणि घोरेण ताड़ितो मन्मथेषुणा ।
न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ५१ ॥

रघूणामानन्दजनकमपत्यम् ॥ ४३ ॥
कालकाङ्क्षिणी दिवसगणनतत्परा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
यूथान्यनेकशः द्रक्ष्यसीति शेषः ॥ ५० ॥

प्रसह्य तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा।
प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः।
मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ ३८ ॥
अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः।
न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥
तदलं परितापेन देवि! शोको व्यपैतु ते।
एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ ४० ॥
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ।
त्वत्सकाशं महासङ्घौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥ ४१ ॥
तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ।
आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥
सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः।

तदेव स्पष्टमाह,—येषामिति। न सज्जते न प्रतिबद्धा भवति ॥ ३६ ॥

सागरैर्धराधरैश्च सहिता ॥ ३७ ॥

प्रत्यवरो हीनबलपराक्रमः ॥ ३८ ॥

अहं तदपेक्षया न्यूनबलोऽपीत्यर्थः। तेषां स्वाधिकबलत्वं लोकन्यायेन दृढं बोधयति,—नहीति ॥ ३९ ॥

एकोत्पातेन एकोत्प्लवनेन ॥ ४० ॥

ननु भवत्वेवं हरीणामागमनं राघवयोः कथं तत्राह,—ममेति। महासंघौ महासमुदाययुक्तौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः।
मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः।
भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥
तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम्।
निशम्य हनुमान् शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
देवि! हर्य्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः।
सुग्रीवः सत्यसम्पन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ ३३ ॥
स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः।
क्षिप्रमेष्यति वैदेहि! राक्षसानां निबर्हणः ॥ ३४ ॥
तस्य विक्रमसम्पन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः।
मनःसङ्कल्पसम्पाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥
येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्य्यक् सज्जते गतिः।
न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६ ॥

आदरात् पुनराह,—बलैस्त्विति ॥ ३० ॥

विक्रान्तं पराक्रमः ॥ ३१ ॥

तदुक्तं सीतावाक्यं प्रश्रयः स्नेहः। शेषं श्लिष्टम्। प्रश्नोत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

तदेव वाक्यमाह,—देवीति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

कथमेष्यतीत्यत आह,—तस्य विक्रमेति। मनःसङ्कल्पवदतिदूरपतनशीलाः ॥ ३५ ॥

कथन्नु खलु दुष्पारं तरिष्यति महोदधिम्।
तानि हर्य्यृक्षसैन्यानि तौ वानरवरात्मजौ ॥ २५ ॥
त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने।
शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥
तदस्मिन् कार्य्यनिर्य्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे।
किं पश्यसे समाधानं त्वं हि कार्य्यविदां वरः ॥ २७ ॥
काममस्य त्वमेवैकः कार्य्यस्य परिसाधने।
पर्य्याप्तः परवीरघ्न ! यशस्यस्ते फलोदयः ॥ २८ ॥
बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे।
विजयी स्वपुरं यायात्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥

त्वत्सहायेष्विति। साक्षात्साधकस्य तव सहायभूतेषु मिलितेषु हर्य्यृक्षेषु हरीश्वरः सुग्रीवः ॥ २४ ॥

कथमुदधिं तरिष्यति। सैन्यानि कथं तरिष्यन्ति। तौ वा कथं तरिष्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं सन्देहे बीजमाह,—त्रयाणामेवेति ॥ २६ ॥

किं समाधानं पश्यसि। कं कार्य्यसिध्युपायं पश्यसि ॥ २७ ॥

ननु किं तैरागतैरहमेव पर्य्याप्तोऽस्य कार्य्यस्येत्यत्राह,—काममिति। त्वया कार्य्यसाधने तव यशस्योयशस्करः। फलोदयो जयरूपफलप्राप्ति-र्भवति न तु रामस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

किं तद्युचितं तत्राह,—बलैरिति। समग्रैर्बलैः सहागत्य रावणं संयुगे जित्वा विजयी सन् मां गृहीत्वा यायात् तत् तस्य रामस्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥

भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९ ॥
यदि वा मन्यसे वीर ! वसैकाहमरिन्दम ! ।
कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥
मम चैवाल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ! ।
अस्य शोकस्य महता मुहूर्त्तं मोचणं भवेत् ॥ २१ ॥
ततो हि हरिशार्दूल ! पुनरागमनाय तु ।
प्राणानामपि सन्देहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥
तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ।
दुःखाद्दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ! ॥ २३ ॥
अयञ्च वीर ! सन्देहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ।
सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्य्यृक्षेषु हरीश्वरः ॥ २४ ॥

भर्तृस्नेहान्वितं रामस्नेहान्वितं वाक्यं हनूमद्वाक्यं सौहार्दाद्रामप्रेम्णा अनुमानयत् अपूजयत् ॥ १९ ॥ २० ॥

मोक्षणं भवेत् । अद्य स्थित्वा श्वो गमने इति शेषः ॥ २१ ॥

ततो हीति ततोऽपीत्यर्थः । एकाहवासोत्तरं गमनेऽपि पुनरागमनाय तु सन्देह एव तत्सन्देहे सति मम प्राणानामपि सन्देह एव ॥ २२ ॥

तदाह,—तवेति । तथा च मज्जीवनसम्भावितमेव पुनरनागमने इति भावः । दुःखाद्दुःखपरामृष्टाम् अतिदुःखप्राप्तां दीपने कर्त्ता शोकः ॥ २३ ॥

अयं सन्देहो ममाग्रतः पुरस्तादिव तिष्ठति । कोऽयं तत्राह,—

पराक्रमे मतिं वीरो विधिवत् संविधास्यति ॥ १२ ॥
सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः।
शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥
क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्य्यृक्षप्रवरैर्वृतः।
यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥
न हि पश्यामि मर्त्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा।
यस्तस्य वमतो बाणान् स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १५ ॥
अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम्।
स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥
स हि सागरपर्य्यन्तां महीं साधितुमर्हति।
त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि! ॥ १७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक् सत्यं सुभाषितम्।
जानकी बहु मेने तं वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनःपुनः।

उक्तमेव आदराय पुनराह,—मत्सन्देशयुता इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
वमतो बाणान् विसृजत इत्यर्थः ॥ १५ ॥
पर्जन्य इन्द्रः ॥ १६ ॥
महीं साधितुमर्हति। जेतुमुद्युङ्क्ते इत्यर्थः। किमर्थं तत्राह,—त्वन्निमित्त इति। त्वत्प्राप्तिप्रयोजन इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

हनूमन्! यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव।
स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः॥ ५॥
शिरसा वन्द्य वैदेहीं गमनायोपचक्रमे।
ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं पवनात्मजम्॥ ६॥
बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत्।
हनूमन्! कुशलं ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ॥ ७॥
सुग्रीवञ्च सहामात्यं सर्वान् वृद्धांश्च वानरान्।
ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ! कुशलं धर्मसंहितम्॥ ८॥
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः।
अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि॥ ९॥
जीवन्तीं मां यथा रामः सम्भावयति कीर्त्तिमान।
तत्त्वया हनुमन्! वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि॥ १०॥
नित्यमुत्साहयुक्तस्य वाचः श्रुत्वा मयेरिताः।
वर्द्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये॥ ११॥
मत्सन्देशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः।

यत्नमास्थायेति। यत्नं रामप्रवृत्यर्थमित्यर्थः॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥

अम्बूनि संरुध्यन्ते यस्मिन्नित्यम्बुसंरोधः समुद्रः दुःखरूपात्समुद्रादित्यर्थः। यथा तारयति तथा समाधातुं यत्नं कर्त्तुम्॥ ९॥

वाचा वाक्कृतसाहाय्येन॥ १०॥ ११॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनूमन्तमथाब्रवीत् ।
अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥
मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति ।
वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २ ॥
स भूयस्त्वं समुत्साहचोदितो हरिसत्तम ! ।
अस्मिन् कार्य्यसमुत्साहे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥
त्वमस्मिन् कार्य्यनिर्य्योगे प्रमाणं हरिसत्तम ! ।
तस्य चिन्तय यो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥

रामस्याभिज्ञातं रामेणाभिज्ञातमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्रयाणां संस्मरिष्यति । कर्मणि शेषे षष्ठी । त्रीनाह,—जनन्या इति । अयं मणिर्विवाहकाले मज्जनन्या हस्तात् मत्पित्रादाय दशरथहस्ते मम शिरोभूषणतया दत्त इति मम जनन्यास्च मत्पितुर्दशरथस्य चेति त्रयाणां स्मारक इति भावः ॥ २ ॥

स त्वमस्मिन् समुत्साहे भूयश्चोदितो भविष्यसि तदत्र कार्य्यसमुत्साह-प्रचोदितः सन् यदुत्तरम् उत्तरकर्त्तव्यं तच्चिन्तय ॥ ३ ॥

मम का चिन्तने शक्तिरिति चेत्तत्राह,—त्वमिति । निर्य्योगो निर्वाहः । यस्तस्य रामस्य यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत्तं चिन्तय ॥ ४ ॥

गिरिवरपवनावधूतमुक्तः

सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

महार्हं बहुमूल्यं प्रभावात् सामर्थ्यविशेषात्। राक्षसोभिर्यथा न ज्ञायते तथा धृतम्। गिरिवरपवनावधूतमुक्तः पर्वतश्रेष्ठोर्द्धभागीयपवनकम्पितः पश्चात्तेन कम्पेन मुक्तः स इव सुखितमनाः। अयमपि पूर्वं सीताया अदर्शनेन दुःखवशात्कम्पितस्ततस्तद्दर्शनेन ततः कम्पात् मुक्तोऽतः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं लङ्कादुर्गप्राकारं प्राप्तुं प्रपेदे यत्नमारभतेत्यर्थः ॥ ७० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६६ ॥
प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम्।
अङ्गुल्या योजयामास न ह्यस्य प्राभवद्भुजः ॥ ६७ ॥
मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च।
सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ६८ ॥
हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः।
हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणञ्च सलक्षणम् ॥ ६९ ॥
मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं
जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात्।

चूड़ामणिं शिरोरत्नम् ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्या योजयामास दधार चूड़ामण्यधिष्ठानहेमपुष्पस्य केशप्रवेशार्थं यद्रन्ध्रं तत्राङ्गुलिं प्रवेशयामासेत्यर्थः ननु तदा सूक्ष्मरूपत्वात्तत्र भुजासञ्जनमेवोचितमत आह,—न हीति। अस्य भुजः सूक्ष्मोऽपि न प्राभवत्। तद्रन्ध्रे न प्राविशदित्यर्थः। निषेधस्य प्रसक्तिमूलकत्वात्प्रसक्तेश्च सूक्ष्मरूप एव सम्भवात् पूर्वं देव्यै प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय सूक्ष्मरूपेणैव स्थित इति गम्यत इति तीर्थः। कतकस्तु। अङ्गुल्या योजयामास सूक्ष्मवासोबद्धमङ्गुल्यां दृढ़ं बबन्धेत्यर्थः। अस्य बन्धने भुजो न प्राभवत्। व्यक्ततया सर्वानुभवप्रसङ्गात्। गोपनीयत्वाच्च भुजो नोचितोऽभूदित्यर्थं इत्याह ॥ ६७ ॥

पार्श्वतः स्थितः सीतासमीपे स्थितः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

त्वमस्मिन् कार्य्यनिर्वाहे प्रमाणं हरियूथप ! ।
राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६३ ॥
इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनःपुनः ।
जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ! ॥ ६४ ॥
ऊर्द्धं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ।
रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ।
त्रातुमर्हसि वीर ! त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ६५ ॥
ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूड़ामणिं शुभम् ।

हि निश्चये यथा दुःखक्षयकरो भवेद्दुःखक्षयहेतुप्रवृत्तिपरो भवेत् तथा वाच्य इत्यनुकर्षः ॥ ६२ ॥

किं बहुनास्य कार्य्यस्य निर्वाहे त्वं प्रमाणं यथा कार्य्यनिर्वाहो भवति तथा कुर्वित्यर्थः । यत एवम् अतो राघव इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ऊर्द्धं मासादिति । रावणदत्तावध्यवशिष्टं किञ्चिदधिकं मासद्वयमपि न सहिष्य इति भावः । तत्समाप्तौ त्वदनागमने अनार्य्योऽनार्य्यमेवाचरेदतोर्वागेव मरणं ज्याय इति शीघ्रमागमनायैव मुक्तिरिति बोध्यम् । निकृत्या राक्षसीकर्त्तृकनिग्रहेणोपरुद्धाम् । पातालादिव कौशिकीं पातालमग्नां भुवं भगवानिव त्रातुमर्हसि । गायत्र्याः सांख्यायनगोत्रत्ववत् भूः कौशिकीति कतकः । कौशिकी देवेन्द्रश्रीः पुरा किल वृत्रवधाभिभूतस्येन्द्रस्य लक्ष्मीं पातालं प्रविष्टां देवप्रार्थितो नारायण उद्धृत्य पुनरिन्द्राय प्रायच्छदिति पुराणगाथेति तीर्थः ॥ ६५ ॥

पितृवद्वर्त्तते रामे मातृवन् मां समाचरत्।
ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः॥ ५८॥
वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवान् शक्तो न बहुभाषिता।
राजपुत्रप्रियश्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे॥ ५९॥
मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः।
न युक्तो धुरि यस्यान्तु तामुद्वहति वीर्य्यवान्!॥ ६०॥
यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्य्यमनुस्मरत्।
स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम॥ ६१॥
मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः।
यथा हि वानरश्रेष्ठ! दुःखक्षयकरो भवेत्॥ ६२॥

समाचरत् पर्य्यचरत्। दुर्वाक्यैरतिपीड़ां प्रापितो वीरो मां ह्रियमाणां केनचिद्धरिष्यमाणाम्। वर्त्तमानसामीप्ये लट्। न वेद यदि वेद मयि तथा प्रलपन्त्यामपि निकटे एव तिष्ठेदतो मदुरदृष्टवशा-न्नावेदीदित्यर्थः॥ ५८॥

शक्तः समर्थः। न बहुभाषिता मितभाषीत्यर्थः। राजपुत्रस्य रामस्य प्रियेषु श्रेष्ठः अतिप्रिय इत्यर्थः॥ ५९॥

तदेवाह,—मत्त इति। मत्तोऽपीत्यर्थः यस्यां धुरि यत्र कार्य्ये॥ ६०॥

वृत्तं प्रमीतं पितृवद्रक्षकत्वात्तत्स्मरणाभावः अनुस्मरत् अन्व-स्मरत्। ममार्थाय मत्प्रयोजनोन्मुखाय मम वचनादक्तव्यः। सीता त्वां कुशलं पृच्छतीति वक्तव्य इत्यर्थः॥ ६१॥

ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः।
सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयो वा समागताः॥ ५२॥
इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता पुनरथाब्रवीत्।
कौशल्या लोकभर्त्तारं सुषुवे यं मनस्विनी॥ ५३॥
तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय।
स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रियायाश्च वराङ्गनाः॥ ५४॥
ऐश्वर्य्यञ्च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम्।
पितरं मातरञ्चैव सम्मान्याभिप्रसाद्य च॥ ५५॥
अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः।
आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम्॥ ५६॥
अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन् वने।
सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः॥ ५७॥

यतः कथञ्चिद्भवती दृष्टा अत इमं मुहूर्त्तमारभ्य ते परिदेवितुं कालो न। कुतस्तत्राह,—यतो दुःखानाम् अन्तं द्रक्ष्यसि॥ ४९॥ ॥ ५०॥ ५१॥

नियोगसारं ब्रूहीत्याह,—ब्रूहीति॥ ५२॥ ५३॥

ममार्थे मत्प्रतिनिधित्वेनेत्यर्थः। लक्ष्मणः पूर्वं मारीचवधाय गते रामे तत्पृष्ठगमनाय सम्यक् कृतपारुष्य इति ज्ञात्वा तस्य विमोचनप्रवृत्त्युपेक्षा माभूदिति विशिष्य कुशलप्रश्नं ब्रूहीत्याह,—स्रजश्चेति। दुर्लभमित्यत्र त्यक्त्वेत्यनुकर्षः॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥

कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः ॥ ४४ ॥
यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्विन्द्रसमतेजसौ ।
सुराणामपि दुर्द्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४५ ॥
ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ।
समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ ४६ ॥
वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् ।
अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान् हरियूथपः ॥ ४७ ॥
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि ! सत्येन ते शपे ।
रामे दुःखाभिपन्ने तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ४८ ॥
कथञ्चिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ।
इमं मुहूर्त्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि शोभने ॥ ४९ ॥
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ।
त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लोकान् भस्मीकरिष्यतः ॥ ५० ॥
हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् ।
राघवस्त्वां विशालाक्षि ! स्वां पुरीं प्रतिनेष्यति ॥ ५१ ॥

मम सम्भ्रम इति पाठे मम प्राप्तये सम्भ्रम इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कस्माद्राक्षसभयं न करोतीत्यस्योत्तरं त्वच्छोकेति। त्वद्वियोगज-
शोकेन सर्वकार्य्यविमुख इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतम्।
जानामि त्वां महावीर्य्यं महोत्साहं महाबलम्॥ ३९॥
अपारवारमक्षोभ्यं गाम्भीर्य्यात् सागरोपमम्।
भर्त्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम्॥ ४०॥
एवमस्त्रविदां श्रेष्ठो बलवान् सत्ववानपि।
किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव!॥ ४१॥
न नागा नापि गन्धर्वा न सुरा न मरुद्गणाः।
रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमीहितुम्॥ ४२॥
तस्य वीर्य्यवतः कच्चिद्यद्यस्ति मयि सम्भ्रमः।
किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान्॥ ४३॥
भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तपः।

मम महोत्साहरूपां मयि कृपां कुरु त्वया नाथवत्यपि मल्लक्षणा नारी अनाथेव दृश्यते इत्यर्थः॥ ३८॥

आनृशंस्यं दया न च शक्तोऽयमर्थ इति चेत्तत्राह,—जानामीति॥ ३९॥

अपारवारं मर्य्यादारहितम्। देशकालादिपरिच्छेदहीनमित्यर्थः। जानामीत्यनुकर्षः॥ ४०॥ ४१॥

अथ हनूमन्तं सामान्यतो रामवैभवमाह,—न नागा इति। प्रतिसमीहितुं प्रतिभटतया स्थित्वा निरोद्धुमित्यर्थः। प्रतिसमाधितुमिति पाठान्तरम्। तत्रार्षत्वं शरणम् उक्त एवार्थः॥ ४२॥

परिद्यूनं विवर्णञ्च पतमानं तमब्रवीत् ।
मोघमस्त्रं न शक्यन्तु ब्राह्मं कर्त्तुं तदुच्यताम् ॥ ३४ ॥
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ।
दत्त्वा तु दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३५ ॥
स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च ।
विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३६ ॥
मत्कृते काकमात्रेऽपि ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् ।
कस्माद्यो माहरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ! ॥ ३७ ॥
स कुरुष्व महोत्साहां कृपां मयि नरर्षभ ! ।
त्वया नाथवती नाथ ! अनाथ इव दृश्यते ॥ ३८ ॥

परिद्यूनं क्षीणशक्तिं ब्राह्ममस्त्रं मोघं कर्त्तुं न शक्यमतस्तदुच्यताम् । तत् संहार्य्यं वस्तु भार्गववदुच्यतामित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स दक्षिणाक्षि अस्य संहार्य्यं भवत्वित्युक्तः परिरक्षितः । परिरक्षितवानात्मानमिति शेषः ॥ ३५ ॥

स जयन्तः ॥ ३६ ॥

एवं हनूमते रामैकसंवेद्यमभिज्ञानमुक्त्वा सन्देशान्तरमाह,— मत्कृते इति । कस्मात् क्षमसे इत्यवान्तरवाक्यान्ते इत्युक्तवतीति ब्रूहीति वाक्यशेषो द्रष्टव्य इति कतकः । बुद्धिस्थं राममेव सोपालम्भं सम्बोध्य प्रार्थयते इति तीर्थः त्वत्तस्त्वत्सकाशाद्यो मां मा अहरत् हृतवान् ॥ ३७ ॥

ततस्तस्मिन् महाबाहुः कोपसंवर्त्तितेक्षणः।
वायसे कृतवान् क्रूरां मतिं मतिमतां वरः॥ २८॥
स दर्भसंस्तरात् गृह्य ब्रह्मणोऽस्त्रेण योजयत्।
स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम्॥ २९॥
स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भन्तं वायसं प्रति।
ततस्तु वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह॥ ३०॥
अनुसृष्टस्तदा काको जगाम विविधां गतिम्।
त्राणकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह॥ ३१॥
स पित्रा च परित्यक्तः सर्वैश्च परमर्षिभिः।
त्रीन् लोकान् सम्परिक्रम्य तमेव शरणं गतः॥ ३२॥
स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम्।
बधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्य्यपालयत्॥ ३३॥

कोपेन संवर्त्तिते विवर्त्तिते ईक्षणे येन सः॥ २८॥

दर्भसंस्तरात् संस्तरणार्थगृहीतदर्भमुष्टेरेकमिति शेषः। योजयत् ब्रह्मास्त्रदेवता मन्त्रेणायोजयदित्यर्थः॥ २९॥ ३०॥

विविधां गतिं जगामेत्येतद्विवृणोति। त्राणेति। इमं लोकं भूलोकादिसत्यलोकान्तम्॥ ३१॥

पित्रा परित्यक्तः स्वर्गेऽपीति शेषः। पित्रेत्युपलक्षणं ब्रह्मान्तानाम्॥ ३२॥

पर्य्यपालयत्। प्राणरक्षणेनेति शेषः॥ ३३॥

ततः समुत्थितो रामो मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः ॥ २३ ॥
स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा।
आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन् वाक्यमभाषत ॥ २४ ॥
केन ते नागनासोरु ! विक्षतं वै स्तनान्तरम्।
कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २५ ॥
वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समवैक्षत।
नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २६ ॥
पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः।
धरान्तरं गतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ २७ ॥

एतदन्तमभिज्ञानवचनानुवादः। अथ हनूमते शेषवृत्तान्तकथनं तत इति। ततः पुनःपुनर्विलेखनाद्धेतोः मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः रामः समुत्थितोऽभूत् सुखसुप्तोऽपीति शेषः। ॥ २३ ॥

तदा स्तनयोर्वितुन्नां मां दृष्ट्वा क्रुद्धः। अनेन पूर्वपर्याये केवलं रामः काकचेष्टाबुद्ध्या परिहासमेव कृतवानिति सूचितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

वीक्षमाण इतस्ततः प्रान्तदेशमित्यर्थः ॥ २६ ॥

देवि कोऽसावेवंविधो वायस इति हनूमतः शङ्कायामाह,— पुत्र इति। शक्रपुत्रो जयन्तः स तु वायसो वायसरूपधारीत्यर्थः। धरान्तरं गतः भूमिविलं प्राप्तः शीघ्रगतौ पवनस्य समः धरान्तरचारित्वन्तु पवनादस्य विशेषः। न हि वायुस्तत्सञ्चारीति कतकः ॥ २७ ॥

ततः श्रान्ताहमुत्सङ्गमासीनस्य तवाविशम्।
क्रुध्यन्तीव प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता ॥ १९ ॥
बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती।
लक्षिताहन्त्वया नाथ! वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥
परिश्रमाच्च सुप्ता हे राघवाङ्के स्म्यहञ्चिरम्।
पर्य्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रज ॥ २१ ॥
स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत्।
ततः सुप्तप्रबुद्धां मां राघवाङ्कात्समुत्थिताम्।
वायसः सहसागम्य विददार स्तनान्तरे ॥ २२ ॥
पुनःपुनरथोत्पत्य विददार स मां भृशम्।

तदनन्तरं वायसापसारणेन श्रान्ताहमासीनस्य ते उत्सङ्गमाविशम्। ततः परिहासमात्रं कृत्वा तूष्णीं तिष्ठति भवति क्रुद्धन्तो अहं प्रहृष्टेन त्वया परिसान्त्विता ॥ १९ ॥

अतएव बाष्पपरिपूर्णमुखी चक्षुषी च मन्दं परिमार्जती। हे नाथ वायसेन प्रकोपितेति त्वया लक्षितास्मि ॥ २० ॥

अथ हे राघवाहं तवाङ्के परिश्रमात् सुप्तास्मि। भरताग्रज त्वञ्च पर्य्यायेण ममाङ्के सुप्तः ॥ २१ ॥

स तत्रेति। त्वयि स्वपति मयि जाग्रत्यामित्यर्थः। सुप्तप्रबुद्धां राघवाङ्के सुप्ता ततः प्रबुद्धामतएव राघवाङ्कादुत्थितां वायसः पुनरागम्य स्तनान्तरे विददार व्यलिखत् ॥ २२ ॥

ततो मां स समायुक्तो वायसः पर्य्यतुण्डयत्।
तमहं लोष्ठमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥
दारयन् स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते।
नचाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥
उत्कर्षन्त्याञ्च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणे।
स्रंसमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥
त्वया विहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा।
भक्ष्यगृध्नेण काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८ ॥

ततोऽनन्तरम्। सः त्वदनुभवसिद्धः। समायुक्तः विकाराभियुक्तः सन्। पर्य्यतुण्डयत्। स्तनान्तरे इति शेषः। यद्वा मांससमायुक्तः। मांसेच्छायुक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्रैव परिलीयते वार्य्यमाणोऽपि न देशान्तरं गच्छति स्म। न च मांसात् मांसविदारणाद्भक्षार्थी उपारमत्। यद्ययं वस्तुतो न मांसार्थी-त्युच्यते तदेत्थं योज्यम्। स वायसो मांसाद्भक्षार्थीव। इवाध्याहारः। ल्यब्लोपे पञ्चमी। मांसमुपगृह्य भक्षार्थीव। यद्वा। मांसभोजने भक्षार्थीव पुनःपुनर्विलेखनान्न विरराम ॥ १६ ॥

अथ पक्षिणा क्रुद्धायां मयि रशनां वासोदार्ढ्यायोत्कर्षन्त्यां तदानीं वसने स्रंसमाने सति त्वयाहं स्रस्तवसना दृष्टा ततस्त्वया विहसिता। तदा तत्परिहासकाले क्रुद्धा सम्यक् लज्जिता च। भक्ष्यगृद्धेन भक्ष्य-लुब्धेनेव काकेन दारिता सती त्वामुपागता ॥ १७ ॥ १८ ॥

यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्द्धमनिन्दिते ।
अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि यत् ॥ १० ॥
एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ।
उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११ ॥
इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वन्तु मम प्रियम् ।
शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पदे ॥ १२ ॥
तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके ।
तस्मिन् सिद्धाश्रिते देशे मन्दाकिन्यविदूरतः ॥ १३ ॥
तस्योपवनखण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु ।
विहृत्य सलिले क्लिन्नो ममाङ्के समुपाविशः ॥ १४ ॥

यदीति । उक्तरीत्या । अयुक्तत्वपर्य्यालोचनयेत्यर्थः ॥ १० ॥

एवमुक्ता प्रत्यभिज्ञां देहीत्युक्ता । मन्दमुपांशु । एकान्तवृत्तान्तस्मरणजो बाष्पः ॥ ११ ॥

इदं रहस्यवृत्तान्तकथनरूपम् । रहस्यवृत्तान्तत्वादेवान्याज्ञातत्वेन श्रेष्ठम् । तदेवाह,—शैलस्येति । पूर्वोत्तरे ईशानदिक्स्थे पादे प्रत्यन्तपर्वतरूपे पदे स्थाने ॥ १२ ॥

मन्दाकिन्यविदूरतः मन्दाकिनीसमीपे । सिद्धाश्रिते बहुमूलादिमति देशे तापसाश्रमवासिन्या मम यद्वृत्तं तच्छ्रेष्ठमभिज्ञानं त्वं ब्रूया इति सम्बन्धः ॥ १३ ॥

समुपाविष्टोऽभूः ॥ १४ ॥

एतत्ते देवि! सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः।
का ह्यन्या त्वामृते देवि! ब्रूयाद्वचनमीदृशम्॥ ५॥
श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः।
चेष्टितं यत्त्वया देवि! भाषितञ्च ममाग्रतः॥ ६॥
कारणैर्बहुभिर्देवि! रामप्रियचिकीर्षया।
स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम्॥ ७॥
लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः।
सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम्॥ ८॥
इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुनन्दिना।
गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथा तदुदाहृतम्॥ ९॥

ईदृशं वचनं त्वया सह न यास्यामीत्येतद्वचनम्। त्वद्भिन्नेदृश्यामापदि ईदृशं वचः का ब्रूयात्॥ ५॥

चेष्टितं व्यापारो विलापादिरूपः॥ ६॥

कारणैर्बहुभिरुपपन्नं यत्त्वया मदग्रतो भाषितं तद्रामाग्रे उच्यमानगुणकेन मया ईरितं काकुत्स्थो निरवशेषतः श्रोष्यत इत्यन्वय इति कतकः॥ ७॥

रामसमीपनयनोक्तौ हेतुमाह,—लङ्काया इति। रामेण पतिना लङ्काया दुष्प्रवेशत्वात् महोदधेर्दुस्तरत्वाच्चात्मनः सामर्थ्यसत्त्वाच्च॥ ८॥

इच्छामीत्यादि समुदीरितम्। मयेति शेषः। रघुनन्दिना रघुवंशमानन्दयति तेन रामेण समानेतुमित्यन्वयः। तदपि गुरो रामस्य स्नेहेन त्वयि भक्त्या चोक्तम्। न तु निजबलगर्वादित्यर्थः॥ ९॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन तोषितः ।
सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १ ॥
युक्तरूपं त्वया देवि! भाषितं शुभदर्शने! ।
सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २ ॥
स्त्रीत्वान्न त्वं समर्थासि सागरं व्यतिवर्त्तितुम् ।
मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥
द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते! ।
रामादन्यस्य नार्हामि संसर्गमिति जानकि! ॥ ४ ॥

तेन वाक्येन सीतयोक्तेन वाक्येन ॥ १ ॥

स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः । साध्वीनां पतिव्रतानाम् । विनयस्य वृत्तस्य सदृशं युक्तरूपम् अतिशयेन युक्तम् ॥ २ ॥

वचनस्य युक्तरूपतां प्रामाण्यं दर्शयति,—स्त्रीत्वादिति । शतयोजनं सागरं व्यतिवर्त्तितुं तत्तु विस्तीर्णम् अतिदृढच्छरीरमपि मामधिष्ठायेत्यन्वयः । स्त्रीत्वं न तु समर्थं हीति पाठे त्वं स्त्री न तु समर्थम् । न समर्थेत्यर्थः । लिङ्गव्यत्यय आर्ष इति तीर्थः । स्त्रीणां भीरुस्वभावत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

चिराय रामं प्रति शोककर्शितां
कुरुष्व मां वानरवीर ! हर्षिताम् ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

पादयानय । चिरकालं शोककर्शितां रामस्यानागमनेन हर्षितां कुरुष्व । समूलसकलनाशेनेति भावः ॥ ६८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

श्रुताश्च दृष्टा हि मया पराक्रमा
महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः।
न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा
भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६५ ॥
समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं
महाबलं वासवतुल्यविक्रमम्।
सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं
हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६६ ॥
सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दन-
न्दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम्।
सहेत को वानरमुख्य! संयुगे
युगान्तसूर्य्यप्रतिमं शरार्चिषम् ॥ ६७ ॥
स मे कपिश्रेष्ठ! सलक्ष्मणं प्रियं
सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय।

तादृग्बलश्च तस्य मया सुविदितमित्याह,—श्रुताश्चेति। विश्वामित्रयज्ञादौ कृताः वालिबधादयश्च श्रुताः। अन्ये दृष्टाः ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

अथ निश्चितं कर्त्तव्यमाह,—स मे इति। सयूथपं ससुग्रीवम् उप-

भ्रातॄणाञ्च महाबाहो ! तव राजकुलस्य च ॥ ६० ॥
तौ निराशौ मदर्थञ्च शोकसन्तापकर्शितौ ।
सहसर्वैर्हरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ६१ ॥
भर्त्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ! ।
नाहं स्प्रष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम ! ॥ ६२ ॥
यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य गता बलात् ।
अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६३ ॥
यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सराक्षसम् ।
मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६४ ॥

रामेण मदप्राप्ता सर्वनाशप्रसङ्ग इत्याह,—मयि जीवितमिति। भ्रातॄणां लक्ष्मणादीनाम्। राजकुलस्य सुग्रीवकुलस्य ॥ ६० ॥

प्राणसंग्रहं प्राणसम्बन्धम् ॥ ६१ ॥

हनूमता सह गमनाभावे कारणान्तरमाह,—भर्त्तुरिति। रावणगात्रस्पर्शस्तु न स्वत इत्याह,—यदहमिति ॥ ६२ ॥

अनीशा स्त्रीत्वात् स्वयमसमर्था। विवशा विचेष्टा। विनाथा असन्निहितरामलक्ष्मणा। हा सीते लक्ष्मणेति मारीचवाक्यं श्रुत्वा रामानर्थशङ्कया लक्ष्मणस्यापि प्रस्थापनादिति भावः ॥ ६३ ॥

तत्तस्य सदृशं स्वमहिम्ना। सगणं शत्रुं हत्वा मन्नयनम्। सगणरावणबधार्थमेवावतारात्। तस्य च मद्गमनेऽसम्भवात्। एवञ्च स्वकार्य्यानिष्पत्त्यागतायामपि क्रुद्धेदिति गूढ़म् ॥ ६४ ॥

मां वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद्विशसेयुरथापि वा।
अनवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५५ ॥
अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता।
त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ! भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५६ ॥
काममस्यमपि पर्य्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान्।
राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः ॥ ५७ ॥
अथवादाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम्।
यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवः ॥ ५८ ॥
आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः।
त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः ॥ ५९ ॥
मयि जीवितमायत्तं राघवस्यामितौजसः।

विशसेयुः रामविषयकद्वेषवशात् तत्सन्तोषनाशार्थमित्यर्थः ॥ ५५ ॥
॥ ५६ ॥

यशो हीयेत् स्वयं प्रत्याहर्त्तुमशक्त इत्ययशो वृद्धिः स्यादिति भावः। शस्तैर्हिंसितैः ॥ ५७ ॥

राक्षसैः स्वग्रहणपक्षे दोषान्तरमाह,—अथवेति। संवृते गुप्ते ॥ ५८ ॥

आरम्भः समुद्रतरणादिरूपः। एवं स्वगमनपक्षे दोषमुक्ता राघवानयनपक्ष एव गुणवानित्याह,—त्वया हीति ॥ ५९ ॥

तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः।
भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर! कलत्रवान् ॥ ५० ॥
सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः।
कथं शक्ष्यसि संयातुं माञ्चैव परिरक्षितुं ॥ ५१ ॥
युध्यमानस्य रक्षोभिस्ततस्तैः क्रूरकर्मभिः।
प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्त्ता कपिसत्तम! ॥ ५२ ॥
अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च।
कथञ्चित्साम्पराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम! ॥ ५३ ॥
अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते।
पतिताञ्च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५४ ॥

संशयं प्राणसंशयम्। तैस्त्वं परिवृतो भवेः ततस्त्वं संशयं प्राप्तो भवेरिति त्वं शब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ५० ॥

तत्र हेतूनाह,—सायुधा इति। व्योम्नि निरालम्बप्रदेश इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

कथञ्चिन्महता यत्नेन साम्पराये युद्धे जयेयुः। तस्याव्यवस्थितत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥

अथ त्वञ्जेष्यसि एवमपि पतने महाननर्थ इत्याह,—अथवेति। पतेयं तव पृष्ठादिति शेषः। तत्र हेतुर्विमुखस्येति। युद्धपारवश्यान् मद्रक्षणविमुखस्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥

जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम।
अवश्यं सम्प्रधार्य्याशु कार्य्यसिद्धिरिवात्मनः ॥ ४४ ॥
अयुक्तन्तु कपिश्रेष्ठ ! मया गन्तुं त्वया सह।
वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ॥ ४५ ॥
अहमाकाशमासक्ता उपर्य्युपरि सागरम्।
प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भूयो वेगेन गच्छतः ॥ ४६ ॥
पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझषाकुले।
भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४७ ॥
न च शक्ष्ये त्वया सार्द्धं गन्तुं शत्रुविनाशन !।
कलत्रवति सन्देहस्त्वयि स्यादप्यसंशयम् ॥ ४८ ॥
ह्रियमाणन्तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः।
अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४९ ॥

तदेवानुमानं दर्शयति,—प्राकृत इति ॥ ४३ ॥

तवैव ममाप्यात्मनः कार्य्यसिद्धिरवश्यं सम्प्रधार्य्या विचार्य्या त्वया तु स्वबलवैभवेन विचारिता कार्य्यसिद्धिः ॥ ४४ ॥

भवत्वास्तर्हि को विचारस्तत्राह,—अयुक्तन्त्विति ॥ ४५ ॥

उपर्य्युपरि सागरं सागरस्योपरीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इतोऽपि गमनमयुक्तं त्वया सहेत्याह—न चेति। कलत्रवति स्त्रिया सह गन्तरि सन्देहः राक्षसानामिति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

मेरुमन्दरसङ्काशो बभौ दीप्तानलप्रभः ।
अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरर्षभः ॥ ३७ ॥
हरिः पर्वतसङ्काशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः ।
वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
सपर्वतवनोद्देशां साट्टप्राकारतोरणाम् ।
लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३९ ॥
तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि ! विकाङ्क्षया ।
विशोकं कुरु वैदेहि ! राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ४० ॥
तं दृष्ट्वाचलसङ्काशमुवाच जनकात्मजा ।
पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ४१ ॥
तव सत्त्वं बलञ्चैव विजानामि महाकपे ! ।
वायोरिव गतिश्चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ४२ ॥
प्राकृतोऽन्यः कथञ्चेमां भूमिमागन्तुमर्हति ।
उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरयूथप ! ॥ ४३ ॥

अग्रतो व्यवतस्थे योग्यपुरोदेशे स्थितः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
सनाथां सरावणां नयितुं नेतुम् ॥ ३९ ॥
अवस्थाप्यतां समर्थोऽयमिति निश्चीयतां विकाङ्क्षया सन्देहेन विशोकं कुरु मत्पृष्ठे तत्र गत्वेति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥
विजानामि एवंविधत्वद्रूपदर्शनात् प्रागप्यनुमानादिति भावः ॥४२॥

हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
हनूमन्! दूरमध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि।
तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप!॥ ३१ ॥
कथं चाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि।
सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्त्तुर्मे प्लवगर्षभ!॥ ३२ ॥
सीतायास्तु वचः श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः।
चिन्तयामास लक्ष्मीवान् नवं परिभवं कृतम् ॥ ३३ ॥
न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा।
तस्मात् पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३४ ॥
इति सञ्चिन्त्य हनुमांस्तदा प्लवगसत्तमः।
दर्शयामास सीतायाः स्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३५ ॥
स तस्मात् पादपाद्धीमानाप्लुत्य प्लवगर्षभः।
ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३६ ॥

हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षपुलकितसर्वाङ्गी ॥ ३० ॥
तदेव दृश्यमानमेव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
नवं परिभवम्। अल्पशरीरोऽशक्त इत्येवंरूपम् ॥ ३३ ॥
कामतः इच्छाकृतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
तस्मात् पादपात् शिंशपातः। शरीरवृद्धौ तद्भारजातशाखाभङ्ग-ध्वनिना राक्षसा ज्ञास्यन्तीति तत आप्लुतिः ॥ ३६ ॥

त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् ।
पुरन्दरमिवासीनं नगराजस्य मूर्द्धनि ॥ २५ ॥
पृष्ठमारोह मे देवि ! मा विकाङ्क्षस्व शोभने ! ।
योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २६ ॥
कथयन्तीव शशिना सङ्गमिष्यसि रोहिणी ।
मत्पृष्ठमधिरोह त्वं तराकाशं महार्णवम् ॥ २७ ॥
न हि मे सम्प्रयातस्य त्वामितो नयतोऽङ्गने ! ।
अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २८ ॥
यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् ।
यास्यामि पश्य वैदेहि ! त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २९ ॥
मैथिली तु हरिश्रेष्ठात् श्रुत्वा वचनमद्भुतम् ।

दैत्यवधे व्यवसाययुक्तं विष्णुमिव स्थितम् ॥ २४ ॥
नगराजस्य श्रेष्ठस्य प्रस्रवणगिरेरित्यर्थः ॥ २५ ॥
मा विकाङ्क्षस्व मोपेक्षाङ्कुर्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

कथयन्तीव । सङ्गन्तव्यो राम इति वचनं कथयन्तीव । शशिना रोहिणीव सङ्गमिष्यसीत्यन्वयः । एतद्वचनसमकालमेव रामसमीपं प्रापयिष्यामीत्यर्थः । यथा तद्वचने न प्रयास एवमनायासेन त्वां नयामीत्यर्थो वा । आकाशं तन्मार्गमवलम्ब्य महार्णवं तरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥

त्वामुद्यम्य पृष्ठे कृत्वा विहायसं यास्यामि पश्य ॥ २९ ॥

शरजालांशुमांश्चूर: कपे ! रामदिवाकर: ।
शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १८ ॥
इति सञ्जल्पमानां तां रामार्थे शोककर्षिताम् ।
अश्रुसम्पूर्णवदनामुवाच हनुमान् कपि: ॥ १९ ॥
श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघव: ।
चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्य्यृक्षगणसङ्कुलाम् ॥ २० ॥
अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव स राक्षसात् ।
अस्माद्दु:खादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ! ॥ २१ ॥
त्वान्तु पृष्ठगतां कृत्वा सन्तरिष्यामि सागरम् ।
शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २२ ॥
अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि ! ।
प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानल: ॥ २३ ॥
द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि ! राघवं सहलक्ष्मणम् ।
व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यबधे यथा ॥ २४ ॥

शरजालेत्यादि परम्परितरूपकमिदम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

मह्यं मम मत्तो वा ॥ २० ॥

तव रामसङ्गमे रामस्येहानयनं व्यर्थमेव प्रकारान्तरेणैव तस्य सम्भवादित्याह,—अथवेति । सोऽहं राक्षसाद्राक्षसकृतादस्माद्दु:खात् मोचयिष्यामीत्यन्वय: ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

रामक्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत्।
न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम्॥ १३॥
आशंसेयं हरिश्रेष्ठ! क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः।
अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः॥ १४॥
उत्साहः पौरुषं सत्वमानृशंस्यं कृतज्ञता।
विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर! राघवे॥ १५॥
चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां जघान यः।
जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत्॥ १६॥
न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः।
अहं तस्यानुभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा॥ १७॥

कन्या अजातपुरुषसम्बन्धा एतद्विभीषणानुनयनम् इदमेवाग्रे रामश्रुतम् विभीषणस्य निःशङ्कपरिग्रहाभिषेकयोर्बीजम्॥ ११॥ १२॥

रामक्षयं रक्षसां रामात् क्षयं प्राप्तमित्यर्थः॥ १३॥

पतिः प्राप्स्यत इत्यत्र हेतुः। अन्तरात्मेति। तस्मिन् रामे॥ १४॥

उत्साहः कार्य्येषु स्थिरप्रयत्नरूप उद्योगः पौरुषं तज्जन्यः पुरुषव्यापारः। सत्वं बलम् आनृशंस्यमक्रूरता आश्रितजनदाक्षिण्यमिति यावत्। विक्रमः शौर्य्यं प्रभावो दिव्यास्त्रसम्पज्जन्यो महिमा॥ १५॥

तत्सत्त्वानुमापककार्य्यमाह,—चतुर्दशेति॥ १६॥

व्यसनैर्व्यसनदातृभीराक्षसैस्तुलयितुमुपमितुं तस्य तत्त्वश्च मम प्रत्यक्षमेवेत्याह,—अहं तस्येति। तद्रूपत्वादिति गूढम्॥ १७॥

राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम्।
लङ्कामुन्मथितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः॥ ६॥
स वाच्यः सन्त्वरस्वेति यावदेव न पूर्य्यते।
अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम्॥ ७॥
वर्त्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम!।
रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम॥ ८॥
विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्य्यातनं प्रति।
अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत् कुरुते मतिम्॥ ९॥
मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते।
रावणं मार्गते संख्ये मृत्युः कालवशं गतम्॥ १०॥
ज्येष्ठा कन्या कला नाम विभीषणसुता कपे!।
तया ममैतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम्॥ ११॥
अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान् राक्षसपुङ्गवः।
धृतिमान् शीलवान् वृद्धो रावणस्य सुसम्मतः॥ १२॥

हृत-नौः पुरुषः परिक्रान्तः कृतपराक्रमः बाहुभ्यां प्लवमानो यथा सागरे पारमतिक्लेशेनाधिगच्छति तथा राघवोऽपि कथञ्चित्तमधिगमिष्यति॥ ५॥ ६॥

स रामः॥ ७॥ ८॥

निर्य्यातनं पुनः समर्पणं न च तत् तस्मिन्नित्यर्थः॥ ९॥ १०॥

सप्तत्रिंशः सर्गः।

सा सीता वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना।
हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः॥ १॥
अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानर! भाषितम्।
यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः॥ २॥
ऐश्वर्य्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे।
रज्ज्वेव पुरुषं बध्वा कृतान्तः परिकर्षति॥ ३॥
विधिर्नूनमसंहार्य्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम!।
सौमित्रिं माञ्च रामञ्च व्यसनैः पश्य मोहितान्॥ ४॥
शोकस्यास्य कथं पारं राघवोऽधिगमिष्यति।
प्लवमानः परिक्रान्तो हतनौः सागरे यथा॥ ५॥

वचनं हनूमत इत्यादि॥ १॥

यच्च अनन्यमना इति वाक्यमाख्यायते तदमृतम्। यच्च शोकपरायण इति वक्यमाख्यायते तद्विषम्॥ २॥

ऐश्वर्य्ये व्यसने इति च विषयसप्तमी॥ ३॥

विधिर्दैवम् असंहार्य्यः अशक्यप्रतिक्रियः। अत्र सीयमेव दुःखं दृष्टान्तयति॥ ४॥

सा रामसङ्कीर्त्तनवीतशोका
रामस्य शोकेन समानशोका।
शरन्मुखेनाम्बुदशेषचन्द्रा
निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

स्त्रीमनोहरं स्त्रीसन्निधाने मनोहरं स्त्रीणां मनोहरं वा श्वसन् दीर्घोच्छ्वासं त्यजन् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रामसङ्कीर्त्तनेन अनिद्रः सततं राम इत्यादिना वीतशोका। न मांसं राघवो भुङ्क्ते इत्युक्तेन रामशोकेन समानशोका। अम्बुदशेषश्चन्द्रो यस्यां सा। शरत् सुप्तषष्ठीकम्। शरदो निशेव प्रकाशा प्रकाशयुक्तशरन्निशेव हर्षशोकवती बभूव ॥ ४७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥ ४१ ॥
नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् ।
राघवोपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥
नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ।
नान्यं चिन्तयते किञ्चित् स तु कामवशं गतः ॥ ४३ ॥
अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः ।
सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥
दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत् स्त्रीमनोहरम् ।
बहुशो हा ! प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४५ ॥

स देवि ! नित्यं परितप्यमान-
स्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ।
धृतव्रतो राजसुतो महात्मा
तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥

सुविहितमारण्यकशास्त्रबोधितं भक्तम् श्रोदनं पञ्चमं कालं प्राप्येति शेषः । प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णात् पञ्चमं सायाह्नं प्राप्येत्यर्थः । यद्वा प्रातःसायं प्रातःसायमिति कालचतुष्टयं त्यक्त्वा पञ्चमे प्रातःकाल इत्यर्थः । दिनद्वयमतीत्य भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

प्रायेणाऽनिद्र एव कथञ्चित् सुप्तोऽपि सीतेति वदन्नेव प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥

तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवा महासुराः।
स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥
तवादर्शनजेनार्य्ये ! शोकेन परिपूरितः।
न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७ ॥
मन्दरेण च ते देवि ! शपे मूलफलेन च।
मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा दर्दुरेण च ॥ ३८ ॥
यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम्।
मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि ! रामं प्रस्रवणे गिरौ।
शतक्रतुमिवासीनं नागपृष्ठस्य मूर्द्धनि ॥ ४० ॥
न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चैव मधु सेवते।

तत्र तत्कर्मप्रवृत्तौ अन्तरा विप्लवेन यदि मृत्युप्रभृतयोऽपि स्थास्यन्ति तदा तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

स्वोक्तार्थे देव्या विश्वासार्थं स्ववासस्थानमन्दरादिभिः स्वजीवनसाधनैर्मूलफलैश्च शपथं करोति। मन्दरेण चेति। दर्दुरः पर्वतविशेषः ॥ ३८ ॥

यथा रामस्य मुखं द्रक्ष्यसि तथा मन्दरादिभिः शपे इत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

प्रस्रवणे गिरौ विद्यमानमपीह द्रक्ष्यसीत्यर्थः। नागपृष्ठस्य मूर्द्धनि ऐरावतोपरि स्थितमिन्द्रमिव मत्पृष्ठगं रामं द्रक्ष्यसीत्यर्थः। नाकपृष्ठस्येति पाठः। स्वर्गस्योपरीत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ४० ॥

इतीव देवी वचनं महार्थं
तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्ता।
श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं
रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः।
शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

न त्वामिहस्थां जानीत रामः कमललोचनः।
तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३३ ॥

श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः।
चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्य्यृक्षगणसंयुताम् ॥ ३४ ॥

विष्टम्भयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम्।
करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥ ३५ ॥

प्रवृत्तिं वार्त्ताम् प्रवृत्तिमार्गे रतिश्च। निवृत्तिमार्गरतौ ममापि कार्य्याक्षमत्वेनादर्शनरूपो नाश एवेति भावः ॥ ३० ॥

रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तम्। रामरूपाभिधेयेन युक्तं तद्बोधकमिति वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

न जानीते न जानीत इव। अनुक्तादद्दैत्यनीतां शचीं पुरन्दर इव ॥ ३३ ॥

मह्यं मत्तः ॥ ३४ ॥

विष्टम्भयित्वा संस्तभ्य सेतुं बद्ध्वेति यावत् ॥ ३५ ॥

कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं
तस्याननं पद्मसमानगन्धि।
मया विना शुष्यति शोकदीनं
जलक्षये पद्ममिवातपेन॥ २८॥

धर्मापदेशात्त्यजतः स्वराज्यं
मांचाप्यरण्यं नयतः पदातेः।
नासीद्व्यथा यस्य न भीर्न शोकः
कच्चित् स धैर्यं हृदये करोति॥ २९॥

न चास्य माता न पिता न चान्यः
स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा।
तावद्ध्यहं दूत जिजीविषेयं
यावत् प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य॥ ३०॥

रौद्रेण घमोघक्रूरेण॥ २७॥

हेमसमानवर्णं हेमवर्णवत् स्पृहणीयशोभम्॥ २८॥

धर्मापदेशाद्धर्मादेशात् धर्ममुद्दिश्येति यावत्। न भीर्न शोकः। मम नयनान्न भीः राज्यत्यागान्न शोकः। भयञ्च मद्रक्षानिमित्तम्। यस्य व्यथा वनवासखेदस्य नासीत् स इदानीं धैर्यं करोति कच्चित्॥ २९॥

धैर्य्यत्यागे मद्वियोग एव हेतुरित्याह,—न चास्येति। मात्रा-पित्रादौ नास्य मत्समोऽपि स्नेहः। अधिकस्तु कुतः मम तच्छक्तिरूप-त्वात्। वस्तुतस्तयोस्तस्याभावाच्च हनूमन्नहमपि तावज्जिजीविषेयम्।

कच्चिन् मां व्यसनादस्मात् मोचयिष्यति राघवः ॥ २० ॥
सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ।
दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति ॥ २१ ॥
कौसल्यायास्तथा कच्चित् सुमित्रायास्तथैव च ।
अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित् कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥
मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः ।
कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन् मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥
कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ।
ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २४ ॥
वानराधिपतिः श्रीमान् सुग्रीवः कच्चिदेष्यति ।
मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५ ॥
कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्द्धनः ।
अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान् विधमिष्यति ॥ २६ ॥
रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण रामेण निहतं रणे ।
द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥

विवासात् विदूरवासात् ॥ २० ॥

अनूचित इति छान्दसो दीर्घः । उत्तरं दुःखं दुःखाद्दुःखमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

मन्निमित्तेन मद्वियोगनिमित्तेन शोकेन कच्चित् परितप्यत इति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

कच्चिन्न दीनः सम्भ्रान्तः कार्य्येषु च न मुह्यति।
कच्चित् पुरुषकार्य्याणि कुरुते नृपतेः सुतः॥ १६॥
द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते।
विजीगिषुसुहृत् कच्चिन् मित्रेषु च परन्तपः॥ १७॥
कच्चिन् मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते।
कच्चित् कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः॥ १८॥
कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः।
कच्चित् पुरुषकारञ्च दैवञ्च प्रतिपद्यते॥ १९॥
कच्चिन्न विगतस्नेहो विवासान् मयि राघवः।

न दीनो न सम्भ्रान्त इत्यनुषङ्गः। पुरुषकार्य्याणि पुरुषकारान्॥ १६॥ द्विविधम्। सौम्यासौम्यरूपप्रकारद्वयवत्। त्रिविधोपायम्। धर्मार्थकामलक्षणत्रिविधपुरुषार्थानां प्राप्त्युपायभूतमुपायं सामाद्युपायमपि सेवते कच्चित्। तथा मित्रेषु च विजिगीषुसुहृत् कच्चित्। विजिगीषुसुहृदिति बहुव्रीहिस्तत्पुरुषश्चेति कतकः। सुहृत् परन्तपो रामो विजिगीषुः सन् त्रिविधोपायं सामदानभेदरूपम् उपायं दण्डोपायञ्च मित्रेषु चादिमित्रेषु च। द्विविधं यथा भवति तथा सेवते कच्चित्। मित्रेषु सामदाने। अमित्रेषु भेददण्डौ चेत्येवं विभज्य प्रयुङ्क्ते कच्चिदित्यर्थ इति तीर्थः॥ १७॥

मित्राणि लभते स्वयत्नेनामित्रैश्च स्वयततोऽभिगम्यते। कल्याणमित्रः सौम्यमित्रः मित्रैः पुरस्कृतो बहुमतः कच्चित्॥ १८॥

आशास्ति आशास्ते प्रार्थयत इत्यर्थः॥ १९॥

दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः ।
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ १२ ॥
कुशली यदि काकुत्स्थः किन्नु सागरमेखलाम् ।
महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥
अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे ।
ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्य्ययः ॥ १४ ॥
कच्चिन्न व्यथते रामः कच्चिन्न परितप्यते ।
उत्तराणि च कार्य्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥

यदि यस्मात्त्वन प्रेषितोऽसि । तस्मात् मया समभिभाषितुं सम्भाषणं कर्त्तुमर्हसे अर्हसि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

ननु तद्दूतागमनेन तद्वचसा च कुशलावगतेः किं पुनर्दिष्ट्येत्यादितत्प्रश्नेनेति शङ्कायां प्रश्नाशयं दर्शयति,—कुशली यदीति । यदि कुशली त्वया कथ्यते तदा मत्कृते सागरमेखलां महीं किन्नु न दहतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु केवलं महीमेवेति किमुच्यते इत्याशये पक्षान्तरमथवेति । तथा शक्तिमन्तौ यदि तर्हि किमिति तूष्णीं तिष्ठतस्तत्राह,—ममैवेति । दुःखानां दुःखहेतुपापानां विपर्य्ययो नाशो नाद्यापि संवृत्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मम दुःखक्षय ईषत्कारः अपितु तस्य सुखावस्थागमव म्हाग्यमित्याशयेनाह,—कच्चिदिति । उत्तराणि कार्य्याणि मद्विमोचनफलानि ॥ १५ ॥

बभूव हर्षादग्रञ्च राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ५ ॥
ततः सा ह्रीमती बाला भर्त्तुः सन्देशहर्षिता।
परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ ६ ॥
विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम!।
येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७ ॥
शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः।
विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥
न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ!।
यस्य ते नास्ति सन्त्रासो रावणादपि सम्भ्रमः ॥ ९ ॥
अर्हसे च कपिश्रेष्ठ! मया समभिभाषितुम्।
यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
प्रेषयिष्यति दुर्द्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम्।
पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११ ॥

बभूव हर्षादग्रश्चेति पाठः ॥ ५ ॥

ह्रीमती अङ्गुलीयसान्निध्ये भर्त्तृसान्निध्यादिव किञ्चिल्लज्जावती। प्रियं कृत्वा। आदरं कृत्वा ॥ ६ ॥

विक्रान्तः शूरः समर्थो देशकालोचितकृत्यचतुरः। प्राज्ञः धर्मार्थविषयकसर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः। पदं स्थानम् ॥ ७ ॥

क्रमता क्रामता ॥ ८ ॥

सन्त्रासः समुद्रादिति शेषः। रावणादपि सम्भ्रमः चित्तक्षोभः ॥ ९ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

भूय एव महातेजा हनूमान् पवनात्मजः ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥
वानरोऽहं महाभागे ! दूतो रामस्य धीमतः ।
रामनामाङ्कितञ्चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २ ॥
प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ।
समाश्वसिहि भद्रन्ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३ ॥
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्त्तुः करविभूषितम् ।
भर्त्तारमिव सम्प्राप्तं जानकी मुदिताभवत् ॥ ४ ॥
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।

अथ दृढ़तरविश्वासाय रामाङ्गुलीयकं दातुमाह,—भूय इति । प्रत्ययो विश्वासः ॥ १ ॥

वानरोऽहं नान्यः । रामस्य नाम नामाक्षराणि तैरङ्कितं चिह्नितम् ॥ २ ॥

क्षीणं दुःखरूपं पापफलं यस्याः सा । असि शीघ्रमेव भविष्यसि ॥ ३ ॥

विभूषितं विभूषणम् । भर्त्तारं प्राप्तेवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि !
प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अम्बसादनासुरवधप्रीतमहर्षेः प्रसादत इत्यर्थः। तत्प्रतिमो वायुसदृश इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अतुलञ्च गता हर्षं प्रहर्षेण तु जानकी।
नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्माभ्यां मुमोचानन्दजं जलम्॥ ८५॥
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम्।
अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट्॥ ८६॥
हनुमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा।
अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम्॥ ८७॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि!।
किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम्॥ ८८॥
हतेऽसुरे संयति शम्बसादने
कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात्।

उपपन्नैर्वास्तवैः अभिज्ञानै रामलक्षणचिह्नैः अधिगच्छति अध्यगच्छत्॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥

अन्यथा नेति। माया कपिर्नेत्यर्थः॥ ८७॥

सर्वमुत्तरं सर्वं प्रत्युत्तरमाख्यातमित्यन्वयः। अथ सीतायै चिकीर्षितं पृच्छति। किं करोमीति। वर्त्तमानसामीप्ये लट्। प्रतियामि प्रतियास्ये। रामसमीपं किं करोमि किं करिष्ये। कथं वा रोचते चिकीर्षितमिति शेषः॥ ८८॥

न हि रावण आत्मानं कथमपि कपिपुत्र इति ब्रूयादिति ज्ञापनपूर्वकं कपित्वनिश्चयाय पुनः स्वजन्मानुवादः। हतेऽसुर इति। ततः

राघवश्च महावीर्य्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ॥ ७९ ॥
सपुत्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम्।
माल्यवान् नाम वैदेहि! गिरिणामुत्तमो गिरिः ॥ ८० ॥
ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः।
स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः।
तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्बसादनमुद्धरन् ॥ ८१ ॥
यस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वा तेन मैथिलि!।
हनूमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८२ ॥
विश्वासार्थन्तु वैदेहि! भर्त्तुरुक्ता मया गुणाः।
अचिरात्त्वामितो देवि! राघवो नयिता ध्रुवम् ॥ ८३ ॥
एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता।
उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमधिगच्छति ॥ ८४ ॥

अधिगमो दर्शनम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

तिर्य्यग्देहस्य तव कथं पवनात्मजत्वमिति शङ्कामपनयन्नाह,—माल्यवान्नामेति ॥ ८० ॥

गोकर्णं तदाख्यम्। दिष्टः शम्बसादनाख्यासुरवधायाज्ञप्तः। उद्धरन्नुद्धृतवान् अवधीदित्यर्थः। भूतेऽपि लटः शतार्थः ॥ ८१ ॥

स्वेनैव उत्पत्तिकालप्रवृत्तेन कर्मणा पराक्रमेण ॥ ८२ ॥

भर्त्तुस्त्वद्भर्त्तू रामस्य नयिता नेता ॥ ८३ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ! ॥ ७२ ॥
अभिभाषस्व मां देवि ! दूतो दाशरथेरहम् ।
त्वां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ॥ ७३ ॥
सुग्रीवसचिवं देवि ! बुद्ध्यस्व पवनात्मजम् ।
कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७४ ॥
गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
तस्य वीर्य्यवतो देवि ! भर्त्तुस्तव हिते रतः ॥ ७५ ॥
अहमेकस्तु सम्प्राप्तः सुग्रीववचनादिह ।
मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ॥ ७६ ॥
दक्षिणादिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ।
दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ॥ ७७ ॥
अपनेष्यामि सन्तापं तवाधिगमशासनात् ।
दिष्ट्या हि न मम व्यर्थं सागरस्येह लङ्घनम् ॥ ७८ ॥
प्राप्स्याम्यहमिदं देवि ! त्वद्दर्शनकृतं यशः ।

श्रुतः श्रुतवान् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
पवनात्मजत्वेन लङ्घनसामर्थ्यम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥
एकः सम्प्राप्तोऽर्थाच्छेषाः समुद्रतीर एवासते । कामरूपिणा अनेन रावणान्तःपुराद्यन्वेषणसामर्थ्यं सूचितम् ॥ ७६ ॥
त्वन्नाशं त्वददर्शनम् ॥ ७७ ॥

यवीयान् केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः ॥ ६४ ॥
एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ।
अङ्गदोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम् ॥ ६५ ॥
रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथार्थतः ।
जटायोस्तु वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः ॥ ६६ ॥
त्वामाह स वरारोहे ! वसन्तीं रावणालये ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्पातेः प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥
अङ्गदप्रमुखाः सर्वे ततः प्रस्थापिता वयम् ।
विन्ध्यादुत्थाय सम्प्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तमम् ॥ ६८ ॥
त्वद्दर्शने कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः प्लवङ्गमाः ।
अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपागताः ॥ ६९ ॥
चिन्तां जग्मुः पुनर्भीमां त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ।
अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं दृश्य सीदतः ॥ ७० ॥
व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ।
लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ॥ ७१ ॥
रावणश्च मया दृष्टस्त्वञ्च शोकनिपीड़िता ।

क्व देशे इति शेषः ॥ ६४ ॥
आख्यातुमित्यसमानकर्त्तृकेऽपि तुमुन्नार्षः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
अन्तं तटम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७ ॥
ते वयं कार्य्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च ।
भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः ॥ ५८ ॥
विचित्य गिरिदुर्गाणि नदीप्रस्रवणानि च ।
अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५९ ॥
ततस्तस्य गिरेर्मूर्ध्नि वयं प्रायमुपास्महे ।
दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान् वानरपुङ्गवान् ॥ ६० ॥
भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्य्यदेवयदङ्गदः ।
तव नाशञ्च वैदेहि ! वालिनश्च तथा वधम् ॥ ६१ ॥
प्रायोपवेशमस्माकं मरणञ्च जटायुषः ।
तेषां नः स्वामिसन्देशान्निराशानां मुमूर्षताम् ॥ ६२ ॥
कार्य्यहेतोरिहायातः शकुनिर्वीर्य्यवान् महान् ।
गृध्रराजस्य सोदर्य्यः सम्पातिर्नाम गृध्रराट् ॥ ६३ ॥
श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ।

विन्ध्ये विप्रणष्टानां विलमध्येऽदर्शनं प्राप्तानां गता इति समयात् परेपीति शेषः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

निराशानां त्वत्प्राप्त्याशारहितानां स्वामिसन्देशात्तत्सन्दिष्टकाला-त्ययाद्धेतोर्मुमूर्षताम् ॥ ६२ ॥

कार्य्यहेतोः कार्य्यसिद्ध्यर्थमिहायातः दैवादिति शेषः ॥ ६३ ॥

ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः।
किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः॥ ५०॥
ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे।
सर्वेषां हरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत् पतिम्॥ ५१॥
रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत।
हनूमन्तञ्च मां विद्धि तयोर्दूतमुपागतम्॥ ५२॥
स्वं राज्यं प्राप्य सुग्रीवः स्वानानीय महाकपीन्।
त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान्॥ ५३॥
आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसः।
अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम्॥ ५४॥
ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः।
चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः॥ ५५॥
अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान् वालिसूनुर्महाबलः।
प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः॥ ५६॥
तेषां नो विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे।

सहितौ सख्यं प्राप्तौ। समयं प्रतिज्ञाम्॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥
॥ ५३॥ ५४॥
सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः॥ ५५॥
त्रिभागबलसंवृतः सेनायास्त्रिष्वंशेष्वेकांशसेनापरिवृत इत्यर्थः॥ ५६॥

मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥ ४२ ॥
तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ।
राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे स न्यवेशयत् ॥ ४३ ॥
स तवादर्शनादार्य्ये ! राघवः परितप्यते ।
महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४ ॥
त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् ।
तापयन्ति महात्मानमग्न्यागारमिवाग्नयः ॥ ४५ ॥
तवादर्शनशोकेन राघवः परिचाल्यते ।
महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६ ॥
काननानि सुरम्याणि नदीप्रस्रवणानि च ।
चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन् नृपात्मजे ! ॥ ४७ ॥
स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः ।
समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ! ॥ ४८ ॥
सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा ।
समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं प्रति ॥ ४९ ॥

शायितं शोकात् भूमौ पतितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अग्निपर्वतः संवर्त्ताख्यकालाग्निनिवासभूतः पर्वतोऽग्निपर्वतः। तत्र माल्यवतः पृष्ठे दृश्यते हव्यवाट् सदा। नाम्ना संवर्त्तको नाम कालाग्नि-र्भरतर्षभेति भीष्मपर्व्वणि भारतोक्तेः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तदासीन्निष्प्रभोऽत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान्।
ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया ॥ ३७ ॥
यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले।
तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ॥ ३८ ॥
संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिन्तु न विदुस्तव।
तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ॥ ३९ ॥
स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन् विहतचेतसि।
तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तदा ॥ ४० ॥
तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम्।
प्रादीपयद्दाशरथेस्तदा शोककृताशनम् ॥ ४१ ॥
शायितञ्च चिरं तेन दुःखार्त्तेन महात्मना।

निष्प्रभः खिन्नचित्तः। तद्गात्रं शोभयितुं शीलं येषां तानि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

दर्शयामासुः सुग्रीवाज्ञयेति शेषः ॥ ३९ ॥

मयैवोपहृतानि च प्रथममिति शेषः। अवकीर्णानि भूमौ पातनात् किञ्चिद्विशीर्णानि। तानि दत्तानि गृहीत्वा शोकात्तस्मिन् विहतचेतसि प्रथमार्थे सप्तमी। विहतचेताः मूर्च्छितचेतोऽभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥

देवप्रकाशेन देवावतारत्वादतएव देवेन परिदेवितम्। प्रादीपयत् आभरणदर्शनमिति शेषः ॥ ४१ ॥

तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात् प्रभू ॥ ३० ॥
रूपलक्षणसम्पन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ।
तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ॥ ३१ ॥
पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ।
निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ ३२ ॥
तयोरन्योऽन्यसम्भाषात् भृशं प्रीतिरजायत ।
तत्र तौ कीर्त्तिसम्पन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ ३३ ॥
परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ।
तं ततः सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ॥ ३४ ॥
स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तं पुरुतेजसा ।
ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३५ ॥
लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ।
स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ॥ ३६ ॥

अभिप्लुतः उत्प्लुत्यारूढः ॥ २९ ॥ ३० ॥

मया परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया विज्ञाताशेषवृत्तान्तौ विज्ञापिताशेषवृत्तान्तौ च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पूर्ववृत्तया स्वीयस्वीयवृत्तान्तगोचरया ॥ ३४ ॥

स्त्रीहेतोः सुग्रीवस्त्रीपरिग्रहार्थम् । पुरुमहत्तेजो यस्य तेन तन्नाशजं त्वदपहारजम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिः सह सङ्गतौ।
त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम्॥ २४॥
ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोऽपितम्।
ऋष्यमूकस्य मूले तु बहुपादपसङ्कुले॥ २५॥
भ्रातुर्भयार्त्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम्।
वयञ्च हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम्॥ २६॥
परिचर्य्यामहे राज्यात् पूर्वजेनावरोऽपितम्।
ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ॥ २७॥
स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः॥ २८॥
अभिप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः।
ततः स शिखरे तस्मिन् वानरेन्द्रो व्यवस्थितः॥ २९॥
तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम्।

द्वैमात्रः। राममात्रपेक्षया द्वितीया माता द्विमाता। तस्याऽपत्यमित्यर्थः। भिन्नोदरभ्रातेत्यर्थः। वैमात्र इति पाठान्तरम्॥ २२॥ २३॥

अस्माभिः सुग्रीवमन्त्रिभिरित्यर्थः। उक्तमेव विस्तरेणाह,—त्वामेवेति॥ २४॥

मृगपतिं शाखामृगपतिं सुग्रीवं पूर्वजेन वालिना अवरोपितं राज्याद् भ्रंशितम्॥ २५॥ २६॥

परिचर्य्यामहे। तङार्षः। परिचराम इत्यर्थः। अवरोपितं राज्येन हीनं कृतम्। पाणिनौ पाणी इति यावत्॥ २७॥ २८॥

सत्यधर्मरत: श्रीमान् संग्रहानुग्रहे रत: ।
देशकालविभागज्ञ: सर्वलोकप्रियंवद: ॥ २१ ॥
भ्राता चास्य च द्वैमात्र: सौमित्रिरमितप्रभ: ।
अनुरागेण रूपेण गुणैश्चापि तथाविध: ॥ २२ ॥
स सुवर्णच्छवि: श्रीमान् राम: श्यामो महायशा: ।
तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनकृतोत्सवौ ॥ २३ ॥

तानि तु उरः शिरो ललाटञ्च ग्रीवाबाह्वंसनाभयः। पादौ पृष्ठं श्रुती चैव विशालास्ते सुखप्रदा इति। त्रिभिः श्रीयशस्तेजोभिर्व्याप्तो युक्तः। त्रिस्थलवान्। द्वौ शुद्धौ तु शुभौ शुक्लौ वंशौ मातुः पितुस्तथेत्युक्तेः। षडुन्नतः। तानि च कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धललाटिकाः। सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्तु सुखप्रदा इति। पूर्वं त्र्युन्नतत्वमुक्तम्। अत्र पञ्चस्निग्धत्वं षडुन्नतत्वञ्चोभयमपि मतभेदादविरुद्धम्। एवं नानामतप्रदर्शनं रामस्य नानामतसम्मतसर्वसंचणयुक्तत्वसूचनाय। नवतनुः। नवसु सूक्ष्मः। तानि च सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः। शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविन इति प्रोक्तं षट्कम्। मृदुश्मश्रुत्वं सूक्ष्मदृष्टित्वं सूक्ष्मबुद्धित्वञ्चेति नवसूक्ष्मत्वम्। दृष्टेः सौक्ष्म्यं रत्नपरीक्षान्तसूक्ष्मदर्शनचातुर्य्यम्। बुद्धेः सूक्ष्मत्वं तत्त्वसाक्षात्कारसमर्थत्वम्। त्रिभिर्व्याप्नोति धर्मार्थकामैः कालं यथोचितम् व्याप्नोति। त्रिवर्गसेवीत्यर्थः॥ २०॥

संग्रहानुग्रहे। संग्रहो धनधान्यादीनाम्। अनुग्रहस्ताभ्यां प्रजारक्षणम्। तदुभयनिष्ठः॥ २१॥

चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः।
महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोऽष्टवंशवान्॥ १९॥
दशपद्मो दशबृहत्त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान्।
षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः॥ २०॥

समः। बाहूजानूरुगण्डानि चत्वार्य्यसमानि चेति। बाहूरुजानुगण्डौ समावित्यर्थः॥ १८॥

चतुर्दशसमद्वन्द्व इति। समपरिमाणचतुर्दशाङ्गद्वन्द्वः। तदुक्तम्। भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ। कूर्परे मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी। करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः। स्कन्धौ गण्डौ तथा दन्ता ऊरू चेयौ च जत्रुणीत्यन्यत्र पाठः। चतुर्दंष्ट्र इति। चतस्रो दंष्ट्रा दन्तपङ्क्तिद्वये प्रतिपार्श्वं शास्त्रोक्तलक्षणा यस्य सः। तच्च। स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः शुभास्ततश्च इति। दंष्ट्राणां तीक्ष्णत्वं क्रमुकादिखण्डनसमर्थत्वम्। चतुर्गतिरिति। सिंहशार्दूलगजवृषभैश्चतुर्भिस्तुल्या गतिर्यस्य सः महोष्ठहनुनासश्चेति। महत्प्रशस्तमोष्ठहनुनासं यस्य सः। तत्रोष्ठस्य प्राशस्त्यं बिम्बफलादिवदरुणत्वे सति मांसलत्वम्। हनोस्तु परिपूर्णमांसलोन्नतत्वम्। नासिकायास्तु दीर्घोन्नतरुचिरपुटत्वम्। पञ्चस्निग्ध इति। पञ्च वाग्वक्त्रनखलोमत्वचं स्निग्धं यस्य सः। अष्टवंशवान्। प्रशस्ताष्टवंशाख्यावयववान्। वंशशब्देन दैर्घ्यं विवक्षितम्। बाहू च नलकावूरूजङ्घे चेत्यष्टवंशकाः। नलकावङ्गुल्याविति तीर्थः॥ १९॥

दशपद्मः मुखनेत्रास्य जिह्वोष्ठतालुस्तननखं करौ। पादौ च दशपद्मानि पद्माकाराणि यस्य चेति। आस्यमोष्ठमध्यम्। दशवृहत्।

चिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यश: ॥ १७ ॥
त्रिवलीमान् त्र्यवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान्।
चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतु:सम: ॥ १८ ॥

त्रिस्थिरः त्रिषु स्थानेषु स्थिरः। ऊरुश्च मणिबन्धश्च मुष्टिश्च नृपतेः स्थिरा इत्युक्तेः। त्रिषु प्रलम्बः। प्रलम्बा यस्य स धनीत्रयो मुमुष्क-बाहव इति सामुद्रिकोक्तेः। मुष्को वृषणः। त्रिषु समः। समत्र्यवयव इत्यर्थः। केशाग्रं वृषणं जानुसमं यस्य स भूपतिरित्युक्तेः। त्रिषु चोन्नतः। नाभ्यन्तः कुक्षिवक्षोभिरुन्नतैः क्षितिपो भवेत्। त्रिताम्रः त्रिषु ताम्रः। नेत्रान्तनखपार्ष्णिप्रतलैस्ताम्रैस्त्रिभिः सुखी। त्रिषु स्निग्धः। स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहा। तथा लिङ्ग-मणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत्। त्रिषु गम्भीरः स्वरेगतौ च नाभौ च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते॥ १७॥

त्रिवलीमान् उदरे कण्ठे उभयत्र वा वलीत्रयवान्। त्रिषु त्र्यवनतः निम्नः निम्नत्वं निमग्नत्वं तच्च निमग्नपादतलमध्यत्वं निमग्नपादरेखात्वं निमग्न-स्तनचूचुकत्वञ्च। चतुर्व्यङ्गश्चतुर्ह्रस्वः। ग्रीवाप्रजननं पृष्ठं ह्रस्वे जङ्घे च पूजिते। त्रिशीर्षवान् आवर्त्तत्रययुक्तशीर्षः आवर्त्तत्रययुक्तं यस्य शिरः क्षितिभृत्तामयं नाथः। चतुष्कलः चतस्रः कलाः चतुर्वेदप्राप्तिसूचका-ङ्गुष्ठमूलरेखा यस्य सः। मूलेऽङ्गुष्ठस्य रेखानां चतस्रस्तिस्र एव वा। एकादेवा यथायोगं वेदरेखा द्विजन्मनाम्। चतुर्लेखः। ललाटे चतू-रेखायुक्तः। ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्व्येकरेखका। शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिः क्रमात्। चतुष्किष्कुः। किष्कुश्चतुर्विंशत्यङ्गुला-त्मको हस्तः। चतुर्हस्तप्रमाणः षण्णवत्यङ्गुलोत्सेध इति यावत्। चतुः

अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः।
साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥
राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानामुपासकः।
ज्ञानवान् शीलसम्पन्नो विनीतश्च परन्तपः ॥ १३ ॥
यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः।
धनुर्वेदे च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः।
गूढ़जत्रुः सुताम्राक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥
दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान्।
समश्च सुविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥
त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः।

अतएवार्चिष्मान् आदित्यरूपः सन् अर्चितस्त्रैवर्णिकैरिति शेषः। ब्रह्मचर्य्यव्रते गृहस्थोचितपर्वादिवर्जनपूर्वकमृतुगमनलक्षणे स्थितः। वस्तुतस्तु गार्हस्थेऽपि अस्खलितरेताः। मनःसङ्कल्पेनैव देव्यारतिप्रीतेः सन्तानस्य च सम्पादनमिति भावः। साधूनामुपकारज्ञः उपकर्त्तव्यकालज्ञः। कर्मणां स्वरूपस्यानुष्ठानस्य च तत्त्वज्ञाता ॥ १२ ॥

ब्राह्मणानां वसिष्ठादीनाम् ॥ १३ ॥

यज्जुर्वेदविनीतश्च चादन्येषामपि संग्रहः विनीतो निरतः ॥ १४ ॥

एवमात्मगुणानुक्त्वा देहगुणानाह,—विपुलांस इति ॥ १५ ॥

समः विस्तारायामसमः ॥ १६ ॥

यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै।
लक्षितानि विशालाक्षि! वदतः शृणु तानि मे॥ ७॥
रामः कमलपत्राक्षः पूर्णचन्द्रनिभाननः।
रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूतो जनकात्मजे!॥ ८॥
तेजसादित्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः॥ ९॥
रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता।
रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परन्तपः॥ १०॥
रामो भामिनि! लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता।
मर्य्यादानाञ्च लोकस्य कर्त्ता कारयिता च सः॥ ११॥

जानन्ती दिष्ट्या दैवन् रामदूतं मां जानन्ती यदि पृच्छसि रावण-धर्षणां त्यक्ता तदा त्वया यानि संस्थानादीनि दृष्टानि यथा च मया लक्षितानि दृष्टानि तानि सर्वाणि वदतो मत्तः शृणु॥ ६॥ ७॥

रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूत इति। जन्मना सहैवोक्ता वक्ष्यमाणाश्च गुणा जाता इत्यर्थः॥ ८॥ ९॥ १०॥

रामो भामिनि लोकस्येति। सर्वस्य कर्त्ता हर्त्ता भर्त्ता चेति शेषः। अनेन सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं रामस्योक्तं गूढम्। एवं चार्न तत्क्षणं भगवतैव समाया तिरस्करणोनिरासात् इति बोध्यम्। लोकस्य मर्य्यादानां वर्णाश्रममर्य्यादानां कर्त्ता भगवदवतारत्वात्। कार-यिता कारणात्मना प्रवर्त्तकरूपेण चातुर्वर्ण्यरक्षिता च॥ ११॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

तान्तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ।
उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥
क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ।
वानराणां नराणाञ्च कथमासीत् समागमः ॥ २ ॥
यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च वानर ! ।
तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥
कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं तस्य च कीदृशम् ।
कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥
एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनूमान् मारुतात्मजः ।
ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥
जानन्ती बत दिष्ट्या मां वैदेहि ! परिपृच्छसि ।
भर्त्तुः कमलपत्राक्षि ! संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥

तान्त्विति । श्यादित्य इवेत्यादिका ॥ १ ॥ २ ॥

तानि रामलक्ष्मणचिह्नानि । भूयोऽधिकं विशिष्य समाचक्ष्व येन मां शोको न समाविशेत् ॥ ३ ॥

संस्थानमवयवसन्निवेशः रूपमाकारो नीलपीतादिवर्णश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥

नित्यं स्मरति ते रामः स सुग्रीवः स लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥
दिष्ट्या जीवसि वैदेहि! राक्षसीवशमागता।
न चिराद्‌द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणञ्च महारथम् ॥ ३७ ॥
मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवञ्चामितौजसम्।
अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान्नाम वानरः ॥ ३८ ॥
प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम्।
कृत्वा मूर्ध्नि तदा न्यासं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३९ ॥
त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम्।
नाहमस्मि तथा देवि! यथा मामवगच्छसि।
विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

फलं त्वदपहारपापफलं तेनानुभूयमानं द्रक्ष्यसि। तदेवाह,—अचिरादिति। न चिरादिति पाठान्तरम्। ये वधिष्यति तेनेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यथा मामवगच्छसि मायावी रावण इति न तथाहमस्मि ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा।
राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा॥ २८॥
विक्रमेनोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः।
सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा॥ २९॥
रूपवान् सुभगः श्रीमान् कन्दर्प इव मूर्त्तिमान्।
स्थानक्रोधे प्रहर्त्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः॥ ३०॥
बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः।
अपक्रम्याश्रमपदान् मृगरूपेण राघवम्॥ ३१॥
शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि तत्फलम्।
अचिराद्रावणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्य्यवान्॥ ३२॥
क्रोधप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः।
तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः॥ ३३॥
त्वद्वियोगेन दुःखार्त्तः स त्वां कौशलमब्रवीत्।
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्द्धनः॥ ३४॥
अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत्।
रामस्य च सखा देवि! सुग्रीवो नाम वानरः॥ ३५॥
राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत्।

राजा धनधान्यादिप्रदानेन सर्वलोकस्य रञ्जकः॥ २८॥ २९॥
स्थानक्रोधे उचितक्रोधविषये क्रोधौचित्ये प्रहर्त्तेति यावत्॥ ३०॥
तं राघवमाश्रमादपकृष्य शून्ये आश्रमे येनापनीता तस्य रक्षसक्त

अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ।
सम्बुध्ये चाहमात्मानमिमञ्चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥
इत्येवं बहुधा सीता सम्प्रधार्य्य बलाबलम् ।
रक्षसां कामरूपत्वात् मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥
एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ।
न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ २६ ॥
सीताया निश्चितं बुद्धा हनूमान् मारुतात्मजः ।
श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां सम्प्रहर्षयन् ॥ २७ ॥

जनितो भ्रमः । उन्मादो विरहिणां पित्तोद्रेकरूपावस्थाविशेषजो भ्रमः । मृगतृष्णिका तद्वत्प्रत्यक्षो भ्रमः ॥ २३ ॥

बाधराहित्यात् भ्रमचतुष्टयमपि निरस्यति अथवेति । मोहोऽप्युन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य सः । एवञ्चोन्मादनिराकरणात् सोऽपि निरस्तः । अर्थतो भूतावेशोऽपि निरस्तः । यतोऽहमात्मानमिमं समीपस्थं वनौकसञ्च सम्बुध्ये सम्यक् जानामि निर्बाधं जानामीत्यर्थः । उक्तानां सर्वेषामविवेकलक्षणत्वान्मम विवेकसत्त्वात्तेऽसम्भाविताः । मृगतृष्णाभ्रमोऽपि दूरत्वदोषाज्जायते वानरस्य समीप एवेति स पक्षोऽप्ययुक्त इति भावः॥२४॥

बलाबलं बलं रक्षसां कामरूपबलम् । अबलं रामदूतस्य वानरस्यात्रागमनसामर्थ्याभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

निश्चितं रावणत्वनिश्चयं श्रोत्रानुकूलैर्वचनैः रामगुणकथनरूपैः । विश्वासार्थं गुणान् रामस्य कथयेति सीतोक्तेरिति भावः । सम्प्रहर्षयन् वक्ष्यमाणं वचः कथयामासेति शेषः ॥ २७ ॥

अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेव चिराहृता।
प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २० ॥
स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम्।
पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी ॥ २१ ॥
नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम्।
न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥
किन्नु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वियम्।
उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृष्णिका ॥ २३ ॥

चित्तं हरसि चित्तं शिथिलयसि विश्वासहेत्वसम्पादनादिति भावः। रयो नदीवेगः ॥ १९ ॥

रामदूतदर्शनं नेदं तदागमनस्यात्रासम्भावितत्वात् प्रायेणायं स्वप्नोऽथापि मे असौ सुखावह इत्याह्लादो इति। या चिराहृताहमेव राघवेण प्रेषितं वनौकसं पश्यामि नाम। अस्वप्नत्वेऽन्यासामपि दर्शनं स्यादित्याशयः ॥ २० ॥

अथ रामादिदर्शनस्वरूपस्वप्नोऽपि मे न आयत इति खिद्यति। स्वप्नेऽपीति। मत्सरी मत्सरेण मत्समीपं सोऽपि नायातीति भावः ॥ २१ ॥

स्वप्नत्वमस्य नेत्याह,—नाहं स्वप्नमिति। प्राप्तश्चाभ्युदय इति। तथा मनःसन्तोषोदयात् प्राप्तप्राय इत्यर्थस्तस्मान्न स्वप्नः ॥ २२ ॥

पुनरुत्प्रेक्षते। किं न्विति। चित्तमोहो निरन्तररामध्यानजनितत्त्प्रेषितदूतदर्शनसम्भाषणादिविषयो भ्रमः। वातगतिः भूतावेशादि-

उत्पादयसि मे भूयः सन्तापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥
स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपवान् ।
जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः ॥ १५ ॥
उपवासकृशां दीनां कामरूप ! निशाचर ! ।
सन्तापयसि मां भूयः सन्तापं तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥
अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् ।
मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७ ॥
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ।
पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ ! प्रिया रामकथा हि मे ॥ १८ ॥
गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ! ।
चित्तं हरसि मे सौम्य ! नदीकूलं यथा रयः ॥ १९ ॥

भूयः सन्तापं यदुत्पादयसि तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥

तवैवं रूपकरणमपि सुकरमेवेत्याह,—स्वम्परित्यज्येति ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवं रावणदौरात्म्याद्धनूमन्तं रावणमाशङ्क्य तद्दर्शनजनितमात्मनो मनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे । अथवेति । यन्मया परिशङ्कितं रावणत्वमेतदेवं न यतस्तव दर्शनान्मम मनसः प्रीतिरुत्पन्ना । रावणत्वे हि सा नोत्पद्येतेति भावः ॥ १७ ॥

तव मयि रामदूतत्वनिश्चयः कथं स्यादिति चेत्तत्राह,—यदीति । पृच्छामीति रामकथामिति शेषः । तदेवाह,—प्रिया रामकथा हीति ॥ १८ ॥

यथा यथा समीपं स हनूमानुपसर्पति।
तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९ ॥
अहो धिक् धिक् कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे।
रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥
तामशोकस्य शाखान्तु विमुक्ता शोककर्शिता।
तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥
अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम्।
सा चैनं भयसन्त्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत ॥ १२ ॥
तं दृष्ट्वा वन्दमानञ्च सीता शशिनिभानना।
अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम्।

परिशङ्कते परिशङ्कते स्म। रामकुशलकथनेन विश्वस्तापि रावण-मायाबाहुल्यस्मरणेनाविश्वासादिति भावः ॥ ९ ॥

यदस्य यदनेन कथितं कथनं कृतं वार्त्ता कृता इदं धिग्धिक् कथितमिति भावे निष्ठा। तत्र हेतुमाह,—रूपान्तरमिति। यः पूर्वं मायया मामपाहरत् स एव रावणो रूपान्तरं प्राप्य वर्त्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अशोकस्य अशोकवनस्य शिंशपावृक्षस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

तां धरण्युपविष्टां अवन्दत नमस्कृतवान्। एनं दृष्ट्वा भयसन्त्रस्ता भूयः पुनरेनं नापश्यत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्रतिसंहृष्टसर्वाङ्गो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥
तयोः समागमे तस्मिन् प्रीतिरुत्पादिताऽद्भुता ।
परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।
सीतायाः शोकतप्तायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥

संहृष्टसर्वाङ्गी पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ५ ॥

असम्भावितमपि रामप्रसङ्गं जीवितधारणेन प्राप्तत्वात् तत्संवादिनीं लौकिकीं गाथां स्तौति। कल्याणीति। गाथायाः संवादित्वदर्शनजो हर्षो बतेत्यनेन सूच्यते। कल्याणी सत्यार्थेति मा मां प्रतिभाति मज्ज्ञानविषया भवतीत्यर्थः। गाथां पठति। एतीति। जीवन्तमवेत्येवातो बहुदुःखं सोढ़ापि जीवितव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन् तस्मिन् काले रामलक्ष्मणकुशलवचःश्रवणकाले। तयोः रामलक्ष्मणयोः समागमकाल इव सीतायास्तेन वचसा अद्भुता अचिन्त्यस्वरूपा प्रीतिरुत्पादिता किञ्च तयोः सीताहनूमतोस्तस्मिन् समागमे परस्परस्याद्भुता प्रीतिरुत्पादिता देवी दृष्टेति हनूमतः प्रीतिः। रामदूतो दृष्ट इति देव्याः प्रीतिः। अतस्तौ विश्वस्तौ भूत्वा परस्परेणालापं चक्रतुः ॥ ७ ॥

तद्वचनं कल्याणीत्यादिसीतावचनम्। समीपमुपचक्रमे तच्छाखातोऽप्यर्वाचीनां शाखामवरुह्य समीपं गन्तुं यत्नवानभूदित्यर्थः। ८ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान् हरिपुङ्गवः ।
दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
अहं रामस्य सन्देशाद्देवि! दूतस्तवागतः ।
वैदेही कुशली रामः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ।
स त्वां दाशरथी रामो देवि! कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्त्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ।
कृतवाञ्छोकसन्तप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४ ॥
सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।

दुःखाद्दुःखाभिभूताया इत्यनुगार्षः । दुःखपरम्पराखिन्नाया इत्यर्थः ॥ १ ॥

तव समीपमिति शेषः ॥ २ ॥

ब्राह्ममस्त्रं यो वेद । अनेन सर्वास्त्रपारगत्वमुक्तम् । तदस्त्रदेवतायाः ब्रह्मणः सर्वजगत्समष्टित्ववत् तदस्त्रस्यापि सर्वास्त्रसमष्टित्वात् । वेदांश्चेत्यनेन सर्वकर्ममार्गपारगत्वम् । वेदविदां वर इत्यनेन ज्ञानमार्गपारगत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

ते वयं भर्त्तुरादेशं बहुमान्यदृढव्रताः ।
प्रविष्टा स्म पुराद्दृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ २९ ॥
वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः ।
रक्षसापहृता भार्य्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३० ॥
द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ।
ऊर्द्ध्वं द्वाभ्यान्तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

भर्त्तुर्दशरथस्य । पुरा अदृष्टमिति च्छेदः ॥ २९ ॥ ३० ॥
जीवितानुग्रहः जीवितानुग्रहः कालः कृतः परिच्छिन्नः ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥ २२ ॥
ततस्तं स्थविरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन् राज्यमयाचत ॥ २३ ॥
स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात् परं प्रियम् ।
मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २४ ॥
दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ।
अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ २५ ॥
स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः ।
विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २६ ॥
साहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ।
न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २७ ॥
प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
पूर्वजस्यानुयात्रार्थे कुशचीरैरलङ्कृतः ॥ २८ ॥

तद्देवासुरे युद्धे वरदानरूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

राज्यमयाचत भरताय दातुमिति शेषः ॥ २३ ॥

अभिषेकादपि परमधिकं प्रियं यथा भवति तथा मनसा पूर्वमङ्गीकृत्य वाचाप्यङ्गीकृतवान् ॥ २४ ॥

सीता रामं स्तौति । दद्यादिति ॥ २५ ॥

समादिशत् बहुप्रकारं रक्षणाय निवेदितवान् ॥ २६ ॥

तस्याग्रतः प्रस्थिता वनचारिणी अभूवमिति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रणाशिनः ॥ १५ ॥
दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः।
सीतेति नाम्ना चोक्ताहं भार्य्या रामस्य धीमतः ॥ १६ ॥
समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने।
भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १७ ॥
ततस्त्रयोदशे वर्षे राज्ये चेक्ष्वाकुनन्दनम्।
अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
तस्मिन् सम्भ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने।
कैकेयी नाम भर्त्तारमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम्।
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २० ॥
यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम!।
तच्चेन्न वितथं कार्य्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २१ ॥
स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन्।

अनुक्तेऽपि त्वत्समीपनिस्वयो ममास्तीति प्रौढ्याऽऽह,—यथाहीति। अपरोक्षानुभवविषयामित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अहं नाम्ना सीता इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

नाम प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रत्यहं यन्मम भोजनं भोज्यं वस्तु तन्न पिबेयं न खादेयमित्यन्वयः ॥ २० ॥

रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि।
न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ १० ॥
व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्ष्मणानि च लक्षये।
महिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे मता ॥ ११ ॥
रावणेन जनस्थानात् बलात्प्रमथिता यदि।
सीता त्वमसि भद्रन्ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १२ ॥
यथा हि तव वै दैन्यं रूपञ्चाप्रतिमानुषम्।
तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १३ ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्त्तनहर्षिता।
उवाच वाक्यं वैदेही हनूमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १४ ॥
पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः।

इति अस्माल्लोकादमुं लोकं परलोकं गतं यं त्वमनुशोचसि सः पुत्रादिः कोऽन्विति योजना ॥ ९ ॥

इदानीं देवयोनित्वशङ्कां स्वयमेव निवर्त्तयति। रोदनादिति। अश्रुसम्बन्धो भूस्पर्शश्च देवानां नास्तीति श्रुतम्। तदत्त्वात्त्वां देवीं न मन्ये। किञ्च राज्ञो रामस्य संज्ञावधारणान्नामग्रहणात् ॥ १० ॥

भूमिपालस्य रामस्य महिषीति मे मतिः। यतो व्यञ्जनानि राममहिषीत्वप्रकाशानि ते सामुद्रिकलक्षणानि च लक्षयेऽतो रावणेन जनस्थानात् बलात् प्रमथिता प्रमथ्य हृता यदि सीता त्वं तदा पृच्छतो ममाचक्ष्व तत्त्वं ब्रूहि ते भद्रमस्तु ॥ ११ ॥ १२ ॥

सुराणामसुराणाञ्च नागगन्धर्वरक्षसाम् ।
यक्षाणां किन्नराणाञ्च का त्वं भवसि शोभने ! ॥ ५ ॥
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ! ।
वसूनां वा वरारोहे ! देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥
किन्नु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् ।
रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठा सर्वगुणाधिका ॥ ७ ॥
का त्वं भवसि कल्याणि ! त्वमनिन्दितलोचने ! ।
कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्त्तारमसितेक्षणे ! ।
वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं वाऽसि कल्याण्यरुन्धती ॥ ८ ॥
कोऽनु पुत्रः पिता भ्राता भर्त्ता वा ते सुमध्यमे ! ।
अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ ९ ॥

कान्वित्यादि श्लोकद्वयोक्तार्थस्यैव प्रपञ्चः । सुराणामिति । सुरादि-जातिमध्ये त्वं का किं जातीया ॥ ५ ॥

देवता प्रतिभासि । दिव्यरूपलक्षणवत्त्वादिति भावः ॥ ६ ॥

कान्त्या रोहिणीत्वाशङ्का । श्रेष्ठैः सर्वैर्गुणैरधिका । एतदग्रे का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने इत्यर्द्धं प्रक्षिप्तम् ॥ ७ ॥

कोपादिति । अत्रापि किन्विति सम्बध्यते कोपादिना वसिष्ठं कोपयित्वा इहागता कल्याण्यरुन्धती किन्नु वाऽसि । पातिव्रत्यादरुन्ध-तीत्वशङ्का ॥ ८ ॥

अथ शोककारणं पुत्रादिवियोगोऽन्यद्वेति पृच्छति । कोऽनु पुत्र

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

सोऽवतीर्य्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः ।
विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥
तामब्रवीन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥
का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि ! ।
द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ॥ ३ ॥
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।
पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥

स इति । अत्यूर्द्धशाखातः सीतासम्मुखशाखामवतीर्य्य द्रुमशब्दस्तदवयवपरः । अतएवाग्रे द्रुमाश्रितमिति वक्ष्यति । कृपणः मातुः सीतायाः दुःखदर्शनाद्दीनः दूरात् प्रणिपत्य तत उपसृत्य समीपमागत्य ॥ १ ॥

राक्षसीनां निशाजागरतो निद्राजाड्यात्त्रिजटास्वप्नश्रवणजन्यभयेनात्मत्राणाय सीतैकशरणत्वेनोपेक्षणाच्च दैवानुग्रहाच्चाप्रत्यूहः सीताहनूमतोः संलाप इति बोध्यम् ॥ २ ॥

अथ लिङ्गैः सीतेति निश्चयेऽपि तयैव साक्षाद्वाचयितुमजानान इव पृच्छति । का नु इति ॥ ३ ॥

विप्रकीर्णं भिन्नघटादिव प्रसृतम् ॥ ४ ॥

नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे
स्वयम्भुवे चैव हुताशनाय।
अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो
वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा॥ १४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
द्वात्रिंशः सर्गः॥ ३२॥

रूपो दृश्यते। सुव्यक्तरूपश्च वदति। यत इत्यर्थः। मनोराज्यार्थोऽदृष्टनष्टो वाह्येन्द्रियजस्थिरानुभवानर्होऽतोऽवास्तव एवायमिति भावः॥ १३॥

एवं हनूमद्वचसो वास्तवत्वं निर्णीयानाप्तप्रणीतत्वेन मिथ्यार्थकत्वस्यापि सम्भवात्तद्व्यावृत्तये देवान् प्रणमति। नमोऽस्त्विति। वाचस्पतित्वेन वाचः सत्यत्वसम्पादनयोग्यता। वज्रिणोऽपि बृहस्पतितः सत्यवाग्रूपशब्दपारायणग्रन्थरूपमन्त्रलाभात् तदुपासकत्वेन वाचः सत्यत्वसम्पादनयोग्यता। स्वयम्भुवे सत्यादिरूपब्रह्मणे। वागधिष्ठातृदेवतात्वाद्वाग्नये नतिः॥ १४॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः॥ ३२॥

अहं हि तस्याद्य मनोभवेन
सम्पीड़िता तद्गतसर्वभावा।
विचिन्तयन्ती सततं तमेव
तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥
मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि
तथापि बुद्ध्यापि वितर्कयामि।
किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं
सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥

सदा रामेति विचिन्त्य वाचा तमेव ब्रुवन्त्यहं तस्य चिन्तनादेरनुरूपं यथा तथा शृणोमि। श्रूयमाणाञ्च कथां तथा तेन प्रकारेण तदर्थामेव चिन्त्याद्यनुरूपार्थमेवं पश्यामि ॥ ११ ॥

उक्तमेवार्थं विवृणोति। अहं हीति ॥ १२ ॥

अथ मनोरथमात्रमेतदिति सम्भाव्य तदपि नेति निश्चिनोति मनोरथ इति मनोराज्यमित्यर्थः। स नेत्याह,—तथापीति। तथैवेत्यर्थः। यथा मनोरथोन्नीतोऽर्थस्तं तथैव बुद्ध्यापि निश्चयात्मकान्तःकरणवृत्त्यापि विषयीकृतं तर्कयामि मनोराज्यं सङ्कल्पविकल्पपरं चचलवृत्तिरूपम्। बुद्धिस्तु निश्चयात्मिका स्थिरा चेति विरुद्धमित्यर्थः। ननु तर्हि मनोराज्यत्वमेवास्तु। इतरदेवारोपितं तत्राह,—किं कारणमिति। मनोराज्यत्वाभाव इति शेषः। उत्तरं तस्य हि मनोराज्यभूतार्थस्य नास्ति रूपम् अनुभवार्हरूपं नास्तीति हि प्रसिद्धम्। प्रकृते तु सादृश्यं रूपमस्तीत्याह,—सुव्यक्तेति। यो मां वदति सुव्यक्त-

स्वप्नो मयायं विकृतोऽद्य दृष्टः
शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः।
स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय
तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः॥ ९॥

स्वप्नो हि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा
शोकेन दुःखेन च पीड़िताया:।
सुखं हि मे नास्ति यतो विहीना
तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन॥ १०॥

रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या
विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव।
तस्यानुरूपञ्च कथां तदर्था-
मेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि॥ ११॥

सा तं कपिरूपं रावणमित्येव समीक्ष्य भृशं विसंज्ञा चित्तक्षोभात्। गतासुकल्पेव॥ ८॥

एवं चिन्तयामासेत्यत्रैवं शब्दार्थः स्वप्न इत्यादि। दृश्यमानोऽयं स्वप्नो मया विकृत एव दृष्टः। कुतस्तत्राह,—शाखामृग इत्यादि। एवं दुःस्वप्नं मत्वा। स्वस्ति प्रार्थयते जनकस्य तद्वंशस्य॥ ९॥

अथ स्वप्नहेत्वभावान्नायं स्वप्न इत्याह,—स्वप्नो हीति। स्वप्नस्य निद्रामूलत्वात् निद्रायाश्च सुखमूलत्वात् रामवियोगेन च मे सुखाभावा-दिति भावः॥ १०॥

रुरोद सहसा सीता मन्दमन्दस्वरा सती।
साथ दृष्ट्वा हरिवरं विनीतवदुपागतम्।
मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ६ ॥

सा वीक्षमाणा पृथुभग्नवक्त्रं
शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम्।
ददर्श पिङ्गप्रवरं महार्हं
वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७ ॥
सा तं समीक्ष्यैव भृशं विपन्ना
गतासुकल्पेव बभूव सीता।
चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य चैवं
विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८ ॥

अथ भयमोहिता सती भृशं करुणं दीनं विललाप। विलापप्रकारो रामेत्यादि ॥ ५ ॥

मन्दमन्दस्वरा। अस्य दैवगत्या वास्तवत्वे राक्षसो मा जानन्त्वित्यतिमन्दस्वररोदनम्। विनीतवद्विनीतवदुपस्थितम्। स्वप्नः जाग्रत्कल्पस्वप्न इत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वप्नत्वचिन्तापूर्वकमेव पुनर्दर्शनमुपन्यस्यति। सेति। किमिदं वाक्यं राक्षस्यः श्रुतवत्य इति परितो वीक्षमाणा सा। पृथु भग्नं वज्रप्रहाराद्वक्त्रं यस्य तम्। शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारं कामाद्याकरम्। यद्वा यथोक्तवेष्टितानुनवस्थाद्याकारं छान्दसो ह्रस्वः। पिङ्गप्रवरं कपिश्रेष्ठमिति निश्चयेन ददर्श ॥ ७ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा ।
वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्सङ्घातपिङ्गलम् ॥ १ ॥
सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् ।
फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २ ॥
साथ दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदवस्थितम् ।
मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ॥ ३ ॥
अहो भीममिदं सत्त्वं वानरस्य दुरासदम् ।
दुर्निरीक्ष्यमिदं मत्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ४ ॥
विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता ।
राम रामेति दुःखार्त्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ ५ ॥

लीनं दृष्ट्वा अस्फुरन्तं दृष्ट्वा चलितमानसा । अदृष्टरूपोऽयमपि मायामृगो वेति चलितचित्ता । पुनः सम्यक् निरीक्ष्योच्यमानविशेषणं कपिं ददर्श । वेष्टितं परिहितमर्जुनवर्णं वस्त्रं येन तम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वानरस्य निर्धारणे षष्ठी जातावेकवचनम् । वानराणां मध्ये इदं सत्त्वं जीवः भीमं प्राकृतप्राणिभयावहम् । अतएव तैर्दुरासदं दुर्निरीक्ष्यञ्चेति मत्वा । पुनरपि मायैवयमिति भयान्मुमोह ॥ ४ ॥

सा तिर्य्यगूर्द्धञ्च तथा ह्यधस्तात्
निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम्।
ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं
वातात्मजं सूर्य्यमिवोदयस्थम्॥ १८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः॥ ३१॥

केशसंवृतम् असंस्कारतः प्रकीर्णत्वात्॥ १६॥ १७॥ १८॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः॥ ३१॥

सुग्रीवेणाभिसन्दिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥
दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्तः सहस्रशः ।
अहं सम्पातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ १३ ॥
तस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान् प्लुतः ।
यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मवतीञ्च ताम् ॥ १४ ॥
अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ।
विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानरपुङ्गवः ॥ १५ ॥
जानकी चापि तत् श्रुत्वा विस्मयं परमं गता ।
ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् ।
उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशपामन्ववैक्षत ॥ १६ ॥
निशम्य सीता वचनं कपेश्च
दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ।
स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम
सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥ १७ ॥

मायया मृगरूपेण मारीचेन करणेन रामं वञ्चयित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तस्या हेतोस्तदन्वेषणहेतोः । यथारूपां यादृग्रूपां यादृग्वर्णां यादृक्चिह्नवतीं तां सीताम् ॥ १४ ॥

राघवस्य मुखादहमश्रौषम् । सेयमासादिता दृष्टा इहेति शेषः ॥ १५ ॥

रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः॥ ६॥
तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वचनात् पितुः।
सभार्य्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्रजितो वनम्॥ ७॥
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता।
राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः॥ ८॥
जनस्थानवधं श्रुत्वा निहतौ खरदूषणौ।
ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु॥ ९॥
वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया।
स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम्॥ १०॥
आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम्।
ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः॥ ११॥
आयच्छत् कपिराज्यन्तु सुग्रीवाय महात्मने।

पार्थिवव्यञ्जनैः छत्रचामरादिभिर्बाह्यैः सामुद्रिकोक्तैः शारीरैश्च राजचिह्नैर्युक्तः सुखदः मित्राणाम्॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥

सत्याभिसन्धस्य सत्यसङ्कल्पस्य॥ ७॥

मृगयामुद्दिश्य धावता॥ ८॥

जनस्थानवधं खरदूषणौ निहतौ च श्रुत्वा रावणेनामर्षापहृता वैरेणापहृता तु॥ ९॥

एकत्रिंशः सर्गः।

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महामतिः।
संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह॥ १॥
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्।
पुण्यशीलो महाकीर्त्तिरिक्ष्वाकूणां महायशाः॥ २॥
अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः।
मुख्यस्येक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवान् लक्ष्मिवर्धनः॥ ३॥
पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः।
पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी॥ ४॥
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः।
रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्॥ ५॥

चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा कर्त्तव्यमर्थं निश्चित्येति यावत्। संश्रवे सम्यक्श्रवणयोग्ये समोपदेशे यत्रोक्तं सीतैव शृणुयान्नान्य इत्यर्थः। व्याजहार वृत्तान्तमिति शेषः॥ १॥ २॥

मुख्यस्य राजवंशेषु श्रेष्ठस्य। लक्ष्मिवर्द्धन इति ह्रस्वः आर्षः।

मधुरमवितथं जगाद वाक्यं
द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

जगतिपतेरिति ह्रस्व आर्षः ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

न विनश्येत् कथं कार्य्यं वैक्लव्यं न कथं मम।
लङ्घनञ्च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्॥ ३९॥
कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत च।
इति सञ्चिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान् मतिम्॥ ४०॥
राममक्लिष्टकर्म्माणं सुबन्धुमनुकीर्त्तयन्।
नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतचेतनाम्॥ ४१॥
इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः।
शुभानि धर्म्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन्॥ ४२॥
श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन् गिरम्।
श्रद्धास्यति यथा सीता तथा सर्वं समादधे॥ ४३॥
इति स बहुविधं महानुभावो
जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः।

भूताः सिद्धप्रायाः। भूता इत्यादिश्लोकावत्रैवकाण्डे द्वितीयसर्गे व्याख्यातौ॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥

शृणुयात् सीतेति शेषः॥ ४०॥

सुबन्धुं सीताया इति शेषः। स चासौ बन्धुश्चेति तद्बन्धुः। तद्बन्धौ रामे गता चेतना चित्तं यस्याः सा॥ ४१॥

वचनानि समर्पयन् रामसन्देशवचनान्युच्चारयन्॥ ४२॥

यथेयं श्रद्धास्यति तथा सर्वं समादधे सम्यगभिधास्ये॥ ४३॥

विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ।
शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३ ॥
कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ।
नतु शक्ष्याम्यहं प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥
असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ।
कश्च निःसंशयं कार्य्यं कुर्य्यात् प्राज्ञः ससंशयम् ॥ ३५ ॥
एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ।
प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ ३६ ॥
भूताश्चार्थो विरुध्यन्ति देशकालविरोधिताः ।
विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्य्योदये यथा ॥ ३७ ॥
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
घातयन्ति हि कार्य्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥

विमृशन् विचारयन् हते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

नतु शक्ष्यामि युद्धश्रान्त्येति भावः ॥ ३४ ॥

किञ्च युद्धे जयोऽपि सन्दिग्ध इत्याह,—असत्यानीति । अनिश्चितजयानि । संशयः संशयितजयफलकयुद्धव्यापारः अरुचिहेतुः । प्राज्ञत्वमेव दर्शयति । कश्चेति । निःसंशयं निर्णीतफलकम् । प्राज्ञो मादृशः ससंशयं संशयितफलकं न कोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सीताभिभाषणे पुरतः स्थित्वेति शेषः ॥ ३६ ॥

ते शूलशरनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः ।
आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन् वेगेनोद्वेगकारणात् ॥ २७ ॥
संरुद्धस्तैस्तु परितो विधमे राक्षसं बलम् ।
शक्नुयान्नतु सम्प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥
मां वा गृह्णीयुरावृत्य बहवः शीघ्रकारिणः ।
स्यादियञ्चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९ ॥
हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् ।
विपन्नं स्यात्ततः कार्य्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥
उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन् राक्षसैः परिवारिते ।
सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥
विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे ।
नाशं पश्यामि रामस्य सहायं कार्य्यसाधने ॥ ३२ ॥

उद्वेगकारणात् एषामुद्वेगरूपान्निमित्तादस्मिन् देशे वेगेन विमर्द्दे विमर्द्दायापतेयुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

न शक्नुयां युद्धश्रान्त्येति भावः ॥ २८ ॥

अगृहीतार्था मत्तोऽज्ञातमदागमनप्रयोजना ॥ २९ ॥

इमां वेति । एतदर्थं किलायमागत इत्याशयेनेति शेषः ॥ ३० ॥

कार्य्यविपदमेवोपपादयति । उद्देशे समुल्लङ्घनप्राप्यदेशे । नष्टमार्गे प्रकारान्तरेणैतत्प्राप्तिसम्पादकमार्गरहिते ॥ ३१ ॥

सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः।
नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः॥ २२॥
ततो मां सम्परिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः।
वधे च ग्रहणे चैव कुर्य्युर्यत्नं महाबलाः॥ २३॥
तं मां शाखाप्रशाखासु स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम्।
दृष्ट्वा च परिधावन्तं भवेयुः परिशङ्किताः॥ २४॥
मम रूपञ्च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत्।
राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृतस्वराः॥ २५॥
ततः कुर्य्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि।
राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने॥ २६॥

किं ततस्तत्राह,—ततो जातेति। शब्दं घात्तशब्दम्॥ २१॥
समेयात् मत्सम्मुखो गच्छेन् मिलितो भवेद्वा॥ २२॥
सम्परिक्षिप्य सर्वतश्चक्षुर्विक्षेपेण ज्ञात्वा॥ २३॥
शाखाः परिधावन्तं तं मां दृष्ट्वेत्यन्वयः॥ २४॥

ताभिरप्रधर्षणार्थं परिगृहीतं मम महद्रूपं संप्रेक्ष्य भयवित्रस्ताः भयेन मद्दर्शनजशरीरकम्पादियुताः सद्यस्त्रस्तचित्ताः विकृतस्वरा भवेयुः। न केवलं भयं शाखामृगोऽपि तु कश्चन कामरूपी शत्रुपक्ष्य इति शङ्किताः स्युरित्यर्थः॥ २५॥

ततः किं तत्राह,—ततः कुर्य्युरिति। राक्षसेन्द्रनिवेशने रक्षणाय राक्षसेन्द्रेण नियुक्तानामाह्वानं कुर्य्युः॥ २६॥

अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः।
वाचश्चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥
यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम्।
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ १८ ॥
अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत्।
मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥
सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा।
रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासमुपेष्यति ॥ २० ॥
ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी।
जानाना मां विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥

तत्राश्वासनोपायं निश्चिनोति। अहं हीति। अतितनुः अतिसूक्ष्मवानरतनुरेवं सन् मानुषीं मनुष्यशरीरसाध्यां संस्कृतां व्याकरणसंस्कारवतीम् ॥ १७ ॥

संस्कृतकथने दोषमाशङ्क्य मनुष्यभाषयैव व्यवहर्त्तव्यमिति निश्चिनुते। यदीति ॥ १८ ॥

तदेवाह,—अवश्यमेवेति ॥ १९ ॥

अथ वृत्तान्तरितेनैवेयं मया वक्तव्येति निश्चयं ब्रुवन् पुरतो गत्वाऽभिभाषणे दोषपरम्परा उपन्यस्यति। सेयमिति। मे रूपं वानरीयं पुरतो दृष्ट्वा भाषितञ्च मानुषं श्रुत्वा विरुद्धव्यापारदर्शनाद्रावणोऽयमिति मत्वा त्रासं गमिष्यति ॥ २० ॥

अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया ।
सर्वथा नास्ति सन्देहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥
रामस्तु यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताब्रवीद्वचः ।
किमहं तं प्रतिब्रूयामसम्भाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥
सीतासन्देहरहितं मामितस्त्वरया गतम् ।
निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रोधतीव्रेण चक्षुषा ॥ १४ ॥
यदि वोद्योजयिष्यामि भर्त्तारं रामकारणात् ।
व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥
अन्तरन्त्वहमासाद्य राक्षसीनामवस्थितः ।
शनैराश्वासयिष्याम्यद्य सन्तापबहुलामिमाम् ॥ १६ ॥

सीतासमाश्वासनञ्च कष्टमित्याह,—निशाचरीणामिति । तासां प्रत्यक्षं सीताया अभिभाषणमक्षममयोग्यम् । अत इदं कार्य्यं कथं कर्त्तव्यमित्येवं कृच्छ्रगतोऽहमस्मि ॥ ११ ॥

कालविलम्बस्याश्वासनस्यायुक्त इत्याहानेनेति ॥ १२ ॥

सम्भाषणञ्चावश्यकमित्याह,—रामस्त्विति । मामुद्दिश्य सीता किमब्रवीदिति चेत् रामो मां पृच्छेदित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यद्येनामसम्भाष्यैव भर्त्तारं स्वस्वामिनं सुग्रीवं रामकारणाद्यदि वोद्योजयिष्यामि उद्योगं कारयिष्यामि तर्हि तदागमनं व्यर्थं स्यात् । अनाश्वासितया सीतया ततः प्रागेव देहत्यागादिति भावः ॥ १५ ॥

अन्तरमवकाशं तासामनवधानसमयम् ॥ १६ ॥

समाश्वासयितुं भार्य्यां पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६ ॥
अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम्।
अदृष्टदुःखां दुःखस्य नह्यन्तमधिगच्छतीम् ॥ ७ ॥
यदि ह्यहं सतीमेनां शोकोपहतचेतनाम्।
अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८ ॥
गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी।
परित्राणमपश्यन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥
यथा च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः।
समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥
निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमञ्चाभिभाषितम्।
कथं नु खलु कर्त्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥

अप्रमेयस्य अपरिच्छेद्यस्वरूपस्य अपरिच्छेद्यगुणस्य च सर्वसत्त्वदयावतः सर्वं सत्त्वं बलं दया च यस्य सर्वसत्त्वेषु दयावत इति वा दयावत्त्वादेव सीतार्थं त्रैलोक्यनाशनं रामस्य समाश्वासयितुं युक्तमिति शेषः ॥ ६ ॥

आश्वासयामि वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्। नहि नापि ॥ ७ ॥

दोषवत्कार्य्यहानिदोषवत् ॥ ८ ॥

तदेवाह,—गतेहीति। तत्र रामसमीपे ॥ ९ ॥

आश्वासयितुं सीतासन्देशकथनेन तथा इयमप्याश्वासयितुं न्याय्येति शेषः ॥ १० ॥

त्रिंशः सर्गः।

हनूमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः।
सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसानाञ्च गर्जितम्॥ १॥
अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने।
ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः॥ २॥
यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च।
दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया॥ ३॥
चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता।
गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया॥ ४॥
राक्षसानां विशेषश्च पुरी चेयं निरीक्षिता।
राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च॥ ५॥
यथा तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः।

विक्रान्तः शूरः सीतायाः त्रिजटायाः स्वप्नकथनमिति शेषः॥ १॥
चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकारेत्यर्थः॥ २॥ ३॥
चारेण चारात्मना प्रवर्त्तमानेन इदं वक्ष्यमाणम्॥ ४॥
राक्षसानां विशेषस्तारतम्यमैश्वर्य्यादिकृतम् अस्य रावणस्य प्रभा-वश्चावेक्षितः॥ ५॥

तस्याः पुनर्बिम्बफलोपमोष्ठं
स्वक्षिभ्रुकेशान्तमरालपक्ष्म ।
वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं
राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७ ॥
सा वीतशोका व्यपनीततन्द्रा
शान्तज्वरा हर्षविबुद्धसत्वा ।
अशोभतार्य्या वदनेन शुक्ले
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शोभने अक्षिणी भ्रुवौ केशान्ता अलकाश्च यत्र तत् सितशुक्ल-दंष्ट्रं स्फटिकादिसितपदार्थवत् शुक्ला दंष्ट्रा यत्र तत्सम्बन्धशुक्लदंष्ट्रा-वदिति च ॥ ७ ॥

हर्षेण विबुद्धं सत्वं चित्तं यस्या वदनेन करणेन शुक्ले शुक्लपक्षे ॥ ८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीन-
स्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः।
प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या
रामं पुरस्तात् स्थितमाचचक्षे॥ ४॥
शुभं पुनर्हेमसमानवर्ण-
मीषद्रजोध्वस्तमिवातुलाच्याः।
वासः स्थितायाः शिखराग्रदन्त्याः
किञ्चित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः॥ ५॥
एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः
सम्बोदिता प्रागपि साधुसिद्धैः।
वातातपक्लान्तमिव प्रणष्टं
वर्षेण वीजं प्रतिसञ्जहर्ष॥ ६॥

अध्युषितः कृतसम्पर्कः॥ ३॥
संहतयोः श्लिष्टयोस्तयोरूर्वोर्मध्ये वाम ऊरुरित्यर्थः॥ ४॥
हेमरूषितत्वाद्धेमसमानवर्णम् ईषद्रजोध्वस्तमिव ईषन्मलिनमिव। चिरमपरिवर्त्तनात् शिखरं दाड़िमबीजं तदग्रतुल्यदन्त्याः। शिखरं शैलवृक्षाग्रे कक्षाग्रग्रहकोटिषु। पक्वे दाड़िमबीजे चेति विश्वः। परिस्रंसत पर्य्यस्रंसत। आसनादधः पपात॥ ५॥
साधुसिद्धैः सम्यक्सम्बन्धिभिः। संवादिभिरिति पाठान्तरम्॥ ६॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां
व्यतीतहर्षां परिदीनमानसाम् ।
शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे
नरं श्रिया जुष्टमिवोपसेविनः ॥ १ ॥

तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्म-
राज्यावृतं कृष्णविशालशुक्लम् ।
प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या
मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥

भुजश्च चार्वञ्चितवृत्तपीनः
परार्ध्यकालागुरुचन्दनार्हः ।
अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण
चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३ ॥

तथेति । उपसेविनः सेवकास्त इव ॥ १ ॥

अरालया वक्रया पक्ष्मराज्या वृतम् । पक्ष्मणोऽरालया वक्ररोम-राज्या वृतमित्यर्थः । तथा कृष्णं कनीनिकामात्रेऽन्यत्र विशालशुक्लत्व-युतम् । अभितस्ताम्रं प्रान्तरक्तम् । एकं वामम् ॥ २ ॥

उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री
शाखां गृहीत्वा च नगस्य तस्य।
तस्यास्तु रामं परिचिन्तयन्त्या
रामानुजं स्वञ्च कुलं शुभाङ्ग्याः॥ १८॥
तस्या विशोकानि तदा बहूनि
धैर्य्यार्जितानि प्रवराणि लोके।
प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः
पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि॥ १९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
अष्टाविंशः सर्गः॥ २८॥

तस्याः नगस्य शाखां गृहीत्वोपस्थितायाः॥ १८॥

विशोकानि विशोककराणि। धैर्य्यार्जितानि धैर्य्यस्यार्जितमर्जनं सम्पादनं यैस्तानि लोके प्रवराणि प्रसिद्धानि पुरापि सिद्धानि संवादीनि निमित्तानि प्रादुर्बभूवुः॥ १९॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः॥ २८॥

अहन्तु राम त्वयि जातकामा
चिरं विनाशाय निबद्धभावा ।
मोघं चरित्वाथ तपोव्रतञ्च
त्यक्ष्यामि धिग् जीवितमल्पभाग्याम् ॥ १५ ॥

सञ्जीवितं चिप्रमहं त्यजेयं
विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ।
विषस्य दाता न तु मेऽस्ति कश्चित्
शस्त्रस्य वा वेश्मनि राचसस्य ॥ १६ ॥

इतीव देवी बहुधा विलप्य
सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ।
प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा
नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥

शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य
सीताथ वेणीग्रथनं गृहीत्वा ।
उद्बुध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्र-
महं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १७ ॥

विनाशाय मरणान्तदुःखाय अल्पभाग्यां मां धिक् ॥ १५ ॥
वेश्मनि राचसस्येति ॥ १६ ॥
एतदनन्तरमेकश्लोकः प्रचिप्तः । यमस्य मूलं समीपम् ॥ १७ ॥

अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च
भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे।
पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं
कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२ ॥
मोघं हि धर्मश्चरितो ममायं
तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थकम्।
या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा
हीना त्वया सङ्गमने निराशा ॥ १३ ॥
पितुर्निर्देशं नियमेन कृत्वा
वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च।
स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिः
संरंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥

"धर्मो रक्षतीति" सर्वाविवादसिद्धमपि मां प्रति निष्फलमित्याह,— अनन्यदेवत्वमिति पत्येकदेवत्वमित्यर्थः। इयं क्षमा शापेन संहार-शक्तावपि एवं पीड़ासहनरूपा। पत्यतिरिक्ते कामासक्तिराहित्यं पतिव्रतात्वम्। कृतमुपकृतम् ॥ १२ ॥

उक्तमेवार्थं दुःखातिशयादावर्त्तयति। मोघं हीति। त्वया हीना तव सङ्गमने च निराशा ॥ १३ ॥

इदानीं तयोरवधमेव निश्चित्य मन्नाशात्तयोर्न कोऽपि नाशोऽपि तु ममैवेत्याह,—पितुरिति। वनान्निवृत्तिर्न मध्ये व्रतत्यागो नेत्याह,— चरितव्रतश्चेति ॥ १४ ॥

तरस्विनौ धारयता मृगस्य
सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ।
नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ
सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन॥ ९॥
नूनं स कालो मृगरूपधारी
मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम्।
यत्रार्य्यपुत्रौ विससर्ज मूढ़ा
रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजञ्च॥ १०॥
हा राम! सत्यव्रत! दीर्घबाहो!
हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र!।
हा जीव! लोकस्य हितः प्रियश्च
वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम्॥ ११॥

सह श्वश्रूभ्यां सह याः मे जनन्यस्ताश्च हा युष्मानदृष्ट्वा मृत्वैवाहं विपद्यामि। मूढ़वाता मोहास्पदमहावात्यादिवातयुक्ता॥ ८॥

मृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन राक्षसरूपजीवेन मम कारणा-द्विशस्तौ नूनं वैद्युतेन विद्युत्सम्बन्धितेजसा॥ ९॥

सर्वञ्चेदं दुःखं स्वकृतानर्थमूलमित्याह,—नूनमिति। लुलुभे विमो-हयति स्म। अहं विससर्ज विसृष्टवती अपरोक्षेऽपि चित्तविक्षेपा-दिना पारोक्ष्यमारोप्य लिट्॥ १०॥

हा रामेत्यादौ हे राम मां हा अहं शोचे इत्यर्थः। हा जीव मम प्राणरूप हितः हितकारः प्रियश्चेत्यस्य त्वमिति शेषः॥ ११॥

दुःखं वतेदं ननु दुःखिताया
मासौ चिरायाभिगमिष्यतो द्वौ।
बद्धस्य बध्यस्य यथा निशान्ते
राजोपरोधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥
हा राम! हा लक्ष्मण! हा सुमित्रे!
हा राममातः! सह मे जनन्यः।
एषा विपद्यास्यहमल्पभाग्या
महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥

सति। अवधिकालादर्वागिति शेषः। ममाङ्गानि जीवन्त्या एव छेत्स्यति निरुद्धाया विशसने दृष्टान्तः। गर्भेति। शल्यं शस्त्रं तेन हन्तीति शल्यहन्तः आम्बष्ठ वैद्यः। आर्षत्वात् साधु। स यथा गर्भस्थजन्तुं व्याधिरूपं जीवन्तं हन्ति तद्वत्। एतत् श्लोकद्वयं कतकेन इत्थं व्याख्यातम्। अन्यायप्राप्तबधेऽपि ममदोषो नेत्याह,—नैवेति। यद्यप्यस्याहं बध्या भवामि मम दोषो नैवम्। भावाप्रदानेन पातिव्रत्यरक्षणात् सर्वदोषनिस्तार इत्यर्थः। किञ्च मरणप्राप्तिः पाक्षिकीत्याह,—तस्मिन्निति। अनागच्छत्येव बधप्रसक्तिर्नान्यथेति भावः। अनागमनपक्षे प्राप्तविशसने दृष्टान्तः गर्भेति ॥ ६ ॥

चिराय भर्तृवियोगदुःखिताया मे इदं विशसनदुःखमपि यतागमिष्यति। यत द्वौ मासौ विशसनावधिभूतौ कतिपयदिनावधिकावपि अभिगमिष्यतः शीघ्रं गमिष्यतः किल तत्र बधप्राप्तौ दृष्टान्तः। बद्धस्येति। तस्करस्य बध इवेति शेषः ॥ ७ ॥

विदीर्य्यते यत्र सहस्रधाद्य
वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४ ॥
नैवास्ति नूनं मम दोषमत्र
बध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य।
भावं न चास्याहमनुप्रदातु-
मलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥
तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे
गर्भस्य जन्तोरिव शल्यकृन्तः।
नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्य्यः
शरैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ॥ ६ ॥

यस्मादपुण्या पुण्यरहिता ॥ ३ ॥ ४ ॥

नन्वेवं प्राणत्यागे आत्महननदोषः स्यादत आह,—नैवेति। अत्रेदृशे विषये प्राणत्यागेऽपि न दोषमस्ति दोषमिति क्लीवत्वमार्षम्। यतोऽहमस्य बध्या। एवञ्च दुर्मरणजनितदोषस्य दुर्वारत्वेन दोषाभावोक्तिरिति भावः। आत्मघातिब्राह्मणहतयोर्दाहादावनधिकारश्रवणस्य तुल्यत्वादिति बोध्यम्। नन्वेवं रावणाङ्गीकार एव क्रियतामत आह,—भावमिति। अद्विजाय शूद्राय द्विजो मन्त्रमिवाहं स्वीयं भावान्तरमस्यानुप्रदातुम् अनुकूलतया समर्पयितुं नालं न समर्था। एवञ्च पातिव्रत्यस्य प्राणत्यागेन रक्षणात् सर्वदोषनिस्तार इति भावः ॥ ५ ॥

ननु तथाप्यात्मघातेऽतिदोषात् सोऽयुक्त इत्याशङ्क्य सत्यं विचित्रवधात् बिभेमीत्याह,—तस्मिन्ननागच्छतीति। तस्मिन् रामे अनागच्छति

अष्टाविंशः सर्गः ।

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य
तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्त्ता ।
सीता वितत्रास यथा वनान्ते
सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ १ ॥

सा राक्षसीमध्यगता च भीरु-
र्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ।
कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा
बालेव कन्या विललाप सीता ॥ २ ॥

सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके
नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ।
यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना
जीवामि यस्मात् क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥

सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्ण-
मिदन्तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।

पुनर्दुःखपारमदृष्ट्वेव सीताप्रलापः । सेति ॥ १ ॥
विसृष्टा बाला कन्येव महाद्भिर्न्यक्षोभवशात् बालकन्यायाः परित्यागः ॥ २ ॥

ततः सा ह्रीमती बाला भर्त्तुर्विजयहर्षिता।
अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः॥ ४८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तविंशः सर्गः॥ २७॥

तस्त्रिजटोक्तम्॥ ४८॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः॥ २७॥

दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ॥ ४४ ॥
ईषच्च हृषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ।
अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ॥ ४५ ॥
करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः ।
वेपन् कथयतीवास्या राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ४६ ॥

पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः
पुनःपुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।
सुखागतां वाचमुदीरयाणः
पुनःपुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ४७ ॥

अतएवास्या अर्थसिद्धिम् इष्टसिद्धिमुपस्थितां पश्यामि रावणनाशं रामविजयञ्च पश्यामि ॥ ४३ ॥

अपि चास्या महत्प्रियं श्रोतुं निमित्तभूतं सूचकत्वं स्वप्नमेतत् । स्फुरच्च दृश्यते वाममिति शेषः ॥ ४४ ॥

हृषितः पुलकितः वेति वाक्यालङ्कारे अदक्षिणो वामः ॥ ४५ ॥

वेपन् वेपमानः स्फुरन्नित्यर्थः । राघवमस्याः पुरः स्थितमिव सूचयति ॥ ४६ ॥

पक्षी काकादिः शाखानिलयं शाखास्थनीड़ं प्रविष्टो वारंवारमुत्तमसान्त्ववादी उत्तमसान्तस्वरवादी सुखागतां शोभनस्य स्वागतं प्राप्तिर्यस्यां तादृशीं वाचं कथयन् पुनः पुनश्चोदयतीव शोभनप्राप्तिं सूचयतीव शोभनमागतं प्रत्युद्गच्छेति सीतां पुनः पुनः प्रेरयतीव वा ॥ ४७ ॥

भक्षितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया।
राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ३९ ॥
प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा।
अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४० ॥
अपिचास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्षये।
विरूपमपि चाङ्गेषु न सूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥ ४१ ॥
छायावैगुण्यमात्रन्तु शङ्के दुःखमुपस्थितम्।
अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥ ४२ ॥
अर्थसिद्धिन्तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम्।
राक्षसेन्द्रविनाशञ्च विजयं राघवस्य च ॥ ४२ ॥
निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम्।

हे राक्षस्यः किं विवक्षया कुत्सितभर्त्सनादिवचनेच्छया अलमिति शेषः। तत्र हेतुः राघवादिति ॥ ३९ ॥

नन्वेवं क्लेशिता कथमस्माकं प्रसन्ना स्यात्तत्राह,—प्रणिपातेति॥ ४० ॥

सीताया अभ्युदयसूचकं प्रत्यक्षनिमित्तमपि दर्शयति। अपि चेति द्वितीयमपि चेति पादपूरणे। विरूपं लक्षणं सूक्ष्ममपि किञ्चिन्नोपालक्षय इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

किन्तु स्नानानुलेपनाद्यभावमूलकशोभावैगुण्यमात्रात्मकं दुःखमुपस्थितमिति उत्प्रेक्षते नतु मुखवैवर्ण्यदक्षिणाक्षिस्पन्दादिदुर्निमित्तलेशोऽपीत्यर्थः। वैहायसमुपस्थितां स्वप्ने तथा दृष्टाम् ॥ ४२ ॥

पीत्वा तैलं प्रमत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः।
लङ्कायां भस्मरूक्षायां सर्वा राक्षसयोषितः॥ ३३॥
कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः।
रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयं ह्रदम्॥ ३४॥
अपगच्छत पश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः।
घातयेत् परमामर्षी युष्मान् सार्द्धं हि राक्षसैः॥ ३५॥
प्रियां बहुमतां भार्य्यां वनवासमनुव्रताम्।
भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः॥ ३६॥
तदलं क्रूरवाक्यैश्च सान्त्वमेवाभिधीयताम्।
अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते॥ ३७॥
यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते।
सा दुःखैर्बहुभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम्॥ ३८॥

भस्मरूक्षायां भस्मना रूक्षायाम्॥ ३३॥

निवसनं न्यग्भूतं कुत्सितं वस्त्रमित्यर्थः॥ ३४॥

यदेवमतोऽपगच्छत तत् क्लेशदानं त्यक्त्वान्यतोऽपसरत राघवस्य सीतामाप्नोत्येव पश्यध्वम् अनपगमे बाधकमाह,—घातयेदिति। युष्मान् सीताक्लेशदात्रीः॥ २५॥

भर्त्सितां युष्मत्कृतभर्त्सनादिमतीं नानुमंस्यति नानुमंस्यते न क्षमिष्यते अतस्तत्कर्त्त्रीर्वा घातयेदिति भावः॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टोऽकर्दमं ह्रदम् ।
कण्ठे बद्ध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ २७ ॥
काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ।
एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ २८ ॥
रावणस्य सुताः सर्वे मुण्डास्तैलसमुक्षिताः ।
वराहेण दशग्रीवः शिशुमारेण चेन्द्रजित् ॥ २९ ॥
उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ।
एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः ।
चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धं वैहायससुपस्थितः ॥ ३० ॥
समाजश्च महान् वृत्तो गीतवादित्रनिस्वनः ।
पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३१ ॥
लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा ।
सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ३२ ॥

अकर्दमं जलकर्दमेनापिरहितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

वैहायसं खेचरत्वम् ॥ ३० ॥

एतदग्रे श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः । गीतवादित्रनिस्वन इति बहुव्रीहिः । अयमपि विभीषणविषयो भाव्यर्थः स्पष्टमनुभूतः । पिबतां तैलादि पिबतां रक्षसां वासभूता लङ्का सागरे पतितेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रावणश्च मया दृष्टो मुण्डस्तैलसमुक्षितः ॥ २० ॥
रक्तवासाः पिबन् मत्तः करवीरकृतस्रजः ।
विमानात् पुष्पकादद्य रावणः पतितः क्षितौ ॥ २१ ॥
कृष्यमाणः स्त्रिया मुण्डो दृष्टः कृष्णाम्बरः पुनः ।
रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ २२ ॥
पिबंस्तैलं हसन् नृत्यन् भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः ।
गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ २३ ॥
पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ।
पतितो ऽवाक्शिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ॥ २४ ॥
सहसोत्थाय सम्भ्रान्तो भयार्त्तो मदविह्वलः ।
उन्मत्तरूपो दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन् बहु ॥ २५ ॥
दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् ।
मलपङ्कं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २६ ॥

अत्र मध्ये साखण्डं भुवनमित्यादयो बहवः श्लोका रामानुजसम्प्रदाय-पुस्तकेषु दृश्यन्ते ते प्रक्षिप्ता इति कतकादयोऽन्ये च। अथ रावणा-नर्थसूचकः स्वप्नः। रावणश्चेति। मुण्डः मुण्डितमुण्डः ॥ २० ॥

पिबन्निति तैलमिति शेषः। करवीरकृतस्रज इति विमानादित्यस्य विशेषणं करवीरेत्यारभ्य स्वप्नान्तरम् ॥ २१ ॥

रथेनेत्यादि स्वप्नान्तरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

मलानि पङ्कानि च यस्मिंस्तत्तिमिरम् ॥ २६ ॥

भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता।
भर्तुरङ्कात् समुत्पत्य ततः कमललोचना ॥ १५ ॥
चन्द्रसूर्य्यौ मया दृष्टौ पाणिभ्यां परिमार्जती।
ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः ॥ १६ ॥
सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरिस्थितः।
पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् ॥ १७ ॥
शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः।
ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः ॥ १८ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्य्यवान्।
आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्य्यसन्निभम् ॥ १९ ॥
उत्तरां दिशमालोच्य प्रस्थितः पुरुषोत्तमः।

प्रथमं भर्तुरङ्के गत्वा ततः समुत्पत्य सङ्कूर्य्य भर्त्रा परिगृहीतस्य श्वेतालानस्य गजस्य स्कन्धमाश्रिता ॥ १५ ॥

सूर्य्याचन्द्रमसौ पाणिभ्यां परिमार्जती। तदुक्तम्। आदित्यमण्डलं वापि चन्द्रमण्डलमेव वा। स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां महद्राज्यं समाप्नुयादिति ॥ १६ ॥

पाण्डुरर्षभेति। पाण्डुरवृषभाष्टयुक्तेन रथेन ॥ १७ ॥

शुक्लमाल्याम्बरधरो रामो लक्ष्मणेन सहेहागत इत्यन्वयः। अन्यत्र स्वप्नान्तरे ॥ १८ ॥

आरुह्य पुष्पकमित्येतद्भावि स्वप्नमेव दृष्टम् ॥ १९ ॥

स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता।
सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता ॥ ११ ॥
रामेण सङ्गता सीता भास्करेण प्रभा यथा।
राघवश्च पुनर्दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् ॥ १२ ॥
आरूढ़: शैलसङ्काशं चकास सहलक्ष्मण:।
ततस्तु सूर्य्यसङ्काशौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ १३ ॥
शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्य्युपस्थितौ।
ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिन: ॥ १४ ॥

काले प्रातःकाले स्वप्नसंश्रितं प्रातःकालदृष्टस्वप्नदृष्टार्थविषयकम् अनेन स्वप्नस्य शीघ्रफलदत्वं सूचितम्। तत्र सीतायाः पीड़ानिवृत्तये तदभ्युदयसूचकस्वप्नं प्रथममाह,—गजदन्तेति। शिबिकां वाजिसहस्र-युक्तत्वविशेषणाद्विमानमित्यर्थः। तामास्थाय गच्छन् मया दृष्टः समागतः सहितः ॥ ९ ॥ १० ॥

सागरेण क्षीरसागरेण परिक्षिप्तमावृतम् ॥ ११ ॥

सङ्गता तत्रैव पर्वत इति शेषः। एतेन लङ्कायामेव रामस्य सीतादर्शनं सूचितम्। स्वप्नान्तरमाह,—राघवश्चेति पुनः स्वप्नान्तर इत्यर्थः ॥ १२ ॥

चकास शुशुभे ॥ १३ ॥

जानकीं पर्य्युपस्थितौ जानकीसमीपं प्राप्तौ। नगस्य श्वेतपर्वतस्य। दन्तिनः स्कन्धमाश्रितौ। तदुक्तम्। आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम्। ध्रुवमर्थलाभदमिति ॥ १४ ॥

आत्मानं खादतानार्य्या ! न सीतां भक्षयिष्यथ।
जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ५ ॥
स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः।
राक्षसानामभावाय भर्त्तुरस्या भवाय च ॥ ६ ॥
एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः।
सर्वा एवाब्रुवन् भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥ ७ ॥
कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि।
तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखोद्गतम् ॥ ८ ॥
उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम्।
गजदन्तमयीं दिव्यां शिविकामन्तरिक्षगाम् ॥ ९ ॥
युक्तां वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः।
शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन समागतः ॥ १० ॥

अनार्य्याभिः क्रूराभिः वृद्धा धर्मज्ञानयोगवयोभिर्वृद्धा प्रबुद्धेत्यनेन तावत्पर्य्यन्तं सुप्तवतीति गम्यते ॥ ४ ॥

आत्मानं स्वशरीरं भक्षयिष्यथेति। अवधिकालात् परमपीति शेषः ॥ ५ ॥

कुतोऽवगतमेतत्तत्राह,—स्वप्न इति। दारुणः क्रूरः राक्षसानामभावाय दृष्टः। तथा रोमहर्षणः अत्यद्भुतो रोमाञ्चकरोऽन्योऽस्या भर्त्तुर्भवाय दृष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वं क्रोधमूर्च्छिताः पश्चात् त्रिजटावचनाद्भीता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

इत्युक्ताः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।
काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः ॥ १ ॥
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो भीमदर्शनाः ।
पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
अद्येदानीं तवानार्य्ये ! सीते ! पापविनिश्चये ! ।
राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥
सीतां ताभिरनार्य्याभिर्दृष्ट्वा सन्तर्जितां तदा ।
राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

इत्युक्ताः मरिष्येइत्युक्ताः तदाख्यातुं मरणनिश्चयं कथयितुम् ॥ १ ॥

एकार्थं वाक्यमिति शेषः । अनर्थार्थं तेषामनर्थमात्रप्रयोजनकम् ॥ २ ॥

तदेव वाक्यमाह,—अद्येदानीमिति । अद्य दिने इदानीमस्मिन् क्षणे पापनिश्चये कृतमरणनिश्चयेऽस्मासु रक्षिकास्विदानीं तदसम्भवात् मांसं मांसमात्रम् । इदमवधिकालोपलक्षणं भयातिशयार्थमेवमुक्तिः यथासुखं स्थितायास्तदनन्तरं रावणाज्ञया एतत्तव शरीरं राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति ॥ ३ ॥

प्रियान्न सम्भवेद्दुःखमप्रियादधिकं भवेत्।
ताभ्यां हि ते वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ४६ ॥
साहं त्यक्ता प्रियेणैव रामेण विदितात्मना।
प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

प्रियाप्रियाभावं विवृणोति। प्रियादिति। येषां मुक्तानां प्रियाद्वियुज्यमानाद्दुःखं न सम्भवेन्न भवेत् अप्रियात् संयुज्यमानादधिकं प्रियवियोगादप्यधिकं दुःखं न भवेत्। अप्रियादधिकं भयमिति पाठे संयुज्यमानादप्रियादधिकं महद्भयमपि न भवेदित्यर्थः। ताभ्यां प्रियवियोगजदुःखाप्रियसंयोगजदुःखभयान्यतराभ्यां ये वियुज्यन्ते तेषां महात्मनां मामकी नमस्क्रियास्तु तेषां नमस्कारेण तत्तुल्यता ममापि स्यादित्याशयः ॥ ४६ ॥

रामेण त्यक्ता अन्विष्य न मोचिता प्रियेणैव सन्तोषेणैव प्राणांस्त्यक्ष्यामि रामेण त्यक्तायाः प्राणत्यागस्यैव परमप्रियत्वात् ॥ ४७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशनौ ।
भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ वनगोचरौ ॥ ४२ ॥
अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ।
छद्मना घातितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
साहमेवंविधे काले मर्त्तुमिच्छामि सर्वतः ।
न च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुःखेऽतिवर्त्तति ॥ ४४ ॥
धन्याः खलु महात्मानो मुनयः सत्यसम्मताः ।
जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥ ४५ ॥

भाग्यक्षयनिश्चयस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । पक्षान्तरमथवेति शस्त्रग्रहणमूलत्वात् । सर्वथानर्थस्य हिंसारहिते तपस्येव यावज्जीवं वर्त्तितव्यमिति धिया न्यस्तशस्त्रौ जातौ ॥ ४२ ॥

इदमप्यसम्भावितं रक्षोभिः कृतवैरेण क्षत्रियेण तत्त्यागायोगादतः पक्षान्तरमथवेति । छद्म वञ्चना सा रक्षसां प्रसिद्धैव ॥ ४३ ॥

अतिवर्त्तति अतिशयेन वर्त्तमाने ॥ ४४ ॥

अथ तस्या दुःखनाशकारणं विवेकज्ञानमेवेत्याह,—धन्या इति । सत्यं ब्रह्म सम्मतमात्मत्वेन येषां ते । अनेन संसारतरणसामर्थ्यं दर्शितम् । अतएव जितात्मानो जितान्तःकरणाः अतएव महात्मानः प्राप्तमहात्मैक्याः अतएव महाभागाः पूर्वजन्मार्ज्जितनिष्कामधर्मरूपमहाभाग्यवन्तः । मुनयो ध्यानशीलास्ते धन्याः । तत्र हेतुः येषां कर्मजन्ये प्रियाप्रिये न स्तः ॥ ४५ ॥

दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्यदृश्यतः।
नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ३९ ॥
किं वा मय्यगुणाः केचित् किं वा भाग्यक्षयो हि मे।
या हि सीता वरार्हेण हीना रामेण भामिनी ॥ ४० ॥
श्रेयो मे जीवितान् मर्त्तुं विहीनाया महात्मनः।
रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिवर्हणात् ॥ ४१ ॥

परमात्मनः परमात्मब्रह्मात्मना स्थितस्य जीवन्मुक्तस्य तस्य मया नार्थः। अनेन वैराग्यादप्रवृत्तिरिति सूचितम् ॥ ३८ ॥

सर्वदा जीवन्मुक्तेनाङ्गीकार एव न कृतः स्यात्। तादृशेन कृतेऽङ्गीकारे त्वेवंविधस्यागोऽनुचित इत्यतो दूरवासात् स्नेहनाशेनाप्रवृत्तिरित्याह,—दृश्यमान इति। सौहृदं प्रीतिः नास्त्यदृश्यतः ममादृश्यत्वात् मयि तन्नास्ति नष्टमित्यर्थः। अयमपि पक्षोऽसङ्गतः ईदृशगुणवता कृतप्रीतेर्नाशनायोगादित्याह,—नाशयन्तीति। कृतघ्ना एव प्रपन्नजनस्नेहमसन्निकर्षान्नाशयन्ति नैवं रामोऽकृतघ्नत्वात् स्वस्य प्रकृतित्वेन प्राकृतप्रपञ्चभोक्तृत्वेन च तस्याकृतघ्नतौचित्यं वनवासादौ सङ्गदानाच्च ॥ ३९ ॥

अतः पक्षान्तरं किं वेति। मयि तदुपेक्षाहेतवः केचनागुणा दोषाः स्युः अयमपि पक्षो न युक्तः। स्वापरिज्ञातस्वापचाराभावात्। तस्मात्प्राग्भवीयदुष्कर्मजो भाग्यक्षय एव हेतुरित्याह,—किं वेति। अतो क्लिष्टचारित्रादिगुणाद्रामाद् याहं चार्वाङ्गी सीताख्या भामिनी। एतावत्पर्यन्तं सा हि यत इदानीं वरार्हेणोत्तमवस्तुयोग्येन रामेण हीनास्मि। अतस्तस्या मम तेन महात्मना हीनाया मर्त्तुं श्रेयः मरणं ज्यायः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥ ३४ ॥
नाजानाज्जीवतीं रामः स मां भरतपूर्वजः ।
जानन्तौ तु न कुर्य्यातां नोर्व्यां हि परिमार्गणम् ॥ ३५ ॥
नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः ।
देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ३६ ॥
धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
मम पश्यन्ति ये वीरं रामं राजीवलोचनम् ॥ ३७ ॥
अथवा न हि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः ।
मया रामस्य राजर्षेर्भार्य्यया परमात्मनः ॥ ३८ ॥

उक्तमेवाह,—राममिति । कथं करिष्यामीति शेषः ॥ ३४ ॥

तदेवं वीरतरस्य रामस्य स्वानन्वेषणे कारणमुत्प्रेक्षते । नाजानादिति । स रामो लक्ष्मणश्च प्रायेण मां जीवतीं जीवन्तीं नाजानात् । यदि जानीयातां तदा जानन्तौ तौ उर्व्यां भूमौ परिमार्गणं न कुर्य्यातामिति न किन्तु कुर्य्यातामेवातो मृतेति मत्वा तूष्णीं तिष्ठत इति भावः ॥ ३५ ॥

अथवा मद्वियोगेन रामो देहं न्यस्तवानित्याह,—नूनमिति ॥ ३६ ॥

एवञ्च देवलोकस्था धन्या इत्याह,—धन्या इति । मम वीरमित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

ननु त्वज्जीवनाभावनिश्चयप्रमाणोपलम्भं विना कथं रामेण देहस्त्यक्त इत्यतः पक्षान्तरमाह,—अथवेति । धर्मकामस्य हि भार्य्ययार्थः । अयन्तु न तथा तदेवाह,—धीमतः आत्मानात्मविवेकवतः अतएव

समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३० ॥
स च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुष्टेन वर्त्तते ।
अकार्य्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः ॥ ३१ ॥
अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् ।
नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ ३२ ॥
ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ।
साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ ३३ ॥
रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ।

ननु लङ्कानाशेऽपि मम जीवनं कथं स्यादिति चिन्तयति । अनेनेति । समयो द्वादशमासरूपः तस्य कालः किञ्चिदधिकमासद्वयावशिष्टत्वादत्यासन्नकाल इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अस्मिन् काले दुष्टेन रावणेन स कालो मे मृत्युर्विहितो वर्त्तत इत्यर्थः । ननु ततःपरमपि स्त्रीत्वात्त्वां न हिंस्युस्तत्राह,—अकार्य्यमिति । ये राक्षसा अकार्य्यम् इदं कर्त्तव्यमिदमकर्त्तव्यमिति न जानन्ति । ते नैर्ऋताः पापकारिणः स्युः ॥ ३१ ॥

अपिच साम्प्रतं सम्पादितात् परदाराहरणलक्षणात् । अधर्मात्तु अधर्मादेव योऽयं महोत्पातो वर्त्तते तेन एते सर्वथा न भविष्यन्ति । नञोऽत्रानुकर्ष इति कतकः । यदेवमतो नैते इति यतो न विजानन्ति । न गणयन्ति ॥ ३२ ॥

राक्षसस्तस्मादयं रावणोऽपि मां ध्रुवं प्रातराशार्थं कल्पयिष्यति । साहं कथं करिष्यामि प्राप्तविशसनकाला तत्काल इति शेषः ॥ ३३ ॥

अचिरेणैव कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २४ ॥
नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधिपे।
शोषमेष्यति दुर्द्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २५ ॥
पुण्योत्सवसमृद्धा च नष्टभर्त्री सराक्षसा।
भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना ॥ २६ ॥
नूनं राक्षसकन्यानां रुदतीनां गृहे गृहे।
श्रोष्यामि न चिरादेव दुःखार्त्तानामिह ध्वनिम् ॥ २७ ॥
सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुङ्गवा।
भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः ॥ २८ ॥
यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः।
जानीयाद्वर्त्तमानां यां राक्षसस्य निवेशने ॥ २९ ॥
अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे।

तामेवाह,—यादृशानीति। यादृशानि दृश्यन्ते तैरेव हतप्रभा भविष्यतीति ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

शोषम् ऐश्वर्य्यादेरिति शेषः ॥ २५ ॥

पुण्योत्सवसमृद्धा च अद्येति शेषः ॥ २६ ॥

ध्वनिं रोदनशब्दं दुःखार्त्तानामिवेति पाठः ॥ २७ ॥

सान्धकारा अलक्ष्मीसहिता ॥ २८ ॥

यदि राक्षसस्य निवेशने वर्त्तमानां यां मां रामो जानीयात्तदा लङ्कापुरी रामसायकैर्निर्दग्धा भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

रावणस्य च नीचस्य कीर्त्तिं नाम च नाशयेत् ॥ १९ ॥
ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे ।
यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २० ॥
अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्य्याद्रामः सलक्ष्मणः ।
न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्त्तमपि जीवति ॥ २१ ॥
चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलमण्डिता ।
अचिरेणैव कालेन श्मशानसदृशी भवेत् ॥ २२ ॥
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येनं मनोरथम् ।
दुष्प्रस्थानोऽयमाभाति सर्वेषां वो विपर्य्ययः ॥ २३ ॥
यादृशानि तु दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि तु ।

मामिति । इहस्थां माम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

यथाहमिदानीमेवं रुदती वर्त्ते भूयो मत्तोऽधिकं मृतभर्तृकत्वाद्राक्षस्यो रुदन्त्यो भविष्यन्तीत्यत्र न संशय इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु ज्ञाने खल्विदं सम्भाव्येत ज्ञानमेव तु दुर्लभं तत्राह,—अन्विष्येति । अचिन्त्यसामर्थ्यत्वाद्दैवानुग्रहाच्च लङ्कामप्यन्विष्य मां ज्ञात्वा रक्षसां कुर्य्यात् विनाशमिति शेषः । विनाशस्यैषत्करत्वमाह,—नहीति ॥ २१ ॥

निश्चित एवायमर्थ इत्याह,—चितेति । भवेल्लङ्केति शेषः ॥ २२ ॥

रक्षोऽनर्थवन्ममार्थोऽपि निश्चित एवेत्याह,—अचिरेणेति । युष्माकमनर्थोऽपि निश्चित इति च राक्षसीः प्रत्याह,—दुष्प्रस्थान इति । दुर्निमित्तप्रवृत्तिरयं विपर्य्ययः एतद्विपरीतज्ञानमिति भाति ॥ २३ ॥

किं नु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः।
रक्षसापहृतां भार्य्यामिष्टां यो नाभिपद्यते॥ १४॥
इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः।
जानन्नपि स तेजस्वी धर्षणां मर्षयिष्यति॥ १५॥
हृतेति मां योऽधिगत्य राघवाय निवेदयेत्।
गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः॥ १६॥
कृतं कर्म महत्तेन मां तदाभ्यवपद्यता।
तिष्ठता रावणबधे वृद्धेनापि जटायुषा॥ १७॥
यदि मामिह जानीयाद्वर्त्तमानां हि राघवः।
अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्य्याल्लोकमराक्षसम्॥ १८॥
निर्दहेच्च पुरीं लङ्कां निर्दहेच्च महोदधिम्।

ष्यति। आब्रह्मलोकं रामबाणगत्यप्रतिरोधस्य भार्गवादिविषये प्रसिद्धतरत्वादिति भावः। एतेनातिदुर्गस्थानस्थितत्वान्न मोक्षणमित्यपास्तम्॥ १३॥ १४॥

तस्मादत्र मत्स्थित्यज्ञानमेव मद्विमोक्षणप्रयत्नाभावे कारणमित्याह,—इहस्थामिति। मर्षयिष्यतीत्यत्र काकुः जानन् चेद्भवेत्तदा मर्षयिष्यति अपितु न सहिष्यत्येवेत्यर्थः॥ १५॥

सम्भावितं ज्ञानकारणञ्च विहतमित्याह,—हृतेति। हृतेत्यधिगत्य ज्ञात्वा यो मां राघवाय निवेदयेत् सोऽपीत्यन्वयः॥ १६॥

अभ्यवपद्यता अनुगृह्णानेन रावणबधे तिष्ठता रावणबधार्थं यतता। रावणद्वन्द्वे इति पाठे रावणेन सह द्वन्द्वयुद्धे इत्यर्थः॥ १७॥

रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥ १० ॥
ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ।
सद्वृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसङ्क्षयात् ॥ ११ ॥
राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश ।
एकेनैव निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १२ ॥
निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्य्येण रक्षसा ।
समर्थः खलु मे भर्त्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥
विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुङ्गवः ।
रणे रामेण निहतः स मां नाभ्यवपद्यते ॥
कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा ।
न तु राघवबाणानां गतिरोधो भविष्यति ॥ १३ ॥

छिन्ना रज्जुवत् । भिन्ना भित्तिवत् । प्रभिन्ना घटवत् । दीप्ता वह्नौ दीप्तशूल्यमांसवत् । प्रदीपिता प्रदीप्ता गृहादिवत् । वश्चिरं प्रलापेन किं रावणं नोपतिष्ठेयमित्येव निश्चयसत्त्वात् ॥ १० ॥

अथ स्वापत्स्थैर्य्ये कारणानि सम्भावयति । ख्यात इति प्रसिद्धः प्रशस्तगुणः ईदृशोऽपि राघवो मद्भाग्यसङ्क्षयादेव मयि निरनुक्रोशो दयाहीनः सम्पन्न इति शेषः इति शङ्के ॥ ११ ॥

न च तस्य मद्विमोक्षणाशक्तिरित्याह,—राक्षसानामिति । नाभिपद्यते न प्राप्नोति ॥ १२ ॥

एतदुत्तरं कामं मध्ये इति मध्ये श्लोकौ प्रक्षिप्ताविति कतकः । काममन्येषां दुष्प्रधर्षणा भवतु न तु रामबाणानां गतिरोधो भवि-

न हि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः।
वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥
अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम्।
हृदयं मम येनेदं न दुःखेन विशीर्य्यते ॥ ६ ॥
धिङ्मामनार्य्यामसतीं याहं तेन विनाकृता।
मुहूर्त्तमपि जीवामि जीवितं पापजीविका ॥ ७ ॥
चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम्।
रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ॥ ८ ॥
प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम्।
यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ ९ ॥
छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्ता वाग्नौ प्रदीपिता।

किञ्च राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना राक्षसीभिः चिन्तयन्ती रामम् ॥ ४ ॥

अर्थैः धनैः ॥ ५ ॥ ६ ॥

असतीम् असतीवत्परगृहस्थां जीवामि जीवितं रक्षामीत्यर्थः। पाकं पचतीति वत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

एतदुत्तरं चरणेनेति मध्ये द्वौ श्लोकौ प्रक्षिप्तौ सव्येन वामेन ॥ ८ ॥

प्रत्याख्यानं मया क्रियमाणं निराकरणं न जानाति काममोहादिति शेषः। नृशंसस्वभावेन क्रूरस्वभावेन मां प्रार्थयितुं राक्षसी द्वारा स्वानुकूलां कर्त्तुम् ॥ ९ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवं ब्रुवती जनकात्मजा ।
अधोगतमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती ।
उपावृत्ता किशोरीव विचेष्टन्ती महीतले ॥ २ ॥
राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ।
रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ॥ ३ ॥
राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना च दारुणम् ।
चिन्तयन्ती सुदुःखार्त्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥

प्रसक्तानि प्रवृत्तान्यश्रूणि मुखं यस्याः सा । एवं ब्रुवती । वक्ष्यमाणरीत्या ब्रुवती । विलप्तुम् । विलपितुम् ॥ १ ॥

उन्मत्ता भूताविष्टा प्रमत्ता पैत्योद्रेकादिना भ्रान्तचित्तेव दिङ्मोहादिना मूर्च्छितचित्तेव शोचती शोचन्ती । उपावृत्ता श्रमापनयनाय परिवर्त्तनशीला किशोरीव वड़वेव ॥ २ ॥

कामरूपिणा रक्षसा मारीचेन प्रमत्तस्य असन्निधानं प्राप्तस्य राघवस्य सम्बन्धिनी अहं रावणेन प्रमथ्य प्रपीड्य क्रोशन्ती बलादानीतास्मि ॥ ३ ॥

धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम्।
न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम्॥ २०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
पञ्चविंशः सर्गः॥ २५॥

जीवितं त्यक्तुमिच्छामि तदपि न शक्यमिति शेषः। रामोऽपि नासाद्यते च॥ १९॥

एवं परवशतया दुःखानुभवे हेतुमाह,—धिगिति। मनुष्यस्य विषाद्बन्धनादिना देहत्यागे। परमार्थप्राप्तेः परमदुःखस्यापि सोढ़व्यत्वादप्रयोजको मनुष्यदेह इत्यर्थः। राक्षस्यादिपरतन्त्रताश्च मनुष्यत्वप्रयुक्तां धिक् यत् यत्र मनुष्यदेहे आत्मच्छन्देनात्मेच्छया जीवितं परित्यक्तुं न शक्यम्॥ २०॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः॥ २५॥

यत्राहमाभिः क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता ।
जीवामि हीना रामेण मुहूर्त्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥
एषाल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् ।
समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥
भर्त्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ।
सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥
तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥
सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ।
तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवनम् ॥ १७ ॥
कोदृशन्तु महापापं मया देहान्तरे कृतम् ।
येनेदं प्राप्यते घोरं महादुःखं सुदारुणम् ॥ १८ ॥
जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महतावृता ।
राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥

यत्राहमिति । यस्मादहमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥
तोयहतं नदीपूरक्षयम् ॥ १५ ॥
पद्मदलं विकसितं पद्मं तस्य पत्रमिवाक्षिणी यस्य तम् ॥ १६ ॥
तीक्ष्णं विषं वत्सनाभादिकमास्वाद्य स्थितस्येव मे मम जीवनं दुर्लभम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम्।
चिन्तयामास शोकेन भर्त्तारं भग्नमानसा ॥ ६ ॥
सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः।
चिन्तयन्ती न शोकस्य तदाऽन्तमधिगच्छति ॥ ७ ॥
सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा।
राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८ ॥
तस्याः सा दीर्घबहुला वेपन्त्याः सीतया तदा।
ददृशे कम्पिता वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९ ॥
सा निःश्वसन्ती शोकार्त्ता कोपोपहतचेतना।
आर्त्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप च ॥ १० ॥
हा! रामेति च दुःखार्त्ता हा! पुनर्लक्ष्मणेति च।
हा! श्वश्रु मम कौशल्ये हा! सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥
लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः।
अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥

अशोकस्य अशोकवनिकासम्बन्धिनः शिंशपावृक्षस्य तत्समीपवर्त्तिनोऽशोकस्यैव वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥

सीतयेति षष्ठ्यर्थे तृतीया। परिसर्पती परितः प्रसर्पन्ती ॥ ९ ॥ १० ॥
हा सुमित्रेतीत्यत्रेकारलोप आर्षः ॥ ११ ॥

अकाले दैवाविहितस्वेच्छाकाले ॥ १२ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

अथ तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु ।
राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥
एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ।
उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥
न मानुषी राक्षसस्य भार्य्या भवितुमर्हति ।
कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥
सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ।
न शर्म लेभे शोकार्त्ता रावणेनेव भर्त्सिता ॥ ४ ॥
वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः ।
वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता ॥ ५ ॥

परुषं वदन्तीनां वचः श्रुत्वेति शेषः ॥ १ ॥

पूर्वसर्गोक्तरीत्योक्ता मनस्विनी पातिव्रत्ये दृढमनाः ॥ २ ॥

कामं खादतेति । अयं सर्वः सीताप्रलापो गृहीतमनुष्यशरीरतया मनुष्यवदनुकरणरूप इति बोध्यम् ॥ ३ ॥

शर्म न लेभे इव शोकार्त्तेव ॥ ४ ॥

आत्मनोऽङ्गं विशन्तीव भीत्या अतिसङ्कुचितशरीरा कमठवद्भूदित्यर्थः । कोकैर्वृकैः ॥ ५ ॥

ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्।
अजामुख्या यदुक्तं वै तदेव मम रोचते ॥ ४३ ॥
सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी।
मानुषं मांसमासाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम् ॥ ४४ ॥
एवं निर्भर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा।
राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धैर्य्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

प्रघसावाक्यं विशस्येमामिति मध्ये श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः। पिण्डकान् मांसखण्डान् विवादो अनया सहेति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

शूर्पणखा इयमन्या अजामुखसदृशमुखवत्या प्रघसयेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमभागवर्त्तिनी भद्रकाली तां नृत्यामः तत्समीपं गत्वा नृत्यामः। सुरसुतोपमा देवकन्योपमा रोदिति अरुदत् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
इमां हरिणशावाक्षीं त्रासोत्कम्पपयोधराम्।
रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानयम् ॥ ३९ ॥
यकृत्प्लीहं महत्क्रोडं हृदयञ्च सबन्धनम्।
गात्राण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४० ॥
ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्।
कण्ठमस्या नृशंसायाः पीड़यामः किमास्यते ॥
निवेद्यतां ततो राज्ञो मानुषी सा मृतेति च।
नात्र कश्चिच्च सन्देहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ४१ ॥
ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्।
विशस्येमां ततः सर्वान् समान् कुरुत पिण्डकान् ॥
विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते।
पेयमानीयतां क्षिप्रं माल्यञ्च विविधं बहु ॥ ४२ ॥

गर्भिण्याः गर्भकृतइच्छाविशेषो दौर्हृदम्। यकृत् दक्षिणभागस्थः कालखण्डाख्यो मांसविशेषः। स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती च समे उभे इति कोशः। प्लीहं हृदयवामभागस्थो गुल्माख्यो मांसविशेषः। यद्यपि तद्वाचकः प्लीहा इत्याकारान्तस्तथाप्यदन्तत्वमार्षम्। महत्क्रोड़ं भुजान्तरम्। अथोत्पीड़मिति पाठे उत्पीड़ं हृदयोपरिस्थित-मांसबन्धनं हृदयं नाड़ीबन्धनसहितं मुकुलाकारं हृत्पुण्डरीकाख्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात् पुरन्दरः।
कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि!॥ ३२॥
अलमश्रुनिपातेन त्यज शोकमनर्थकम्।
भज प्रीतिं प्रहर्षञ्च त्यजन्ती नित्यदैन्यताम्॥ ३३॥
सीते! राक्षसराजेन परिक्रीड़ यथासुखम्।
जानीमहे यथा भीरु! स्त्रीणां यौवनमध्रुवम्॥ ३४॥
यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत् सुखमवाप्नुहि।
उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च॥ ३५॥
सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे!।
स्त्रीसहस्राणि ते देवि! वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि!॥ ३६॥
रावणं भज भर्त्तारं भर्त्तारं सर्वरक्षसाम्।
उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि!।
यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत् करिष्यसि॥ ३७॥
ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रूरदर्शना।

गृहे रुद्धा चासि अस्माभिरभिरक्षिता रक्षितनिरोधा॥ ३१॥ ३२॥

प्रीतिं स्नेहम्। रावणे प्रहर्षमानन्दम्। नित्यदैन्यतां निरन्तरदीनत्वम्। स्वार्थे ष्यञ्॥ ३३॥ ३४॥

व्यतिक्रामेत। यौवनमिति शेषः। उद्यानानि चरेत्युत्तरस्थेनान्वयः तेषु क्रीड़ेत्यर्थः॥ ३५॥ ३६॥

उत्पाटनं स्थानादपकर्षणम्॥ ३७॥

मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ २४ ॥
दिव्याङ्गरागा वैदेही दिव्याभरणभूषिता।
अद्य प्रभृति लोकानां सर्वेषामीश्वरी भव ॥ २५ ॥
अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने!।
किं ते रामेण वैदेहि! कृपणेन गतायुषा ॥ २६ ॥
एतदुक्तञ्च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि।
अस्मिन् मुहूर्त्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥
अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा।
अब्रवीत् कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य तर्जती ॥ २८ ॥
बहून्यप्रतिरूपाणि वचनानि सुदुर्मते!।
अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि!॥ २९ ॥
न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्कृतम्।
आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् ॥ ३० ॥
रावणान्तःपुरे घोरे प्रविष्टा चासि मैथिलि!।
रावणस्य गृहे रुद्धा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता ॥ ३१ ॥

कृपणं दीनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
तर्जती तर्जयन्ती ॥ २८ ॥
अनुक्रोशो दया। मृदुत्वमल्पप्रमाणत्वम् ॥ २९ ॥
कालपुरस्कृतं कालोचितं नो वाक्यं न च कुरुषे नैतत्ते हितमिति शेषः। तदेवोपपादयति। आनीतासि इति ॥ ३० ॥

ततस्तां शिंशपां सीता राक्षसीभिः समावृता।
अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता ॥ १८ ॥
तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरवासिनीम्।
भर्त्सयाञ्चक्रिरे भीमा राक्षस्यस्ताः समन्ततः ॥ १९ ॥
ततस्तु विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना।
अब्रवीत् कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥
सीते! पर्य्याप्तमेतावद्भर्त्तुः स्नेहः प्रदर्शितः।
सर्व्वत्रातिकृतं भद्रे! व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥
परितुष्टा स्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः।
ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि! ॥ २२ ॥
रावणं भज भर्त्तारं भर्त्तारं सर्व्वरक्षसाम्।
विक्रान्तमापतन्तञ्च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥
दक्षिणं त्यागशीलञ्च सर्व्वस्य प्रियवादिनम्।

ततस्तन्मूलगमनानन्तरम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

निर्णतोदरी अतिनिम्नोदरी ॥ २० ॥

अतिकृतम् अतिमात्राचरणं श्रीरपि समैव ज्यायसीति लोकोक्तेरिति भावः। व्यसनं दुःखम् ॥ २१ ॥

मानुषो मनुष्यजात्युचितो विधिरनुष्ठानं ते त्वया कृतम्। एतावदेवालमित्यर्थः ॥ २२ ॥

सुरेशं वासवमिव ॥ २३ ॥

नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता।
तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥
सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः।
भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥
अवलीनः स निर्वाक्यो हनूमान् शिंशपाद्रुमे।
सीतां सन्तर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत् कपिः ॥ १४ ॥
तामभिक्रम्य संरब्धा वेपमानां समन्ततः।
भृशं संलिलिहुर्दीप्तान् प्रलम्बान् दशनच्छदान् ॥ १५ ॥
ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान्।
नेयमर्हति भर्त्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥
सा भर्त्स्यमाना भीमाभीराक्षसीभिर्वराङ्गना।
सा वाष्पमपमार्जन्ती शिंशपां तामुपागमत् ॥ १७ ॥

भैमी दमयन्ती नैषधं पतिं यथानुव्रता ॥ १२ ॥ १३ ॥

अवलीनश्छन्नः निर्वाक्यो मौनी शिंशपाद्रुमे स्थित इति शेषः। सीतां तर्जयन्तीः राक्षसीस्तद्वाक्यान्यशृणोत् ॥ १४ ॥

वेपमानां तामभिक्रम्य तत्समीपमागत्य संरब्धाः क्रुद्धास्ता राक्षस्यः दशनच्छदान् लिलिहुः लेहनं कुर्वन्ति स्म ॥ १५ ॥

परश्वधान् गृहीत्वोचुश्च नेयं रावणं भर्त्तारमर्हति अपितस्माकं भक्षणमेवार्हतीति भावः ॥ १६ ॥

भर्त्स्यमाना एवम्प्रकारेण पीड्यमानाभूदिति शेषः। तां शिंशपां हनूमदधिष्ठितशिंशपाम् अत्यन्तं तन्मूलसमीपमित्यर्थः ॥ १७ ॥

नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
यदिदं लोकविद्दिष्टमुदाहरत सङ्गताः ।
नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥
न मानुषी राक्षसस्य भार्य्या भवितुमर्हति ।
कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥
दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्त्ता स मे गुरुः ।
तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्य्यं सुवर्चला ॥ ९ ॥
यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति ।
अरुन्धती वसिष्ठञ्च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥
लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा ।
सावित्री सत्यवन्तञ्च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥
सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा ।

नेत्राभ्यामुपलक्षितेति शेषः। इदं वचनं युष्मद्वचोऽनङ्गीकारे मारणश्चेच्छीघ्रं तदेव क्रियतामित्यर्थकं वक्ष्यमाणम् ॥ ६ ॥

लोकविद्विष्टं लोकविद्विष्टपरपुरुषसङ्गार्थकम्। सङ्गताः समेताः किल्बिषं किल्बिषजनकार्थकम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गुरुरुपास्यदेवता सुवर्चला सूर्य्यपत्नी सूर्य्याभिमुखपुष्पवती काचिदौषधिरित्यन्वयः ॥ ९ ॥

अतिदुःखसमयेऽपि दृढ़व्रतत्वद्योतनायानेकसाध्वीनामुपन्यासो दृष्टान्तविषये इत्याहुः ॥ १० ॥ ११ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विकृताननाः ।
परुषं परुषानर्हामूचुस्तद्वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥
किन्त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोरमे ।
महार्हशयनोपेते न वा समनुमन्यसे ॥ २ ॥
मानुषे ! मानुषस्यैव भार्य्यात्वं बहुमन्यसे ।
प्रत्याहर मनो रामान्नैवं जातु भविष्यति ॥ ३ ॥
त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ।
भर्त्तारमुपसङ्गम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥
मानुषी मानुषं तन्तु राममिच्छसि शोभने ! ।
राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्लवं तमनिन्दिते ! ॥ ५ ॥
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा ।

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रत्याहर निवर्त्तय । एवं त्वदभीष्टं रामसङ्गमरूपं वस्तु जातु कदाचिदप्यतःपरं न भविष्यति । अत्र रामागमनस्य तव वा तत्र गमनस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः । यद्वातःपरं जातु कदाचिदप्येवं भावश्चेत् भवती न भविष्यति मारयाम इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

साधु ते तत्त्वतो देवि! कथितं साधु भामिनि!।
गृहाण सुस्मिते! वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

साधुकथितं साधु गृहाण न भविष्यसि मारयाम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सम्टद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम्।
अन्तःपुरं तदुत्सृज्य त्वामुपेष्यति रावणः ॥ १३ ॥
अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्।
असकृद्भीमवीर्य्येण नागा गन्धर्वदानवाः।
निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १४ ॥
तस्य सर्वसम्टद्धस्य रावणस्य महात्मनः।
किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्य्यात्वं नेच्छसेऽधमे ! ॥ १५ ॥
ततस्तां दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्।
यस्य सूर्य्यो न तपति भीतो यस्य स मारुतः।
न वाति स्मायतापाङ्गि ! किं त्वं तस्य न तिष्ठसे ॥ १६ ॥
पुष्पवृष्टिञ्च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात्।
शैलाः सुस्रुवुः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥ १७ ॥
तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि !।
किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्य्यार्थे रावणस्य हि ॥ १८ ॥

सर्वासां मध्ये बहुमतां महाभागाम् अतिभाग्यवतीं मन्दोदरीमपि त्यक्त्वा त्वामुपेष्यति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यस्य भीतः सूर्य्यो न तपतीत्यर्थः। न तिष्ठसे वशे इति शेषः ॥ १६ ॥

यदेच्छति तदा सुस्रुवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

भार्य्यार्थे भार्य्यात्वनिमित्तम् ॥ १८ ॥

मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६ ॥
पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः।
नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७ ॥
तस्य पुत्रो विशालाक्षि! रावणः शत्रुरावणः।
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्य्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥
मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि! वाक्यं किं नानुमन्यसे।
ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
विवृत्य नयने कोपात् मार्जारसदृशेक्षणा।
येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जितः ॥ १० ॥
तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्य्या भवितुमर्हसि।
वीर्य्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः।
बलिनो वीर्य्ययुक्तस्य भार्य्यात्वं किन्न लिप्ससे ॥ ११ ॥
प्रियां बहुमतां भार्य्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः।
सर्वासाञ्च महाभागां त्वामुपेष्यति रावणः ॥ १२ ॥

मरीचिरत्र्यङ्गिरसा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्यनुक्रान्तषट्प्रजापतीनां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तस्य पुत्र इत्यनेन कुलीनत्वं सूचितम् ॥ ८ ॥

किं किमर्थं ततः कुलनिरूपणानन्तरम् ॥ ९ ॥

येनेत्यनेन पराक्रमातिशयसूचनम् ॥ १० ॥

न लिप्ससे नेच्छसीत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ।

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ।
सन्दिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह ॥ १ ॥
निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते ।
राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥
ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ।
परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥
पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः ।
दशग्रीवस्य भार्य्यात्वं सीते ! न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥
ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ।
आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥
प्रजापतीनां षण्णान्तु चतुर्थोऽयं प्रजापतिः ।

शत्रून् रावयति हाहाशब्दं कारयति स शत्रुरावणः ॥ १ ॥ २ ॥
ततः परं रावणगमनादनन्तरम् । लोकोक्तौ वा परमिति ॥ ३ ॥
भार्य्यात्वं भार्य्याभावम् । न बहु मन्यसे मोहादिति शेषः ॥ ४ ॥
ततः सर्वसाधारणैतद्वाक्यप्रयोगोत्तरमेकजटा विशिष्याब्रवीत् ।
करतलोदरीम् अतुन्दिलामित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली।
प्रहसन् मेघसङ्काशो राक्षसः सन्न्यवर्त्तत ॥ ४३ ॥
प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम्।
ज्वलद्भास्करसङ्काशं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥
देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च तास्ततः।
परिवार्य्य दशग्रीवं प्रविशुस्ता गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥

स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां
प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः।
विहाय सीतां मदनेन मोहितः
स्वमेव वेश्म प्रविवेश रावणः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

समुत्क्षिप्तः अन्यतोऽपसारितः प्रहसन् धान्यमालिन्या उचितव्यवहारदर्शनेन अवशप्राप्तस्त्रीप्रहारापकीर्त्तिपरिहारेण च प्रसन्न इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रविशुः प्रविविशुः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ।
आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ॥ ३७ ॥
इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।
काममन्युपरीतात्मा जानकीं प्रतिगर्जत ॥ ३८ ॥
उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ।
परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
मया क्रीड़ महाराज ! सीतया किं तवानया ।
विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ! ॥ ४० ॥
नूनमस्यां महाराज ! न देवा भोगसत्तमान् ।
विदधत्यमरश्रेष्ठास्तव बाहुबलार्जितान् ॥ ४१ ॥
अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ।
इच्छतीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ४२ ॥

भो राक्षस्यो यूयं प्रत्येकं तथा कुरुत सर्वा मिलित्वा वा तथा कुरुत । प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकूलानुकूलव्यवहारैः । आवर्जयत आनुकूल्यं सम्पादयत॥ ३६ ॥ ३७ ॥

प्रतिगर्जत प्रत्यगर्जत् उपगम्य समीपमागम्य ततः अतिसन्तर्जनं दृष्ट्वा सीतायां दयेति शेषः । परिष्वज्य परिष्वङ्गेन प्रहारादिप्रवृत्तिं निरुध्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अमरश्रेष्ठाः इन्द्रादयो भोगसत्तमान्न विदधति नानुमन्यन्ते । दैववशतेयमदृष्टहीनेति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥
अनयेनाभिसम्पन्नमर्थहीनमनुव्रते !।
नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः सन्ध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥
इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः।
सन्ददर्श ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥
एकाक्षीमेककर्णाञ्च कर्णप्रावरणान्तथा।
गोकर्णीं हस्तिकर्णीञ्च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥
हस्तिपद्यश्वपद्यौ च गोपदीं पादचूलिकाम्।
एकाक्षीमेकपादीञ्च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥
अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम्।
अतिमात्रास्यनेत्राञ्च दीर्घजिह्वानखामपि।
अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ॥ ३५ ॥
यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी।
तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य वा ॥ ३६ ॥

वसन्त इव भूषितोऽपि श्मशानचैत्यप्रतिमः तदुभयवत् परिहार्य्यदर्शनः। चैत्यं वुधायतनम् अतएव भयङ्करः ॥ २९ ॥ ३० ॥

अनयेन अनीत्या युक्ताम्। अर्थहीनं प्रयोजनहीनं व्रतं रामं वा अनुव्रते इति सम्बोधनम्। ईदृशीं त्वां नाशयामि। सूर्य्य उदितः सन्ध्यां तत्कालिकमन्धकारमिव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एकाक्षीति द्विवपादानं व्यक्तिभेदात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः।
रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः॥ २५॥
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः।
अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः॥ २६॥
ताभ्यां सपरिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः।
शुशुभेऽचलसङ्काशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः॥ २७॥
तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः।
रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः॥ २८॥
स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्त्तिमान्।
श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयङ्करः॥ २९॥
अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः।

सिंहसत्त्वगतिः सिंहवत् सत्त्वं पराक्रमो गतिश्च यस्य सः। सिंहसंहनन इति पाठान्तरम्॥ २४॥

चलमग्रं यस्य तादृशमुकुटवान्॥ २५॥

श्रोणीसूत्रेण कटिसूत्रेण रशनयेत्यर्थः इन्द्रनीलनद्धमुखारक्तमणियुक्तत्वाच्च तस्य मेचकत्वं भुजङ्गो वासुकिः स हि नीलवर्ण इत्याहुः॥ २६॥

ताभ्यां प्रसिद्धपराक्रमाभ्यां भुजद्वयमेव सर्वदा। युद्धादौ स्वेच्छया दशभुजत्वमिति द्विवचनम्। वामदक्षेषु भुजत्वजात्यैकवचनमित्यन्ये॥ २७॥ २८॥

असन्देशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात्।
न त्वां कुर्मि दशग्रीव! भस्म भस्मार्हतेजसा ॥ २० ॥
नापहर्त्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः।
विधिस्तव बधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥
शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च।
अपोह्य रामं कस्माच्चिद्दारचौर्य्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥
सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः।
विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३ ॥
नीलजीमूतसङ्काशो महाभुजशिरोधरः।
सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान् दीप्तजिह्वोग्रलोचनः ॥ २४ ॥

ननु न पतिते न शौर्य्यवतीत्युक्तिर्यदि पातिव्रत्यमूला तर्हि त्वया निग्रहं कस्मान् न करोषीत्यत्राह,—असन्देशादिति। शापविषये रामाज्ञाभावात्। शापसामर्थ्येऽपि तपोनुपालनाद्धेतोरपि भस्मार्हेण भस्मजनकत्वशक्तिमता तेजसा स्वीयपातिव्रत्यतेजसा न भस्म कुर्मि करोमि ॥ २० ॥

अहं तस्य रामस्य भार्य्या त्वयाऽपहर्त्तुं न शक्याऽथापि यदयं विधि-रपहरणरूपविधिस्तव बधार्थाय दैवेन विहितोऽत्र न संशयः ॥ २१ ॥

शूरेणेत्याद्युपहासोक्तिः। अपोह्य मारीचमाययाऽपसार्य्य कस्माद्दारचौर्य्यं त्वया कृतं तस्मादत्यन्तमशूरस्त्वमित्युपहासः। चिदिति पाद-पूरणे ॥ २२ ॥ २३ ॥

मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः ।
त्वदन्यस्त्विह लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः ॥ १४ ॥
राक्षसाधम ! रामस्य भार्य्यामिततेजसः ।
उक्तवानसि यत् पापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥
यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितौ वने ।
तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच ! शशवत् स्मृतः ॥ १६ ॥
स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै चिपन्निह न लज्जसे ।
चक्षुषो विषये तस्य न यावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥
इमे ते नयने क्रूरे विकृते कृष्णपिङ्गले ।
क्षितौ न पतिते कस्मान् मामनार्य्य ! निरीक्षतः ॥ १८ ॥
तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च ।
कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप ! शीर्य्यति ॥ १९ ॥

मनसाऽपि कः प्रार्थयेत् किं पुनर्वचसेति भावः ॥ १४ ॥

यत्पापं मम शयनमारोहेत्यादिरूपम् । क्व गतो मोक्ष्यसे तत्साध्यसमूलनाशस्य त्वया परिहारोऽशक्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

दृप्तो मातङ्गः शशश्च यदा वने दैवात् सहितौ युयुत्सू भवतः तयोश्च शशो यथाऽतिक्षुद्रस्तथा रामेण संयुगे त्वं शशवत् क्षुद्रः रामो गजवदित्यर्थः ॥ १६ ॥

स त्वं रामात् अतिक्षुद्रः क्षिपन् निन्दन् इह तदसन्निधौ यावन्नोपगच्छसि तावदिह निन्दन् न लज्जसे इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

द्वाभ्यामूर्द्धन्तु मासाभ्यां भर्त्तारं मामनिच्छतीम्।
मम त्वां प्रातराशार्थे सूदाः छेत्स्यन्ति खण्डशः ॥ ९ ॥
तां भर्त्स्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम्।
देवगन्धर्वकन्यास्ता विषदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥
ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वक्त्रैस्तथापराः।
सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ॥ ११ ॥
ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम्।
उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्य्यगर्वितम् ॥ १२ ॥
नूनं न ते जनः कश्चिदस्मिन्निःश्रेयसि स्थितः।
निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् ॥ १३ ॥

प्रातराशः प्रातःकालिकं भोजनम् ॥ ९ ॥

देवगन्धर्वकन्याः सीतावदेव बलादाहृता इत्यर्थः ॥ १० ॥

ओष्ठप्रकारैः वराकोऽयं किं करिष्यति न भेतव्यमित्येवमोष्ठायोत्क्षेपणैर्नेत्रैर्द्राक्निमीलनोन्मीलनवद्भिः वक्त्रैः मुखचलनैः सीतामाश्वासयामासुः ॥ ११ ॥

आत्महितं रावणात्मनो हितम्। वृत्तेन सदाचारेण शौण्डीर्य्येण पतिशौर्य्येण च सञ्जातगर्वम् ॥ १२ ॥

अस्मिन्नगरे ते तव निःश्रेयसि अभ्युदयसम्पादने स्थितो जनो नूनं न कश्चिदस्ति। यस्मात्त्वामस्माद्विगर्हितात्कर्मणो न कोऽपि निवारयति ॥ १३ ॥

एतस्मात् कारणान्न त्वां घातयामि वरानने ! ।
बधार्हामवमानार्हां मिथ्याप्रव्रजने रताम् ॥ ५ ॥
परुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ।
तेषु तेषु बधो युक्तस्तव मैथिलि ! दारुण: ॥ ६ ॥
एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिप: ।
क्रोधसंरम्भसंयुक्त: सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥
द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृत: ।
तत: शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ! ॥ ८ ॥

ननु विपरीतं क्रोध एव किं न कामं रुणद्धि इत्यत्र कामस्योत्कृष्टत्वादित्याह,—वाम इति क्रूर इत्यर्थः। सव्ये कार्य्ये सुन्दरे च वाम इति कोषः। कामकार्य्यमेवाह,—यस्मिन्निति। परमक्रोधविषयेऽपि यत्र जने कामो निबध्यते तत्र जने अनुक्रोशो दयास्नेहश्च जायते। तस्मात् क्रोधात् काम उत्कटक्रूरत्ववानित्यर्थः ॥ ४ ॥

एतस्मादिति। उत्कटकामविषयत्वादित्यर्थः। मिथ्याप्रव्रजने निष्प्रयोजनमेव भोगत्यागरूपप्रव्रजनमार्गे रताम्। मिथ्याप्रव्रजिते इति पाठे रामे रतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अवधिः मासान् द्वादशभामिनीत्यारण्यकाण्डोक्तस्तन्मध्ये द्वौ मासाववशिष्टौ तौ मया रक्षणीयौ। यद्यपि वर्त्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गमेति सीता वक्ष्यति तथाप्यल्पान्तरत्वात् मासद्वयरक्षणोक्तिरविरुद्धा ॥ ८ ॥

द्वाविंशः सर्गः।

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः।
प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम्॥ १॥
यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा।
यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा॥ २॥
सन्नियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः।
द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः॥ ३॥
वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल निबध्यते।
जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते॥ ४॥

प्रियदर्शनां सीतां प्रति अनुनयोक्तिं कृत्वा ततो विप्रियमाहेति सम्बन्धः॥ १॥

लोके स्त्रीणां सान्त्वयिता पुमान् यथा यथा सान्त्वयति तथा तथा तत्तत्सान्त्वानुसारेण स स्त्रीणां वश्य इष्टो भवति। त्वयि तु यथा यथाहं प्रियं वक्ताऽभूवं तथा तथा त्वया परिभूत एवास्मीति शेषः॥ २॥

एवञ्च त्वद्विषये न्यायप्राप्तम् उत्पन्नं क्रोधं क्रोधकार्य्यं बधं त्वद्विषये समुत्थितः कामो नियच्छति निरुणद्धि। तत्र दृष्टान्तः द्रवत इति। अमार्गमासाद्य द्रवतो धावतो हयान् सुसारथिरिव॥ ३॥

असंशयं दाशरथेर्विमोक्षसे
महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

सत्यताम् । कालहतस्त्वमशनेः सम्बन्धान् महाद्रुम इव दाशरथे सम्बन्धाद्विमोक्ष्यसे प्राणानिति शेषः । विमोच्यसे इति पाठः पाठ इति कतकः ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

न हि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया।
शक्यं सन्दर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ २१ ॥
तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम्।
वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य विग्रहे ॥ २२ ॥
क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह।
तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ २३ ॥
गिरिं कुवेरस्य गतोऽथवालयं
सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः।

नरसिंहयोः शून्यमाश्रमं प्रविश्य यत् कृतं तदसाधुवृत्ति किलेत्यर्थः। गोचरं गतयोः मायामृगवृत्तान्तं ज्ञातुं गतयोः गोचरं वनप्रदेशं गतयोरिति वार्थः ॥ २० ॥

यस्माद्रामलक्ष्मणयोः गन्धमुपाघ्राय शार्दूलयोः सन्दर्शने शुनेव समक्षं स्थातुं त्वया न शक्यम् ॥ २१ ॥

तस्य अधमबलस्याधमकृत्यस्य च ते अग्रेऽपि ताभ्यां विग्रहे कलहे प्रसक्ते सति युगग्रहणं सहायसम्पत्तिरस्थिरा जनस्थानबलसहायसम्पत्तिवत्। तस्मात्तेन युद्धे तव निग्रह एव वृत्रसम्बन्धिन एकस्य बाहोर्द्वाभ्यामिन्द्रबाहुभ्यां युद्धे वृत्रबाहुपराजयवत्। वज्रच्छिन्नैकबाहुर्वृत्रो बहुकालमिन्द्रेण सहैकबाहुना युद्धं कृतवान् पराजितश्चेति भागवते प्रसिद्धम् ॥ २२ ॥

मे नाथः स राम इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

कुवेरस्यालयं कैलासं कैलासवरुणसभे ऊर्द्धाधस्सकललोकोप-

इह शीघ्रं सुपर्णाणो ज्वलितास्या इवोरगाः।
इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः॥ २५॥
रक्षांसि निहनिष्यन्तः पुर्य्यामस्यां न संशयः।
असम्पातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः॥ २६॥
राक्षसेन्द्रमहासर्पान् स रामगरुड़ो महान्।
उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान्॥ २७॥
अपनेष्यति मां भर्त्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः।
असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः॥ २८॥
जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले।
अशक्तेन त्वया रक्षः! कृतमेतदसाधु वै॥ २९॥
आश्रमं तत्तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः।
गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाऽधम!॥ ३०॥

रामलक्ष्मणलक्षितास्तन्नामाङ्का इत्यर्थः॥ २५॥

कङ्कवाससो बाणाः असम्पातमनवकाशम्। असम्बाधमिति पाठे राक्षससम्मर्दरहितम्॥ २६॥

राक्षसेन्द्ररूपान् महासर्पान्। उद्धरणांशेऽत्र उपमा वैनतेय इवेति॥ २७॥

न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघव इत्यस्योत्तरमाह,—अपनेष्यतीति॥ २८॥

हतस्थाने हतास्पदे॥ २९॥

विदितः सर्वधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः।
तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि॥ २०॥
प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम्।
मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्य्यातयितुमर्हसि॥ २१॥
एवं हि ते भवेत् स्वस्ति सम्प्रदाय रघूत्तमे।
अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो परां प्राप्स्यसि चापदम्॥ २२॥
वर्जयेत् वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम्।
त्वद्विधं न तु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः॥ २३॥
रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम्।
शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव॥ २४॥

कथमेवमपराद्धस्य मे तेन मैत्री तत्राह,—विदित इति। यतः सर्वधर्मज्ञ इति। शत्रुरपि शरणागतो रक्षणीय इति धर्मज्ञत्वेन शरणागतवत्सलत्वेन च विदितः प्रसिद्धः। अतस्तेन मैत्री भवतु तेन मैत्री प्राप्तकालेत्यर्थः॥ २०॥

अत एनं शरणागतवत्सलं त्वं प्रसादयस्व मां चास्मै निर्य्यातयितुं दातुमर्हसि॥ २१॥

सम्प्रदायेति मामिति शेषः॥ २२॥

मत्प्रत्यर्पणं विना सर्वथा तव जीवनं नास्तीत्याह,—वर्जयेदिति। त्वद्विधप्राणान्न नाशयेदित्यर्थः। राघवो न तु वर्जयेन्नाशयेदेव॥ २३॥

महास्वनं महान्तं नादम्। नादो हि कश्चिच्छब्दधर्मः प्रतिशब्दरूपः श्रोष्यसि यदि मां न ददासीति भावः॥ २४॥

अहमौपयिकी भार्य्या तस्यैव च धरापतेः।
व्रतस्नातस्य विद्येव विप्रस्य विदितात्मनः ॥ १७ ॥
साधु रावण! रामेण मां समानय दुःखिताम्।
वने वासितया सार्द्धं करेण्वेव गजाधिपम् ॥ १८ ॥
मित्रमौपयिकं कर्त्तुं रामः स्थानं परीप्सता।
बन्धञ्चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ १९ ॥

प्रलोभनाशक्यत्वमेव स्पष्टयति। उपधायेति। उपधानं कृत्वेति। सह शयित्वेति यावत्। कस्यचिदतत्त्वभूतस्य ॥ १६ ॥

औपयिकी योग्या। व्रतस्नातस्य ब्रह्मचर्य्यव्रतपूर्वकं कृतसमावर्त्तनस्य। यथाशास्त्रं मत्याशिग्रहणं कृतवतः विदितात्मनः ज्ञातस्वस्य तत्त्वज्ञात-पुरुषार्थसाधनस्य च तस्यैवाहं योग्या। विप्रस्य विद्येव ब्रह्मविद्येव ब्रह्मविद्या यथा ब्राह्मणस्यैवासाधारणं स्वं न्यायप्राप्तं तद्वत्। सन्न्यासे तस्यैवाधिकारात्। ब्रह्मविद्यायां ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति भावः। अन्ये तु विप्रपदं त्रैवर्णिकपरं त्रैवर्णिकस्यैव ब्रह्मविद्यायामधिकारः अतएव धीरस्येति क्वचित्पाठ इत्याहुः ॥ १७ ॥

हे रावण मां रामेण समानय तदेव ते साधु। वने वासितया कामुक्या करेण्वा सार्द्धं गजाधिपमिव। उपमानोपमेयवाक्ययोर्वैषम्यन्तु क्रुद्धविरहिणुक्तित्वान्न दोषावहम्। करेणुं गजाधिपेनेति तु वक्तु-मुचितम् ॥ १८ ॥

बुद्ध्यन्तरञ्चोपदिशति। मित्रमिति। स्थानं परीप्सता लङ्कां स्थिर-यिषता आत्मनो बन्धञ्च घोरं सकलं कुटुम्बपीड़ाकरमनिच्छता त्वया पुरुषर्षभोऽसौ रामो मित्रं कर्त्तुमौपयिकं युक्तम् ॥ १९ ॥

तथैव त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसङ्कुला।
अपराधात्तवैकस्य न चिराद्विनशिष्यति॥ १२॥
स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः।
अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः॥ १३॥
एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः।
दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः॥ १४॥
शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्य्येण धनेन वा।
अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा॥ १५॥
उपधाय भुजन्तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम्।
कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित्॥ १६॥

तथैवेति। राजापराधतोऽशेषप्रजानाशस्य लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः॥ १२॥

किञ्च। सज्जनोपदेशमशृण्वतो नाशं सज्जनानुमोदत इत्याह,—स्वकृतैरिति। स्वकृतैर्दुष्कृतैर्हन्यमानस्यावश्यप्राप्तनाशस्यादीर्घदर्शिनो भाव्यनर्थदर्शनासमर्थस्य विनाशे उपस्थिते भूतानि सर्वप्राणिनो नन्दन्ति॥ १३॥

एवं निराकृतास्त्वया क्लेशिताः सर्वे जनाः एतद्व्यसनं स्वबुद्धिप्राप्तनाशम्॥ १४॥

ऐश्वर्य्यं कुरु इत्यादि यदुक्तं रावणेन प्रलोभनाय तत्प्रत्याख्याति। शक्येति। अनन्याभिन्नत्वाभाववती॥ १५॥

इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्त्तसे।
यथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥
वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः।
राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम्।
समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥

अन्यथोभयोरपि धर्मलोप इति भावः। विपक्षे बाधकान्तरमप्याह,—अतुष्टमिति। निकृतिप्रज्ञं निकृतिर्न्यक्कारः साधुकृतधिक्कारस्तदास्पदप्रज्ञम्। पराभवमजयरूपम् ॥ ८ ॥

इह लङ्कानगरे सन्तः इहलोकपरलोकहितवक्तारो न वा नैव सन्ति सत्सु वा तेषु तान्नानुवर्त्तसे तत्समीपं न गच्छसि गतोऽपि वा न पृच्छसि। यथा ते विपरीता बुद्धिः आचारवर्जिता विहितकर्मविमुखी अविहितसम्मुखी च ॥ ९ ॥

सत्पुरुषत उपदेशसत्त्वेऽपि समूलोन्मूलनचिकीर्षुदैववशात्त्वं न शृणोषीत्याह,—वच इति। विचक्षणैर्भाविकार्य्यपर्य्यालोचनचतुरैः। पथ्यं हितोदर्कं वच उक्तमपि मिथ्याप्रणीतात्मा। तद्वचो मिथ्यावस्तुभूतमसारभूतमित्यश्रद्धया प्रणीतः प्राप्त आत्मा बुद्धिर्येन तादृशो राक्षसानामभावाय नाशाय न प्रतिपद्यसे न परिगृह्णासि ॥ १० ॥

ननु मया सज्जनोपदेशाग्रहे कुतो राक्षसनाशप्रसङ्ग इत्यत्रोत्तरं वक्तुं लोकस्थितिमाह,—अकृतेति। अकृतात्मानं सदुपदेशाग्राहिबुद्धिम् ॥ ११ ॥

अकार्य्यं न मया कार्य्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ ४ ॥
कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया।
एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणन्तं यशस्विनी ॥ ५ ॥
रावणं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत्।
नाहमौपयिकी भार्य्या परभार्य्या सती तव ॥ ६ ॥
साधु धर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर।
यथा तव तथान्येषां रक्ष्या दारा निशाचर! ॥ ७ ॥
आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम्।
अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चपलेन्द्रियम्।
नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥

सिद्धिं ब्रह्मलोकप्राप्तिम्। एकपत्न्या पतिव्रतया अकार्य्यं परपुरुषस्पर्शरूपम् ॥ ४ ॥

तं प्राप्तया विवाहसम्बन्धेनेति शेषः ॥ ५ ॥

पृष्ठतः कृत्वा पराहृत्य स्थित्वा। औपयिकी भोगभोग्या। तत्र हेतुः सती परभार्य्येति ॥ ६ ॥

धर्मं साध्विति पश्य साधूनां व्रतं चर यथा तव मन्दोदर्य्याः परपरिग्रहेण दुःखम् एवमन्येषामपि स्वदाराणां परपरिग्रहे दुःखमिति ज्ञात्वा अन्येषां दारा रक्ष्याः परिहार्य्याः ॥ ७ ॥

यथा स्वदाराणां स्वस्मिन्नेव रत्यैहामुत्र सुखमिति स्वस्य निश्चयस्तथा परेषामपीत्यर्थे आत्मानमेव दृष्टान्तीकृत्य स्वेष्वेव रम्यताम्

एकविंशः सर्गः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।
आर्त्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥ १ ॥
दुःखार्त्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी ।
चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥ २ ॥
तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ।
निवर्त्तय मनोमत्तः स्वजने प्रीयतां मनः ॥ ३ ॥
न मां प्रार्थयितुं युक्तस्त्वं सिद्धिमिव पापकृत् ।

तस्येति । दीनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

पतिमेव चिन्तयती प्रत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

तृणमन्तरतः कृत्वा । परपुरुषस्य साक्षात् सम्भाषणानर्हत्वात् । भूभ्यां किञ्चिदन्तर्धाय मूत्रादिविसर्जनवत् तृणान्तरेण तस्य मुखे प्रत्युत्तरदानम् । कथमस्य दुरात्मनो रजस्तमोभूतस्य मयि दुराशेति शुचिस्मिता । प्रत्युवाचेति पुनरभिधानं प्रकारविशेषकथनार्थम् । एतेन तृणीकृतप्राणतया तृणतुल्यतया रावणस्य ग्रहणाच्च निर्भयप्रत्युत्तरदानमिति बोधितम् । तदेवाह,—मत्तो मनो निवर्त्तय स्वजने प्रीयतां प्रीतिं कुरु । स्वजनः स्वभार्य्यादिः । क्रुद्धोक्त्या मनः पदादेः पौनरुक्त्यं न दोषभाक् । वर्णनीयमयीभावाच्च कवेरपि तादृशं न दोषाय ॥ ३ ॥

तानि लोकांश्च सुश्रोणि ! मया भुंच्व यथासुखम् ॥ ३३ ॥
न रामस्तपसा देवि ! न बलेन च विक्रमैः ।
न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४ ॥

पिब विहर रमस्व भुंच्व भोगान्
धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीञ्च ।
मयि लल ललने ! यथासुखन्त्वं
त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३५ ॥
कुसुमिततरुजालसन्ततानि
भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ।
कनकविमलहारभूषिताङ्गी
विहर मया सह भीरु ! काननानि ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
विंशः सर्गः ॥ २० ॥

ऐश्वर्य्यमाधिपत्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
प्रदिश देहि । अभितो मेदिनीमपि इष्टेभ्यो देहि । लल ईप्सावती भव । ललन्तु प्राप्तसमस्तेप्सिता भवन्तु । प्रह्विताटयम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

न हि वैदेहि! रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलभ्यते।
पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम्॥ २७॥
न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तमर्हति राघवः।
हिरण्यकशिपुः कीर्त्तिमिन्द्रहस्तगतामिव॥ २८॥
चारुस्मिते! चारुदति! चारुनेत्रे! विलासिनि!।
मनो हरसि मे भीरु! सुपर्णः पन्नगं यथा॥ २९॥
क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलङ्कृताम्।
त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम्॥ ३०॥
अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः।
यावत्यो मम सर्वासामैश्वर्य्यं कुरु जानकि!॥ ३१॥
मम ह्यसितकेशान्ते! त्रैलोक्यप्रवरस्त्रियः।
तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा॥ ३२॥
यानि वैश्रवणे सुभ्रु! रत्नानि च धनानि च।

द्रष्टुं वापि प्राप्तिस्तु दूरतरेत्यर्थः उपलभ्यते। व्यत्ययेन श्यन् प्रत्ययः समर्थो भवतीत्यर्थः। उपलप्स्यत इति पाठे समर्थो भविष्यतीत्यर्थः। पुरोबलाकैः अग्रेसरबलाकैः॥ २७॥

इन्द्रहस्तगतां कीर्त्तिं कीर्त्तितुल्यां भार्य्यामिन्द्रहृतां नारदमुखेन प्रार्थनया यथा हिरण्यकशिपुः प्राप्तवान् नैवं त्वां रामः प्राप्स्यतीति भावः। इयञ्च कथा भागवते प्रसिद्धेति तीर्थः॥ २८॥ २९॥

स्वेषु दारेषु मन्दोदर्य्यामपि॥ ३०॥

दृश्य मां क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम्।
सुप्रभान्यवसज्जन्तां तवाङ्गे भूषणानि हि ॥ २१ ॥
साधु पश्यामि ते रूपं सुयुक्तं प्रतिकर्मणा।
प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने! ॥ २२ ॥
भुंक्ष्व भोगान् यथाकामं पिब भीरु! रमस्व च।
यथेष्टञ्च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ २३ ॥
ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च।
मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललतां बान्धवस्तव ॥ २४ ॥
ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे! यशस्विनि!।
किं करिष्यसि रामेण सुभगे! चीरवासिना ॥ २५ ॥
निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः।
व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥

प्रत्यनीकेषु प्रतिसैनिकभावेषु ॥ २० ॥

प्रतिकर्म प्रसाधनम् अलङ्करणमिति यावत् ॥ २१ ॥

प्रतिकर्मणा युक्तं ते रूपं पश्यामि भाविकमचालङ्कारः। दाक्षिण्येन मद्विषयकक्षपया प्रतिकर्माभिसंयुक्ता भवेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

ललस्व ईर्ष्यां कुरु। मत्प्रसादात् मयि प्रसादात् ललन्त्याः मदीयाजनितप्रभावेण वर्द्धमानायाः ॥ २४ ॥

ऋद्धिं पराक्रमादिसम्पदं श्रियं धनादिसम्पदम् ॥ २५ ॥

निक्षिप्तविजयः निरस्तविजयसाधनः। अतएव गतश्रीत्वादिगुणः। जीवनस्यैव सन्देहे पराक्रमादिसम्भावना दूरत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

त्वां समासाद्य वैदेहि! रूपयौवनशालिनीम्।
कः पुनर्नातिवर्त्तेत साक्षादपि पितामहः॥ १४॥
यद्यत् पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने!।
तस्मिंस्तस्मिन् पृथुश्रोणि! चक्षुर्मम निबध्यते॥ १५॥
भव मैथिलि! भार्य्या मे मोहमेतं विसर्जय।
बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां ममाग्रमहिषी भव॥ १६॥
लोकेभ्यो यानि रत्नानि सम्प्रमथ्याहृतानि मे।
तानि ते भीरु! सर्वाणि राज्यञ्चैव ददामि ते॥ १७॥
विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम्।
जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि!॥ १८॥
नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत्।
पश्य मे सुमहद्वीर्य्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे॥ १९॥
असकृत् संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः।
अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः॥ २०॥

को नातिवर्त्तेत क्षुभ्येतेत्यर्थः। कः पुमानतिवर्त्ततेति पाठे काम-वशतामतिक्रम्य को वर्त्ततेत्यर्थः॥ १४॥

निबध्यते बद्धं जायते॥ १५॥

मोहं नैतद्दशा भविष्यामीति बुद्धिम्॥ १६॥ १७॥

तव हेतोस्त्वत्प्रीत्यर्थम्॥ १८॥

प्रतिबलो युद्धे जेता॥ १९॥

अस्थानेष्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥
विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च ।
विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥
महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च ।
गीतं नृत्यञ्च वाद्यञ्च लभ मां प्राप्य मैथिलि ! ॥ १० ॥
स्त्रीरत्नमसि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ।
मां प्राप्य हि कथं वा स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ! ॥ ११ ॥
इदं ते चारुसञ्जातं यौवनं ह्यतिवर्त्तते ।
यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः स्रोतस्विनामिव ॥ १२ ॥
त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्त्ता स विश्वकृत् ।
न हि रूपोपमा ह्यन्या तवास्ति शुभदर्शने ! ॥ १३ ॥

अधःशय्या भूशयनं नौपयिकानि न पुरुषार्थोपयुक्तानि ॥ ८ ॥ मां प्राप्य विचित्रमाल्यादीनि लभस्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अनर्हा भूषणानामिति शेषः । सुविग्रहे इति सम्बुद्धिः ॥ ११ ॥ अतिवर्त्तते अतिक्रम्य गच्छति । स्रोतस्विनो जलप्रवाहाः । स्रोतः तेन प्रवहज्जलम् । अतो भुङ्क्ष्व भोगानिति शेषः ॥ १२ ॥

रूपकर्त्ता दिव्यरूपस्रष्टा । त्वां कृत्वा निर्माय उपरतो दिव्यरूपनिर्माणाद्विरत इति मन्ये । उत्प्रेक्षायां हेतुः हि यतः तव रूपोपमा नास्ति । यदि पुनः स उत्तमरूपनिर्माणे यतेत न तथापि तवोपमेत्याशयः ॥ १३ ॥

स्वधर्मो रक्षसां भीरु! सर्वदैव न संशय:।
गमनं वा परस्त्रीणां हरणं सम्प्रमथ्य वा ॥ ५ ॥
एवञ्चैवमकामां त्वां न च स्प्रक्ष्यामि मैथिलि!।
कामं काम: शरीरे मे यथाकामं प्रवर्त्तताम् ॥ ६ ॥
देवि! नेह भयं कार्य्यं मयि विश्वसिहि प्रिये!।
प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भू: शोकलालसा ॥ ७ ॥
एकवेणी अध:शय्या ध्यानं मलिनमम्बरम्।

नान्य इत्याह,—स्वधर्म इति। तं स्वधर्ममाह,—गमनं वेति। आनुकूल्यं सम्पाद्येति शेषः। सम्प्रमथ्य बलात्कृत्य एवं स्वधर्मत्वात् मम नाधर्मः। बलात्कारे चास्वतन्त्रत्वात् स्त्रिया अपि न दोष इति भावः ॥ ५ ॥

एवञ्च एवमपि बलात्कारपक्षे तव मम च दोषाभावेऽपि तस्य पक्षस्य रसाभाससम्पादकत्वात्। अतएव अकामां अनेन प्रकारेण मयि कामरहितां त्वां मद्भिन्नेच्छावतीञ्च न च नतु स्प्रक्ष्यामि। एवञ्चेतदकामां त्वामिति पाठे एतद्रक्षोधर्मत्वम् एवञ्च एवमेव मदुक्तरीतिकमेव तथाप्युक्तप्रकारेण त्वामकामां न स्प्रक्ष्यामीत्यर्थः। नन्वेवं सति दुःसहा कामपीड़ा तव स्यात्तत्राह,—काममिति। कामो मन्मथः यथाकामं यथेच्छं कामं तद्विषयेच्छां प्रवर्त्ततां प्रवर्त्तयत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

अतः सर्वथा भयं न कार्य्यमित्याह,—देवीति। देवि सर्वान्तःपुरपूज्ये इह मयि मद्विषये प्रणयस्व सम्माननं कुरु। सम्मानने नयतेरात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

विंशः सर्गः ।

स तां परिवृतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ।
साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥
मां दृष्ट्वा नागनासोरु ! गूहमाना स्तनोदरम् ।
अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥
कामये त्वां विशालाक्षि ! बहु मन्यस्व मां प्रिये ! ।
सर्वाङ्गगुणसम्पन्ने ! सर्वलोकमनोहरे ! ॥ ३ ॥
नेह किञ्चिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः ।
व्यपसर्पतु ते सीते ! भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥

परिवृतां राक्षसीभिरिति शेषः । साकारैः साभिप्रायैः आकारस्त्विङ्गिताकृती । न्यदर्शयत् स्वाभिप्रायमिति शेषः ॥ १ ॥

नागो गजः स्तनोदरं गूहमाना भयादिव । भयादेवात्मानं स्वशरीरमदर्शनं नेतुमिच्छसि । तत् किमिति शेषः ॥ २ ॥

नैवं भीतिर्मत्तस्ते युक्तेत्याह,—कामये इत्यादि ॥ ३ ॥

किमिदानीं मदतिरिक्तपुरुषान्तरजं तव भयम् उत मम स्पर्शे धर्महानिजम् । नाद्य इत्याह,—नेहेति । मत्तः मदागमनात् समुत्थितं पुरुषान्तरागमनसम्भावनया जातं भयं व्यपसर्पतु । अन्येषामभावात् ॥ ४ ॥

समीक्ष्यमाणां रुदतीमनिन्दितां
सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् ।
अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं
प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

मानां प्रार्थयन्तीम् । अतएव भावेनान्तरध्यानेन दृश्यतामिव । एवार्थे इव । स्वकुलदेवतामेवोद्दिश्य प्राञ्जलिं कृतनमस्काराम् ॥ २१ ॥

क्रोधेन रोदनेन वा ताम्रे प्रान्ते शुक्ले लोचने यस्यास्ताम् । वधाय तावन्मात्रफलकमेव नतु स्नेहफलकमिति तात्पर्य्यम् ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्रावितामिव।
परया मृजया हीनां कृष्णपक्षे निशामिव॥ १६॥
सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम्।
तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम्॥ १७॥
गृहीतां लाड़ितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम्।
निःश्वसन्तीं सुदुःखार्त्तां गजराजवधूमिव॥ १८॥
एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः।
नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव॥ १९॥
उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च।
परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम्॥ २०॥
आयाचमानां दुःखार्त्तां प्राञ्जलीं देवतामिव।
भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम्॥ २१॥

विस्रावितां रोधोभङ्गादिना अन्यतः प्रापितजलाम् अतएव शुष्कां मृजया अङ्गशुद्ध्या हीनाम्॥ १६॥ १७॥

गृहीतां धृतां पश्चात् स्तम्भे लाड़ितां बद्धाम्। कश्चित्तु गृहीतामालितामिति पठित्वा आलिताम् आलानितामित्यर्थमाह॥ १८॥

अयत्नत इति। केशसंस्काराभावादयत्नतः सिद्धये इति शेषः॥ १९॥

अल्पाहारां जलमात्राहाराम्। अस्नातया अन्नस्य गृहीतुमशक्यत्वात्। देवराजतः पायसलाभेन तदनपेक्षणाच्च॥ २०॥

तपोधनत्वादेव रघुमुख्यस्य सकाशात् दशग्रीवपराभवम्। आयाच-

सन्नामिव महाकीर्त्तिं श्रद्धामिव विमानिताम्।
प्रज्ञामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव॥ ११॥
आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव।
दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव॥ १२॥
पौर्णमासीमिव निशां तमोग्रस्तेन्दुमण्डलाम्।
पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव॥ १३॥
प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम्।
वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव॥ १४॥
उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम्।
हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम्॥ १५॥

वृत्तमाचारः शीलं सत्स्वभावस्तद्युते। विहितकर्मानुष्ठानवति च कुले जातां तादृश एव कुले पुनःसंस्कारं पाणिग्रहणसंस्कारमापन्नामपि दुष्कुले जातामुत्पन्नां तत्रैव प्राप्तसंस्कारामिव च मलिनां स्थिताम्। स्त्रीणां विवाहस्यैवोपनयनवत् द्वितीयजन्मस्थानत्वादिति भावः॥ १०॥

सन्नां क्षीणां विमानिताम् अनादृताम्॥ ११॥

आयती धनादिप्राप्तिः आज्ञा राज्ञ इति शेषः। दिशं काले उत्पातकाले। पूजां देवपूजाम्॥ १२॥

पौर्णमासीं तत्सम्बन्धिनीम्। तमः राहुः॥ १३॥

प्रभां रविप्रकाशम्। तमोऽन्धकारः परामृष्टां वेदवैरिभिरहितपतितैराक्रान्ताम्॥ १४॥

उत्कृष्टानि त्रुटितानि पर्णानि कमलानि यस्याः सा॥ १५॥

मलमण्डनदिग्धाङ्गीं मण्डनार्हाममण्डनाम्।
मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च॥ ६॥
समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः।
सङ्कल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः॥ ७॥
शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम्।
दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम्॥ ८॥
चेष्टमानामथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव।
धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना॥ ९॥
वृत्तशीले कुले जातामाचारवति धार्मिके।
पुनःसंस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले॥ १०॥

मलेन मण्डनस्थानेषु दिग्धाङ्गीं रूषिताङ्गीम्। चित्राङ्गीमिति पठित्वा मलरूपेण मण्डनेन चित्राङ्गीं कर्बुरामित्यर्थं तीर्थ आह,—सन्नग्रासित्वादुचितैव तस्य मलेऽपि मण्डनत्वबुद्धिः। ईदृशीं यां ददर्श सा पङ्कदिग्धा मृणालीव विभाति न विभाति च स्वरूपशोभया विभाति मलावरणाच्च न विभातीत्यर्थः॥ ६॥

सङ्कल्पस्तच्चिन्तनं तद्रूपाश्वसंयुक्तैर्मनोरथैः रामसमीपं यान्तीमिव॥ ७॥

अपश्यन्तीं तामिव॥ ८॥

आविष्टां मन्त्राद्यवरुद्धाम्। धूप्यमानां सन्तप्यमानाम्। धूमवर्णेन केतुना॥ ९॥

एकोनविंशः सर्गः ।

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता ।
रूपयौवनसम्पन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥
ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।
प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥
ऊरुभ्यामुदरं छाद्य बाहुभ्याञ्च पयोधरौ ।
उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥
दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ।
ददर्श दीनां दुःखार्त्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥
असंवृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् ।
छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ॥ ५ ॥

ततः हनूमतः प्लवनानन्तरम् । तस्मिन्नेव काले अपररात्ररूपे आगमनकाल एव रावणं दृष्ट्वा ततोऽनन्तरं प्रावेपत ॥ १ ॥ २ ॥

यदत्युपविष्टाऽभूत् । भीतस्वभावोक्त्या स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३ ॥

सन्नां शीर्णां शीर्णनौस्थं जनमिवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

असंवृतायाम् । आस्तरणरहितायां संशितव्रतां रावणवधाय तीक्ष्णव्रतमिव कुर्वाणाम् ॥ ५ ॥

स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम्।
दिदृक्षुरसितापाङ्गीमुपावर्त्तत रावणः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

स्तथापि तस्य रावणस्य तेजसा निर्द्धूतः तस्य पुरोवस्थातुमशक्नुवन् पत्रे पत्रबहुले अतएव गुह्यान्तरे शाखान्तरे सक्तः स्थितस्तत्राप्यत्यल्पशरीरतया संवृतो गुप्तोऽभवत्। सर्वमायातिरस्कारकमायावतस्तस्य दृष्टपथे मायया अल्पशरीरादिमत्त्वेन स्थातुमशक्यत्वादेवं करणम् ॥ ३२ ॥

उपावर्त्तत समीपं प्राप्तः ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः ।
तन्मृगद्विजसङ्घुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥
क्षीबो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः ।
तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥
वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ।
तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥ २९ ॥
रावणोऽयं महाबाहुरिति सञ्चिन्त्य वानरः ।
सोऽयमेव पुरा शेते पुरमध्ये गृहोत्तमे ।
अवप्लुतो महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ३० ॥
स तथाऽप्युग्रतेजाः स निर्धूतस्तस्य तेजसा ।
पत्रे गुह्यान्तरे सक्तो मतिमान् संवृतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

पत्रविटपे निबिडपत्रशाखायां विध्यातुम् अयममुक इति विशेषेण ज्ञातुम् । निध्यातुमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रमदानां क्रीड़ार्हं वनं प्रमदावनम् ॥ २७ ॥

शङ्कुकर्णनामा तद्वनरक्षी राक्षसः तेन विश्रवसः पुत्रो राक्षसो रावणो दृष्टः । नान्येन केनापि पुरुषेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

यः पुरमध्ये पुरा शेते शयितः । सोऽयमेवेत्यन्वयः तस्माद्रावणोऽयमिति सञ्चिन्त्य अवप्लुतः स्वाश्रितशाखायाः अत्यूर्द्ध्वशाखान्तरे इति शेषः ॥ ३० ॥

यद्यपि सः समुद्रलङ्घनकर्त्ता स मारुतात्मजो हनूमान् उग्रतेजा-

दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम्।
गन्धतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः॥ २२॥
कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम्।
समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम्॥ २३॥
मथितामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम्।
सपुष्पमवकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे॥ २४॥
तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पशतावृतः।
समीपमुपसंक्रान्तं विज्ञातमुपचक्रमे॥ २५॥
अवेक्षमाणस्तु तदा ददर्श कपिकुञ्जरः।
रूपयौवनसम्पन्ना रावणस्य वरस्त्रियः॥ २६॥

द्वारदेशम् अशोकवनिकाप्राकारदेशम्॥ २१॥

दीपिकाभिर्भासितं रात्रिशेषसत्त्वात्। द्वादश्यां यामावशिष्टरात्रौ चन्द्रस्यास्तगमनाच्च॥ २२॥

जिह्मादिगुणके ईक्षणे यस्य तम्। समक्षं प्रत्यक्षं कन्दर्पमिव स्थितम्। अपविद्धशरासनं त्यक्तेक्षुचापम्॥ २३॥

अमृतं पयः मथितपयः फेनवच्छुक्ला आभा यस्य तत्। अरजः धौतं सपुष्पं पुष्पमालासहितं विमुक्तं विश्लिष्टमुक्तावन्तम्। यदा स्थानात् च्युतम् अङ्गदे सक्तं वस्त्रम् अवकर्षन्तम् अङ्गदादाकृष्य यथा-स्थाने स्थापयन्तम्। सपुष्पमवकर्षन्तमित्येव पाठः। तीर्थस्तु एतद्योजना-शक्त्या सलीलमवकर्षन्तमिति पाठं कल्पयति॥ २४॥

व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः ।
समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा ॥ १६ ॥
घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः ।
स्वेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः समाल्याकुलमूर्द्धजाः ॥ १७ ॥
प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्य्यो मदिरलोचनाः ।
बहुमानाच्च कामाच्च प्रियभार्य्यास्तमन्वयुः ॥ १८ ॥
स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः ।
सीतासक्तमना मन्दो मन्दाञ्चितगतिर्बभौ ॥ १९ ॥
ततः काञ्चीनिनादञ्च नूपुराणाञ्च निःस्वनम् ।
शुश्राव परमस्त्रीणां कपिर्मारुतनन्दनः ॥ २० ॥
तञ्चाप्रतिमकुर्वाणमचिन्त्यबलपौरुषम् ।
द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २१ ॥

पानस्य पूर्णां पानेन पूर्णां शेषे यस्ती । भ्राजतीं देदीप्यमानाम् । दक्षिणा अनुकूला ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

व्याविद्धाः स्थानादीषच्चलिताः । सम्यगामृदितोऽमृष्टो वर्णकोऽनुलेपनं यासां ताः ॥ १६ ॥

समाल्याः सपुष्पा आकुलाः मूर्द्धजा यासां ताः ॥ १७ ॥

मदिरलोचनाः मदकरवीक्षणाः बहुमानाद्बहुसम्मानात् । कामात् स्नेहात् ॥ १८ ॥

मन्दो दुर्मतिः मन्दं यथा तथाञ्चिता गतिर्यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥

अङ्गनाः शतमात्रन्तु तं व्रजन्तमनुव्रजन्।
महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः॥ १०॥
दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः।
वालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः॥ ११॥
काञ्चनैश्चैव भृङ्गारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः।
मण्डलाग्रा वृसीश्चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः॥ १२॥
काचिद्रत्नमयीं पात्रीं पूर्णां पानस्य भ्राजतीम्।
दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना॥ १३॥
राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम्।
सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ॥ १४॥
निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमस्त्रियः।
अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव॥ १५॥

अङ्गनाशतमात्रमित्यवधारणे इति कतकः। देवादियोषितो महेन्द्रमिव पौलस्त्यं रावणम् अनुव्रजन् अडभाव आर्षः॥ १०॥

काञ्चनीः काञ्चनदण्डाः वालव्यजनहस्ता इत्यस्यान्वव्रजन्निति शेषः। तालवृन्तानीत्यस्य जगृहुरिति। अनेन लङ्कायां हेमन्तशिशिरयोरपि शीताभावो ध्वनितः॥ ११॥

भृङ्गारैः कलशैः धत्तूरकुसुमसदृशजलपात्रैरित्यर्थ इति तीर्थः। मण्डलाग्रावृत्तपर्य्यन्ताबृसीरासनविशेषान्। तपस्विनामिमे वृष्यादिना अस्य तु स्वर्णमेति विशेषः॥ १२॥

तां नगैर्विविधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥
वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् ।
सदा मत्तैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुतैः ॥ ७ ॥
ईहामृगैश्च विविधैर्वृतां दृष्टिमनोहरैः ।
वीथीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाम् ॥ ८ ॥
नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् ।
अशोकवनिकामेव प्राविशत् सन्ततद्रुमाम् ॥ ९ ॥

भृशं नियुक्तः गाढाभिनिवेशितचित्तः । कामं कामवेगम् । ईदृशेषु तीर्थस्यान्यथा योजनं भ्रान्त्यैव । रजस्तमोगुणाविष्टस्य भगवन्माया-मोहितस्याकृत्येष्वेव प्रवृत्तेः । तथा क्रियमाणं भगवद्ध्यानमपि पापभोगो-त्तरं जन्मान्तरे उत्तमफलायेति बोध्यम् । अतएव ऋत्ताश्वमेधनाम्नो राज्ञो दानस्तावको ऋङ्मन्त्रः । न युष्मेवाजबन्धवो निनित्सुश्च न मर्त्यः । अवद्यमधि दीधरत् इति । तस्यार्थः वाजमित्यन्न नाम अन्नदानेन ये सर्वेषां बन्धवस्तेषां सम्बोधनम् । हे वाजबन्धवः । युष्मे युष्मासु अधि सप्तम्यर्थानुवादी अधिः निनित्सुश्च निन्दनेच्छाशीलोऽपि मर्त्यः अवद्यं न दीधरत् न धारयति । भगवदनुसन्धानेनैव निष्पापत्वादिति । एवञ्च भगवतो निन्दावबद्धभावेन ध्यानमपि नरकभोगोत्तरं जन्मान्तरे उत्तम-फलायातएवास्य मरणोत्तरं चतुर्थचतुर्युग्यां चेदिराजकुले जन्म । चतुर्विंशतिचतुर्युग्यां रामावतार इति हरिवंशोक्तेः । तावत्पर्यन्तञ्चै-तत्पापफलभोग इत्यर्थायातमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वीथीः अशोकवनिकामार्गगमनवीथीः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ।
विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशाऽभवत् ॥ १ ॥
षड़ङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ।
शुश्राव ब्रह्मघोषान् स विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥
अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ।
प्राबोध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥
विबुध्य तु महाभागो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४ ॥
भृशं नियुक्तस्तस्याञ्च मदनेन मदोत्कटः ।
न तु तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥ ५ ॥
स सर्वाभरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ।

तथेति । किञ्चिच्छेषा अपरयाममात्रशेषा । विचिन्वतस्तस्याः स्पष्टदर्शनाय राक्षसोनिद्रारूपमवसरमन्वेषयतः ॥ १ ॥

विरात्रे रात्रिविपर्य्यासे अपररात्र इत्यर्थः । ब्रह्मरक्षसां ब्रह्मवेदस्तज्ज्ञरक्षसाम् । तदेव स्पष्टीकृतं षड़ङ्गेत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥

निद्रावशादेव स्रस्तमाल्याम्बरधरः ॥ ४ ॥

दहन्तीमिव निःश्वासैर्वृचान् पल्लवधारिणः ।
सङ्घातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९ ॥
तां चामां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् ।
प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥
हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् ।
मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥
नमस्कृत्वाथ रामाय लक्ष्मणाय च वीर्य्यवान् ।
सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान् संवृतोऽभवत् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

दुःखस्य दुःखसागरस्य अत्राधेयेनाधारनिगरणम् ॥ २९ ॥

चामां कृशाम् । विनाभरणशोभिनीम् आभरणानुग्रहमनपेक्ष्यैव सौन्दर्य्येण शोभमानाम् ॥ ३० ॥

राघवं नमश्चक्रे इति । भगवतो राघवस्यानुग्रहादेवेयं मया दृष्टेति पुनः पुनः स्मृत्वा नमस्कारः ॥ ३१ ॥

संवृतोऽभवत् । राक्षसीनां दर्शनपरिहाराय सूक्ष्मरूपमवलम्ब्य वृक्षमूलसमीपशाखासु निलीनोऽभवत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

क्लिष्टरूपा मसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम्।
स तां भर्तृहिते युक्तामयुक्तां रक्षसां वशे ॥ २३ ॥
अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम्।
ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ॥ २४ ॥
ददर्श हनुमांस्तत्र लतामकुसुमामिव।
सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलङ्कृता।
मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति च न भाति च ॥ २५ ॥
मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम्।
संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २६ ॥
तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा।
रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७ ॥
तां दृष्ट्वा हनुमान् सीतां मृगशावनिभेक्षणाम्।
मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः ॥ २८ ॥

असंस्पर्शाद्भर्तृस्पर्शाभावात्। अतएवायुक्ताम्। वीणावादकवादन-क्रियारहितां वल्लकीं वीणामिव स्थिताम्। अयुक्तां रक्षसां वशे रक्षोऽधीनत्वेऽयोग्याम् ॥ २३ ॥

शोकसागरमाप्लुतां तत्र मग्नाम्। ताभिः राक्षसीभिः सग्रहां क्रूरग्रहाविष्टाम् ॥ २४ ॥

अकुसुमलतासादृश्यमाभरणत्यागात्। वपुषा स्वरूपीयसहजसौन्दर्येण। कारकदीपकमाद्यालङ्कारः समुच्चयश्च ॥ २५ ॥ २६ ॥

भर्तृतेजसा भर्तृपराक्रमानुसन्धानेनादीनहृदयाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥ १७ ॥
स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य्य वनस्पतिम्।
तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ १८ ॥
लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनूमान् जनकात्मजाम्।
निष्प्रभां शोकसन्तप्तां मलसङ्कुलमूर्द्धजाम् ॥ १९ ॥
क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव।
चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्त्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥
भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्त्तृवात्सल्यभूषिताम्।
राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१ ॥
वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव।
चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ २२ ॥

सुरामांससदाप्रियाः सुरामांसे सदाप्रिये यसां ताः ॥ १६ ॥ १७ ॥

स्कन्धवन्तं प्रशस्तशाखोपशाखावन्तं वृक्षं शिंशपावृक्षम्। परिवार्य्य तन्मूलादीषद्दूरे आसीनाः स्थितास्तस्याधस्तात्तन्मूलसमीपे ॥ १८ ॥ १९ ॥

दिवश्च्युतां भूमौ पतितां तारामिव। चारित्रव्यपदेशः पातिव्रत्यजकीर्त्तिः भर्त्तृदर्शनं दुर्गतं दुर्लभं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥

उत्तमभूषणजशोभाहीनामपि भर्त्तृवात्सल्येन तत्प्रियत्वेन शोभावतीम्। विनाकृतां रहिताम् ॥ २१ ॥

पयोदान्ते वर्षान्ते अनेन दुःखस्यात्यल्पावशिष्टत्वं सूच्यते ॥ २२ ॥

गजोष्ट्रहयपादाश्च निखातशिरसोऽपराः ॥ १० ॥
एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्वकर्णिकाः ।
गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥
अतिनासाश्च काश्चिच्च तिर्य्यक्नासा अनासिकाः ।
गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्रासनासिकाः ॥ १२ ॥
हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः ।
अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥
अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वाननास्तथा ।
अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः ॥ १४ ॥
हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः ।
शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥
करालधूम्रकेशिन्यो राक्षसीर्विकृताननाः ।
पिबन्ति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः ॥ १६ ॥
मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः ।

निखातशिरसः कबन्धवदुरःप्रदेशगतशिरसः ॥ १० ॥
हरिकर्णीः सिंहकर्णीः ॥ ११ ॥
गजसन्निभनासाः शुण्डादण्डोपेतनासाः ॥ १२ ॥
पादचूलिकाः पादे संलग्ना चूड़ा शिरःकेशा यासां ताः । पादे वा चूड़ाकाराः केशा यासां ताः । अतिमात्रम् अतिप्रमाणम् ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥

एकाक्षीमेककर्णाञ्च कर्णप्रावरणां तथा ।
अकर्णां शङ्कुकर्णाञ्च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥
अतिकायोत्तमाङ्गीञ्च तनुदीर्घशिरोधराम् ।
ध्वस्तकेशीं तथा केशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥
लम्बकर्णललाटाञ्च लम्बोदरपयोधराम् ।
लम्बोष्ठीं चिबुकोष्ठीञ्च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥
ह्रस्वां दीर्घाञ्च कुब्जाञ्च विकटां वामनां तथा ।
करालां भुग्नवक्त्राञ्च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८ ॥
विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ।
कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९ ॥
वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखाः ।

दिदृक्षमाणः प्रकटतया तां द्रष्टुमिच्छुः ॥ ४ ॥

कर्णप्रावरणामिति विशालकर्णीम् । मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ऊर्द्ध्वमुखनासाम् ॥ ५ ॥

अतिकायोत्तमाङ्गीम् अतिप्रवृद्धोपरिभागदेहवतीम् । तनुदीर्घशिरोधराम् अस्थूलदीर्घग्रीवामित्यर्थः । शरीरकेशैः कम्बलधारिणीमिव ॥ ६ ॥

चिबुके सम्बद्धः ओष्ठो यस्यास्ताम् ॥ ७ ॥

विकटां वक्रशरीराम् । करालां भयङ्करकृष्णवर्णाम् ॥ ८ ॥

विकृतत्वादिगुणाश्च या राक्षस्यस्तत्र स्थितास्ता ददर्शेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । कूटोऽयस्कारकूटाभः आयुधविशेषः ॥ ९ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

ततः कुमुदखण्डाभो निर्मलं निर्मलोदयः ।
प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥
साचिव्यमिव कुर्वन् स प्रभया निर्मलप्रभः ।
चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥
स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥
दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनूमान् मारुतात्मजः ।
स ददर्श विदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४ ॥

ततस्तद्दिनापगमोत्तरं कुमुदखण्डं कुमुदसमूहस्तदाभः श्वैत्येन निर्मलं नभो जगाम। नभसो निर्मलत्वं स्वच्छनीलवर्णत्वम् अतएवाह,—हंसो नीलमुदकमिवेति। नभसो नीलत्वं प्रतीत्या कविसम्प्रदायेन च बोध्यम्। नभो जगाम किञ्चिन्नभउपरिभागं जगामेत्यर्थः ॥ १ ॥

साचिव्यमिव। सीतादर्शनादौ प्रभया स्वकान्त्या साचिव्यमिव साहायकमिव। दिवाभागे क्वचिदेकान्तप्रदेशे स्थितत्वान्निद्राद्याकुलत्वाच्च न सम्यक् राक्षसीनां सीतायाश्च दर्शनं रात्रौ चन्द्रोदये सति तु पुनः समीपदेशे आगत्य स्थितस्य सम्यक् सर्वदर्शनम् ॥ २ ॥

शोकभारैर्न्यस्ताम् अधो नीतामिव निमज्जमानामिव ॥ ३ ॥

इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य
सीतेयमित्येव तु जातबुद्धिः।
संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे
बली हरीणामृषभस्तरस्वी॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
षोड़शः सर्गः॥ १६ ॥

सीतेयमित्येव इयं सीतैवेति जातबुद्धिस्तामेव बुद्धिं संश्रित्य ततः परानुष्ठेयचिकीर्षया तस्मिन् शिंशपावृक्षे एव निषसाद। तद्रात्रिशेषं परदिनञ्च स्थित इत्यर्थः। एवञ्च स रावणान्तःपुरा सर्वापि लङ्का यामत्रयेण समुद्रलङ्घनदिनरात्रावेव विचिता। तुर्य्ये यामेऽशोकवनिकाप्रवेश इति बोध्यम्॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे षोड़शः सर्गः॥ १६ ॥

या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम्।
सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः
संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥
हिमहतनलिनीव नष्टशोभा
व्यसनपरम्परया निपीड्यमाना।
सहचररहितेव चक्रवाकी
जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥
अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः
शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः।
हिमव्यपायेन च शीतरश्मि-
रभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥

क्षितितुल्या क्षमा यस्याः सा। दृष्टिमात्रेण रावणस्याभस्मीकरणात्। संरक्ष्यते परैरनपहाराय गोप्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

कृपणां शोच्याम् ॥ ३० ॥

न केवलमशोक एव शोकजनकश्चन्द्रोऽपीत्याह,—हिमव्यपायेन वसन्तसमीपप्राक्कालेनोपलक्षितः। यद्वा लङ्कायां हिमव्यपायेन शीताभावेनाभ्युत्थितोऽतिप्रकाशतया स्थितः। अतएव नैकसहस्ररश्मिः। अभ्युत्थितः उदयं प्राप्तः। शीतरश्मिश्च शोकं जनयति इत्यनुकर्षः ॥ ३१ ॥

कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च।
धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४ ॥
नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान् पुष्पफलद्रुमान्।
एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥
भर्त्ता नाम परं नार्य्याः शोभनं भूषणादपि।
एषा हि रहिता तेन शोभनार्हा न शोभते ॥ २६ ॥
दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः।
धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥
इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम्।
सुखार्हां दुःखितां ज्ञात्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥
क्षितिक्षमा पुष्करसन्निभेक्षणा

काम्यन्त इति कामाः भुज्यन्त इति भोगाः स्रक्चन्दनादयस्तैस्त्यक्ता। तत्समागमकाङ्क्षिणी इति जीवन्तमानन्दो वर्षशतादपीति न्यायेनेति भावः ॥ २४ ॥

राक्षस्यः राक्षसीरित्यर्थः। एकस्मिन् लक्ष्ये तिष्ठति तादृशं हृदयं यस्याः सा किं तदेकं लक्ष्यं तत्राह,—नूनं राममेवेति ॥ २५ ॥

राममेवेत्यत्र बीजमाह,—भर्त्ता नामेति। शोभनं शोभा ॥ २६ ॥

एतदेकहृदयत्वज्ञानादेव रामः प्रभुर्यज्जीवनरूपं दुःखेनावसादनाभावरूपञ्च दुष्करं कुरुते ॥ २७ ॥

ममापि तिर्य्यग्योनेरपि विषयानभिज्ञस्यापि ॥ २८ ॥

इयं सा दयिता भार्य्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥
सर्वान् भोगान् परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता।
अचिन्तयित्वा कष्टानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥
सन्तुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणापरा।
या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥
सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी।
सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥
इमान्तु शीलसम्पन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः।
रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥
अस्या नूनं पुनर्लाभात् राघवः प्रीतिमेष्यति।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥

यच्छेषतयैवं प्राशस्त्यं दर्शितं तस्य कालस्य दुरतिक्रमत्वमाह,—इयं सेति राक्षसीवशमागता कालप्राबल्यादिति भावः। फलमत उपपत्तेरिति व्याससूत्रेणापि कालात्मनो भगवतः एव कर्मफलप्रापणसामर्थ्यं दर्शितम् ॥ १८ ॥

भर्तृस्नेहबलात्कृता बलात् प्रवर्त्तिता ॥ १९ ॥

भर्तृशुश्रूषणापरा। सन्नन्तात् स्वार्थे णिचिण्यासश्रन्थेति युच् ॥ २० ॥

पूर्ववदेवाह,—सेयमिति यातनां राक्षसीभिः सम्पाद्यमानतीव्रदुःखम् अनर्थानामापदाम् ॥ २१ ॥

शीलसम्पन्नाम् इष्टशदुःखेऽपि चारित्र्यप्रच्यवरहितां प्रमथितां प्रमथितामपि। प्रपा पानीयशाला ॥ २२ ॥ २३ ॥

यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्त्तयेत्।
अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥
राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा।
त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात् कलाम् ॥ १४ ॥
इयं सा धर्मशीलस्य जनकस्य महात्मनः।
सुता मैथिलराजस्य सीता भर्तृदृढ़व्रता ॥ १५ ॥
उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते।
पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥
विक्रान्तस्यार्य्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्त्तिनः।
स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७ ॥
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः।

परिवर्त्तयेत् अधरोत्तरं कुर्य्यात् संहरेदिति यावत् ॥ १३ ॥

एवं मतेर्युक्तत्वमुपपादयति। राज्यञ्चेति। त्रैलोक्यराज्यसीताप्राप्त्योः कतरत् उत्कृष्टमिति विचारे आद्यं द्वितीयकोटिशतांशेन सादृश्यमपि नार्हतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्याधिक्यमेवोपपादयति इयमिति। अनेन कुलम्। भर्तृदृढ़व्रतेत्यनेन चारित्र्यातिशयः। मेदिनीं भित्त्वेत्यनेनायोनिजतयाऽमानुषदिव्यरूपत्वं दर्शितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

आर्य्यशीलस्य पूज्यशीलस्य। अनेन महाकुलीनपाणिग्रहणं दर्शितम् ॥ १७ ॥

अस्या हेतोर्विशालाच्या हतो वाली महाबलः।
रावणप्रतिमो वीर्य्ये कबन्धश्च निपातितः॥ ७॥
विराधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः।
वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणेव शम्बरः॥ ८॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्।
निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः॥ ९॥
खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः।
दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना॥ १०॥
ऐश्वर्य्यं वानराणाञ्च दुर्लभं वालिपालितम्।
अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवान् लोकविश्रुतः॥ ११॥
सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान् नदनदीपतिः।
अस्या हेतोर्विशालाच्याः पुरीचेयं निरीक्षिता॥ १२॥

मनसा रामं जगाम। अस्याः स एवानुरूप इति सस्मारेत्यर्थः। नवहेमाभां नवां तरुणीं हेमाभाञ्चेत्यर्थः॥ ६॥

अस्या हेतोः सर्वात्मना स्वसदृश्याः प्राप्त्यर्थमित्यर्थः॥ ७॥

दूषणान्तरक्षोनिपातस्यैतदासक्त्या शूर्पणखानिरासमूलत्वादन्वेषण-प्रतिबन्धसम्भावनामूलकत्वाच्चैतन्मूल एव। शम्बरोऽयं प्रद्युम्नहतादन्य एव। महेन्द्रपदेन तत्तुल्यप्रद्युम्ने लक्षणा वा॥ ८॥ ९॥ १०॥

अस्या निमित्ते सप्तम्यर्थे षष्ठी। अस्यां निमित्तभूतायां सत्या-मित्यर्थ इति तीर्थः॥ ११॥ १२॥

रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥
तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् ।
राघवोऽर्हति वैदेहीं तञ्चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥
तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् ।
जगाम मनसा रामं वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

मभिनयतोः सुखदुःखादिकालिकमुखविकासाद्यभिनयेन तन्मायामोहित-स्यैव देवांशस्य हनूमतोऽभिनीतकार्य्यदर्शनेन तत्कारणानुमानात् दुःखार्त्तत्वाद्युक्तेः सामञ्जस्यात् । यथा च परेणोद्बोधनं विना हनूमतः स्वबलपराक्रमांशे मोहस्तथाऽनयोर्भगवत्स्वरूपत्वे इदानीं तस्य मोह इति वक्तुं शक्यत्वात् पश्चात्तु भगवदिच्छयैव तस्य तयोः स्वरूपज्ञानेऽपि न किञ्चिदवद्यम् ॥ ३ ॥

नन्वेवंविधदुःखातिशये जीवनहानिरेवस्यादत आह,—रामस्येति । सलक्ष्मणो राम एवंविधे दुर्गे स्थितामपि मां दिव्यास्त्रैः समुद्रमपि येन केनाप्युपायेनोल्लङ्घ्यागत्याचायास्यतीति । तस्य व्यवसायज्ञा परा-क्रमज्ञा सती नात्यन्तं क्षुभ्यते नैराश्यमूलकं प्राणत्यागसम्पादकक्षोभं न प्राप्नोतीत्यर्थः । जलदागमे वर्षाकालेऽपि गङ्गा यथा इतरक्षुद्र-नदीव दुर्धरवेगं न प्राप्नोति तद्वत् ॥ ४ ॥

तुल्यशीलवयोवृत्तां रामतुल्यस्वभाववयश्चारित्राम् । अभिजनः कुलं लक्षणं सामुद्रिकोक्तम् । अतएव सीताया रामस्य पुरुषान्तरे स्त्र्यन्तरे चाप्रवृत्तिः स्वभावमूलेति सूचितम् ॥ ५ ॥

षोड़शः सर्गः।

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः।
गुणाभिरामं रामञ्च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १ ॥
स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्य्याकुलेक्षणः।
सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनूमान विललाप ह ॥ २ ॥
मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया।
यदि सीता हि दुःखार्त्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥

सीतां प्रशस्य प्रशंसा च प्रागुक्तरूपा। चिन्तापरः सीताविषयदुःखेनेति भावः ॥ १ ॥

सीतामाश्रित्य सीतामुद्दिश्य ॥ २ ॥

गुरुभिर्विनीतस्य शिक्षितस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया गुरोः रामस्य पत्नीत्वात्। तद्वदेव परमोपास्यत्वेनाभीष्टा सीता अयोनिजा निःसीमपातिव्रत्या रामपत्न्यपि यदि दुःखार्त्ता दुःखपीड़िता तर्हि कालो हि दुरतिक्रम इति हि निश्चितमित्यर्थः। दुःखोपायघटकत्वादिति भावः ननु न दुखं सुखं वा कालमात्रजन्यम्। कर्मानुष्ठानवैफल्यापत्तेः। तत् सापेक्षकालजन्यत्वेऽपि ईश्वरावतारसीतारामयोः कर्माभावात् कथं दुःखमिति चेन्न। वस्तुतस्तु तयोर्दुःखाभावेऽपि लोकानुग्रहाय गृहीतमनुष्यदेहयोस्तेषां मनुष्यत्वाभावबुद्धिप्रतिबन्धाय नटवत्व्यवहार-

दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥
एवं सीतां तथा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसम्भवः ।
जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

दुष्करमिति । अत्र तेनेति वर्त्तते तेन चित्तसन्निधानेन दुष्करं किं कृतवान् तत्राह,—धारयतीति वर्त्तमानसामीप्ये लट् दधारेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सीतामेवमेवं गुणां तथा मलिनवासःसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपातिव्रत्यधर्मवतीं दृष्ट्वा हृष्टः सन् रामं सस्मार स्मृतञ्च तं प्रशशंस । एवं पातिव्रत्यगुणवत् पत्नीलाभेन भाग्योत्तरो रामः । ईदृश्या वियोगेनेदृशी पीड़ा ईदृशी प्राप्तये उद्यमस्योचित एवेति । चात् सीताञ्च प्रशशंस । बलवता भव्येन प्रभुणा हृतापि या एवं पातिव्रत्या तदेषैव सर्वोत्तमेत्येवं प्रशशंस ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स्त्रीप्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यत:।
पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च॥ ५०॥
तस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम्।
रामस्य च यथा रूपं तस्येयमसितेक्षणा॥ ५१॥
अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम्।
तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्त्तमपि जीवति॥ ५२॥

सा इयमेव। के चत्वारस्तत्राह,—कारुण्येनेति। परितापहेतु-कारुण्यादि स्वयमेव दर्शयति॥ ४९॥

स्त्रीति। प्रणष्टा परेण पीड़िता मया च सती सा न रक्षिता। आपदि स्त्रियो रक्ष्याः इत्युक्तेस्तदकरणकृतकारुण्यात् परितापः। वनं प्रस्थितमपि मामाश्रिता सा च न रक्षितेति आनृशंस्यतः। आश्रित-संरक्षणस्वभावत्वेन तदकरणात् परितापः। पत्नी सर्वधर्मसाधनभूता नष्टेति धर्मनाशचिन्ताशोकेन परितापः। प्रियेति परमरूपलावण्या-दिमती परमसुखसाधनभूता नष्टेति पूर्वसम्भोगादिस्मरणजमदनेन सर्व-सिद्धसर्वेन्द्रियपरितापः॥ ५०॥

अस्या यथा रूपादि तथा रामस्य यथा रामस्य रूपादि तथा अस्या अपि अतः सोऽस्या योग्यः। इयञ्च तस्य योग्येत्यर्थः। अनेनो-भयोरन्योऽन्यमानुरूप्यं दर्शितम्॥ ५१॥

अथान्योऽन्यानुरागमाह,—अस्या देव्या इति। येनास्याश्चित्तं रामे सक्तं तस्य चास्यां तेनेयं स च जीवति चित्तसन्निधानेन वियोगा-भावादिति भावः। मुहूर्त्तमपि इत्यस्यान्यथेत्यादिः न जीवेदिति च शेषः॥ ५२॥

पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम्।
उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवङ्गमैः ॥ ४५ ॥
भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले।
अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥ ४६ ॥
इदं चिरगृहीतत्वात् वसनं क्लिष्टवत्तरम्।
तथाप्यनूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥
इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया।
प्रणष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥
इयं सा यत् कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते।
कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४९ ॥

कानि त्यक्तानीति त्वयावगतानि तत्राह,—पीतमिति। कनकपट्टाभत्वेन स्वर्णतन्तुमात्रनिष्पन्नत्वं तस्य सूच्यते नागासक्तं वृक्षासक्तम् ॥ ४५ ॥

ऋष्यमूके वस्त्रभूषणत्यागोऽप्यनयैव कृत इत्याह,—अनयैवेति ॥ ४६ ॥

इदं वसनम् अन्तरीयवस्त्रमित्यर्थः। चिरधृतत्वात् क्लिष्टवत्तरं शयनादिना मर्दितं तथापि तद्वर्णं सपीतो रागः अनूनमप्रच्युतम्। श्रीवत्त्वमार्षम्। अर्द्धर्चादित्वं वर्णशब्दः। तथा श्रीमच्छोभावद्यथेतरत् अस्मद्गृहीतमुत्तरीयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवं जातनिश्चय आह,—इयमिति। प्रणष्टा दर्शनप्राप्तापि यस्य रामस्य मनसस्तु न प्रणश्यति नादृष्टा भवति। नित्यं सन्निहिता भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सुक्ततौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ।
मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ ४२ ॥
श्यामाणि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च।
तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्त्तयत् ॥ ४३ ॥
तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये।
यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥ ४४ ॥

जालान्यकीर्त्तयत् तान्याभरणजालानि तत्तद्गात्रशोभीन्यलक्षयदिति प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यं सिद्धम्। तीर्थस्तु शाखाशोभीनीति पाठं प्रकल्प्य रामविश्लेषसमये भूषणधारणस्यानुचितत्वाद्देहादाभूषणानि स्वाङ्गेभ्य उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीति गम्यत इति व्याचख्यौ। तत्तु उत्तरश्लोकयोर्हस्तेष्विति तथा श्यामानि चिरयुक्तत्वादिति पदस्वरसविरुद्धम्। किञ्चैवं तदङ्गे रामोक्ताभरणाभावादसीतात्वमेव स्यात् ॥ ४१ ॥

अथ कस्मिन् गात्रे किमाभरणं दृश्यते तत्राह,—सुक्तौ निर्मितौ कर्णवेष्टौ कुण्डले। श्वदंष्ट्रौ कर्णाभरणविशेषौ त्रिकर्णकापरनामानौ सुसंस्थितौ कर्णरूपाङ्गे सुप्रतिष्ठितौ उपलक्षये इति शेषः। हस्तेषु हस्तावयवेषु च यानि मणिविद्रुमचित्राण्याभरणानि रामेणोक्तानि तथैव सुस्थितानि उपलक्षये ॥ ४२ ॥

चिरयुक्तत्वात्। चिरकालमसंस्कृतदेहस्थितत्वेनासंस्कृतत्वात् श्यामान्यपि श्यामवर्णान्यपि तथा संस्थानवन्ति रामोक्तसन्निवेशवन्ति। यानि रामोऽन्वकीर्त्तयत्। तान्येवेमानीति मन्ये ॥ ४३ ॥

इतोऽप्येवमित्याह,—तत्रेति। रामोपदिष्टेषु यान्याभरणानि अवहीनानि पतितानि ऋष्यमूकादाविव्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥
तस्य सन्दिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च ।
आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ३८ ॥
दुःखेन बुबुधे सीतां हनूमाननलङ्कृताम् ।
संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥ ३९ ॥
तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् ॥ ४० ॥
वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोन्वकीर्त्तयत् ।
तान्याभरणजालानि गात्रशोभीन्यलक्षयत् ॥ ४१ ॥

संस्कारस्नानराहित्यान्मलपङ्कधरत्वम् । त्वगादिमलरूपः पङ्कः । नक्षत्रराजश्चन्द्रः ॥ ३७ ॥

सन्दिदिहे प्रत्यभिज्ञाबाधकत्वात् कार्श्यमालिन्यादितिरोहितरूपत्वात् सन्देह । आम्नायोऽभ्यासः ॥ ३८ ॥

बाधकस्याकिञ्चित्करत्वमाह,—दुःखेनेति । दुःखबोध्यत्वे हेतुरनलङ्कृतामिति । संस्कारेणेति । स्नानानुलेपनादिरङ्गसंस्कारः वाचो व्याकरणज्ञानादिजः संस्कारः देव्या अर्थान्तरगतत्वं देशान्तरगतत्वं वाचस्तु विवक्षितार्थादन्यार्थबोधकत्वं वाचोऽर्थो यथा व्याकरणाद्यभ्यासदुःखेन व्युत्पत्तिं सम्पाद्य बुध्यते तद्वत् सीतां कष्टेन बुबुधे ॥ ३९ ॥

कारणैरुपपादयन् सीतानिश्चयहेतुभिरुपपत्तिमन्तं सम्पादयन् ॥ ४० ॥

इदानीं सीतात्वोपपादकमाह,—वैदेह्या इति । तदा वनप्रस्थानसमये । गात्रशोभीनीति पाठः कतकसम्मतः । येष्वङ्गेषु यान्याभरणा-

शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ।
संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ ३२ ॥
तां स्मृतीमिव सन्दिग्धां ऋद्धिं निपतितामिव ।
विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥ ३३ ॥
सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ।
अभूतेनापवादेन कीर्त्तिं निपतितामिव ॥ ३४ ॥
रामोपरोधव्यथितां रक्षोगणनिपीड़िताम् ।
अबलां मृगशावाक्षीं वीक्ष्यमाणान्ततस्ततः ॥ ३५ ॥
बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा ।
वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३६ ॥
मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।

न राजतीम् अराजतीं विभावसोः शिखामिव पातिव्रत्यतेजसा ज्वलन्तीम् ॥ ३२ ॥

स्मृतीमिवेति दीर्घ आर्षः। सन्दिग्धामर्थसन्देहवतीम्। ऋद्धिमैश्वर्य्यं निपतितामन्यायवशादिति भावः। विहतां नास्तिकबुद्ध्येति भावः। प्रतिहतां स्वविषयालाभादिति भावः ॥ ३३ ॥

सोपसर्गां सविघ्नां सकलुषां रागद्वेषादिकालुष्यवतीम्। अभूतेनापवादेन केवलमारोपितेन कलङ्केन ॥ ३४ ॥

रामोपरोधः रामसेवाप्रतिबन्धः ॥ ३५ ॥

कृष्णानि वक्राणि च अक्षिपक्ष्माणि यत्र तेन ॥ ३६ ॥

ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ॥ २७ ॥
यथारूपा हि दृष्टा सा तथा रूपेयमङ्गना ।
पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ॥ २८ ॥
कुर्वतीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ।
तां नीलकण्ठीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ २९ ॥
सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ।
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ३० ॥
भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ।
निःश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ॥ ३१ ॥

उपपादिभिः सीतात्वनिश्चयोपपादनसमर्थैः। तत्कारणं प्रत्यभिज्ञानमाह,—ह्रियमाणेति। यथारूपा दृष्टा यादृग्वेषवर्णादिमती अनुभूता तथारूपेयम्। भेदे हि प्रत्यभिज्ञानमनुपपन्नमिति भावः ॥ २७ ॥

पूर्णचन्द्राननत्वादिगुणवतीं निरीक्ष्य तस्य बुद्धिः सन्दिदिहे इत्यष्टत्रिंशत् श्लोकेनान्वयः। सुभ्रूं सुभ्रुवम् ॥ २८ ॥

सर्वा दिशो वितिमिराः कुर्वन्तीम्। नीलकण्ठीं सौभाग्यसूचकेन्द्रनीलमणिमयकण्ठस्थभूषणप्रभया तद्वर्णकण्ठाम्। सुप्रतिष्ठितां सुप्रतिष्ठितसर्वावयवसंस्थानाम् ॥ २९ ॥

चन्द्रप्रभासादृश्यं सर्वानन्दकरत्वेन ॥ ३० ॥

नियतां भूशयनादिरूपनियमवतीम्। तापसीमिव भूमावासीनाम्। भुजगेन्द्रवधूसादृश्यं दुष्प्रधृष्यत्वेन रक्षःकुलनाशकत्वेन च ॥ ३१ ॥

पीड़ितां दुःखसन्तप्तां परिक्षीणां तपस्विनीम्।
ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीड़िताम् इव रोहिणीम्॥ २२॥
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च।
शोकध्यानपरां दीनां नित्यदुःखपरायणाम्॥ २३॥
प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम्।
स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणेनावृतामिव॥ २४॥
नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया।
नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव॥ २५॥
सुखार्हां दुःखसन्तप्तां व्यसनानामकोविदाम्।
तां विलोक्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम्॥ २६॥
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः।

अङ्गारकेणेव तत्तुल्येन ग्रहेण केतुना पीड़ितां रोहिणीमिव॥ २२॥ २३॥

प्रियं जनं रामलक्ष्मणरूपं जनम्। श्वगणेन शुनां गणेन॥ २४॥

जघनं पृष्ठभागं तं प्राप्तयैकया हरणादिनकृतैकसंस्कारवत्या यद्वा पुरोभागीयवेणीद्वयराहित्येन पृष्ठलम्बयैकया वेण्या नीलनागाभया नीलसर्पतुल्यया वेण्योपलक्षिताम्। अनेन तत्स्पर्शोऽन्यस्य मरणमेवेति सूचितम्। मेघापाये नीलया वनराज्योपलक्षितां महीमिव स्थिताम्॥ २५॥ २६॥

मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ॥ १६ ॥
प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ।
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योतमानमिव श्रिया ॥ १७ ॥
निर्मलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ।
ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ १८ ॥
उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ।
ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ १९ ॥
मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ।
पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ २० ॥
पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा ।
सपङ्कामनलङ्कारां विपद्मामिव पद्मिनीम् ॥ २१ ॥

चैत्यं वर्त्तुलाकारत्वात् बुधायतनमिव प्रासादं स्तम्भसहस्रेणाधारभूतेन स्थितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रांशुभावत्वादुच्चस्वभावत्वात् । ततस्तद्दर्शनानन्तरम् । मलिनवासःसंवीतत्वादिविशेषणवतीं सीतां दूरादेव तन्मूलस्थां ददर्शेत्यनुकर्षः ॥ १८ ॥ १९ ॥

मन्दप्रख्यायमानेन इदमिदमिति इदं तदिति वा कथञ्चिदूह्यमानेन रूपेण स्वरूपेणोपलक्षिताम् ॥ २० ॥

क्लिष्टेन जीर्णेन पांशुध्वास्तरत्वेन वा क्लिष्टेन सपङ्कां मलवच्छरीरां । पद्मिनी लक्ष्मीलता च ॥ २१ ॥

नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः।
नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ॥ ११ ॥
अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यश्रियायुतम्।
द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ १२ ॥
पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा।
सर्वर्त्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः ॥ १३ ॥
नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणद्विजैः।
अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोहरम् ॥ १४ ॥
शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम्।
अशोकवनिकायान्तु तस्यां वानरपुङ्गवः ॥ १५ ॥
स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमूर्जितम्।

नीलाञ्जननिभा इति। एवमुक्त्याऽशोकानामनेकवर्णपुष्पवत्त्वं सूचितम्। विबुधोद्यानं नन्दनं यथा नन्दनम् आह्लादकं चैत्ररथं कुबेरवनं यथा चित्रं तद्वच्चित्रम् ॥ ११ ॥

तदुभयमप्यतिवृत्तमिव अतिक्रम्येऽवस्थितं पुष्परूपज्योतिर्गणैरायुतम् ॥ १२ ॥

पुष्परूपैः रत्नशतैः ॥ १३ ॥

मृगादिभिः स्वीयैर्नानाविधैः शब्दै रम्यं कृतम्। एवं विशेषणकम् उद्यानमशोकवनिकान्तर्गतं ददर्शेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥

शैलेन्द्रो हिमवान् तस्यां पूर्ववर्णितायाम् ॥ १५ ॥

सर्वर्त्तुकुसुमैरम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः।
पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्य्योदयप्रभाम् ॥ ५ ॥
प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत।
निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ॥ ६ ॥
विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः।
समूलपुष्परचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥
पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम्।
कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥
स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः।
पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ॥ ९ ॥
विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः।
शातकुम्भनिभाः केचित् केचिदग्निशिखप्रभाः ॥ १० ॥

सर्वर्त्तुषु कुसुमानि येषां तैः पादपैर्युक्तां सूर्य्योदयप्रभाम् उद्यत् सूर्य्यसमकान्तिम् ॥ ५ ॥

तत्रस्थः शिंशपास्थो मारुतिरशोकपुष्पैः प्रदीप्तामिवोदैक्षतेत्युत्प्रेक्षा। असकृच्छतशो विनिष्पतद्भिश्चित्रैः पुष्पाण्यवतंसवत्प्रतीयमानानि येषां तैर्विहगैर्निबिड़शाखामपि निष्पत्रशाखां क्रियमाणां बहुपक्षिपक्षपिहितपर्णतया पत्ररहितशाखामिवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तथा उच्यमानविशेषणैरशोकैः पुष्पभारेण पुष्पसमूहेन जनितातिभारैरतएवातिभारवशादतिप्रह्वशाखतया भूमिं स्पृशद्भिः कर्णिकारैः किंशुकैश्च युतः स देशस्तेषां प्रभया प्रदीप्त इव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ।
अवेक्षमाणश्च महीं सर्वान्तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥
सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ।
दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ २ ॥
तां स नन्दनसङ्काशां मृगपक्षिभिरावृताम् ।
हर्म्यप्रासादसम्बाधां कोकिलाकुलनिःस्वनाम् ॥ ३ ॥
काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ।
बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४ ॥

वीक्षमाण इतस्ततोऽवलोकयन् । तत्रस्थः शिंशपास्थः । मार्गमाणः मैथिलीहेतुनाऽधोदृष्ट्या महीमवेक्षमाणः सर्वां ताम् अशोकवनिकामन्ववैक्षत ॥ १ ॥

तां विशिनष्टि । सन्तानकलताभिः सहितैः पादपैरित्यर्थः ॥ २ ॥

तां स ददर्शेत्यन्वयः । नन्दनसङ्काशां तद्वच्चन्दनद्राक्षाद्यनेकोपादेयवस्तुमतीम् ॥ ३ ॥

बह्वासनैः कुथैरास्तरणैश्चोपेताम् । उपर्युपरि भूमियुक्ता गृहा बहुभूमिगृहाः ॥ ४ ॥

अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं
सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

प्रतीक्षमाणः सीता आगमनमिति शेषः । अवेक्षमाण इतस्ततोऽवलोकयन् । पर्णघने सुपुष्पिते शिंशपावृक्षे निलीनः सन् सर्वं वनं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

रामस्य दयिता चार्य्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥
सन्ध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी।
नदीञ्चेमां शुभजलां सन्ध्यार्थं वरवर्णिनी ॥ ४९ ॥
तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा।
शुभायाः पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य सम्मता ॥ ५० ॥
यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना।
आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

एवन्तु गत्वा हनुमान् महात्मा
प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम्।

वनेचराणामिति। मृगपक्ष्यादीनामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

सन्ध्या दिनरात्र्योः सन्धिरूपानुष्ठानकालो यस्य कर्मणस्तत्र मनो यस्याः सा। तथा सन्ध्यार्थं सन्ध्याकालक्रियमाणस्नानाद्यर्थं पूर्ववदेवाचापि उक्तस्यैवार्थस्यावृत्तिः। रात्रिशेषे हनुमतोऽस्य वचसः प्रवृत्तेः सन्ध्याशब्देनात्र प्रातःकालो विवक्षितः। तत्र कर्त्तव्यस्नानादौ चास्येव स्त्रीणामप्यधिकार इति कथं स्त्रीणां सन्ध्यावन्दनमिति परास्तं वेदितव्यम्। किञ्च सम्यक् भगवत्ध्यानस्यैव सन्ध्यापदार्थत्वेनास्येव तत्र स्त्रिया अधिकारः। गायत्रीमन्त्रेण तदर्थस्मरणपूर्वकध्याने तु द्विजस्यैवाधिकार इत्यन्यत् ॥ ४९ ॥

या रामस्य पत्नी सम्मता च पतिव्रतेति सर्वजनस्य। तस्याः शुभायाः इयं नदी अशोकवनिका च अनुरूपा योग्या ॥ ५० ॥ ५१ ॥

चन्दनैश्चम्पकैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥
इयञ्च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता ।
इमां सा राजमहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४ ॥
साऽरामा राजमहिषी राघवस्य प्रिया सदा ।
वनसञ्चारकुशला ध्रुवमेष्यति जानकी ॥ ४५ ॥
अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा ।
वनमेष्यति साऽद्येह रामचिन्तासुकर्शिता ॥ ४६ ॥
रामशोकाभिसन्तप्ता सा देवी वामलोचना ।
वनवासरता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥
वने चराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा ।

रम्येयमशोकवनिका दुरात्मनो रावणस्यैव दृढ़ं ध्रुवं राक्षसान्तरस्यैवंविधतदसम्भवात् ॥ ४३ ॥

नलिनी चेयं रम्या सा च राजमहिषीत्वाद्रम्यप्रिया अतएवेमां नलिनीं नूनमेष्यति ॥ ४४ ॥

आरामा रामवियुक्ता । राजमहिषीत्वादेव उद्यानवनसञ्चारकुशला ॥ ४५ ॥

अयमेवार्थं आदरेण बुद्धिस्थैर्य्यार्थं त्रिरावर्त्त्यते अथवेति सर्वथेत्यर्थः । नतु पक्षान्तरमिदं तत्त्वासम्भवात् ॥ ४६ ॥

अशोकवनिकान्तःशिंशपाप्रदेशे सीताया आगमने हेत्वन्तरमुन्नयति ॥ ४७ ॥

तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव महाकपिः।
अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति सर्वतः॥ ३९॥
तान् काञ्चनान् वृक्षगणान् मारुतेन प्रकम्पितान्।
किङ्किणीशतनिर्घोषान् दृष्ट्वा विस्मयमागमत्॥ ४०॥
सुपुष्पिताग्रान् रुचिरांस्तरुणाङ्कुरपल्लवान्।
तामारुह्य महावेगः शिंशपां पर्णसंवृताम्॥ ४१॥
इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम्।
इतश्चेतश्च दुःखार्त्तां सम्पतन्तीं यदृच्छया॥ ४२॥
अशोकवनिका चेयं दृढ़ं रम्या दुरात्मनः।

एकां मुख्यां वृक्षान्तरसम्बन्धरहिताञ्च। काञ्चनीं तद्वर्णां शिंशपाम्। पिच्छलागुरुशिंशपा इति कोषः॥ ३७॥ ३८॥

मेरोः प्रभया दिवाकर इव। तेषां द्रुमाणां प्रभया काञ्चनोऽस्मीत्यमन्यत। काञ्चनवर्णमात्मशरीरं वीक्षतेस्मेत्यर्थः॥ ३९॥

तान् काञ्चनानिति। किङ्किण्यस्तेषु फलादिवत् सहजाः। अतएव विस्मयमागमत्॥ ४०॥

तेषां तरुधर्ममप्याह,—सुपुष्पिताग्रानिति। तरुणाः कोमलाः अङ्कुराः पल्लवाश्च येषां तान् दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्त इत्यन्वयः। तां यस्याः पर्यन्तवृक्षा एवम्भूतास्तामारुह्य चिन्तयामासेति शेषः॥ ४१॥

इत इति। आगतामिति शेषः। तदेव स्पष्टयति इतश्चेतश्चेति॥ ४२॥

कृत्रिमां दीर्घिकाञ्चापि पूर्णां शीतेन वारिणा।
मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम्॥ ३३॥
विविधैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम्।
प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा॥ ३४॥
काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलङ्कृताम्।
ये केचित् पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः॥ ३५॥
सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः।
लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम्॥ ३६॥
काञ्चनीं शिंशपामेकां ददर्श स महाकपिः।
वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः॥ ३७॥
सोऽपश्यत् भूमिभागांश्च नगप्रस्रवणानि च।
सुवर्णवृक्षानपरान् ददर्श शिखिसन्निभान्॥ ३८॥

तस्य पर्वतस्य पद्मिन्यः पद्मिनीः अकृत्रिमदीर्घिकाः॥ ३२॥

उच्यमानविशेषयां कृत्रिमां दीर्घिकामपि ददर्श। सिकतशोभिता-मित्यत्र ह्रस्व आर्षः॥ ३३॥

प्रासादैरित्यस्य युतामिति शेषः॥ ३४॥

ये केचित्तत्र वृक्षास्ते सर्वेऽपि पुष्पफलोभययुता एवेत्यर्थः॥ ३५॥

सच्छत्राः छत्राकारसंस्थानवन्तः। तेन शीतलच्छायत्वं सूचितम्। सवितर्दीकाः सवेदिकाः। सौवर्णवेदिकाः। राजतादिमहावेदिकोपरिकृतसौवर्णवेदिका इत्यर्थः। लतेत्यर्द्धमुत्तरान्वयि॥ ३६॥

दद‍र्श कपिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८॥
दद‍र्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः।
अङ्कादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥
जलेन पतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् ।
वार्य्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३० ॥
पुनरावृत्ततोयाञ्च दद‍र्श स महाकपिः ।
प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥
तस्यादूरात् स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ।
दद‍र्श कपिशार्दूलो हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥

जगति लोके रम्यं सुन्दरवस्तुभ्योऽपि परमसुन्दरम्। तीर्थस्तु जगती पर्वतमित्यर्थः ह्रस्व आर्षः म्रत्यर्वतमिति यावदिति व्याचख्यौ उपेक्ष्य एव ॥ २८ ॥

निपतितां निःसृताम्। समुत्पत्य कोपादुत्थाय पतितां भूमिशयिताम् ॥ २९ ॥

जलेन पतिताग्रैः पादपैः परिणाहवशादधःप्रसृतशाखाद्वारेण जलनिपतिताग्रत्वं वृक्षाणां कूलात् पातेन वा प्रियं प्रति क्रुद्धां प्रियसमीपादन्यत्र जिगमिषुं प्रियबन्धुभिः सखीभिर्वार्य्यमाणां प्रमदामिव ॥ ३० ॥

अतएव कान्तस्य प्रसन्नां पुनरुपस्थितां कान्तामिव पुनरावृत्ततोयां वृक्षाग्रप्रतिघातात् परावृत्तजलां दद‍र्श ॥ ३१ ॥

मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः ।
काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥
बुद्धपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ।
नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४ ॥
दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्भिश्च समन्ततः ।
अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५ ॥
लताशतैरवतताः सन्तानकुसुमावृताः ।
नानागुल्मावृतवनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥
ततोऽम्बुधरसङ्काशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ।
विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७ ॥
शिलागृहैरवततं नानावृक्षसमावृतम् ।

उच्यमानविशिष्टा वापीर्ददर्श । श्लोकपञ्चकमेकवाक्यम् ॥ २२ ॥

मुक्ताप्रवालरूपा एव सिकता यासाम् । स्फान्तरकुट्टिमाः अभ्यन्तरनिबद्धभूमियुताः ॥ २३ ॥

नत्यूहो दात्यूहः ॥ २४ ॥

द्रुमयुक्ताभिः तीरद्रुमयुक्ताभिः वापीनां सरिदुपस्कृतत्वं नित्यं पूर्णजलत्वाय ॥ २५ ॥

सन्तानः कल्पवृक्षः गुल्मावृतवनाः वनं जलं करवीरैः कृतमन्तरं गवाक्षस्थानीयं यासां ताः ॥ २६ ॥

ततो वापीदर्शनानन्तरम् ॥ २७ ॥

विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः ।
बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेन विनिर्धुताः ॥ १७ ॥
विधूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णिका ।
निपीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८ ॥
तथा लाङ्गूलहस्तैस्तु चरणाभ्याञ्च मर्दिता ।
तथैवाशोकवनिका प्रभग्नवनपादपा ॥ १९ ॥
महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः ।
यथा प्रावृषि वेगेन मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥
स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोत्तमाः ।
तथा काञ्चनभूमीश्च विचरन् ददृशे कपिः ॥ २१ ॥
वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ।
महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥

निर्धूतपत्राणि शिखराग्रग्राणि च येषां ते । धूर्त्ता अत्र-धूर्त्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्कन्धमात्रस्याश्रयाः ननु पुष्पादीनाम् । अतएवागमाः असेव्याः मारुतेन तत्पुत्रेण हनूमता विनिर्धुता इति ह्रस्वः आर्ष इति कतकस्तत् तथा ह्रस्वस्यापि धुञः सत्वात् ॥ १७ ॥

वर्णको विलेपनं निपीतः शुभदन्तयुक्तः चोष्ठो यस्याः सा ॥ १८ ॥

लाङ्गूलहस्तैरित्यत्रैकवत्त्वाभाव आर्षः ॥ १९ ॥

दामानि जालानि ॥ २० ॥ २१ ॥

अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १० ॥
पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनूमान् मारुतात्मजः ।
अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥
दिशः सर्वाभिधावन्तं वृक्षखण्डगतं कपिम् ।
दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥
वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः ।
रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३ ॥
तरस्विना ते तरवस्तरसा बहुकम्पिताः ।
कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४ ॥
निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः ।
निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥
हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः ।
पुष्पपत्रफलान्याशु मुमुचुः फलशालिनः ॥ १६ ॥

पक्षैरुत्पतद्भिरित्यन्वयः । समाहताः वृक्षा इति शेषः । पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १० ॥ ११ ॥

सर्वाभिधावन्तमिति सन्धिरार्षः । वसन्त इति मेनिरे इति अन्यस्येह वनेऽशक्यप्रवेशत्वादसन्त इव वृक्षसञ्चारोचितं कपिरूपमास्थाय चरतीति मेनिरे इत्यर्थः । एतेन अदृष्ट्यां तस्मिन्विमतिनिवृत्तिरीश्वरानुग्रहादिति सूचितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

बहुप्रकारं कम्पिताः ॥ १४ ॥

स प्रविश्य विचित्रान्तां विहगैरभिनादिताम्।
राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम्॥ ५॥
विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम्।
उदितादित्यसङ्काशां ददर्श हनुमान् बली॥ ६॥
वृतैर्नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम्॥ ७॥
प्रहृष्टमनुजां काले मृगपक्षिमदाकुलाम्।
मत्तबर्हिणसङ्घुष्टां नानाद्विजगणायुताम्॥ ८॥
मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम्।
सुखप्रसुप्तान् विहगान् बोधयामास वानरः॥ ९॥
उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षवातैः समाहताः।

विचित्रान्तां विचित्रपर्य्यन्ताम्। राजतैः राजतादिसंस्कृतैस्तद्-गौर्वा॥ ५॥

चित्रकाननां चित्रद्रुमखण्डाम्। उदितादित्यसङ्काशां पुष्पैरिति शेषः॥ ६॥

पुष्पोपगफलोपगैः पुष्पफलयुतैः॥ ७॥

काले सर्वस्मिन्नपि। प्रहृष्टमनुजां मुखविकासादिलिङ्गकहर्षव-्यञ्जनां मृगादीन् मदेनाकुलयति ताम्। प्रहृष्टमनुजे काले इति पदद्वये सप्तम्यन्तपाठे तादृक्काले वसन्तप्रागभवे तत्सन्निहिते काले इत्यर्थः॥ ८॥

बोधयामास शाखाचंक्रमणेनेति भावः॥ ९॥

चतुर्दशः सर्गः ।

स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ।
अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥
स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः ।
पुष्पिताग्रान् वसन्तादौ ददर्श विविधान् द्रुमान् ॥ २ ॥
सालानशोकान् भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् ।
उद्दालकान् नागवृक्षांश्चूतान् कपिमुखानपि ॥ ३ ॥
तथाम्रवणसम्पन्नान् लताशतसमन्वितान् ।
ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥

ध्यात्वा उत्प्लवनं निश्चित्य तां सीतां मनसाऽधिगम्य ध्यात्वा तस्य रावणस्य वेश्मनः वेश्मप्राकारात् । प्राकारं वनप्राकारम् अवप्लुतः उत्प्लवनेन प्राप्तः ॥ १ ॥

संहृष्टसर्वाङ्गः पुलकितसर्वाङ्गः । वसन्तादौ वसन्तादिसर्वर्त्तुषु सन्निहितैः पुष्पैः पुष्पिताग्रान् ॥ २ ॥

भव्यान् न्युब्जफलान् । उद्दालका वृक्षविशेषाः । नागवृक्षान् नागकेसरवृक्षान् कपिमुखान् कपिमुखाकारफलवतः । चूतविशेषमेतत् ॥ ३ ॥

ज्यामुक्तः धनुषो गुण इति शेषः ॥ ४ ॥

क्षुद्रेण हीनेन नृशंसमूर्त्तिना
सुदारुणालङ्कृतवेषधारिणा।
बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी
कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ७० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

सुदारुणोऽप्यलङ्कृतवेषधारी विश्वसनीयवेषधारी तेन ॥ ७० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् देवाश्चैव तपस्विनः ।
सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६६ ॥
वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ।
अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व एव च ॥ ६७ ॥
सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानाञ्चैव यः प्रभुः ।
दास्यन्ति मम ये चान्येऽप्यदृष्टाः पथिगोचराः ॥ ६८ ॥

तदुन्नसम्पाण्डुरदन्तमव्रणं
शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ।
द्रक्ष्ये कदार्य्यावदनं कदान्वहं
प्रसन्नताराधिपतुल्यवर्चसम् ॥ ६९ ॥

पुनः सर्वात्मना कार्य्यसिद्धये स्मरति । ब्रह्मेत्यादि । देवा भगवदवयवदेवाः । तानेव दर्शयति । अग्निश्चेत्यादि । सिद्धिं दिशन्त्वित्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

भूतानां प्रभुः प्रजापतिः दास्यन्ति तेषामप्यस्यार्थस्येष्टत्वादिति भावः । पूर्वं प्रार्थना इदानीं तु तन्निश्चयः । पथिगोचरा अदृष्टा अपि पथि मार्गे गोचरत्वेन सिद्धिदत्वेन शास्त्रेऽदृष्टाः अनुक्ताः अपिना दृष्टाश्च ये तेऽपि सिद्धिं दास्यन्ति ॥ ६८ ॥

उन्नता नासा यस्मिंस्तत् पाण्डुरं वियोगवशात् अव्रणमनघम् ॥ ६९ ॥

स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः।
दिशः सर्वाः समालोक्य सोऽशोकवनिकां गतः ॥ ६१ ॥
स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम्।
उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६२ ॥
ध्रुवन्तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला।
अशोकवनिका पुण्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६३ ॥
रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान्।
भगवानपि विश्वात्मा नातिक्षोभं प्रवायति ॥ ६४ ॥
सङ्क्षिप्तोऽयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च।
सिद्धिं दिशन्तु मे सर्वे देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६५ ॥

स्वामित्वात् सूर्य्यांशत्वाच सुग्रीवनतिः। अशोकवनिकां गतः मनसेति शेषः। अशोकवनिकां प्रतीति पाठे गत इत्यध्याहारः ॥ ६१ ॥

उत्तरं गमनोत्तरकर्त्तव्यहत्यम् ॥ ६२ ॥

चिन्ताहेतुं दर्शयति। ध्रुवमिति। वनाकुला काननावृता संस्काराः खननसेकादिरूपदक्षसंस्काराः। अत्र ध्रुवं रक्षोबहुले-त्युत्प्रेक्षया चन्द्रास्तः सूचितः। अन्यथा तत्प्रकाशेन निश्चय एव स्यात् ॥ ६३ ॥

अत्राशोकवनिकायां विहिताः नियुक्ताः। विश्वात्मा वायुः ॥ ६४ ॥

मया आत्मा शरीरमित्यर्थः। रावणस्य अर्थे इत्यनुकर्षः। रावण-कर्टकदर्शनपरिहारायेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

वसून रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च।
नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्द्धनः॥ ५७॥
जित्वा तु राक्षसान् देवीमिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम्।
सम्प्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तपस्विने॥ ५८॥
स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा चिन्ताविग्रथितेन्द्रियः।
उदतिष्ठन् महाबाहुर्हनुमान् मारुतात्मजः॥ ५९॥

नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय
देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै।
नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो
नमोस्तु चन्द्राग्निमरुद्गणेभ्यः॥ ६०॥

एवं चिन्ताकुलोऽनन्विष्टं देशं दृष्ट्वा सम्पातिवचनाच्च सीता-स्थितिं निश्चिन्वान आहाशोकेति॥ ५६॥

तत्राप्यप्राप्तिशङ्कया तद्दर्शनप्रतिबन्धकदुरितक्षयाय देवानुकूल्यं सम्पादयति। वसूनिति। चात् रामादीन्॥ ५७॥

तपस्विने सिद्धीमिव तपःफलमिव तपःप्रसन्ना देवतेति शेषः॥ ५८॥

चिन्तया विग्रथितानि सम्बद्धानि व्याकुलानि इन्द्रियाणि यस्य सः॥ ५९॥

प्रतिज्ञातं नमस्कारमनुतिष्ठति। नमोस्तु रामायेति। अनेन रामस्य भगवदवतारत्वं सूचितम्। रुद्रादिनमस्कारेण विराजो भगवतो नतिः॥ ६०॥

इति चिन्तासमापन्नः सीतामनधिगम्य ताम्।
ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः॥ ५२॥
यावत् सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम्।
तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः॥ ५३॥
सम्पातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम्।
अपश्यन् राघवो भार्य्यां निर्दहेत् सर्ववानरान्॥ ५४॥
इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः।
न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः॥ ५५॥
अशोकवनिका चापि महतीयं महाद्रुमा।
इमामधिगमिष्यामि नहीयं विचिता मया॥ ५६॥

रावणस्य बध्वानयनेऽपि सीतां राक्षसा हन्युरिति तदलाभ एवेत्यतः शोकपरीतः पक्षान्तरं चिन्तयामास। यावत् सीतामिति। वर्त्तमानसमीपे लट्॥ ५२॥ ५३॥

नन्वत्रास्थितिविनिश्चये पुनःपुनरन्वेषणं सफलं स्यादत आह,—सम्पातिवचनादिति। तद्वचनविश्वासादेवेत्यर्थः। तत्तु तत्पक्षप्ररोहान्निश्चितं प्रमाणम्। न तु तद्वचनविश्वासादेव। रामं प्रति सीतात्रास्तीत्युक्त्वा शीघ्रं स एवात्रानेयः। किमनेन कालविलम्बेनेत्यत्राह,—रामं यदीति। रावणे हतेऽपि मयैव अन्विष्यमाणा न दृश्येत रामेणापि। तददर्शने रामः सर्ववानरनाशं करिष्यतीति भावः॥ ५४॥

तस्मादिहैव नियताहारो वत्स्यामि। विनश्येयुः सीतामदृष्ट्वा मद्गमनानन्तरमिति भावः॥ ५५॥

एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन् बहु ।
नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८ ॥
ततो विक्रममासाद्य धैर्य्यवान् कपिकुञ्जरः ।
रावणं वा बधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥ ४९ ॥
काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ५० ॥
अथवैनं समुत्क्षिप्य उपर्य्युपरि सागरम् ।
रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५१ ॥

इति । दोषाः बहवः प्रागुक्ताः चिरं मद्गमने सीताविनाशनिश्चयेन रामादयो न स्युरेव आत्मघातादयश्च । जीवंस्तु ममात्मा भद्रकं प्राप्नोति । वक्ष्यमाणनानाविधोपायाश्रयणेन तस्मात् प्राणान् धरिष्यामि । यतो मयि जीवति सति सङ्गमः सुखसङ्गमो रामादीनां ध्रुवः सम्भावित इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमत्रालङ्कारः । तीर्थस्त्वत्र जीवितसङ्गम इति पाठं कल्पयामास ॥ ४७ ॥

इतःपरं कविवाक्यम् । एवमित्यादि ॥ ४८ ॥

कपिकुञ्जर इत्यस्य इति चिन्तयामासेति शेषः ध्रुवो जीवति सङ्गम इत्युक्तेराशयं हनूमानाह,—रावणं वेति ॥ ४९ ॥

ननु रावणबधेन किं साधितं स्यात्तत्राह,—प्रत्याचीर्णं वैरनिर्य्यातनं कृतं भविष्यतीत्यर्थः । एवं कृत्वा गमने सर्वेषां सुखमित्याशयः ॥ ५० ॥

ननु मया हृत इतीदं वचोऽविश्वसनीयं स्यात् सीताऽलाभेन रामदुःखानिवृत्तिश्चेत्यतः पश्चात्सरमथवेति । एवं सति तल्लाभोऽपि सम्भाव्यत इत्याशयः ॥ ५१ ॥

सुजातमूला सुभगा कीर्त्तिमाला यशस्विनी।
प्रभग्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः॥ ४४॥
तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः।
नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वासितेक्षणाम्॥ ४५॥
यदि तु प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम्।
अङ्गदः सहितः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति॥ ४६॥
विनाशे बहवो दोषा जीवन् प्राप्नोति भद्रकम्।
तस्मात् प्राणान् धरिष्यामि ध्रुवो जीवति सङ्गमः॥ ४७॥

सीतामपश्यतो मम यशस्विनी यशःसम्पादिका मतस्य ख्यातिर्यशः। सुजातमूला सुजातकारणवती कीर्त्तिरूपा माला जीवतः सा कीर्त्तिः चिररात्रायेत्यव्ययं चिरायेत्यर्थः। चिराय भग्ना। आत्यन्तिकलयं गतेत्यर्थः। तीर्थस्तु चिररात्रीयं ममेति पाठं प्रकल्प्य सीतान्वेषणोपयुक्तत्वेन शोभनमूला सीतान्वेषणसैकार्य्यापादकचन्द्रिकया सुभगा सीतान्वेषणसहकारिणीति सर्वैः क्रियमाणा कीर्त्तिरेव माला यस्याः सेयं चिररात्री चिरकालविशिष्टा दीर्घा रात्रिः स्वस्य लङ्काप्रवेशरात्रिः प्रभग्ना निष्फला जाता इत्यर्थः। अनेन रामकार्य्यसहकारिणी स्वेच्छया रात्रिरप्यात्मानं वर्द्धितवतीति सूच्यत इत्याह॥ ४४॥

तापसः जटाकाषायादिचिह्नो यतिः॥ ४५॥

अदृष्ट्वा गमने निश्चितमासन्नं दोषमाह,—यदित्विति। न भविष्यति॥ ४६॥

एवमगमने निश्चिते मरणजीवितयोः किं श्रेयस्तत्राह,—विनाश

मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मा नौ महारथौ।
आशया तौ धरिष्येते वानराश्च तरस्विनः ॥ ३९ ॥
हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः।
वानप्रस्थो भविष्यामि अदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ४० ॥
सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके।
चितिं कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१ ॥
उपविष्टस्य वा सम्यक् लिङ्गिनं साधयिष्यतः।
शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४२ ॥
इदमप्युषिभिर्दृष्टं निर्य्याणमिति मे मतिः।
सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत् पश्यामि जानकीम् ॥ ४३ ॥

अगच्छति गमनरहिते। आशया सीतावृत्तान्तश्रवणप्रत्याशया धरिष्येते प्राणानिति शेषः ॥ ३९ ॥

हस्तादानः हस्तपतितफलादिग्राहकस्तद्भोजीति यावत्। एवं मुखादानो मुखपतितभोजी। नियतो नियतेन्द्रियः वृक्षमूलिको वृक्षमूलनिवासी ॥ ४० ॥

अरणीसुतमग्निम् ॥ ४१ ॥

उपविष्टस्य प्रायमुपविष्टस्य। लिङ्गिनं प्राणलिङ्गिनं लिङ्गशरीरवन्तं वा। आत्मानं साधयिष्यतः शरीरेण वियोजयिष्यतः। लिङ्गिनीमिति पाठे प्राणलिङ्गिनीश्चितिस्तैतन्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इदं वक्ष्यमाणम् आपः अप इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

कुमारोऽप्यङ्गदस्तस्माद्विजहिष्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥
भर्तृजेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः।
शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२ ॥
सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना।
लालिताः कपिनाथेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३३ ॥
न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः।
क्रीड़ामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥
सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीड़िताः।
शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेषु विषमेषु च ॥ ३५ ॥
विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा।
उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६ ॥
घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति।
इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७ ॥
सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः।
न हि शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३८ ॥

तस्मात्तदनन्तरम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
यशस्विना कपिनाथेन सान्त्वादिभिर्लालिताः प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति ॥ ३३ ॥
निरोधेषु गुहादिसंवृतदेशेषु ॥ ३४ ॥
सपुत्रदारा इत्यादेः कपिकुञ्जरा इति विशेष्यम् ॥ ३५ ॥
शस्त्रं शस्त्राघातं प्रचरिष्यन्ति करिष्यन्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४ ॥
तन्तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् ।
भक्तानुरक्तमेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५ ॥
विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति ।
भरतञ्च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६ ॥
पुत्रान् मृतान् समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः ।
कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २७ ॥
कृतज्ञः सत्यसन्धश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८ ॥
दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी ।
पीड़िता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥
वालिजेन तु दुःखेन पीड़िता शोककर्शिता ।
पञ्चत्वमागता राज्ञी ताराऽपि न भविष्यति ॥ ३० ॥
मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च ।

परुषं कर्णकठोरम् अतएव दारुणं भयङ्करं तीक्ष्णमसह्यं क्रूरमुग्रम् इन्द्रियाणां तापनं सन्तापकं सीतानिमित्तं सीताविषयम् । स रामः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

ततः दिवस्थरामदर्शनात् ॥ २८ ॥ २९ ॥

वालिजेन वालिमरणजेन पञ्चत्वमागता पञ्चत्वं प्राप्तुं निश्चयवती ॥ ३० ॥

अस्मिन्नेवं गते कार्य्ये प्राप्तकालं चमञ्च किम्।
भवेदिति मतिं भूयो हनुमान् प्रविचारयन् ॥ १९ ॥
यदि सीतामदृष्ट्वाऽहं वानरेन्द्रपुरीमितः।
गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २० ॥
ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति।
प्रवेशश्चैव लङ्कायां राक्षसानाञ्च दर्शनम् ॥ २१ ॥
किं वा वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वापि सङ्गताः।
किष्किन्धामनुसम्प्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२ ॥
गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परुषं वचः।
न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३ ॥
परुषं दारुणं तीक्ष्णं क्रूरमिन्द्रियतापनम्।

वक्ष्यमाणरामप्राणत्यागरूपः। अनिवेदने स्वामिवचनानुरूपो दोषः। तस्मान्निवेदनानिवेदनरूपमुभयमपि विषमं दुरनुष्ठेयं प्रतिभाति ॥ १८ ॥

एतदनन्तरं कविवाक्यमस्मिन्निति। कार्य्ये एवं गते सति दुर्निरूपे सतीत्यर्थः। प्राप्तकालं कालोचितं किं चमं किं वक्तुं युक्तं भवेदिति भूयो मतिं तद्विषयं पक्षं विचारयन्नभूत् इति शेषः ॥ १९ ॥

विचारमेव प्रपञ्चयति। यदीति। को भविष्यति न कोऽपीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

वक्ष्यति असाध्वेव वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

न दृष्टेत्यप्रियं यदि वक्ष्यामि। ततस्तच्छ्रवणानन्तरम् ॥ २३ ॥

भृशं लालप्यते बाला पञ्जरस्थेव सारिका ॥ १५ ॥
जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा ।
कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत ॥ १६ ॥
विनष्टा वा प्रनष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ।
रामस्य प्रियभार्य्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७ ॥
निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने ।
कथं नु खलु कर्त्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥

निहिता गुप्ततया स्थापिता इति मन्ये। नायमपि पक्षो युक्त इत्याह,—एवमपि सा बाला पञ्जरस्था सारिकेव भृशं मुहुर्मुहुः रामेति लालप्यते न च तत् दृश्यते इति भावः ॥ १५ ॥

ननु तर्हि रावणसमीप एव भवेत् सम्पातिवचनप्रामाण्यात्। मया तु सम्यक् नान्विष्टमित्याशङ्क्याह,—जनकस्येति। तस्मादेतदप्ययुक्तमिति भावः ॥ १६ ॥

नन्वनेन विचारेणालं यथानुभूतं निवेद्यतां तत्राह,—विनष्टेति। अस्य क्वचिद्वर्त्तत इति शेषः। णश अदर्शन इति धात्वनुसाराददृष्टा सती क्वचिदस्तीति वक्तुमशक्यमक्षमम्, सर्वतोऽन्विष्टत्वात्। प्रनष्टा प्रगतं नष्टमदर्शनं यस्याः सा दृष्टेत्यर्थः, एतदपि न वक्तुं क्षमं स्वयमदृष्टत्वात्। एवं मृतेत्यपि वक्तुं न शक्यं, तत्साधकदृढतरप्रमाणाभावात्। तस्माद्रामस्याग्रे किमपि वक्तुं न शक्यम्। दृश्यदेशे माययाऽदर्शनं विनाशः। अदृश्यदेशेऽवस्थापनं प्रणाश इति तु तीर्थः ॥ १७ ॥

तदेव स्पष्टयति। निवेद्यमाने इति। न दृष्टेति निवेद्यमाने दोषो

उपर्य्युपरि सा नूनं सागरं क्रमतस्तदा।
विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा॥ १०॥
अहो क्षुद्रेण चानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः।
अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी॥ ११॥
अथवा रक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा।
अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति॥ १२॥
सम्पूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्त्रनिभेक्षणम्।
रामस्य ध्यायती वक्त्रं पञ्चत्वं कृपणा गता॥ १३॥
हा! रामलक्ष्मणेत्येव हा! अयोध्येति च भामिनी।
विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति॥ १४॥
अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने।

पीड़ितेन पोड़नेन॥ ९॥

विचेष्टमाना विलुठन्ती॥ १०॥

ननु सर्वमेतदसम्भावितं रावणेन सर्वापायरहितं हरणस्येषत्करत्वादतः पक्षान्तरमाह,—अहो इति। अथवेत्यर्थः॥ ११॥

ननु बहुभक्षणसामग्रीमत्त्वादनुरागवत्त्वाच्च तेन भक्षणमसम्भावितमत आह,—अथवेति। सापत्न्यदुःखादिति भावः॥ १२॥

एतदुत्तरं श्लोकद्वयं सम्पूर्णचन्द्रेत्यादि प्रक्षिप्तमिति कतकः॥ १३॥

ननु सपत्नीभिरप्यशक्यं भक्षणं रावणेन स्वभोगार्थमानीतत्वादत आह,—अथवेति॥ १४॥

किं तु सीताऽथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ।
उपतिष्ठेत विवशा रावणेन हृता बलात् ॥ ६ ॥
क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ।
बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥
अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ।
मन्ये पतितमार्य्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥
रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीड़ितेन च ।
तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्य्यया ॥ ६ ॥

नन्वनुपलब्धिप्रमाणादभावनिश्चय एवास्त्वत आह,—रावणनिवेशने एवाख्याता तद्वचस्तु प्रमाणं दृश्यते तु न किमिदमिति ॥ ५ ॥

बहुप्रकारं चिन्तयति किन्त्विति । पूर्वदृष्टां मन्दोदरीं सौन्दर्य्यादिगुणैः पुनः सीतात्वेन सम्भाव्य तन्निरासकवाक्यं रावणेन बलात् हृता विवशा सती सीता उपतिष्ठेत रावणमिति शेषः । रावणं दुष्टचारिणमिति पाठे तु यथा श्रुतमेव । इदं किन्तु कुत्सितन्तु यतः सा मैथिली सा सीता लाङ्गलपद्धतिजत्वेनायोनिजा वैदेही जगत्प्रशस्तविदेहवंशसम्बद्धा जनकात्मजा ब्रह्मवित्पुत्री ॥ ६ ॥

तद्दर्शनं कुतस्तत्र हेतूनुत्प्रेक्षते । क्षिप्रमिति । एते पक्षा दुःखातिशयात् सम्पातिवचनविस्मरणमूलकाः । बिभ्यतः करात् भ्रष्टेति शेषः । रामबाणानाम् आघातादिति शेषः । शेषे षष्ठी वा ॥ ७ ॥

रामपरोक्षं तथा भयायोगात् पक्षान्तरमथवेति हृदयं पतितं मन उत्क्रान्तं मन उत्क्रमणस्यैव मरणत्वात् ॥ ८ ॥

त्रयोदशः सर्गः।

विमानात्तु स संक्रम्य प्राकारं हरियूथपः।
हनूमान् वेगवानासीद्यथा विद्युद्घनान्तरे॥ १॥
संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनात्।
अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः॥ २॥
भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम्।
न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम्॥ ३॥
पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा।
नद्योऽनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः॥ ४॥
लोलिता वसुधा सर्वा न च पश्याम जानकीम्।
इह सम्पातिना सीता रावणस्य निवेशने।
आख्याता गृध्रराजेन न च सा दृश्यते तु किम्॥ ५॥

वेगवान् हनूमान् विमानात् प्राकारं संक्रम्य घनान्तरे यथा विद्युत् सप्रभा आसीत्तथासीत्। प्राकारस्येन्द्रनीलकृतत्वमनेन ध्वन्यते॥ १॥

रावणस्य निवेशनात् गृहात् संपरिक्रम्य पुनः परिक्रमणेन दृष्ट्वा जानकीञ्चादृष्ट्वा अब्रवीत्। आत्मनैवेति बोध्यम्॥ २॥

भूयिष्ठं लोलिता बहुशोऽन्विष्टा॥ ३। ४॥

उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ।
व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागतः ॥ २४ ॥
अवतीर्य्य विमानाच्च हनूमान् मारुतात्मजः ।
चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

प्रमथ्य नागकन्याः बलाद्धृता इत्यनेन वन्दीकृतानां ग्रहणम् । पूर्वन्तूढानां नागकन्यानां ग्रहणमतो न पुनरुक्तिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अवतीर्य्य विमानाच्चेति पुनरारुह्यावरुह्य चेत्यर्थः । विमाने एवैतत् सर्वदर्शनमिति तत्त्वम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः।
चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते।
रावणान्तःपुरे तस्मिन् यं कपिर्न जगाम सः॥ १७॥
प्राकारान्तरवीथ्यश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः।
श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम्॥ १८॥
राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा।
दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा॥ १९॥
रूपेणाप्रतिमा लोके परा विद्याधरस्त्रियः।
दृष्टा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी॥ २०॥
नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः।
दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा॥ २१॥
प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलात् हृता।
दृष्टा हनूमता तत्र न सा जनकनन्दिनी॥ २२॥
सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः।
विषसाद महाबाहुर्हनूमान् मारुतात्मजः॥ २३॥

यं स कपिर्न जगाम स तादृशश्चतुरङ्गुलमात्रोऽप्यवकाशो न विद्यते॥ १७॥

प्राकारान्तरवीथ्यः प्राकारमध्यवर्त्तिमन्त्रिकुमारादिगृहवीथ्यः। चैत्यश्चतुष्पथवर्त्तिवृक्षः श्वभ्राः गर्त्ताः॥ १८॥ १९॥

राघवनन्दिनी रामप्रिया॥ २१॥

करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥
तस्मादनिर्वेदकरं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ।
अदृष्टांश्च विचेष्यामि देशान् रावणपालितान् ॥ १२ ॥
आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ।
चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीड़ागृहाणि च ॥ १३ ॥
निष्कुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ।
इति सञ्चिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥
भूमीगृहांश्चैत्यगृहान् गृहातिगृहकानपि ।
उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन् गच्छन् पुनः क्वचित् ॥ १५ ॥
अपवृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघट्टयन् ।
प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्निव ॥ १६ ॥

यत् कर्म स करोति तत् कर्म सफलं करोति ॥ ११ ॥

अनिर्वेदकरम् उत्साहजननं यत्नं चित्तस्थैर्य्यं चेष्टे करोमि ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥

निष्कुटान्तररथ्याः गृहारामममध्यगता वीथिः। विमानानि पुष्पकादीनि ॥ १४ ॥

भूमीगृहान् भूविलगृहान् गृहातिगृहकाः गृहोपरि गृहा इति कतकः। गृहानतीत्यानतिदूरे स्वैरविहारार्थे निर्मितगृहा इति तीर्थः। विचेतुमुपचक्रमे इत्यनुकर्षः। उत्पतन्नुन्नतमारुहन्निपतनमवरोहः ॥ १५ ॥

निष्पतनं निष्क्रमणम्। अवघट्टनं संवरणम् ॥ १६ ॥

किं नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति सङ्गताः।
गत्वा तत्र त्वया वीर! किं कृतं तद्वदस्व नः॥ ७॥
अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम्।
ध्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्त्तने॥ ८॥
किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः।
गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः॥ ९॥
अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम्।
भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः॥ १०॥
अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्त्तकः।

सुग्रीवकृतं कालमतिक्रम्य सुग्रीवसमीपं गम्यते यया सा गतिर्मार्गो नास्ति तत्र हेतुः सुतीक्ष्णेति॥ ५॥ ६॥

अस्तु सुग्रीवसमीपगमनवार्त्ता अङ्गदादिसमीपगमनमपि दुर्लभमित्याह,—किं न्विति। किन्नु वक्ष्यन्तीति चिन्तां कृत्वा पुनर्विचार्य्य यद्वक्तव्यं तत् स्वयमेवानुवदति। गत्वेत्यादि। वदस्व इति वक्ष्यन्तीत्यर्थः॥ ७॥

किं प्रवक्ष्यामि तान् प्रतीति शेषः। न किमपीत्यर्थः। यदेवमतो ध्रुवमिति। कालस्य सुग्रीवकल्पितस्य व्यतिवर्त्तने अतिक्रमे॥ ८॥

किं वा वक्ष्यति मां धिक्करिष्यतीत्यर्थः। समागता मिलिता अन्ये वानराश्च धिक्करिष्यन्ति॥ ९॥

एवं क्षणमात्रं निर्विद्य पुनरुत्साहमवलम्ब्याह,—अनिर्वेद इति। निर्वेदः करणग्रामस्य प्रवृत्तिवैमुख्यं तदभाव उत्साहः॥ १०॥

अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा
हता भवेदार्य्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥
विरूपरूपा विकृता विवर्चसो
महानना दीर्घविरूपदर्शनाः।
समीक्ष्य ता राक्षसराजयोषितो
भयाद्विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥
सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं
विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम्।
न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः
सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥
दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा राक्षसयोषितः।
न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥

स्वशीलं पातिव्रत्यं प्रतिदुष्टकर्मणा प्रति इष्टं दुष्टं कर्म यस्य तेन सकलसज्जनानर्थकारिणेत्यर्थः। आर्य्यपथे आर्य्याणां पतिव्रतानां मार्गे ॥ ३ ॥

रावणस्यानुरागात् स्त्रीवधदोषाद्वा तद्वधेऽप्रवृत्तावपि स्वयमेव भयान्नष्टेत्याह,—विरूपेति। दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि यासां ताः। दीर्घपदेन कर्मधारयो वा। राक्षसराजयोषितः तदाज्ञा-कारिणीः ॥ ४ ॥

पौरुषं समुद्रलङ्घनरूपपराक्रमसाध्यं प्रयोजनम्। कालं विहृत्य

द्वादशः सर्गः ।

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो
लतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ।
जगाम सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको
न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥
स चिन्तयामास ततो महाकपिः
प्रियामपश्यन् रघुनन्दनस्य ताम् ।
ध्रुवं न सीता ध्रियते यथा न मे
विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥
सा रक्षसाना प्रवरेण बाला
स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ।

अथ बहुदुःखचिन्ताकुलोऽन्विष्टमेव पुनः पुनरन्वेषयतिस्मेत्याह,—स तस्येति । तस्य भवनस्य रावणभवनस्य निशागृहाः रात्रिनिवासगृहाः तान् विचेतुं जगाम ॥ १ ॥

न ध्रियते न जीवति स्म । ध्रुवं नु सीता म्रियत इति क्वचित् पाठः । तत्र हेतुर्यथेति यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्य्यवान्।
अवेक्षमाणो हनुमान् नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४७ ॥
तामपश्यन् कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः।
अपक्रम्य तदा वीरः प्रध्यातुमुपचक्रमे ॥ ४८ ॥
स भूयः सर्वतः श्रीमान् मारुतिर्यत्नमाश्रितः।
आपानभूमिमुत्सृज्य तां विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

या योनिः या समानजातिः परिमार्गते लोक इति शेषः। तत्रैवोपपत्तिमाह,—न शक्यमिति। एतेन रावणादर्शनजोऽपि दोषः परिहृतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अपक्रम्य रावणान्तःपुरबहिःकक्षात इति शेषः ॥ ४८ ॥

तां सीतामन्यत्र विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्त्तने।
शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४३ ॥
नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम्।
स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा सम्परिमार्गणे ॥ ४४ ॥
यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत् परिमार्गते।
न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥ ४५ ॥
तदिदं मार्गितं तावत् शुद्धेन मनसा मया।
रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४६ ॥

तां चिन्तामभिनयति। काममिति। विश्वस्ता इतरालोकनशङ्कारहिता। वैकृत्यं विकारः। स्वार्थे ष्यञ्। नोपपद्यते न प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

ततः किं तत्राह,—मनो हीति। शुभाशुभास्ववस्थासु पुण्यपापकर्मसु इन्द्रियाणां प्रवर्त्तने मनोहेतुः मनसोऽसत्तदर्थरागद्वेषतः इन्द्रियप्रवृत्तिर्हि पापाय। इयन्तु मम प्रवृत्तिर्न पापाय यतस्तन्मे मनः सुष्ठु व्यवस्थितं परदारेषु न रागवत् पुण्यपापव्यवस्थायाञ्च स्वचित्तमेव साक्षीति भावः ॥ ४३ ॥

किञ्च राजाज्ञानुष्ठानरूपसेवकीयपरमधर्मान्यथानुपपत्त्यापि न दोष इत्याह,—नान्यत्रेति। तत्र हेतुः स्त्रियो हीति। सदा सम्परिमार्गणे मार्गणव्यवहारे लोकैरिति शेषः ॥ ४४ ॥

सजातीयेष्वेव मार्गणं प्रसिद्धमित्याह,—यस्येति। सत्त्वस्य प्राणिनः

परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३९ ॥
न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्त्तिनी ।
अयञ्चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ४० ॥
तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ।
निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्य्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ४१ ॥
कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ।
न तु मे मनसा किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४२ ॥

दिति शेषः। तदेवाह,—धर्मेति। धर्मलोपनिमित्तं यत्साध्वसमभयं तेन शङ्कितो भीत इत्यर्थः॥ ३८॥

धर्मलोपं दर्शयति। परदारावरोधस्य। दारशब्दः स्त्रीसामान्यवाची। अवरोधशब्दः स्वधर्मयुक्तकुलस्त्रीवाची। प्रसुप्तस्य अनेन नग्नप्रायत्वं सूचितम्। तत्समये वसनानां विपर्य्यासात्॥ ३९॥

मे दृष्टिः परदाराणामद्य यावद्विषयवर्त्तिनी न। किञ्च परदारपरिग्रहस्तद्वान् अतिपापी रावणश्च दृष्टः। तादृशदर्शनमपि धर्मलोपकारीति भावः॥ ४०॥

अथ पुनर्विचारेण तदलोपबुद्धिरप्युत्पन्नेत्याह,—तस्येति। अन्या चिन्ता पूर्वचिन्ताविरोधिनी। निश्चिते प्रमाणप्रतिपन्ने एकान्ते सिद्धान्ते तद्विषयज्ञाने चित्तं यस्य सः। अतएव सा चिन्ता कार्य्यनिश्चयदर्शिनी कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्णयसमर्था॥ ४१॥

बहुधा मारुतस्तस्य गन्धं विविधमुद्वहन्।
स्नानानां चन्दनानाञ्च धूपानाञ्चैव मूर्च्छितः॥ ३३॥
प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा।
श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित् कृष्णा वराङ्गनाः॥ ३४॥
काश्चित् काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये।
तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम्॥ ३५॥
पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि।
एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः॥ ३६॥
ददर्श स महातेजा न ददर्श च जानकीम्॥ ३७॥
निरीक्षमाणश्च ततस्ताः स्त्रियः स महाकपिः।
जगाम महतीं शङ्कां धर्मसाध्वसशङ्कितः॥ ३८॥

स्नानानां चन्दनानामिति पाठे स्नानार्हचन्दनानामित्यर्थः। विविधं गन्धमुद्वहन् प्रववौ। अतएव सुरभिर्गन्धो विमाने मूर्च्छितो व्याप्तः॥ ३३॥

तत्रान्याः बहिःप्रतिष्ठितपुष्पके इत्यर्थः॥ ३४॥

राक्षसालये आन्तरमध्यबहिःकक्षोपलक्षिते सर्वत्र। निद्रावशत्वात् मदनेन तद्धेतुकरत्याद्यैर्मूर्च्छितं क्लान्तं तासां रूपं प्रसुप्तानां रात्रौ मुकुलितानां पद्मिनीनां नलिनीनां यथारूपं तथैवासीत्। एवं प्रकारेण ददर्श॥ ३५। ३६॥ ३७॥

ततो निरीक्षणानन्तरम्। नेक्षेत नग्नां परस्त्रियमिति शास्त्रस्मरणा-

कश्चिदर्द्धविशेषाणि पश्यन् वै विचचार ह ।
शयनान्यत्र नारीणां शून्यानि बहुधा पुनः ।
परस्परं समाश्लिष्य काश्चित् सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २९ ॥
काचिच्च वस्त्रमन्यस्या अपहृत्योपगुह्य च ।
उपगम्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ३० ॥
तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यञ्च गात्रजम् ।
नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥ ३१ ॥
चन्दनस्य च शीतस्य सीधोर्मधुरसस्य च ।
विविधस्य च माल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य च ॥ ३२ ॥

नैव प्रपीतानि पूर्णासवान्येव पानानि पानभाजनानि विभागतः विभागेन पानं ददर्श इदममुकमिदममुकमिति विभज्य ददर्शेत्यर्थः ॥ २८ ॥

शून्यानि पतिशून्यानि अतएव परस्परं समाश्लिष्येति ॥ २९ ॥

अपहृत्य बलाद्गृहीत्वोपगुह्य प्रावृत्य उपगम्य तच्छयनस्थानं प्राप्य । ताश्च पश्यन् विचचारेति सम्बन्धः ॥ ३० ॥

गात्रजं गात्रस्थम् ॥ ३१ ॥

अथ पानभूमितोऽपि बहिरागत्य तत्र स्थिते पुष्पके प्रवृत्तिकाल इव निर्गमकालेऽपि बहुगन्धो वायुरन्यस्त्रियश्चानुभूता इत्याह,— चन्दनस्य चेत्यादि । पानभूम्यादिकमपि पुष्पकस्थमेवेत्यन्ये । सीधु मद्यम् ॥ ३२ ॥

सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः।
हिरण्मयैश्च कलशैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ॥ २४ ॥
जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता।
राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ॥ २५ ॥
पानश्रेष्ठां तथा भूमिं कपिस्तत्र ददर्श ह।
सोऽपश्यच्छातकुम्भानि सीधोर्मणिमयानि च ॥ २६ ॥
तानि तानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः।
क्वचिदर्द्धावशेषाणि क्वचित् पीतान्यशेषतः ॥ २७ ॥
क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह।
क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान् क्वचित् पानं विभागतः ॥ २८ ॥

कृतसुरावान्तरभेदानाह—शर्करासवेत्यादि। शर्करोपादानकः आसवः शर्करासवः। मधूपादानो माध्वीकः द्राक्षोपादानक इत्यन्ये। मधूकपुष्पादिजः पुष्पासवः खर्जूरफलादिजः फलासवः वासचूर्णैः सुगन्धद्रव्यचूर्णैः मृष्टा अधिवासिताः दृष्टा इति शेषः ॥ २३ ॥

अथ भूमिवर्णनं बहुषु देशेषु संस्थितैर्माल्यैः सन्तता आप्ता भूमिः शुशुभे उच्यमानविशेषणैः करकैर्वटैश्च सन्तता ॥ २४ ॥

राजतादिषु कुम्भेषु ॥ २५ ॥

पानश्रेष्ठां सम्भृतप्रशस्तपानां सीधोर्मद्यस्य भाजनानीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

भाजनानि पानभाजनानि अर्द्धावशेषाणि अर्द्धावशिष्टपानानि पीतानि पीतासवानि ॥ २७ ॥

महानूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ।
पानभाजनविचित्रैः फलैश्च विविधैरपि ॥ १९ ॥
कृतपुष्पोपहारा भूरधिकां पुष्यति श्रियम् ।
तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टशयनासनैः ॥ २० ॥
पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ।
बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥ २१ ॥
मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ।
दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ २२ ॥
शर्करासवमाध्वीकाः पुष्पासवफलासवाः ।
वासचूर्णैश्च विविधैर्मृष्टास्तैस्तैः पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥

विरलश्चेत्कृतो रागः सान्द्रश्चेत् खाण्डवः स्मृतः इत्युक्तेः । केशरादिभिः कृतवर्णाः षड्रसोपेताः यूषारागखाण्डवा इत्यन्ये ॥ १८ ॥

महाधनैर्बहुमूल्यैः ॥ १९ ॥

सुश्लिष्टैः सुकृतसन्धिबन्धैः ॥ २० ॥

उक्तैः सौवर्णरत्नमयशयनासनैः पानभूमिः प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते । बहुप्रकारैः बहूपादानभेदैरतएव विविधैर्विविधरसवद्भिः वरसंस्कारेण श्रेष्ठसंस्कारकद्रव्ययोगेन संस्कृतैः ॥ २१ ॥

कुशलसंयुक्तैर्निपुणपाचकपक्वैर्मांसैः सहोपभोगगुणाः सुरा ददर्श । तत्र दिव्याः सुराः वृक्षेभ्यः कदम्बादिभ्यः स्रुतः प्रादुर्भूताः । कृतसुराः शौण्डिकैरुत्पादिताः ॥ २२ ॥

तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥१४॥
रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वप्यभक्षितान्।
ददर्श कपिशार्दूलो मयूरान् कुक्कुटांस्तथा॥ १५॥
वराहवाध्रीणसकान् दधिसौवर्चलायुतान्।
शल्यान् मृगमयूरांश्च हनूमानन्ववैक्षत॥१६॥
कृकलान् विविधांश्छागान् शशकानर्द्धभक्षितान्।
महिषानेकशल्यांश्च छेदांश्च कृतनिष्ठितान्॥ १७॥
लेह्यानुच्चावचान् पेयान् भोज्यानुच्चावचानि च।
तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागखाण्डवैः॥ १८॥

तदेव प्रपञ्चयति। मृगाणामिति॥ १४॥ १५॥

पुनः पुनर्वराहादिमृगादिकथनं बहुस्थलवर्त्तितया भूयस्त्वप्रकाशनाय। वाध्रीणसः पक्षिविशेषः। कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः। सवै वाध्रीणसः प्रोक्त इति विष्णुधर्मोक्तेः। छागविशेषो वा। त्रिःपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धप्रजापतिम्। वाध्रीणसञ्च तं प्राज्ञयाज्ञिकाः श्राद्धकर्मणीति स्मृतेः। मुखकर्णौ च पानसमये जलं स्पृशन्ति यस्य सः त्रिःपिबः। वाध्रीणसः खड्गमृग इति हलायुधः। दध्ना सौवर्चलेन लवणविशेषेण च आयुतान् संस्कृतान्॥ १६॥

कृकलकृकरौ समौ पक्षिविशेषवाचकौ। एकशल्या मत्स्यविशेषाः कृतनिष्ठितान् कृतं निष्ठितं निष्ठानं पाको येषां तान्॥ १७॥

अम्लरसो लवणरसश्च उत्तंसो जिह्वाजाड्यपरिहारकर्त्ता येषु भक्ष्यमाणेषु तैः रागखाण्डवैः। सीता मध्वादिमधुरो द्राक्षादाड़िमजो रसः।

सहस्रं युवतीनान्तु प्रसुप्तं स ददर्श ह ॥ ९ ॥
देशकालाभियुक्तन्तु युक्तवाक्याभिधायि तत् ।
रताविरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ १० ॥
तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ।
गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ११ ॥
स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ।
करेणुभिर्यथाऽरण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥ १२ ॥
सर्वकामैरुपेताञ्च पानभूमिं महात्मनः ।
ददर्श कपिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ १३ ॥
मृगाणां महिषाणाञ्च वराहाणाञ्च भागशः ।

अन्यत्रापीत्यादि श्लोकद्वयं नव्याः प्रमादान्न पठन्ति । अन्यत्रापि पानभूमिन्ने रावणशयनगृहे बहिःस्थां पानभूमिं दृष्ट्वा पुनरभ्यन्तरे शयनस्थाने आगत्यान्वेषणम् । रूपविषयो यः संलापो वर्णनं तत्पूर्वं शयानानां युवतीनां वरस्त्रीणां सहस्रमुच्चगानगुणं ददर्श ॥ ९ ॥

तत्पूर्वदृष्टं रताविरतसंसुप्तं रतान्तेऽविरतसुप्तं गाढ़सुप्तम् ॥ १० ॥

तासां मध्ये इति ॥ ११ ॥

स इति ॥ १२ ॥

सस्त्रीकरावणगृहे पुनः सम्यगन्विष्य पुनर्बहिः पानभूमिमागत्य-विचिनोति सर्वकामैरिति । पूर्वं नृत्यादियुक्ततत्स्थस्त्रीमात्रदर्शनं इदानीं तस्याः सर्वकामोपेतत्वदर्शनम् ॥ १३ ॥

क्रीड़ितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथापराः।
नृत्येन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ॥ ५ ॥
मुरजेषु मृदङ्गेषु चेलिकासु च संस्थिताः।
तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ६ ॥
अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः।
रूपसंलापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ७ ॥
देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना।
रताधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथपः ॥ ८ ॥
अन्यत्रापि वरस्त्रीणां रूपसंलापशायिनाम्।

अथ पानभूमौ दर्शनप्रकारः क्रीड़ितेनेति। क्रीड़ितेनाद्यादिक्रीड़या क्लान्ताः सत्यस्तथैव निद्रिता इति शेषः। विप्रहताः अति निद्रिताः स्त्रियो ददर्शेति शेषः ॥ ५ ॥

मुरजेषु मृदङ्गेषु चेलिकासु चेलिका वाद्यविशेष इत्याहुः। तेषु प्रसक्ता एव संस्थिताः स्थिता एव निद्रिताः संविष्टाः सुप्ता ददर्शेति शेषः। आकर्षा वा ॥ ६ ॥

रूपसंलापशीलेन निद्राङ्गमवशात्तस्यास्तस्या रूपविषयो यः संलापो वर्णनं तच्छीलेन। युक्तं यथा भवति तथा गीतार्थस्य भाषणशीलेन॥७॥

देशकालाभियुक्तेन तद्विषयपरिज्ञानकुशलेन। युक्तवाक्यस्य देशकालोचितवाक्यस्याभिधानशीलेन। एतत्सर्वं निद्राङ्गमवशादेव बोध्यम्। रताधिकेन उत्तमक्रीड़ावता संयुक्तां पानभूमिं ददर्श ॥ ८ ॥

एकादशः सर्गः ।

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ।
जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥
न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी ।
न भोक्तुं नाप्यलङ्कर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २ ॥
नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ।
न हि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ ३ ॥
अन्येयमिति निश्चित्य भूयस्तत्र चचार सः ।
पानभूमौ हरिश्रेष्ठः सीतासन्दर्शनोत्सुकः ॥ ४ ॥

अवधूय च तां बुद्धिं सीता सम्भावनयाप्रवृत्तां कापेयविषयां बुद्धिम् अवधूय त्यक्त्वा अवस्थितः स्थिरतास्वभावे प्रतिष्ठितः सीतां प्रति तद्विषयामितरामन्यां चिन्तां पूर्वचिन्ताविघटिकां जगाम ॥ १ ॥

तामेव चिन्तामभिनयति । न रामेणेति ॥ २ ॥

अन्यं नरं पुरुषमुपस्थातुमङ्गीकर्त्तुं नार्हति नाध्यवस्यति । तत्र हेतुर्नहि रामेति ॥ ३ ॥

यदेवमतोऽन्येयमनुभूतेति निश्चित्य तत्र गृहे पानभूमौ पानशालायां चचार पुनः सम्यगन्वेषणायेति शेषः ॥ ४ ॥

स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः।
तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसम्पदा।
हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः॥ ६३॥

आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं
ननन्द चिक्रीड़ जगौ जगाम।
स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ
निदर्शयन् स्वां प्रकृतिं कपीनाम्॥ ६४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
दशमः सर्गः॥ १०॥

गौरीं पीतामतएव कनकवर्णाभाम् इष्टां रावणस्यातिप्रियाम् अन्तःपुरस्त्रीणामीश्वरीं कपिर्मन्दोदरीं ददर्शेत्यन्वयः॥ ५२॥

तर्कयामास सम्भावयामास। पृथगेकान्ते परममञ्चे अतिरूपाया दर्शनात् प्रायेणेयं सीतेति सम्भावना हनूमतः। तदेवाह,—रूपयौवन-सम्पदा नत्वौचित्यालोचनं कृतवानिति भावः। हर्षो मुखविकासादिः आनन्दो मानसः॥ ५३॥

आनन्दं कार्य्यद्वाराह। आस्फोटयामासेति। आस्फोट पुच्छचुम्ब-नादिजातिधर्मः। जगामस्तम्भानित्यनुकर्षः। सर्वा अप्येतास्चेष्टा उपांश्विति बोध्यम्। एवं चेष्टायां हेतुः स्वां कपीनां प्रकृतिं निदर्शयन्निति॥ ५४॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः॥ १०॥

वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥
पाणिभ्याञ्च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ ।
उपगुह्याबला सुप्ता निद्राबलमुपागता ॥ ४७ ॥
अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ।
अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं निद्रावशमुपागता ॥ ४८ ॥
आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः ।
निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥
तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ।
ददर्श रूपसम्पन्नामथ तां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५० ॥
मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ।
विभूषयन्तीमिव च स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥
गौरीं कनकवर्णाभामिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् ।
कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥

आडम्बरं वाद्यभेदः । भुजसम्भोगेन भुजाश्लेषेण पीड़ितम् आश्लिष्टं कृत्वा ॥ ४५ ॥

कलशीं जलसंभृतामपविध्य पर्य्यस्य स्वपर्य्यस्तकलशोदकार्द्रशरीरा नारी वसन्ते परिमार्जिता ग्लानिपरिहाराय कृतजलसेका पुष्पशबला शबलपुष्पमालेव भाति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

आतोद्यानि वाद्यानि ॥ ४९ ॥

अथ प्रधानमहिषीदर्शनं तासामिति । एकान्तविन्यस्ते तासां शयनात् पृथग्विन्यस्ते । तां स्त्रियं वक्ष्यमाणगुणां स्त्रियम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पटहञ्चारुसर्वाङ्गी न्यस्य शेते शुभस्तनी।
चिरस्य रमणं लव्ध्वा परिष्वज्येव कामिनी॥ ३९॥
काचिद्वीणां परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना।
वरं प्रियतमं गृह्य सकामेव हि कामिनी॥ ४०॥
विपञ्चीं परिगृह्यान्या नियता नृत्यशालिनी।
निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी॥ ४१॥
अन्या कनकसङ्काशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः।
मृदङ्गं परिविध्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना॥ ४२॥
भुजपाशान्तरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी।
पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा॥ ४३॥
डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्तडिण्डिमा।
प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगुह्येव भामिनी॥ ४४॥
काचिदाडम्बरं नारी भुजसम्भोगपीड़ितम्।
कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता॥ ४५॥
कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी।

न्यस्य आलिङ्ग्येत्यर्थः॥ ३९॥
काचिदिति॥ ४०॥
विपञ्ची वीणाविशेषः॥ ४१॥ ४२॥
मदकृतश्रमा मदवती। अर्श आद्यच्। वादनेन कृतश्रमा च॥ ४३॥
डिण्डिमं परिगृह्य आलिङ्ग्य आसक्तडिण्डिमा एकदेशसम्बद्धान्यडिण्डिमा। तरुणं रमणं वत्सं पुत्रञ्च परिगृह्य प्रसुप्तेव॥ ४४॥

वज्रवैदूर्य्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् ।
ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३ ॥
तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ।
विराजत विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥
मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः ।
तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥
अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्यशालिनी ।
विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥
काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ।
महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥
अन्या कक्षगतेनैव मड्डुकेनासितेक्षणा ।
प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥

बाहुप्रधानत्वादङ्गदानामपि श्रवणान्ते दर्शनं बोध्यम् ॥ ३३ ॥

विमानं मस्तकविशेषः पुष्पकमित्यन्ये । विराजत व्यराजत ॥ ३४ ॥

मदव्यायामेन रतिजेन ॥ ३५ ॥

कोमलैः अकर्कशैः अङ्गहारैः अङ्गविक्षेपैः नृत्यशालिनीति वासनाबलेन नृत्याभिनयोपेततया सुप्तवतीत्यर्थः । विशेषेण न्यस्तं शुभं येषु धात्रा तादृशानि सर्वाण्यङ्गानि यस्याः ॥ ३६ ॥

महानदीप्रकीर्णा महानद्यां प्रकीर्णपुष्पपत्रा दैवात्सङ्गतं पोतं प्लवमाश्रिता नलिनी पद्मिनीव पोतस्थानेऽत्र वीणा ॥ ३७ ॥

मड्डुको वाद्यभेदः ॥ ३८ ॥

महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तरवाससा ॥ २७ ॥
माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत्।
गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८ ॥
चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानं चतुर्दिशम्।
प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥
पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः।
पत्नीः स प्रियभार्य्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥
शशिप्रकाशवदना वरकुण्डलभूषणाः।
अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥
नृत्यवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः।
वराभरणधारिण्यो निषन्ना ददृशे कपिः ॥ ३२ ॥

अपविद्धेन पर्य्यस्तेन पाण्डुरेण क्षौमेण परिधानीयेन कटेरधः संवीतं पीतेनोत्तरीयेण सुसंवीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥

तोयान्ते तोयमध्ये ॥ २८ ॥

काञ्चनैः काञ्चनस्तम्भगैः चतुर्दिशं चतुर्दिक्षु दीप्यमानम्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। विद्युल्लतैरिवेति पाठे पुंस्त्वमार्षम् ॥ २९ ॥

उक्तगुणं रावणं ददर्श पादमूलगास्तत्पत्नीश्च ददर्श। रक्षः पतेर्गृह इत्युत्तरान्वयि ॥ ३० ॥

अम्लानमाल्याभरणा देवकन्या इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

राक्षसेन्द्रभुजावङ्कञ्च गच्छन्ति ताः। यथा प्रिया इति यावत्। धारिण्यः धारिणीः। निषन्नाः शयिताः ॥ ३२ ॥

ताभ्यां सपरिपूर्णाभ्यामुभाभ्यां राक्षसेश्वरः।
शुशुभेऽचलसङ्काशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः॥ २२॥
चूतपुन्नागसुरभिर्बकुलोत्तमसंयुतः।
मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरःसरः॥ २३॥
तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात्।
शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम्॥ २४॥
मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजता।
मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम्॥ २५॥
रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना।
पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजता॥ २६॥
पाण्डुरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम्।

अत्र द्विभुजत्वकथनात् युद्धादिकाले एव विंशतिभुजत्वं दशशीर्षत्वञ्चेति बोध्यम्॥ २१॥ २२॥

बकुलोत्तमसंयुतः उत्तमबकुलगन्धयुतः अयं पुरुषविशेषश्वासधर्म इति कतकः। चूतादिसुरभित्वन्तु तदधिवासितवस्तुसेवनात्। मृष्टान्नरससंयुक्तः सद्रसोत्तमान्नगन्धोपेतः पानं मधु राक्षसत्वादेव वामाचारेण पूजाकरणात् मधुपानम्॥ २३॥ २४॥

अपावृत्तेन निद्रावशात्पर्य्यस्तेन विराजता मुकुटेन उपलक्षितमिति शेषः॥ २५॥

शोभिना हारेण शोभनहारवता वक्षसोपलक्षितमिति शेषः॥२६॥

ऐरावतविषाणाग्रैरापीड़नकृतव्रणौ।
वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ॥ १६॥
पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ।
सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीयकलक्षितौ॥ १७॥
संहतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ।
विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ॥ १८॥
शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना।
चन्दनेन परार्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलङ्कृतौ॥ १९॥
उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ।
यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ॥ २०॥
ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ।
मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रुषिताविव॥ २१॥

महात्मनः महाशरीरस्य। विक्षिप्तौ प्रसारितौ॥ १५॥

आपीड़ने युद्धे कृतव्रणौ कृतव्रणकिणौ वज्रेणोल्लिखितौ क्षतौ पीनांसौ ययोस्तौ। वज्रचक्रयोरप्यसाध्यमृत्युरिति भावः॥ १६॥

समौ सुजातौ चांसौ सङ्गतौ दृढ़सन्धिबन्धौ स्वङ्गुलीयकलक्षितौ शोभनाङ्गुलीयकभूषितौ॥ १७॥ १८॥

शशस्य क्षतजं रक्तमतिलोहितवर्णम्॥ १९॥

उत्तमस्त्रीणां विमृदितं विमर्दनमालिङ्गनादि ययोस्तौ॥ २०॥

ददर्श अत्यादरेण ददर्श नातः पुनरुक्तिः। महाही महासर्पौ।

पीत्वाप्युपरतश्चापि ददर्श स महाकपिः।
भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥
निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः।
आसाद्य परमोद्विग्नः सोपासर्पत्सुभीतवत् ॥ १२ ॥
अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः।
क्षीवं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३ ॥
शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनं शुभम्।
गन्धहस्तिनिसंविष्टं यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥
काञ्चनाङ्गदसन्नद्धौ ददर्श स महात्मनः।
विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥

स वृक्षवनगुल्माढ्यं पुष्पसहितवृक्षवनगुल्माढ्यं मन्दरमिव स्थितम्। बाहवो यस्य वृक्षाः नासादयो गुल्माः ॥ ९ ॥ १० ॥

पीत्वाप्युपरतम्। कपिना क्रीडित्वाप्युपरतम् ॥ ११ ॥

यथा नागं गजमिव निःश्वसन्तं रावणम्। आसाद्य प्राप्य परमोद्विग्नः। अयं पापी देवीं हृतवानित्येतत्समीपेवस्थानमनुचितमिति खिन्नचित्तोपासर्पत् सुभीतवत् सुभीतो यथा भयभीतः पिशाचादिसंमुखे स्थातुमशक्तोऽपसर्पति तद्वत् ॥ १२ ॥

आरोहणं सोपानं वेदिकान्तरं सोपानवेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यम् ॥ १३ ॥

यस्य गन्धेनान्ये गजाः पलायन्ते सगन्धगजः मत्तगजेन नितरां संविष्टम् अधिष्ठितं महत्प्रस्रवणमिव ॥ १४ ॥

वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः।
गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम्॥ ५॥
परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम्।
दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम्॥ ६॥
तस्मिन् जीमूतसङ्काशं प्रदीप्तोज्ज्वलकुण्डलम्।
लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम्॥ ७॥
लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना।
सन्ध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतड़िद्गुणम्॥ ८॥
वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम्।
स वृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम्॥ ९॥
क्रीड़ित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम्।
प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम्॥ १०॥

वालव्यजनं चामरम्। ननु सम्भोगगृहे तत्रापि निद्राणस्य कथं वालव्यजनवीजनं कथञ्च हनूमतस्ताभिरदर्शनमिति चेन्न। यन्त्रनिर्मितस्त्रीप्रतिमादिभिः तत्रापि तत्सम्भवात्॥ ५॥

आविकाजिनं ऊर्णायुचर्म। तद्धि परममृदुलं तेन संवृतं संवृतपर्य्यन्तप्रदेशम्। माल्यं पुष्पम्॥ ६॥

तस्मिन् प्रसुप्तमिति शेषः। महारजतं स्वर्णं तत्तन्तु निर्मितवासोधारिणम्॥ ७॥

रावणस्य तड़ित्स्थानीयं सौवर्णं वासः॥ ८॥

दशमः सर्गः ।

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ।
अवेक्षमाणो हनुमान् ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥
दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैदूर्य्यैश्च वरासनैः ।
महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥
तस्य चैकतमे देशे दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
ददर्श पाण्डुरं छत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥ ३ ॥
जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानोः समप्रभम् ।
अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४ ॥

तत्र शालायां दिव्योपमं दिविभवेन स्वर्गवर्तिपदार्थेनैवोपमा यस्य तत् शयनस्यासनं पल्यङ्कप्रतिष्ठापनवेदिका। अवेक्षमाणः इतस्ततः पश्यन् ॥ १ ॥

तस्यैव वर्णनं दान्तेत्यादि। गजदन्तमयानि स्वर्णमयानि च चित्राणि चित्रयुतानि अङ्गानि पादादिरूपाणि येषान्तैर्महार्हास्तरणोपेतैः बहु-मूल्यास्तरणयुक्तैः। वैदूर्य्यैरित्युपलक्षणम्। वैदूर्य्यपद्मरागादिनिर्मितै-र्वरासनैः स्त्रीशयनपल्यङ्कैर्महाधनैर्बहुमूल्यैरुपपन्नम् ॥ २ ॥ ३ ॥

परमासनं पल्यङ्कं तस्यैकदेशे ददर्श। अशोकपुष्पमालायुक्तम्। यद्वा यत्सन्निधाने शोकाभावस्तादृशमालायुतम्। चित्रभानुरग्निः ॥ ४ ॥

अथायमस्यां कृतवान्महात्मा
लङ्केश्वरः कष्टमनार्य्यकर्म ॥ ७४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

पश्चान्तरञ्च सोऽचिन्तयद्विचारेण निश्चितवानित्यर्थः। चिन्ताप्रकारः हि प्रसिद्धमेतत्। यत्सीता देवी गुणतः पातिव्रत्यादिगुणैर्विशिष्टा। अथ यत इत्यर्थे। यतो महात्मा महाबलो लङ्केश्वरः निरवधिकैश्वर्य्यवैशिष्ट्यमनेन सूचितम्। ईदृशोऽस्यां जानक्याम् अनार्य्यकर्मापहरणरूपं कर्म आत्तरूपः परिगृहीतमायारूपः सन् कष्टं सक्लेशं यथा भवति तथा कृतवान्। यद्येषा ऐश्वर्य्यादौ सरागा स्यात् तदा स्वरसत एव नयनं स्यात्। न च तदस्ति अस्माभिः तद्विक्रोशनादेव रावणेन क्लेशपूर्वं नयनस्य चानुभवादित्याशयः। आर्त्तरूप इति पाठे आर्त्तं सञ्जातं रूपं यस्येत्यर्थं हनुमद्विशेषणम्। पान्तरं पीड़ा सूचकरूप इत्यर्थः॥७४॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

न चाकुलीना न च हीनरूपा
नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता।
भार्य्याऽभवत्तस्य न हीनसत्वा
न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७२ ॥
बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य
यदीदृशी राघवधर्मपत्नी।
इमा महाराक्षसराजभार्य्याः
सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७३ ॥
पुनश्च सोऽचिन्तयदात्तरूपो
ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता।

नाहृता अन्यपूर्वा च नाहृता। कथमेवं प्रत्यक्षापलापस्तत्राह,—विनेति। वराहां श्रेष्ठरामार्हाम् ॥ ७१ ॥

उपचारः उत्तमाम्बरभूषणमालादिः कान्तस्य रावणस्य कामनीया मनोज्ञा न तादृशी च न ॥ ७२ ॥

अथ सीताप्येतत्स्वन्तर्गता नवेति विकल्पाद्ये रावणस्य भद्रमेवेति बुद्धिर्हनूमतो जातेत्याह,—बभूवेति। साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्येति बुद्धिर्बभूव। इमा महाराक्षसराजभार्य्याः यथा तद्युक्ताः राघवधर्मपत्न्यपि ईदृशी एतदन्तर्गता एतद्युक्ता च यदि स्यात् तदाऽस्य रावणस्य सुजातं भद्रमेव भवति। रावणभुक्तेति मया निवेदिते सति सीतायां मृतायामिव राघवस्योपेक्षणाद्रावणवधयत्नाप्रसक्तेरिति भावः ॥ ७३ ॥

यदीत्यनेन सूचितमस्य पक्षस्यात्यन्तासम्भावितत्वमाह,—पुनश्चेति।

राजर्षिविप्रदैत्यानां गन्धर्वाणाञ्च योषितः।
रक्षसाञ्चाभवन् कन्यास्तस्य कामवशङ्गताः॥ ६९॥
युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः।
समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः॥ ७०॥

न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य
वीर्य्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः।
न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा
विना वरार्हां जनकात्मजान्तु॥ ७१॥

पुरुषाः कर्त्तारः। स्त्रियः कर्म। अनेन रावणे जाग्रति तेषामपि तद्दर्शने भयं सूचितम्॥ ६८॥

राजर्षयो विप्रदैत्याश्च। अस्य ब्रह्मराक्षसत्वात् अस्ति विप्रकन्याविवाहेऽधिकारः। कामवशङ्गताः सत्यस्तस्य योषितोऽभवन्। अनेन तासामप्यनुरागः सूचितः॥ ६९॥

अस्य बहुस्त्रीप्राप्तिर्बलात् स्वारस्याच्चेत्याह। युद्धेत्यादि। सर्वा इति बाहुल्याऽभिप्रायम्। आसां हरणे एतद्बन्धुभिर्युद्धं भविष्यतीति युद्धकामना पूर्वं हृताः। काश्चित्समदास्तरुण्यो मदनमोहिताः स्वयमेवैनं वृतवत्यः॥ ७०॥

अस्यैव विवरणं न तत्र काश्चिदिति। वीर्य्योपपन्नेनापि तेन तत्र तासु मध्ये काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य न हृताः किन्तु गुणेन निरतिशयैश्वर्य्यवीर्य्यसौन्दर्य्यादिगुणेन स्वत एव लब्धाः। तत्र लङ्कायामन्यकामा च

लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् ।
अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६५ ॥
प्रतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् ।
आसीद्वनमिवोद्धूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६६ ॥
उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ।
विवेकं शक्यमाधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ॥ ६७ ॥
रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ।
ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रेक्षन्तोऽनिमिषा इव ॥ ६८ ॥

लतानां वनमिवेत्यन्वयः । अन्योऽन्यसम्बन्धेन मालाकारेण ग्रथितमिव ॥ ६५ ॥

प्रतिवेष्टिता वृक्षाणां नायकानाञ्च शोभनाः स्कन्धा येन तत् । अन्योऽन्यं धावन्तो ये भ्रमरास्तैराकुलम् । स्त्रीणामपि पद्मिनीत्वात् भ्रमराकुलत्वम् । केशपाशनेत्रादयो वा तासु भ्रमराः । स्त्रीवनं स्त्रीसमूहः ॥ ६६ ॥

तासां योषितामुचितेषु स्थानेषु । सुव्यक्तं प्रतिष्ठितानामपि भूषणाङ्गाम्बरस्रजां विवेकमाधातुं कर्तुं न शक्यम् । अपरिमितत्वात् भूषणभूष्ययोरैकरूप्यात् । परस्परसङ्ग्रथितत्वेन सुप्तत्वाच्च इमानि अस्या भूषणानि इमान्यन्यस्या इति विवेकः कर्तुमशक्य इति भ्रान्तिमानलङ्कारोऽत्र व्यङ्ग्यः ॥ ६७ ॥

सुखसंविष्टे सुखसुप्ते काञ्चनाः काञ्चनस्तम्भाः दीपाः दीपस्थाग्नि-

बाहू उपनिधायान्याः पारिहार्य्यविभूषिताः।
अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्यिरे॥ ६०॥
अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काचित्पुनर्भुजम्।
अपरा त्वंकमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा कुचौ॥ ६१॥
ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः।
परस्परनिविष्टाङ्ग्यो मदस्नेहवशानुगाः॥ ६२॥
अन्योन्यस्याङ्गसंस्पर्शात् प्रीयमाणाः सुमध्यमाः।
एकीकृतभुजाः सर्वाः सुषुपुस्तत्र योषितः॥ ६३॥
अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमालाग्रथिता हि सा।
मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा॥ ६४॥

स्त्रियः सपत्नीभिराघ्रातमुखा अपि सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्। ता अपि तासां मुखानि रावणमुखशङ्कयोपाजिघ्रन्नित्यर्थः॥ ५९॥

पारिहार्य्यो वलयः। उपनिधाय उपधानं कृत्वा अंशुकानि च उपनिधायेत्यनुकर्षः॥ ६०॥

अन्येत्यादि श्लोकद्वये शिश्यिरे इति पदं यथायोगं वचनविपरिणामेन योज्यम्। उपनिधायेति पदञ्च॥ ६१॥

स्नेहोऽत्र रावणीयः॥ ६२॥

एकीकृतभुजाः परस्परसम्बद्धभुजाः॥ ६३॥

अतएवाह,—अन्योऽन्येति। माला पुष्पमाला उपमेये मत्तषट्पदस्थानीयाः कचभारानेत्रद्वन्द्वानि च॥ ६४॥

ववल्गुश्चात्र कासाञ्चित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् ।
मुखमारुतसङ्कम्पैर्मन्दं मन्दञ्च योषिताम् ॥ ५६ ॥

शर्करासवगन्धः स प्रकृत्या सुरभिः सुखः ।
तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५७ ॥

रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः ।
मुखानि च सपत्नीनां उपाजिघ्रन् पुनः पुनः ॥ ५८ ॥

अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः ।
अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९ ॥

निर्देशः पत्नीनाम् अर्थाद्रावणस्य । अनेकवर्णवत्सुवर्णतन्तुनिर्मितवाससां पताका इवेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

शुभार्चिषां कासाञ्चिद्योषितां कुण्डलानि मुखमारुतसङ्कम्पैः मुखमारुतसंसर्गकृतचलनैर्मन्दं मन्दं ववल्गुः । तेन कुण्डलानामतिलघुता तेन तासां सौकुमार्य्यातिशयो व्यङ्ग्यः ॥ ५६ ॥

शर्करासवः आसवविशेषस्तद्योगात्तद्गन्धः प्रकृत्या च सुरभिरतएव सुखस्तासां वदननिःश्वासो रावणं सिषेवे । यद्वा प्रकृत्या असुरभिरपि वायुरिति शेषः । तासां वदननिश्वासस्तद्युक्तः अर्थं आद्यजन्तम् । अत एव शर्करासवगन्धो रावणं सिषेवे ॥ ५७ ॥

रावणाननशङ्काः मदनिद्राभयजचित्तवैवश्यात् । सपत्नीनाञ्च सपत्नीनामपि मुखान्युपाजिघ्रन् ॥ ५८ ॥

ननु सपत्नीभिः कृतं मुखाघ्राणं ताः कथं सहन्तेत्यत आह,—अत्यर्थमिति । अत्यासक्तेरेवास्वतन्त्राः मदपारवश्याच्च तथाभूताः वर-

किङ्किणीजालसङ्काशास्ता हेमविपुलाम्बुजाः।
भावग्राह्या यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः॥ ५२॥
मृदुष्वङ्गेषु कासाञ्चित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः।
बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः॥ ५३॥
अंशुकान्ताश्च कासाञ्चिन्मुखमारुतकम्पिताः।
उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः॥ ५४॥
ताः पताका इवोद्धूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः।
नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे॥ ५५॥

स्त्रीषु नानावर्णभूषणानि हंसादिस्थानीयानि। स्त्रीकटीपुरोभागो जघनम्॥ ५१॥

किङ्किणीजालसङ्काशाः तद्वन्मुकुलितनयनाः। तत्स्थाने च नद्यां मुकुलितकुमुदानि हेमविपुलाम्बुजत्वेन वक्त्रनिगरणं उपमाने तु न निगरणम्। किङ्किणीजालसम्बन्धा इति पाठे किङ्किणीजालसम्बाधत्वमुभयत्रापि स्पष्टमेव शब्दवत्त्वसाधर्म्यात्। किङ्किणीशब्देन लहरीणामप्युक्तिः। भावा विलासा एव स्वामिकसुरतभावो वा ग्राह्यो यासान्ताः यशोऽतिगुणवत्त्वख्यातयश एव तीरं यासान्ताः। यशः शब्देन लक्षणया कान्तिरित्यन्ये। सुप्ता नार्यो नद्य इव बभुः॥ ५२॥

भूषणराजयः विमर्दजनितरेखाः। भूषणराशय इति पाठेऽप्ययमेवार्थो लक्षणादिना बोध्यः॥ ५३॥

वक्त्राणामुपर्युपरीत्यन्वयः॥ ५४॥

व्याधूयमानमंशुकान्तमुत्प्रेक्षते। ता इति विधेयमपेक्ष्य स्त्रीलिङ्ग-

अकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः।
गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥
चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासाञ्चिदुद्गताः।
हंसा इव बभुः सुप्तास्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥
अपरासाञ्च वैदूर्य्याः कादम्बा इव पक्षिणः।
हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥
हंसकारण्डवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः।
आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१ ॥

मुक्ताहारैर्वृताः छिन्नमुक्ताहाराः। व्याविद्धं विच्छिन्नं रशनादाम-काञ्चीगुणो यासान्ताः। एवम्भूषणबन्धराहित्येन शयने उपमा। वाहिताः किशोर्य्य इव कृतभारवहनाः श्रान्ताः किशोर्य्यो वड़वा यथा अध्वश्रमापनयनाय लुण्ठनेन व्यत्यस्तपल्ययनबन्धाः शेरते तद्वत् ॥ ४७ ॥

अकुण्डलधराः कुण्डलधरणरहिताः गलितकुण्डला इति यावत्। विच्छिन्ना चाम्रदिताश्च स्रजो यासान्ताः अत्र रेजुरित्यनुकर्षः ॥ ४८ ॥

अंशवः प्रभाः किरणास्तदाधाराः अंशवः सूक्ष्मरश्मय किरणाः स्थूलरश्मय इत्यन्ये। वैपरीत्येन स्थिताः हाराः मुक्ताहाराः ॥ ४९ ॥

वैदूर्य्याः वैदूर्य्यमणिमालाः। कादम्बाः कलहंसाः। अत्र कादम्ब-शब्देन कारण्डवपदवाच्यो जलकाक उच्यते। अन्यथा वैदूर्य्योपमानत्वम-सङ्गतं स्यात्। हेमसूत्राणि च अत्रापि स्तनमध्योद्गतानीत्यनुकर्षः। चक्रवाकानां पीतत्वसादृश्यादुपमानत्वम् ॥ ५० ॥

याश्चाप्रवन्तेऽवरात्तारा: पुष्पशेषसमावृता:।
द्रुमास्ता: सङ्गता: कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३ ॥
ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम्।
प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४ ॥
व्यावृत्तकचपीनस्रक् प्रकीर्णवरभूषणा:।
पानव्यायामकालेषु निद्रोपहतचेतस: ॥ ४५ ॥
व्यावृत्ततिलका: काश्चित् काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुरा:।
पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषित: ॥ ४६ ॥
मुक्ताहारवृताश्चान्या: काश्चित्प्रस्रस्तवासस:।
व्याविद्धरशनादामा: किशोर्य इव वाहिता: ॥ ४७ ॥

पुष्पशेषसमावृतास्तद्युक्ताः सङ्गताः एकदेशमिलिताः। अनेन सान्दर्य्यात्युक्तिरूपोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४३ ॥

तदेवाह,—ताराणामिति। प्रभा देहकान्तिः वर्णो रूपम्। प्रसादस्त्वौज्ज्वल्यम् ॥ ४४ ॥

व्यावृत्ताः कचाः पीनस्रजश्च यासान्तास्त्र। प्रकीर्णानि इतस्ततः श्लथानि वरभूषणानि यासान्ताः। पानव्यायामकालेषु पानानन्तरकालिकमानन्दरत्यादिक्रीड़ाकालेषु उक्तगुणाः अतएव श्रमान्निद्रोपहतचेतसः ॥ ४५ ॥

उक्तं भूषणप्रकिरणमेव प्रपञ्चयति। व्यावृत्तेति। उद्भ्रान्ताः स्वस्थानात् स्खलिता नूपुरा यासान्ताः। पार्श्वे एकस्मिन् गलिता विस्रस्ताहारा यासान्ताः ॥ ४६ ॥

तासां संवृतदान्तानि मीलिताक्षीणि मारुतिः ।
अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम् ॥ ३७ ॥
प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये ।
पुनःसंवृतपत्राणि रात्राविव बभुस्तदा ॥ ३८ ॥
इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः ।
अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥ ३९ ॥
इति वाऽमन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः ।
मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४० ॥
सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ।
शरदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥ ४१ ॥
स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः ।
यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरिव संवृतः ॥ ४२ ॥

निद्रितत्वात्संवृतानि संवृतपक्ष्माणि तादृशानि च तानि दान्तानि ग्लानानि मीलिताक्षीणि अतिसंवृतपक्ष्माणि। स्वर्गदेवलोकादेरिव संवृतमीलितयोरपि भेदो बोध्यः। यद्वा संवृतदान्तानीत्यस्यैव व्याख्यानं निमीलिताक्षीणीति। यद्वा संवृतत्वमोष्ठयोः ॥ ३७ ॥

क्षपाक्षये पद्मानीव प्रबुद्धानि भूत्वा पुनः रात्रौ संवृतपत्राणि पद्मानीव बभूवुरित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

मुखानि दृष्ट्वा हनुमतोजातां सम्भावनामाह,—इमानीति। फुल्लानि प्रार्थयन्तीत्यन्वयः। नियतं नित्यम् ॥ ३९ ॥

उपपत्त्या युक्त्या। सलिलोद्भवैः पद्मैः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ॥ ३१ ॥
प्रध्यायत इवापश्यत् प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान्।
धूर्त्तानिव महाधूर्त्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२ ॥
दीपानाञ्च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च।
अर्च्चिर्भिर्भूषणानाञ्च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥
ततोऽपश्यत् कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम्।
सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४ ॥
परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम्।
क्रीड़ित्वोपरतं रात्रौ प्रसुप्तं बलवत्तदा ॥ ३५ ॥
तत् प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषितम्।
निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६ ॥

परा गान्धर्वीसिद्धिः तन्मायेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रध्यायतो ध्याननिष्ठान्। धूर्त्ताद्देवनः तत्रातिसमर्थो महाधूर्त्तः। महाधूर्त्तेन देवनेन पराजितो हि धूर्त्तः धननाशात् ध्यायन्निवास्ते। काञ्चनान् दीपान् काञ्चनदीपस्तम्भस्थदीपान् विपुलदीपाग्रे चुद्रदीपप्रभा इव रावणतेजोऽभिभूतानपश्यदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्रदीप्ता अग्निज्वाला ज्वालिता अनेनाग्निर्मोभिदाहः सूचितः ॥३३॥

कुथासीनम् आस्तीर्णकुथायां शयानम् ॥ ३४ ॥

बलवत् प्रसुप्तमपश्यदित्यनुकर्षः ॥ ३५ ॥

तत्प्रसुप्तं प्रसुप्तजनं रावणगृहं निःशब्दान्तरं निर्गतस्वशब्द-भेदनूपुरसिञ्जित्यादिभिर्भूषितम् ॥ ३६ ॥

नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् ॥ २६ ॥
परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम्।
धूम्रामगुरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् ॥ २७ ॥
पत्रपुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम्।
मनसो मोदजननीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ॥ २८ ॥
तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः सञ्जननीमिव।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्चपञ्चभिरुत्तमैः ॥ २९ ॥
तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता।
स्वर्गोऽयं देवलोकोऽयमिन्द्रस्यापि पुरी भवेत् ॥ ३० ॥

अत्युच्चैः पक्षैरिवात्युच्चैः स्तम्भैर्दिवं संप्रस्थितामिवेत्युत्प्रेक्षाच्च। कुथया विशालविचित्रकम्बलास्तरणेन पृथिवीलक्षणं चतुरस्रत्वम् ॥ २५ ॥

सराष्ट्रग्रहशालिनीमिति पृथिवीविशेषणम् ॥ २६ ॥

हंसपाण्डुरां हंसवत् पाण्डुराम् ॥ २७ ॥

कल्माषी शबलवर्णा वसिष्ठगौः अनेन सर्वानन्ददायित्वं रिपूणामभृष्यत्वं सर्वमनोरथपूरकत्वञ्च सूच्यते। वर्णस्य देहकान्तेः प्रसाधिनीं सम्पादिकाम् ॥ २८ ॥

तां शालां ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः। पञ्चभिरिन्द्रियार्थैः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक् चक्षुरसनघ्राणानि। तर्पयामास हनुमत इति शेषः। रावणपालिता शालेति शेषः। स्वर्गः ज्योतिष्टोमादिकफलभोगभूमिः। देवलोको वायुवरुणादिलोकः। इन्द्रस्य पुरी अमरावती ॥ २९ ॥ ३० ॥

रावणस्य महाकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियम्।
मणिसोपानविकृतां हेमजालविराजिताम्॥ २२॥
स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम्।
मुक्तावज्रप्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि॥ २३॥
विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम्।
समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात् सुविभूषितैः॥ २४॥
स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं सम्प्रस्थितामिव।
महत्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणांकया॥ २५॥
पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहशालिनीम्।

रावणशयनगृहं तत् गृहवर्त्यनुमाय पुष्पकादवरुह्य तं प्रतिस्थितस्तां ददर्शेत्येव न्याय्यमिति कतकः। यत्त्वित्यादिनोक्ता व्याख्यैव युक्तेति मम भाति। अवतीर्य्यविमानाच्च हनुमान् मारुतात्मज इत्यग्रे उपसंहारात्॥ २१॥

महाकान्ताम् अतिरमणीयामित्यर्थकं शालाविशेषणम्। कान्तां कमनीयां तां शालामेव विशिनष्टि मणीत्यादिना। स्त्रियः सञ्जननीमिवेत्यन्तेन मणिकृतसोपानानि विशेषेण कृतानि यस्याम्॥ २२॥

तलं कुट्टिमभूः। दन्तान्तरितरूपिकामिति दन्तैरन्तरितानि मध्ये मध्ये निर्मितानि रूपाणि यस्यां सा। चामीकरैरपि अन्तरितरूपिकामित्यनुकर्षः॥ २३॥

बहुत्वबोधनाय पुनस्तम्भानुवादः। बहुत्वस्य विपुलत्वं समन्तात् सुविभूषितैः रत्नादिभिरिति शेषः॥ २४॥

चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च ।
सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥
विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः ।
तत्रस्थः सर्वतो गन्धं पानभक्ष्यान्नसम्भवम् ॥ १९ ॥
दिव्यं सम्मूर्च्छितं जिघ्रन् रूपवन्तमिवानिलम् ।
सगन्धस्तं महासत्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम् ॥ २० ॥
इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ।
ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शिवाम् ॥ २१ ॥

निस्तलाभिर्वर्त्तुलाभिर्निरुपमाभिर्वा तलेन कुट्टिमप्रदेशेन ॥ १७ ॥

आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्यसदृशम् ॥ १८ ॥

तत्रस्थः पुष्पकविमानस्थः ॥ १९ ॥

संमूर्च्छितं व्याप्तं गन्धवहमनिलमपि तद्गन्धेन रूपवन्तमिव गन्धद्रव्यरूपमिव । तद्वायुसम्बन्धात् सगन्धः स्वयं महासत्वम् उत्तमं बन्धुं बन्धुरिव जिघ्रन्नभूत् । गन्धापरोक्ष्यात्तद्वहवायुरप्यपरोक्ष इवाभूत् ॥ २० ॥

यत्र स रावणस्तत्र स्थाने । इत एहीत्युवाचेव उक्तगुणवायुः कर्त्ता । दिव्यगन्धेन रावणशयनगृहं ज्ञातवानित्यर्थः । ततस्तस्मात् पुष्पकादवरुह्य गन्धानुमितां तां रावणशयनशालां प्रस्थितस्तां शालां ददर्श । यत्तु पुष्पकस्यैव सा शाला तत इत्यस्य तदनन्तरमित्यर्थः इति तच्चिन्त्यम् । प्रस्थित इति पदस्वारस्यात् । अर्द्धयोजनविस्तीर्णामित्यादिना मूलालयप्रदर्शनोपक्रमाच्च । मूलालयं दृष्ट्वा तद्बहिःस्थं पुष्पकमन्विष्यततस्य एव

परेण तपसा लेभे यत् कुवेरः पितामहात्।
कुवेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः॥ १२॥
ईहामृगसमायुक्तैः कार्त्तस्वरहिरण्मयैः।
सुकृतैराजितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया॥ १३॥
मेरुमन्दरसङ्काशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम्।
कूटागारैः शुभागारैः सर्वतः समलङ्कृतम्॥ १४॥
ज्वलनार्कप्रतीकाशैः सुकृतं विश्वकर्मणा।
हेमसोपानयुक्तञ्च चारुप्रवरवेदिकम्॥ १५॥
जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि।
इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम्॥ १६॥
विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः।
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम्॥ १७॥

पुनर्हनुमदारोहणप्रेषतया पुष्पकं वर्णयति ब्रह्मणोऽर्थे इति! भगवतो लीलाफलकमित्यर्थः॥ ११॥ १२॥

कार्त्तस्वरहिरण्मये स्वर्णजातिविशेषौ रूप्यस्वर्णौ इति कश्चित् ईहामृगो वृकस्तत्प्रतिमायुक्तैः॥ १३॥

कूटागारैर्गुप्तस्वल्पगृहैः शुभागारैर्विहारयोग्यगृहैः॥ १४॥

चार्व्यः सुन्दराः प्रवराः श्रेष्ठा वेदिका यस्मिंस्तत्॥ १५॥

जालवातायनयोः काञ्चनकार्त्तस्वरयोर्मध्यासवयोश्च कश्चिद्भेदं परिकल्प्य निर्वाहः। एवमिन्द्रनीलमहानीलयोरपि॥ १६॥

राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ।
आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥
तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिंगिलझषाकुलम् ।
वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥
या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चन्द्रे हरिवाहने ।
सा रावणगृहे रम्या नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥
या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ॥ ९ ॥
तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्मचान्यत्सुनिर्मितम् ।
बहुनिर्यूहसंयुक्तं ददर्श पवनात्मजः ॥ १० ॥
ब्रह्मणोऽर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा ।
विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ११ ॥

राक्षसीभिः राक्षसजातिजाभिः पत्नीभिरावृतम् । तथा विक्रम्या-हृताभी राजकन्याभिश्चावृतम् ॥ ६ ॥

पन्नगैर्युतं सागरमिव तत् पश्यति स्म ॥ ७ ॥

लक्ष्मीः शोभा रावणगृहे लङ्कायाम् ॥ ८ ॥

ऋद्धिरैश्वर्य्यं तद्विशिष्टा ततोऽप्यधिका ॥ ९ ॥

तस्य हर्म्यस्य अर्द्धयोजनविस्तीर्णत्वादिभ्रमणः वेश्म सस्त्रीकशयनगृह-मिति कतकः । वेश्मपुष्पकाख्यमिति तीर्थः । अत्र तीर्थव्याख्या ज्यायसी । निर्यूहा मत्तवारणः ॥ १० ॥

नवमः सर्गः ।

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विमलमायतम् ।
ददर्श भवनश्रेष्ठं हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १ ॥
अर्द्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं महत् ।
भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसङ्कुलम् ॥ २ ॥
मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् ।
सर्वतः परिचक्राम हनूमानरिसूदनः ॥ ३ ॥
उत्तमं राक्षसावासं हनूमानवलोकयन् ।
आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥
चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च ।
परिक्षिप्तमसम्बाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥

तस्येति । आलयवरिष्ठस्य लङ्कामध्यवर्त्तिनो गृहसमूहवतो महागृहस्य ॥ १ ॥

अर्द्धयोजनविस्तीर्णं तिर्य्यक्प्रमाणम् ॥ २ ॥ ३ ॥

आवासं बहुराक्षससाधारणं वासस्थानम् । राक्षसेन्द्रनिवेशनं तन्मात्रवासस्थानम् ॥ ४ ॥

परिक्षिप्तं युक्तम् ईदृशगजादिसत्त्वेऽपि असम्बाधत्वेनातिविस्तृतत्वं सूच्यते ॥ ५ ॥

वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं
वसन्तमासादपि चारुदर्शनम्।
सपुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं
ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तकालिकपुष्पसमूहेन चारुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं
विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम्।
मनोऽभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं
विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा॥ ६॥
वहन्ति यत् कुण्डलशोभितानना
महाशना व्योमचरा निशाचराः।
विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना
महाजवा भूतगणाः सहस्रशः॥ ७॥

मनः समाधाय स्वामिमनोनुरुध्य तु शीघ्रगामित्यादिधर्मकम्। दुरासदं पापिभिरिति शेषः। दुरावरमिति पाठे शत्रुभिर्दुर्निवारमित्यर्थः महर्द्धिनाम्। दीर्घाभावश्छान्दसः। एवं तुल्यगामिनमित्यत्र पुंस्त्वं विमानशब्दोऽर्द्धर्चादिर्वा। अग्र्यमुदां महासुखानां पुण्यकृतामेवालयम् आस्पदम्। इव शब्द एवार्थे। अत्र तस्याचेतनत्वेऽपि तदभिमानिदेवतायाश्चित्तज्ञत्वादि बोध्यम्॥ ५॥

विशेषं गतिविशेषमालम्ब्य विशेषे व्योमलक्षणदेशविशेषे संस्थितम्। विचित्राणामाश्चर्य्यवस्तूनां कूटं समवायभूतम्। बहुभिः कूटैः शालाभिर्मण्डितम्। गिरेर्विचित्रावान्तरशृङ्गवच्छिखरमिव॥ ६॥

उच्यमानविशेषणा भूतगणा यद्वहन्ति तद्विमानं तत्र ददर्शेत्यन्वयः। विवृत्तानि विघूर्णानि विध्वस्तानि त्यक्तनिमेषाणि विशालानि लोचनानि येषाम्। निशाचराः निशास्वप्यहरविशेषं चरन्ति ते॥ ७॥

न तत्र किञ्चिन्न कृतं प्रयत्नतो
न तत्र किञ्चिन्न महार्घरत्नवत् ।
न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि
न तत्र किञ्चिन्न महाविशेषवत् ॥ ३ ॥

तपःसमाधानपराक्रमार्जितं
मनःसमाधानविचारचारिणम् ।
अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं
ततस्ततस्तुल्यविशेषनिर्मितम् ॥ ४ ॥

मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं
दुरासदं मारुततुल्यगामिनम् ।
महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां
यशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ॥ ५ ॥

तत्र तादृशं किञ्चिन्न यत्प्रयत्नतो न कृतम् । अपितु सर्वं प्रयत्नकृतमेवेत्यर्थः । यदवयवजातं महार्घरत्नवन्न बहुमूल्यरत्नवन्न तादृशं किञ्चिदपि तत्र न ये विशेषा रचनाविशेषास्तत्र नियताः प्रतिष्ठितास्ते सुरेषु सुरविमानेष्वपि न । महाविशेषो गुणाधिक्यम् ॥ ३ ॥

तपसा उपवासादिना समाधानेन भगवति चित्तसमाधानेन लब्धो यः पराक्रमस्तेन रावणार्जितम् । मनःसमाधानेन यत्र विचारो गमनस्य तत्र सञ्चरणशीलं मनःसङ्कल्पितदेशगमनशीलम् । संस्थानविशेषा रचनाविशेषाः । ततस्ततस्तस्मात्तस्मादाहृतेन तुल्येन दिव्यविमाननिर्माणोचितेन विशेषेण विशिष्टपदार्थेन निर्मितम् ॥ ४ ॥

अष्टमः सर्गः ।

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो
महद्विमानं मणिरत्नचित्रम् ।
प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं
ददर्श धीमान् पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥
तदप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमं
कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ।
दिवं गते वायुपथे प्रतिष्ठितं
व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्म तत ॥ २ ॥

अथ विशिष्यपुष्पकं वर्णयितुमाह,—स इति । मणिरत्नैर्मणिश्रेष्ठैश्चित्रितम् । प्रतप्तजाम्बूनदजालानां तन्मयगवाक्षाणां कृत्रिमं कृतिर्यस्मिन् तत्तस्य भवनस्य रावणगृहस्य मध्ये महद्विमानं पुष्पकं ददर्श ॥ १ ॥

अप्रमेयप्रतिकारकृत्रिमम् । अप्रमेयैरपरिच्छेद्यसौन्दर्य्यादिभिः प्रतिकारैः प्रतिमादिभिः कृत्रिमं निवृत्तचित्रशोभम् । पाठान्तरन्त्वसाम्प्रदायिकमिति कतकः । विश्वकर्मणा च स्वयं साध्विति कृतं मन्निर्मितेषु इदमतिसाध्वित्यनुमोदितमित्यर्थः । दिवमाकाशं गते वायुपथे प्रतिष्ठितम् । वायुपथस्यैवादित्यपथत्वात्तस्य चिह्नभूतम् ॥ २ ॥

अपश्यतो भवदतिदुःखितं मनः
सचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

त्मनः शोभननीतिमार्गवर्त्तिनः सचक्षुषः श्रुतिस्मृतिन्यायरूपचक्षुःसहि-
तस्य ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

इतीव तद् गृहमभिगम्य शोभमानं
सविस्मयो नगमिव चारुकन्दरम्।
पुनश्च तत्परमसुगन्धिसुन्दरं
हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम्॥ १५॥
ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां
चरन् पुरीं दशमुखबाहुपालिताम्।
अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां
सुदुःखितां पतिगुणवेगनिर्जिताम्॥ १६॥
ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः
कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः।

इतीव एवं प्रकारं चारुकन्दरं चारुगुहं नगमिव पर्वतमिव चारुदर्शनं तत् गृहमधिगम्य सविस्मयो बभूव इति शेषः। हिमात्यये वसन्ते परमसुगन्धि चारुकन्दरं नगमिव वृक्षमिव कन्दरोऽत्र कोटरः। पुनश्चाभिगम्य सविस्मयोऽभूदिति शेषः। परिच्छेदानवगमादिति भावः॥ १५॥

अभिपत्याभिपत्य चरन् सञ्चरन्। पतिगुणवेगनिर्जितां पतिगुणवेगेन पतिगुणनिरन्तरध्यानेन निर्जितां निर्जितदुःखां अदृश्य अदृष्ट्वा दुःखितोऽभूदिति शेषः। आर्षो ल्यप्॥ १६॥

बहुविधभावितात्मनः नानाप्रकारेण सर्वजगत्पूजितस्वभावस्य। स्वभाववाची आत्मशब्दः। कृतात्मनः शिक्षितान्तःकरणस्य सुव-

चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा
जात्यानुरूपास्तुरगा: शुभाङ्गा: ॥ १२ ॥
प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षा:
सलीलमावर्जितजिह्मपक्षा: ।
कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षा:
कृता विहङ्गा: सुमुखा: सुपक्षा: ॥ १३ ॥
नियुज्यमानाश्च गजा: सुहस्ता:
सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ता: ।
बभूव देवी च कृता सुहस्ता
लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४ ॥

कृताश्चेति । तत्र विमाने इति शेषः । नानावसुभिः रूप्यस्वर्णाद्यैः । जात्यानुरूपा जातितुरङ्गसदृशाः तुरङ्गविशेषणञ्चैतत् ॥ १२ ॥

प्रवालजाम्बूनदकृतानि पुष्पाणि पक्षेषु येषाम् । आवर्जिताः सङ्कुचिता जिह्मा वक्राः पक्षा येषां ते । साक्षात् कामस्य पक्षा इव येषां पक्षा भान्ति । तदुद्दीपकत्वात्तादृशा उच्यमानगुणा विहङ्गास्तत्र कृताः ॥ १३ ॥

नियुज्यमानाः व्याप्रियमाणाः वक्ष्यमाणाया लक्ष्म्या अभिषेके इति शेषः । हस्तः शुण्डा । पद्माकरविहारिगजाकारनिर्माणात् सकेसरत्वमुत्पलपत्रहस्तत्वञ्च तेषां तादृशा गजास्तत्र कृता बभूवुरिति शेषः । पद्मिनि पद्मवत् सरसि ॥ १४ ॥

वृक्षाः क्षताः पुष्पवितानपूर्णाः
पुष्पं क्षतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥
क्षतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि
तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्यः।
पुनश्च पद्मानि सकेसराणि
वनानि चित्राणि सरोवराणि ॥ १० ॥
पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं
रत्नप्रभाभिश्च विघूर्णमानम्।
वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं
महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥
क्षताश्च वैदूर्य्यमया विहङ्गा
रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः।

यत्र पुष्पके मही अनेकजनानामाधारस्थानं पर्वतराज्यापूर्णम्। पर्वतादयश्चात्र मणिस्वर्णादिनिर्मिताः नत्विदं चित्ररूपमिति भावितव्यम्। अनन्तवानरसेनाया निर्बाधं तत्रावस्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात्। किञ्च स्वामीच्छानुसारेण सङ्कोचविकासौ तस्य वक्ष्यति। स्वेच्छया हनुमद्देहवत्। वितानं समूहः। एकावली अत्रालङ्कारः ॥ ९ ॥

क्षतानि अस्य यत्रेत्यादि शेषः ॥ १० ॥

पुष्पाह्वयं नाम ददर्शेत्यन्वयः। वेश्मोत्तमानां देववेश्मभूतविमानानां मध्ये उच्चमानं सौभाग्यपरमकाष्ठां प्राप्तम् ॥ ११ ॥

नानातरूणां कुसुमावकीर्णं
गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥
नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं
तडिद्भिरम्भोधरमर्च्यमानम् ।
हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं
श्रिया युतं खे सुकृतं विमानम् ॥ ७ ॥
यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं
यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ।
ददर्श युक्तीकृतचारुमेघ-
चित्रं विमानं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥
मही कृता पर्वतराजिपूर्णा
शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।

प्रकीर्णं पातितम् । रत्नकीर्णं रत्नपूर्णम् । रजसा पुष्प-रजसा ॥ ६ ॥

नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । इवस्वार्थे । तडिद्भिरर्च्यमानं युज्य-मानमम्भोधरं मेघमिव । हंसश्रेष्ठैर्वाह्यमानमूह्यमानं विमान-मिव ॥ ७ ॥

नानावर्णैरयुक्तोऽपि तद्युक्तःकृतो युक्तीकृतः स चासौ चारुमेघश्च तद्वद्विचित्रं विमानं पुष्पकाख्यम् ॥ ८ ॥

गृहाणि नानावसुराजितानि
देवासुरैश्चापि सुपूजितानि।
सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि
कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥
तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि
मयेन साक्षादिव निर्मितानि।
महीतले सर्वगुणोत्तराणि
ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥
ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं
मनोहरं काञ्चनचारुरूपम्।
रक्षोऽधिपस्यात्मबलानुरूपं
गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥
महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं
श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम्।

वसु धनं स्वबलेत्यत्र स्वशब्दो रावणवाची। कुवेराद्रावणेन लङ्काया आच्छिद्यगृहीतत्वात्। यद्वा, स्वशब्दो हनुमद्वाची स्वबलेनार्जितानि लब्धप्रवेशानि ॥ ३ ॥

प्रयत्नेनाभितः सम्यगाहितानि यथायोगं स्थापितानि प्रयत्नाभिसमाहितानि। विश्वकर्मकृतान्यपि मायया विचित्ररचनादक्षेण मयेन निर्मितानीव ॥ ४ ॥

गृहोत्तमं प्रधानगृहेष्वप्युत्तमम् अप्रतिरूपरूपं निरुपमरूपम् ॥ ५ ॥

सप्तमः सर्गः ।

स वेश्मजालं बलवान् ददर्श
व्यासक्तवैदूर्य्यसुवर्णजालम् ।
यथा महत्प्रावृषि मेघजालं
विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १ ॥
निवेशनानां विविधाश्च शालाः
प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ।
मनोहराश्चापि पुनर्विशाला
ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २ ॥

अथ रावणप्रधानगृहं वर्णयति । स इति । व्यासक्तानि सम्बद्धानि वैदूर्य्यखचितानि च सुवर्णजालानि स्वर्णगवाक्षाणि यस्मिन् तत् । सविहङ्गजालमिति गृहमेघयोर्विशेषणम् ॥ १ ॥

प्रधानैः प्रशस्तैः शङ्खादिभिः शालन्ते शोभन्ते तादृशीः निवेशनानां शाखा अवान्तरगृहाणि ददर्श । पुनश्च विशालाश्चन्द्रशाला ददर्श । वेश्माद्रिषु औन्नत्यादद्रितुल्यवेश्मसु । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । चन्द्रकान्तमणिबद्धशाला वा ॥ २ ॥

नूपुराणाञ्च घोषेण काञ्चीनां निःस्वनेन च।
मृदङ्गतलनिर्घोषैर्घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ ४३ ॥
प्रासादसङ्घातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम्।
सुव्यूढ़कच्यं हनुमान प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

घोषवद्भिर्मृदङ्गातिरिक्तैरपि घोषवद्भिर्वाद्यैर्विनादितम्॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

दद‌र्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ।
स मन्दरसमप्रख्यं मयूरस्थानसङ्कुलम् ॥ ३८ ॥
ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ।
अनन्तरत्ननिचयं निधिजालं समन्ततः ।
धीरनिष्ठितकर्माङ्गं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९ ॥
अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च ।
विरराज च तद्वेश्म रश्मिवानिव रश्मिभिः ॥ ४० ॥
जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च ।
भाजनानि च शुभ्राणि ददर्श हरियूथपः ॥ ४१ ॥
मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् ।
मनोरममसम्बाधं कुवेरभवनं यथा ॥ ४२ ॥

कामस्य गृहकं रतिगृहकम् । दिवागृहं दिनविहारगृहम् । सर्वत्रात्यन्तस्वार्थिकः कन् ॥ ३७ ॥

मयूरस्थानैः क्रीड़ामयूरस्थानैः सङ्कुलं व्याप्तम् ॥ ३८ ॥

निधिजालं निधिजालवदित्यर्थः । धीरनिष्ठितकर्माङ्गं धीरैर्निर्भयस्थिरचित्तैः निष्ठितं निर्वर्त्तितं कर्मणो निधिरक्षादिकर्मणोऽङ्गं महिषादिबलिरूपं यस्मिन् । कश्चित्तु कर्मान्तमिति पठित्वा धीरैर्निष्ठितस्य अनुष्ठितस्य कर्मणस्तपोरूपस्यान्तं फलरूपमित्यर्थमाह,—भूतपतेर्महेश्वरस्य वा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

मद्यासवयोरवान्तरभेदः । ताभ्यां कृतक्लेदमार्द्रमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कुलीनान् रूपसम्पन्नान् गजान् परगजारुजान्।
शिक्षितान् गजशिक्षायाम् ऐरावतसमान् युधि ॥ ३२ ॥
निहन्तॄन् परसैन्यानां गृहे तस्मिन् ददर्श सः।
क्षरतश्च यथा मेघान् स्रवतश्च यथा गिरीन् ॥ ३३ ॥
मेघस्तनितनिर्घोषान् दुर्धर्षान् समरे परैः।
सहस्रं वाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः ॥ ३४ ॥
हेमजालैरविच्छिन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः।
ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५ ॥
शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः।
लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ॥ ३६ ॥
क्रीड़ागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानि च।
कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥ ३७ ॥

परगजारुजान् शत्रुगजान् आरुजन्ति भञ्जयन्ति तान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

मेघस्तनितनिर्घोषत्वादिविशिष्टान् गजान् ददर्शेत्यन्वयः। सहस्रं वाहिनीः अनेकसेनाः ॥ ३४ ॥

हेमजालैरविच्छिन्नाः सर्वतो भूषिता इति शिबिकाविशेषणम् ॥ ३५ ॥

शिबिकाः ददर्शेत्यनुकर्षः। चित्रशालागृहाणि चित्रयुक्तशालावन्ति गृहाणि ॥ ३६ ॥

दारुनिर्मिताः क्रीड़ापर्वताः दारुपर्वतकानि। क्लीवत्वमार्षम्।

युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य सादिनः ।
विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५ ॥
करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ।
प्लवमानः क्रमेणैव हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २६ ॥
तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ।
तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥
सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः ।
आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥
रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ।
विचरन् हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः ॥ २९ ॥
शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणः ।
ददर्श विविधान् गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥
राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ।
रक्तान् श्वेतान् सितांश्चापि हरींश्चापि महाजवान् ॥ ३१ ॥

विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानामिति बहुवचनमार्षं तयोरित्यर्थः । विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशायिन्यः । उपशायोपशायस्य पर्यायशयनार्थकाः । पर्यायेण शयनस्थानरक्षिका इत्यर्थं इत्याहुः ॥ २९ ॥

गुल्मान् राक्षसीसमूहान् ॥ ३० ॥

हरीन् अश्वान् ॥ ३१ ॥

अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम्।
ततोऽन्यत् पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्य्यवान् ॥ १७ ॥
अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम्।
विभीषणस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १८ ॥
महोदरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि।
विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥ १९ ॥
वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः।
शुकस्य च महावेगः सारणस्य च धीमतः ॥ २० ॥
तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः।
जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः ॥ २१ ॥
रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्य्यशत्रोस्तथैव च।
वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ २२ ॥
धूम्राक्षस्याथ सम्पातेर्भवनं मरुतात्मजः।
विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३ ॥
शुकनाभस्य चक्रस्य शठस्य कपटस्य च।
ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य लोमशस्य च रक्षसः ॥ २४ ॥

गृहाद् गृहं राजवेश्ममहाप्राकारान्तर्वर्त्तिप्रधानरक्षसामेकस्य गृहादपरं गृहमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अस्यैव प्रपञ्चोऽवप्लुत्येत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥

तद्राजगुणसम्पन्नं मुख्यैश्च वरचन्दनैः ।
महाजनसमाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम् ॥ ११ ॥
भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषविनादितम् ।
नित्यार्च्चितं पर्वसुतं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२ ॥
समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रसमनिःस्वनम् ।
महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् ॥ १३ ॥
महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ।
विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ १४ ॥
लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ।
चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥
गृहात् गृहं राक्षसानामुद्यानानि च सर्वशः ।
वीक्ष्यमाणोऽप्यसन्त्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥

तद्राजगुणसम्पन्नं तैः प्रसिद्धैराजभवनगुणैः छत्रचामरादिभिः सम्पन्नं वरचन्दनैश्च सम्पन्नमित्यनुकर्षः ॥ ११ ॥

पर्वसु सुतः सोमो यस्मिन् यज्ञार्थे तत् पर्वसुतं राक्षसैः सदा पूजितं सपूजनीयदेवताकम् ॥ १२ ॥

परिच्छदोऽलङ्कारः महात्मनो रावणस्य महद्वेश्म ददर्शेत्यन्वयः ॥ १३ ॥

अमन्यत तद्रावणवेश्मेति शेषः । रावणस्य रावणभवनस्य समीपतस्तत्प्राकारप्रदेशेषु ॥ १५ ॥

सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतीः।
घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः॥ ६॥
बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभूषितम्।
महारथसमावापं महारथमहासनम्॥ ७॥
दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः।
विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः॥ ८॥
विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम्।
मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः॥ ९॥
मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम्।
वराभरणसंह्रादैः समुद्रस्वननिःस्वनम्॥ १०॥

सिंहव्याघ्रतनुत्राणत्वादिरथविशेषणम्। दन्तादिविकाराद्दान्तादयः तत्स्थप्रतिमास्ताधरद्भिरिति शेषः। घोषवत्त्वं किङ्किणीभिः॥ ६॥

महतां रथानामावापः स्थानं समन्ताद्यस्मिन् तत् महारथानाम् एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम्। शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते इत्युक्तलक्षणमहारथानां महासनं सदावासस्थानम्॥ ७॥

दृश्यैर्दर्शनीयैरतएव परमोदारैः अतिसुन्दरैः॥ ८॥

अन्तपालैः पर्य्यन्तरक्षकैः॥ ९॥

राक्षसेन्द्राणां महापार्श्वादीनां निवेशनानि यस्मिन् तत्। भूषणशब्दैः समुद्रस्वनसदृशनिःस्वनम्॥ १०॥

षष्ठः सर्गः ।

स निकामं विमानेषु विचरन् कामरूपधृक् ।
विचचार कपिर्लङ्कां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥
आससाद च लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ।
प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥
रक्षितं राक्षसैर्भीमैः सिंहैरिव महद्वनम् ।
समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥
रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषणैः ।
विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरावृतम् ॥ ४ ॥
गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः ।
उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः ॥ ५ ॥

विमानेषु सप्तभूमिप्रासादेषु । लाघवेन शैघ्र्येण ॥ १ ॥
राक्षसेन्द्रनिवेशनमाससाद ॥ २ ॥
चकाशे । चन्द्रसाहित्याद्व्यक्तान्वेषणक्रियो बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥
रूप्यकं रजतं तेनोपहितैः शोभार्थं निहितैः ॥ ४ ॥
गजास्थितैर्गजारूढैः महामात्रैर्हस्तिपकैः उपस्थितं युक्तम् ।
असंहार्यैरप्रतिहतवेगैः स्यन्दनयायिभिः स्यन्दनवाहकैः प्रशस्ताश्वैरित्यर्थः ॥ ५ ॥

बभूव दुःखोपहतश्चिरस्य

प्लवङ्गमो मन्द इवाचिरस्य ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

चिरस्य चिरमित्यर्थेऽव्ययम्। चिरमन्विष्याप्यपश्यन् अचिरस्य सद्यः मन्द इव अन्वेषणाद्यकुशल इव दुःखोपहतो बभूव। अत्र सर्गान्तमकालङ्कारः ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

उष्णार्दितां सानुसृतास्रकण्ठीं
पुरा वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीम्।
सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं
वने प्रवृत्तामिव नीलकण्ठीम्॥ २७॥
अव्यक्तरेखामिव चन्द्रलेखां
पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम्।
क्षतप्ररूढामिव वर्णरेखां
वायुप्रभुग्नामिव हेमरेखाम्॥ २८॥
सीतामपश्यन् मनुजेश्वरस्य
रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य।

सनातने वर्त्मनि अविच्छेदप्रवृत्ते पातिव्रत्यमार्गे। राममीक्षते ध्यायति रामेक्षणीं तां मदनेन रामविषयेणाभिविष्टां व्याप्तां श्रीमद्भर्त्तुः मनोऽनुप्रविष्टाम् अनेन परस्परानुरागो ध्वनितः॥ २९॥

उष्णार्दितां विरहतापपीड़िताम् अनुसृतास्रेण प्रवृत्तबाष्पेण सह वर्त्तमानः कण्ठो यस्यास्ताम्। अत्र ङीषार्षः। कण्ठामिति वा पाठः। पुरा रामसन्निधिकाले वराणामुत्तमभूषणानामर्होऽतएवोत्तमनिष्कः उत्तमभूषणः कण्ठो यस्यास्ताम् अभिरक्तो मधुरस्वरः कण्ठो यस्यास्ताम्। नीलकण्ठी मयूरी॥ २७॥

अव्यक्ता अभ्रादिनाऽस्पष्टा रेखा रेखाकारो यस्यास्ताम्। प्रदिग्धां रूषिताम्। क्षतप्ररूढ़ां क्षतेन प्ररूढ़ामुत्पन्नां वर्णरेखां बाणव्रणचिह्नं तद्वद्रामस्येदानीं रावणस्य वा॥ २८॥

चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्त्रमाला
वक्राः सुपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः।
विभूषणानाञ्च ददर्श मालाः
शतह्रदानामिव चारुमालाः॥ २४॥
नत्वेव सीतां परमाभिजातां
पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम्।
लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां
ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम्॥ २५॥
सनातने वर्त्मनि सन्निविष्टां
रामेक्षणीं तां मदनाभिविष्टाम्।
भर्त्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां
स्त्रीभ्यः पराभ्यश्च सदा विशिष्टाम्॥ २६॥

प्रीतियुक्ताः रामास्तैः प्रियै रम्यमाणाः। अतएव गृहेषु हृष्टाः रामा ददर्शेति शेषः॥ २३॥

चहौ पादपूरकौ। वक्त्रमालाः वक्त्रसमूहः वक्राः वक्रप्रेक्षणाः सुपक्ष्माः शोभनपक्ष्मयुक्ता नेत्रमाला ददर्श। शतह्रदानां माला इव भूषणानां माला ददर्श। वक्राक्षिपक्ष्मा इति पाठेऽक्षिपदमधिकं वक्रपक्ष्मा इत्येवोचितं पक्ष्मसु वक्रत्वमपि किमित्यपि चिन्त्यम्॥ २४॥

पथि स्थिते स्वधर्ममार्गस्थे। नत्वेव ददर्शेत्यन्वयः साधु जातामिति लताविशेषणम्। मनसाभिजातां धात्रा मनसा सृष्टाम्॥ २५॥

भर्त्तुः परा धर्मपरा निविष्टा
ददर्श धीमान् मदनोपविष्टाः ॥ २१ ॥
अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः
काश्चित् परार्द्ध्यास्तपनीयवर्णाः ।
पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः
कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः ॥ २२ ॥
ततः प्रियान् प्राप्य मनोभिरामान्
सुप्रीतियुक्ताः सुमनोभिरामाः ।
गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा
हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २३ ॥

भर्त्तुः परा उत्कृष्टत्वेनाभिमताः धर्मपराः भर्त्तृसेवालक्षणधर्मतत्पराः निविष्टा ऊढ़ाः । निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेष्विति केशः । मदन उपविष्टो यासु मदनाश्रया इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अप्रावृताः उत्तरीयहीनाः काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः परार्द्ध्याः उत्तमाः तपनीयवर्णाः तप्तस्वर्णवर्णाः शशलक्ष्मा चन्द्रः कान्तप्रहीणाः प्रियावियुक्ताः रुचिराङ्गवर्णाः सुन्दरदेहकान्तयः । प्रथमं ददर्श ॥ २२ ॥

प्रियान् प्राप्य प्रीतियुक्ताः आसन् सुमनोभिः पुष्पैरभिरामाः अतएव हृष्टाः परमया शोभयाऽभिरामाः स्वस्वकान्तमनोहरा रामा गृहेषु ददर्श । प्रसमीक्ष्य रामा इति पाठे प्रियान् प्राप्य तान् समीक्ष्य

ननन्द दृष्ट्वा च स तान् सुरूपान्
नानागुणानात्मगुणानुरूपान्।
विद्योतमानान् स च तान् सुरूपान्
ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान्॥ १८॥

ततो वरार्हाः स विशुद्धभावा-
स्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः।
प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा
ददर्श तारा इव सुस्वभावाः॥ १९॥

स्त्रियो ज्वलन्ती स्त्रपयोपगूढ़ा
निशीथकाले रमणोपगूढ़ाः।
ददर्श काश्चित् प्रमदोपगूढ़ा
यथा विहङ्गा विहगोपगूढ़ाः॥ २०॥

अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टा-
स्तत्र प्रियाङ्केसु सुखोपविष्टाः।

आत्मगुणानुरूपान् तदुचितव्यवहारवतः कांश्चित् पुनर्विरूपानपि विद्योतमानान् सुरूपानिव ददर्शेत्यर्थः॥ १८॥

वरार्हाः श्रेष्ठविभूषणादियोग्या उत्तमोत्तमरूपाश्च भावाः कटाक्षादयः अनुभावः प्रभावः भावोन्तःकरणं ताराः तारकाः॥ १९॥

ज्वलन्तीः रूपसम्पदा ज्वलन्तीरिव। त्रपा लज्जा प्रमदेन हर्षणोपगूढ़ाः सम्बद्धाः यथा विहङ्गाः विहङ्गीरिवेत्यर्थः। इन्द्रनीलमणिमयोर्द्धगेहेषु नीलतमःसदृशेषु शयनात् तत् सादृश्यम्॥ २०॥

दद्दर्श कान्ताश्च समालभन्त्य-
स्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः।
सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः
क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः॥ १५॥

महागजैश्चापि तथा नदद्भिः
सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः।
रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भि-
र्ह्रदो भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः॥ १६॥

बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान्
संश्रद्दधानान् जगतः प्रधानान्।
नानाविधानान् रुचिराभिधानान्
ददर्श तस्याम्पुरि यातुधानान्॥ १७॥

कुर्वन्ति कान्ताप्रीतये सम्पादयन्ति। धनुषां विक्षेपो विस्फारणम् इटप्रानि रक्षांसि ददर्श। प्रचन्तान्येतानि॥ १४॥

समालभन्त्यः चन्दनादीनीति शेषः। द्वितीयार्थे इमाः प्रथमा-स्तत्रासंस्ताश्च ददर्शेति शेषो वा॥ १५॥

सुसद्भिः सुतरां सन्तो विभीषणादयः रराज पुरमिति शेषः। विनिःश्वसद्भिः सापेक्षितयोत्पलाभात्॥ १६॥

बुद्धिःप्रधानं प्रधानगुणो येषां रुचिरमभिधानं वचनं येषां सम्यक् श्रद्दधानान् आस्तिकान् रुचिराभिधानान् रुचिरनाम्नः नानाप्रकारं विधानं वेषादि येषां तान्॥ १७॥

मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि
रथाश्वभद्रासनसङ्कुलानि ।
वीरश्रिया चापि समाकुलानि
ददर्श धीमान् स कपिः कुलानि ॥ १२ ॥
परस्परञ्चाधिकमाक्षिपन्ति
भुजांश्च पीनानधिविक्षिपन्ति ।
मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति
मत्तानि चान्योऽन्यमधिक्षिपन्ति ॥ १३ ॥
रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति
गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ।
रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति
दृढ़ानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १४ ॥

ऐश्वर्य्यादिमत्ताः प्रमत्ता मद्यादिना येषु तानि अतएव समाकुलानि रक्षसां गृहाणि । रथाश्वेति सर्वयानोपलक्षणं भद्रासनं स्वर्णपीठम् ॥ १२ ॥

आक्षिपन्ति उत्तरप्रत्युत्तरं कुर्वन्ति अधिविक्षिपन्ति परस्परमित्यनुकर्षः । मत्तप्रलापानधिकं विक्षिपन्ति मुञ्चन्ति भर्त्सयन्ति वा मत्तानि रक्षांसीत्याकर्षः । अधिक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति ॥ १३ ॥

वक्षांसि विक्षिपन्ति परस्परमास्फालयन्ति गात्राणां हस्तादीनां कान्तासु क्षेपोन्यासः । चित्राणि रूपाणि नानाविधवेषान् विक्षिपन्ति

राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्र-
स्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ९ ॥
प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः
प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः।
रामाभिरामेरितचित्तदोषः
स्वर्गप्रकाशो भगवान् प्रदोषः ॥ १० ॥
तन्त्रीस्वराः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः
स्वपन्ति नार्य्यः पतिभिः सुवृत्ताः।
नक्तञ्चराश्चापि तथा प्रवृत्ता
विहर्त्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ॥ ११ ॥

शिलातलं गुहाबहिःस्थम् ॥ ९ ॥

प्रकाशयुक्तचन्द्रस्योदयेन ऊर्द्धमागमनेन नष्टो नाशितोऽन्तर्गृहेऽपि दोषस्तिमिररजो येन तथाभूतप्रदोषो रजनीमुखं यामादूर्द्धतनम्। प्रवृद्धा वर्द्धिता रक्षसां पिशिताशनरूपा दोषा येन। पिशितभक्षणस्य दोषत्वमविहितजीवहिंसाहेतुत्वात्। रामाणामभिरामविषयको रमण-विषयक ईरितो निरस्तः चित्तदोषः प्रणयकलहरूपो येन स्वर्गस्य सुखस्य प्रकाशो यतः अतएव भगवान् पूज्यो रराजेत्यनुकर्षः ॥ १० ॥

सुवृत्ताः भेदग्रहाविषयाः। स्ववृत्ता इति पाठे स्वं स्वीयं सहज-पातिव्रत्यलक्षणं वृत्तं चारित्रं यासां ताः। नक्तञ्चरा उलूकादयो राक्षसाश्च तथा विहर्त्तुं प्रवृत्ताः ॥ ११ ॥

स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो
महाचलः श्वेतइवोर्द्धशृङ्गः।
हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो
विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः॥ ७॥
विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को
महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः।
प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को
रराज चन्द्रो भगवान् शशाङ्कः॥ ८॥
शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो
महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः।

श्वादृश्यमिति कतकः। कुञ्जरोप्यत्र श्वेत एव अम्बरमपि तत्किरणैरेव श्वेतमिति बोध्यम् अम्बरस्थोऽम्बरमध्यस्थः॥ ६॥

परिपूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलङ्करूपहरिणशृङ्ग इत्यर्थः। जाम्बूनद-बद्धेति स्वरूपकथनमात्रम्॥ ७॥

विनष्टः शीताम्बुतुषाररूपः शीतलजलबिन्दुसम्पर्करूपः पङ्को यस्य तम्। तत्त्वञ्च वर्षकालस्यातीतत्वादस्तुतो हिमकालेऽपि विनष्टः शीतल-जलबिन्दुसम्पर्करूपः पङ्को यस्य स इत्यर्थः। हिमालयस्यातिदूरत्वादिति भावः। विनष्टेति द्वितीयार्थे प्रथमामङ्गीकृत्येदम्। महाग्रहस्य सूर्यस्य ग्राहेण किरणसंक्रमेण विनष्टो विनाशितः पङ्कस्तमो येन सः। अतएव प्रकाशलक्ष्म्याश्रयेण हेतुना निर्मलाङ्कः व्यक्तस्फुरल्लाञ्छनः रराज गगन-मध्यं प्राप्येति शेषः॥ ८॥

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं
महोदधिञ्चापि समेधयन्तम् ।
भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं
ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ ४ ॥

या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था
यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था
रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ५ ॥

हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः
सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
वीरो यथा गर्व्वितकुञ्जरस्थः
चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाऽम्बरस्थः ॥ ६ ॥

पापानि पापजनकदुःखानि नाशयन्तं लोकाह्लादजनकत्वात् । समेधयन्तं वर्द्धयन्तं विराजयन्तं प्रकाशयन्तम् अभितो यान्तम् अन्तःपुरदर्शनसाधनत्वेन खमध्यं प्राप्तम् ॥ ४ ॥

भुवि मन्दरस्था भाति अधिकसन्निधाना भवति पुष्करस्था पद्मीति शेषः । सेदानीं निशाकरस्थेति पर्य्यायालङ्कारः पादचतुष्टये स्था इत्येकपदयमकञ्च । भुवि मन्दरे प्रदोषे सागरेऽधिकलक्ष्मीसन्निधानम् ऋषिवचनादेवावसेयम् ॥ ५ ॥

हंसो यथेति किञ्चिदाधारप्रतिष्ठितशुक्लवस्तुत्वमात्रेणाम्बरस्थचन्द्रे

पञ्चमः सर्गः ।

चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्वं-
स्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन निपत्य लोका-
नुत्तिष्ठतेनेकसहस्ररश्मिः ॥ १ ॥
शङ्खप्रभाक्षीरमृणालवर्णं
मुद्गच्छमानं ह्यवभासमानम् ।
ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः
पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ २ ॥
ततः स मध्यङ्गतमंशुमन्तं
ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्वमन्तम् ।
ददर्श धीमान् भुवि भानुमन्तं
गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ ३ ॥

अग्रे श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

ततः अन्तःपुरप्रवेशोत्तरं रात्रेः प्रथमयामस्य समाप्तिकल्पत्वमत्रेति बोध्यं मध्यम् । गतं व्योममध्यं तारामध्यञ्च प्राप्तम् अंशुमन्तं शीतांशुं भानुमन्तं सूर्ययोगेन प्रकाशवत्किरणवन्तम् । गोष्ठे भ्रमन्तं मत्तं वृषमिव ॥ ३ ॥

पराह्वकालागुरुचन्दनार्हं
स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

शिरोभागो यस्य । परार्द्धाभ्यामुत्तमाभ्यां कालागुरुचन्दनाभ्यामर्हार्हं
पूजा यस्य तदन्तःपुरमाविवेश स हनुमान् ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पुण्डरीकावतंसाभिः परिखाभिः समावृतम् ॥ २५ ॥
प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः।
त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ॥ २६ ॥
वाजिह्रेषितसङ्घुष्टमद्भुतैश्च हयैस्तथा।
रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः ॥ २७ ॥
वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः।
भूषितैरुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ २८ ॥
रक्षितं सुमहावीर्य्यैर्यातुधानैः सहस्रशः।
राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः ॥ २९ ॥

स हेमजाम्बूनदचक्रवालं
महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम्।

राक्षसेन्द्रस्य गृहमुच्यमानविशेषणं ददर्श पुण्डरीकावतंसाभिः श्वेतपद्मभूषिताभिः ॥ २५ ॥ २६ ॥

विमानैः पुष्पकादिभिः विचित्रवर्णादिमत्त्वादद्भुतत्वं हयानां हयगजैर्हयाकारैर्गजैः खल्पगजैरिति यावत् ॥ २७ ॥

द्वारमित्यस्य ददर्शेति शेषः ॥ २८ ॥

विवेश आससाद ॥ २९ ॥

हेम तप्तवर्णं स्वर्णं तत्सहितेन जाम्बूनदेन षोड़शवर्णस्वर्णेन निर्मितं चक्रवालं प्राकारमण्डलं यस्य महार्हमुक्तामणिभिः भूषितोऽन्तः-

विरूपान् बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः।
ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ २० ॥
शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः।
क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ २१ ॥
स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान्।
नानावेषसमायुक्तान् यथास्वैरचरान् बहून् ॥ २२ ॥
तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान्।
शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः ॥ २३ ॥
रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः।
स तदा तद् गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् ॥ २४ ॥
राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्निप्रतिष्ठितम्।

छन्दो भङ्ग आर्षः ॥ २० ॥

वृक्षायुधाः वज्रलकुटाद्यायुधाः। पट्टिशाशनी आयुधविशेषे क्षेपणी भिन्दिपालः ॥ २१ ॥

यथास्वैरचरान् यथेष्टं स्वैरविहारं गतान् ॥ २२ ॥

अव्यग्रं सावधानम् आरक्षम् आ समन्तादन्तःपुररक्षकं सैन्यम्। मध्यमं मध्यमकक्ष्यास्थितम् ॥ २३ ॥

अन्तःपुराग्रतः रावणान्तःपुरगृहस्याग्रतः तद्गृहम् आरक्षावस्थितिनिरूपं दृष्ट्वा सः प्रहृतः प्रसिद्धः कपिः ॥ २४ ॥

दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांस्तथा।
कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि ॥ १६ ॥
एकाक्षानेकवर्णांश्च चलदेकपयोधरान्।
करालान् भुग्नवक्त्रांश्च विकटान् वामनांस्तथा ॥ १७ ॥
धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान्।
परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ १८ ॥
नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान्।
नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्न वामनान् ॥ १९ ॥

वेन कर्मभूमित्वाभावात् कथं तत्र रक्षसां दीक्षितत्वमिति चेन्न। नित्यकर्मस्वन्यदेशेऽप्यधिकारात्। रावणादेस्तपोमाहात्म्यात्तत्र काम्यकर्मसिद्धिरपीत्यन्यत्। यथा त्वष्टुरमेन्द्रमेव सोममाजह्रे इत्यादिश्रुतपथोक्तरीत्या एतेन देवानामीषद्विकृतानपि यक्षान् दर्शयतीति भाष्यरीत्या चाङ्गवैकल्येप्यनुष्ठितात्कर्मणो वृत्रोत्पत्तिरूपकामनासिद्धिस्तथा प्रकृते देशरूपाङ्गवैकल्येऽपि तत्सिद्धिः रक्षसामपि देवयोनित्वात् ॥ १५ ॥

अरिष्टनिवारणपूर्वकमनुष्ठाननिर्वाहाय दर्भमुष्टिप्रहरणत्वं केषाञ्चित्। यथा वज्रं हरेः पाणौ तथा विप्रकरे कुशा इति स्मृतेः। कृत्याद्युत्पादनद्वाराशत्रुमारकतयाऽग्निकुण्डानामायुधत्वं कूटायस्कारकूटः आयुधविशेषः ॥ १६ ॥

एकपयोधरान् परभागे सूक्ष्मसन्निवेशस्तेनापि रहितान् विकटान् विकटाङ्गान् ॥ १७ ॥ १८ ॥

नातिदीर्घानातिह्रस्वकान्। वृत्तभङ्गः रेफहकारसंयोगपरो गुरुर्लघुकार्य्यकारीति न ॥ १९ ॥

शुश्राव रुचिरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् ॥ १० ॥
स्त्रीणां मदनविद्धानां दिवि चाप्सरसामिव।
शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणाञ्च निःस्वनम् ॥ ११ ॥
सोपाननिनदांश्चापि भवनेषु महात्मनाम्।
आस्फोटितनिनादांश्च च्वेड़ितांश्च ततस्ततः ॥ १२ ॥
शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै।
स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान् ददर्श सः ॥ १३ ॥
रावणस्तवसंयुक्तान् गर्जतो राक्षसानपि।
राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोगणं महत् ॥ १४ ॥
ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान् बहून्।
दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोजिनाम्बरवाससः ॥ १५ ॥

विविधाकृतिरूपाणि विविधा आकाराः रूपाणि वर्णाश्च येषां तानि भवनानि ददर्शेति पूर्वेणान्वयः। त्रिस्थानस्वरभूषितम् उरःकण्ठशिरोरूपस्थानत्रयजैर्मन्द्रमध्यतारस्वरैर्भूषितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

सोपाननिनदान् सोपानसञ्चरत्कान्ताजनकाञ्चीमञ्जीरनिनदान् यद्वा सोपानेषु पदाघातजशब्दान्। आस्फोटितं विलासार्थं करास्फालनं तज्जन्यनिनादान् च्वेड़ितान् सिंहनिनादान् ॥ १२ ॥

मन्त्रान् वेदमन्त्रान् स्वाध्याये ऽष्टस्यार्थे निरतान् ॥ १३ ॥ १४ ॥

मध्यमे गुल्मे मध्यमकक्ष्याप्रदेशे चरान् नगरवृत्तान्तावेदकगूढ़चारान्। दीक्षितजटिलमुण्डाः शष्टिवनियतयः। गोजिनं गवाजिनं यदासनोऽम्बरवाससो विवाससः। ननु कश्यपा भारतखण्डादहिर्भा-

ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः।
हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्य्यघोषपुरस्कृतैः॥ ५॥
वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः।
गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः॥ ६॥
प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः।
सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः॥ ७॥
वर्द्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषितैः।
तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितङ्करः॥ ८॥
राघवार्थं चरन् श्रीमान् ददर्श च ननन्द च।
भवनाद्भवनं गच्छन् ददर्श कपिकुञ्जरः॥ ९॥
विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः।

हसितैरट्टहासैरुत्पन्ना ये उत्कृष्टनिनदास्तूर्य्यघोषैः पुरस्कृतास्तैरुपलक्षिताम्॥ ५॥

वज्राणामङ्कुशानां निकाशाः प्रतिमा येषु गृहेषु तैर्बभासे। वज्रनिर्मितानि जालानि गवाक्षाणि तद्विभूषितैर्गृहैः॥ ६॥

पद्मादिसंज्ञकं संस्थितं स्थानं येषां तैः॥ ७॥

वर्द्धमानगृहैः वर्द्धमाननामकसंस्थानवद्गृहैः। चतुःशालं चतुर्द्वारं सर्वतोभद्रसंज्ञितम्। पश्चिमद्वाररहितं नन्द्यावर्त्ताह्वयन्तु तत्। दक्षिणद्वाररहितं वर्द्धमानं धनप्रदम्। प्राग्द्वाररहितं स्वस्तिकाख्यं पुत्रधनप्रदमित्युक्तेः। हितङ्कर इत्यार्षः॥ ८॥

चरन् तां ददर्शेत्यन्वयः॥ ९॥

चतुर्थः सर्गः ।

स निर्जित्य पुरीं लङ्कां श्रेष्ठां तां कामरूपिणीम् ।
विक्रमेण महातेजा हनूमान् कपिसत्तमः ॥ १ ॥
अद्वारेण महावीर्य्यः प्राकारमवपुप्लुवे ।
निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ २ ॥
प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितङ्करः ।
चक्रेऽथ पादं सव्यञ्च शत्रूणां स तु मूर्द्धनि ॥ ३ ॥
प्रविष्टः सत्त्वसम्पन्नो निशायां मारुतात्मजः ।
स महापथमास्थाय मुक्तपुष्पविराजितम् ॥ ४ ॥

स इति ॥ १ ॥

प्राकारमद्वारेणावपुप्लुवे । शत्रोः पुरं ग्रामं गृहं वा अद्वारेण प्रविशेच्छत्रुविनाशायेति नीति स्मृतेरिति भावः ॥ २ ॥

अद्वारेण प्रवेशेऽपि सव्यं पादं वामपादं प्रथमतश्चक्रे । यतः स तु प्रथमनिक्षिप्तवामपादस्तु शत्रूणां मूर्द्धन्येव निहितो भवति । तथा विजयप्रदो भवतीति भावः । उक्तञ्च । प्रयाणकाले स्वगृहप्रवेशे विवाह-कालेऽपि च दक्षिणांघ्रिम् । कृत्वाऽयतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्या-चरणं नृपालयमिति ॥ ३ ॥

महापदं राजमार्गम् ॥ ४ ॥

विधत्स्व सर्वकार्य्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ॥ ५० ॥

प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः

पुरीं शुभां राक्षसमुख्यपालिताम् ।

यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं

विमार्ग सर्वत्रगतो यथासुखम् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

विधत्स्व अनुतिष्ठ ॥ ५० ॥

शापोपहतां सत्यसङ्कल्पभगवद्वचनेन नन्दिकेश्वरशापेन च प्रापितनाशकालां हरीश्वरस्त्वं प्रविश्य यदृच्छया सर्वत्र रावणान्तःपुरपर्य्यन्तं यथासुखं गतः सन् सतीमप्रच्युतपातिव्रत्यां जानकीं विमार्ग अन्वेषय अनेन च वचनेन सीताऽत्रत्मयाच पुरे वर्त्तत इति उपदिष्टम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अहन्तु नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम ! ।
निर्जिताहं त्वया वीर ! विक्रमेण महाबल ! ॥ ४५ ॥
इदञ्च तथ्यं शृणु मे ब्रुवन्त्या वै हरीश्वर ! ।
स्वयं स्वयम्भुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४६ ॥
यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् ।
तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४७ ॥
स हि मे समयः सौम्य ! प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् ।
स्वयम्भुविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४८ ॥
सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः ।
रक्षसाञ्चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ४९ ॥
तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ ! पुरीं रावणपालिताम् ।

यद्यप्यहं लङ्काधिष्ठातृदेवतात्वात् दुर्जया तथापि त्वया निर्जिता ॥ ४५ ॥

इदञ्च तथ्यं शृणु । त्वदनुग्रहार्थमुच्यमानमित्यर्थः । वरदानं दत्तं कृतमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

रक्षसां भयमिति । एवञ्च मज्जयोऽयं सर्वरक्षोजयसूचक इति भावः ॥ ४७ ॥

न तस्यास्ति व्यतिक्रमः । भगवद्दत्तवरस्य रावणस्य स्वकृताधिक्षेपक्षुभितनन्दिकेश्वरशापात्तु सद्यःप्राप्तो विनाशः स्वयम्भुवरवशाद्वानरागमनपर्य्यन्तं प्रतिबद्ध इति कथात्रानुसन्धेयेति तीर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ननाद सुमहानादं वीर्य्यवान् मारुतात्मजः ॥ ३९ ॥
ततः संवर्त्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः ।
मुष्टिनाऽभिजघानैनां हनूमान् क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४० ॥
स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयं कृतः ।
सा तु तेन प्रहारेण विक्लवाङ्गी निशाचरी ।
पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥ ४१ ॥
ततस्तु हनुमान् वीरस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् ।
कृपाञ्चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियञ्च ताम् ॥ ४२ ॥
ततो वै भृशमुद्विग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम् ।
उवाचागर्वितं वाक्यं हनूमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ४३ ॥
प्रसीद सुमहाबाहो ! त्रायस्व हरिसत्तम ! ।
समये सौम्य ! तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ ४४ ॥

महानादं ननादेति निर्भयत्वद्योतनम् ॥ ३९ ॥

अङ्गुलीः संवर्त्तयामास मुष्टिं बबन्धेत्यर्थः ॥ ४० ॥

वामहस्तमुष्टिबन्धे आशयमाह,—स्त्री चेति। तेन प्रहारेण वाममुष्टिकृतहृदयताड़नेनापीत्यर्थः। विकृताननदर्शना विकृतवक्त्रदृष्टिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

उद्विग्ना भीता। अगर्वितं गर्वरहितम् ॥ ४३ ॥

त्रायस्व मा प्राणनाशं कुर्वित्यर्थः। तत्र हेतुः। समये इति। स्त्री न हन्तव्येति शास्त्रमर्य्यादायामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इत्यर्थमिह सम्प्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ २३ ॥
वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि च ।
सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ २४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ।
भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ २५ ॥
मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे ! राक्षसेश्वरपालिताम् ।
न शक्यं ह्यद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ! ॥ २६ ॥
ततः स हरिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् ।
दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे ! पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ २७ ॥
ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयङ्करम् ।
तलेन वानरश्रेष्ठं ताड़यामास वेगिता ॥ २८ ॥
ततः स हरिशार्दूलो लङ्कया ताड़ितो भृशम् ।

द्रक्ष्यामीत्यर्थमिह सम्प्राप्त इत्यन्वयः । दर्शनं प्रयोजनमुद्दिश्ये-त्यर्थः ॥ २३ ॥

वनं कृत्रिमम् । काननमकृत्रिमम् ॥ २४ ॥

भूयोधिकं परुषाक्षरं वाक्यं पुनर्बभाषे इति सम्बन्धः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अनिर्जित्य द्रष्टुं न शक्यमित्युक्तेऽपि कस्यापि वस्तुनोऽग्रहणपूर्वकं केवलं दर्शनमात्रे तव का क्षतिरित्याशयेनाह,—ततः स इति । स हनूमान् ॥ २७ ॥

वेगिता सञ्जातवेगा ॥ २८ ॥

अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ।
आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥
न शक्यं मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरीमिमाम् ।
अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥ २९ ॥
अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम ! ।
सर्वतः परिरक्षामि अत ते कथितं मया ॥ ३० ॥
लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।
यत्नवान् स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥
स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः ।
आबभाषेऽथ मेधावी सत्त्ववान् प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥
द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां साट्टप्राकारतोरणाम् ।

अथ तया पृष्टो हनूमांस्तां प्रति तत्प्रश्नोत्तरकथनं प्रतिज्ञाय सुरसावदेषा पूज्या वा सिंहिकावद्वध्यावेति निर्णेतुं पृच्छति का त्वमिति ॥ २६ ॥ २७ ॥

आज्ञाप्रतीक्षा नियोगपरिपालिका ॥ २८ ॥ २९ ॥

अथापि का त्वं तत्राह,—अहं हीति । स्वयं स्वदेवतास्वरूपेणे-त्यर्थः ॥ ३० ॥

यत्नवान् । लङ्काधिष्ठातृत्वेनावगतत्वात्तद्विजयोपाये यत्नवान् ॥ ३१ ॥

स्त्रीरूपविकृतां विकृतस्त्रीरूपाम् । अथ लब्धप्रश्नोत्तरस्तत्प्रश्नो-त्तरमाह,—आबभाषे इति ॥ ३२ ॥

सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता।
स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना॥ २१॥
पुरस्तात्तस्य वीरस्य वायुसूनोरतिष्ठत।
मुञ्चमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम्॥ २२॥
कस्त्वं केन च कार्य्येण इह प्राप्तो वनालय!।
कथयस्वेह यत्तत्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते॥ २३॥
न शक्या खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर! त्वया।
रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः॥ २४॥
अथ तामब्रवीद्वीरो हनूमानग्रतः स्थिताम्।
कथयिष्यामि तत्तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसे॥ २५॥
का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे।
किमर्थञ्चापि मां क्रोधान्निर्भर्त्सयसि दारुणे!॥ २६॥
हनूमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी।
उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम्॥ २७॥

सा नगरी स्वेन रूपेणाधिष्ठातृदेवतारूपेण दृष्ट्वा ददर्श॥ २०॥
स्वयमेवोत्थिता अनन्यप्रेरितेति यावत्॥ २१॥
अतिष्ठत देवतारूपं प्रकाशितवती॥ २२॥
वनालय वानर तत्त्वं सत्यम्॥ २३॥
त्वया एषा प्रवेष्टुं न शक्यं खुदुपहन्तुं शक्यमितिवत्। न शक्नोति पाठस्तु सुगम एव॥ २४॥ २५॥

विवृतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः।
ऋक्षस्य कपिमुख्यस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥
समीक्ष्य च महाबाहो राघवस्य पराक्रमम्।
लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत् प्रीतिमान् कपिः ॥ १७ ॥
तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारावतंसिकाम्।
यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८ ॥
तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरैश्च महाग्रहैः।
नगरीं राक्षसेन्द्रस्य स ददर्श महाकपिः ॥ १९ ॥
अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाकपिम्।
नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥

कुशपर्वणा इति कुशपर्वसदृशलोमवत इत्यर्थकम् ऋक्षस्य विशेषणम्। अतिदीर्घकठोरलोमावृतत्वात्। कपिमुख्यस्येति विशेषणञ्च तस्यैव मम चैव गतिरस्यामिति शेषः ॥ १६ ॥

रामस्य पराक्रमं लक्ष्मणस्य विक्रान्तं शौर्य्यञ्च समीक्ष्येदृश्यपि तदीयबाणैरीषल्लङ्काध्वंसेति विचार्य्य प्रीतिमानभूत् अविषसोढ़-भूत् ॥ १७ ॥

रत्नवसनोपेतां रत्नाकरवाससं रत्नप्राकारवाससञ्च। गोष्ठान्यागाराणि चावतंसो यस्यास्ताम्। गोष्ठं गोशाला। इदं वाजिशालादेरप्युपलक्षणम्। यन्त्राणि प्राकारोपरि स्थापितानि क्षेपण्यादीनि तद्गृहस्तनीम् ॥ १८ ॥

तां प्रसिद्धां लङ्कां भास्वरैश्च महाग्रहैः चाचन्द्रकिरणैः ॥ १९ ॥

वैदूर्य्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः।
चारुसञ्जवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः॥ १० ॥
क्रौञ्चबर्हिणसङ्घुष्टैराजहंसनिषेवितैः।
तूर्य्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः परिनादिताम्॥ ११ ॥
वस्वोकसारप्रतिमां समीक्ष्य नगरीं ततः।
खमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्ष हनुमान् कपिः॥ १२ ॥
तां समीक्ष्य पुरीं लङ्कां राक्षसाधिपतेः शुभाम्।
अनुत्तमामृद्धिमतीं चिन्तयामास वीर्य्यवान्॥ १३ ॥
नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात्।
रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधपाणिभिः॥ १४ ॥
कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः।
प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मैन्दद्विविदयोरपि॥ १५ ॥

वैदूर्य्यमणिभिः कृतानि सोपानानि येषु तैः स्फाटिकाः स्फटिकरचिता अन्तर्मध्यप्रदेशा अपांसवश्च येषु तैर्द्वारैः चारुसंजवनैः सभाभिरुपेतैर्द्वारैः खमुत्पतितैरिव शुभैर्गृहैरुपलक्षितैर्द्वारैः॥ १० ॥

सङ्घुष्टैः कृतघोषैर्द्वारैः॥ ११ ॥

वस्वोकसारा अलका तत्सदृशीं कृत्स्न आर्षः। जाम्बूनदमयद्वारत्वादिना सादृश्यम्। खमिवोत्पतितां गिरिमूर्द्धिप्रतिष्ठितत्वात्॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥

अनेन धर्षयितुमशक्या किं सर्वथा नेत्याह,—कुमुदेत्यादि। प्रसिद्धा प्रकर्षेण सिद्धगतिका॥ १५ ॥

तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिर्गणनिषेविताम् ॥ ५ ॥
चण्डमारुतनिर्ह्रादां यथा चाप्यमरावतीम् ।
शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥
किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलङ्कृताम् ।
आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ॥ ७ ॥
विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ।
जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्य्यकृतवेदिकैः ॥ ८ ॥
मणिस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः ।
तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९ ॥

भुजगैराचरितां कृतसञ्चारां भोगवतीं सर्पनगरीं सविद्युद्भिर्घनैर्व्याप्तां ज्योतिषां ग्रहर्क्षादीनां गणैर्निषेवितामित्युत्तरान्वयि ॥ ५ ॥

चण्डमारुतानां परिवहादीनां शब्दो यस्यां तादृशोममरावतीमिव स्थिताम् । अत्रामराः सन्त्यस्यामित्यमरावती द्यौः असंज्ञायामपि मतौ बहु च इत्यार्षो दीर्घः । न त्विहेन्द्रपुरी अमरावती । उक्तलक्षणाभावात् । लङ्काया उक्तायुसादृश्यच्च सालङ्काररासवत्त्वात् । बलवद्दोषबाहुल्याच्चेति कतकः । शातकुम्भेन स्वर्णमयेन ॥ ६ ॥

किङ्किणीजालैः क्षुद्रघण्टिकसमूहैः शब्दो यासां ताभिः ॥ ७ ॥

वैदूर्य्यमणिभिः कृता वेदिका खलरा येषु तादृशैर्द्वारैः ॥ ८ ॥

मणिस्फटिकमुक्ताभिश्च कृतवेदिकैर्द्वारैः सर्वत उपलक्षितां कुट्टिमो निबद्धाभूः निर्य्यूहो मत्तवारणः राजतामलपाण्डुरैः रजतमयामलपाण्डुरोपरिप्रदेशैः सर्वत्र द्वारं विशेष्यम् ॥ ९ ॥

तृतीयः सर्गः ।

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे ।
सत्वमास्थाय मेधावी हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १ ॥
निशि लङ्कां महासत्वो विवेश कपिकुञ्जरः ।
रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २ ॥
शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् ।
सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥
सुपुष्टबलसम्पुष्टां यथैव विटपावतीम् ।
चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥
भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव ।

लम्बशिखरे उन्नतशिखरे । लम्बे लम्बाख्यपर्वते । अतएव लम्बतोयदसन्निभे । सत्वं सत्वगुणमपेक्षितबलञ्च । रजस्तमः प्रधानरक्षोजयाय सत्वगुणाश्रयणम् । मेधावी कालोचितविचारज्ञः ॥ १ ॥ २ ॥

सागरोपमनिर्घोषां सागरशब्दसदृशरक्षःशब्दवतीम् ॥ ३ ॥

विटपावती अलकापुरी । निर्यूहो मत्तवारणः चारुस्तोरणस्यनिर्यूहो यस्यास्ताम् । पाण्डुरे सुधाधवले द्वारे तोरणं यस्यां ताम् ॥ ४ ॥

शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्ण-
मुद्गच्छमानं व्यवभासमानम्।
ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः
पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

लोकान् विवृत्य आवार्य्य सम्यदवलोकनसाधनतया ऽस्य हनूमतः साचिव्यं साहाय्यं कुर्वन्निव। ननु खमध्यगतस्य प्रदोषे उदयोऽस्म्यां न तदा पूर्णत्वं पूर्णस्य तु न खमध्यगतस्योदय इति चेन्न। शुक्लैकादश्यां खमध्यसमीपगतत्वेन मध्यगतत्वोपचारात् पूर्णत्वञ्च पूर्णकल्पत्वेन व्यवहृतम्। यद्वा अनेकन्यूनाः सहस्रं रश्मयो यस्येति मध्यमपदलोपि तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः। अतएव रात्रिशेषे हनूमत्यशोकवनिकास्थे सीतासविधे रावणस्यागमनकाले दीपिकावर्णनं कृतं तेन हि तदा चन्द्रास्तानुमानम्। सा चेयं मार्गशीर्षस्य। फाल्गुणे लङ्कां प्रविष्टायाः सीतायाः वर्त्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गमेति हनूमन्तं प्रतिवचनात्। हरणदिने एव च सीताया लङ्काप्रवेशनं रामभयादिति स्पष्टमेव ॥ ५४ ॥

पोप्लूयमानं भृशं प्लवमानम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम्।
लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ ५१ ॥
अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः।
आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ५२ ॥

स पाण्डुराविद्धविमानमालिनीं
महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम्।
यशस्विनीं रावणबाहुपालितां
क्षपाचरैर्भीमबलैः सुपालिताम् ॥ ५३ ॥

चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्वं-
स्तारागणैर्मध्यगतो विराजन्।
ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोका-
नुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मिः ॥ ५४ ॥

सङ्कीर्णैः स्फटिकरत्नखचितैः स्थलैरित्यर्थः स्थलभूः। तलैरिति पाठेऽपि स एवार्थः। तैस्तैः प्रासादैरिति शेषः ॥ ५० ॥

रक्षसां तोरणानि रक्षोगृहद्वारस्थतोरणानि ॥ ५१ ॥

अचिन्त्यामशक्यान्वेषणचिन्ताम् अयं विषादहेतुः। अद्भुताकारामिति हर्षहेतुः ॥ ५२ ॥

पाण्डुरा सुधाधवला आविद्धा परस्परसंविद्धा विमानानां सप्तभूमिकप्रासादानां माला यस्यामस्ति तां प्रविवेशेति शेषः ॥ ५३ ॥

मध्यगतः खमध्यगतः अनेकसहस्रेत्यनेन पूर्णत्वम्। अनेकेत्यस्यैव सहस्रेत्यनेन विवरणम्। उत्तिष्ठते आर्षस्तङ्। ज्योत्स्नावितानेन

रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम्।
प्रविश्य भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम्॥ ४५॥
इति निश्चित्य हनुमान् सूर्य्यस्यास्तमयं कपिः।
आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्यादर्शनोत्सुकः॥ ४६॥
सूर्य्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः।
वृषदंशकमात्रोऽथ बभूवाद्भुतदर्शनः॥ ४७॥
प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्पत्य वीर्य्यवान्।
प्रविवेश पुरीं रम्यां प्रविभक्तमहापथाम्॥ ४८॥
प्रासादमालावितता स्तम्भैः काञ्चनसन्निभैः।
शातकुम्भनिभैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम्॥ ४९॥
सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम्।
स्थलैः स्फटिकसङ्कीर्णैः कार्त्तस्वरविभूषितैः।
तैस्तैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम्॥ ५०॥

प्रथमतः पुरीं प्रविश्य ततः सर्वं भवनं रावणगृहं प्रविश्य ॥ ४५॥ ४६॥

वृषान् मूषकान् दशतीति वृषदंशको मार्य्यारस्तन्मात्रस्तत्प्रमाणः॥ ४७॥

प्रविवेश पुरीमिति। प्रवेशपूर्वकान्वेषणसंक्षेपोक्तिः॥ ४८॥

तृतीयान्तेषूपलक्षितामिति शेषः॥ ४९॥

सप्तेति। भूमीनां समूहैः सप्तसंख्यावयवयुक्तैरुपलक्षितां स्फटिक-

मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः ।
भवेत् व्यर्थमिदं कार्य्यं रावणानर्थमिच्छतः ॥ ४० ॥
न हि शक्यं क्वचित् स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः ।
अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ४१ ॥
वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम ।
न ह्यत्राविदितं किञ्चिद्रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४२ ॥
इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः ।
विनाशमुपयास्यामि भर्त्तुरर्थश्च हास्यति ॥ ४३ ॥
तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः ।
लङ्कामभिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४४ ॥

रावणानर्थं रावणवधम् ॥ ४० ॥

अदर्शनेन सञ्चारस्य सर्वथाऽशक्य इत्याह,—नहीति ॥ ४१ ॥

रक्षसामविदितं रक्षोभिरविदितं न किञ्चिदस्ति क्वचिमरूपमिति शेषः । अतः प्राकृतसहजकपिरूपेणैव स्थातव्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

किञ्च यावदस्तमयं स्वगोपनमेवोचितमित्याह,—इहेति । स्वेन रूपेण संवृतः सन् युक्तः सन् इहाक्लि देशे च यदि तिष्ठामि तदा स्पष्टं परैरवगम्यमानत्वात् विनाशमुपयास्यामि । भर्त्तुरर्थहानिश्च । तस्मादास्तायमत्रैव क्वचिद्गिरिगुहायां निःशङ्कं स्थित्वा रजन्यामपि स्वेन रूपेणैव परन्तु ह्रस्वतां गतो भूत्वा लङ्कामभिपतिष्यामीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

न विनश्येत् कथं कार्य्यं रामस्य विदितात्मनः।
एकामेकस्तु पश्येयं रहिते जनकात्मजाम्॥ ३६॥
भूतास्त्वार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः।
विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्य्योदये यथा॥ ३७॥
अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते।
घातयन्तीह कार्य्याणि दूताः पण्डितमानिनः॥ ३८॥
न विनश्येत् कथं कार्य्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत्।
लङ्घनञ्च समुद्रस्य कथं नु न भवेत् वृथा॥ ३९॥

नेति। रहिते एकान्ते कथं पश्येयमित्यन्वयः॥ ३६॥

ननु सीतादर्शने किमर्थमेकान्तापेक्षा तत्राह,—भूतार्थाः सिद्धप्रायकार्य्याणि। विक्लवं कातरम् अविमृश्यकारिणं दूतमासाद्य देशकालाभ्याम् उचितप्रवृत्तिहीनाभ्यां विरोधिताः सन्तः सूर्य्योदये तम इव विनश्यन्ति। अतोऽसहायेन मयैतादृशे देशकाले कार्य्ये च गुप्तमेव प्रवर्त्तितव्यमिति भावः॥ ३७॥

न केवलं कार्य्यहानिः किन्तु अन्यदपि स्यादित्याह,—अर्थानर्थान्तरे इति। अर्थानर्थान्तरे कार्य्याकार्य्यविषये। निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि बुद्धिः न शोभते विक्लवं दूतमासाद्येति शेषः। तदेव द्रढ़यति। घातयन्तीति। एवं सति लोको मत्स्वामिनं बुद्धिशून्यं मयि जानीयादित्याशयः॥ ३८॥

यदेवमतः कार्य्यं राजकार्य्यं न विनश्येत् वैक्लव्यं बुद्धिहीनता तत्र सिद्धः स्वस्य स्वस्वामिनश्च॥ ३९॥

ततः सञ्चिन्तयामास मुहूर्त्तं कपिकुञ्जरः ।
गिरेः शृङ्गे स्थितस्तस्मिन् रामस्याभ्युदयं ततः ॥ ३० ॥
अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ।
प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३१ ॥
महौजसो महावीर्य्या बलवन्तश्च राक्षसाः ।
वञ्चनीया मया सर्व्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३२ ॥
लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्का पुरी मया ।
प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३३ ॥
तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः ।
हनूमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥
केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् ।
अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३५ ॥

शेषः । प्रथमं तां दृष्ट्वा पश्चाद्यच्चिन्त्यं तत्तदानीमेव चिन्तयामीति शेषः ॥ २९ ॥

रामस्याभ्युदयं तदभ्युदयरूपसीतान्वेषणोपायम् ॥ ३० ॥

चिन्ताप्रकारोऽनेनेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

लक्ष्यं कार्य्यप्रवृत्त्यानुमेयम् । तच्च तदलक्ष्यञ्चेन्द्रियागोचरमित्यर्थः महत्कृत्यं सीतान्वेषणरूपं साधयितुं तेन रूपेण लङ्कापुरीं प्रवेष्टुं प्राप्तकालम् उचितम् ॥ ३३ ॥

तेन रूपेणाप्यन्वेषणं कथं घटेतेति पुनश्चिन्तयति । तां पुरीमिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इमान्त्वविषमां लङ्कां दुर्गां रावणपालिताम्।
प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः॥ २६ ॥
अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते।
न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते॥ २७॥
चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां तरस्विनाम्।
वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः॥ २८॥
यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा।
तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम्॥ २९ ॥

चिन्ताप्रकारः। आगत्यापीति। अपिना आगमनस्यैवाशक्यता सूचिता। एषैव सागरनिरीक्षणेन सूचिता सुरैरपि जेतुमशक्या यद्वतः॥ २५॥

इमान्त्विति। अविषमाम् न विद्यते विषमो यस्यास्तां प्राप्यापी-त्यपिना पदातित्वादागमनमेवाशक्यमिति सूच्यते। किं करिष्यति राघवः प्रायो राघवस्यापि दुःसाध्येत्यर्थः॥ २६॥

अवकाशो नेति। उपचितार्थत्वाद्बलदर्पपराक्रमसम्पन्नत्वात् सुस्नि-ग्धदृढप्रकृतित्वाच्च न सामादीनामवकाश इति भावः॥ २७॥

पूर्वमागत्यापीह हरय इत्युक्तमिदानीं सर्ववानरागमनासम्भव एवे-त्याह,—चतुर्णामेवेति॥ २८॥

ननु जानकी जीवनज्ञाने तन्मोक्षणाय बलाबलादिचिन्तातस्त-द्दर्शनचिन्तैव प्रथमं युक्तेत्याह,—यावज्जानामीति। यावत् पुरेति लट्। ज्ञास्ये इत्यर्थः। तत्रैव जानकीदर्शनविषये एव प्रथममिति

मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा।
द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः॥ २२॥
कैलासनिलयप्रख्यमालिखन्तमिवाम्बरम्।
ध्रियमाणमिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः॥ २३॥
सम्पूर्णां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव।
तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरञ्च निरीक्ष्य सः।
रावणञ्च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः॥ २४॥
आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः।
न हि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि॥ २५॥

सद्युक्तप्राकारजघनां विपुलाम्बुः समुद्रः वनानि चाम्बरं वासो यस्यास्ताम्। अत्राम्बुशब्देन परिखान्तर्जलमिति तीर्थः॥ २१॥

विश्वकर्मणा निर्मितां तेनापि मनसा कृतामिव स्थिताम्। द्वारमुत्तरमासाद्य समुद्रदक्षिणतटे प्लवनेन तस्यैव प्रथमं प्राप्तेः चिन्ता वक्ष्यमाणप्रकारा॥ २२॥

कैलासो निलयस्थानं यस्यालकादारस्य तत्प्रख्यमुत्तरद्वारम् उच्छ्रितैर्भवनोत्तमैरम्बरमालिखन्तमिव आकाशं ध्रियमाणमिव आकाशधारणां कुर्वदिव॥ २३॥

एतदग्रे सम्पूर्णां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिवेति पाठः। एतत्स्वप्रक्षिप्तमिति कतकः। राक्षसैः सम्पूर्णां नगरीं महतीं गुप्तिं रिपुं रावणञ्च सागरञ्च निरीक्ष्य चिन्तयामास। सादरं चिन्तयामासेत्यर्थः॥ २४॥

पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम्।
अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजशोभिताम् ॥ १७ ॥
तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविराजितैः।
ददर्श हनुमान् लङ्कां देवोदेवपुरीमिव ॥ १८ ॥
गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः।
ददर्श स कपिः श्रीमान् पुरीमाकाशगामिव ॥ १९ ॥
पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा।
प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २० ॥
वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुवनाम्बराम्।
शतघ्नीशूलकेशान्तामट्टालकावतंसकाम् ॥ २१ ॥

प्रतोल्यः रथ्याः तासां पाण्डुरत्वमुच्चत्वञ्च तत्रत्यसौधसम्बन्धकृतम्। अट्टालकाः प्राकारशिरांसि पताका ध्वजपटः तद्युक्तध्वजशोभिताम् ॥ १७ ॥

लतापङ्क्तिः तदाकारचित्रविशेषाः तया विराजितैः शोभमानैः तोरणैर्युक्तां देव इन्द्रः देवपुरीम् अमरावतीमिव अनेन परनगरादिकृतक्षोभाभावः सूचित इति बोध्यम् ॥ १८ ॥

गिरिमूर्द्धस्थत्वादाकाशगपुरोपमेयता लङ्कायाः ॥ १९ ॥

गिरिमूर्द्धस्थत्वादेवाकाशे प्लवमानामिव लङ्कां द्रष्टुर्हनूमत इव तद्दर्शनप्रसक्तस्य कवेरपि आश्चर्य्यमग्नतया ददर्शेति पुनरुक्तिर्न दोषाय विस्मयेन पुनः पुनः ददर्शेति वा तात्पर्य्यम् ॥ २० ॥

लङ्कां स्त्रीत्वेन वर्णयति। वप्रेति। वप्रः प्राकाराभ्यन्तरवेदिका

पादपान् विहगाकीर्णान् पवनाधूतमस्तकान् ॥ ११ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलावृताः ।
आक्रीड़ान् विविधान् रम्यान् विविधांश्च जलाशयान् ॥ १२ ॥
सन्ततान् विविधैर्वृक्षैः सर्व्वर्त्तुफलपुष्पितैः ।
उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ १३ ॥
समासाद्य च लक्ष्मीवान् लङ्कां रावणपालिताम् ।
परिखाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलङ्कृताम् ॥ १४ ॥
सीतापहारणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम् ।
समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्वभिः ॥ १५ ॥
काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् ।
गृहैश्च गिरिसङ्काशैः शारदाम्बुदसन्निभैः ॥ १६ ॥

गन्धपूर्णान् गन्धाढ्यान् ॥ १० ॥ ११ ॥

रावणतपोबलात्तस्यां सर्वे वृक्षाः सर्वदा पुष्पिता इति न कश्चिद्विरोधः। आक्रीड़ाः क्रीड़ापर्वता इति कतकः। साधारणोद्यानान्याक्रीड़ा इत्यन्ये। राज्ञामसाधारणान्युद्यानान्याक्रीड़ा इति तीर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

समासाद्य लङ्कां लङ्कासमीपं प्राप्य वक्ष्यमाणविशेषणां लङ्कां ददर्शेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

सीतापहारणात् सीतां लङ्कायामपहृत्य स्थापनाद्धेतोरित्यर्थः। राक्षसाश्च रक्षणे कारणभूताः ॥ १५ ॥ १६ ॥

स तु वीर्य्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः।
जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम्॥ ५॥
शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च।
मधुमन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च॥ ६॥
शैलांश्च तरुसंछन्नान् वनराजीश्च पुष्पिताः।
अभिचक्राम तेजस्वी हनूमान् प्लवगर्षभः॥ ७॥
स तस्मिन्नचले तिष्ठन् वनान्युपवनानि च।
स नगाग्रे स्थितां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः॥ ८॥
सरलान् कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान्।
प्रियालान् मुचुलिन्दांश्च कुटजान् केतकान्यपि॥ ९॥
प्रियङ्गून् गन्धपूर्णांश्च नीपान् सप्तच्छदांस्तथा।
असनान् कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान्॥ १०॥
पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि।

जगाम लङ्कां पर्वतशिखरादवरुह्येति शेषः॥ ५॥

मध्येन जगाम। मध्यमार्गेण वनादीन् पश्यन् जगाम नगवन्ति वृक्षवन्ति। प्राशस्त्ये मतुप्॥ ६॥

शैलान् लम्बगिरिपादरूपान्॥ ७॥

स तस्मिन् लम्बपर्वते तिष्ठन् लङ्कायावनान्युपवनानि च ददर्श। अपि च स पवनात्मजः तां लङ्कां नगाग्रे पर्वताग्रे स्थितां ददर्श॥ ८॥

अस्यैव प्रपञ्चः सरलानित्यादि। मुचुलिन्दा जम्बीरा इत्याङ्कः॥ ९॥

द्वितीयः सर्गः ।

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥
ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्य्यवान् ।
अभिवृष्टस्तत्र तत्र बभौ पुष्पमयो हरिः ॥ २ ॥
योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः ।
अनिःश्वसन् कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥
शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि ।
किं पुनः सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥

त्रिकूटस्य लम्बापरपर्य्यायस्य पर्वतस्य तटे स्थितः स्वस्थो भूत्वा लङ्कां ददर्श ॥ १ ॥

पुष्पमयः पुष्पमयवानर इव ॥ २ ॥

अनिःश्वसन् श्रमजश्वासरहितः । तदेवाह,—न ग्लानिमिति कविवाक्यमेतत् ॥ ३ ॥

अहं योजनानां बहूनि शतान्यपि क्रमेयं क्रामेयं क्रमितुं शक्तः । शतयोजनमिति संख्यातं सागरस्यान्तं परं पारं क्रामेयमिति का गणना ममेति मन्यते स्मेति शेषः । हनुमदभिप्रायानुवादः कवेः ॥ ४ ॥

निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा
ददर्श लङ्कामभरावतीमिव ॥ २०५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये सुन्दरकाण्डे
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

मृगादीन् व्यथयन् पीड़यन्निपपात निपत्य च ततः प्राचीनं रूपं विधूय महोदधेस्तीरेऽमरावतीमिव स्थितां लङ्कां ददर्श ॥ २०४ ॥ २०५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके सुन्दर-
काण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

परैरशक्यं प्रतिपन्नरूपः
समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ २०२ ॥
ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे
विचित्रकूटे निपपात कूटे ।
सकेतकोद्दालकनारिकेले
महाभ्रकूटप्रतिमो महात्मा ॥ २०३ ॥
ततस्तु सम्प्राप्य समुद्रतीरं
समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्य्यमूर्द्ध्नि ।
कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्व्वते
विधूय रूपं व्यथयन् मृगद्विजान् ॥ २०४ ॥
स सागरं दानवपन्नगायुतं
बलेन विक्रम्य महोर्म्मिमालिनम् ।

चारु नानाविधरूपधारी नानावर्णाकृतिरूपधारी सच तत् स्थानेषु स्पष्टम् । परैरशक्यं समुद्रतीरमासाद्येत्यन्वयः । समीक्षितात्मा समालोकितातिप्रमाणस्वशरीरः । समवेक्षितार्थः आलोचितानन्तर-कार्य्यः प्रतिपन्नरूपः अङ्गीकृतस्वल्पदेहो भूदिति शेषः ॥ २०२ ॥

लम्बस्य लम्बाख्यस्य । विचित्राणि कूटानि अवान्तरशिखराणि यस्य तादृशे कूटे प्रधानशिखरे । उद्दालकः श्लेष्मातकः ॥ २०३ ॥

गिरिवर्य्यमूर्द्ध्नि स्थितामिति शेषः । उपसंहरति । कपिस्त्विति । स कपिरुच्यमानविशेषणं सागरमतिक्रम्य तस्मिन् लम्बाख्यपर्वते

स महामेघसङ्काशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान्।
निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान् मतिम्॥ १९८॥
कायवृद्धिं प्रवेगञ्च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः।
मयि कौतूहलं कुर्य्युरिति मेने महामतिः॥ १९९॥
ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम्।
पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान्॥ २००॥
तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनूमान् प्रकृतौ स्थितः।
त्रीन् क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्य्यहरो हरिः॥ २०१॥
स चारुनानाविधरूपधारी
परं समासाद्य समुद्रतीरम्।

पत्नीनां लङ्काद्वीपादागत्य सागरं प्रविशन्तीनां नदीनां मुखानि सङ्गमस्थानानि विलोकयत्। व्यलोकयत्॥ १९७॥

आत्मानं स्वशरीरं महत्वादाकाशं निरुन्धन्तमिव। मतिं कर्त्तव्यनिश्चयम्॥ १९८॥

कौतूहलमाश्चर्य्यधिया दिदृक्षामित्यर्थः॥ १९९॥

प्रकृतिं निजमाकारं वीतमोहः वीतो नष्टो वासनावशादागतः कामादिर्मोहो यस्य सः। आत्मवान् जीवन्मुक्तयोगीप्रकृतिं भगवदनन्यतत्त्वतालक्षणस्वभावमित्यर्थः॥ २००॥

अतिसंक्षिप्य अतिसङ्कोच्य त्रीन् क्रमान् पदानि विक्रम्य प्रक्षिप्य बलेः वीर्य्यस्य हरो हरिरिव प्रकृतौ स्थितः॥ २०१॥

साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर ! ॥ १९२ ॥
यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र ! यथा तव ।
धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स कर्म्मसु न सीदति ॥ १९३ ॥
स तैः सम्पूजितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनैः ।
जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत् कपिः ॥ १९४ ॥
प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्व्वतः परिलोकयन् ।
योजनानां शतस्यान्ते वनराजीं ददर्श सः ॥ १९५ ॥
ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् ।
द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९६ ॥
सागरं सागरानूपान् सागरानूपजान् द्रुमान् ।
सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयत् ॥ १९७ ॥

महत्सत्वं महाबला राक्षसी रावणवदशक्यसंहारा त्वया संहृतेत्यर्थः । अरिष्टं बाधारहितम् । रिषहिंसायाम् ॥ १९२ ॥

निर्बाधं कर्मसाधनहेतुमाह,—यस्य त्विति ॥ १९३ ॥

स तैः सम्पूजितः तैः पूर्व्वोक्तभूतैः प्रतिपन्नप्रयोजनैः अभिमतं साधयेत्यनुमत्याऽनुगृहीतकार्य्यः ॥ १९४ ॥

प्राप्तभूयिष्ठः प्राप्तकल्पः पारो येन सः ॥ १९५ ॥

पतन्नेव गच्छन्नेव मलयोपवनानि । अनेनोत्तरतीर इव दक्षिणतीरेऽपि मलयाख्यः पर्वतोऽस्तीति गम्यते ॥ १९६ ॥

सागरं दक्षिणतीरसमीपवर्त्तिसागरम् । अनूपः कच्छदेशः । सागरस्य

उत्पपाताथ वेगेन मनःसम्पातविक्रमः ।
तान्तु दिष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य सः ॥ १८९ ॥
कपिप्रवीरो वेगेन वद्दधे पुनरात्मवान् ।
हृतहृत्सा हनुमता पपात विधुराऽम्भसि ।
स्वयम्भुवैव हनुमान् सृष्टस्तस्या निपातने ॥ १९० ॥
तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् ।
भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवगोत्तमम् ॥ १९१ ॥
भीममद्य कृतं कर्म्म महत्सत्व त्वया हतम् ।

मनःसम्पातविक्रमः मनोवेगतुल्यवेगः। दिष्ट्या दैवानुग्रहेण दृष्ट्येति पाठे सूक्ष्मदर्शनेनेत्यर्थः। धृत्या सहजधैर्य्येण दाक्षिण्येन कालोचितकृत्यचातुर्य्येण च तां निपात्य निहत्य वेगेनोत्पपात ॥ १८९ ॥

ननु प्रथमप्रवृत्तवेगस्य सुरसादिभिः कुण्ठीभावे सति कथं पुनराकाशगमनं तत्राह,—आत्मवान् वायोरिव स्वाधीन एव तद्गमनविषयो यत्नः। प्रथमन्तु आकाशमार्गप्राप्तिमात्राय महेन्द्रपर्वतालम्बनमितरजनप्रतारणाय वेत्याऊः। हृतहृत् व्यस्तहृदयलक्षणप्राणस्थाना अतएव विधुरा प्राणशून्या अम्भसि पपात। अत्र कविरुत्प्रेक्षते तस्याश्छायाग्रहणमात्रेण भक्षणादिशक्तिमत्याः सिंहिकाया निपातने निपातनिमित्तं रावणनाशाय स्वात्मरूपरामवत् स्वयम्भुवा स्वस्वरूपो हनुमान् सृष्टः ॥ १९० ॥ १९१ ॥

स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान् कपिः ।
व्यवर्द्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १८३ ॥
तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्द्धमानं महाकपेः ।
वक्त्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसन्निभम् ॥ १८४ ॥
घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ।
स ददर्श ततस्तस्या विवृतं सुमहन्मुखम् ॥ १८५ ॥
कायमात्रञ्च मेधावी मर्म्माणि च महाकपिः ।
स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ॥ १८६ ॥
संक्षिप्य मुहुरात्मानं निपपात महाकपिः ।
आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः ॥ १८७ ॥
ग्रसमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्व्वणि राहुणा ।
ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्म्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ १८८ ॥

अर्थतत्त्वेन छायाग्रहणरूपार्थक्रियया ॥ १८३ ॥

पातालाम्बरसन्निभं पातालाकाशमध्यभागसदृशम् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

कायमात्रं स्वशरीरकवलनपर्य्याप्तं शरीरप्रमाणमित्यर्थ इति तीर्थः । मात्रशब्दोऽल्पवाचीति कतकः । मर्माणि च भेदनार्थं ददर्शेत्यन्वयः तस्या वक्त्रे ॥ १८६ ॥

आत्मानं मुहुः संक्षिप्य अधिकं सङ्कुच्य निपपातेत्यन्वयः ॥ १८७ ॥

॥ १८८ ॥

मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी।
अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ॥ १७७ ॥
इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम्।
इति सञ्चिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् ॥ १७८ ॥
छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः।
समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः ॥ १७९ ॥
प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे।
तिर्य्यगूर्द्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्तदा कपिः ॥ १८० ॥
ददर्श स महासत्वमुत्थितं लवणाम्भसि।
तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननाम् ॥ १८१ ॥
कपिराज्ञा यथा ख्यातं सत्वमद्भुतदर्शनम्।
छायाग्राहि महावीर्य्यं तदिदं नात्रसंशयः ॥ १८२ ॥

आशिता कृतभोजना ॥ १७७ ॥

समाक्षिपज्जग्राह,—छायाग्रहणेन तद्वस्तुनिरोधशक्तिस्तस्या ब्रह्म-दत्ता ॥ १७८ ॥

पङ्गूकृतः स्तब्धगतिः पराक्रमो यस्य ॥ १७९ ॥

महानौर्यथा पङ्गूकृतपराक्रमा स्तब्धगतिः प्रतिलोमेन वातेन क्रियते गम्यदेशगतिनिरोध एवात्र स्तब्धगतित्वं यद्वा तेन यथा विपरीतगति-वारणाय यन्त्रैः स्तब्धगतिः कार्य्यते तथाहं केनचित् स्तब्धगतिः कृतः ॥ १८० ॥

महासत्वं स्त्रीरूपं प्राणिनम् ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

वहता हव्यमत्यन्तं सेविते चित्रभानुना ।
ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६९ ॥
महर्षिगणगन्धर्व्वनागयक्षसमाकुले ।
विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १७० ॥
देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्य्यपथे शिवे ।
विताने जीवलोकस्य विमले ब्रह्मनिर्म्मिते ॥ १७१ ॥
बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वृते ।
जगाम वायुमार्गे च गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १७२ ॥
हनूमान् मेघजालानि प्राकर्षन् मारुतो यथा ।
कालागुरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च ॥ १७३ ॥
कपिना कृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ।
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १७४ ॥
प्रावृषीन्दुरिवाभाति निष्पतन् प्रविशंस्तथा ।
प्रदृश्यमानः सर्व्वत्र हनूमान् मारुतात्मजः ॥ १७५ ॥
भेजेऽम्बरं निरालम्बं पक्षयुक्त इवाद्रिराट् ।
प्लवमानन्तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ॥ १७६ ॥

चित्रभानुना यस्मात्मिभिन्नोऽयमग्निश्चित्रभानुः ॥ १६९ ॥
विश्वे विश्वाश्रये विश्वावसुर्गन्धर्वराजः ॥ १७० ॥
देवराजानां गजाः पुण्डरीकादयः विताने अवकाशावरणवस्त्रे चान्दवा इति प्रसिद्धे ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम्।
साधु साध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम् ॥ १६४ ॥
स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम्।
जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुड़ोपमः ॥ १६५ ॥
सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते।
चरिते कैशिकाचार्य्यैरैरावतनिषेविते ॥ १६६ ॥
सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः।
विमानैः सम्पतद्भिश्च विमलैः समलङ्कृते ॥ १६७ ॥
वज्राशनिसमस्पर्शैः पावकैरिव शोभिते।
कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरधिष्ठिते ॥ १६८ ॥

अथ साऽनुगच्छाति। अर्थसिद्धौ इति। राघवेण त्वद्विज्ञापित-वृत्तान्तेन समानय सङ्गमय ॥ १६३ ॥

तत्तृतीयं सुरसा वक्त्रान्निष्क्रमणरूपम् ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

वारिधारासेवितत्वादिविशेषणके चन्द्रसूर्य्यपथे जगामेत्यन्वयः एकोनसप्ततितमेन। पतगैः पक्षिभिः कैशिकं गानन्टत्यविद्या तदाचार्य्यै-स्तुम्बुरुप्रभृतिगन्धर्वैश्चरिते सेविते। ऐरावतम् ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुरिति तीर्थः। गजविशेष इत्यन्ये ॥ १६६ ॥

पतगोरगाः पक्षिसर्पाः ॥ १६७ ॥

वज्राशनिसमस्पर्शैस्तद्वत्प्राणहरैः पावकैः पञ्चाग्निभिरिव स्वर्ग-जिद्भिरधिष्ठिते समाघातैरिति पाठे ताभ्यां तुल्य आघातोऽभिघातो एषां तैरित्यर्थः ॥ १६८ ॥

चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ।
तदैव हनुमान् वीरः सप्ततिं योजनोच्छ्रितः ।
चकार सुरसा वक्त्रमशीतिं योजनोच्छ्रितम् ।
हनूमाननलप्रख्यो नवतिं योजनोच्छ्रितः ।
चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ।
स सङ्क्षिप्यात्मनः कायं जीमूत इव मारुतिः ।
तस्मिन् मुहूर्त्ते हनुमान् बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ १५९ ॥
सोऽभिपद्याथ तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाबलः ।
अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६० ॥
प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि ! नमोऽस्तु ते ।
गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्तव ॥ १६१ ॥
तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।
अब्रवीत् सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम् ॥ १६२ ॥
अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ ! गच्छ सौम्य ! यथासुखम् ।
समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १६३ ॥

व्यादितं व्यात्तं दीर्घजिह्वत्वादिगुणविशिष्टं व्यात्तन्तस्या आस्यं दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥

इदं वचनमितीदं शब्दार्थः प्रविष्ट इति । दाक्षायणि दक्षप्रजापतिसन्ताने अतएव नतिः । सत्य आसीत् सत्यो जात इत्यर्थः । वदनप्रवेशरूपत्वात्तस्य ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

निविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम !।
वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ १५४ ॥
व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः।
एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ १५५ ॥
अब्रवीत् कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसि।
इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायताम् ॥ १५६ ॥
दशयोजनविस्तारो हनूमानभवत्तदा।
चकार सुरसाप्यास्यं विंशद्योजनमायतम् ॥ १५७ ॥
तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः स बुद्धिमान्।
दीर्घजिह्वं सुरसया सुभीमं नरकोपमम् ॥ १५८ ॥
तद्दृष्ट्वा मेघसङ्काशं विंशद्योजनमायतम्।
हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः।
चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम्।
बभूव हनुमान् वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः।

निविश्येति प्रविश्यैव गन्तव्यं यदि शक्तिरस्तीत्यर्थः। इत्यब्रवीदित्यन्वयः॥ १५४ ॥ १५५ ॥

दशयोजनमायताम् आयतवक्त्रामित्यर्थः॥ १५६ ॥

चकार सुरसाप्यास्यं विंशद्योजनमायतमित्यनन्तरम् तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यमिति प्राचीनः पाठः। तद्दृष्ट्वा मेघसङ्काशमित्यादिशतयोजनमायतमित्यन्तश्लोकास्तु प्रक्षिप्ता इति कतकः॥ १५७ ॥

अस्य कार्य्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः।
तस्य सीता हृता भार्य्या रावणेन यशस्विनी॥ १४९॥
तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात्।
कर्त्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनी॥ १५०॥
अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामञ्चाक्लिष्टकारिणम्।
आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते॥ १५१॥
एवमुक्ता हनुमता सुरसा कामरूपिणी।
अब्रवीन्नातिवर्त्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम॥ १५२॥
तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत्।
बलं जिज्ञासमाना सा नागमाता हनूमतः॥ १५३॥

प्रहृष्टवदनः दत्तभक्षणवराया अपि सकाशान्निस्तारोपायज्ञानजो हर्षः॥ १४७॥ १४८॥

कार्य्यविषक्तस्य मायामृगबधे प्रसक्तस्य बद्धवैरस्य शूर्पणखाविरूपकरणादिकर्मणेति शेषः॥ १४९॥

रामसाह्यकरणे हेतुः रामस्य विषयवासिनीति तस्य सर्वाधिपतित्वात्॥ १५०॥

रामञ्चेति दृष्ट्वा वृत्तान्तञ्च विज्ञाप्येति शेषः॥ १५१॥

कश्चिदपि मां नातिवर्त्तेत् अभक्षितो न गच्छेदित्यर्थः। परस्मैपदमार्षम्॥ १५२॥

तं प्रयान्तं पुनरागच्छामीत्युक्तया वरदानं श्रुत्वापि प्रयाणोन्मुखम्। हनूमतस्तस्य बलं जिज्ञासमाना सुरसा वाक्यमब्रवीत्॥ १५३॥

बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम्।
त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति॥ १४२॥
एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता।
समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः॥ १४३॥
विकृतञ्च विरूपञ्च सर्व्वस्य च भयावहम्।
प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह॥ १४४॥
मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ!।
अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम्॥ १४५॥
वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा।
व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः॥ १४६॥
एवमुक्तः सुरसया प्रहृष्टवदनोऽब्रवीत्।
रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम्॥ १४७॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्य्यया॥ १४८॥

नभस्पृशमिति पुंस्त्वमार्षम्। वक्त्रशब्दोऽर्द्धर्चादिर्वा॥ १४१॥
बलं ज्ञानबलम् उपायबलञ्च पराक्रमञ्च ज्ञातुमिच्छामहे। तदेव विवृणोति। त्वामिति॥ १४२॥ १४३॥
भयस्य च भयावहमिति पाठे सर्वलोकभयस्यापीत्यर्थः॥ १४४॥
ईश्वरैर्देवैः॥ १४५॥
एष वरः पुर आगतस्य वदनप्रवेशरूपः इत्युक्तेति शेषः। सत्वरा त्वरासहिता सा सुरसा॥ १४६॥

साह्यं कृतं ते सुमहद्विश्रान्तस्य हनूमतः।
क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति॥ १३५॥
रामस्यैष हितायैव याति दाशरथेः कपिः।
सत्क्रियां कुर्व्वता शक्त्या तोषितोऽस्मि दृढं त्वया॥ १३६॥
स तत् प्रहर्षमलभद्विपुलं पर्व्वतोत्तमः।
देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम्॥ १३७॥
स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा।
हनूमांश्च मुहूर्त्तेन व्यतिचक्राम सागरम्॥ १३८॥
ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः।
अब्रुवन् सूर्य्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम्॥ १३९॥
अयं वातात्मजः श्रीमान् प्लवते सागरोपरि।
हनूमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्त्तं विघ्नमाचर॥ १४०॥
राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्व्वतोपमम्।
दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्त्रं कृत्वा नभःस्पृशम्॥ १४१॥

निर्भयस्यापि भये सतीवोपचारार्थं साह्यं कृतं यतोऽतः परितुष्ट इत्यन्वयः॥ १३५॥ १३६॥ १३७॥

अवस्थितः जलान्तरमग्न इत्यर्थः। सागरं मैनाकाधिष्ठितसागरप्रदेशम्॥ १३८॥

अथ देवैर्लङ्कां प्रविष्टस्य हनूमतः कार्य्यक्षमबलपरीक्षार्थं सुरसाप्रवर्त्तनम्। तत इत्यादि॥ १३९॥ १४०॥

अथोर्द्धं दूरमाप्लुत्य हित्वा शैलमहार्णवौ।
पितुः पन्थानमासाद्य जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १२९ ॥
भूयश्चोर्द्धगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन्।
वायुसूनुर्निरालम्बो जगाम कपिकुञ्जरः ॥ १३० ॥
तद्द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म्म सुदुष्करम्।
प्रशशंसुः सुराः सर्व्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १३१ ॥
देवताश्चाभवन् हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्म्मणा।
काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३२ ॥
उवाच वचनं धीमान् परितोषात् सगद्गदम्।
सुनाभं पर्व्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३३ ॥
हिरण्यनाभ! शैलेन्द्र! परितुष्टोऽस्मि ते भृशम्।
अभयं ते प्रयच्छामि गच्छ सौम्य! यथासुखम् ॥ १३४ ॥

अथ ऊर्द्धं यत्र देशे स्थितस्ततोऽपि बहूर्द्धं पितुः पन्थानं वायुमार्गम् ॥ १२९ ॥

भूय ऊर्द्धं ततोऽपि बहु ऊर्द्धं तं गिरिमधःप्रदेशवर्त्तिनमवलोकयन् ॥ १३० ॥

तद्द्वितीयं कर्म अविश्रम्यैव पुनरत्यूर्द्धपतनरूपं कर्म ॥ १३१ ॥

तत्रस्थाः मैनाकस्थाः गगनस्था वा तस्य काञ्चनस्य काञ्चनमयस्य सुनाभस्य शोभनमध्यस्य मैनाकस्य कर्मणा जलादुत्थानरूपेण देवता इन्द्रश्च तुष्टः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

अभयं स्वकृतपक्षच्छेदशङ्काजनितभयाभावम् ॥ १३४ ॥

अस्मिन्नेवं गते कार्य्ये सागरस्य ममैव च ।
प्रीतिं प्रीतमनाः कर्त्तुं त्वमर्हसि महामते ! ॥ १२३ ॥
श्रमं मोचय पूजाञ्च गृहाण हरिसत्तम ! ।
प्रीतिञ्च मम मान्यस्य प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात् ॥ १२४ ॥
एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तन्नगोत्तममब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १२५ ॥
त्वरते कार्य्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्त्तते ।
प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा ॥ १२६ ॥
इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः ।
जगामाकाशमाविश्य वीर्य्यवान् प्रहसन्निव ॥ १२७ ॥
स पर्व्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः ।
पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ १२८ ॥

अस्मिन् कार्य्ये प्रत्युपकाररूपे एवं गते सति चिरात् प्राप्ते सति मया समुद्रेण चेति शेषः । त्वं पूजास्वीकारेण तयोः प्रीतिं कर्त्तुमर्हसि ॥ १२३ ॥

मान्यस्य वायुसम्बन्धात्तव पूज्यस्य मम प्रीतिं कुरु इति शेषः ॥ १२४ ॥

मन्युः पूजानङ्गीकारजं दैन्यम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

शैलमालभ्य स्पृष्ट्वा । प्रहसन्निवेति एतावत् प्लवनेऽपि श्रममारोप्य वृथायं प्रयास एतयोरिति प्रहासः ॥ १२७ ॥

उपपन्नाभिः तत्काले युक्ताभिः ॥ १२८ ॥

पूजिते त्वयि धर्म्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मारुतः।
तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम्॥ ११६॥
पूर्व्व कृतयुगे तात! पर्व्वताः पक्षिणोऽभवन्।
तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्व्वा गरुड़ा इव वेगिनः॥ ११७॥
ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः।
भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया॥ ११८॥
ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्व्वतानां शतक्रतुः।
पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः॥ ११९॥
स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट्।
ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना॥ १२०॥
अस्मिन् लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम!।
गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राऽभिरक्षितः॥ १२१॥
ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योऽसि मम मारुते!।
त्वया ममैष सम्बन्धः कपिमुख्य! महागुणः॥ १२२॥

विवक्षित प्राशस्त्यमेवाह,—त्वं हीति॥ ११५॥

हनूमद्द्वारकमारुतपूजायां कारणान्तरमप्याह,—शृणु चापीति॥ ११६॥ ११७॥ ११८॥ ११९॥

क्षिप्तः आकाशमुत्क्षिप्तः॥ १२०॥ १२१॥

ततः उक्तकारणादेषसम्बन्धः पूजाप्रयोजकः स्वरक्षकपुत्रत्वरूपः॥ १२२॥

तिष्ठ त्वं हरिशार्दूल! मयि विश्रम्य गम्यताम्।
तदिदं गन्धवत् स्वादु कन्दमूलफलं बहु॥ १११॥
तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ! विश्रान्तोऽथ गमिष्यसि।
अस्माकमपि सम्बन्धः कपिमुख्य! त्वयाऽस्ति वै।
प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः॥ ११२॥
वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज!।
तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर!॥ ११३॥
अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता।
धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनर्यादृशो भवान्॥ ११४॥
त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः।
पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर!॥ ११५॥

प्रेरणाप्रकारो योजनानामिति। योजनानां शतमपि प्रक्रमितुं खमाप्लुतः एषः कपिः शेषं प्रक्रान्तावशेषं तव सानुषु विश्रान्तः सन् प्रक्रमतामिति यतः प्रेरितोऽस्मि अतो मयि तिष्ठ स्थित्वा विश्रम्य पश्चाद्गम्यतामिति योजना अत्र तिष्ठ त्वमित्यर्धं प्रक्षिप्तमिति केचित्॥११०॥

तत्तस्माद्यदिदं कन्दादि मयि बहु दृश्यते तदास्वाद्येत्यन्वयः॥ १११॥

अस्माकमपि सम्बन्धः त्वत्साहाय्यकरणप्रयोजक इति शेषः। तं सम्बन्धं वक्तुमाह,—प्रख्यात इति। भवान् महागुणपरिग्रहः। बहुव्रीहिरयम् अतस्त्रिषु लोकेषु प्रख्यातः॥ ११२॥

तादृशं त्वां ये वेगवन्तः प्लवगाः सन्ति तेषां मुख्यतमं मन्ये॥ ११३॥

भवान् यादृशस्तादृशः पूज्य इति किं पुनरिति योजना॥ ११४॥

तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः।
प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत् पर्व्वतः कपिम् ॥ १०५ ॥
मानुषं धारयन् रूपमात्मनः शिखरे स्थितः।
दुष्करं कृतवान् कर्म्म त्वमिदं वानरोत्तम! ॥ १०६ ॥
निपत्य मम शृङ्गेषु सुखं विश्रम्य गम्यताम्।
राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्द्धितः ॥ १०७ ॥
स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्च्चयति सागरः।
कृते च प्रतिकर्त्तव्यमेष धर्म्मः सनातनः ॥ १०८ ॥
सोऽयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः सम्मानमर्हति।
त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात् प्रचोदितः ॥ १०९ ॥
योजनानां शतञ्चापि कपिरेष खमाप्लुतः।
तव सानुषु विश्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति ॥ ११० ॥

प्राचीनः पाठः। बलवैभवं दृष्ट्वा जहर्ष स्वोत्थानप्रयोजनाविदनाय ननाद शब्दं कृतवान् ननन्देतित्वाधुनिककल्पितः पाठः ॥ १०४ ॥

तदेव विवृणोति तमिति ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

राघवस्य कुले जातैः सगरपुत्रैः ॥ १०७ ॥

कृतमुपकारः ॥ १०८ ॥

सोऽयं राघवकुलजः सागरः तत्प्रतिकारार्थी तत्कुलप्रत्युपकारार्थी त्वत्तः सत्क्रियमाणाद्द्वारभूतात् सम्मानं राघवकुलपूजामर्हति त्वन्निमित्तं त्वत्सत्कारार्थं प्रचोदितः प्रेरितः ॥ १०९ ॥

शातकुम्भमयैः शृङ्गैः सकिन्नरमहोरगैः।
आदित्योदयसङ्काशैरालिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ ९९ ॥
तस्य जाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्व्वतस्य समुत्थितैः।
आकाशं शस्त्रसङ्काशमभवत् काञ्चनप्रभम् ॥ १०० ॥
जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः।
आदित्यशतसङ्काशः सोऽभवद्गिरिसत्तमः ॥ १०१ ॥
समुत्थितमसङ्गेन हनूमानग्रतः स्थितम्।
मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः ॥ १०२ ॥
स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः।
उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ १०३ ॥
स तदा सादितस्तेन कपिना पर्व्वतोत्तमः।
बुद्ध्वा तस्य हरेर्वेगं जहर्ष च ननाद च ॥ १०४ ॥

एतदुत्तरं शातकुम्भमयैरित्यादि अत्रापि क्वचित् श्लोकप्रक्षेपः। परेषां। हिरण्यनाभत्वविवरणं शातकुम्भमयैरिति। आदित्योदयसङ्काशैरिति उपलक्षित इति शेषः ॥ ९९ ॥

शस्त्रसङ्काशं शस्त्रवत् श्याममाकाशं काञ्चनप्रभमभवत् ॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥

असङ्गेन अविलम्बेन ॥ १०२ ॥

पातयामास। तमत्यर्थमुच्छ्रितं दृष्ट्वा तच्छृङ्गं पातयामासेत्यर्थः ॥१०३॥

सादितोऽवसादितोऽधःकृत इति यावत्। जहर्ष च ननाद चेति

तिर्य्यगूर्द्ध मधश्चैव शक्तिस्ते शैल ! वर्द्धितुम्।
तस्मात् सञ्चोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ! ॥ ९४ ॥
स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्य्येति वीर्य्यवान्।
हनूमान् रामकार्य्यार्थी भीमकर्म्मा खमाप्लुतः।
श्रमञ्च प्लवगेन्द्रस्य समीच्योत्थातुमर्हसि ॥ ९५ ॥
हिरण्यगर्भो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः।
उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतावृतः ॥ ९६ ॥
स सागरजलं भित्त्वा बभूवात्युच्छ्रितस्तदा।
यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ ९७ ॥
स महात्मा मुहूर्त्तेन पर्व्वतः सलिलावृतः।
दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ ९८ ॥

शक्तिस्ते अस्तीति शेषः। तस्मात् पिहितपातालमुख एव सन् वृद्धिशक्त्या वर्द्धमानः सन्नूर्द्धमुत्तिष्ठ ॥ ९४ ॥

उपर्य्येति तवोपरिप्रदेशं प्राप्नोति। तस्माद्विश्रामय त्वमुत्तिष्ठेति पूर्व्वेणान्वयः। एतदुत्तरं हनूमान् रामकार्य्यार्थी भीमकर्म्मा खमाप्लुतः। श्रमञ्च प्लवगेन्द्रस्य समीच्योत्थातुमर्हसीति प्राचीनः पाङ्कः पाठः। अत्र खमाप्लुत इत्यनन्तरं केचित् श्लोकाः प्रक्षिप्ताः परैरिति कतकः। यतो रामकार्य्यार्थी यतश्च श्राम्यति ततस्तस्य श्रमं समीच्योत्थातुमर्हसि ॥ ९५ ॥

लवणाम्भसो वचो निशम्येत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

अहमिक्ष्वाकुनाथेन सागरेण विवर्द्धितः ।
इक्ष्वाकुसचिवश्चायं तन्नार्हत्यवसादितुम् ॥ ८९ ॥
तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ।
शेषञ्च मयि विश्रान्तः सुखी सोऽतितरिष्यति ॥ ९० ॥
इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि ।
हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ९१ ॥
त्वमिहासुरसङ्घानां देव ! राज्ञा महात्मना ।
पातालनिलयानां हि परिघः सन्निवेशितः ॥ ९२ ॥
त्वमेषां ज्ञातवीर्य्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् ।
पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९३ ॥

विवक्षतां वागिन्द्रियवत्प्राणिनां सर्ववाच्यः सर्वं वाच्यं निन्दा यस्मिन् तादृशो भविष्यामि सर्वनिन्दास्पदं भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

उक्तमेव विवृणोति । अहमिति । तत्तस्मादेष अवसादितुम् अवसत्तुं श्रमं गन्तुं नार्हति । सागरेण विवर्धित इत्युक्त्या कश्चिदंशः सगरखातस्याप्येतत्सम्बन्ध इति ज्ञायते ॥ ८९ ॥

शेषं मार्गशेषम् ॥ ९० ॥

अम्भसि स्वाम्भसि छन्नं हिरण्यनाभं हिरण्यप्रधानं तन्मयमिति यावत् । नाभिः प्रधानेकस्तूर्य्यामिति ॥ ९१ ॥

परिघ इति । पक्षच्छेदभयात् समुद्रप्रवेशानन्तरं पातालस्थराक्षसनिरोधार्थं द्वारनिरोधकपरिघवन्मैनाकः स्थापित इत्यर्थः । ९२ ।

ज्ञातवीर्य्याणां देवराजेनेति शेषः । एषामसुराणाम् ॥ ९३ ॥

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ॥ ८२ ॥
प्लवमानन्तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा।
ववृषुस्तत्र पुष्पाणि देवगन्धर्व्वदानवाः ॥ ८३ ॥
ततापं नहि तं सूर्य्यः प्लवन्तं वानरेश्वरम्।
सिषेवे च तदा वायू रामकार्य्यार्थसिद्धये ॥ ८४ ॥
ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा।
जगुश्च देवगन्धर्व्वाः प्रशंसन्तो वनौकसम् ॥ ८५ ॥
नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विविधानि च।
प्रेक्ष्य सर्व्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८६ ॥
तस्मिन् प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति।
इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ८७ ॥
साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः।
करिष्यामि भविष्यामि सर्व्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ८८ ॥

कपिना कृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे। मारुतेन कृष्यमाणानीवेति शेषः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

तत्र प्लवगे ॥ ८३ ॥

तं न हि ततापेत्यन्वयः। वायुः सिषेवे श्रमापनयनायेति भावः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

कपिवरं विगतक्लमं वीक्ष्य नागादयस्तुष्टुवुः ॥ ८६ ॥

इक्ष्वाकुकुलस्य स्वोत्पादकस्य मानं सत्कारमर्थयते तथाभूतः ॥ ८७ ॥

छाया वानरसिंहस्य जवे चारुतराऽभवत् ॥ ७६ ॥
श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी।
तस्य सा शुशुभे छाया पतिता लवणाम्भसि ॥ ७७ ॥
शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः।
वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्व्वतः ॥ ७८ ॥
येनासौ याति बलवान् वेगेन कपिकुञ्जरः।
तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ७९ ॥
आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन्।
हनूमान् मेघजालानि प्रकर्षन् मारुतो यथा ॥ ८० ॥
पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमञ्जिष्ठकानि च।
कपिना कृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ८१ ॥
प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः।

छायाप्रमाणवर्णनेन तच्छरीरप्रमाणमपि वर्णितप्रायम्। इयं माध्याह्निकी छाया ॥ ७६ ॥

श्वेताभ्रघनराजीव श्वेताभ्रयुक्तमेघपङ्क्तिवत्तस्य छायया शुशुभे शुक्लदंष्ट्रादिना नानावर्णत्वादुक्तोपमानिर्वाहः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

द्रोणो हर्म्यादौ जलनिर्गमकाष्ठयन्त्रं तज्जलधारायुक्त इव कृतो द्रोणीकृतः मेघेषु तदाघातेन तेभ्यो जलस्रवणादिति भावः ॥ ७९ ॥

आपतन्त्यस्मिन्नित्यापातो मार्गः पाण्डुरत्वादिगुणकानि मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा तथा बभूवेति शेषः ॥ ८० ॥

सागरं भीमनिर्ह्रादं कम्पयामास तुर्भृशम् ॥ ७० ॥
विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि।
पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ७१ ॥
मेरुमन्दरसङ्काशानुद्गतान् सुमहार्णवे।
अत्यक्रामन् महावेगस्तरङ्गान् गणयन्निव ॥ ७२ ॥
तस्य वेगसमुद्घुष्टं जलं सजलदं तदा।
अम्बरस्थं विबभ्राजे शरदभ्रमिवाततम् ॥ ७३ ॥
तिमिनक्रझषाः कूर्म्मा दृश्यन्ते विवृतास्तदा।
वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७४ ॥
क्रममाणं समीक्ष्याथ भुजगाः सागरङ्गमाः।
व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णमिव मेनिरे ॥ ७५ ॥
दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता।

कपिवातः कपिनोत्थापितः वातः मेघवातः मेघमण्डलगो वातः ॥ ७० ॥
रोदसी द्यावापृथिव्यौ विकिरन्निव पृथक् क्षिपन्निव ॥ ७१ ॥
अतीत्यातीत्यगमनाद्गिणयन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७२ ॥

तस्य वेगेन समुद्घुष्टम् ऊर्द्धक्षिप्तम् अतएव सजलदं जलदसहचरं मेघमण्डलपर्य्यन्तमूर्द्धं गतम् अम्बरस्थं जलमाततं विततं शरदभ्रमिव शरन्मेघ इव बभौ शुक्लत्वादिति भावः ॥ ७३ ॥

विवृताः वेगाज्जलोत्सारणेन व्यक्तदेहाः वस्त्रापकर्षणेन वस्त्रापहारेण शरीराणि अवयवाः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

पतत्पतङ्गसङ्काशो व्यायतः शुशुभे कपिः ।
प्रवृद्ध इव मातङ्गः कच्यया बध्यमानया ॥ ६६ ॥
उपरिष्टाच्छरीरेण छायया चापगाढ़या ।
सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६७ ॥
यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः ।
स तु तस्याङ्गवेगेन सोन्माद इव लच्यते ॥ ६८ ॥
सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्ष्मणा ।
अभिघ्नंस्तु महावेगः पुप्लुवे स महाकपिः ॥ ६९ ॥
कपिवातश्च बलवान् मेघवातश्च निर्गतः ।

पतत्पतङ्गसङ्काशः गच्छत्सूर्य्यसङ्काशः व्यायतो दीर्घः कपिः वस्त्रेण बध्यमानया कच्यया गजमध्यबन्धनरज्ज्वा युक्तः प्रवृद्धो मातङ्ग इव बभौ । कच्याप्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने इति ॥ ६६ ॥

उपरिष्टात् खे गच्छता स्वशरीरेणाधःसागरेवगाढ़या स्वस्य छायया प्रतिबिम्बेन लच्चितः सः सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत् । नौस्थोपरि विद्यमानपदार्थेन सह सागरे वायुवशाद्वेगेन चञ्चला गच्छतीति तदुपमा ॥ ६७ ॥

सोन्माद इव सापस्मार इव । घूर्णनफेनवमनविक्रोशनादिविकार-साम्यात् ॥ ६८ ॥

ऊर्मिजालानामभिघ्नन् कर्मणः शेषत्वविवचया षष्ठी । तान्यभिघ्न-न्निति यावत् । शैलसदृशेन । अनेन सागरोर्मीणामत्युन्नतत्वं सूचि-तम् ॥ ७९ ॥

मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ।
सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा स्यात् सूर्य्यमण्डलम्॥ ६०॥
लाङ्गूलञ्च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते।
अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितम्॥ ६१॥
लाङ्गूलचक्रो हनुमान् शुक्लदंष्ट्रोऽनिलात्मजः।
व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः॥ ६२॥
स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः।
महता दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना॥ ६३॥
तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम्।
कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति॥ ६४॥
खे यथा निपतत्युल्का उत्तरान्ताद्विनिःसृता।
दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः॥ ६५॥

नासिकया युक्तमिति शेषः। सन्ध्याकालिकं सूर्य्यमण्डलं यथा तथा बभावित्यर्थः॥ ६०॥ ६१॥

शुक्लदंष्ट्रत्वं स्वरूपकथनमात्रं न तु परिवेषिभास्करोपमोपयोगि॥ ६२॥

स्फिक्देशेन कटिप्रदेशेन तन्मात्रस्यातिताम्रत्ववर्णनादन्यत्राल्पतद्वर्णत्वम् अतएव दारितगैरिकधातुयुक्तगिर्युपमा॥ ६३॥

जीमूते इति सप्तम्यन्त इति कतकः गर्जति जगर्ज॥ ६४॥

उत्तरान्तादुत्तरोर्द्धदिग्भागात्। सानुबन्धा सूक्ष्मोल्कान्तरानुबद्धा इदं विशेषणं पुच्छसाहित्यात्॥ ६५॥

पुष्पौघेण सुगन्धेन नानावर्णेन वानरः।
बभौ मेघ इवोद्यन् वै विद्युद्गणविभूषितः॥ ५४॥
तस्य वेगसमुद्भूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत।
ताराभिरिव रामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम्॥ ५५॥
तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ।
पर्व्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ॥ ५६॥
पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम्।
पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः॥ ५७॥
तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः।
नयने विप्रकाशेते पर्व्वतस्थाविवानलौ॥ ५८॥
पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले।
चक्षुषी सम्प्रकाशेते चन्द्रसूर्य्याविव स्थितौ॥ ५९॥

सर्व्ववर्णानां विद्युत्सु सत्त्वात् नानावर्णपुष्पोद्यानबद्धस्य सविद्युद्गणमेघोपमा॥ ५४॥

रामाभिः रमणीयाभिः॥ ५५॥ ५६॥

स्थितवक्त्रत्वात् पिबन्निवेति। अधोवक्त्रत्वे इयमुत्प्रेक्षा। ऊर्द्धवक्त्रत्वे आकाशं पिपासुरिवेति॥ ५७॥

विप्रकाशेते विशेषेण प्रकाशेते स्म। अनलौ दावानलौ॥ ५८॥

पिङ्गे पिङ्गलवर्णे। परिमण्डले परितो बद्धप्रभामण्डले स्थितौ चन्द्रसूर्य्याविव एकगिरौ उदये पिङ्गलमण्डलतयाऽवस्थितौ चन्द्रसूर्य्याविवेत्यर्थः॥ ५९॥

हनूमान् पर्व्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥
सारवन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जन् लवणाम्भसि।
भयादिव महेन्द्रस्य पर्व्वता वरुणालये ॥ ५० ॥
स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिः साङ्कुरकोरकैः।
शुशुभे मेघसङ्काशः खद्योतैरिव पर्व्वतः ॥ ५१ ॥
विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः।
व्यवशीर्य्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५२ ॥
लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत्।
द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५३ ॥

पर्वताकारः। तत्त्वं वृहत्त्वेन पुष्पितवृक्षवत्त्वेन च ॥ ४९ ॥

सारवन्तो गुरुत्वातिशययुक्ताः खदिरादयस्ते गुरुत्वाल्लवणाम्भसि न्यमज्जन्। अर्थादन्ये लघवः सहैव गता इति बोध्यम्। महेन्द्रस्य भयात् पक्षच्छेदभयात् पर्वता इव न्यमज्जन् ॥ ५० ॥

नानाकुसुमैः स्वानुयायिद्रुमीयैः साङ्कुरकोरकैः कानिचित् कुसुमानि अङ्कुरितानि कानिचित् कोरकरूपाणि कानिचित् विकसितानीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तस्य हनूमतो वेगेन विमुक्तास्ततो विभक्तास्ते वृक्षाः सलिले व्यवशीर्य्यन्त आर्षोऽडभावः। सुहृदो यथा बन्धुप्रस्थापनार्थं गताः सुहृदो तान् प्रस्थाप्य निवर्त्तन्ते तद्वत् ॥ ५२ ॥

अपतदिति च्छेदः। यदपतत्तल्लघुत्वेनोपपन्नम् उपपत्तिमत् ॥ ५३ ॥

एवमुक्का तु हनुमान् वानरो वानरोत्तमः ॥ ४३ ॥
उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ।
सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४४ ॥
समुत्पतति वेगात्तु वेगात्ते नगरोहिणः ।
संहृत्य विटपान् सर्व्वान् समुत्पेतुः समन्ततः ॥ ४५ ॥
स मत्तकोयष्टिभकान् पादपान् पुष्पशालिनः ।
उद्वहन्नुरुवेगेन जगाम विमलेऽम्बरे ॥ ४६ ॥
उरुवेगोत्थिता वृक्षा मुहूर्त्तं कपिमन्वयुः ।
प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ४७ ॥
तमूरुवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः ।
अनुजग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ४८ ॥
सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः ।

समुत्पात्येति। ओषधिपर्वतोत्पाटनवदिति भावः ॥ ४३ ॥

अविचारयन् लङ्घनक्लेशलेशमप्यगणयन्। तस्यैव प्रपञ्चनं सुपर्णमित्यादि ॥ ४४ ॥

वेगाद्धनूमति समुत्पतति सति ते नगरोहिणः पर्वतस्थवृक्षाः सर्वान् विटपान् सर्व्वाः शाखाः संहृत्य संक्षिप्य वेगात् समुत्पेतुः ॥ ४५ ॥

मत्ताः कोयष्टिभा येषु तान्। कोयष्टिको यष्टिभौ पर्य्यायौ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सालाः सर्ज्जवृक्षाः। सैन्यशब्दोऽर्द्धर्चादिः ॥ ४८ ॥

पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः।
निकुच्य कर्णौ हनुमान् उत्पतिष्यन् महाबलः॥ ३८॥
वानरान् वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत्।
यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः॥ ३९॥
गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम्।
न हि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम्॥ ४०॥
अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम्।
यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्यामि कृतश्रमः॥ ४१॥
बद्धा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम्।
सर्व्वथा कृतकार्य्योऽहमेष्यामि सह सीतया॥ ४२॥
आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम्।

दूरान्मार्गमालोकयन्। अतएवोर्द्धप्रणिहितेक्षणः हृदये प्राण-प्रतिष्ठास्थाने॥ ३७॥

कर्णौ निकुच्य सङ्कुच्य उत्पतनसन्नाहवशाद्धि कर्णसङ्कोचो भवति॥ ३८॥

श्वसनस्य वायोरिव विक्रमो वेगो यस्य सः॥ ३९॥

तद्वद्गमिष्यामि। अनेन तद्वदेव गत्वा कृतकार्य्यं आगमिष्यामीति सूचितम्। तस्यैव प्रपञ्चो नहीत्यादि॥ ४०॥

अनेनैव एवंविधेनैव॥ ४१॥

आनयिष्यामि आनेष्यामि। सीतया सह मिलित्वेति शेषः॥ ४२॥

ननाद च महानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३२ ॥
आनुपूर्व्याच्च वृत्तं तल्लाङ्गूलं लोमभिश्चितम् ।
उत्पतिष्यन् विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३३ ॥
तस्य लाङ्गूलमाविद्धमतिवेगस्य पृष्ठतः ।
ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥ ३४ ॥
बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ ।
आससाद कपिः कट्यां चरणौ सञ्चुकोच च ॥ ३५ ॥
संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् ।
तेजः सत्त्वं तथा वीर्य्यमाविवेश स वीर्य्यवान् ॥ ३६ ॥
मार्गमालोकयन् दूरादूर्द्ध्वं प्रणिहितेक्षणः ।
रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३७ ॥

दुधुवे च स हनूमान् ॥ ३२ ॥

आनुपूर्व्यात् वृत्तं क्रिवबद्धं लाङ्गूलं विचिक्षेपेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

आविद्धम् आस्फालितं भुग्नञ्च ॥ ३४ ॥

बाहूसंस्तम्भयामासेति उत्प्लवनसन्नाहाभिनयः बाह्वोः संस्तम्भनं नाम पर्वतोपरिदृढप्रतिष्ठापनम् । कपिः कट्यां कटिप्रदेशे आससाद कायप्रसारणात् कृशोऽभूत् । उरः शिरसोरूर्द्धप्रसारणे सपृष्ठचरण-भागस्याधःसङ्कोचने तथात्वं कटिदेशस्येति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

भुजौ संहृत्य अंसप्रदेशे सङ्कुच्य शिरोधरां ग्रीवां कण्ठदेशे सङ्कुच्य । तेजः पराभिभवसामर्थ्यम् । सत्त्वं बलं शारीरम् । वीर्य-मान्तरं बलम् ॥ ३६ ॥

हारनूपुरकेयूरपारिहार्य्यधरास्त्रियः।
विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैः सह ॥ २६ ॥
दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः।
सहितास्तस्थुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्व्वतम् ॥ २७ ॥
शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम्।
चारणानाञ्च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे ॥ २८ ॥
एष पर्व्वतसङ्काशो हनुमान् मारुतात्मजः।
तितीर्षति महावेगः समुद्रं वरुणालयम् ॥ २९ ॥
रामार्थं वानरार्थञ्च चिकीर्षन् कर्म्मदुष्करम्।
समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति ॥ ३० ॥
इति विद्याधरा वाचः श्रुत्वा तेषां तपस्विनाम्।
तमप्रमेयं ददृशुः पर्व्वते वानरर्षभम् ॥ ३१ ॥
दुधुवे च स रोमाणि चकम्पे चानलोपमः।

क्षताः कण्ठेषु गुणाः स्रजो येस्ते क्षीबा मत्ताः। पुष्करं पद्मम् ॥ २५ ॥

परिहारशब्दः श्रेष्ठवाचीति कतकः। पारिहार्य्यो वलय इति तीर्थः ॥ २६ ॥

एतदग्रे श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तं क्वचिदिति कतकः। तेषां तपस्विनाम् आकाशचारितपस्विनां वाचः एष पर्वतसङ्काश इत्यादिश्लोकद्वयरूपाः श्रुत्वा विद्याधरास्तमप्रमेयं ददृशुः। तदाकुञ्चनात्पूर्वन्तु भूतैरयं गिरिर्भिद्यत इति ज्ञातवन्तः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः ।
जज्वलुः पावकोद्दीप्ताः विभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥
यानि त्वौषधजालानि तस्मिन् जातानि पर्व्वते ।
विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुः शमितुं विषम् ॥ २१ ॥
भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ।
त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह ॥ २२ ॥
पानभूमिगतं हित्वा हैममासनभाजनम् ।
पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥
लेह्यानुच्चावचान् भक्ष्यान् मांसानि विविधानि च ।
आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥ २४ ॥
कृतकण्ठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः ।
रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥

स्वस्तिकः फणास्थनीलरेखा तच्चिह्नैः शिरोभिरुपलक्षिताः ददंशुः पीड़ाजनितक्रोधवशात् ॥ १९ ॥

सविषैस्तैः सर्पैर्दष्टास्तयः पावकोद्दीप्ता इव जज्वलुः विभिदुर्भिन्ना बभूवुश्च ॥ २० ॥

शमितुं शमयितुम् ॥ २१ ॥

भूतैर्ब्रह्मरक्षःप्रभृतिमहाभूतैः ॥ २२ ॥

हि त्वेत्यत्र विद्याधराः कर्त्तारः ॥ २३ ॥

आर्षभाणि ऋषभचर्मनिर्मितानि चर्माणि फलकानि त्सरुः खड्गमुष्टिः ॥ २४ ॥

पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्व्वतः।
रीतीर्निवर्त्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः॥ १५॥
मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनःशिलाः।
मध्यमेनार्च्चिषा जुष्टो धूमराजिरिवानलः॥ १६॥
हरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्व्वतः।
गुहाविष्टानि सत्त्वानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः॥ १७॥
स महान् सत्त्वसन्नादः शैलपीड़ानिमित्तजः।
पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च॥ १८॥
शिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलचणैः।
वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः॥ १९॥

उक्तार्थस्यैव विवरणं पीड्यमान इति। काञ्चनाञ्जनराजतीस्तदाभा रीतीः स्रोतः प्रकारान्निवर्त्तयामास तदाभत्वमुपाधिकृतम्॥ १५॥

किञ्च स शैलः। समनःशिला विशालाः शिला मुमोच निपीड़नात्। अतएव मध्यमेन मध्यभागेनार्च्चिषा ज्वालया जुष्टो योऽनलस्तस्य धूमराजिरिव बभावित्यर्थः। यस्येत्यध्याहारः। धूमराजिरिवेति ऋजुपाठः। तीर्थस्तु मध्यमेनार्च्चिषा मध्यमाख्ययाऽग्निजिह्वया जुष्टः विशिष्टोऽग्निर्धूमराजीरिव धूमनिश्चयानिवेत्यर्थः धूमराजीरिवेति च पाठ इत्याह॥ १६॥

हरिणा हनुमता पीड्यमानेन पर्वतेन पीड्यमानानि सत्वानि॥ १७॥

स महासत्वेति पाठे महासत्वा महाजन्तवस्तेषां सन्नाद इति तीर्थः। स महान् सत्वसन्नाद इति पाठान्तरम्॥ १८॥

अञ्जलिं प्राङ्मुखं कुर्व्वन् पवनायात्मयोनये ।
ततो हि ववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥
प्लवगप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः ।
ववृधे रामवृद्ध्यर्थ समुद्र इव पर्व्वसु ॥ १० ॥
निष्प्रमाणशरीरः सन् लिलङ्घयिषुरर्णवम् ।
बाहुभ्यां पीड़यामास चरणाभ्याञ्च पर्व्वतम् ॥ ११ ॥
स चचालाचलश्चाशु मुहूर्त्तं कपिपीड़ितः ।
तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्व्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥
तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना ।
सर्व्वतः संवृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥
तेन चोत्तमवीर्य्येण पीड्यमाणः स पर्व्वतः ।
सलिलं सम्प्रसुस्राव मदमत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥

आत्मयोनये पवनाय स्वजनकवायवे इत्यर्थः । दक्षिणः कुशलः ॥ ९ ॥

रामवृद्ध्यर्थं रामाभ्युदयाय ॥ १० ॥

निष्प्रमाणशरीरः परिच्छेदातिक्रान्तदेहः । पीड़यामास । लिलङ्घयिषासन्नाहवशतः ॥ ११ ॥

एकेन पीड़नव्यापारेण मुहूर्त्तपर्य्यन्तं चलनम् । अशातयत् पर्वतः कर्त्ता चलनं करणम् ॥ १२ ॥

पुष्पमयो यथा । पुष्पप्रचुरः स्वयमिवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

उत्तमवीर्य्येण तेन पीड्यमानः स पर्वतः सलिलं प्रसुस्राव ॥ १४ ॥

द्विजान् वित्रासयन् धीमान् उरसा पादपान् हरन्।
मृगांश्च सुबहून् निघ्नन् प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥
नीललोहितमाञ्जिष्ठपद्मवर्णैः सितासितैः।
स्वभावसिद्धैर्विमलैर्धातुभिः समलङ्कृतम् ॥ ५ ॥
कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः।
यक्षकिन्नरगन्धर्व्वैर्देवकल्पैः सपन्नगैः ॥ ६ ॥
स तस्य गिरिवर्य्यस्य तले नागवरायुते।
तिष्ठन् कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥
स सूर्य्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयम्भुवे।
भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८ ॥

वैदूर्य्यवर्णशाद्वलप्रदेशस्य समुद्रजलवत् श्यामत्वमृदुत्वाभ्यामुरसा प्लवनसदृशक्रियाकालिकोरःपेषणेन प्रवृद्धः केसरीव विचचार ॥ ३ ॥ ४ ॥

नीललोहितो रक्तश्यामः। माञ्जिष्ठः कृष्णपाण्डुर इति कतकः। माञ्जिष्ठः पाटल इत्यन्ये। पद्मवर्णः प्रसिद्धः। सितासितैः कल्माषैः कृष्णपाण्डुरैरिति यावत्। स्वभावसिद्धैः शैलस्वभावसिद्धैस्तत्तद्रूपैर्धातुभिः समलङ्कृतम्। कामरूपित्वादिविशेषणवद्भिर्यक्षादिभिरभीक्ष्णमाविष्टं यत्तस्य गिरिवर्य्यस्य तलं तत्र नागवरैरासमन्तायुते तिष्ठन् स कपिः ह्रदे नाग इव बभौ। गिरौ ह्रदसाम्यं श्यामलत्वेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्वयम्भुवे पवनाय पूयते येन स्वज्ञानेन योगिवृन्दं स पवनो भगवान् प्रत्यक्तत्त्वभूतो रामः एतेन सकलविघ्ननिवारणायेष्टदेवताप्रार्थनापूर्वं यात्राकर्त्तव्येति सदाचारो बोधितः ॥ ८ ॥

सुन्दरकाण्डम्।

प्रथमः सर्गः।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्षणः।
इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥
दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन् कर्म्म वानरः।
समुदग्रशिरोग्रीवो गवां पतिरिवाबभौ ॥ २ ॥
अथ वैदूर्य्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः।
धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥

अथ समुद्रकूर्दनमिच्छति स्म। तत इति। ततः शत्रुकर्षणो हनुमान् रावणनीतायाः रावणहृतायाः सीतायाः। पदमवस्थितिस्थानम् अन्वेष्टुं चारणैर्देवजातिविशेषैराचरिते क्रियमाणसञ्चारे पथि आकाशमार्गे गमनाय इयेष ॥ १ ॥

निष्प्रतिद्वन्द्वं सहायान्तररहितं प्रतिबन्धरहितं च। अन्यैर्दुष्करं कर्म लङ्घनपूर्वं सीतान्वेषणकर्म समुदग्रमुन्नतं शिरो ग्रीवा च यस्य सः। अतएव गवां पतिर्वृष इव बभौ ॥ २ ॥

रामायणम्।

सुन्दरकाण्डम्।

महर्षिवाल्मीकिप्रणीतम्।

रामानुज-कृत-टीका-समेतम्।

श्रीयुक्तद्वारकानाथभञ्जमहानुभावस्याभ्यनुज्ञया

श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्य्येण

संशोधितं, प्रकाशितञ्च।

कलिकाता राजधान्यां

वाल्मीकि यन्त्रे

श्रीकालिकिङ्करचक्रवर्त्तिना

मुद्रितम्।

शकाब्दा १७९९।

सीदन् महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ४८ ॥

स वेगवान् वेगसमाहितात्मा
हरिप्रवीरः परवीरहन्ता ।
मनः समाधाय महानुभावो
जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

शैलशृङ्गस्य शिलानामुत्पातः पतनं यस्मिन् सः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
मनसा जगाम सस्मारेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

इति किष्किन्धाकाण्डं समाप्तम् ।

सिंहशार्दूलसहितं मत्तमातङ्गसेवितम् ।
मत्तद्विजगणोद्‌घुष्टं सलिलोत्पीड़सङ्कुलम् ॥ ४१ ॥
महद्भिरुच्छ्रितः शृङ्गैर्महेन्द्रस्य महाबलः ।
विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ४२ ॥
बाहुभ्यां पीड़ितस्तेन महाशैलो महात्मना ।
ररास सिंहाभिहतो महान् मत्त इव द्विपः ॥ ४३ ॥
मुमोच सलिलोत्पीड़ान् विप्रकीर्णशिलोच्चयः ।
वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ॥ ४४ ॥
नानागन्धर्व्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ।
उत्पतद्भिर्विहङ्गैश्च विद्याधरगणैरपि ॥ ४५ ॥
त्यज्यमानमहासानुः सन्निलीनमहोरगः ।
शैलशृङ्गशिलोत्पातस्तदाभूत् स महागिरिः ॥ ४६ ॥
निश्वसद्भिस्तदा तैस्तु भुजगैरर्द्धनिःसृतैः ।
सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४७ ॥
ऋषिभिस्त्राससम्भ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः ।

सलिलोत्पीड़ा निर्भरः ॥ ४१ ॥

उच्छ्रितो महाबलो हनूमान् महेन्द्रस्य महद्भिः शृङ्गैर्विचचार शृङ्गात् शृङ्गान्तरं जगाम ॥ ४२ ॥

ररास सवर्त्तिप्राणिशब्देनेति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पाने संसर्गे च कर्कशैरत्यासक्तैः गन्धर्वाणां तथात्वस्य स्वभावः ॥ ४५ ॥

त्वद्गतानि च सर्व्वेषां जीवनानि वनौकसाम्।
ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः॥ ३५॥
कोऽपि लोके न मे वेगं प्लवने धारयिष्यति।
एतानीह नगस्यास्य शिलासङ्कटशालिनः॥ ३६॥
शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च।
येषु वेगं गमिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम्॥ ३७॥
नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिष्यन्दशोभिषु।
एतानि मम वेगं हि शिखराणि महान्ति च॥ ३८॥
प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम्।
ततस्तु मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः।
आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्द्दनः॥ ३९॥
वृत्तं नानाविधैः पुष्पैः मृगसेवितशाद्वलम्।
लताकुसुमसम्बाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम्॥ ४०॥

तव यावदागमनम् एकपादेन स्थास्यामः त्वरया प्रियं श्रोतुम् एकपादेन स्थित्वा तपश्चरिष्याम इत्यर्थः॥ ३४॥ ३५॥

प्लवने सति मम वेगं न कोऽपि धारयिष्यति। शिलासङ्कटं शिलासमूहः। अतएव एतानि स्थिराणि शिखराणीत्यन्वयः॥ ३६॥ ३७॥

धातुनिष्यन्दः धातुसमूहः॥ ३८॥

मारुतप्रख्यः तत्सदृशः॥ ३९॥

मृगैः सेवितं शाद्वलं तृणवद्देशो यस्य॥ ४०॥

लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ।
तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जन्तममितप्रभम् ॥ २९ ॥
प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः ।
तच्चास्य वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥ ३० ॥
उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान् प्लवगेश्वरः ।
वीर! केसरिणः पुत्र! वेगवन्! मारुतात्मज! ॥ ३१ ॥
ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात! प्रणाशितः ।
तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ॥ ३२ ॥
मङ्गलान्यर्थसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः ।
ऋषीणाञ्च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥ ३३ ॥
गुरूणाञ्च प्रसादेन संप्लव त्वं महार्णवम् ।
स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ॥ ३४ ॥

वासवस्येति । वासवहस्ते स्वर्गिभोग्यममृतम् । ब्रह्मणो हस्ते च योगिभोग्यममृतं तदानयनवचोऽत्युक्त्यलङ्कारपरम् ॥ २८ ॥

समुत्क्षिप्य स्वस्थानादुत्पाटनपूर्वकं गृहीत्वा यदा ततः परतोऽपि गच्छेयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

वेगवन्निति सम्बुद्धिः ॥ ३१ ॥

त्वत्सम्बन्धिन्यां कल्याणवृद्धौ रुचिराभिलाषो येषां ते । यद्वा तव कल्याणं वाञ्छितारः ॥ ३२ ॥

वृद्धमतम् आशीर्वादः ॥ ३३ ॥

निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम्।
सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता ॥ २४ ॥
भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरम्।
विष्णोः प्रक्रममाणस्य तदा त्रीन् विक्रमानिव ॥ २५ ॥
बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा।
अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवङ्गमाः! ॥ २६ ॥
मारुतस्य समो वेगे गरुड़स्य समो जवे।
अयुतं योजनानान्तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २७ ॥
वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयम्भुवः।
विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥ २८ ॥

नान्यस्येति भावः। प्लुतं मां तौ ऋते यदनुव्रजेत् तत् भूतं न पश्यामि ॥ २३ ॥

विद्युदुपमया शैघ्र्येण वज्रदेहत्वाग्निर्ध्वन्यते ॥ २४ ॥

तदा त्रिविक्रमावतारकाले ॥ २५ ॥

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय इति न्यायेनाह,—बुद्ध्येति। निश्चयात्मकान्तःकरणेनेत्यर्थः। तथा मे मनश्चेष्टा मनोव्यापारोऽनुमानरूपः। किं पश्यसि किंविषया च ते मनश्चेष्टेत्यत्राह,—द्रक्ष्यामीति ॥ २६ ॥

वेगजवौ पर्य्यायौ अयुतमित्यनेनाप्रमेयबलत्वं प्रकाश्यते न तु परिच्छेदः वस्तुतः तदभावात्। रावणोऽपि वक्ष्यति। न मारुतेरस्ति गतिप्रमाणमिति ॥ २७ ॥

लतानां विविधं पुष्पं पादपानाञ्च सर्व्वशः ।
अनुयास्यति मामद्य प्लवमानं विहायसा ॥ १९ ॥
भविष्यति हि मे पन्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे ।
चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव च ॥ २० ॥
द्रक्ष्यन्ति निपतन्तञ्च सर्व्वभूतानि वानराः ! ।
महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवङ्गमाः ! ॥ २१ ॥
दिवमावृत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्बरम् ।
विधमिष्यामि जीमूतान् कम्पयिष्यामि पर्व्वतान् ।
सागरं शोषयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ २२ ॥
वैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा ।
ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाबलम् ।
न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् ॥ २३ ॥

लतानां विविधं पुष्पं पादपानाञ्च पुष्पं हरिष्यामीत्यन्वयः । तच्च पुष्पं वायुवेगेनाहृतं मामनुयास्यति ॥ १९ ॥

स्वातेः पन्था इति स्वातिपथः छायापथ इत्युच्यते । स तु प्रकीर्ण-बहुनक्षत्रः मम पन्था अपि प्रकीर्णबहुपुष्पकः चरन्तं मार्गमध्ये । आकाशं प्रति उत्पतिष्यन्तमेव ॥ २० ॥

निपतन्तं परे पारे इति शेषः द्रक्ष्यन्ति । अनेनोत्पतननिपतनयो-रेककालत्वोक्त्यातिवेगः सूचितः । अम्बरं ग्रसमानमिव मां द्रक्ष्यध्व-मित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

वैनतेयस्य वेति । त्रयाणामेवैषा सर्वभूतातिशायिनी शक्ति-

ममोरुजङ्घावेगेन भविष्यति समुत्थितः।
समुत्थितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः॥ १३॥
पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेवितम्।
वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः॥ १४॥
उदयात् प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम्।
अनस्तमितमादित्यमहं गन्तुं समुत्सहे॥ १५॥
ततो भूमिमसंस्पृष्ट्वा पुनरागन्तुमुत्सहे।
प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः!॥ १६॥
उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्व्वानाकाशगोचरान्।
सागरान् शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम्॥ १७॥
पर्व्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवङ्गमः।
हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम्॥ १८॥

समुत्थितः अतिक्रान्तवेलः॥ १३॥

पक्षिसेवितं पक्षिराजं वैनतेयमाकाशे पतन्तमहमपि सहस्रशः परिगन्तुं शक्तः। तस्यैकपातं यावदहं सहस्रवारं पतितुं शक्त इति यावत्॥ १४॥

उदयगिरेः प्रस्थितम् अनस्तमितमेव गन्तुं गत्वा स्प्रष्टुमुत्सहे। ततः तं स्पृष्ट्वा पुनः प्रत्यावृत्य भूपर्य्यन्तमागत्य भुवमस्पृष्ट्वैव पुनस्तदभिमुखं गन्तुमुत्सहे। प्रवेगेन प्रस्तुतैकयत्नेन। एवञ्च शतयोजनगमनागमनयोर्न कश्चित् प्रयास इति ध्वनितम्॥ १५॥ १६॥

आकाशगोचरा ग्रहर्क्षादयः॥ १७॥ १८॥

अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः ।
अम्बरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥
हरीणामुत्थितो मध्यात् स प्रहृष्टतनूरुहः ।
अभिवाद्य हरीन् वृद्धान् हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
अरुजन् पर्व्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः ।
बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ॥ ९ ॥
तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः ।
मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवनेनास्मि तत्समः ॥ १० ॥
उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम् ।
मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ११ ॥
बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे ।
समाप्लावयितुं लोकं सपर्व्वतनदीह्रदम् ॥ १२ ॥

अम्बरीषं भ्राष्ट्रं तदुपमम् अतएव दीप्तं प्रज्वलत् अङ्गारवर्णप्रतप्तभ्राष्ट्रोपममिति यावत् । स्वयञ्च विधूमः पावक इवाशोभत । अम्बरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावक इति प्राचीनः पाठः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अरुजन् अत्यन्तं भिन्दमानः । हुताशनस्य सखा उद्यमानगुणो यो वायुर्गमनशीलोऽनिलोऽस्ति ॥ ९ ॥

तस्य मारुतस्याहमौरसः पुत्रः प्लवनेन गुणेन तत्समोऽस्मि ॥ १० ॥

मेरुं गिरिमसङ्गेन मध्ये विश्रामाय क्वचित् क्षणमपि स्थितिराहित्येनैव सहस्रशः परिगन्तुमुत्सहे एकेनैव वेगेन सहस्रवारं प्रदक्षिणं कर्त्तुं शक्नोमीत्याशयः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् ।
वेगेनापूर्य्यमाणञ्च सहसा वानरोत्तमम् ॥ १ ॥
सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः ।
विनेदुस्तुष्टुवुश्चापि हनूमन्तं महाबलम् ॥ २ ॥
प्रहृष्टा विस्मिताश्चापि ते वीचन्ते समन्ततः ।
त्रिविक्रमं कृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३ ॥
संस्तूयमानो हनुमान् व्यवर्द्धत महाबलः ।
समाविध्य च लाङ्गूलं हर्षात् बलमुपेयिवान् ॥ ४ ॥
तस्य संस्तूयमानस्य वृद्धैर्वानरपुङ्गवैः ।
तेजसा पूर्य्यमानस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ ५ ॥
यथा विजृम्भते सिंहो विवृते गिरिगह्वरे ।
मारुतस्यौरसः पुत्त्रस्तथा सम्प्रति जृम्भते ॥ ६ ॥

अथ गृहीतमहाविग्रहस्य हनूमतो वानरबलाश्वासनाय निजबलप्रख्यापनपूर्व्वं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रपर्व्वतारोहणमाह,—तमिति। जृम्भमाणं वर्द्धमानम्। ते वानराः ॥ १ ॥ २ ॥

कृतोत्साहं त्रिलोकीविक्रमणे इति शेषः ॥ ३ ॥

समाविध्यास्फाल्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रहर्षयं स्तां हरिवीरवाहिनीं
चकार रूपं पवनात्मजस्तदा ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

समुद्रतरणोचित महाविग्रहं प्रकृतेस्तदशक्यत्वाद्रूपमहत्त्वस्वल्पत्वकरणं नानुपपन्नम् । एवं जाम्बवता हनुमदभिजनपराक्रमादिज्ञापनं तस्य सहजबलाविर्भावाय । तथा ज्ञापनं हि तस्य तदाविर्भावकारणमिति दैवज्ञतः समयः । यद्यपि इतरदिक्त्रय प्रेषितवानराणामपि सप्तसमुद्रपरवर्त्युदयास्ताचलादिपर्य्यन्तगमनमुपदिष्टं तथापि तन्मार्गे समुद्रमध्ये विंशतित्रिंशदादियोजनेषु पर्व्वतानां सत्त्वात्तदवलम्बेन प्लवनेन तथा कष्टमिहतु निरवलम्बं शतयोजनप्लवनमन्यासाध्यमिति भावः । अन्यत्र मध्यपर्व्वतास्तु राक्षसैर्भङ्क्त्वा मज्जिता दुर्गसिद्धये प्लवाश्च मज्जिताः अतएवाच सुग्रीवेण तेनोक्ताः अतएव चत्वारिंशे सर्गे पूर्व्वदिक्प्रेषितवानरान् प्रति समुद्रान्तरगतदेशमुपक्रम्य गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन चेत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

निर्मथ्यममृतं याभिस्तदानीं नो महत् बलम् ॥ २३ ॥
स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः ।
साम्प्रतं कालमस्माकं भवान् सर्व्वगुणान्वितः ॥ २४ ॥
तत् विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमो ह्यसि ।
त्वद्वीर्य्यं द्रष्टुकामा हि सर्व्वा वानरवाहिनी ॥ २५ ॥
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल ! लङ्घयस्व महार्णवम् ।
परा हि सर्व्वभूतानां हनूमन्या गतिस्तव ॥ २६ ॥
विषणा हरयः सर्व्वे हनुमन् ! किमुपेक्षसे ।
विक्रमस्व महावेग ! विष्णुस्त्रीन् विक्रमानिव ॥ २७ ॥
ततः कपीनामृषभेण चोदितः
प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ।

देवशासनात् सञ्चिताः याभिः सागरे प्रक्षिप्य अमृतं निर्मथ्य निर्मथनेन लब्धम् ॥ २३ ॥

साम्प्रतं कालमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया। अस्माकमिति निर्धारणे षष्ठी। अस्मिन् कालेऽस्माकं मध्ये भवानेव सर्वगुणान्वित इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तद्विजृम्भस्व निःसीमनिजबलविजृम्भणं कुरु ॥ २५ ॥

उत्तिष्ठ लङ्घयस्वेत्यत्र हेतुः परा हीति। हे हनूमन्! परा श्रेष्ठतरा या तव गतिर्लङ्कादीपगमनं सा सर्व्वभूतानामुपकाराय न केवलमस्माकमेवेति शेषः ॥ २६ ॥

विषणा अर्थस्य स्वासाध्यत्वाद्दीनाः किमुपेक्षसे तानिति शेषः ॥ २७ ॥

कपीनामृषभेण कपिशब्दोऽत्र छत्रिन्यायेन ऋक्षसाधारणः। रूपं

प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः ॥ २६ ॥
प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ।
अशस्त्रवध्यतां तात ! समरे सत्यविक्रम ! ॥ २७ ॥
वज्रस्य च निपातेन वीरुजं त्वां समीक्ष्य च ।
सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥ २८ ॥
स्वच्छन्दतश्च मरणं तव स्यादिति वै प्रभो ! ।
स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ २९ ॥
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ।
त्वं हि वायुसुतो वत्स ! प्लवने चापि तत्समः ॥ ३० ॥
वयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु साम्प्रतम् ।
दाक्ष्यविक्रमसम्पन्नः कपिराज इवापरः ॥ ३१ ॥
त्रिविक्रमे मया तात ! सशैलवनकानना ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३२ ॥
तदा चौषधयोऽस्माभिः सञ्चिता देवशासनात् ।

त्रैलोक्यं न ववौ न गच्छति स्म ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

वज्रस्य निपातेन चाद्रिरौ निपातेन च वीरुजं तज्जनितपीड़ाभाववन्तं तेनाप्यनुत्पादितव्यथमिति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

मारुतस्यौरस इति तथा दर्शितं प्राक् ॥ ३० ॥

कपिराजः सुग्रीवः ॥ ३१ ॥

त्रिविक्रमे त्रिविक्रमावतारसमये ॥ ३२ ॥

फलञ्चेति जिघृक्षुस्त्वम् उत्पत्याभ्युत्पतो दिवम् ॥ २१ ॥
शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे ! ।
तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः ॥ २२ ॥
त्वामप्युपगतं तूर्णमन्तरीक्षं महाकपे ! ।
क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन तेजसा ॥ २३ ॥
तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत ।
ततोऽभिनामधेयन्ते हनुमानिति कीर्त्तितम् ॥ २४ ॥
ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ।
त्रैलोक्यं भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ २५ ॥
संभ्रान्ताश्च सुराः सर्व्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति ।

फलमिति। जिघृक्षुरुत्पत्य उत्प्लुत्य दिवमभ्युत्पतः। उत्प्लुत्याभ्युत्थितो दिवमिति पाठान्तरे उत्प्लुत्य दिवमभ्युत्थित इति योजना उदयकालिकभास्करस्याम्रफलवद्रक्तवर्त्तत्वात् फलबुद्धिविषयत्वम्। यथा जातमात्राऽजादिबालानां प्राचीनवासनया स्तनपानादौ प्रवृत्तिस्तथैवास्य जातमात्रस्य वानरोचितफलादानप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ २१ ॥

तस्य रवेस्तेजसा निर्धूतः क्षिप्तोऽपि ततः वायुबलवत्त्वान्न विषादं गतः ॥ २२ ॥

तूर्णं शीघ्रमन्तरिक्षमुपगतं प्राप्तं त्वां दृष्ट्वा इन्द्रेण ते तव शरीरे वज्रं क्षिप्तम् ॥ २३ ॥

तदा तस्मिन् काले ॥ २४ ॥

सा तु तत्रैव सम्भ्रान्ता सुव्रता वाक्यमब्रवीत्।
एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति॥ १६॥
अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत।
न त्वां हिंसामि सुश्रोणि! माभूत्ते मनसो भयम्॥ १७॥
मनसाऽस्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनि!।
वीर्य्यवान् बुद्धिसम्पन्नस्तव पुत्रो भविष्यति॥ १८॥
महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः।
लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति मया समः॥ १९॥
एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे!।
गुहायां त्वां महाबाहो! प्रजज्ञे प्लवगर्षभ!॥ २०॥
अभ्युत्थितं ततः सूर्य्यं बालो दृष्ट्वा महावने।

एकः पतिर्यस्यास्तत् व्रतं तं धर्मम्॥ १६॥

त्वां न हिंसामि योनिसम्बन्धेन तावकमेकपत्नीव्रतं न नाशयामि। अनेन बलात् परपुरुषेणालिङ्गनादावपि न पातिव्रत्यभङ्गः किन्तु योनिभोगेनैवेति सूचितम्॥ १७॥

यद्यस्मात्त्वां परिष्वज्य मनसा मानसभोगेनैव त्वां गतोऽस्मि स्वतेजसा त्वद्गर्भं प्राप्तोऽस्मि तस्मादीदृशस्ते पुत्रो भविष्यति॥ १८॥

मया मारुतेन॥ १९॥

ततस्तुष्टा मनसा महादैवततेजःसंक्रमणश्रवणात्। गुहायां तत्पर्वतगुहायां तदानीमेवेति भावः॥ २०॥

दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः।
मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी ॥ १० ॥
विचित्रमाल्याभरणा कदाचित् क्षौमधारिणी।
अचरत् पर्व्वतस्याग्रे प्रावृड़म्बुदसन्निभे ॥ ११ ॥
तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम्।
स्थितायाः पर्व्वतस्याग्रे मारुतोपहरच्छनैः ॥ १२ ॥
स ददर्श ततस्तस्यावृत्तावूरू सुसंहतौ।
स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातञ्चारु चाननम् ॥ १३ ॥
तां बलादायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम्।
दृष्ट्वैव शुभसर्व्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ॥ १४ ॥
स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्य्यष्वजत मारुतः।
मन्मथाविष्टसर्व्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् ॥ १५ ॥

कुत्र तज्जन्मेत्यत्राह,—दुहितेति ॥ १० ॥

अम्बुदसन्निभे इति पर्वताग्रविशेषणम् ॥ ११ ॥

रक्ता दशाः प्रान्ततन्तवो यस्य तत् ॥ १२ ॥

सुसंहतौ सुसंश्लिष्टौ सहितौ परस्परसंसक्तौ पीनौ च स्तनौ ददर्श ॥ १३ ॥

पवनः काममोहित आसीदिति शेषः ॥ १४ ॥

मारुतस्तां पर्य्यष्वजत्। मन्मथाविष्टसर्वाङ्गः कामाक्रान्ततत्तत्-ज्ञानकर्मेन्द्रियः अतएव तां गतात्मा तद्गर्भप्रविष्टात्मतेजाः बभूव देवत्वादिनापि योनिसम्बन्धं निजतेजःप्रवेशनमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

भुजङ्गानुद्धरन् पक्षी महाबाहुर्महाबलः ॥ ५ ॥
पक्षयोर्यत् बलं तस्य भुजवीर्य्यबलं तव ।
विक्रमश्चापि तेजश्च न ते तेनापहीयते ॥ ६ ॥
बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वञ्च हरिपुङ्गव ! ।
विशिष्टं सर्व्वभूतेषु किमात्मानं न सज्जसे ॥ ७ ॥
अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला ।
अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८ ॥
विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
अभिशापादभूत्तात ! कपित्वे कामरूपिणी ॥ ९ ॥

महाबल इत्येकत्र बलं शारीरं परत्रान्तरमिति भेदः ॥ ५ ॥

भुजवीर्य्यबलं तवेति प्राचीनपाठे तस्य पक्षयोर्यत् बलं तव च यत् भुजवीर्य्यबलं उभयं तुल्यमिति शेषः । ते विक्रमश्च तेजश्च तेन गरुत्मता नापहीयते न न्यूनो भवति ॥ ६ ॥

विशिष्टम् आत्मानम् अभिजनबलपराक्रमवैभवविशिष्टमात्मानं किन्न सज्जसे समुद्रलङ्घनाय किन्न सज्जीकरोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेव बोधयति । अप्सराप्सरसामिति । अप्सरा इत्येकवचनान्तोऽपि सन्धिरार्षः । अप्सरा इत्याबन्त आर्ष इत्यन्ये । पुञ्जिकस्थलेति नाम्ना या विख्याता सैव केसरिणः पत्नी अञ्जनेति नाम्ना ख्याता ॥ ८ ॥

तस्या वानरपत्नीत्वे हेतुः अभिशापादिति । ऋषिशापाद्वानरीजन्मा कपित्वे कपिशरीरत्वेऽपीत्यर्थः । कामरूपिणी देवतास्वभावानुवृत्तेरिति भावः ॥ ९ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः।

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम्।
जाम्बवान् समुदीक्ष्यैवं हनूमन्तमथाब्रवीत्॥ १॥
वीर! वानरलोकस्य सर्व्वशास्त्रविदां वर!।
तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनूमन्! किं न जल्पसि॥ २॥
हनूमन्! हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि।
रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च॥ ३॥
अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः।
गरुत्मानिति विख्यात उत्तमः सर्व्वपक्षिणाम्॥ ४॥
बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः।

अनेकेति॥ १॥

एवमब्रवीदित्येवं शब्दार्थौ वीरवानरेति। वानरलोकस्य वीरेत्यन्वयः। निर्धारणे षष्ठी। यद्वा हे वीर वानरलोकस्य कृत्यमुद्दिश्य किं न जल्पसि इत्यन्वयः॥ २॥

बलेन च सम इत्यनुकर्षः॥ ३॥

अरिष्टनेमिनः काश्यपस्य नामान्तरमार्षम्। सर्वपक्षिणामुत्तमो गरुत्मानिव भवान् सर्वोत्तमो विख्यात इत्यन्वयः॥ ४॥

जाम्बवानुत्तमं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् ॥ ३३ ॥
तस्य ते वीर ! कार्य्यस्य न किञ्चित् परिहास्यते ।
एष सञ्चोदयाम्येनं यः कार्य्यं साधयिष्यति ॥ ३४ ॥

ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठ-
मेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ।
सञ्चोदयामास हरिप्रवीरो
हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

तत्तस्मादस्य कार्य्यस्य समुद्रलङ्घनस्य गतिः प्राप्तिरन्यथा यथा न भवति असिद्धा यथा न भवति हि निश्चयेन तथा भवानेव तदुद्दिश्य सञ्चिन्तयितुमर्हति यतो भवान् दृष्टार्थः । बुद्धिमत्वाच्चिरवृद्धत्वाच्चा-परोक्षीकृतसमस्तकृत्याकृत्यतत्त्वार्थ इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

कार्य्यस्य न परिहास्यते शेषे षष्ठी अनुष्ठानमिति शेषो वा । एषः एषोऽहमित्यर्थः । एनं तम् ॥ ३४ ॥

एकान्तमाश्रित्येति यूथात् बहिः क्वचिदिति शेषः ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-काण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ॥ २७ ॥
उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः।
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः ॥ २८ ॥
यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुङ्गवः।
पुनः खल्विदमस्माभिः कार्य्यं प्रायोपवेशनम् ॥ २९ ॥
नह्यकृत्वा हरिपतेः सन्देशं तस्य धीमतः।
तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परिरक्षणम् ॥ ३० ॥
स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः।
अतीत्य तस्य सन्देशं विनाशो गमने भवेत् ॥ ३१ ॥
तत्तथा ह्यस्य कार्य्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः।
तद्भवानेव दृष्टार्थः सञ्चिन्तयितुमर्हति ॥ ३२ ॥
सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः।

गुरुर्युवराजत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

यद्यहं न गमिष्यामि अन्यश्च न गमिष्यति तदा पुनर्मरणमेव न्याय इति भावः ॥ २९ ॥

तस्य धीमतो हरिपतेः सन्देशमकृत्वा प्राणानां परिरक्षणं न पश्यामि। तत्रापि लङ्कायामपि गत्वा आगमनप्रत्ययभावात्तं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

सुग्रीवः प्रसादेऽत्यर्थं कोपे चेश्वरः निग्रहानुग्रहाधिकृत इति भावः। गमने किष्किन्धागमने ॥ ३१ ॥

नहि प्रेषयिता तात ! स्वामी प्रेष्यः कथञ्चन ।
भवतायं जनः सर्व्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम ! ॥ २२ ॥
भवान् कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ।
स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परन्तप ! ॥ २३ ॥
अपि वै तस्य कार्य्यस्य भवान् मूलमरिन्दम ! ।
तस्मात् कलत्रवत्तात ! प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥ २४ ॥
मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्य्यविदां नयः ।
मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः सर्व्वे फलोदयाः ॥ २५ ॥
तद्भवानस्य कार्य्यस्य साधनं सत्यविक्रम ! ।
बुद्धिविक्रमसम्पन्नो हेतुरत्र परन्तप ! ॥ २६ ॥
गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ! ।

प्रेषयिता स्वामी न प्रेष्यः प्रेष्यैरिति शेषः ॥ २२ ॥

भवान् कलत्रं कलत्रवत् दृढ़स्वीयत्वबुद्धा यावत् स्वप्राणबलं परिपाल्य इत्यर्थः। स्वामिभावे स्वामित्वे एतेन लोके कलत्रस्य भर्त्ता संसारव्यवहारविषये आज्ञाप्यस्तत्प्रभुत्वञ्च कलत्रस्येति दर्शितं तस्मात् स्वामी सैन्यस्य कलत्रवत् परिपाल्यः स्वामिना च कलत्रेण भर्त्तेव सैन्यमाज्ञाप्यम्। एषा गतिः लोकस्येति शेषः ॥ २३ ॥

तदेव स्पष्टमाह,—तस्मात् कलत्रवदिति ॥ २४ ॥

नयो निश्चयः गुणा गुणभूताः अप्रधानभूताः इति यावत् तादृशाः फलोदयाः फलोत्पत्तयः सिध्यन्ति ॥ २५ ॥

साधनपदस्यैव व्याख्या हेतुरिति ॥ २६ ॥

मया वैरोचने यज्ञे प्रभविष्णुः सनातनः।
प्रदक्षिणीकृतः पूर्व्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमः॥ १५॥
स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः।
यौवने च तदासीन् मे बलमप्रतिमं परम्॥ १६॥
सम्प्रत्येतावदेवाद्य शक्यं मे गमने स्वतः।
नैतावता च संसिद्धिः कार्य्यस्यास्य भविष्यति॥ १७॥
अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा।
अनुमान्य तदा प्राज्ञो जाम्बवन्तं महाकपिम्॥ १८॥
अहमेतत् गमिष्यामि योजनानां शतं महत्।
निवर्त्तने तु मे शक्तिः स्यान्नवेति न निश्चितम्॥ १९॥
तमुवाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान् वाक्यकोविदः।
ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्य्यृक्षसत्तम!॥ २०॥
कामं शतसहस्रं वा नह्येष विधिरुच्यते।
योजनानां भवान् शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्त्तितुम्॥ २१॥

साम्प्रतङ्कालं सम्प्रतिकाले॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥
एतावता प्लवनेन॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥

काममिति। शतसहस्रमपि योजनानां गन्तुं त्वं कामं समर्थ-स्तथापि स्वामिनस्तव एष विधिः प्लवनं न युक्तमित्युच्यतेऽस्माभिरिति शेषः। इममेवार्थं प्रपञ्चयति। योजनानामिति शतसहस्रमिति शेषः। गन्तुं प्रतिनिवर्त्तितुञ्च शक्य इत्यर्थः॥ २१॥

ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत ।
गमिष्यामि न सन्देहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८ ॥
सुषेणस्तु महातेजाः सत्ववान् कपिसत्तमः ।
अशीतिं प्रतिजानेऽहं योजनानां पराक्रमे ॥ ९ ॥
तेषां कथयतां तत्र सर्व्वांस्ताननुमान्य च ।
ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान् प्रत्यभाषत ॥ १० ॥
पूर्व्वमस्माकमप्यासीत् कश्चित् गतिपराक्रमः ।
ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म साम्प्रतम् ॥ ११ ॥
किन्तु नैवंगते शक्यमिदं कार्य्यमुपेक्षितुम् ।
यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥
साम्प्रतं कालमस्माकं या गतिस्तां निबोधत ।
नवतिं योजनानान्तु गमिष्यामि न संशयः ॥ १३ ॥
तांश्च सर्व्वान् हरिश्रेष्ठान् जाम्बवानिदमब्रवीत् ।
न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥ १४ ॥

त्रिंशदित्यर्थे त्रिंशतमित्यार्षम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
पराक्रमे गमने ॥ ९ ॥
वृद्धतमस्तेषामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ १० ॥
स्म स्मः इत्यर्थः ॥ ११ ॥
एवंगते वृद्धप्राप्तौ यदर्थं कृतनिश्चयौ अस्मत्प्रतिष्ठितत्वेतद्विषये कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

अथाङ्गदवचः श्रुत्वा ते सर्व्वे वानरर्षभाः ।
स्वं स्वं गतौ समुत्साहमूचुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १ ॥
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव अङ्गदो जाम्बवांस्तथा ॥ २ ॥
आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम् ।
गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ॥ ३ ॥
शरभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।
त्रिंशतन्तु गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥
ऋषभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।
चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां न संशयः ॥ ५ ॥
वानरांस्तु महातेजा अब्रवीत् गन्धमादनः ।
योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः ॥ ६ ॥
मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ।
योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ॥ ७ ॥

अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

स्तिमितेवाभवत् सर्व्वा सा तत्र हरिवाहिनी ॥ २० ॥
पुनरेवाङ्गदः प्राह तान् हरीन् हरिसत्तमः।
सर्व्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढ़विक्रमाः।
व्यपदेशकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २१ ॥
न हि वो गमने सङ्गः कदाचित् कस्यचित् भवेत्।
ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः ! ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

सत्यसन्धं सत्या सन्धा सीताप्रत्यर्पणप्रतिज्ञा यस्य तादृशम् ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

व्यपदेशकुले विगतोऽपदेशः कलङ्को यस्मात्तादृशे कुले पूजिता राज्ञा महाबलत्वेन सत्कृताः ॥ २१ ॥

सङ्गः प्रतिबन्धः। ब्रुवद्ध्वं ब्रूध्वम् ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

वासवं परिवार्य्येव मरुतां वाहिनी स्थिता ॥ १२ ॥
को न्यस्तां वानरीं सेनां शक्तस्तम्भयितुं भवेत् ।
अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १३ ॥
ततस्तान् हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिन्दमः ।
अनुमान्याङ्गदः श्रीमान् वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १४ ॥
क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् ।
कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसन्धमरिन्दमम् ॥ १५ ॥
को वीरो योजनशतं लङ्घयेत प्लवङ्गमः ।
इमांश्च यूथपान् सर्व्वान् मोचयेत् को महाभयात् ॥ १६ ॥
कस्य प्रसादाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ।
इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १७ ॥
कस्य प्रसादाद्रामञ्च लक्ष्मणञ्च महाबलम् ।
अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवञ्च वनौकसम् ॥ १८ ॥
यदि कश्चित् समर्थो वः सागरप्लवने हरिः ।
स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ १९ ॥
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित् किञ्चिदब्रवीत् ।

प्रसह्य विषादे प्रवर्त्तते । तेजसाहीनस्य विषादवशादिति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनुमान्य अभिपूज्य ॥ १४ ॥

प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीड़न्तमिव चान्यतः।
क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम् ॥ ५ ॥
सङ्कुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः।
रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ॥ ६ ॥
आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः।
विषेदुः सहिताः सर्व्वे कथं कार्य्यमिति ब्रुवन् ॥ ७ ॥
विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात्।
आश्वासयामास हरीन् भयार्त्तान् हरिसत्तमः ॥ ८ ॥
न विषादे मनः कार्य्यं विषादो दोषवत्तरः।
विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ९ ॥
यो विषादं प्रसहते विक्रमे समुपस्थिते।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ १० ॥
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह।
हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ॥ ११ ॥
सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्य्याङ्गदं बभौ।

प्रसुप्तमिव चान्यत्र निस्तरङ्गप्रदेशे अन्यतः अन्यत्र पर्वतमात्रैः तत्सदृशैर्जलराशिभिरूर्मिभिः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ब्रुवन्नब्रुवन् ॥ ७ ॥

हरिसत्तमः अङ्गदः ॥ ८ ॥

विषादो दोषवत्तर इत्यस्य विवरणं विषादो हन्तीत्यादि ॥ ९ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

आख्याता गृध्रराजेन समुत्प्लुत्य प्लवङ्गमाः ।
सङ्गताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥ १ ॥
सम्पातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।
हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २ ॥
अभिगम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः ।
कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमवस्थितम् ॥ ३ ॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् ।
सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥ ४ ॥

आख्याताः आख्यातसीतावृत्तान्ताः सङ्गताः मिलिताः ॥ १ ॥

रावणक्षयं रावणनाशं रावणगृहस्थोद्दिश्योक्तं वचनं श्रुत्वा ॥ २ ॥

तं देशं सागरतीरस्थं देशमभिगम्य यत्रेत्यादिः । यत्र महतो लोकस्य सचन्द्रार्कग्रहस्य कृत्स्नं प्रतिबिम्बं स्थितं तं समुद्रं ददृशुः । प्रतिबिम्बमवस्थितमिति प्राचीनः पाठः । प्रतिबिम्बमिव स्थितमित्याधुनिकपाठो न युक्तः । कृत्स्नलोकप्रतिबिम्बभावाप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

तस्य च दक्षिणसमुद्रस्योत्तरां दिशमाश्रित्य सन्निवेशम् अवस्थितिस्थलं चक्रुः ॥ ४ ॥

अभिजिदभिमुखां दिशं ययु-
र्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

बाहुलकात् कर्मणि क्विप् अभिजेतव्यो रावणः सम्मुखो यस्यां तां दिशम् ॥ १५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत्।
निशाकरस्य राजर्षेः प्रसादादमितौजसः ॥ १० ॥
आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ पुनरुपस्थितौ।
यौवने वर्त्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ॥ ११ ॥
तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरुषमेव च।
सर्व्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ॥ १२ ॥
पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः।
इत्युक्त्वा तान् हरीन् सर्व्वान् सम्पातिः पतगोत्तमः ॥ १३ ॥
उत्पपात गिरेः शृङ्गाज्जिज्ञासुः खगमो गतिम्।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिसंहृष्टमानसाः।
बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४ ॥
अथ पवनसमानविक्रमाः
प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः।

अरुणच्छदैररुणवर्णपक्षैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सिद्धिप्रत्ययः कार्य्यसिद्धिविश्वासः ॥ १३ ॥

गतिं जिज्ञासुः उत्थितपक्षैः प्राग्वत् खगतिं विज्ञातुमिच्छुः विक्रमसाध्येऽभ्युदये सीताधिगमनरूपे उन्मुखाः ॥ १४ ॥

प्रतिलब्धं प्राप्तं पौरुषं पौरुषप्रवृत्तिकालो यैस्ते अभिजिदभिमुखाम् अभिजिन्नक्षत्रसन्मुखां दिशं दक्षिणाम्। यद्वाभिजिद्-

उदितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्त्तये ।
बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणे मम ॥ ५ ॥
सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ।
बुद्ध्वता च मया वीर्य्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ६ ॥
पुत्रः सन्तर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथम् ।
तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीतावियोजितौ ॥ ७ ॥
न मे दशरथस्नेहात् पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ।
तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संहतैर्वानरैः सह ॥ ८ ॥
उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ।
स दृष्ट्वा स्वान्तनु' पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः ॥ ९ ॥

वितर्कैर्विचारैः सन्तापः पक्षादिहीनजीवनजः ॥ ४ ॥

निवर्त्तये स्मेति शेषः । मम प्राणानां रक्षणे तेन या मे बुद्धिर्दत्तेत्यन्वयः । रावणस्य वीर्य्यं बुद्ध्वता मत्पुत्रवीर्य्यादल्पमिति जानता ॥ ५ ॥ ६ ॥

कथं न त्रातेति सन्तर्जितः ननु सोतैव्यस्त्रानादरक्षणमत आह,— तस्या इति । हा राम हा लक्ष्मणेत्येवमात्मकं तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ रामलक्ष्मणौ सीताविनाकृतौ इति सिद्धानां वचः श्रुत्वाऽनया विनाकृतौ रामलक्ष्मणाविति सुज्ञानम् एषा रामपत्नीति च सुज्ञानमिति भावः ॥ ७ ॥

तस्माद्दशरथस्नेहादवश्यकर्त्तव्यं प्रियं मे पुत्रेण नोत्पादितम् ॥ ८ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः।

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः।
मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमालयम् ॥ १ ॥
कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः।
अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २ ॥
अद्य त्वेतस्य कालस्य वर्षं साग्रशतं गतम्।
देशकालप्रतीक्षोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३ ॥
महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे।
मां निर्दहति सन्तापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ४ ॥

एतैरिति। मां प्रशस्य भाविदेवकार्यसाधकत्वेन स्तुत्वा। अभ्यनुज्ञाप्य आमन्त्र्य ॥ १ ॥

पर्वतकन्दरादहं शनैः शनैः विसर्पित्वा निःसृत्य विन्ध्यं विन्ध्यशिखरम् ॥ २ ॥

एतस्य कालस्य मुनिसंवादानन्तरकालस्य साग्रं वर्षशतं गतम्। शतशब्दोऽनन्तवाची। तेन किञ्चिदधिकाष्टवर्षसहस्राणीत्यर्थः। प्राक् तथैव तेनोक्तेः ॥ ३ ॥

इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ।
महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

मपि वर्द्दिति भावः । तत्कार्यस्य लोकसम्बन्धित्वं दर्शयति ब्राह्मणा-नामिति । तत्कार्य्यमिति शेषः ॥ १४ ॥

इच्छाम्यहमिति । दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः दृष्टं सिद्धं तत्त्वार्थदर्शनं यस्य सः महर्षिरेवं भाव्यर्थमब्रवीदतोहेतोरहमपि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ द्रष्टुमिच्छामि । यदि महर्षिरेवं मां प्रति नावक्ष्यत् तदा प्राणान् चिरं धारयितुं नेच्छे नैच्छम् अपि तु कलेवरं त्यक्ष्ये इत्यैवच्छमित्यर्थ इति कतकः । अन्ये तु निशाकरवाक्यमेवेदम् अहं पदार्थोऽपि स एवे-त्याहुः ॥ १५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-काण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणो वापि देवरः।
देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदन्त्विति ॥ १० ॥
एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवङ्गमाः।
आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गम! ॥ ११ ॥
सर्वथा तु न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि।
देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२ ॥
उत्सहे यमहं कर्त्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम्।
दहस्यस्त्वं हि लोकानां हितं कार्य्यं करिष्यसि ॥ १३ ॥
त्वया पि खलु तत्कार्य्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः।
ब्राह्मणानां गुरूणाञ्च मुनीनां वासवस्य च ॥ १४ ॥

तस्यां नामनुष्यत्वनिश्चयः। एतेनाहारं विनापि पूर्वस्वभावादिसत्वश्रावणेन तस्य तस्याममनुष्यत्वबुद्धौ तत्सम्बन्धाद्रामेऽपि तत्त्वबुद्धौ रामतो रावणबधो न स्यादित्यपास्तम् ॥ ९ ॥

दानमन्त्रः यदीति। यदि जीवति तदाप्युपतिष्ठतु कालान्तरे देवत्वं गच्छतोः प्राप्नुवतोरपि उपतिष्ठत्विति शेषः ॥ १० ॥

तत्र लङ्कायां गन्तुम्। एष्यन्ति आगमिष्यन्ति इहेति शेषः ॥ ११ ॥

न गन्तव्यम् इमं देशं विहायेति शेषः ॥ १२ ॥

उत्सहेयं यदि त्वया देवकार्य्यायेहस्थातव्यं स्यादिति शेषः। पक्षवत्त्वे हि चापल्याद्गन्तव्यमेवेतोऽन्यत्र त्वयेति भावः ॥ १३ ॥

लोकानामेवेत्येव न अपितु तयोर्नृपपुत्रयोः तत्कार्यं दूतानां सीताबोधनरूपं त्वयापि कार्यं तत्रापि कर्त्तुमहं नवापि देवांशत्वेन त्वद्धित-

नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्य्यां हरिष्यति।
राक्षसेन्द्रो जनस्थाने अवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥
सा च कामैः प्रलोभन्ती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली।
न भोक्ष्यति महाभागा दुःखमग्ना यशस्विनी ॥ ७ ॥
परमान्नञ्च वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः।
यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥
तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदन्त्विति।
अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥ ९ ॥

तस्मिन्नर्थे अरण्यगमनरूपे ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रलोभन्ती प्रलोभ्यमाना ॥ ७ ॥

परमान्नं पायसं ज्ञात्वा निराहारतामिति शेषः। वासवः दास्यति स्वपुरुष द्वारेति शेषः ॥ ८ ॥

इन्द्रादिन्द्रपुरुषात् नतु रावणपुरुषादिति विज्ञाय। अभूतलस्पर्शित्वादिरूपैर्देवचिह्नैः राम आगत्य एनं हत्वा त्वां नयिष्यति। संवत्सरतृप्तिकरमिदमन्नं भुक्त्वा देवकार्य्यसिद्धये मनुष्यभावं धृतवत्या प्राणा धर्त्तव्या देवैरपि मनुष्यभावे आहारं विना जीवितुं न शक्यते इत्यादि वचनैश्च निश्चित्येत्यर्थः। निर्वपिष्यति दास्यति। ननु त्रेतायामस्थिप्राणवासस्योक्तत्वाज्जीवितुं शक्य एवेति चेन्न। तथा सत्यपि क्षीणतायां देहवैरूप्ये रावणस्यानुरागभङ्गेन तत्पुण्याक्षये तस्य बधो न स्यादिति। रूपलावण्याद्यहानायतद्दानेनादोषात्। रावणस्य तु तथैव रूपादिदर्शनेन महत्ताहारायहणेऽपि वन्यफलादिन्याहारं करोतीति बुद्धा

द्विषष्टितमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं भृशदुःखितः ।
अथ ध्यात्वा मुहूर्त्तञ्च भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः ।
चक्षुषी चैव प्राणाश्च विक्रमश्च बलञ्च ते ॥ २ ॥
पुराणे सुमहत् कार्य्यं भविष्यं हि मया श्रुतम् ।
दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३ ॥
राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुवर्द्धनः ।
तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४ ॥
अरण्यञ्च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति ।
तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन् पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ १ ॥

पक्षप्रपक्षौ सूक्ष्मपक्षमहापक्षौ । प्राणाः पुष्टप्राणाः चक्षुषी उद्भूतशक्तिके ॥ २ ॥

पुराणे नारदादिभिरुच्यमाने भविष्यरामचरितरूपे पुराणे श्रुत्वा विदितं तपसा दृष्टञ्च ॥ ३ ॥

किन्तत्तत्राह,—राजेत्यादि ॥ ४ ॥

पक्षाभ्याञ्च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत।
प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन् वायुपथादहम् ॥ १५ ॥
आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम्।
अहन्तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥ १६ ॥
राज्याच्च हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च।
सर्वथा मर्त्तुमेवेच्छन् पतिष्ये शिखरात् गिरेः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

प्रमादाज्जटायुपरित्राणविषयचित्ताभिष्वङ्गात्। तत्र तस्मिन् काले निर्दग्धपक्षः अथ वायुपथात् पतन्नहम् ॥ १५ ॥

आशङ्के अनुमितवान् न तु प्रत्यक्षतो दृष्टवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

सर्वथा मर्त्तुमिवेच्छन् शिखरात् पतिष्ये इत्याहेति शेषः ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

न च दिक् ज्ञायते याम्या न चाग्नेयी न वारुणी।
युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥
मनश्च मे हतं भूयश्चक्षुः प्राप्य तु संश्रयम्।
यत्नेन महता ह्यस्मिन् मनः सन्धाय चक्षुषी ॥ १२ ॥
यत्नेन महता भूयो भास्करः प्रतिलोकितः।
तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १३ ॥
जटायुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं ततः।
तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १४ ॥

तदा सवितरि मध्यं प्राप्ते मोहो दिङ्मोहः ततो मोहादनन्तरं दारुणा मूर्च्छा। सेन्द्रियमन उपप्लवो मूर्च्छा ॥ १० ॥

मोहमूर्च्छे एव प्रकाशयति। न चेति। युगान्ते नियतो नियतदाहोऽपि लोकः आवाभ्यां तत्कालेऽग्निना दग्धो हत इव दृष्टोऽभूत् ॥ ११ ॥

मनश्च मे भूयोऽप्यधिकं संश्रयं दर्शनाश्रयं चक्षुः प्राप्य तेन सह हतं सौरतेजसा प्रतिहतदर्शनशक्तिकमभूत्। अस्मिन् सूर्ये पुनश्चक्षुषी मनश्च सन्धाय ॥ १२ ॥

कथं सूर्योऽदृष्ट इत्यत्र तत्प्रकारमाह,—तुल्य इति। पृथ्व्यत्र जम्बूद्वीपावच्छिन्ना बोद्धा ॥ १३ ॥

ततः सूर्यदर्शनानन्तरम् अनापृच्छ्य मोहवशादिति शेषः। वं दृष्ट्वेति मोहात् पतन्तं जटायुं दृष्ट्वा। आकाशादात्मानं मुक्तवानिति सूर्यसमीपवर्त्याकाशप्रदेशादात्मानं स्वशरीरं जटायुरक्षणार्थं मुक्तवान् पक्षौ विस्तार्य पतितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथावां युगपत् प्राप्तौ अपश्याव महीतले ।
रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥
क्वचिद्वादित्रघोषश्च क्वचिद्भूषणनिस्वनः ।
गायन्तीः स्माङ्गनावह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ॥ ६ ॥
तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपदमास्थितौ ।
आवामालोकयावस्तद्वनं शाद्वलसंस्थितम् ॥ ७ ॥
उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ।
आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुन्धरा ॥ ८ ॥
हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिः ।
भूतले सम्प्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥
तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयञ्चासीत्तदावयोः ।
समाविशत मोहश्च ततो मूर्च्छा च दारुणा ॥ १० ॥

यावदस्तं महागिरिं यायात्ततः प्रागावाभ्यां रविरनुपातव्योऽनुप्राप्तव्य इति प्रतिज्ञा ॥ ४ ॥

युगपत् प्राप्तावाकाशमिति शेषः । अपश्याव दृष्टवन्तौ ॥ ५ ॥

क्वचिदूर्द्धदिक् प्रदेशविशेषे ॥ ६ ॥

आकाशम् आकाशपथादर्वाक्तनं भूवर्त्तिवनम् । शाद्वलसंस्थित शाद्वलानां बालतृणवद्देशानामिव संस्थानं यस्य तत् ॥ ७ ॥

उपलैः सूक्ष्मपाषाणैः ॥ ८ ॥

नागाः गजाः ॥ ९ ॥

एकषष्टितमः सर्गः।

ततस्तद्दारुणं कर्म्म दुष्करं सहसा कृतम्।
आचचक्षे मुनेः सर्व्वं सूर्य्यानुगमनं तथा॥ १॥
भगवन्! व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया चाकुलेन्द्रियः।
परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं परिभाषितुम्॥ २॥
अहञ्चैव जटायुश्च सङ्घर्षात् गर्वमोहितौ।
आकाशं पतितौ दूराज्जिज्ञासन्तौ पराक्रमम्॥ ३॥
कैलासे शिखरे बध्वा मुनीनामग्रतः पणम्।
रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम्॥ ४॥

तद्दारुणं कर्म इन्द्रेण युद्धरूपम् अनेन दुष्करं सहसा दर्पात् कृतं प्रथममाचचक्षे। तथा तदनन्तरकृतं सूर्य्यानुगमनं सर्वं प्रकृतविन्ध्य-पतनप्रयोजनत्वेनाचचक्षे॥ १॥

तदेवाह,—भगवन्निति। व्रणयुक्तत्वादिन्द्रयुद्धे वज्रप्रहारजव्रणयुक्त-त्वात् परिश्रान्तस्तथा पतनाशुफलकानुचितकर्मकरणजलज्जया आकु-लितेन्द्रियश्चाहं प्रतिभाषितुं सम्यगुत्तरं दातुं न शक्नोमि तथापि कथ-ञ्चित् ब्रवीमीति शेषः॥ २॥

सङ्घर्षात् पतनविषयस्पर्धातः गर्वमोहितौ इन्द्रजयगर्वमोहितौ॥ ३॥

पणं बध्वा प्रतिज्ञां कृत्वा। प्रतिज्ञामेवाह,—रविरिति। रवि-

अग्निदग्धाविमौ पक्षौ प्राणाश्चापि शरीरके ॥ १८ ॥
गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्व्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे ।
गृध्राणाञ्चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥
ज्येष्ठोऽवितस्त्वं सम्पाते ! जटायुरनुजस्तव ।
मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम ॥ २० ॥
किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ।
दण्डो वाऽयं धृतः केन सर्व्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ते रोम्णां वैकल्यं दृष्ट्वा नावगम्यते न प्रत्यभिज्ञायते भवानित्यर्थः । वैकल्यमेवाह,—अग्निदग्धा ताविम अतएव शरीरके अल्पे शरीरे प्राणाश्चाविक्रमबलेऽपि ते दग्धकल्पाः ॥ १८ ॥

अथ प्रत्यभिज्ञामूलामभिज्ञामाह,—गृध्राविति ॥ १९ ॥

अवितोऽज्ञातः गृह्णीतामगृह्णीताम् ॥ २० ॥

किं कीदृशं व्याधिसमुत्थानमिति षष्ठीतत्पुरुषः । अयं दण्डः प्रणाकारः प्रहारः केन धृतः केन कृतः ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

तस्याश्रमपदाभ्याशे ववर्वाता: सुगन्धिन:।
वृक्षो नापुष्पित: कश्चिदफलोवा न दृश्यते ॥ १२ ॥
उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रित:।
द्रष्टुकाम: प्रतीक्षे च भगवन्तं निशाकरम् ॥ १३ ॥
अथ पश्यामि दूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम्।
कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम् ॥ १४ ॥
तमृक्षा: सृमरा व्याघ्रा: सिंहा नानासरीसृपा:।
परिवार्य्योपगच्छन्ति दातारं प्राणिनो यथा ॥ १५ ॥
तत: प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययु:।
प्रविष्टे राजनि यथा सर्व्वं सामात्यकं बलम् ॥ १६ ॥
ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां तुष्टः प्रविष्टश्चाश्रमं पुन:।
मुहूर्त्तमात्रान्निर्गम्य तत: कार्य्यमपृच्छत ॥ १७ ॥
सौम्य ! वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णान्ते नावगम्यते।

तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि द्रष्टुकामोऽभूवमित्यर्थः। अतएव दुःखेन तदभ्याशमभ्यागतः। ननु तद्दासोऽत्रेति त्वया कथं ज्ञातमत आह,— जटायुषेति। अधिगतः प्राप्तः सेवित इत्यर्थः॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

उदङ्मुखमुपावृत्तं समुद्रे स्नात्वोदङ्मुखतया प्रत्यावृत्तम् ॥ १४ ॥

तस्य खसेवायोग्यत्वप्रदर्शनाय तिर्य्यग्योनिसेव्यत्वं तपोमहिमजं दर्शयति तमृक्षा इति ॥ १५ ॥

प्राप्तमाश्रममागतम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततस्तु सागरान् शैलान् नदीः सर्व्वाः सरांसि च।
वनानि च प्रदेशांश्च निरीक्ष्य मतिरागता ॥ ६ ॥
हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरोदरकूटवान्।
दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चितः ॥ ७ ॥
आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम्।
ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपाभवत् ॥ ८ ॥
अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा गिरौ।
वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निशाकरे ॥ ९ ॥
अवतीर्य्य च विन्ध्याग्रात् कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः।
तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥ १० ॥
तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम्।
जटायुषा मया चैव बहुशोऽधिगतो हि सः ॥ ११ ॥

सूर्य्यरश्मिभिर्निर्दग्धोऽतएव विवशः षड्रात्रात्परं लब्धसंज्ञः विक्लवमिव परमार्त्त एव सन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कन्दराण्युदरे यस्य स चासौ कूटवान् शृङ्गवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्मिन्नाश्रमे उग्रतपा भवदिति सन्धिरार्षः ॥ ८ ॥

निशाकरे ऋषौ स्वर्गते तेन विनाच गिरौ वसतो ममाष्टौ वर्षसहस्राणि गतानीति शेषः ॥ ९ ॥

अथ तत् स्थितिकालिकीं तद्दर्शनप्रवृत्तिमाह,—अवतीर्य्येति। तीक्ष्णदर्भां तीक्ष्णाया दर्भा यस्याम् ॥ १० ॥

षष्टितमः सर्गः ।

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः ।
उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्य्य समन्ततः ॥ १ ॥
तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्व्वैर्हरिभिर्वृतम् ।
जनितप्रत्ययो हर्षात् सम्पातिः पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥
कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम ।
तथ्यं सङ्कीर्त्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥ ३ ॥
अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरानघ ! ।
सूर्य्यतापपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्य्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥
लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव ।
वीक्ष्यमाणो दिशः सर्व्वा नाभिजानामि किञ्चन ॥ ५ ॥

तत इति ॥ १ ॥

जनितप्रत्ययः एष्यन्त्यन्वेवका इति निशाकरमुन्युक्तरीत्या रामदूतागमनदर्शनान्निशाकरोक्तपक्षप्ररोहादिदर्शनाच्च निशाकरवचसि विश्वस्तः । हर्षात् पक्षलाभजनितहर्षात् । आत्मानमुपासीनमङ्गदं प्रति पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥

तथ्यं मैथिलीं जानामीति मद्वाक्यं सत्यं यथा भवद्भिः प्रतिपत्तव्यं तथा सङ्कीर्त्तयिष्यामि ॥ ३ ॥

तद्भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः ॥ २५ ॥
प्रहिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ।
रामलक्ष्मणबाणाश्च विहिताः कङ्कपत्रिणः ॥ २६ ॥
त्रयाणामपि लोकानां पर्य्याप्तास्त्राणनिग्रहे ।
कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ।
भवतान्तु समर्थानां न किञ्चिदपि दुष्करम् ॥ २७ ॥
तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ।
न हि कर्म्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तत्तस्मात् मया भवतां कार्य्यसिद्धेरसंशयं दृष्टत्वात् । भवन्तोऽवश्यं कार्य्ये यतन्तामिति शेषः ॥ २५ ॥

विहिताः । विधात्रेति शेषः ॥ २६ ॥

त्राणनिग्रहे त्राणे निग्रहे च पर्य्याप्ताः । समाहारद्वन्द्वः । यद्यपि दशग्रीवो लोकदृष्ट्या प्रबलस्तथापि भवतां रामलक्ष्मणसहायत्वेनैव समर्थानां सुकरएवेति भावः ॥ २७ ॥

कालसङ्गः कालविलम्बः । सज्जन्ते अलसा भवन्ति ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् ॥ २० ॥
रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्द्धजाम् ।
एष कालात्ययस्तात ! इति वाक्यविदां वरः ॥ २१ ॥
एतदर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत ।
तत् श्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत् काचित् पराक्रमे ॥ २२ ॥
अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म्म किञ्चित् समारभेत् ।
यत्तु शक्यं मया कर्त्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्त्तिना ॥ २३ ॥
श्रूयतां तच्च वक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ।
वाङ्मतिभ्यां हि सर्व्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ॥ २४ ॥
यद्धि दाशरथेः कार्य्यं मम तन्नात्र संशयः ।

अतोऽहं भ्रष्टाभरणत्वादिगुणां रामभार्य्यां पश्यन् स्थित इति। एष तावन्मे कालात्ययः कालातिपातहेतुरिति समग्रमेतदर्थं वाक्यविदां वरः सुपार्श्वो मे प्रत्यवेदयत् तत् श्रुत्वापीति सामान्यतः पूर्वं मया दृष्टमपि पुत्राद्भर्त्ता रावणाहृता रामपत्नीति निश्चित्य श्रुत्वापि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

वाग्बुद्धिभ्यां साध्यो यो गुण उपकारलक्षणस्तन्मात्रवर्त्तनशीलेन ॥ २३ ॥

पौरुषाश्रयं पराक्रमप्रतिष्ठाभूतम्। किञ्चैष उपकारो न केवलं भवत्प्रयोजन एवापि तु स्वप्रयोजनफलोपीत्याह,—वाङ्मतिभ्यामिति। दाशरथेः कार्य्यमुद्दिश्य वः सर्वेषां वाङ्मतिभ्यां यत्प्रियं करिष्यामि तन्ममैव कार्य्यम् अत्र संशयो न ॥ २४ ॥

न हि सामोपपन्नानां प्रहर्त्ता विद्यते भुवि ।
नीचेष्वपि जनः कश्चित् किमङ्ग ! वन मद्विधः ॥ १६ ॥
स यातस्तेजसा व्योम सङ्क्षिपन्निव वेगितः ।
अथाहं खेचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १७ ॥
दिष्ट्या जीवति सीतेति अब्रुवन् मां महर्षयः ।
कथञ्चित् सकलत्रोऽसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥ १८ ॥
एवमुक्तस्ततोऽहन्तैः सिद्धैः परमशोभनैः ।
स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥ १९ ॥
पश्यन् दाशरथेर्भार्य्यां रामस्य जनकात्मजाम् ।

मीति कृतनिश्चय इत्यर्थः । ततस्तेन विनीतेन सता सान्त्व पश्चानमभियाचितोऽस्मि । अतएवासौ त्यक्त इति शेषः ॥ १५ ॥

तत्र हेतुर्नहि सामेति ॥ १६ ॥

अथ सस्त्रीकस्य तस्य गमनानन्तरं खेचरैर्भूतैः सिद्धचारणादिभिः सभाजितः पूजितोऽस्मि ॥ १७ ॥

दिष्ट्या जीवति सीतेति पाठः । दिष्ट्या सीता त्वत् दृष्टिपथं प्राप्ता जीवति स्म । त्वया तद्धननस्येषत्करत्वात् । एवं पूजयित्वा मां महर्षयोऽब्रुवन् । असौ त्वया दृष्टः पुरुष सकलत्रः कथञ्चित् कुशली गतोऽतोऽसंशयं ते स्वस्त्यस्तु इति कतकः । अन्ये तु दिष्ट्या जीवति तातेति पाठः । हे तात त्वं दिष्ट्या रावणं प्राप्यापि जीवसीत्यब्रुवन् । यतोऽसौ सकलत्रोऽतोऽसंशयं त्वां संशयमप्रापय्य गतोऽतस्ते स्वस्तिजातमित्यर्थमाहुः ॥ १८ ॥

अथ स हर्त्ता रावण इति सा रामभार्य्येति चाहं प्रतिवेदितः ॥ १९ ॥

स कदाचित् क्षुधार्त्तस्य ममाहाराभिकाङ्क्षिणः।
गतः सूर्य्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः॥ १०॥
स मयाहारसंरोधात् पीड़ितः प्रीतिवर्द्धनः।
अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत्॥ ११॥
अहं तात! यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः।
महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य सुसमाश्रितः॥ १२॥
तत्र सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम्।
पन्थानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः॥ १३॥
तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्य्योदयसमप्रभाम्।
स्त्रियमादाय गच्छन् वै भिन्नाञ्जनचयोपमः॥ १४॥
सोऽहमभ्यवहारार्थं तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः।
तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमनुयाचितः॥ १५॥

यस्मादेवमतः क्षुधार्त्तस्यातएवाहारकाङ्क्षिणो ममाहारार्थं सूर्य्येऽहनि अह्नि सूर्य्ये सूर्य्योदयकाले गतो मम पुत्रः सायमनामिषः प्राप्त आगतः॥१०॥

यत एवमतः स मम प्रीतिवर्द्धनः मयाहारसंरोधात् पीड़ितो दुर्वचनेन खेदं प्रापितः सन् मामनुमान्य क्षमापयित्वा यथातत्त्वमिदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत्॥ ११॥

सुसमाश्रितः स्थितः॥ १२॥

पन्थानं सन्निरोद्धुमवसमित्यन्वयः॥ १३॥

सूर्य्योदयसमप्रभां उदयकालिकसूर्य्यसमप्रभाम्॥ १४॥

तौ स्त्रीपुरुषौ कृतनिश्चयः इमावेव हत्वा पितुरभ्यवहारार्थं नेष्या-

स हरीन् प्रतिसंमुक्तान् सीताश्रुतिसमाहितान्।
पुनराश्वासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम्।
येन चापि ममाख्यातं यत्र चायतलोचना ॥ ६ ॥
अहमस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते।
चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७ ॥
तं मामेवं गतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः।
आहारेण यथाकालं बिभर्त्ति पततां वरः ॥ ८ ॥
तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः।
मृगाणान्तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥ ९ ॥

प्रतिसम्मुक्तान् त्यक्तप्रायोपवेशान्। सीताश्रुतिसमाहितान् सीताविषयवृत्तान्तश्रवणे सावधानान् पुनराश्वासयन्। अन्यसाक्षिकताप्रदर्शनेन भूयः स्वोक्तार्थं प्रत्याययन् ॥ ५ ॥

वैदेह्या हरणं यथा मे मया श्रुतं येन च ममाख्यातं यत्र सा आयतलोचना वर्त्तत इति श्रुतं तदपीहेदानीं श्रूयताम् ॥ ६ ॥

तदेवाह,—अहमिति। दुर्गे दुर्गमे क्षीणः प्राणो बलं पराक्रमश्च यस्य सः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तीक्ष्णकामाः। स्त्रीकामा वै गन्धर्वा इति श्रुतेः। यथाकामादिविषये गन्धर्वादेस्तीक्ष्णं स्वभावात् तथैव स्वभावादेव वयं पतगास्तीक्ष्णक्षुधा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः।

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम्।
निशम्य वदतो हृष्टास्ते वचः प्लवगेश्वराः॥ १॥
जाम्बवान् वानरश्रेष्ठः सह सर्व्वैः प्लवङ्गमैः।
भूतलात् सहसोत्थाय गृध्रराजानमब्रवीत्॥ २॥
क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम्।
तदाख्यातु भवान् सर्व्वं गतिर्भव वनौकसाम्॥ ३॥
को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम्।
स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम्॥ ४॥

तत इति। ते प्लवगर्षभाः। अमृतास्वादं गृध्रराजाभिभाषितं निशम्य हर्षादेव तद्वदतः अनुवदन्तो हृष्टा बभूवुरित्यर्थः। वदत इत्यत्र नुमभाव आर्षः॥ १॥

अब्रवील्लङ्कायां सीतादर्शनं त्वदेकसाक्षिकमन्यसाक्षिकमपिवेति दार्ढ्यायापृच्छदित्यर्थः। भूतलादुत्थाय प्रायोपवेशन्त्यक्त्वेत्यर्थः॥ २॥

प्रश्नमेवाह,—क्वेति सीतां को हरति स्म क्रियमाणा च केन दृष्टा त्वयान्येनापि वा। हृता च क्व वा वर्त्तते इति सर्वं भवानाख्यातु। सामान्यतः श्रुत्वा प्रायोपवेशादुत्थितानां विशिष्य वदत्वित्यर्थः॥ ३॥

को जानकीहर्त्ता स्वयं रामबाणानां विक्रमं न चिन्तयतीत्यन्वयः॥ ४॥

उपायो दृश्यतां कश्चिल्लङ्घने लवणाम्भसः ।
अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ ॥ ३२ ॥
समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयम् ।
प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३३ ॥
ततो नीत्वा तु तं देशं तीरे नदनदीपतेः ।
निर्दग्धपक्षं सम्पातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३४ ॥
तं पुनः प्रापयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ।
बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

अस्माकन्तु निसर्गेण जातिस्वभावेन दूरतः दूरवर्त्तिदर्शनबलसम्पादकेन भक्ष्यविशेषेण वृत्तिर्विहिता भावेति शेषः । कुक्कुटादीनान्तु आवासवृक्षमूले एव तावद्दूरदृष्टिमात्रसम्पादिका च वृत्तिर्विहिता ॥३१॥
गमिष्यथ किष्किन्धामिति शेषः ॥ ३२ ॥
नेतुं नाययितुम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा।
वैनतेयाच्च नो जन्म सर्व्वेषां वानरर्षभाः!॥ २७॥
गर्हितन्तु कृतं कर्म्म येन स्म पिशिताशिनः।
प्रतिकार्य्यञ्च मे तस्य वैरं भ्रातृकृतं भवेत्॥ २८॥
इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा।
अस्माकमपि सौपर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा॥ २९॥
तस्मादाहारवीर्य्येण निसर्गेण च वानराः!।
आयोजनशतात् साग्रादयं पश्याम नित्यशः॥ ३०॥
अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः।
विहिता वृक्षमूले तु वृत्तिश्च रणयोधिनाम्॥ ३१॥

वैनतेयाद्विनतापुत्रादरुणात्। तस्माज्जातोऽहमरुणात्सम्पातिस्तु ममाग्रज इति आरण्ये जटायुवाक्यात्। एवं दिव्यज्ञानेन युष्मद्वृत्तज्ञानम्॥ २७॥

युष्मत्सहायकरणाच्च वैरशुद्ध्या स्वप्रयोजनमपीत्याह,—येन रावणेन परदारहरणरूपं गर्हितं कर्म कृतं तस्य पिशिताशिनः भ्रातृकृतं वैरमुद्दिश्य यत्प्रतिकार्य्यं तच्च मे कृतं भवेत्। युष्मत्प्रवर्त्तनेनेति शेषः॥ २८॥

ननु कथं लङ्कास्था सीतेति त्वया ज्ञातं तत्राह,—इहस्थ इति। सौपर्णं सुवर्णलिङ्गकचक्षुष्मतीविद्यासिद्धिजम्। सा च विद्या बह्वृच ब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायामुक्ता॥ २९॥

तस्मादुक्तविद्यासिद्धेः निसर्गणाहारवीर्य्येण च मांसविशेषाहारबलेन च। आडभिविधौ। साग्रात्किञ्चिदधिकाद्योजनशतात्॥ ३०॥

रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता।
जनकस्यात्मजां राज्ञ स्तस्यां द्रक्ष्यथ मैथिलीम् ॥ २३ ॥
लङ्कायामभिगुप्तायां सागरेण समन्ततः।
सम्प्राप्य सागरस्यान्ते सम्पूर्णे शतयोजने।
आसाद्य दक्षिणं कूलं ततो द्रक्ष्यथ रावणम्।
तत्र वै त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः !।
ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ।
आद्यः पन्था कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः ॥ २४ ॥
द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशनाः।
भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह ॥ २५ ॥
श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम्।
बलवीर्य्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् ॥ २६ ॥

तस्यां मैथिलीं द्रक्ष्यथ ॥ २३ ॥

एतदग्रे लङ्कायामित्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः। देवयोनित्वेन दिव्यज्ञानेन यूयं तां दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथेत्यपि पश्यामि। अतो निःसंशयं गच्छतेति शेषः। अथ स्वस्य देवयोनित्वप्रदर्शनशेषतया पक्षिमार्गानाह,—आद्य इति। पन्था आकाशमार्गः अन्ये धान्यजीविनः पारावतादयः ॥ २४ ॥

बलिभोजाः काकाः वृक्षफलाशनाः शुकादयः। भासाः पक्षिविशेषाः ॥ २५ ॥

बलवीर्य्येत्यादिहंसविशेषणम् ॥ २६ ॥

भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती ॥ १६ ॥
सूर्य्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम्।
असिते राक्षसे भाति यथा विद्युदिवाम्बरे ॥ १७ ॥
तान्तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्त्तनात्।
श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८ ॥
पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च।
अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९ ॥
इतो द्वीपे समुद्रस्य सम्पूर्णे शतयोजने।
तस्मिन् लङ्का पुरी रम्या निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ॥ २० ॥
जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः।
प्रासादैर्हेमवर्णैश्च महद्भिः सुसमावृता ॥ २१ ॥
प्राकारेणार्कवर्णेन महता च समन्विता।
तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी ॥ २२ ॥

रामस्येदं कार्य्यं प्रथममवश्यं मया कर्त्तव्यं परन्तु जरादिमत्त्वादशक्यमिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तान्तु रावणक्रियमाणत्वेन दृष्टां सीतात्वेन ज्ञानहेतुः रामस्य परिकीर्त्तनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सा च लङ्केतः शतयोजने शतयोजनात्परतः स्थिते समुद्रस्य द्वीपे तिष्ठतीति शेषः। तस्मिन् द्वीपे सा लङ्कापुरी विश्वकर्मणा निर्मिता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

अदीर्घदर्शिनं तं वै रावणं राक्षसाधमम्।
अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥ १० ॥
ततोऽब्रवीन् महातेजा भ्राता ज्येष्ठो जटायुषः।
आत्मानुरूपं वचनं वानरान् सम्प्रहर्षयन् ॥ ११ ॥
निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं गतवीर्य्यः प्लवङ्गमाः!।
वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥
जानामि वारुणान् लोकान् विष्णोस्त्रैविक्रमानपि।
देवासुरविमर्दांश्च ह्यमृतस्य विमन्थनम् ॥ १३ ॥
रामस्य यदिदं कार्य्यं कर्त्तव्यं प्रथमं मया।
जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४ ॥
तरुणी रूपसम्पन्ना सर्व्वाभरणभूषिता।
ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥
क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी।

अदीर्घदर्शिनं भाव्यनर्थविचारासमर्थं रावणमन्तिके दूरे वा तिष्ठन्तं यदि जानासि तदा नः शंस ॥ १० ॥ ११ ॥

रामस्य साह्यं रामकार्य्यप्रवृत्तानां युष्माकं सहायत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वारुणान् लोकान् जलप्रधानान् लोकान्। त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमावतारे आक्रान्तान् भूरादिलोकान् देवासुरविमर्दान् तद्युद्धानि। हि स्वार्थे। अमृतस्य मन्थनञ्च। अनेन च ब्रह्मादरादिचतुर्मारभ्यैतत्-क्षणपर्य्यन्तं सर्वदृत्तान्तस्तत्त्वं मस्य निवेदितम् ॥ १३ ॥

तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्य्यरश्मिभरर्दितम्।
पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलम् ॥ ६ ॥
निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः!।
अहमस्मिन् वसन् भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७ ॥
जटायुषस्त्वेव मुक्तो भ्रात्रा सम्पातिना तदा।
युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ॥ ८ ॥
जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया।
आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९ ॥

माकाशमार्गेण स्वर्गं गतौ ततो गरुड़वद्भ्रष्टं जवेन तं विजित्य आहत्या प्रत्याहत्या आहत्य दर्पादुपजातौ स्वः। अथ तमुपयातयोरावयोर्मध्ये जटायुः सवितरि मध्यं प्राप्तेऽवसीददिति स्नेति कतकः। अन्ये तु जयैषिणौ परस्परौ येनोत्पत्त्यादित्यः प्रथमं प्राप्यते स आवयोः प्रबल इति प्रतिज्ञापूर्वमिति शेष इत्याहुः। तेषामाहत्येति पदस्याक्षप्रसङ्गस्य चासङ्गतिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

छादयामास। अपरोक्षेऽपि लिडुत्तमः आर्षः ॥ ६ ॥

निर्दग्धपक्षः सूर्य्यकिरणैरिति शेषः। भ्रातुर्जटायुषः प्रवृत्तिमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

जटायुषो भ्रात्रेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

यदि जटायुषो रामभक्तस्य भ्राता यदि च मत्कथितं रामवृत्तान्तरूपं वस्तु ते त्वया श्रुतं यदि च तस्य रक्षसो निलयं जानासि तर्ह्याख्याहीति प्रार्थने लोट् ॥ ९ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः।

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः।
सबाष्पो वानरान् गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः॥ १॥
यवीयान् स मम भ्राता जटायुर्नाम वानराः!।
यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा॥ २॥
वृद्धभावादपक्षत्वात् शृण्वंस्तदपि मर्षये।
न हि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोचणे॥ ३॥
पुरा वृत्रवधे वृत्ते स चाहञ्च जयैषिणौ।
आदित्यमुपयातौ स्वो ज्वलन्तं रश्मिमालिनम्॥ ४॥
आवृत्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भृशम्।
मध्यं प्राप्ते तु सूर्य्ये तु जटायुरवसीदति॥ ५॥

त्यक्तजीवितैः त्यक्तजीवनाशभयैः सबाष्पोऽश्रुपूर्णनयनः। सबाष्पानिति पाठान्तरम्॥ १॥

आख्यात आख्यातवन्तः॥ २॥

तदपि भ्रातृवधमपि॥ ३॥

अथ शक्तिनस्त्वयनेन पूर्व्वं महती शक्तिरासीदिति सूचितं तदेवाह,—पुरेति। पुरा पूर्व्वं वृत्रवधे वृत्ते सति स जटायुरहञ्च जयैषिणौ वृत्रवधेनेन्द्रस्यातिप्रबलत्वं निर्णीय तज्जयैषिणौ भूत्वा प्रथम-

स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानरेश्वरः।
राजा वानरमुख्यानां तेन प्रस्थापिता वयम्॥ १४॥
एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः।
वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्य्यप्रभामिव॥ १५॥
ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः।
अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धरण्या विवृतं बिलम्॥ १६॥
मयस्य मायाविहितं तद्बिलञ्च विचिन्वताम्।
व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः॥ १७॥
ते वयं कपिराजस्य सर्व्वे वचनकारिणः।
कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपासिताः॥ १८॥
क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे।
गतानामपि सर्व्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम्॥ १९॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
सप्तपञ्चाशः सर्गः॥ ५७॥

स्वपितृवधे कारणमाह,—ममेति। निरुद्धो निरुद्धराज्यः॥ १३॥
॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः॥ ५७॥

सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रौ घनबलावुभौ ।
लोके विश्रुतकर्म्माभूद्राजा वाली पिता मम ॥ ६ ॥
राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः ।
रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ७ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्य्यया ।
पितुर्निर्द्देशनिरतो धर्म्मं पन्थानमाश्रितः ॥ ८ ॥
तस्य भार्य्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ।
रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ।
ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा ॥ ९ ॥
रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् ।
परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे ॥ १० ॥
एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ।
संस्कृतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ११ ॥
ततो मम पितृव्येन सुग्रीवेण महात्मना ।
चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम ॥ १२ ॥
मम पित्रा निरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह ।
निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥ १३ ॥

घनबलौ बहुबलौ । ओघबलाविति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
रावणेन विहायसीति पाठे ह्रियमाणामिति शेषः ॥ ९ ॥
स्थापयित्वा भूमाविति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा वानरयूथपाः ।
श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्म्मणा तस्य शङ्किताः ॥ १ ॥
ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवङ्गमाः ।
चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्व्वान्नो भक्षयिष्यति ॥ २ ॥
सर्व्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति ।
कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥ ३ ॥
एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्व्वे ते हरियूथपाः ।
अवतार्य्य गिरेः शृङ्गात् गृध्रमाहाङ्गदस्तदा ॥ ४ ॥
बभूवर्क्षरजो नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् ।
ममार्य्यः पार्थिवः पक्षिन् ! धार्म्मिकौ तस्य चात्मजौ ॥ ५ ॥

भ्रष्टस्वरमपि भक्षणवचनस्वरापेक्षया भ्रष्टस्वरमित्यर्थः । तेन स्वरेण यद्यपि स निश्चितशोकः परितुष्टोऽस्मीति श्रद्धेयवचनो भवति तथापि न श्रद्दधुः यतस्तस्य कर्म्मणा शङ्किताः भक्षणार्थं वचनमेव करोति इति बुद्ध्येति भावः ॥ १ ॥

तदेवाह,—चक्रुरित्यादि । अस्यार्थस्येतीति शेषः ॥ २ ॥

सिद्धिं मरणरूपाम् ॥ ३ ॥

एतां बुद्धिं भक्षणाभीष्टत्वबुद्धिम् ॥ ४ ॥

कोऽयं घोषयतीति प्रथमप्रश्नोत्तरमाह,—बभूवेति । आर्य्यः पितामहः पार्थिवो वानराणामिति शेषः ॥ ५ ॥

अतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोऽस्मि कीर्त्तनात्।
तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः! ॥ २२ ॥
भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः।
तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ॥ २३ ॥
यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः।
सूर्य्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोमि विसर्पितुम् ॥ २४ ॥
इच्छेयं पर्व्वतादस्मादवतर्त्तुमरिन्दमाः! ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

गिरिदुर्गाद्भवद्भिरवतारितुमिच्छेयम् आत्मानमिति शेषः। अवतारणापक्षमाह,—यवीयस इति। कनिष्ठस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रोतुमिच्छेयं युष्मत्समीपमागत्येति शेषः। अन्वयस्तु यस्य रामः प्रियः पुत्रः स दशरथो मम भ्रातुः तस्यैव जटायुषः सखाऽतस्तत्स्नेहात् प्रयतमानस्य तस्य जनस्थानवासिनस्तस्य प्रसिद्धविक्रमस्य जटायुषो विनाशः कथमभवदिति तस्य विनाशं श्रोतुमिच्छेयमिति। कथं सखेत्यन्वयस्तु नोचितः। तदुत्तरस्याग्रे भावात् स्वस्यावतारणसापेक्षत्वे हेतुमाह,—सूर्य्येति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अवतर्त्तुमवतारयितुम् ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

रामकोपादशेषाणां रक्षसाञ्च तथा बधम्।
कैकेय्या वरदानेन इदञ्च विकृतं कृतम्॥ १६॥

तदसुखमनुकीर्त्तितं वचो
भुवि पतितांश्च निरीक्ष्य वानरान्।
भृशचकितमतिर्महामतिः
कृपणमुदाहृतवान् स गृध्रराजः॥ १७॥

तत्तु श्रुत्वा तथा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम्।
अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः॥ १८॥
कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे।
जटायुषो बधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः॥ १९॥
कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः।
नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम्॥ २०॥
इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम्।
यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः॥ २१॥

विकृतम् अरण्यवासवालिबधरक्षोबधरूपं इदञ्च असमन्मरण-रूपञ्च। कैकेय्या वरदानेनैव कृतमित्यर्थः॥ १६॥

भृशचकितमतिः क्षुभितचित्तः कृपणं दीनम्॥ १७॥

अस्यैव प्रपञ्चस्त्त्विति॥ १८॥

को घोषयति स मया प्रष्टव्य इति शेषः॥ १९॥

प्रश्नमेवाह,—कथमिति॥ २०॥

प्रियं कृतं हि रामस्य धर्म्मज्ञेन जटायुषा।
राघवार्थे परिश्रान्ता वयं सन्त्यक्तजीविताः॥ १२॥
कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीम्।
स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे।
मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम्॥ १३॥
जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च।
हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः॥ १४॥
रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्ये सह सीतया।
राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधम्॥ १५॥

स्नेहविषयता रामातिरिक्ते नेति अनेन सूचितम्। ततः उक्तस्नेहादियन्त्रणतः। तस्य रामस्य उपकारार्थमित्यस्य प्रवृत्ता इति शेषः॥ ११॥

ननु प्राणत्यागेन कथं रामस्य सन्तोषोऽत आह,—प्रियमिति। हि यतो जटायुषा प्राणान् त्यजता प्रियं कृतमिति रामस्य मतमिति शेषः। तथास्मन्मरणेनापि रामस्तथा मंस्यतीति भावः॥ १२॥

सुखीति। सुखित्वमेव परमगतिप्राप्त्या दर्शयति रावणेनेत्यादि। मुक्तश्चेति। अनेन सर्वतिर्य्यग्योनिराजत्वं कपीन्द्रस्य सूचितम्। गतश्च परमां गतिं रामानुग्रहादिति शेषः॥ १३॥

जटायुषो विनाशेन प्राणिति शेषः। यदि पुनर्मुहूर्त्तमपि युद्धे रावणं निरुन्ध्यात्तदा रामदृग्गोचरो रावणः सीतां न हरेदिति भावः। राज्ञो दशरथस्य च प्राणविनाशेन यदि पलमात्रमपि राजजीवनं स्यात् तदा रामं प्रत्यानयेदेवेति भावः। वैदेहीहरणन्तु स्पष्टमेव वानराणां प्राणसंशयकारणम्॥ १४॥ १५॥

अङ्गदः परमायत्तो हनूमन्तमथाब्रवीत्॥ ६॥
पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः।
इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये॥ ७॥
रामस्य न कृतं कार्य्यं न कृतं राजशासनम्।
हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता॥ ८॥
वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म्म जटायुषा।
गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः॥ ९॥
तथा सर्व्वाणि भूतानि तिर्य्यग्योनिगतान्यपि।
प्रियं कुर्व्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान यथा वयम्॥ १०॥
अन्योऽन्यमुपकुर्व्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः।
ततस्तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना॥ ११॥

परमायत्तः। परमखिन्नः॥ ६॥

सीतापदेशेनेति। सीताव्याजेन प्राप्तप्रायोपवेशानामित्यर्थः। गृध्रापदेशेनेति पाठः सुगमः॥ ७॥

अज्ञाता अचिन्तिता॥ ८॥

तिर्य्यग्योनिभूतानामस्माकमिव तिर्य्यग्योन्यन्तरस्यापि सीतानिमित्तं विपत्तिर्जातेत्याह,—वैदेह्या इति। प्रत्यक्षं क्रियमाणाया इति शेषः॥९॥

रामस्य प्रियं कुर्वन्तीत्यनेन तस्मिन् सर्वप्रेमास्पदत्वं सूचयता सर्वात्मत्वं सूचितम्॥ १०॥

सर्वात्म्यमेव दृढ़यति। अन्योऽन्यमिति। स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः। रामे इति शेषः। सर्वस्य रामत्वात्तदीयस्नेहेनैव परस्परोपकारकरणमित्यर्थः।

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

उपविष्टास्तु ते सर्व्वे यस्मिन् प्रायं गिरिस्थले ।
हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥
सम्पातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहङ्गमः ।
भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यातबलपौरुषः ॥ २ ॥
कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ।
उपविष्टान् हरीन् दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३ ॥
विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्त्तते ।
यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान् मह्यमुपागतः ॥ ४ ॥
परम्पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् ।
उवाचैतद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवङ्गमान् ॥ ५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ।

गिरिस्थले गिरिप्रदेशे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

विधिः क्रियाफलम् । नरं प्राणिनं विधानेन प्राचीनकर्मानुसारेण । यथा, तद्यथा तथोच्यत इत्यर्थः । अयमामिषरूपोऽस्माकं भक्ष्यः चिरात् मह्यं स्वत एवोपागतः ॥ ४ ॥

यतः परम्पराणां पङ्क्तित उपविष्टानां वानराणां मध्ये मृतं मृतं क्रमात् भक्षिष्ये तस्मात् इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥

मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत् चममिति स्म ह।
रामस्य वनवासञ्च चयं दशरथस्य च॥ २१॥
जनस्थानवधञ्चैव वधञ्चैव जटायुषः।
हरणञ्चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं तथा।
रामकोपञ्च वदतां हरीणां भयमागतम्॥ २२॥
स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो
महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवङ्गमैः।
बभूव सन्नादितनिर्झरान्तरो
भृशं नदद्भिर्जलदैरिवाम्बरम्॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः॥ ५५॥

व्यवसन् व्यवास्यन्नित्यर्थः॥ १९॥ २०॥

हरिश्रेष्ठा अपि एतत्प्रायोपवेशनमेवास्माकमद्य चमं युक्तमिति मन्यन्तेस्मेति शेषः। स्वामिनि म्रियमाणे तं परित्यज्यास्माकं गमनमयुक्तम् इति तत् चमत्वव्यवसायः। रामस्य वनवासमित्यादिनाऽग्रिमसर्गार्थसंक्षेपः॥ २१॥

भयमागतं सम्पातिजं वक्ष्यमाणं भयमित्यर्थः॥ २२॥

भृशं नदद्भिः सम्पातिजभयादिति शेषः॥ २३॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः॥ ५५॥

वाच्यस्तातो यवीयान् मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
आरोग्यपूर्व्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे ॥ १४ ॥
मातरञ्चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ।
प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी ॥ १५ ॥
विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् ।
एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च ॥ १६ ॥
विवेश चाङ्गदो भूमौ रुदन् दर्भेषु दुर्मुखः ।
तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः ॥ १७ ॥
नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ।
सुग्रीवञ्चैव निन्दन्तः प्रशशंसन्त वालिनम् ॥ १८ ॥
परिवार्य्याङ्गदं सर्व्वे व्यवसन् प्रायमासितुम् ।
तद्वाक्यं वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः ॥ १९ ॥
उपस्पृश्योदकं सर्व्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन् ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥ २० ॥

राजा सुग्रीवः कुशलमेव वाच्य इत्यनुकर्षः । नत्विदानीं दुःखवशादुक्तमित्यर्थः । राघवौ कुशलं वाच्यौ ॥ १३ ॥

अथ मातुः कुशलविज्ञापनशेषतया आरोग्यपूर्वकत्वविशेषाभिधित्सया च पुनः सुग्रीवे कुशलविज्ञापनमाह,—वाच्यस्तात इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

वृद्धान् जाम्बवदादीन् ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुग्रीवं निन्दन्तः अङ्गदपक्ष्या इति शेषः ॥ १८ ॥

भिन्नमन्त्रोऽपराद्धश्च भिन्नशक्तिः कथं ह्यहम्।
किष्किन्धां प्राप्य जीवयम् अनाथ इव दुर्बलः॥ ९॥
उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत्।
शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात्॥ १०॥
बन्धनाच्चावसादान् मे श्रेयः प्रायोपवेशनम्।
अनुजानन्तु मां सर्व्वे गृहं गच्छन्तु वानराः॥ ११॥
अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम्।
इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे॥ १२॥
अभिवादनपूर्व्वन्तु राजा कुशलमत्र च।
अभिवादनपूर्व्वन्तु राघवौ बलशालिनौ॥ १३॥

न मे तद्विचारेण किञ्चित्। अपि तु शत्रुकुलीनं मां पुत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य कथं सुग्रीवो जीवयिष्यति। न कथमपीत्यर्थः॥ ८॥

इतोऽपि न जीविष्यतीत्याह,—भिन्नेति। भिन्नो बिलप्रवेशरूपो मन्त्रो यस्य सः। एवं मन्त्रस्य यस्य कस्यापि मुखात् श्रवणेऽवश्यम्भाविनि स्पष्टमपराद्धश्च भवामि। हीनशक्तिः सुग्रीवापेक्षया हीनबलः। हनुमदुक्तरीत्या सहायबलहीनश्च॥ ९॥

उपांशुदण्डस्यैव रूपं बन्धनेनेति। पुत्र इति ज्ञात्वा वधाभावः। अपराद्ध इति च बन्धननिश्चयः॥ १०॥

तदेव द्रढयन्नाह,—बन्धनादिति। अवसादो बन्धनजं दुःखम्॥ ११॥ १२॥

युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४ ॥
सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः।
विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ॥ ५ ॥
लक्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्म्मभयभीरुणा।
आदिष्टा मार्गितुं सीता धर्म्मस्तस्मिन् कथं भवेत् ॥ ६ ॥
तस्मिन् पापे कृतघ्ने तु स्मृतिभिन्ने चलात्मनि।
आर्य्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो विशेषतः ॥ ७ ॥
राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणो विगुणोऽपि वा।
कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८ ॥

स उक्तजुगुप्सितकर्मकारी। धर्माज्ञाने उपपत्त्यन्तरमप्याह,—युद्धाय युद्धार्थं गच्छता भ्रात्राभिनियुक्तेन बिलरक्षणनियुक्तेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सत्यादग्निसाक्षिकतया पाणिगृहीतो मित्रं कृतो राघवोऽपि येन विस्मृतः स कस्य सुकृतमुपकारं स्मरेत्। न कस्यापीत्यतः कथं कृतज्ञ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु तत्कार्य्ये प्रवृत्तत्वात्कथं न कृतज्ञोऽत आह,—लक्ष्मणस्येति। भयोपाधिकयेषा प्रवृत्तिर्न धर्ममूलेति भावः। धर्मस्तस्मिन्निति पाठे धर्मं धर्मधीमूलं प्रवर्त्तनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्मृतिभिन्ने। स्मृतिर्मन्वादीनां भिन्ना त्यक्ता येन। चलात्मनि चञ्चलान्तःकरणे तत्कुलीनः तद्ज्ञातिकोटिप्रविष्टः ॥ ७ ॥

तदेव विवृणोति। राज्ये इति। सुग्रीवः स गुणो निर्गुणो वास्तु

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्म्मसंहितम् ।
स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
स्थैर्य्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवम् ।
विक्रमश्चैव धैर्य्यञ्च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्य्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् ।
धर्म्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ ३ ॥
कथं स धर्म्मं जानीते येन भ्रात्रा दुरात्मना ।

प्रश्रितं विनीतं स्वामिसत्कारसंयुक्तम् । सुग्रीवसन्मानयुक्तमिति हनुमद्वाक्यविशेषणम् ॥ १ ॥

आत्ममनसोः शौचं कामादिदोषराहित्यम् ॥ २ ॥

तदनुपपत्तिमेव दर्शयति । भ्रातुरिति । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्भार्य्याम् । धर्म्मेण मातरम् । धर्ममार्गेण वर्त्तमानाम् । ज्येष्ठभ्रातृपत्नीं तां मातृतुल्यां जीवतो मम समक्षम् । अनेन देवराच्च सुतोत्पत्तिमित्यतोऽपि धर्मत्वं वारितम् । यद्वा जीवतो महिषीमिति महिषयुद्धकालिकस्वीकारपरं यः स्वीकरोति कथं स धर्मं जानीते इत्यन्वयः । एतेन हनुमदुक्तं धर्मराजत्वं प्रत्याख्यातम् । एतद्वचोऽङ्गदस्य केवलरोषमूलं त्रैवर्णिकातिरिक्तधर्मास्मरणमूलकम् ॥ ३ ॥

अस्माभिस्तु गतं सार्द्धं विनीतवदुपस्थितम् ।
आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २० ॥
धर्मराजः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढ़व्रतः ।
शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च स त्वां जातु न नाशयेत् ॥ २१ ॥
प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थञ्चास्य जीवितम् ।
तस्यापत्यञ्च नास्त्यन्यत्तस्मादङ्गद ! गम्यताम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

त्वां जिघांसन्तो भवेयुः । सर्वत्रात्र लक्ष्मणनामग्रहणं तस्य क्रूरस्वभावत्वात् । ईदृशानां रामालक्ष्यत्वाच्च ॥ १९ ॥

एवं वास्तवं भयं प्रदर्श्य सुग्रीवसमाश्रयणमेव हितमित्याह,—अस्माभिरिति । आनुपूर्व्याज्ज्येष्ठपुत्रत्वप्रयुक्तानुक्रमात् ॥ २० ॥

राज्येऽवस्थाने हेतुमाह,—धर्मराजः धर्ममार्गवर्त्तिराजा । तथा प्रीतिकाम एव त्वयि नतु त्वद्वधकामः ॥ २१ ॥

इतश्च सर्वथैवमेवेत्याह,—प्रियकाम इति । अस्य जीवितं तदर्थं त्वन्मातुः प्रीतिसम्पादनप्रयोजनम् । गम्यताम् अस्माभिः सार्द्धमिति शेषः ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

अवस्थानं यदैव त्वमासिष्यसि परन्तप ! ।
तदैव हरयः सर्व्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥ १६ ॥
स्मरन्तः पुत्त्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ।
खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७ ॥
स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ।
तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८ ॥
अत्युग्रवेगा निशिता घोरा लक्ष्मणसायकाः ।
अपावृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥

कुतस्तत्राह,—लक्ष्मणस्येति। तद्विधा इत्यस्य विवरणं वज्राशनी-त्यादि। वज्रमिन्द्रकरस्थम्। अशनिर्मेघस्थः। यद्वा तद्विधाः वालि-हन्तृबाणसदृशाः ॥ १५ ॥

यदैवात्र बिले त्वमवस्थानमासिष्यसि प्राप्स्यसि तदैव सर्वे हरयः कृतनिश्चयास्त्वान्त्यक्ष्यन्ति ॥ १६ ॥

नित्योद्विग्नाः रामलक्ष्मणसुग्रीवेभ्यो बुभुक्षिताः पुत्त्रदारादिजसुख-भोगेच्छवः। त्वया दुःखशय्याभिर्दुःखस्थित्यादिभिः खेदिताः सन्तस्त्वां पृष्ठतः करिष्यन्ति सर्वथा त्यक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्पन्दमानात्तृणादपि लघुरिति शेषः। अतएव भृशोद्विग्नो भवि-ष्यसि। यद्वा तादृशतृणात्तं दृष्ट्वा भृशोद्विग्नो रामाद्यागमनशङ्कयेति भावः ॥ १८ ॥

अतोऽत्युग्रवेगानिशिता घोरा लक्ष्मणसायकाः अपावृत्तं व्युत्थितं

विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसा ।
आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्बलः ॥ १२ ॥
यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्बिलमिति श्रुतम् ।
एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्य्यं विदारणम् ॥ १३ ॥
स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ।
लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्द्यात्पत्रपुटं यथा ॥ १४ ॥
लक्ष्मणस्य च नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः ।
वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारकाः ॥ १५ ॥

अहमिति स्वनिर्देशः । ते इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैरुपायैस्त्वया सुग्रीवादपकर्षितुं शक्या न हि नापि दण्डेन ॥ ११ ॥

ननु गच्छत यूयमपि एकेनैव मया स्थेयमत आह,—विगृह्येति । दुर्बलेन सह विगृह्य बलीयसा आसनं स्थितिः । शक्येत्याहुः । न तु दुर्बलस्य बलीयसा विगृह्यासनं शक्यम् । तस्मादात्मरक्षाकरः आत्मरक्षाकरणेच्छुः पुरुषः दुर्बलः सन् बलीयसा न विगृह्णीत ॥ १२ ॥

नन्वेषा गुहा न बलवतः साध्येत्याशङ्क्याह,—यामिति । यामिमां गुहां धात्रीं रक्षिकां मन्यसे नेयं रक्षिकेति शेषः । कुतस्तत्राह,—यदेतद्बिलम् ऋक्षबिलं निर्भयमिति तारात् श्रुतम् । एतत् एतद्विषयविदारणं लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्य्यम् ईषत्करं स्वल्पभाव आर्षः ॥ १३ ॥

पुरा पूर्व्वं मायया भूतलान्तर्निर्म्मितैतत्पुरवर्त्तिमयवधार्थम् अशनिं तत्प्रदेशभुवि क्षिपता इन्द्रेण स्वल्पमेव कृतं मयवधमात्रं कृतं न तु पुरं भग्नम् । लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैरेतत्पुरमपि पत्रपुटमिव भिन्द्यात् ॥ १४ ॥

त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय ! वै ध्रुवम्।
दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता॥ ८॥
नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुङ्गव !।
नाज्ञाप्यं विषहिष्यन्ति पुत्रदारं विना त्वया॥ ९॥
त्वां नैते ह्यनुरज्येयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते।
यथायं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः॥ १०॥
न ह्यहन्ते इमे सर्व्वे सामदानादिभिर्गुणैः।
दण्डेन न त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम्॥ ११॥

भीषणमेव स्तुतिपूर्वं करोति। त्वमिति। त्वं पित्रा सुग्रीवेण युद्धे समर्थतरः। यद्वा त्वं पित्रा सदृश इति शेषः। अतएव युद्धे समर्थतर इत्यर्थः। दृढं धारयितुं शक्तः अस्य यदि सर्वे कपयस्त्वामनुवर्त्स्यन्तीति शेषः। कपिराज्यं किष्किन्धायां वा ऋक्षबिले वा॥ ८॥

न च तदस्तीत्याह,—नित्यमिति स्वभावादिति भावः। अस्थैर्य्ये कारणान्तरमप्याह,—पुत्रदारं विनेति। पुत्रदाराणां किष्किन्धावर्त्तिनां सुग्रीवायत्तत्वात्। त्वया सह बिलेवस्थाने तद्वियोगस्य स्पष्टत्वात् निगृह्य स्थापनमप्यशक्यमित्याह,—त्वयाज्ञाप्यं त्वत्कर्तृकमाज्ञापनं न सहिष्यन्ति। त्वत्तोप्यधिकबलत्वादिति भावः॥ ९॥

पुत्रदारं हित्वा एते त्वां नानुरज्येयुः त्वयि नानुरक्ता भवेयुः। उक्तमर्थं स्पष्टं यथा भवति तथा प्रवदामि प्रदर्शयामि। तदेव दर्शयति। अयं जाम्बवानिति॥ १०॥

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः ।
शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरन्दरम् ॥ ४ ॥
भर्त्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
अभिसन्धातुमारेभे हनूमानङ्गदं ततः ॥ ५ ॥
स चतुर्णामुपायानां द्वितीयमुपवर्णयन् ।
भेदयामास तान् सर्व्वान् वानरान् वाक्यसम्पदा ॥ ६ ॥
तेषु सर्व्वेषु भिन्नेषु ततो भीषयदङ्गदम् ।
भीषणैर्विविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥

तारस्य वचः शुश्रूषमाणं यतो पश्यत्ततो राज्यं हृतं मेने । शुक्रस्येव पुरन्दरम् । विपरीतोपदेशग्रहे उपमैषा । शुक्रशब्दोऽत्र वृहस्पतिपर इति कश्चित् ॥ ४ ॥

भर्त्तुः सुग्रीवस्यार्थेऽर्थकरणे परिश्रान्तं विमुखम् । सर्वशास्त्रविशारद इति हनुमद्विशेषणम् । अभिसन्धातुं तारादिभ्यो भेदयितुम् ॥ ५ ॥

स इति । अभिसन्धित्सुर्हनुमानित्यर्थः । द्वितीय उपायो भेदः तमुपवर्णयन् हेतौ शता । तदुपायावलम्बनहेतुना । तान् सर्वानङ्गदानुवर्त्तिनः । वाक्यसम्पदा भेदजननक्षमन्यायोपेतेन । हीनाश्रयो न कर्त्तव्यः कर्त्तव्यो महदाश्रय इत्यादिवाक्यसमूहेन ॥ ६ ॥

कोपोपायोदण्डस्तत्समन्वितैः । कोपायसमन्वितैरिति पाङ्कः पाठः । कोपापनयनसामर्थ्ययुक्तैः । अभीषयत् । न्यायप्रदर्शनपूर्वं भयमुत्पादयामास ॥ ७ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः।

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि।
अथ मेने हृतं राज्यं हनूमानङ्गदेन तत् ॥ १ ॥
बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम्।
चतुर्दशगुणं मेने हनूमान् वालिनः सुतम् ॥ २ ॥
आपूर्य्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः।
शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्द्धमानमिव श्रिया ॥ ३ ॥

ताराधिपतिवर्चसि तारे तथा ब्रुवति तु शब्दादङ्गदे प्रतिषेधाकरणात्तदनुमन्यमाने सति। अथानन्तरमङ्गदेन राज्यं सुग्रीवीयं कपिराज्यं हृतमिति मेने। तद्राज्यं स्वयम्प्रभा बिलराज्यमित्यर्थ इत्यन्ये ॥ १ ॥

ननु अङ्गदे कथं राज्यापहारचिन्ताऽत आह,—बुद्ध्येति। अष्टाङ्गया अष्टगुणया। तेऽत्र गुणाः। शुश्रूषाश्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति प्रसिद्धाः। चतुर्बलम्। सामदानभेदनिग्रहरूपोपायचतुष्टयजम्। चतुर्दशगुणाम्। देशकालज्ञतादार्ढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता। सर्वविज्ञानता दाक्ष्यमूर्जः संवृतमन्त्रता। अविसंवादिता शौर्य्यं भक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता। शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलम्। इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

यथा न हन्येम तथाविधान-
मसक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अङ्गदस्यापि अपि तारस्य असक्तमविलम्बम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

प्रधानभूताश्च वयं सुग्रीवस्य समागताः ॥ २३ ॥
इहैव सीतामन्वीक्ष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा।
नो चेद्गच्छामन्तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ २४ ॥

प्लवङ्गमानान्तु भयार्दितानां
श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे।
अलं विषादेन बिलं प्रविश्य
वसाम सर्व्वे यदि रोचते वः ॥ २५ ॥
इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं
प्रभूतपुष्पोदकभोज्यपेयम्।
इहास्ति नो नैव भयं पुरन्दरान्
न राघवाद्वानरराजतोऽपि वा ॥ २६ ॥
श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोऽनुकूल-
मूचुश्च सर्व्वे हरयः प्रतीताः।

अपराद्धानां कृतापराधानां स्वामिपार्श्वतः स्वामिपार्श्वे सुग्रीवस्य प्रधानभूताः सेवका वयमिह समागताः ॥ २३ ॥

उपलभ्य वा गच्छाम। नोचेदिहैव स्थित्वा यमगृहं गमिष्यामः ॥ २४ ॥

बिलं स्वयम्प्रभाया बिलम् ॥ २५ ॥

कथमत्र प्राणत्राणमत आह,—इदं हीति। नो इति लोकोक्तौ ॥ २६ ॥

नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्म्मणा।
स पूर्व्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम्॥ १८॥
घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः।
किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे।
इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि॥ १९॥
एतत् श्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम्।
सर्व्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन्॥ २०॥
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियारक्तश्च राघवः।
समीक्ष्याकृतकार्य्यांस्तु तस्मिंश्च समये गते॥ २१॥
अदृष्टायाश्च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान्।
राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयम्॥ २२॥
न क्षमश्चापराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः।

राजत्वेनाभिषिच्य कथमसौ त्वां हनिष्यतीत्यत आह,—न चाहमिति॥ १७॥

पूर्वं मां प्रति बद्धवैरः। स राजा सुग्रीवो व्यतिक्रममाज्ञालङ्घनं दृष्ट्वा घातयिष्यत्येव॥ १८॥

जीवितान्तरे राजाज्ञया जीवितनाशावधौ काले प्राप्ते मम व्यसनं पश्यद्भिरपि सुहृद्भिः किं कार्य्यमिति किं साध्यमित्यर्थकं शेषः। यदेवमत इहैवेति॥ १९॥ २०॥

प्रियायां रक्तोऽनुरक्तः तस्मिन् समयेऽन्वेषणावधिकाले॥ २१॥ २२॥

हरिराजस्य सन्देशमकृत्वा कः सुखी भवेत् ॥ १२ ॥
अस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम्।
प्रायोपवेशनं युक्तं सर्व्वेषाञ्च वनौकसाम् ॥ १३ ॥
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः।
न क्षमिष्यति नः सर्व्वानपराधकृतो गतान् ॥ १४ ॥
अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति।
तस्मात् क्षममिहाद्यैव गन्तुं प्रायोपवेशनम् ॥ १५ ॥
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च।
ध्रुवं नो हिंसते राजा सर्व्वान् प्रतिगतानितः ॥ १६ ॥
बधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान् मृत्युरिहैव नः।
न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ १७ ॥

तस्य कालस्य च बिले गतत्वात् इदानीमकृतार्थानामस्माकं मर्त्तव्यं मरणमेवानुष्ठेयम्। कुतस्तत्राह,—हरिराजस्येति ॥ १२ ॥

प्रायोपवेशनं युक्तम्। प्राणत्यागायेति शेषः ॥ १३ ॥

स्वामिभावे निग्रहानुग्रहकृद्राजभावे व्यवस्थितः। अपराधः कालातिक्रमरूपः। गतान् स्वसमीपं प्राप्तान् ॥ १४ ॥

अप्रवृत्तौ प्रवृत्तिप्रतिपादनाभावे। पापं बधरूपम् ॥ १५ ॥

पुत्रादित्यक्त्वा प्रायोपवेशनं गन्तुं कर्त्तुं क्षमम् युक्तमित्यन्वयः। तत्र हेतुः ध्रुवमिति ॥ १६ ॥

अप्रतिरूपेण अपराधमूलत्वेनास्य बधस्याप्रतिरूपत्वम्। ननु युव-

भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः ।
हितेष्वभिरता भर्त्तुर्निसृष्टाः सर्व्वकर्म्मसु ॥ १० ॥
कर्म्मस्वप्रतिमाः सर्व्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः ।
मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः ॥ ११ ॥
इदानीमकृतार्थानां मर्त्तव्यं नात्र संशयः ।

मासः । कार्त्तिकादित्रये नान्यत इत्युक्तेः । अतो मार्गशुक्ल एव आम्रादीनां पुष्पोद्गमः । उत्पाततो वा । तादृशरीत्या पुष्पोद्गमं दृष्ट्वापि वसन्तासन्नतानुमानेन भयोपपत्तिः । कतकादयस्तु । अन्वेषणेऽवधित्वेन दत्तः पौषो मासः । आश्वयुजे इत्यस्य तत्प्रत्यासन्नकार्त्तिकान्ते इत्यर्थः । कालसंख्येति । कार्त्तिकोत्तरं पञ्चदशरात्रसंख्याकालेनावधिना वानरानयनाय दूतप्रेषणम् । ततः पूर्णिमान्तमानेन मार्गशुक्लेन सर्ववानरागमनम् । ततः पौषाद्यदिने दिक्ष्वन्वेषणाय वानरप्रस्थानम् । तत्र पौषे माघकृष्णीय किञ्चिद्दिनसहितेऽतीते इदं वाक्यमित्याहुः । तेषां सीतानयनोत्तरं सीताप्रति द्वादशमासा रावणावधिरिति स्पष्टमेव । पम्पायां चैत्रे आगमनमित्यस्योक्तत्वात्ततः पूर्वं फाल्गुने सीतापहार इति च स्पष्टमेव । एवञ्च माघकृष्णे तच्छुक्लादौ वा हनूमतः सीतासमीपगमने हनूमन्तम्प्रति वर्त्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गमेति सीतोक्तिविरोधः । किञ्च हनूमतो लङ्काप्रवेशदिने प्रदोषसमये एव पूर्णकल्पचन्द्रोदयवर्णनञ्च विरोध इत्याहुः ॥ ९ ॥

उक्तमेव विस्तरेणाह,—भवन्त इति । प्रत्ययम् अन्वेषणार्थराजनियोगं प्राप्ता ज्ञातवन्तो भवन्तो मां पुरस्कृत्य निर्याता इत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

ततस्तान् कपिवृद्धांश्च शिष्टांश्चैव वनौकसः ।
वाचा मधुरयाभाष्य यथावदनुमान्य च ॥ ६ ॥
स तु सिंहवृषस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः ।
युवराजो महाप्राज्ञ अङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
शासनात् कपिराजस्य वयं सर्व्वे विनिर्गताः ।
मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः ! किं न बुध्यत ॥ ८ ॥
वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्या व्यवस्थिताः ।
प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्य्यमुत्तरम् ॥ ९ ॥

कालस्योत्तरकालमासन्नतया प्राप्तप्रायम् । नष्टः सन्देशकाले राजसन्दिष्टमासरूपे कालेऽनुक्तेयोऽर्थो येषां ते ॥ ५ ॥

तान् भयेन भूतले पतितान् । शिष्टान् वृद्धेभ्योऽन्यान् । अनुमान्य सम्पूज्य ॥ ६ ॥

प्राज्ञ अङ्गद इत्यार्षम् ॥ ७ ॥

शासनव्यतिक्रमं दर्शयति । मास इति । अन्वेषणावधित्वेन दत्त इत्यर्थः । किं न बुध्यत कालात्ययमिति शेषः ॥ ८ ॥

कालात्ययमेवाह,—वयमिति । आश्वयुजेऽतीतप्राये इति शेषः । कार्त्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणबधे यतेत्युक्तेः । ततः पञ्चदशरात्रकालसंख्यया प्रवर्त्तितदूतैर्व्यवस्थिताः मिलिता एवञ्चामान्तमानेनाश्विनस्योत्तरे दीपोत्सवामायुते पक्षे सर्वसेनागमनं किष्किन्धायाम् । रामस्य क्रोधस्तु तत्रैव पक्षे कार्त्तिकसन्निधावपि तदुद्यमाभावकृतः । ततः कार्त्तिकेऽवधिरन्वेषणस्य ततो मार्गस्तुक्तो इदं वचनम् । प्रायस्तदर्थे पौषः त्वय-

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् ।
अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्म्मिभिराकुलम् ॥ १ ॥
मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् ।
तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ २ ॥
विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे सम्प्रपुष्पितपादपे ।
उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥ ३ ॥
ततः पुष्पातिभाराग्रान् लताशतसमावृतान् ।
द्रुमान् वासन्तिकान् दृष्ट्वा बभूवुर्भयशङ्किताः ॥ ४ ॥
ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिवेद्य परस्परम् ।
नष्टसन्देशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ ५ ॥

तत इति ॥ १ ॥

गिरिदुर्गम् ऋक्षबिलाख्यं समयः कालावधिः ॥ २ ॥

तदा शिशिरारम्भसमये ॥ ३ ॥

पुष्पातिभारयुक्तान्यग्राणि येषाम् । वासन्तिकान् वसन्तकाले फलवतः आम्रादीन् ॥ ४ ॥

भयकृतशङ्कां विवृणोति । ते इति वसन्तमनुप्राप्तं प्रकृतशिशिर-

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानर्षभाः!।
इत्युक्त्वा तद्दिव्यं श्रीमत् प्रविवेश स्वयम्प्रभा ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

ततोऽपि तस्य दर्शनमित्यन्ये। यत्रेच्छा तत्र गन्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

जीवता दुष्करं [illegible] प्रविष्टेन निवर्त्तितम्।
तपसस्तु प्रभावेण नियमोपार्जितेन च ॥ २६ ॥
सर्व्वानेव बिलादस्मात्तारयिष्यामि वानरान्।
निमीलयत चक्षूंषि सर्व्वे वानरपुङ्गवाः ! ॥ २७ ॥
न हि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः।
ततो निमीलिताः सर्व्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः ॥ २८ ॥
सहसा पिदधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षया।
वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ॥ २९ ॥
निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया।
उवाच सर्व्वांस्तांस्तत्र तापसी धर्म्मचारिणी ॥ ३० ॥
निःसृतान् विषमात्तस्मात् समाश्वास्येदमब्रवीत्।
एष विन्ध्यगिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः ॥ ३१ ॥
एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः।

प्रविष्टेन इदं बिलं प्रविष्टेन प्राणिना जीवता अस्मान्निवर्त्तितुं दुष्करं मन्ये तर्हि वयं किं कुर्मस्तत्राह,—तपस इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

निमीलिताःसन्तोऽकस्मादुन्मीलनं [illegible]या सुकुमाराङ्गलैः करैः ॥ २८ ॥

सहसा दृष्टिं पिदधुः ॥ २९ ॥ ३० ॥

इदमब्रवीद्दिङ्मोहशान्त्यर्थमिति भावः ॥ ३१ ॥

प्रस्रवणः किष्किन्धासमीपप्रस्रवणादन्योऽयमित्याहुः। अत्युचत्वा-

सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनाम् ॥ १९ ॥
चरन्त्या मम धर्म्मेण न कार्य्यमिह केनचित्।
एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ॥ २० ॥
उवाच हनुमान् वाक्यं तामनिन्दितलोचनाम्।
शरणन्त्वां प्रपन्नाःस्मः सर्वे वै धर्म्मचारिणीम् ॥ २१ ॥
यः कृतः समयोऽस्मासु सुग्रीवेण महात्मना।
स तु कालो व्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्त्तताम् ॥ २२ ॥
सा त्वमस्माद्बिलादस्मानुत्तारयितुमर्हसि।
तस्मात् सुग्रीववचनादतिक्रान्तान् गतायुषः ॥ २३ ॥
त्रातुमर्हसि नः सर्व्वान् सुग्रीवभयशङ्कितान्।
महच्च कार्य्यमस्माभिः कर्त्तव्यं धर्मचारिणि ! ॥ २४ ॥
तच्चापि न कृतं कार्य्यमस्माभिरिहवासिभिः।
एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥

परितुष्टा स्मि प्रत्युपचिकीर्षावचनेनैवेति भावः। धर्म्मेण चरन्त्याः धर्मानुष्ठानेन वर्त्तमानायाः ॥ १९ ॥

एवमुक्त इति ॥ २० ॥ २१ ॥

समयः कालावधिर्मासरूपः। बिले च बिले एव ॥ २२ ॥

तस्माद्धेतोरस्मात् बिलादस्मानित्यन्वयः। गतायुषो नष्टजीवितान् तत्र हेतुः सुग्रीववचनादतिक्रान्तानिति सुग्रीवाज्ञप्तकालादतिक्रान्तकालानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

साध्वच प्रविशामेति मया त्वक्ता: प्लवङ्गमा: ।
तेषामपि हि सर्व्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ १३ ॥
अस्मिन्निपतिता: सर्वेऽप्यथ कार्य्यत्वरान्विता: ।
ततो गाढ़ं निपतिता गृह्य हस्तै: परस्परम् ॥ १४ ॥
इदं प्रविष्टा: सहसा विलं तिमिरसंवृतम् ।
एतन्न: कार्य्यमेतेन कृत्येन वयमागता: ॥ १५ ॥
त्वाञ्चैवोपगता: सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिता: ।
आतिथ्यधर्म्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥
अस्माभिरुपयुक्तानि बुभुक्षापरिपीड़ितै: ।
यत्त्वया रक्षिता: सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया ॥ १७ ॥
ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानरा: ।
एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तै: स्वयम्प्रभा ॥ १८ ॥
प्रत्युवाच तत: सर्व्वानिदं वानरयूथपान् ।

अनुमानं जलानुमापको हेतुरागतं मनः प्राप्तम् ॥ १३ ॥

अस्मिन् देशे ततो गच्छाम इत्युक्त्वा निबिड़ान्धकारत्वात् परस्परं हस्तैर्गाढ़ं गृहीत्वा । निपतिताः गुहामिति शेषः । हस्ते इति पाठेऽपि हस्तैरित्यर्थः । परिष्वज्येति । पूर्वात्तत्वरसात् ॥ १४ ॥

एतत् सीतान्वेषणरूपम् ॥ १५ ॥

यतो बुभुक्षिताः अतः परिद्यूनाः क्षीणाः ॥ १६ ॥ १७ ॥

किन्ते कुर्वन्तु प्रियमिति शेषः ॥ १८ ॥

अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम्।
सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७ ॥
रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम्।
सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८ ॥
विचित्य तु वनं सर्वं समुद्रं दक्षिणाम् दिशम्।
वयं बुभुक्षिताः सर्वे वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ ९ ॥
विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः।
नाधिगच्छाम हे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे ॥ १० ॥
चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो महद्बिलम्।
लतापादपसम्पन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११ ॥
अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलरेणुभिः।
कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्त्रिणः ॥ १२ ॥

अङ्गदप्रमुखैर्वानरैः सह वयं प्रस्थापिताः ॥ ७ ॥

सहिता मिलिताः सन्तो रावणं सीतया सह मार्गध्वमिति वयं चोदितास्स्मः ॥ ८ ॥

तदाह,—विचित्यत्विति। समुद्रं विचेतुकामा इति शेषः ॥ ९ ॥

नाधिगच्छाम हे इति स्वयंप्रभासम्बोधनं नाध्यगच्छाम। पारं चिन्तामहार्णवस्येति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥

सलिलरेणुभिः सलिलपद्मरेणुयुक्तपक्षैरुपलक्षिता इत्यर्थः। निष्पतन्ति निष्पतिताः ॥ १२ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

अथ तानब्रवीत् सर्व्वान् विश्रान्तान् हरियूथपान् ।
इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्म्मचारिणी ॥ १ ॥
वानरा ! यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात् ।
यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि तां कथाम् ॥ २ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान् मारुतात्मजः ।
आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥
राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ।
रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ४ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्य्यया ।
तस्य भार्य्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ ५ ॥
वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः ।
राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ६ ॥

इदं वचनं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥
यदि चैतत् किं कार्य्यमित्यादि प्राक्पृष्टार्थतत्त्वम् ॥ २ ॥ ३ ॥
सर्वलोकराजत्वेन तस्येश्वरत्वं सूचितम् ॥ ४ ॥
बलात् बलात्कारेण ॥ ५ ॥ ६ ॥

इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम!।
मम प्रियसखी हेमा नृत्यगीतविशारदा ॥ १७ ॥
तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनं महत्।
किं कार्य्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपद्यथ ॥ १८ ॥
कथञ्चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम्।
शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च।
भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

ननु त्वं किमर्थं रक्षसि तत्राह,—मम प्रियसखीति ॥ १७ ॥

दत्तवरा रक्षणसामर्थ्यबलात् सखित्वेन प्रार्थितरक्षणा च। एवं स्ववृत्तान्तमुक्त्वा हनूमदादिवृत्तान्तं पृच्छति किमिति ॥ १८ ॥

अभ्यवहाराणि अभ्यवहार्य्याणि ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

विधाय सर्वं बलवान् सर्वकामेश्वरस्तदा ॥ १३ ।
उवास सुखितः कालं कञ्चिदस्मिन् महावने ।
तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ॥ १४ ॥
विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ।
इदञ्च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥ १५ ॥
शाश्वतः कामभोगश्च गृहञ्चेदं हिरण्मयम् ।
दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयम्प्रभा ॥ १६ ॥

वरं विचित्रसृष्टिसामर्थ्यरूपम् । अपिच सर्वमौशनसन्धनं निर्माण-साधनपदार्थजातं निर्माणसाधनशिल्पं शास्त्रज्ञानञ्च लेभे। शिल्प-शास्त्रस्योशनःप्रणीतत्वात्तद्धनत्वव्यपदेशः । बलवान् उक्तरूपबलवान्। सर्वकामेश्वरः स्वसृष्टिभोग्यविशेषाणामीश्वरो भोक्ता ॥ १३ ॥

सुखितोऽत्रोवास । हेमायां तदाख्याप्सरसि सक्तम् ॥ १४ ॥

दानवपुङ्गवमशनिं गृह्य गृहीत्वा विक्रम्यैव युद्धं कृत्वैव पुरन्दरो जघान । यद्यप्यसुरशिल्पी मयो नित्य इति कथं हननं तस्य । तथापि य एवासुरशिल्पिपदस्थः सर्वोऽपि मयाख्य इति प्रवाहनित्यतैव तस्ये-ष्टवदिति न दोषः । तस्मिंश्च हते इदं वनं शाश्वतः कामभोग इदं गृहञ्च । मयभुक्तायै हेमायै न्यायप्राप्तत्वात् भगवता ब्रह्मणा दत्त-मित्यर्थ एतेन विचित्रनिर्माणसामर्थ्यगुणयोगादत्र ब्रह्मशब्दो मयदानव-पर इत्यपास्तं हतेन दानासम्भवात् ॥ १५ ॥

स्वयंप्रभेति । अन्वर्थं नाम तस्याः तेन सूर्य्यावलोकाभावेऽपि प्रकाशवत्त्वमुपपादितम् । तस्या हेमायाः भवनमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा।
काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले ॥ ७ ॥
कथं मत्स्याश्च सौवर्णा दृश्यन्ते सह कच्छपैः।
आत्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्य वतत्तपोबलम् ॥ ८ ॥
अजानतां नः सर्व्वेषां सर्व्वमाख्यातुमर्हसि।
एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्म्मचारिणी ॥ ९ ॥
प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता।
मयो नाम महातेजा मायावी वानरर्षभ ! ॥ १० ॥
तेनेदं निर्म्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम्।
पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्म्मा बभूव ह ॥ ११ ॥
येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्म्मितं भवनोत्तमम्।
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महद्वने ॥ १२ ॥
पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसन्धनम्।

कस्य तेजसा सम्भूता इति शेषः ॥ ७ ॥

आत्मनस्तवेत्यर्थः। कस्यैवान्यस्य वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अजानताम् एतत्स्वरूपमजानताम् ॥ ९ ॥ १० ॥

मायया विचित्रनिर्माणशक्त्या। को मय इत्याशङ्क्य तत्प्रसिद्धमाह,—पुरेति। विश्वकर्मा शिल्पीह प्रसिद्धम् ॥ ११ ॥

येनेदं निर्मितम्। स दानवानां विश्वकर्मेत्यन्वयः। निर्माणशक्तिबीजमाह,—सत्विति ॥ १२ ॥

एकपञ्चाशः सर्गः।

इत्युक्का हनूमांस्तत्र चीरकृष्णाजिनाम्बराम्।
अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्म्मचारिणीम् ॥ १ ॥
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम्।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्व्वशः ॥ २ ॥
महद्धरण्या विवरं प्रविष्टा स्म पिपासिताः।
इमांस्त्वेवंविधान् भावान् विविधानद्भुतोपमान् ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः सम्भ्रान्ता नष्टचेतसः।
कस्यैते काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ४ ॥
शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च।
काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ॥ ५ ॥
तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च।
पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धयः ॥ ६ ॥

इत्युक्का का त्वं भवनमित्यादि पृष्ट्वा ॥ १ ॥
किमब्रवीत्तदाह,—इदमिति। सहसा हठात् ॥ २ ॥
उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति। महदिति। भावान् पदार्थान् ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥

ततो हनूमान् गिरिसन्निकाशः
कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम्।
पप्रच्छ का त्वं भवनं विलञ्च
रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य॥ ४१॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
पञ्चाशः सर्गः॥ ५०॥

पप्रच्छ हनूमानित्यर्थस्यैव सविशेषप्रतिपादनं ततो हनूमानिति॥ ४०॥ ४१॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशः सर्गः॥ ५०॥

पुष्पितान् फलिनो वृक्षान् प्रवालमणिसन्निभान् ॥ २२ ॥
काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः।
मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ २३ ॥
विविधानि विशालानि ददृशुस्ते समन्ततः।
हैमराजतकांस्यानां भाजनानाञ्च राशयः ॥ २४ ॥
अगुरूणाञ्च दिव्यानां चन्दनानाञ्च सञ्चयान्।
शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ॥ २५ ॥
महार्हाणि च यानानि मधूनि रसवन्ति च।
दिव्यानामम्बराणाञ्च महार्हाणाञ्च सञ्चयान् ॥ २६ ॥
कम्बलानाञ्च चित्राणामजिनानाञ्च सञ्चयान्।
तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तत्र महाप्रभाः ॥ २७ ॥
ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं काञ्चिददूरतः।
ताञ्च ते ददृशुस्तत्र चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ॥ २८ ॥
तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा।
विस्मिता हरयस्तत्र व्यवतिष्ठन्त सर्व्वशः ॥ २९ ॥
पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा बिलम् ॥ ४० ॥

मुक्ताजालैर्मुक्ताखचितजालैरावृतानि हैमेत्यादिग्रहमुख्यानीत्यस्य विशेषणम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यानानि शिबिकादीनि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

व्यवतिष्ठन्त तूष्णीमवस्थिता बभूवुः ॥ ३९ ॥

शालांस्तालांस्तमालांश्च पुन्नागान् वञ्जुलान् धवान्॥ २५॥
चम्पकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान्।
स्तवकैः काञ्चनैश्चित्रैरक्तैः किसलयैस्तथा॥ २६॥
आपीड़ैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान्।
तरुणादित्यसङ्काशान् वैदूर्य्यमयवेदिकान्॥ २७॥
वभ्राजमानान् वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान्।
नीलवैदूर्य्यवर्णांश्च पद्मिनीः पतगैर्वृताः॥ २८॥
महद्भिः काञ्चनैर्वृक्षैर्वृतं बालार्कसन्निभैः।
जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चाथ पङ्कजैः॥ २९॥
नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलायुताः।
काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च॥ ३०॥
तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च।
हैमराजतभौमानि वैदूर्य्यमणिमन्ति च॥ ३१॥
ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्व्वशः।

श्यमानलक्षणं देशमागम्य काञ्चनान् वृक्षांश्च ददृशुः। यदा जीविते निराशा बभूवुस्तदा भगवत्कृपया आलोकं ददृशुरुच्यमानविशेषणे देशे काञ्चनान् वृक्षान् ददृशुः॥ २४॥ २५॥ २६॥

आपीड़ैस्तबकशेखरैः लताभिश्च संयुक्तान् पादपान् ददृशुः॥ २७॥

पद्मिनीः पद्मलताः॥ २८॥

पद्मादियुता नलिनीः सरांसि च ददृशुः॥ २९॥ ३०॥

वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्त्तते ।
ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्बिलं कपिकुञ्जराः ॥ २० ॥
प्रकाशञ्चाभिरामञ्च ददृशुर्देशमुत्तमम् ।
ततस्तस्मिन् बिले भीमे नानापादपसङ्कुले ॥ २१ ॥
अन्योऽन्यं सम्परिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम् ।
ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः सम्भ्रान्ताः सलिलार्थिनः ॥ २२ ॥
परिपेतुर्बिले तस्मिन् कञ्चित्कालमतन्द्रिताः ।
ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवङ्गमाः ॥ २३ ॥
आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते यदा ।
ततस्तं देशमागम्य सौम्या वितिमिरं वनम् ॥ २४ ॥
ददृशुः काञ्चनान् वृक्षान् दीप्तवैश्वानरप्रभान् ।

क्रमयोरपि कुण्ठितगमनम् । यद्यपि वायोरिव गतिस्तथापि यतो दृष्टिस्तमसि प्रतिबद्धा वर्त्ततेऽतो वेगेन परस्परहस्तग्रहणपूर्वकं प्रविष्टा इत्यर्थः। अतएव गृह्य हस्तैः परस्परमित्यग्रे हनुमदुक्तिरित्याहुः॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥

अन्योऽन्यं सम्परिष्वज्य तिमिरदेशविनिर्गमजसन्तोषवशादिति शेषः। यदान्योऽन्यं हस्तावलम्बनं कृत्वा हस्तेन परस्परस्योरश्चादि- सम्यक् धृत्वेति यावत्। पूर्वोक्तस्यैव विस्तरः। नष्टसंज्ञास्तृषावशात्त- दाह,—तृषिता इति ॥ २२ ॥

परिपेतुरिति । अधोमार्गावलम्बनान्धकारे गताः ॥ २३ ॥

आलोकमेव ददृशुः न तु जलं जीविते निराशा यदा बभूवुस्तदा-

दुर्द्दर्शमिव घोरञ्च दुर्व्विगाह्यञ्च सर्व्वशः।
ततः पर्व्वतकूटाभो हनुमान मारुतात्मजः॥ १३॥
अब्रवीद्वानरान् घोरान् कान्तारवनकोविदः।
गिरिजालावृतान् देशान् मार्गित्वा दक्षिणां दिशम्॥ १४॥
वयं सर्व्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम्।
अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः॥ १५॥
जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्व्वशः।
नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः॥ १६॥
तथाचेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः।
इत्युक्तास्तद्बिलं सर्व्वे विविशुस्तिमिरावृतम्॥ १७॥
अचन्द्रसूर्य्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणम्।
निशाम्य तस्मात् सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः॥ १८॥
प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम्।
न तेषां सज्यते दृष्टिर्न तेजो न पराक्रमः॥ १९॥

दैत्येन्द्रनिलयः पातालम्॥ १२॥ १३॥
कान्तारवनकोविदः तत्प्रवेशादौ समर्थः॥ १४॥ १५॥ १६॥
इत्युक्ताः हनूमतेति शेषः॥ १७॥
निशाम्य अवलोक्य॥ १८॥
न सज्जते न प्रतिबध्यते। तेजः प्रभावः। अन्ये तु तेषां दृष्टिर्न सज्जते तत्रत्यपदार्थेष्विति शेषः तिमिरावृतत्वात्। अतएव तेजःपरा-

अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥ ६ ॥
गिरिजालावृतान् देशान् मार्गित्वा दक्षिणां दिशम्।
विचिन्वन्तस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ॥ ७ ॥
दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम्।
क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ॥ ८ ॥
अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम्।
तत्र क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥ ९ ॥
जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः।
ततस्तद्बिलमासाद्य सुगन्धिदुरतिक्रमम् ॥ १० ॥
विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः।
सञ्जातपरिशङ्कास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः ॥ ११ ॥
अभ्यपद्यन्त संहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः।
नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम् ॥ १२ ॥

परस्परेण रहिताः प्रत्येकमन्योऽन्यस्याविदूरतो भूत्वा। हनूमान् गजादयश्च विचिन्वन्ति स्म ॥ ५ ॥ ६ ॥

विवृतमनावृतद्वारम् ॥ ७ ॥

दुर्गं दुर्गमम् दानवेन मयेन ॥ ८ ॥

तत्र ततः निष्क्रमन् निराक्रमन् ॥ ९ ॥

सुगन्धि बिलान्तर्वर्त्यमानादिव्यगन्धपुष्पसम्बद्धवातसङ्गात् ॥ १० ॥

सञ्जातपरिशङ्काः सञ्जातजलसम्भावनाः ॥ ११ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

सह ताराङ्गदाभ्यान्तु सङ्गम्य हनुमान् कपिः ।
विचिनोति च विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १ ॥
सिंहशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा ।
विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २ ॥
आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् ।
तेषां तत्रैव वसतां स कालोव्यत्यवर्त्तत ॥ ३ ॥
स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहागहनवान् महान् ।
तत्र वायुसुतः सर्व्वं विचिनोति स्म पर्व्वतम् ॥ ४ ॥
परस्परेण रहिता अन्योऽन्यस्याविदूरतः ।
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ ५ ॥
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवानपि ।

सहेति ॥ १ ॥

विषमेषु क्लेशजनकेषु ॥ २ ॥

दक्षिणपश्चिमां कोटिं नैर्ऋत्यभागीयशृङ्गम् । स कालः सुग्रीवकल्पितः कालः व्यत्यवर्त्तत व्यतिक्रान्तः ॥ ३ ॥

स देशः नैर्ऋत्यविन्ध्यकोटिप्रदेशः ॥ ४ ॥

ते मुहूर्त्तं समाश्वस्ताः किञ्चिद्भग्नपरिश्रमाः ।
पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१ ॥
हनुमत्प्रमुखास्तावत्प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः ।
विन्ध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुश्च समन्ततः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

दृष्टिगतं दृष्टिगोचरम् । अध्यारोहन्त । अवारोहन्तेत्यर्थः ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥

आदितस्तावद्विन्ध्यं विचेरुरन्वेषणायेति शेषः । तावच्छब्दो वाक्या-
लङ्कारे ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

हितञ्चैवानुकूलञ्च क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२ ॥
पुनर्मार्गामहे शैलान कन्दरांश्च शिलास्तथा।
काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३ ॥
यथोद्दिष्टानि सर्व्वाणि सुग्रीवेण महात्मना।
विचिन्वन्तु वनं सर्व्वे गिरिदुर्गाणि सङ्गताः ॥ १४ ॥
ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः।
विन्ध्यकाननसङ्कीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १५ ॥
ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम्।
शृङ्गवन्तं दरीवन्तमधिरुह्य च वानराः ॥ १६ ॥
तत्र लोध्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च।
विचिन्वन्तो हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १७ ॥
तस्याग्रमधिरूढ़ास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः।
न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १८ ॥
ते तु दृष्टिगतं दृष्ट्वा तं शैलं बहुकन्दरम्।
अध्यारोहन्त हरयो वीक्ष्यमाणाः समन्ततः ॥ १९ ॥
अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः।
स्थिता मुहूर्त्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २० ॥

वो युष्माकं यदङ्गद उवाच तत्सदृशं तस्यैवेति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्य रजतपर्वतस्य ॥ १८ ॥

कार्य्यसिद्धिकराण्याङ्गस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ६ ॥
अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः ! ।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम् ॥ ७ ॥
अवश्यं कुर्व्वतां तस्य दृश्यते कर्म्मणः फलम् ।
परं निर्व्वेदमागम्य न हि नोन्मीलनं क्षमम् ॥ ८ ॥
सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानराः ! ।
भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥
हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ।
उच्यतां हि क्षमं यत्तत् सर्व्वेषामेव वानराः ! ॥ १० ॥
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः ।
उवाच व्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११ ॥
सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो यदुवाच ह ।

अनिर्वेदमखेदम् । दाक्ष्यं सामर्थ्यम् । अपराजयं कार्य्यापराङ्मुखत्वम् एतत् वक्ष्यमाणम् ॥ ६ ॥

हे वनौकसः इदं दुर्गवनमद्यापि विचिन्वन्तु भवन्तः । आदरात् पुनराह,—खेदं त्यक्त्वा पुनः विचिन्वताम् ॥ ७ ॥

निर्वेदं खेदम् । नोन्मीलनमनुन्मीलनम् अनुद्योग इति यावत् । न क्षमं न युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्र हेतुः । सुग्रीव इति ॥ ९ ॥

यदि मदुक्तमेतन्न रोचते तर्हि यदन्यत् क्षमं तदुच्यताम् ॥ १० ॥ ११ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

अथाङ्गदस्तदा सर्व्वान् वानरानिदमब्रवीत् ।
परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्वास्य शनैर्वचः ॥ १ ॥
वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च ।
दरीगिरिगुहाश्चैव विचिताः सर्व्वमन्ततः ॥ २ ॥
तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी न च दृश्यते ।
तथा रक्षोपहर्त्ता च सीतायाश्चैव दुष्कृती ॥ ३ ॥
कालश्च नो महान् जातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः ।
तस्माद्भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ॥ ४ ॥
विहाय तन्द्रीं शोकञ्च निद्राञ्चैव समुत्थिताम् ।
विचिनुध्वं तथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
अनिर्व्वेदञ्च दाक्ष्यञ्च मनसश्चापराजयम् ।

समाश्वास्य वानरानिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥
रक्षः तद्रूपोपहर्त्तेत्याद्यर्थः ॥ ३ ॥
नो महान् जातः मासमध्ये इति शेषः । तन्मध्येऽल्पोऽवशिष्ट इति भावः । परावृत्यगमने महदनिष्टमित्याह,—सुग्रीवश्चेति ॥ ४ ॥
तथा विचिनुध्वं यथा सीतां पश्याम इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य सङ्गतम् ।
तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा ॥ १९ ॥
रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह ।
स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ॥ २० ॥
असुरोऽन्यपतद्भूमौ पर्य्यस्त इव पर्व्वतः ।
ते तु तस्मिन् निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः ॥ २१ ॥
विचिन्वन् प्रायशस्तत्र सर्व्वं ते गिरिगह्वरम् ।
विचितन्तु ततः सर्व्वं सर्व्वे ते काननौकसः ॥ २२ ॥
अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ।
ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ।
एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

गाढं परिहिताः दृढं परिबद्धवस्त्राः सन्नद्धा इति यावत् ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
सर्वं विचितं ज्ञात्वेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

प्रनष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तेन महामुनिः।
तेन धर्म्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनम् ॥ १३ ॥
अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम्।
तस्य ते काननान्तांस्तु गिरीणां कन्दराणि च ॥ १४ ॥
प्रभवानि नदीनाञ्च विचिन्वन्ति समाहिताः।
तत्र चापि महात्मानो नापश्यन् जनकात्मजाम् ॥ १५ ॥
हर्त्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः।
ते प्रविश्य तु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम् ॥ १६ ॥
ददृशुर्भीमकर्म्माणमसुरं सुरनिर्भयम्।
तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवासुरम् ॥ १७ ॥
गाढं परिहिताः सर्व्वे दृष्ट्वा तं पर्व्वतोपमम्।
सोऽपि तान् वानरान् सर्व्वान्नष्टास्थेत्यब्रवीद्बली ॥ १८ ॥

जीवितान्ताय जीवितान्तं गत्वा प्रनष्टस्तेन बालदुर्मरणेन क्रुद्धो मुनिरभूत्। ततस्तेन धर्म्मात्मना शापानुग्रहसमर्थं प्रबलधर्म्मवता तत्र काले शप्तमभूत् ॥ १३ ॥

शापस्वरूपमाह,—अशरण्यम् अनावासम्। ते वानरास्तस्य काननान्तान् विचिन्वन्तीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

नदीनां प्रभवानि उत्पत्तिस्थानानि ॥ १५ ॥

ते प्रविश्य वनान्तरमिति शेषः। तमसुरं ददृशुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥

सुरेभ्यो निर्भयः सुरनिर्भयः तथा वरदानादिति भावः ॥ १७ ॥

त्यक्त्वा तु तं ततो देशं सर्वे वै हरियूथपाः।
देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ७ ॥
यत्र वन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः।
निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥
न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः।
शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ॥ ९ ॥
न चात्र वृक्षा नौषध्यो न वल्ल्यो नापि वीरुधः।
स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ॥ १० ॥
प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्च विवर्जिताः।
कण्डुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः ॥ ११ ॥
महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः।
तस्य तस्मिन् वने पुत्रो बालको दशवार्षिकः ॥ १२ ॥

स देशो निर्जलादिदेशो यद्यपि दुरन्वेष्योऽथापि तं विचित्य ततस्तं देशं त्यक्त्वाऽन्यदेशं विविशुरित्यग्रिमेणान्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

वन्ध्यफलाः अनुत्पन्नफलाः ॥ ८ ॥ ९ ॥

वल्ल्योवृक्षाद्याश्रिताः वीरुधो भूम्याधाराः। स्थले यत्र स्थले नेत्यनुकर्षः ॥ १० ॥

भ्रमरैर्विवर्जिताः विगतं वर्जितं यासु ताः संयुक्ता इत्यर्थः। तादृशाः फुल्लपङ्कजाश्च यत्र न सन्ति यत्र वने कण्डुर्नाम महर्षिरासीत् ॥ ११ ॥

वने पूर्वमिति शेषः। इदानीमुक्तलक्षणः ॥ १२ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

सह ताराङ्गदाभ्यान्तु सहसा हनुमान् कपिः ।
सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं गन्तुं देशं प्रचक्रमे ॥ १ ॥
स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ।
ततो विचित्य विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ २ ॥
पर्वताग्रनदीदुर्गान् सरांसि विपुलद्रुमान् ।
वृक्षखण्डांश्च विविधान् पर्वतान् वनपादपान् ॥ ३ ॥
अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशम् ।
न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४ ॥
ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधान्यपि ।
निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥
तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीड़िताः ।
स देशश्च दुरन्वेष्यो गुहागहनवान् महान् ॥ ६ ॥

प्रचक्रमे अन्वेष्टुमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अन्वेषमाणास्ते विविधानि फलान्यपि भक्षयन्तः सीतां न ददृशुः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यत्र निर्जलत्वादिवद्गहनं तादृशान्यपि दुरन्वेष्याणि विचित्येत्यन्वयः । भृशपीड़िताः निर्जलारण्यान्वेषणेन क्षुत्पिपासाभ्यां पीड़िताः

विचिताश्च महागुल्मा लताविततसन्तताः ॥ १२ ॥
गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च।
सत्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च।
ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनः पुनः ॥ १३ ॥

उदारसत्वाभिजनो हनूमान्
स मैथिलीं ज्ञास्यति वानरेन्द्र!।
दिशन्तु यामेव गता तु सीता
तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् ॥ १४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

लताविततैर्लताप्रतानैः सन्तताः समन्तादृव्याप्तास्तादृशा महागुल्मा लतागृहविशेषाः ॥ १२ ॥ १३ ॥

दिक्त्रयासत्त्वसिद्धनिश्चयमर्थमनुवदति। उदारेति ॥ १४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः।
कपिराजेन सङ्गम्य निराशाः कपिकुञ्जराः॥ ६॥
विचित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह।
अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः॥ ७॥
दिशमप्युत्तरां सर्वां विविच्य स महाकपिः।
आगतः सह सैन्येन भीतः शतबलिस्तदा॥ ८॥
सुषेणः पश्चिमामाशां विविच्य सह वानरैः।
समेत्य मासे पूर्णे तु सुग्रीवमुपचक्रमे॥ ९॥
तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च।
आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन्॥ १०॥
विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च।
निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये॥ ११॥
गुहाश्च विचिताः सर्व्वा याश्च ते परिकीर्त्तिताः।

ह्नुमान् सर्वेष्वहस्सु विचयनसमये समासाद्य कामं प्राप्य रजनीं रजन्यां शय्यां चक्रुः। तादृशवृत्तवत्त्वञ्च देशस्य रामप्रसादात्॥ ५॥

तदहः प्रस्थानदिवसं प्रथमं कृत्वा। गताः पुनर्मासे गते निराशाः सीताऽलाभे प्रस्रवणं गताः। आगताः कपिराजेन सङ्गम्य स्थिता इत्यन्वयः॥ ६॥ ७॥ ८॥

उपचक्रमे प्राप्तः॥ ९॥ १०॥

सागरान्ताः सागरमध्यवर्त्तिद्वीपाः॥ ११॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

दर्शनार्थन्तु वैदेह्याः सर्वतः कपिकुञ्जराः ।
व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जसा ॥ १ ॥
ते सरांसि सरित्कच्छानाकाशं नगराणि च ।
नदीदुर्गांस्तथा देशान् विचिन्वन्ति समन्ततः ॥ २ ॥
सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः ।
तत्र देशान् विचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ॥ ३ ॥
विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः ।
समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ॥ ४ ॥
सर्वर्त्तुकांश्च देशेषु वानराः सफलद्रुमान् ।
आसाद्य रजनीं शय्याश्चक्रुः सर्वेष्वहःसु ते ॥ ५ ॥

यथोक्तं स्वस्वान्वेषणीयतयोक्तं देशमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १ ॥

आकाशं वनगिर्य्यनावृतप्रदेशमित्यर्थः । नदीदुर्गानिति नदीप्रवाहै-र्गन्तुमशक्या देशा नदीदुर्गास्तान् ॥ २ ॥ ३ ॥

दिवसमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । धृताः उद्युक्ताः मेदिन्यां सर्वा-धारभूतायां निद्रासौकर्य्यार्थमिति भावः ॥ ४ ॥

तेषु देशेषु सर्वर्त्तुकान्नित्यसन्निहितसर्वर्त्तुयुक्तानतएव सदा सफल-

न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात्तदा।
एवं मया तदा राजन्! प्रत्यक्षमुपलक्षितम्।
पृथिवीमण्डलं सर्व्वं गुहामस्म्यागतस्ततः॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
षट्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४६॥

तदा जातशापक्षतादिति शेषः। गुहां ऋष्यमूकस्येति शेषः॥ २४॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः॥ ४६॥

अपराञ्च दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुतः ॥ १८ ॥
स पश्यन् विविधान् देशानस्तञ्च गिरिसत्तमम् ।
प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठम् उत्तरं सम्प्रधावितः ॥ १९ ॥
हिमवन्तञ्च मेरुञ्च समुद्रञ्च तथोत्तरम् ।
यदा न विन्दे शरणं वालिना समभिद्रुतः ॥ २० ॥
ततो मां बुद्धिसम्पन्नो हनुमान् वाक्यमब्रवीत् ।
इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः ॥ २१ ॥
मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले ।
प्रविशेद्यदि वा वाली मूर्द्धास्य शतधा भवेत् ॥ २२ ॥
तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति ।
तत्र पर्व्वतमासाद्य ऋष्यमूकं नृपात्मज ! ॥ २३ ॥

तस्या दिशः तां दिशं त्यक्त्वा द्रुमान्तरे शैलान्तरे च तद्व्यवहितं वालिनं पश्यन् । अपरां पश्चिमां दिशं समभिद्रुत इति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

गिरिसत्तमम् अभिधावित इति शेषः ॥ १९ ॥

मेरुं महामेरुं न विन्दे न लभे ॥ २० ॥

किमब्रवीत्तदाह,—इदानीमिति । मे मया स्मृतम् । किं स्मृतं तदाह,—यथेति ॥ २१ ॥

तदा पूर्वकाले अस्मिन्नाश्रममण्डले वाली यदा प्रविशेत्तदास्य मूर्द्धा शतधा भवेदिति हरीश्वरो मतङ्गेन शप्तः ॥ २२ ॥

तत्र मतङ्गाश्रमे निरुद्विग्नः निर्भयः आसाद्य स्थितस्य मम समीपमिति शेषः । न विवेशेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

आदर्शतलसङ्काशा ततो वै पृथिवी मया।
अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत् कृता ॥ १३ ॥
पूर्व्वां दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान् द्रुमान्।
पर्व्वतान् सदरीन् रम्यान्, सरांसि विविधानि च ॥ १४ ॥
उदयं तत्र पश्यामि पर्व्वतं धातुमण्डितम्।
क्षीरोदं सागरञ्चैव नित्यमप्सरसालयम् ॥ १५ ॥
परिकाल्यमानस्तु तदा वालिनाभिद्रुतो ह्यहम्।
पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ! ॥ १६ ॥
दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम्।
विन्ध्यपादपसङ्कीर्णां चन्दनद्रुमशोभिताम् ॥ १७ ॥
द्रुमशैलान्तरे पश्यन् भूयो दक्षिणतोऽपराम्।

ततस्तेन वालिना सोऽहमनुबद्धोऽनुद्रुतः प्रधावितः ॥ १२ ॥

ततो वै तदनुधावनहेतोर्मया गोष्पदवत्परिभ्राम्यमाणेयं पृथिवी अलातचक्रप्रतिमा आदर्शतलसङ्काशा च दृष्टा। गोष्पदवदित्यनेन लङ्घनेऽप्रयास उक्तः। अलातचक्रेत्यनेन स्तीयो भ्रमणवेगः। आदर्शतलेत्यनेन भूचक्रवर्त्तिपदार्थस्य स्पष्टमनुभव उक्तः ॥ १३ ॥

उक्तमेव विवृणोति। पूर्वां दिशमिति ॥ १४ ॥

अप्सरसशब्दोऽकारान्तोऽप्यार्षः ॥ १५ ॥

परिकाल्यमानः परिकालयमानः पलायमान इत्यर्थः। अकारलोप आर्षः। पुनरावृत्य उदयगिरिभुवः ॥ १६ ॥

ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् ।
तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातुः शोकविषार्दितः ॥ ६ ॥
अथाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ।
शिला पर्व्वतसङ्काशा बिलद्वारि मया कृता ॥ ७ ॥
अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशिष्यति ।
ततोऽहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते ॥ ८ ॥
राज्यञ्च सुमहत्प्राप्य ताराञ्च रुमया सह ।
मित्रैश्च सहितस्तस्य वसामि विगतज्वरः ॥ ९ ॥
आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ।
ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद्भययन्त्रितः ॥ १० ॥
स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः ।
परिकालयते वाली धावन्तं सचिवैः सह ॥ ११ ॥
ततोऽहं वालिना तेन सोऽनुबद्धः प्रधावितः ।
नदीश्च विविधाः पश्यन् वनानि नगराणि च ॥ १२ ॥

आपुपूरे पूर्णम् ॥ ६ ॥

निहत इति । गतबुद्धिः प्राप्तबुद्धिः जात इति शेषः । ततो मये-त्यादि ॥ ७ ॥

विनशिष्यतीत्यस्येति बुद्ध्येति शेषः । तस्य वालिनः ॥ ८ ॥

ताराञ्च प्राप्येति सम्बन्धः । वसामि अवसम् ॥ ९ ॥ १० ॥

परिकालयते सचिवैः सह धावन्तमनुधावति स्म ॥ ११ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् ।
कथं भवान् विजानीते सर्व्वं वै मण्डलं भुवः ॥ १ ॥
सुग्रीवश्च ततो रामम् उवाच प्रणतात्मवान् ।
श्रूयतां सर्व्वमाख्यास्ये विस्तरेण वचो मम ॥ २ ॥
यदा तु दुन्दुभिर्नाम दानवं महिषाकृतिम् ।
प्रतिकालयते वाली मलयं प्रति पर्व्वतम् ॥ ३ ॥
तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ।
विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४ ॥
ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् ।
न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५ ॥

गतेष्विति ॥ १ ॥

प्रणत आत्मा देहो यस्यास्तीति ॥ २ ॥

दुन्दुभिर्नामेति । अत्र दुन्दुभिशब्देन महिषशब्देन च तत्पुत्रो मायावि नामा दानव उच्यते तद्वृत्तान्तस्यैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । मायावी नाम तेजस्वी दुन्दुभेः पूर्वजः सुत इति प्रागुक्तेस्तस्य तत्पुत्रत्वं पितुर्माहिषाकारत्वात्तत्पुत्रस्य च तदाकारत्वमिति च बोध्यम् ॥ ३ ॥

मलयं मलयगुहाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अर्द्धं योजनसंख्यायाः प्लवेयं नात्र संशयः ।
शतयोजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहम् ॥ १५ ॥
भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च ।
पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ १६ ॥
इत्येकैकस्तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ।
ऊचुश्च वचनं तस्य हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अमेया वेपमानामिति । जनकजाविशेषणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥
अर्द्धं योजनेत्येकस्य वाक्यम् । शतयोजनेत्यन्यस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥
एकैकः एकश इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ ७ ॥
ततः सर्व्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथातथम्।
कपिसेनापतिर्वीरो मुमोद सुखितः सुखम् ॥ ८ ॥
एवं सञ्चोदिताः सर्व्वे राज्ञा वानरयूथपाः।
स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ९ ॥
नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्ज्जन्तश्च प्लवङ्गमाः।
क्ष्वेड़न्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः ॥ १० ॥
एवं सञ्चोदिताः सर्व्वे राज्ञा वानरयूथपाः।
आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ॥ ११ ॥
अहमेको बधिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे।
ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १२ ॥
वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयतामिति।
एकएवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ॥ १३ ॥
विधमिष्याम्यहं वृक्षान् दारयिष्याम्यहं गिरीन्।
धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ॥ १४ ॥

यः सीताभ्यधिगमे तद्वृत्तान्तज्ञानेऽवधिभूतः कृतस्तं मासमित्यन्वयः। गिरिराजो हिमालयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

यथातथं यथायोग्यमित्यर्थः। मुमोद चिक्रीड़ ॥ ८ ॥

अभिप्रेत्य उद्दिश्य। नादादयः शब्दावान्तरभेदाः ॥ ९ ॥ १० ॥

आनयिष्यामहे इत्यादेरूचुरित्यनेनान्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

सर्व्वांश्चाहूय सुग्रीवः प्लवगान् प्लवगर्षभः ।
समस्तांश्चाब्रवीद्राजा रामकार्य्यार्थसिद्धये ॥ १ ॥
एवमेतद्विचेतव्यं भवद्भिर्वानरोत्तमैः ।
तदुग्रशासनं भर्त्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः ॥ २ ॥
शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ।
रामः प्रस्रवणे तस्मिन् न्यवसत्सहलक्ष्मणः ॥ ३ ॥
प्रतीक्षमाणस्तं मासं सीताधिगमने कृतः ।
उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् ॥ ४ ॥
प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा ।
पूर्व्वां दिशं प्रति ययौ विनतो हरियूथपः ॥ ५ ॥
ताराङ्गदादिसहितः प्लवगः पवनात्मजः ।
अगस्त्याचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः ॥ ६ ॥
पश्चिमाञ्च दिशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः ।

सर्वानिति ॥ १ ॥
उक्तिप्रकार एवमिति ॥ २ ॥
प्राप्तनियोगानामुद्योगः । शलभा इवेति ॥ ३ ॥

स तत्प्रकर्षन् हरिणां महद्बलं
बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः।
गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः
शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १६ ॥
अतिबल! बलमाश्रितस्तवाहं
हरिवरविक्रम! विक्रमैरनल्पैः।
पवनसुत! यथाऽधिगम्यते सा
जनकसुता हनुमंस्तथा कुरुष्व ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

स तत् हरिणां दीर्घाभाव आर्षः। महद्बलं प्रकर्षन् ॥ १६ ॥
हरिवरविक्रम श्रेष्ठसिंहविक्रम अतिबल पवनसुत हनूमन्। तवैव बलमाश्रितोऽहमस्मि अतोऽनल्पैर्विक्रमैर्जनकसुता यथाऽधिगम्यते तथा कुरुष्व इत्यब्रवीदिति शेषः। रामसुग्रीवयोः साधारणमिदं वचः ॥ १७ ॥
[कतकेन तु चतुस्त्रिंशत्संख्यश्लोकः सर्गोऽयमुक्तः।]

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्य्यफलोदयः ॥ १० ॥
तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ।
कृतार्थ इव संहृष्टः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ११ ॥
ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः ॥ १२ ॥
अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ ! चिह्नेन जनकात्मजा ।
मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नाऽनुपश्यति ॥ १३ ॥
व्यवसायश्च ते वीर ! सत्वयुक्तस्य विक्रमः ।
सुग्रीवस्य च सन्देशः सिद्धं कथयतीव मे ॥ १४ ॥
स तद्गृह्य हरिश्रेष्ठः कृत्वा मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगर्षभः ॥ १५ ॥

प्रस्थितस्य भर्त्रा प्रस्थापितस्य परिज्ञातस्य परीक्षितस्य परिगृहीतस्य श्रेष्ठतयेति शेषः । कार्य्यस्य फलोदयः सीतादर्शनप्राप्तिरूपः स ध्रुवो निश्चितार्थः ॥ १० ॥

व्यवसायोत्तरं कार्य्यसाधने श्रेष्ठं तं हरिं हनूमन्तं समीक्ष्य प्रहृष्टेन्द्रियमानसो बभूव ॥ ११ ॥

ततो निश्चितकार्य्यसाधकत्वादेव हेतो राजपुत्र्याः अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञासाधनं ददौ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तावत्पर्य्यन्तं मद्गमननिश्चयः कथमत आह,—व्यवसायश्चेति ॥ १४ ॥

तदभिज्ञानपदार्थम् ॥ १५ ॥

पितुस्ते सदृशं वीर! मारुतस्य महौजसः॥ ५॥
तेजसा वापि ते भूतं न समं भुवि विद्यते।
तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवानुचिन्तय॥ ६॥
त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः।
देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित!॥ ७॥
ततः कार्य्यसमासङ्गमवगम्य हनूमति।
विदित्वा हनुमन्तञ्च चिन्तयामास राघवः॥ ८॥
सर्व्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति हरीश्वरः।
निश्चितार्थतरश्चापि हनूमान् कार्य्यसाधने॥ ९॥
तदेव प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्म्मभिः।

लाघवं क्षिप्रकारित्वम्॥ ५॥

भूतं प्राणी तत्तस्माद्यथा सीता लभ्यते तत् अर्थजातं त्वमेवानुचिन्तय॥ ६॥

बलं शारीरं पराक्रम उत्साहः देशकालानुवृत्तिस्तदुचितकर्मानुष्ठानम्। नये नीतिशास्त्रे। पण्डितेति सम्बुद्धिः॥ ७॥

तत एवं सुग्रीववचनात् कार्य्यसमासङ्गं कार्य्यसिद्धिसम्बन्धम् अवगम्य स्वयञ्च तत्सामर्थ्याद्यनुभवेन तस्मिन् कार्य्यसाधकत्वं विदित्वा चात्तदृश्यदेश एव सीतां विदित्वा चिन्तयामास। अस्मिन् स्वकर्त्तव्यसमर्पणं युक्तमिति विचारयामास॥ ८॥

चिन्ताप्रकारमाह,—सर्वथेति। निश्चितार्थः एतदर्थविषयकनिश्चयवान्। स्वतोप्ययमतिशयेन कार्य्यसाधने निश्चितार्थः॥ ९॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

विशेषेण तु सुग्रीवो हनूमत्यर्थमुक्तवान् ।
स हि तस्मिन् हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १ ॥
अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् ।
सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्व्ववनौकसाम् ॥ २ ॥
न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये ।
नाप्सु वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिपुङ्गव ! ॥ ३ ॥
सासुराः सहगन्धर्व्वाः सनागनरदेवताः ।
विदिताः सर्व्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥ ४ ॥
गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवञ्च महाकपे ! ।

हनूमत्यर्थस्य सविशेषमुक्तौ हेतुः सहीति । अर्थसाधने तद्विषये निश्चितार्थः तादृशार्थतद्विषयकनिश्चयवान् ॥ १ ॥

उक्तिप्रकारं दर्शयति । अब्रवीच्चेति । सर्ववनौकसां मध्ये इति शेषः ॥ २ ॥

अन्तरिक्षं पृथिव्यासन्नपक्षिमार्गः । अम्बरं मेघमार्गः । अमरालयः स्वर्गः । गतिसङ्गं गतिप्रतिबन्धम् ॥ ३ ॥

सर्वलोकविशेषणं सासुरा इत्यादि ॥ ४ ॥

चरिष्यथोर्व्वीं प्रतिशान्तशात्रवाः
सह प्रिया भूतधराः प्लवङ्गमाः ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

भूतधराः भूतैः प्राणिभिर्ध्रियन्ते ते भूतधराः प्राणिभिरुपजीव्या इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

अन्येषामपि भूतानां नानुक्रामति वै गतिः ॥ ५७ ॥
स हि सोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ।
तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्त्तितुमर्हथ ॥ ५८ ॥
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ! ।
अभास्करममर्य्यादं न जानीमस्ततःपरम् ॥ ५९ ॥
सर्व्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्त्तितम् ।
यदन्यदपि नोक्तञ्च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६० ॥

ततः कृतं दाशरथेर्महत्प्रियं
महत्प्रियञ्चापि ततो मम प्रियम् ।
कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा !
विदेहजादर्शनजेन कर्म्मणा ॥ ६१ ॥
ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा
मयार्चिताः सर्व्वगुणैर्मनोरमैः ।

नानुक्रामति वै गतिः तस्य कार्य्यब्रह्मलोकत्वेन ब्रह्मर्षिव्यतिरिक्तस्य तत्रागतेर्ब्रह्मर्षिपदेन दहरादिमार्गेण ब्रह्मोपासका ऋषय उच्यन्ते ॥ ५७ ॥

तदाह,—देवानामपि दुर्गम इति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तत्रापि मतिः क्रियतामिति अन्वेषणायेति भावः ॥ ६० ॥

प्रियमित्यस्य स्वस्येत्यादिः । विदेहजादर्शनजेन कर्मणा विदेहजादर्शनमुद्दिश्य जातेन कर्मणा अन्वेषणकर्मणेति यावत् ॥ ६१ ॥

तत्र नामुदितः कश्चिन्नाच कश्चिदसत्प्रियः।
अहन्यहनि वर्द्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः॥ ५३॥
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रमुत्तरः पयसां निधिः।
तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान्॥ ५४॥
स तु देशो विसूर्य्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते।
सूर्य्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता॥ ५५॥
भगवांस्तत्र विश्वात्मा शम्भुरेकादशात्मकः।
ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः॥ ५६॥
न कथञ्चन गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः।

असदविद्यमानं प्रियं यस्य तादृशः॥ ५३॥

अत्र सुमेर्वन्वेषणं नोक्तम्। तत्र रक्षसां वासासम्भवादित्याङ्कः। मध्ये उत्तरसमुद्रमध्ये॥ ५४॥

स तु देशः विसूर्य्योऽपि सूर्य्यसञ्चाररहितोऽपि। तस्य भासा सोमगिरिप्रभया। तपता विवस्वता युक्त देश इव सूर्य्यलक्ष्म्या सूर्य्योपेतदेशश्रिया युक्तः प्रकाशते॥ ५५॥

विश्वमतति व्याप्नोतीति विश्वात्मा व्यापकः तेन विष्णुरूपः विष्णुव्याप्तावित्यनुसारात्। स एव शम्भुः शम्भवत्यस्मात्स एवैकादशात्मकः एकादशानुवाकार्थैकादशरुद्रात्मकः स एव ब्रह्मा वृंहणत्वाज्जगत् स्रष्टृत्वात्। एवं रूपत्रयात्मा भगवान् तत्र सोमगिरौ कार्य्यब्रह्मलोकत्वादसतीत्यर्थः॥ ५६॥

दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्व्वकामान् स्रवन्ति च ।
नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४५ ॥
मुक्तावैदूर्य्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ।
स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ॥ ४६ ॥
सर्व्वर्त्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ।
महार्हमणिचित्राणि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४७ ॥
शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ।
मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः ॥ ४८ ॥
पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ।
स्त्रियश्च गुणसम्पन्ना रूपयौवनलक्षिताः ॥ ४९ ॥
गन्धर्व्वाः किन्नराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा ।
रमन्ते सततं तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभाः ॥ ५० ॥
सर्व्वे सुकृतकर्म्माणः सर्व्वे रतिपरायणाः ।
सर्व्वे कामार्थसहिता वसन्ति सहयोषितः ॥ ५१ ॥
गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वरैः ।
श्रूयते सततं तत्र सर्व्वभूतमनोरमः ॥ ५२ ॥

नगाः वृक्षाः पत्ररथैः पक्षिभिराकुला व्याप्ताः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इत उत्तरं केचित् श्लोका रमन्ते सततं तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभा इत्यन्ताः प्रक्षिप्ताः प्राचीनपुस्तकेष्वनुपलम्भादिति कतकः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ३८ ॥
ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ॥ ३९ ॥
नीलवैदूर्य्यपत्राढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः।
रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्मयैः ॥ ४० ॥
तरुणादित्यसङ्काशा भान्ति तत्र जलाशयाः।
महार्हमणिरत्नैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ॥ ४१ ॥
नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्व्वतो वृतः।
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ॥ ४२ ॥
उद्भूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः।
सर्व्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढ़ा नगोत्तमैः ॥ ४३ ॥
जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः।
नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ॥ ४४ ॥

परं तीरं शैलोदाया इति शेषः। कृतपुण्यानां प्रतिश्रयाः निवासभूताः ॥ ३८ ॥

पद्मिनीभिः सरसीभिः कृतोदकाः कृतोदककार्य्याः ॥ ३९ ॥

इत आरभ्योत्तरकुरुदेशस्य भोगभूमित्वकथनम्। दिव्यनद्योऽपि तत्र सन्तीत्याह,—नीलेत्यादि ॥ ४० ॥

जलाशयास्तडागादयः ॥ ४१ ॥

निस्तुलाभिर्वर्तुलाभिः। निस्तुलं वृत्तमित्यमरः ॥ ४२ ॥

जातरूपैः स्वर्णैरुद्भूतपुलिनायुक्तपुलिनाः। नगोत्तमैः पर्व्वतैः अवगाढ़ा व्याप्ताः ॥ ४३ ॥

तरुणादित्यसङ्काशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः ।
औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः ॥ ३४ ॥
गजः पर्य्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ।
तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् ।
अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादितम् ॥ ३५ ॥
गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाश्यते ।
विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥ ३६ ॥
तन्तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ।
उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥ ३७ ॥
ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान् प्रत्यानयन्ति च ।

विचरितं सेवितम् औपवाह्यः वाहनम् ॥ ३४ ॥

तत्सरोऽतिक्रम्य वर्त्तमानं व्योम कियानवकाशः चन्द्रादिसर्वज्योतिर्गणप्रकाशरहितः ॥ ३५ ॥

नापि सान्धकार इत्याह,—गभस्तिभिरिवेति । चन्द्रादिज्योतींष्यभिभूय अर्कगभस्तिसदृशैः स्वीयैर्गभस्तिभिः प्रकाश्यते । के ते यैः स्वगभस्तिभिः प्रकाश्यते तत्राह,—विश्राम्यद्भिरिति । सुखोपविष्टैः स्वतपःसिद्धैरतएव देवकल्पैः सूर्य्यादिदेवतुल्यैः स्वयंप्रभैश्च सूर्य्यादिवत्सदेशः प्रकाश्यते । यत्तु तत्र चन्द्रादीनां सञ्चाराभाव एवेति तन्न । अग्रे सुप्रसिद्धचन्द्रादिसञ्चारवदुत्तरकुरूणां तदूर्द्धमुपदेशानुपपत्तेः ॥ ३६ ॥

निम्नगा अस्तीति शेषः । अन्तःसुषिरो वेणुः कीचकः ॥ ३७ ॥

दर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २७ ॥
अवृत्तं कामशैलञ्च मानसं विहगालयम् ।
न गतिस्तत्र भूतानां देवानां न च रक्षसाम् ॥ २८ ॥
स च सर्वैर्विचेतव्यः स सानुप्रस्थभूधरः ।
क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः ॥ २९ ॥
मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयं कृतम् ।
मैनाकस्तु विचेतव्यः स सानुप्रस्थकन्दरः ॥ ३० ॥
स्त्रीणामश्वमुखीनान्तु निकेतस्तत्र तत्र तु ।
तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ॥ ३१ ॥
सिद्धा वैखानसा यत्र वालखिल्याश्च तापसाः ।
वन्दितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ॥ ३२ ॥
प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ।
हिमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः ॥ ३३ ॥

तत्र क्रौञ्चगुहायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

कामशैलं कामतप्रस्थानशैलं तद्विशेषणमवृत्तं मानसं तदाख्यं तत्र मानसपर्वते ॥ २८ ॥

स चेति क्रौञ्चपर्वत इत्यर्थः। सानूनि प्रस्थाश्च भूधराः पर्य्यन्तपर्वतास्तैः सहितः। मैनाक इति। मैनाकोऽयं समुद्रमग्नादन्यः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वैखानसं वैखानसानामिदम् ॥ ३३ ॥

तन्तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् ।
कैलासं पाण्डुरं प्राप्य हृष्टा यूयं भविष्यथ ॥ २० ॥
तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
कुवेरभवनं रम्यं निर्मितं विश्वकर्म्मणा ॥ २१ ॥
विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ।
हंसकारण्डवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता ॥ २२ ॥
तत्र वैश्रवणो राजा सर्वलोकनमस्कृतः ।
धनदो रमते श्रीमान् गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २३ ॥
तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २४ ॥
क्रौञ्चन्तु गिरिमासाद्य विलं तस्य सुदुर्गमम् ।
अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत् स्मृतम् ॥ २५ ॥
वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्य्यसमप्रभाः ।
देवैरभ्यर्थिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥ २६ ॥
क्रौञ्चस्य तु गुहा चान्याः सानूनि शिखराणि च ।

कान्तारम् अपर्वतवनत्वादिना रोमहर्षणं भयङ्करत्वात् ॥ २० । २१ ॥
नलिनी सरसी ॥ २२ ॥ २३ ॥
तस्य कैलासस्य पर्वतेषु गण्डपर्वतेषु ॥ २४ ॥
तस्य क्रौञ्चस्य विलं स्कन्दशक्तिकृतं विवरम् ॥ २५ ॥

रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १३ ॥
ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्व्वसेवितम्।
कालं नाम महासानुं पर्व्वतन्तं गमिष्यथ ॥ १४ ॥
महत्सु तस्य शैलेषु पर्व्वतेषु गुहासु च।
विचिन्वत महाभागां रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम्।
ततः सुदर्शनं नाम पर्व्वतं गन्तुमर्हथ ॥ १६ ॥
ततो देवसखा नाम पर्व्वतः पतगालयः।
नानापक्षिसमाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः ॥ १७ ॥
तस्य काञ्चनखण्डेषु निर्दरेषु गुहासु च।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १८ ॥
तमतिक्रम्य चाकाशं सर्व्वतः शतयोजनम्।
अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥ १९ ॥

लोध्रपद्मकखण्डेषु हैमवतेष्विति शेषः ॥ १३ ॥
तं कालाख्यं पर्वतम् ॥ १४ ॥
तस्य शैलेषु गण्डपर्वतेषु पर्वतेषु ततो महत्सु तेषु ॥ १५ ॥
तं कालपर्वतम् ॥ १६ ॥
ततः सुदर्शनात् परतः पतगाः पक्षिणः ॥ १७ ॥ १८ ॥
तं देवसखपर्वतमतिक्रम्य आकाशं शून्यदेशम्। शून्यत्वोपपादक-मपर्वतेत्यादि ॥ १९ ॥

कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना।
तस्य चेत् प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६ ॥
अर्थिनः कार्य्यनिर्वृत्तिमकर्त्तुरपि यश्चरेत्।
तस्य स्यात् सफलं जन्म किं पुनः पूर्व्वकारिणः ॥ ७ ॥
एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा।
तथा भवद्भिः कर्त्तव्यमस्मत् प्रियहितैषिभिः ॥ ८ ॥
अयं हि सर्व्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः।
अस्मासु च गतः प्रीतिं रामः परपुरञ्जयः ॥ ९ ॥
इमानि बहुदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च।
भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसम्पदा ॥ १० ॥
तत्र म्लेच्छान् पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च।
प्रस्थलान् भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥ ११ ॥
काम्बोजयवनांश्चैव शकानां पत्तनानि च।
अन्वीक्ष्य वरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ ॥ १२ ॥
लोध्रपद्मकखण्डेषु देवदारुवनेषु च।

अस्ति क्रियेत ॥ ६ ॥

अर्थिनः स्वस्मात्प्रयोजनार्थिनः कार्य्यनिर्वृत्तिं तत्प्रयोजनानुष्ठानम्। अकर्त्तुः पूर्वमुपकाराकर्त्तुरपि यश्चरेत् कुर्य्यात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

इमानि वक्ष्यमाणानि ॥ १० ॥

प्रस्थला भरताश्च देशविशेषाः। कुरून् दक्षिणकुरून् ॥ ११ ॥ १२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

तत: सन्दिश्य सुग्रीव: श्वशुरं पश्चिमां दिशम् ।
वीरं शतबलं नाम वानरं वानरेश्वर: ॥ १ ॥
उवाच राजा सर्व्वज्ञ: सर्व्ववानरसत्तम: ।
वाक्यमात्महितञ्चैव रामस्य च हितं तदा ॥ २ ॥
वृत: शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् ।
वैवस्वतसुतै: सार्द्धं प्रविष्ट: सर्व्वमन्त्रिभि: ॥ ३ ॥
दिशं ह्युदीचीं विक्रान्त ! हिमशैलावतंसिकाम् ।
सर्व्वत: परिमार्गध्वं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४ ॥
अस्मिन् कार्य्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथे: प्रिये ।
ऋणान् मुक्ता भविष्याम: कृतार्थार्थविदां वर ! ॥ ५ ॥

तत इति ॥ १ ॥

सर्वज्ञः देशवृत्ताभिज्ञः ॥ २ ॥

वैवस्वतसुतैर्यमसुतैः ॥ ३ ॥

विक्रान्तेति शतबलस्य सम्बुद्धिः । सर्वत इति सामान्यतो नियोगः ॥ ४ ॥

विनिर्वृत्ते विशेषेणानुष्ठिते । कृतार्थाः कृतकृत्याः । अर्थविदां लब्धाभीष्टानां सन्धिरार्षः ॥ ५ ॥

ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवङ्गमाः
सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य ।
आमन्त्र्य सर्वं प्लवगाधिपास्ते
जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥ ५७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

कृतस्य प्रतिकर्मणा उपकारप्रत्युपकारेण । अस्य कार्य्यस्येति रावणवधान्तरामकार्य्यस्येत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ५० ॥
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः।
अभास्करममर्य्यादं न जानीमस्ततःपरम् ॥ ५१ ॥
अवगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च।
अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्त्तत ॥ ५२ ॥
ऊर्द्धं मासान्न वस्तव्यं वसन् बध्यो भवेन्मम।
सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ॥ ५३ ॥
श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः।
गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ॥ ५४ ॥
भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्व एवहि।
प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यद्धं पश्चिमां दिशम् ॥ ५५ ॥
कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्म्मणा।
अतोऽन्यदपि यत्कार्य्यं कार्य्यस्यास्य प्रियं भवेत्।
सम्प्रधार्य्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥ ५६ ॥

एतावत् उदयाचलमारभ्य मेरुसावर्णिपर्य्यन्तम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥
निवर्त्तत निवर्त्तद्धम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
दिष्टं सन्दिष्टम् ॥ ५४ ॥
प्रमाणं कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिश्चायकाः। अथापि एनं सुषेणं विशिष्य-प्रमाणं संस्थाप्य ॥ ५५ ॥

शृङ्गे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्य्यसन्निभम् ।
प्रासादगणसम्बाधं विहितं विश्वकर्म्मणा ॥ ४४ ॥
शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः ।
निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥
अन्तरा मेरुमस्तञ्च तालो दशशिरा महान् ।
जातरूपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः ॥ ४६ ॥
तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरःसु च सरित्सु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ४७ ॥
यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भावितः ।
मेरुसावर्णिरित्येष ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ॥ ४८ ॥
प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्य्यसन्निभः ।
प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥ ४९ ॥
एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये ।

ततःपरं दशयोजनसहस्रेऽस्ताचल इत्याह,—योजनामिति । तान्यु क्तसंख्यायोजनानि अतीत्येति शेषः । मुहूर्त्तार्द्धमेकाघटीतया तं शिलोच्चयमस्तमभियाति ॥ ४३ ॥

अथ वरुणपुरवर्णनम् । शृङ्गेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

दशशिराः दशस्कन्धः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

यत्र मेरौ ब्रह्मणासमः महामेरुवर्त्तिप्रजापतिसमः ॥ ४८ ॥

मैथिलीं प्रति प्रवृत्तिं मैथिलीसम्बन्धि प्रवृत्तिं प्रष्टव्य इत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥ ३८ ॥
तेनैवमुक्तः शैलेन्द्रः सर्व्वे एव त्वदाश्रयाः ।
मत्प्रसादाद्भविष्यन्ति दिवारात्रौ च काञ्चनाः ॥ ३९ ॥
त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्व्वदानवाः ।
ते भविष्यन्ति भक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ॥ ४० ॥
विश्वेदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः ।
आगत्य पश्चिमां सन्ध्यां मेरुमुत्तमपर्व्वतम् ॥ ४१ ॥
आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्य्योऽभिपूजितः ।
अदृश्यः सर्व्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४२ ॥
योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः ।
मुहूर्त्तार्द्धेन तं शीघ्रम् अभियाति शिलोच्चयम् ॥ ४३ ॥

तेषां षष्टिसहस्रपर्वतानां मध्ये राजेव मेरुवत् काञ्चनः पर्वतोऽस्ति एनं सावर्णिमेरुरिति वदन्ति ॥ ३८ ॥

कीदृशो वरस्तत्राह,—तेनैवमिति । आदित्येन एवमुक्त इत्येवं शब्दार्थः । सर्वे एवेति ॥ ३९ ॥

ते भक्ता मयीति शेषः काञ्चनप्रभाश्च भविष्यन्ति ॥ ४० ॥

विश्वेदेवादयस्तमुत्तमपर्वतं मेरुं सावर्णिमेरुमागत्य तत्र स्थित्वा पश्चिमां सन्ध्यां प्राप्य आदित्यमुपतिष्ठन्ति इत्यग्रिमेणान्वयः ॥ ४१ ॥

इतः पूर्वभागस्था अनुक्ता अपि दीपा विचेतव्या इत्यर्थतः सिद्धम् ॥ ४२ ॥

तस्मिन् वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥ ३१ ॥
तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३२ ॥
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरदर्शनम्।
पर्व्वतः सर्व्वसौवर्णो धाराप्रस्रवणायुतः ॥ ३३ ॥
तं गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्व्वतः।
अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥ ३४ ॥
यस्मिन् हरिहयः श्रीमान् महेन्द्रः पाकशासनः।
अभिषिक्तः सुरै राजा मेघो नाम स पर्व्वतः ॥ ३५ ॥
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम्।
षष्टिं गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ॥ ३६ ॥
तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्व्वशः।
जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ॥ ३७ ॥
तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तमपर्व्वतः।

तत्र वराहपर्वते। जातरूपं स्वर्णम् ॥ ३१ ३२ ॥

काञ्चनान्तरदर्शनं काञ्चनगर्भा अन्तरा निर्दरा यस्मिन् तस्य दर्शनं भविष्यतीति शेषः ॥ ३३ ॥

तं प्राप्य स्थिता गजादयस्तेन शब्देन स्वध्वनिजप्रतिध्वनितशब्देन दर्पिताः सर्वतोऽभिगर्जन्ति ॥ ३४ ॥

सः सौवर्णं इति उक्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तत्र वैदूर्य्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः।
नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः॥ २५॥
श्रीमान् समुदितस्तत्र योजनानां शतं समम्।
गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवङ्गमाः!॥ २६॥
चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवान् नाम पर्व्वतः।
तत्र चक्रं सहस्रारं निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा॥ २७॥
तत्र पञ्चजनं हत्वा हयग्रीवञ्च दानवम्।
आजहार ततश्चक्रं शङ्खञ्च पुरुषोत्तमः॥ २८॥
तत्र सानुषु रम्येषु विशालासु गुहासु च।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः॥ २९॥
योजनानि चतुःषष्टिर्वराहो नाम पर्व्वतः।
सुवर्णशृङ्गः सुमहानगाधे वरुणालये॥ ३०॥
तत्र प्राग्ज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम्।

वैदूर्य्यवर्णं आभा च यस्य सः। वज्रवत् कठिनसंस्थानेन संस्थितः॥ २५॥

समुदितः प्रतिष्ठितः। समम् आयामतो विस्तारतश्च शतयोजन इत्यर्थः॥ २६॥

चतुर्भागे चतुर्थभागे गत इति शेषः॥ २७॥

तत्र चक्रवत्पर्वते पञ्चजनं तदाख्यम्। हयस्येव ग्रीवा यस्य तञ्च॥ २८॥ २९॥ ३०॥

सर्व्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ।
कोटिं तत्र समुद्रस्य काञ्चनीं शतयोजनाम् ॥ १९ ॥
दुर्दर्शां पारियात्रस्य गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ।
कोट्यस्तत्र चतुर्विंशत् गन्धर्वाणां तपस्विनाम् ॥ २० ॥
वसन्त्यग्निनिकाशानां घोराणां पापकर्म्मणाम् ।
पावकार्च्चिःप्रतीकाशाः समवेताः समन्ततः ॥ २१ ॥
नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः ।
नादेयञ्च फलं तस्मात् देशात् किञ्चित् प्लवङ्गमैः ॥ २२ ॥
दुरासदा हि ते वीराः सत्ववन्तो महाबलाः ।
फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः ॥ २३ ॥
तत्र यत्नश्च कर्त्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ।
न हि तेभ्यो भयं किञ्चित् कपित्वमनुवर्त्तताम् ॥ २४ ॥

कोटिं शृङ्गं समुद्रस्य मध्ये इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

घोराणामतएव पापकर्म्मणां संहर्तॄणाम् । पावकार्च्चिःप्रतीकाशाः कोट्यः समवेता इत्यन्वयः ॥ २१ ॥

नात्यासादयितव्याः न द्रष्टव्या नापराद्धव्या वा नादेयं न ग्राह्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

यत्नः कर्त्तव्यो मार्गणा इति शेषः । ननु पापकारित्वात्तदनासादने कथं तत्र मार्गणासम्भवोऽत आह,—नहि तेभ्य इति । तद्देशे मृग-पक्ष्यादिवत् प्राकृतमृगस्वभावे तिष्ठतामित्यर्थः । अतएव नापराद्धव्या इति पूर्व्वं व्याख्यानम् ॥ २४ ॥

कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च।
तत्र सीताञ्च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च॥ १२॥
वेलातलनिविष्टेषु पर्व्वतेषु वनेषु च।
मुरचीपत्तनञ्चैव रम्यञ्चैव जटापुरम्॥ १३॥
अवन्तीमङ्गलपाञ्च तथा चालचितं वनम्।
राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः॥ १४॥
सिन्धुसागरयोश्चैव सङ्गमे तत्र पर्व्वतः।
महान् सोमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः॥ १५॥
तत्र प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः।
तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीड़ान्यारोपयन्ति ते॥ १६॥
तानि नीड़ानि सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च ये।
दृप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिस्वनाः॥ १७॥
विचरन्ति विशालेऽस्मिन् तोयपूर्णे समन्ततः।
तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम्॥ १८॥

कपयो भवत्सैनिकाः॥ ११॥ १२॥ १३॥
अवन्त्यङ्गलेपे पुर्य्यौ। आलचिताख्यं वनम्॥ १४॥
महाद्रुमः महान्तो द्रुमा यस्मिन् सः॥ १५॥
सिंहास्तदाख्याः पक्षगमाः पक्षिणः स्थिताः ते पक्षिणः तिमिमत्स्यगजान् नीड़ानि स्ववासस्थानान्यारोपयन्ति प्रापयन्ति॥ १६॥ १७॥
तोयपूर्णे प्रस्थे॥ १८॥

सुषेणप्रमुखा यूयं वैदेहीं परिमार्गथ ।
सौराष्ट्रान् सह बाह्लीकान् चन्द्रचित्रांस्तथैव च ॥ ६ ॥
स्फीतान् जनपदान् रम्यान् विपुलानि पुराणि च ।
पुन्नागगहनं कुक्षिं बकुलोद्दालकाकुलम् ॥ ७ ॥
तथा केतकखण्डांश्च मार्गध्वं हरिपुङ्गवाः ।
प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः ॥ ८ ॥
तापसानामरण्यानि कान्तारगिरयश्च ये ।
तत्र स्थलीर्मरुप्राया अत्युच्चशिशिराः शिलाः ॥ ९ ॥
गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम् ।
ततः पश्चिममागम्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ ॥ १० ॥
तिमिनक्राकुलजलं गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ।
ततः केतकखण्डेषु तमालगहनेषु च ॥ ११ ॥

परिमार्गथ मार्गध्वम् । चन्द्रचित्रानिति । शूरान् भीमानिति पाठान्तरम् । देशविशेषा इमे ॥ ६ ॥

विपुलानि विशालानि । कुक्षिर्देशविशेषः ॥ ७ ॥

प्रत्यक्स्रोतोवहाः पश्चिमाभिमुखप्रवाहाः ॥ ८ ॥

कान्तारगिरयः कान्तारयुक्ता गिरयः । स्थली अकृत्रिमा भूः शिशिराः शीतलाः ॥ ९ ॥

तत्रादर्शने ततः किञ्चित्पश्चिमं गत्वा समुद्रं द्रष्टुमर्हथ तत्र समुद्रं द्रक्ष्ययेति निश्चय एव ॥ १० ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ प्रस्थाप्य स हरीन् सुग्रीवो दक्षिणां दिशम् ।
अब्रवीन् मेघसङ्काशं सुषेणं नाम वानरम् ॥ १ ॥
ताराया: पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥ २ ॥
महर्षिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम् ।
वृतं कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥
बुद्धिविक्रमसम्पन्नं वैनतेयसमद्युतिम् ।
मरीचिपुत्रान् मारीचानर्चिर्माल्यान् महाबलान् ॥ ४ ॥
ऋषिपुत्रांश्च तान् सर्व्वान् प्रतीचीमादिशद्दिशम् ।
द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः ॥ ५ ॥

अथेति ॥ १ ॥

श्वशुरत्वात् प्राञ्जलिः प्रणम्याब्रवीत् । एतद्विशेषकथनायैव पुनरब्रवीदित्युक्तिः ॥ २ ॥

महर्षिपुत्रं मारीचं महर्षेर्मरीचेः पुत्रं अर्चिष्मन्तम् अर्चिष्मदाख्यम् । अयं तेषु प्रधानः अर्चिर्माल्याख्या अन्येऽपि मरीचिपुत्राः ॥ ३ ॥

मारीचशब्दस्य उत्पत्त्यन्तरसम्भवान् मरीचिपुत्रानित्युक्तम् ॥ ४ ॥५ ॥

कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ॥ ४८ ॥

अमितबलपराक्रमा भवन्तो
विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ।
मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं
तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

बहुशः कृतापराधोऽपीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

लभध्वं लप्स्यध्वम् । तथा तत्कार्य्यमुद्दिश्याधिगुणमधिकगुणोपेतं पुरुषार्थं पुरुषयत्नमारभध्वम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा प्रष्टव्यन्तु कदाचन ॥ ४१ ॥
रोहिता नाम गन्धर्व्वा घोरं रक्षन्ति तद्वनम्।
तत्र गन्धर्वपतयः पञ्चसूर्य्यसमप्रभाः ॥ ४२ ॥
शैलूषो ग्रामणीः शिक्षः शुको बभ्रुस्तथैव च।
रविसोमाग्निवपुषां निवासः पुण्यकर्म्मणाम् ॥ ४३ ॥
अन्ते पृथिव्या दुर्द्धर्षास्ततः स्वर्गजितः स्थिताः।
ततः परं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः ॥ ४४ ॥
राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसावृता।
एतावदेव युष्माभिर्वीरवानरपुङ्गवाः।
शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४५ ॥
सर्वमेतत् समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते।
गतिं विदित्वा वैदेह्याः सन्निवर्त्तितुमर्हथ ॥ ४६ ॥
यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति।
मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥ ४७ ॥
ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः।

गोशीर्षकादयश्चन्दनभेदाः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तच्चन्दनास्पृष्टत्वे हेतुः रोहिता इति ॥ ४२ ॥

तत ऋषभात्परतः पृथिव्या अन्ते पुण्यकर्मणां निवासः। तत्र स्वर्गजित एव स्थिता भवन्ति। अतोहेतोस्ततः परं पितृलोको न सेव्यः अगम्यः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ।
तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ॥ ३६ ॥
विशालरथ्या दुर्द्धर्षा सर्व्वतः परिरक्षिता ।
रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ॥ ३७ ॥
सर्पराजो महाघोरो यस्यां वसति वासुकिः ।
निर्य्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ॥ ३८ ॥
तत्र चानन्तरोद्देशा ये केचन समावृताः ।
तच्च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितिः ॥ ३९ ॥
सर्व्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्व्वतः ।
गोशीर्षकं पद्मकञ्च हरिश्यामञ्च चन्दनम् ॥ ४० ॥
दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ।

शरणं गृहमगस्त्यस्येति शेषः । तत्र कुञ्जरपर्वत एव । आलयशब्दो नित्यं पुल्लिङ्गः । यद्यपि भोगवती रसातले प्रसिद्धा तथापि रावणस्य जनस्थानवत् सर्पाणामपि भोगवत्याख्यपुरं भूमावप्यस्तीति वासुकेर्भुव उपर्य्यपि योगवैभवात् स्थितिरिति चेत एवावगन्तव्यं यथागस्त्यस्य कुञ्जरपर्वतावच्छिन्ने विश्वकर्मनिर्मितभवने नक्षत्रपदे मलये पञ्चवटीदक्षिणभागे च वासस्तथेति ध्येयम् । निर्य्याय विशेषतो गत्वा ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

समावृताः गुप्तास्ते च मार्गितव्याः ऋषभसंस्थितिः ऋषभाकारसंस्थानवान् ॥ ३९ ॥

भ्राजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २९ ॥
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः ।
न तत् कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ॥ ३० ॥
प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गथ वानराः ।
तमतिक्रम्य दुर्द्धर्षं सूर्य्यवान्नाम पर्व्वतः ॥ ३१ ॥
अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ।
ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्व्वतः ॥ ३२ ॥
सर्व्वकामफलैर्वृक्षैः सर्व्वकालमनोहरैः ।
तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च ॥ ३३ ॥
मधूनि पीत्वा जुष्टानि परं गच्छत वानराः ।
तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः ॥ ३४ ॥
अगस्त्यभवनं यत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा ।
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ ३५ ॥

क्व मार्गणीया तत्राह,—लक्ष्मीवानिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

तस्य काञ्चनं शृङ्गमस्ति यं भगवान् सूर्य्यः सेवते नित्यं सन्निहितो भवति। शृङ्गशब्दोऽर्द्धर्चादिः। अतश्चन्द्रसूर्य्याधिष्ठितत्वात्तं कृतघ्ना न पश्यन्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

चतुर्दशेति। तैरुपलक्षित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तत्र कुञ्जरपर्वते। अगस्त्यभुवनवर्णनं योजनेत्यादि। इदं तृतीयमगस्त्यस्थानम् ॥ ३५ ॥

अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः ।
तत्र सर्व्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४ ॥
स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५ ॥
दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ।
अङ्गारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजनी ॥ २६ ॥
एवं निःसंशयान् कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः ।
मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ॥ २७ ॥
तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान् समुद्रे शतयोजने ।
गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८ ॥
चन्द्रसूर्य्यांशुसङ्काशः सागराम्बुसमाश्रयः ।

शेषः। द्वीप इति। उत्तरभागे दक्षिणे लवणसमुद्र इति तस्य द्वीपत्वम्। सगरखातोऽप्येकदेशेनोदग्भागे च समुद्रसम्बद्धः॥ २३ ॥

दीप्तः स्वर्णभूयिष्ठत्वात्। तत्र द्वीपे। सर्वात्मना सर्वप्रकारेण। विशेषतः एकदेशमप्यनुपेक्ष्य॥ २४ ॥ २५ ॥

समुद्रसम्बद्धत्वात् सागरोऽपि समुद्रत्वेन समुद्रस्य सागरत्वेन व्यवह्रियत इत्यविरोधः। तस्य तु रावणस्य तु। भोजनी भोक्तुं शीला॥ २६ ॥

संशयान् संशयविषयान् देशान्निःसंशयान् सम्यगन्वेषणेन कृत्वा ततो नष्टसंशयाः व्याप्तसत्त्वासत्त्वनिश्चयास्तत्रासत्त्वे सति तं लङ्काद्वीपमाक्रम्य मृगयध्वम्॥ २७ ॥

युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः।
ततः समुद्रमासाद्य सम्प्रधार्य्यार्थनिश्चयम्॥ १९॥
अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः।
चित्रसानुनगः श्रीमान् महेन्द्रः पर्व्वतोत्तमः॥ २०॥
जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम्।
नानाविधैर्नगैः फुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितम्॥ २१॥
देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च शोभितम्।
सिद्धचारणसङ्घैश्च प्रकीर्णं सुमनोरमम्॥ २२॥
तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्व्वसु पर्व्वसु।
द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनविस्तृतः॥ २३॥

अतएव युवती कान्तेव॥ १८॥

युक्तं पुरप्राकारघटितम्। अर्थे समुद्रतरणरूपे निश्चयं शक्ताशक्तनिश्चयं सम्प्रधार्य्य कृत्वा तत्र प्लवनसाधनभूतः पर्वत उपदिश्यते। अगस्त्येनेति सागरेऽन्तरे सागरखातसम्बन्धिन्यन्तरे अवकाशे अगस्त्येन विनिवेशितः प्रतिष्ठापितो महेन्द्रः पर्वतोत्तमोऽस्ति श्रीमान् सुन्दरः॥ १९॥ २०॥

अवगाढः प्रविष्टैकपार्श्वः॥ २१॥ २२॥

तम् उक्तविशेषणं विशिष्टम्। सहस्राक्ष उपैतीत्यनेन महेन्द्राधिष्ठितत्वात् अन्वर्थनामकत्वं महेन्द्रस्य सूचितम्। अपरे पारे अपारे परतीरे। अपरशब्दो विशेषवाची परतीरविशेषे। प्रतिष्ठित इति

अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्व्वतो धातुमण्डितः ।
विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ॥ १३ ॥
सुचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः ।
ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलाशयाम् ॥ १४ ॥
तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहृतामप्सरोगणैः ।
तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसः ॥ १५ ॥
द्रक्ष्यथादित्यसङ्काशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ॥ १६ ॥
ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् ।
सा चन्दनवनैश्चित्रैः प्रच्छन्नद्वीपवारिणी ॥ १७ ॥
कान्तेव युवती कान्तं समुद्रमवगाहते ।
ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ १८ ॥

नदीं गोदावरीं दण्डकारण्यवर्त्तिगोदावरीप्रदेशम् ॥ १२ ॥

अयोमुख इति मलयस्य नामान्तरं सुचन्दनवनत्वलिङ्गात् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तस्यायोमुखपर्य्यायस्य ॥ १५ ॥

अगस्त्यमिति । यद्यपि पञ्चवटीतउदग्भागेऽगस्त्याश्रमः पूर्वमुक्तस्तथाप्यत्रापि बोध्यः वाल्मीकेरनेकदेशेष्वाश्रमवत् । समाननामान्य एवायमित्यन्ये ॥ १६ ॥

ग्राहजुष्टामित्यादि ताम्रपर्णीविशेषणम् । चन्दनैः प्रच्छन्नानि द्वीपानि वारि च यस्याः सा प्रच्छन्नद्वीपवारिणी प्रच्छन्नशरीरेति यावत् ॥ १७ ॥

ये केचन समुद्देशा तस्यां दिशि सुदुर्गमाः।
कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां समुदाहरत्॥ ७॥
सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम्।
नर्म्मदाञ्च नदीं रम्यां महोरगनिषेविताम्॥ ८॥
ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम्।
मेखलानुत्कलांश्चैव दशाणनगराण्यपि॥ ९॥
आब्रवन्तीमवन्तीञ्च सर्वमेवानुपश्यत।
विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान् माहिषकानपि॥ १०॥
तथा मत्स्यकलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः।
अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम्॥ ११॥
नदीं गोदावरीञ्चैव सर्वमेवानुपश्यत।
तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान् पाण्ड्यांश्च केरलान्॥ १२॥

अग्रेसरं मुख्यम्। असंग्रहमिति पाठेऽसङ्कोचप्रभुमित्यर्थः। दक्षिणां दिशमादिशत् अन्वेष्टव्यत्वेनेति शेषः॥ ६॥

तस्यां दिशि ये सुदुर्गमास्तान् समुदाहरन्नुवाच॥ ७॥

अत्राप्यार्य्यावर्त्तापेक्षया दक्षिणत्वं तदाह,—सहस्रशिरसं सहस्रशिखरम्॥ ८॥

गोदावरीं विन्ध्यपूर्वप्रदेशवर्त्तिगोदावरीं नदीम्। मेखलादयो देशभेदाः॥ ९॥

ऋष्टिकानिति पाठः॥ १०॥

मत्स्यास्च कलिङ्गाश्च तान्॥ ११॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम् ।
दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १ ॥
नीलमग्निसुतञ्चैव हनूमन्तञ्च वानरम् ।
पितामहसुतञ्चैव जाम्बवन्तं महौजसम् ॥ २ ॥
सुहोत्रञ्च शरारिञ्च शरगुल्मं तथैव च ।
गजं गवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभं तथा ॥ ३ ॥
मैन्दञ्च द्विविदञ्चैव सुषेणं गन्धमादनम् ।
उल्कामुखमनङ्गञ्च हुताशनसुतावुभौ ॥ ४ ॥
अङ्गदप्रमुखान् वीरान् वीरः कपिगणेश्वरः ।
वेगविक्रमसम्पन्नान् सन्दिदेश विशेषवित् ॥ ५ ॥
तेषामग्रेसरञ्चैव वृहद्बलमथाङ्गदम् ।
विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशम् ॥ ६ ॥

तत इति । अभिलक्षितान् कार्य्यसमर्थत्वेन निर्णीतान् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
अयं सुषेणस्तारापितुरन्यः । हुताशनसुतानिति । अग्नित्वव्याप्यं हुताशनत्वमित्यग्निहुताशनयोर्भेदः ॥ ४ ॥
विशेषवित् अन्वेष्टव्यदेशविशेषवित् ॥ ५ ॥

अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां
ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ॥ ७१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

सिद्धार्थाः कृतान्वेषणकृत्याः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः॥ ६५॥
ततः परमगम्या स्याद्दिक् पूर्व्वा त्रिदशावृता।
रहिता चन्द्रसूर्य्याभ्यामदृश्या तमसावृता॥ ६६॥
शैलेषु तेषु सर्व्वेषु कन्दरेषु नदीषु च।
ये च नोक्ता मयोद्देशा विचेया तेषु जानकी॥ ६७॥
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः।
अभास्करममर्य्यादं न जानीमस्ततःपरम्॥ ६८॥
अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च।
मासे पूर्णे निवर्त्तध्वम् उदयं प्राप्य पर्व्वतम्॥ ६९॥
ऊर्द्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन् बध्यो भवेन्मम।
सिद्धार्थाः सन्निवर्त्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम्॥ ७०॥
　　महेन्द्रकान्तां वनखण्डमण्डितां
　　दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः।

गिरिरूपं कृतमत एषा पूर्वा दिगुच्यते। अन्ये तु एतद्‌द्वारमेतद्दिग्वर्त्ति महत् भूविवरं सृष्टं ब्रह्मणा तस्मादेषा पूर्व्वा दिगुच्यते॥ ६४॥

तस्य शैलस्य उदयशैलस्य॥ ६५॥

ततःपरं उदयाद्रेः पुरस्तात् त्रिदशावृता तद्दिगधिष्ठात्रिन्द्रादित्रिदशाधिष्ठिता। उदयाचलात् परमगम्यत्वे हेतुमाह,—रहितेति॥६६॥

उक्तार्थोपसंहारः शैलेष्वित्यादि॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥

प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्य्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ६० ॥
अयं सुदर्शनो दीपः पुरो यस्य प्रकाशते।
तस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्व्वप्राणभृतामपि ॥ ६१ ॥
शैलस्य तस्य पृष्ठेषु कन्दरेषु वनेषु च।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६२ ॥
काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्य्यस्य च महात्मनः।
आविष्टा तेजसा सन्ध्या पूर्व्वा रक्ता प्रकाशते ॥ ६३ ॥
पूर्व्वमेतत् कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च।
सूर्य्यस्योदयनञ्चैव पूर्व्वा ह्येषा दिगुच्यते ॥ ६४ ॥

भवति। सौमनसे शिखरे इत्यर्थः। इदं सत्ययुगाभिप्रायम्। त्रेतायां क्षीरसागरमध्यगस्य द्वापरे सुरोदमध्यगस्य कलौ लङ्कामध्यगस्य जम्बूद्वीपस्यमनुष्यदृश्यताया अन्यत्रोक्तत्वात् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यस्य पुरः पुरस्तात् समीपे एव। अयं प्रागुक्तसुदर्शनसरस्विङ्को द्वीपः प्रकाशते तस्मिन् सौमनसशिखरे भगवत्युदिते सर्वप्राणभृतां प्राणिनां तेजःसम्बन्धो भवति चक्षुश्च प्रकाशते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

काञ्चनशैलस्य सूर्य्यस्य तेजसाविष्टा समाक्रान्ता पूर्वा सन्ध्या उदयावच्छिन्ना पूर्वादिक् रक्ता सती प्रकाशते ॥ ६३ ॥

तदेवाह,—पूर्वमिति। चोहेतौ यतो भुवनस्य प्रकाशनहेतोः सूर्य्यस्योदयनमवेच्य पूर्वं प्रथमं पृथिव्या तद्द्वारम् ऊर्द्धस्थानां पृथिवीप्रवेशस्य द्वारं पृथ्वीस्थानां भुवनस्य ब्रह्मभुवनस्य प्रवेशद्वारमेतदुदय-

ततःपरं हेममयः श्रीमानुदयपर्व्वतः ॥ ५४ ॥
तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ।
जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका ॥ ५५ ॥
सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ।
जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्य्यसन्निभैः ॥ ५६ ॥
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ।
शृङ्गं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥ ५७ ॥
तत्र पूर्व्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ।
द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५८ ॥
उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः ।
दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५९ ॥
तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः ।

अयमेव तावः पूर्वस्यां दिशि पूर्वदिग्व्यवस्थाया निर्म्माणं कृतम् अभिद्याशक्नुवत् प्रमाणनिर्म्माणं कृतमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

कोटिः शिखरं सवेदिका साधारपर्व्वता ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

तत्र शतयोजनदीर्घे उदयगिरिशिखरे ॥ ५७ ॥

तत्र सौमनसे शृङ्गे त्रिविक्रमे त्रिभिः पदैस्त्रिलोक्या आक्रमण-प्रस्तावे प्रथमं पदं तत्र कृत्वा द्वितीयं पदं मेरोः शिखरे चकार ॥ ५८ ॥

अस्तानन्तरमुत्तरेण जम्बूद्वीपं परिक्रम्य तन्महोच्छ्रयं शिखरं सौमनसाख्यं प्राप्य स्थितो दिवाकरः जम्बूद्वीपवर्त्तिनां भूयिष्ठं दृश्यो

अस्याद्भुतं महावेगमोदनं सचराचरम्।
तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम्।
श्रूयते चासमर्थानां दृष्ट्वा भूद्वड़वामुखम्॥ ४९॥
स्वादूदस्योत्तरे तीरे योजनानि त्रयोदश।
जातरूपशिलो नाम सुमहान् कनकप्रभः॥ ५०॥
तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम्।
पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः॥ ५१॥
आसीनं पर्व्वतस्याग्रे सर्व्वदेवनमस्कृतम्।
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम्॥ ५२॥
त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः।
स्थापितः पर्व्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः॥ ५३॥
पूर्व्वस्यां दिशि निर्म्माणं कृतं तत्त्रिदशेश्वरैः।

अस्याद्भुतं महावेगं सचराचरं सर्व्वं जगद्युगान्ते ओदनं वदन्ति। अनेन तस्य ब्रह्मरूपता सूचिता। तद्वड़वामुखं दृष्ट्वा तत्र पतनभीत्या विक्रोशताम् असमर्थानां चात्समर्थानामपि सागरौकसां भूतानां यो नादोभूत् स श्रूयते। स्वादूदस्य शुद्धोदकस्य समुद्रस्य उत्तरे तीरे इति पाश्चः पाठः॥ ४९॥ ५०॥

चन्द्रप्रतीकाशं श्वेतवर्णम्॥ ५१॥ ५२॥

त्रिशिराः शिरःप्रदेशवर्त्तित्रिस्कन्धवान्। सवेदिकः आधारवेदिबन्धसहितः॥ ५३॥

गत्वा द्रक्ष्यथ दुर्द्धर्षा ! मुक्ताहारमिवोर्म्मिभिः ।
तस्य मध्ये महान् श्वेतो ऋषभो नाम पर्व्वतः ॥ ४४ ॥
दिव्यगन्धैः कुसुमितैराचितैश्च नगैर्वृतः ।
सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ॥ ४५ ॥
नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ।
विबुधाश्चारणा यक्षाः किन्नराश्चाप्सरोगणाः ॥ ४६ ॥
हृष्टा समधिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसवः ।
क्षीरोदं समतिक्रम्य तदा द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४७ ॥
जलोदं सागरं शीघ्रं सर्व्वभूतभयावहम् ।
तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ॥ ४८ ॥

हारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्तीति श्रुतौ अरुणद्वीपे तत्प्रक्षेपोक्तेरत्रारुणद्वीपप्रसङ्गाभावात्प्राचीनपुस्तकेष्वदर्शनाच्चेत्याहुः । ततः पाण्डुरेति । अत्र सुराक्षीरोदयोर्मध्ये सर्पिर्दधिसमुद्रयोर्विवेचनानुक्तिस्तत्र विचेतव्यदुर्गस्थलाभावादिति कतकः । अनुक्तमपि तदुभयविवेचनमर्थतोऽवगन्तव्यमिति तीर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मुक्ताहारमिव ऊर्मिभिस्तद्वन्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

सरश्च नाम्ना सुदर्शनमित्यन्वयः ॥ ४५ ॥

नामशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः ॥ ४६ ॥

नलिनीयुक्तं सुदर्शनं सर इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

जलोदं शुद्धजलरूपोदकम् । तत्र जलसमुद्रे तत्कोपजम् और्वब्रह्मर्षिकोपजम् । हयमुखं वड़वामुखं तेजोब्रह्मणा कृतमस्ति ॥ ४८ ॥

ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम्।
गत्वा प्रेक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३९ ॥
गृहञ्च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम्।
तत्र कैलाससङ्काशं विहितं विश्वकर्म्मणा ॥ ४० ॥
तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः।
शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ॥ ४१ ॥
ते पतन्ति जले नित्यं सूर्य्यस्योदयनं प्रति।
अभितप्ता स्म सूर्य्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः।
ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥ ४३ ॥

तत इक्षुसागरात् परतः रक्तजलं रक्तवर्णजलम्। अतएव लोहिताख्यं कूटशाल्मलीं शाल्मलीद्वीपत्वप्रयोजकवृक्षं जम्बूद्वीपे जम्बुवत् ॥ ३९ ॥

तत्र कूटशाल्मलीसमीपे ॥ ४० ॥

शैलशृङ्गेषु सुरासमुद्रान्तर्वर्त्तिशैलशृङ्गेषु लम्बन्ते अधोमुखा इति शेषः ॥ ४१ ॥

सूर्य्यस्योदयनम्प्रति। सूर्य्योदयं प्राप्याऊर्द्धमुखाः सूर्य्येण युध्यमानाः सूर्य्येणाभितप्ताः तन्मण्डलब्रह्मतेजोभितप्ताः ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि त्रैवर्णिकप्रवर्त्तितैः ब्रह्मविद्यातेजोभिर्निहताः सन्तः सुरोदजले पतन्ति। ततः पुनरुज्जीविताः लम्बन्ते स्म शैलशृङ्गेष्विति शेषः। अत्र कतकवृत्तः शैलशृङ्गेषु लम्बन्त इत्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम्। तानि रक्षांसि मन्दे

गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३३ ॥
तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ।
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३४ ॥
पर्व्वतप्रभवा नद्यः सुभीमबहुनिष्कुटाः ।
मार्गितव्या दरीमन्तः पर्व्वताश्च वनानि च ॥ ३५ ॥
ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान् द्रष्टुमर्हथ ।
ऊर्म्मिमन्तं महारौद्रं क्रोशन्तमनिलोद्धतम् ॥ ३६ ॥
तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णन्ति नित्यशः ।
ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ॥ ३७ ॥
तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम् ।
अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥ ३८ ॥

ततः समुद्रस्य पारं गत्वा रक्तवर्णजलम् अतएव शोणाख्यं नदं प्राप्य ॥ ३३ ॥

तस्य तीर्थेष्ववतारभेदेषु ॥ ३४ ॥

बहुनिष्कुटाः बहूपवनप्रदेशाः दरीमन्तः दरीयुक्ताः ॥ ३५ ॥

समुद्रद्वीपानुक्तदेशात् परिवर्त्तीक्षुसमुद्रद्वीपान् ऊर्म्मिमन्तमतएव क्रोशन्तं महाघोषम् ॥ ३६ ॥

तत्र इक्षुसमुद्रे । समनुज्ञाताः समनुज्ञातच्छायाद्वारकग्रहणसामर्थ्या-दिमन्तः छायागृहीतप्राणिभक्षणानुमतिकाश्च ॥ ३७ ॥

इक्षुरसस्यापि श्यामत्वात्तदुदधेः कालमेघप्रतिमत्वम् । तीर्थेन उपायेनाभिगम्य प्राप्य ॥ ३८ ॥

आममीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः।
अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति स्मृताः॥ २८॥
एतेषामाश्रयाः सर्व्वे विचेयाः काननौकसः।
गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च॥ २९॥
यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्।
सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्णकरमण्डितम्॥ ३०॥
यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्व्वतः।
दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः॥ ३१॥
एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च।
मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम्॥ ३२॥
ततो रक्तजलं प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रवाहिनम्।

आममीनाशनाः अपक्वमत्स्यभुजः नरव्याघ्राः अधःप्रदेशे नराकारा एव सन्त उपरिभागे व्याघ्राकारा अतएव घोराः॥ २८॥

काननौकस इति सम्बोधनम्। गिरिभिर्ये च गम्यन्ते गिरीनाक्रम्य ये देशा द्वीपाश्च गम्यन्ते ये च प्लवनेन कूर्दनेन गम्यन्ते ये च प्लवेनोडुपेन गम्यन्ते ते च विचेया इत्यन्वयः॥ २९॥

ततःपरं यत्नवन्तो भूत्वा सप्तराज्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं रूप्यकद्वीपं विचेतव्यमिति शेषः। सुवर्णाकरमण्डितमिति सुवर्णं कुर्व्वन्ति ये तैः शोभितम्॥ ३०॥

ततःपरं यवाख्यद्वीपमतिक्रम्य शिशिरनामा पर्व्वतोऽस्ति॥ ३१॥

एतेषां उक्तद्वीपानाम्॥ ३२॥

भूमिञ्च कोशकाराणां भूमिञ्च रजताकराम् ॥ २३ ॥
सर्व्वञ्च तद्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः ।
रामस्य दयितां भार्य्यां सीतां दशरथस्नुषाम् ॥ २४ ॥
समुद्रमवगाढ़ांश्च पर्व्वतान् पत्तनानि च ।
मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदालयाः ॥ २५ ॥
कर्णप्रावरणांश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः ।
घोरलोलमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः ॥ २६ ॥
अक्षया बलवन्तश्च तथैव पुरुषादकाः ।
किरातास्तीक्ष्णचूड़ाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ॥ २७ ॥

कोशकाराणां भूमिम् । कौशेयकतन्तूत्पादकजन्तूत्पत्तिस्थानभूतां भूमिम् । रजताकरां रजतखनिम् ॥ २३ ॥

एतानि प्राप्य एतत्पूर्व्वोक्तं सर्व्वं सर्व्वावयवं विचेतव्यम् । तत्र किं विचेतव्यं तत्राह,—रामस्य दयितामिति ॥ २४ ॥

समुद्रमवगाढ़ान् समुद्रान्तर्गताम् । पत्तनानि समुद्रद्वीपवर्त्तीनि । आलया ग्रामाः ॥ २५ ॥

कर्णप्रावरणाः प्रावरणं वस्त्रं तद्वद्विशालश्रवणपुटाः । ओष्ठकर्णकाः ओष्ठपर्य्यन्तकर्णाः । लोहमुखाः लोहवत्कठिनतुण्डमुखाः एकपादकाः एकपादकाः सन्तो जवनाः वेगगतयः ॥ २६ ॥

अक्षयाः अक्षयसन्तानाः एते उक्ता पुरुषाः तथैव पुरुषादका रक्षभेदाः । तीक्ष्णसूच्यग्रसदृशतैक्ष्ण्यवती चूड़ा केशपाशो येषाम् ॥ २७ ॥

वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥
अधिगच्छ दिशं पूर्व्वां सशैलवनकाननाम्।
तत्र सीताञ्च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ १९ ॥
मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च।
नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ॥ २० ॥
कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनञ्च महागिरिम्।
सरस्वतीञ्च सिन्धुञ्च शोणं मणिनिभोदकम् ॥ २१ ॥
महीं कालमहीञ्चापि शैलकाननशोभिताम्।
ब्रह्ममालान् विदेहांश्च मालवान् काशिकोसलान् ॥ २२ ॥
मागधांश्च महाग्रामान् पुण्ड्रांस्त्वङ्गांस्तथैव च।

नयो नीतिः विज्ञः तज्ज्ञस्त्वमिति शेषः ॥ १८ ॥

निलयं रावणस्य निलयस्थानम्। यद्वा चतुर्दिक्षु रावणवासस्थानमनेन सूचितम् ॥ १९ ॥

मार्गध्वमिति सामान्यतो नियोगः। विशेषेणाह,—नदीमित्यादि द्वितीयान्तानां प्राप्येति शेषः ॥ २० ॥

कालिन्दीं यमुनां यामुनोगिरिः यमुनोत्पत्तिस्थानभूतः कलिन्दगिरिः ॥ २१ ॥

महीकालमह्यौ नद्यौ। अथ प्राच्यदेशानाह,—ब्रह्ममालानिति। हिमवद्विन्ध्यमध्यवर्त्ति आर्य्यावर्त्तापेक्षया प्राच्यादिविभागोऽत्र विवक्षित इत्याहुः ॥ २२ ॥

अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च।
प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन् काले सह त्वया॥ १२॥
नाहमस्मिन् प्रभुः कार्य्ये वानरेन्द्र! न लक्ष्मणः।
त्वमस्य हेतुः कार्य्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर!॥ १३॥
त्वमेवाज्ञापय विभो! मम कार्य्यविनिश्चयम्।
त्वं हि जानासि मे कार्य्यं मम वीर! न संशयः॥ १४॥
सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित्।
भवानस्मद्धिते युक्तः सुहृदाप्तोऽर्थवित्तमः॥ १५॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम्।
अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः॥ १६॥
शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरम्।
सोमसूर्य्यनिभैः सार्द्धं वानरैर्वानरोत्तम!॥ १७॥
देशकालनयैर्युक्तो विज्ञः कार्य्यविनिश्चये।

तस्मिन् काले वृत्तान्तावगत्यनन्तरकाले॥ १२॥

अस्मिन् कार्य्ये वानरप्रेषणरूपे अस्य कार्य्यस्येति सिद्धेरिति शेषः॥ १३॥

मम कार्य्यविनिश्चयं ज्ञात्वेति शेषः। हे वीर! त्वं मम सुहृदित्यन्वयः॥ १४॥

द्वितीयः सुहृल्लक्षणापेक्षया॥ १५॥ १६॥

सोमसूर्य्यनिभैस्तत्सदृशकान्तिभिः॥ १७॥

निदेशवर्त्तिन: सर्व्वे सर्व्वे गुरुहिते स्थिता: ।
अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यन्त्यरिन्दम ! ॥ ६ ॥
त इमे बहुसाहस्रै: रनेकैर्बहुविक्रमै: ।
आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभा: ॥ ७ ॥
यन्मन्यसे नरव्याघ्र ! प्राप्तकालं तदुच्यताम् ।
त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥
काममेवमिदं कार्य्यं विदितं मम तत्त्वत: ।
तथापि तु यथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ९ ॥
तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मज: ।
बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
ज्ञायतां सौम्य ! वैदेही यदि जीवति वा न वा ।
स च देशो महाप्राज्ञ ! यस्मिन् वसति रावण: ॥ ११ ॥

अम्बुचराः समुद्रमध्यद्वीपचराः कोट्योघा इति असंख्यत्वोपलक्षणम् ॥ ५ ॥

गुरुहिते स्वामिहिते तत्राभिप्रेतमनुष्ठातुं शक्ष्यन्ति समर्था इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अनेकैः सहेति शेषः ॥ ७ ॥

प्राप्तकालं कालोचितं तदुच्यतां मन्नियोगः कार्य्य इत्यर्थः । नन्विदं तत्सैन्यं न मन्नियोज्यतामर्हति तत्राह,—त्वत्सैन्यमिति ॥ ८ ॥

इदं कार्य्यं सीतान्वेषणरूपम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ।
उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्द्दनम् ॥ १ ॥
आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामचारिणः ।
वानरेन्द्रा महेन्द्राभा ये मद्विषयवासिनः ॥ २ ॥
त इमे बहुविक्रान्तैर्बलिभिर्भीमविक्रमैः ।
आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ३ ॥
ख्यातकर्म्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लमाः ।
पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥ ४ ॥
पृथिव्यम्बुचरा राम ! नानानगनिवासिनः ।
कोट्योघाश्च इमे प्राप्ता वानरास्तव किंकराः ॥ ५ ॥

अथेति ॥ १ ॥

विनिविष्टाश्चेति स्व स्व सेनानिवेश इति शेषः। निवेशिता इत्यर्थः। मद्विषयवासिनः मम विषये वानरराज्ये वासिनः ॥ २ ॥

बहुविक्रान्तैर्बहुषु स्थलेषु कृतपराक्रमैः अतएव भीमविक्रमैः स्वयूथैः सहेति शेषः ॥ ३ ॥

ख्यातं कर्मणि युद्धे अपदानं शौर्य्यं येषाम् ॥ ४ ॥

यथासुखं पर्व्वतनिर्झरेषु
वनेषु सर्व्वेषु च वानरेन्द्राः ।
निवेशयित्वा विधिवद् बलानि
बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

भो वानरेन्द्राः पर्वतादिषु यथासुखं स्वानि बलानि निवेशयित्वा तेषु यो बलज्ञः बलतत्त्वज्ञः प्रतिपत्तुं क आगतः को नागत इति ज्ञातुमीशे ईशो भवेत् । लिङर्थे लट् ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धा-
काण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ।
आवृत्य पृथिवीं सर्व्वां पर्व्वतांश्च वनानि च ॥ ३८ ॥
यूथपाः समनुप्राप्ता येषां संख्या न विद्यते ।
आगताश्च निविष्टाश्च पृथिव्यां सर्व्ववानराः ॥ ३९ ॥
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ।
अभ्यवर्त्तन्त सुग्रीवं सूर्य्यमभ्रगणा इव ॥ ४० ॥
कुर्व्वाणा बहुशब्दांश्च प्रहृष्टा बाहुशालिनः ।
शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ॥ ४१ ॥
अपरे वानरश्रेष्ठाः सङ्गम्य च यथोचितम् ।
सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ४२ ॥
सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्व्वांस्तांस्त्वरितांस्तदा ।
निवेदयित्वा धर्म्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४३ ॥

ताराद्युतिर्नक्षत्रप्रभः । अयं समापितुरन्यस्तारः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

शिरोभिर्न्यवेदयन् बहुसम्मर्दात् । दूरे स्थित्वा नमस्कारेणैवात्मानं न्यवेदयन्नित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरे सङ्गम्य समीपदेशं प्राप्य यथोचितं निवेद्य जग्मुः । अपरे हनूमदङ्गदादयः समागम्य निकटमागत्य स्थिताः ॥ ४२ ॥

धर्मज्ञो राजधर्मज्ञः रामाभिमुखं प्राञ्जलिः स्थितो भूत्वा सर्वान् यूथपतीन् निवेदयित्वा यूथपानब्रवीत् ॥ ४३ ॥

पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः।
ततः पद्मसहस्रेण वृतः शङ्कुशतेन च॥ २९॥
युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितुस्तुल्यपराक्रमः।
ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिभिर्भीमविक्रमैः॥ ३०॥
पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः पर्य्यदृश्यत।
इन्द्रजानुः कपिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत॥ ३१॥
एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः।
ततो रम्भस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः॥ ३२॥
अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च।
ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः॥ ३३॥
प्रत्यदृश्यत कोटीभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली।
कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः॥ ३४॥
वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान् प्रत्यदृश्यत।
नलश्चापि महावीर्य्यः संवृतो द्रुमवासिभिः॥ ३५॥
कोटीशतेन सम्प्राप्तः सहस्रेण शतेन च।
ततो दरीमुखः श्रीमान् कोटिभिर्दशभिर्वृतः॥ ३६॥
सम्प्राप्तोऽभिनदंस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः।
शरभः कुमुदो वह्निर्वानरो रम्भ एव च॥ ३७॥

गोलाङ्गूलो वानराद्वान्तरजातिः॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥

गोलाङ्गूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः ।
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत ॥ १९ ॥
ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ।
वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्त्तत ॥ २० ॥
महाबलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः ।
आजगाम महावीर्य्यैस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ॥ २१ ॥
नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामैष यूथपः ।
अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ २२ ॥
ततः काञ्चनशैलाभो गवयो नाम यूथपः ।
आजगाम महावीर्य्यः कोटिभिः पञ्चभिर्वृतः ॥ २३ ॥
दरीमुखश्च बलवान् यूथपोऽभ्याययौ तदा ।
वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समवस्थितः ॥ २४ ॥
मन्दश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ ।
कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् ॥ २५ ॥
गजश्च बलवान् वीरस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ।
ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवान्नाम नामतः ॥ २६ ॥
कोटिभिर्दशभिर्व्याप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः ।
रुमणो नाम तेजस्वी विक्रान्तैर्वानरैर्वृतः ॥ २७ ॥
आगतो बलवांस्तूर्णं कोटीशतसमावृतः ।
ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ॥ २८ ॥

कोटीशतपरीवारैर्वानरैर्हरियूथपैः ॥ ११ ॥
नादेयैः पार्व्वतेयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः।
हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनवासिभिः ॥ १२ ॥
तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः।
पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्हेमकृतालयैः ॥ १३ ॥
कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान् परिवृतस्तदा।
वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत ॥ १४ ॥
ततः काञ्चनशैलाभस्ताराया वीर्य्यवान् पिता।
अनेकैर्बहुसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत ॥ १५ ॥
तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः।
पिता रुमायाः सम्प्राप्तः सुग्रीवश्वशुरो विभुः ॥ १६ ॥
पद्मकेसरसङ्काशस्तरुणार्कनिभाननः।
बुद्धिमान् वानरश्रेष्ठः सर्व्ववानरसत्तमः ॥ १७ ॥
अनेकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः।
पिता हनुमतः श्रीमान् केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १८ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति। निमेषेति ॥ ११ ॥
वनवासिभिः उक्ततालादिवनवासिभिः ॥ १२ ॥
हेमो हेमाचलः ॥ १३ ॥ १४ ॥
तारापिता सुषेणः ॥ १५ ॥
रुमापिता तारः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
जहारात्मविनाशाय मैथिलीं राक्षसाधमः ।
वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्रादो यथा शचीम् ॥ ६ ॥
न चिरात्तं बधिष्यामि रावणं निशितैः शरैः ।
पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवारिहा ॥ ७ ॥
एतस्मिन्नन्तरे चैव रजः समभिवर्त्तत ।
उष्णतीव्रां सहस्रांशोश्छादयद्गगने प्रभाम् ॥ ८ ॥
दिशः पर्य्याकुलाश्चासन् तमसा तेन दूषिताः ।
चचाल च मही सर्व्वा सशैलवनकानना ॥ ९ ॥
ततो नरेन्द्रसङ्काशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः ।
कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवङ्गमैः ॥ १० ॥
निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः ।

संख्ये युद्धे ॥ ५ ॥

यथा पौलोमी पितरं वञ्चयित्वा कृतानुमतिकं कृत्वा शचीं योऽनुह्रादो जहारात्मविनाशाय इन्द्रस्तत्पितरम् अनुमन्तारं हर्त्तारञ्चानुह्रादं हत्वा शचीं प्रत्यानीतवानिति पुराणगाथा । एवं य आत्मविनाशाय मैथिलीं जहार मारीचेन मां वञ्चयित्वा तं न चिराच्छीघ्रम् अरिहा इन्द्र इव बधिष्यामि । पौलोम्याः पितरमित्यनेन रावणकृतो जानक्यतिक्रमाभावः सूचितः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अभिवर्त्तत अभ्यवर्त्तत ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्म्मभृतां वरः ।
बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥
यदिन्द्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भविष्यति ।
आदित्योऽसौ सहस्रांशुः कुर्य्याद्वितिमिरं नभः ॥ २ ॥
चन्द्रमा रजनीं कुर्य्यात्प्रभया सौम्य ! निर्म्मलाम् ।
त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रीतिं कुर्य्यात् परन्तप ! ॥ ३ ॥
एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत् सौम्य ! शोभनम् ।
जानाम्यहं त्वां सुग्रीव ! सततं प्रियवादिनम् ॥ ४ ॥
त्वत् सनाथः सखे ! संख्ये जेतास्मि सकलानरीन् ।

इतीति ॥ १ ॥

उपकर्त्तृत्वं तव सहजधर्म एवेति भगवान् सुग्रीवं स्तौति यदीति। वर्षत इति यत्तन्न चित्रं स्वाभाविकत्वादिति शेषः ॥ २ ॥

निर्मलां रविकिरणजतापरहिताम् । त्वद्विधः सात्त्विको मित्राणां प्रत्युपकारेण प्रीतिं कुर्य्यात् इति यत्तदपि न चित्रम् ॥ ३ ॥

एवं त्वयि मित्रप्रत्युपकारार्थं सेनामेलनं यत् तन्न चित्रं हे सौम्य ! शोभनं भद्रं जातम् ॥ ४ ॥

बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः
प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसितनीलोत्पलसदृशनेत्रः ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

देवगन्धर्व्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः।
स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्त्तन्ते पथि राघव! ॥ २९ ॥
शतैः शतसहस्रैश्च वर्त्तन्ते कोटिभिस्तथा।
अयुतैश्चावृता वीर! शङ्कुभिश्च परन्तप! ॥ ३० ॥
अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्त्यैश्च वानराः।
समुद्राश्चापरार्धाश्च हरयो हरियूथपाः ॥ ३१ ॥
आगमिष्यन्ति ते राजन्! महेन्द्रसमविक्रमाः।
मेघपर्व्वतसङ्काशा मेरुविन्ध्यकृतालयाः ॥ ३२ ॥
ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं योद्धुमाहवे।
निहत्य रावणं युद्धे ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ॥ ३३ ॥
ततः समुद्योगमवेक्ष्य वीर्य्यवान्
हरिप्रवीरस्य निदेशवर्त्तिनः।

आदाय आहूय ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

शतैरित्यादौ केचिदित्यध्याहारः परिवृता इत्यर्थकमावृता इति च सर्वत्र योज्यम्। शतसहस्रं लक्षं लक्षशतं कोटिः दशसहस्रमयुतं कोटिलक्षं शङ्कुः ॥ ३० ॥

शङ्कुसहस्रमर्बुदम् अर्बुदाद्दशगुणं मध्यं तस्माद्दशगुणोऽन्त्यः ततो विंशतिगुणः समुद्रः ततस्त्रिंशद्गुणः परार्धस्तेनासंख्यत्वमुक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ये आनयिष्यन्ति ते त्वामभिगमिष्यन्तीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

त्रिवर्गफलभोक्ता च राजा धर्म्मेण युज्यते।
उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुनिषूदन!॥ २३॥
सञ्चिन्त्यतां हि पिङ्गेश! हरिभिः सह मन्त्रिभिः।
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत्॥ २४॥
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्त्तिश्च कपिराज्यञ्च शाश्वतम्।
त्वत्प्रसादान् महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया॥ २५॥
तव देव! प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर!।
कृतं न प्रतिकुर्य्याद्यः पुरुषाणां हि दूषकः॥ २६॥
एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन!।
प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्व्ववानरान्॥ २७॥
ऋक्षाश्च वानराः शूरा गोलाङ्गूलाश्च राघव!।
कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः॥ २८॥

वृक्षाग्रे सुप्तः पतितः सन्यथा प्रतिबुध्यते तथा कामपरो राज्यभ्रष्टः सन् प्रतिबुध्यत इत्यर्थः॥ २२॥

त्रिवर्गो धर्मार्थकामलक्षणस्तस्य तत् फलस्य च यथाकालं भोक्ता॥ २३॥

सञ्चिन्त्यतां सीतान्वेषणादिप्रतिज्ञापरिपूर्त्त्युपायश्चिन्त्यतामित्यर्थः॥ २४॥ २५॥

हे देव! तव प्रसादात्तव भ्रातुः प्रसादाच्चेत्यर्थः। पुरुषाणां मध्ये स एव दूषको धर्मनाशक इत्यर्थः॥ २६॥

स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् ॥ १५ ॥
अवातरन् महातेजाः शिबिकायाः सलक्ष्मणः ।
आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत् ॥ १६ ॥
कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन् वानराश्चाभवंस्तथा ।
तटाकमिव तं दृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजम् ॥ १७ ॥
वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् ।
पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ॥ १८ ॥
प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे ।
परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥
निषण्णं तं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीत्ततः ।
धर्ममर्थञ्च कामञ्च काले यस्तु निषेवते ॥ २० ॥
विभज्य सततं वीर ! स राजा हरिसत्तम ! ।
हित्वा धर्मं तथार्थञ्च कामं यस्तु निषेवते ॥ २१ ॥
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ।
अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ॥ २२ ॥

हरिभिर्वाहकैः स लक्ष्मण इत्यनेनैकवाहनारोहणात् सख्यातिशयः सूचितः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वानराश्च तथा अभवन् कृताञ्जलिपुटा अभवन्नित्यर्थः । आह्लादकत्वात्तटाकोपमा तदुपमेयं वानराणां महत् सैन्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

एहीत्युच्चैर्हरिवरान् सुग्रीवः समुदाहरत् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ॥ ७ ॥
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्व्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः ।
तानुवाच ततः प्राप्तान् राजार्कसदृशप्रभः ॥ ८ ॥
उपस्थापयत क्षिप्रं शिबिकां मम वानराः ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ॥ ९ ॥
समुपस्थापयामासुः शिबिकां प्रियदर्शनाम् ।
तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिबिकां वानराधिपः ॥ १० ॥
लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् ।
इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्य्यसन्निभम् ॥ ११ ॥
बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः ।
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १२ ॥
शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः ।
शङ्खभेरीनिनादैश्च बन्दिभिश्चाभिनन्दितः ॥ १३ ॥
निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ।
स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ १४ ॥
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ।

एहि एतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्त्रीदर्शनक्षमाः स्त्रीसमूहेऽपि राजदर्शनक्षमा अत्याप्ता इति यावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

प्रतिगृह्य च तत्सर्व्वमुपायनमुपाहृतम् ।
वानरान् सान्त्वयित्वा च सर्व्वानेव विसर्जयत् ॥ १ ॥
विसर्जयित्वा स हरीन् सहस्रान् कृतकर्म्मणः ।
मेने कृतार्थमात्मानं राघवञ्च महाबलम् ॥ २ ॥
स लक्ष्मणो भीमबलं सर्व्ववानरसत्तमम् ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं सम्प्रहर्षयन् ॥ ३ ॥
किष्किन्धाया विनिष्क्राम यदि ते सौम्य ! रोचते ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ॥ ४ ॥
सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ।
एवं भवतु गच्छाम स्थेयं त्वच्छासने मया ॥ ५ ॥
तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
विसर्जयामास तदा ताराद्याश्चैव योषितः ॥ ६ ॥

प्रतिगृह्येति ॥ १ ॥
राघवञ्च कृतार्थमित्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ ३ ॥
विनिष्क्राम इति प्रार्थने लोट् ॥ ४ ॥
स्थेयं तत्र ह्यातव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान्।
सञ्चोदयित्वा त्वरितं यूथानां जग्मुरग्रतः॥ ३३॥
ते तु तेन मुहूर्त्तेन कपयः शीघ्रचारिणः।
किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः॥ ३४॥
ते गृहीत्वौषधीः सर्व्वाः फलमूलञ्च वानराः।
तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनञ्चेदमब्रुवन्॥ ३५॥
सर्वे परिसृताः शैलाः सरितश्च वनानि च।
पृथिव्यां वानराः सर्व्वे शासनादुपयान्ति ते॥ ३६॥
एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः।
प्रतिजग्राह च प्रीतस्तेषां सर्व्वमुपायनम्॥ ३७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः॥ ३७॥

औषधानि सञ्जीवन्यादीनि॥ ३१॥ ३२॥

ते तु सर्वे दूतरूपाः यूथानामग्रतः स्वप्रेरितबलानामागमनात्पूर्वमित्यर्थः॥ ३३॥ ३४॥

ते हनुमत्प्रेषसहिताः नीलप्रेष्यिताः दूताः॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः॥ ३७॥

आगच्छद्वानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥ २६ ॥
ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्व्ववानरान्।
ते वीरा हिमवच्छैले ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७ ॥
तस्मिन् गिरिवरे पुण्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा।
सर्वदेवमनस्तोषो बभूव सुमनोरमः ॥ २८ ॥
अन्ननिष्यन्दजातानि मूलानि च फलानि च।
अमृतस्वादुकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः ॥ २९ ॥
तदन्नसम्भवं दिव्यं फलमूलं मनोहरम्।
यः कश्चित्सकृदश्नाति मासम्भवति तर्पितः ॥ ३० ॥
तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः।
औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरिपुङ्गवाः ॥ ३१ ॥
तस्माच्च यज्ञायतनात् पुष्पाणि सुरभीणि च।
आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ॥ ३२ ॥

असंख्यबलमित्याह,—तेषां संख्या न विद्यत इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

ये च त्वरयितुं याताः हनुमत्प्रेषिताः महाद्रुमम् अतिप्रसिद्ध-भगवद्धामभूतं माहेश्वरयज्ञवाटस्थं ददृशुः। पूर्वं नीलप्रेषितान् दूतांश्च ददृशुरिति शेषः अतस्तेषां ततएव परावृत्तिः ॥ २७ ॥

माहेश्वरो यज्ञः माहेश्वरदेवत्यो दिव्योऽश्वमेध इति कतकः। सर्वदेवानां मनस्तोषो यत्र सः ॥ २८ ॥

अन्ननिष्यन्दाद्धोमद्रव्याज्यादिस्रवणाज्जातानि ॥ २९ ॥ ३० ॥

वानरा वानरान् सर्व्वान् रामहेतोरचोदयन् ॥ १८ ॥
मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः ।
सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयशङ्किताः ॥ १९ ॥
ततस्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान् महाबलाः ।
तिस्रः कोट्यः प्लवङ्गानां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २० ॥
अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन् गिरिवरे रताः ।
सन्तप्तहेमवर्णाभास्तस्मात् कोट्यो दश च्युताः ॥ २१ ॥
कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् ।
ततः कोटिसहस्राणि वानराणां समागमन् ॥ २२ ॥
फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः ।
तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्त्तत ॥ २३ ॥
अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्म्मणाम् ।
विन्ध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन् द्रुतम् ॥ २४ ॥
क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः ।
नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५ ॥
वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाबलाः ।

विष्णुक्रान्तं पदमाकाशम् । पतन्ति ज्योतिरध्वगाः पक्षिणां नक्षत्राणाञ्च मार्गगाः ॥ १७ ॥ १८ ॥

मृत्युकालोपमस्य निग्रहविषये इति शेषः ॥ १९ ॥

तस्माद्गिरेः रञ्जनगिरेः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

इहानयस्व तान् शीघ्रं सर्वानेव कपीश्वरान् ॥ ११ ॥
अहोभिर्दशभिर्ये च नागच्छन्ति ममाज्ञया।
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२ ॥
शतान्यथ सहस्राणि कोट्यश्च मम शासनात्।
प्रयान्तु कपिसिंहानां निदेशे मम ये स्थिताः ॥ १३ ॥
मेघपर्व्वतसङ्काशाश्छादयन्त इवाम्बरम्।
घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः ॥ १४ ॥
ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्व्ववानराः।
आनयन्तु हरीन् सर्व्वांस्त्वरिताः शासनान् मम ॥ १५ ॥
तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः।
दिक्षु सर्व्वासु विक्रान्तान् प्रेषयामास वानरान् ॥ १६ ॥
ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रिज्योतिरध्वगाः।
प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तु क्षणेन वै ॥ १७ ॥
ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरःसु च।

कामेषु तद्भोगेषु प्रसक्ता ये च दीर्घसूत्रा विलम्बितव्यापाराः आनयस्व आनायय ॥ ११ ॥

ये दूताः ॥ १२ ॥

प्रेषणीयदूतसंख्यामाह,—शतानीति। एतेन दूतानन्त्यमुक्तम् ॥ १३ ॥

तदेव स्पष्टयति छादयन्त इवाम्बरमिति ॥ १४ ॥

गतिं गत्वा वेगवत्तरां गतिं गत्वा ॥ १५। १६ ॥

महाशैलगुहावासा वानराः कनकप्रभाः ।
मेरुपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः ॥ ६ ॥
तरुणादित्यवर्णाश्च पर्व्वते ये महारुणे ।
पिबन्तो मधुमैरेयं भीमवेगाः प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥
वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च ।
तापसाश्रमरम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ॥ ८ ॥
तांस्तांस्त्वमानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्व्ववानरान् ।
सामदानादिभिः कल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैः ॥ ९ ॥
प्रेषिता प्रथमं ये च मया ज्ञाता महाजवाः ।
त्वरणार्थन्तु भूयस्त्वं सम्प्रेषय हरीश्वरान् ॥ १० ॥
ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः ।

महाशैलस्तदाख्यपर्वतः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तापसाश्रमरम्येषु रम्यतापसाश्रमेषु यद्वा तै रम्येष्विति वनविशे-षणम् ॥ ८ ॥

क्षिप्रमानयेत्युक्ते मयैव गन्तव्यमित्याशङ्क्याह,—सामदानादिभिः कल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैरित्यादिना दुष्टे दण्डः । कल्पैरुपायैः आनयेत्यस्य आनाययेत्यर्थ इति कतकः ॥ ९ ॥

ननु प्रेषिता एव पूर्वं दूता इत्यत्राह,—प्रेषिता इति । प्रथमं पूर्वं ये महाजवा दूताः प्रेषितास्ते मया ज्ञाता एव तथापि तेषां त्वर-णार्थम् अपरान् हरीश्वरान् प्रेषय ॥ १० ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।
हनूमन्तं स्थितं पार्श्वे वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
महेन्द्रहिमवद्विन्ध्यकैलासशिखरेषु च ।
मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥ २ ॥
तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु नित्यशः ।
पर्व्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमस्यान्तु ये दिशि ॥ ३ ॥
आदित्यभवने चैव गिरौ सन्ध्याभ्रसन्निभे ।
पद्माचलवनं भीमाः संश्रिता हरिपुङ्गवाः ॥ ४ ॥
अञ्जनाम्बुदसङ्काशाः कुञ्जरेन्द्रमहौजसः ।
अञ्जने पर्व्वते चैव ये वसन्ति प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥

अथ सुग्रीवेणापरिमितदूतप्रेषणमनेककोटिनिजसेनासम्मेलनम् एव-मिति ॥ १ ॥ २ ॥

पर्वतेषु उक्तातिरिक्तेषु तथा पश्चिमस्यान्तु ये दिशि पश्चिमस्या-मित्यर्थः ॥ ३ ॥

आदित्यभवने गिरौ ये स्थिताः उदयाचलास्ताचलयोरित्यर्थः । पद्माचलो गिरिविशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

किन्तु शीघ्रमितो वीर ! निष्क्रम त्वं मया सह ।
सान्त्वयस्व वयस्यञ्च भार्य्याहरणदुःखितम् ॥ १९ ॥
यच्च शोकाभिभूतस्य दृष्ट्वा रामस्य भाषितम् ।
मया त्वं परुषाण्युक्तस्तत् क्षमस्व सखे ! मम ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

वयस्यं रामम् ॥ १९ ॥
स्वोक्तवाक्यानां रामोक्तत्वशङ्काव्यावृत्तये स्वोक्तित्वमेव बोधयन् स्वापराधं क्षमापयति । यच्चेति । रामभाषितं सीतावियोगज-विलापरूपम् ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः।
अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह ॥ १२ ॥
सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर !।
त्वया नाथेन सुग्रीव ! प्रश्रितेन विशेषतः ॥ १३ ॥
यस्ते प्रभावः सुग्रीव ! यच्च ते शौचमीदृशम्।
अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥
सहायेन तु सुग्रीव ! त्वया रामः प्रतापवान्।
वधिष्यति रणे शत्रूनचिरान्नात्र संशयः ॥ १५ ॥
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः।
उपपन्नञ्च युक्तञ्च सुग्रीव ! तव भाषितम् ॥ १६ ॥
दोषज्ञः प्रतिसामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति।
वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वाञ्च वानरसत्तम ! ॥ १७ ॥
सदृशश्चासि रामेण विक्रमेण बलेन च।
सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुङ्गव ! ॥ १८ ॥

क्षन्तव्यं यस्माद्यो दासो नापराध्यति तादृशदासासम्भवः स्वामिचित्तानुवर्त्तनस्य सर्वथाऽसम्भवात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ १४ ॥ १५ ॥

उपपन्नं योग्यम्। युक्तं युक्तियुक्तम् ॥ १६ ॥

दोषज्ञो विद्वान् को रामसुग्रीवाभ्यामन्यो भवद्वाक्यसदृशं वाक्यं वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥ १८ ॥

ताद्दृशं प्रतिकुर्व्वीत अंशेनापि नृपात्मज ! ॥ ६ ॥
सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् ।
सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ॥ ७ ॥
सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः ।
गिरिश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ॥ ८ ॥
धनुर्विस्फारयाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण ! ।
सशैला कम्पिता भूमिः सहायैः किन्नु तस्य वै ॥ ९ ॥
अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ ! ।
गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरःसरम् ॥ १० ॥
यदि किञ्चिदतिक्रान्तं विश्वासात् प्रणयेन वा ।
प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ११ ॥

शक्तः समर्थः तस्य देवावतारस्य । स्वेन कर्मणा धनुर्भङ्गवालिबधादिना ख्यातस्य । ताद्दृशं तज्जनितोपकारसदृशम् ॥ ६ ॥

सहायमात्रेण उपलक्षितं स्वयमेवार्थनिर्वाहकोऽहन्तु परिकरमात्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सहायकृत्यं सहायसाध्यं कृत्यश्चेन पातालानि तत्स्थदैत्याश्च ॥ ८ ॥ ९ ॥

अनुयात्रां पश्चाद्गमनम् । सपुरःसरं युद्धाये पुरःसरैः सहितं रावणम् ॥ १० ॥

विश्वासादयं न क्रूरो मित्र इति विश्वासात् प्रणयेन वा यदि किञ्चिदतिक्रान्तम् अपराधं तदुक्तहेतुभ्यां प्रेष्यस्य दासस्य क्षमितव्यं

षट्त्रिंशः सर्गः।

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्म्मसंहितम्।
मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः॥ १॥
तस्मिन् प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः।
लक्ष्मणात् सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत्॥ २॥
ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत्।
चिच्छेद विमदश्चासीत् सुग्रीवो वानरेश्वरः॥ ३॥
स लक्ष्मणं भीमबलं सर्व्ववानरसत्तमः।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः सम्प्रहर्षयन्॥ ४॥
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्त्तिश्च कपिराज्यञ्च शाश्वतम्।
रामप्रसादात् सौमित्रे! पुनश्चाप्तमिदं मया॥ ५॥
कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्म्मणा।

इतीति॥ १॥

तस्मिन् तारानुनयवाक्ये॥ २॥

माल्यं मालां बहुगुणां बहुविधकाममदकरम् अतएव तच्छेदफल विमदश्चासीदिति॥ ३॥

लक्ष्मणं संप्रहर्षयन्नित्यन्वयः॥ ४॥ ५॥

तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्
क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः।
हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं
प्रथमभयस्य हि शङ्किताः स्म सर्वाः॥ २३॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
पञ्चत्रिंशः सर्गः॥ ३५॥

तद्दशगुणात्मिका सहस्रकोटिः तत्संख्याः ऋक्षाः गोलाङ्गूलानां शतानि च शतकोटिः अन्ये कपयोऽनेकाः कोटयः असंख्या इत्यर्थः॥ २२॥

प्रथमभयस्य तत्सदृशभयस्य वालिवधवत् सुग्रीववधभयस्य शङ्किताः॥ २३॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः॥ ३५॥

———

आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्य ब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥
त्वत्सहायनिमित्तं हि प्रेषिता हरिपुङ्गवाः ।
आनेतुं वानरान् युद्धे सुबहून् हरिपुङ्गवान् ॥ १९ ॥
तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान् सुमहाबलान् ।
राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्य्याति हरीश्वरः ॥ २० ॥
कृता सुसंस्था सौमित्रे! सुग्रीवेण पुरा यथा ।
अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलः ॥ २१ ॥
ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च ।
अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिन्दम! ।
कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ! कपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥

नन्वेषा रक्षः संख्या त्वया कथं ज्ञाता तत्राह,—एवमिति । आगमस्तु न मे व्यक्तः रावणस्यैवं बलप्राप्तिप्रकारस्तु न मया ज्ञातः । संख्यामात्रं प्रसङ्गात् पूर्वं श्रुतम् । तस्य श्रवात्तन्मुखतो वाक्यश्रवणात् ॥ १८ ॥

ननु सहायसम्पत्ति प्रवृत्तेरस्मिनदर्शनात् कोपो नस्तत्राह,—त्वदिति ॥ १९ ॥

राघवार्थं तान् प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति अतएवेदानीं न निर्य्याति ॥२०॥

ते तर्हि कदा आगमिष्यन्ति तत्राह, कृतेति सुसंस्था शोभना आगमनकालमर्य्यादा पुरा पूर्वं दूतप्रेषणसमये यथा कृता तथा तैः सर्वैरद्यागन्तव्यम् ॥ २१ ॥

रक्षःसेनापेक्षया स्वसेनाधिक्यमाह,—ऋक्षेति । शतकोटिमध्ये

शशाङ्कमिव रोहिण्या हत्वा तं राक्षसाधमम् ॥ १४ ॥
शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल रक्षसाम्।
अयुतानि च षट्त्रिंशत् सहस्राणि शतानि च ॥ १५ ॥
अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान् राक्षसान् कामरूपिणः।
अशक्यं रावणं हन्तुं येन सा मैथिली हृता ॥ १६ ॥
ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण!।
रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७ ॥
एवमाख्यातवान् वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः।

रोषेण समुत्पन्नः संरम्भः क्षोभः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कथमयं रावणं हनिष्यतीत्यत्र तत्सहायकसाध्यत्वात्तद्वधस्येत्याह,—शतेति। एषा संख्या विरञ्चितैव। दशकोटिः समुद्रः शतकोटिसंख्यं मध्यानां सहस्रं तथा षष्टिसहस्राधिकचिलचाणि तदुपरि षट्त्रिंशत्सहस्राणि तदुपरि तावन्ति शतानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

तावताम्बधे परमशूरस्यापि सहायापेक्षास्तीत्याह,—ते इति। यस्मात् असहायेन रामेण ते हन्तुमशक्या यस्माद्रावणश्च क्रूरकर्मा क्रूरपराक्रमः तस्माद्विशेषतः सुग्रीवेण सहायेन प्रयोजनमस्ति। तत्समप्रतिसेनाघटनस्य सुग्रीवाधीनत्वात्सर्वेषां मनुष्यावध्यत्वाच्चेति भावः। यत्तु तीर्थः। सुग्रीवेण सहायेन ते राक्षसा हन्तुमशक्या रावणश्च हन्तुमशक्य इत्यन्वयं कृत्वा वाली किलोक्तवान् रावणवधाय सुग्रीवं वृथा प्रार्थयते रामस्तस्यासावशक्य इति कथाश्च कल्पयति तदपार्थकम्। रामस्य सहायापेक्षासमर्थनस्यैव प्रस्तुतत्वात् ॥ १७ ॥

घृताच्यां किल संसक्तो दशवर्षाणि लक्ष्मण!।
अहो मन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः॥ ७॥
स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदां वरः।
विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथक् जनः॥ ८॥
देहधर्मंगतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण!।
अवितृप्तस्य कामेषु रामः चन्तुमिहार्हति॥ ९॥
न च रोषवशं तात! गन्तुमर्हसि लक्ष्मण!।
निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा॥ १०॥
सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ!।
अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति वश्यताम्॥ ११॥
प्रसादये त्वां धर्मज्ञ! सुग्रीवार्थं समाहिता।
महान् रोषसमुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम्॥ १२॥
रुमां माञ्चाङ्गदं राज्यं धनधान्यपशूनि च।
रामप्रियार्थं सुग्रीवः त्यजेदिति मतिर्मम॥ १३॥
समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम्।

घृताच्यामिति। अहः दिनम्। यद्यपि पूर्व्वं बालकाण्डे मेनकासम्बन्ध-उक्तस्तथाप्येतद्वचनात् घृताचीसम्बन्धोऽपि तस्य ज्ञेयइत्याहुः॥ ७॥ ८॥

देहधर्मः आहारनिद्रामैथुनानि। पशुधर्मेति पाठेपि अयमेवार्थः॥ ९॥

निश्चयार्थं कर्त्तव्यार्थनिश्चयम्॥ १०॥ ११॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा ।
अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १ ॥
नैवं लक्ष्मण ! वक्तव्यो नायं परुषमर्हति ।
हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः ॥ २ ॥
नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः ।
नैवाऽनृतकथो वीर ! न जिह्मश्च कपीश्वरः ॥ ३ ॥
उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः ।
रामेण वीर ! सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४ ॥
रामप्रसादात् कीर्त्तिञ्च कपिराज्यञ्च शाश्वतम् ।
प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां माञ्च परन्तप ! ॥ ५ ॥
सुदुःखशयितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ॥ ६ ॥

तवेति । तव सुहृदो वक्त्रात् मुखादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
नार्हतीत्यत्र हेतुर्नैवेत्यादि । अनृतकथोऽनृतवाक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
यदि न कृतघ्नः कथं तर्हि कालात्ययानभिज्ञत्वमाह,—सुदुःखेति ।
सुतरामनुभूतदुःखः प्राप्तकालम् अवश्यं कर्त्तव्यम् ॥ ६ ॥

महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना।
हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६ ॥
कृतघ्नन्नाभिजानीषे राघवस्य महात्मनः।
सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७ ॥
न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः।
समये तिष्ठ सुग्रीव! मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८ ॥
न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकाः
शरांश्च तान् पश्यसि वज्रसन्निभान्।
ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी
न रामकार्य्यं मनसाप्यवेक्षसे ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पापस्त्वमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
शरान्नूनं न पश्यसि। यतो ग्राम्यसुखं निषेवसे तेन च सुखी सन् रामकार्य्यं मनसापि नावेक्षसे ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

गोघ्ने चैव सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १२ ॥
अनार्य्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर!।
पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् ॥ १३ ॥
ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर!।
सीताया मार्गणे यत्नः कर्त्तव्यः कृतमिच्छता ॥ १४ ॥
स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः।
न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् ॥ १५ ॥

नायमर्थः स्वकल्पनामात्रकल्पित इत्याह,—गीत इति। ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण अयं श्लोकः पूर्वोक्तः सर्वलोकनमस्कृतः ब्रह्मवदेव सर्वस्मर्तसम्मत इत्यर्थः। अथ रामवचनमाह,—त्वां प्रत्युप्तं दृष्ट्वा क्रुद्धेन रामेण यदुक्तं तच्छृणु ॥ ११ ॥

किं तत्तत्राह,—गोघ्नेति ॥ १२ ॥

कुतोऽहं कृतघ्नस्तत्राह,—पूर्वमिति ॥ १३ ॥

मिथ्यावादित्वं दर्शयति। यत्नः प्राक्प्रतिज्ञातः। कृतमिच्छता कृतस्य प्रतिकृतं कर्तुमिच्छता ॥ १४ ॥

मण्डूकराविणं स्वगृहीतमुखस्थमण्डूकशब्देन शब्दवन्तं सर्पं यथा जनोऽनवलोकनात् मण्डूकमेव जानीते न तु सर्पं तथा तव स्वरूपं रामो नाज्ञासीदिति भावः। कश्चित्तु मण्डूकग्रहणार्थं सर्पो मण्डूकवद्रौति तेन स्वरेण स्वगण इति विस्रब्धः स्वसमीपमागतो मण्डूकस्तेन गृह्यते एवं वञ्चकं त्वां नाज्ञासीदित्यर्थ इत्याह,—तत्तु तथा लोका प्रसिद्ध्योपेक्ष्यम् ॥ १५ ॥

सत्वाभिजनसम्पन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः।
कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते॥ ७॥
यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम्।
मिथ्याप्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः॥ ८॥
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रन्तु गवानृते।
आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते॥ ९॥
पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः।
कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर!॥ १०॥
गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः।
दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तन्निबोध प्लवङ्गम!॥ ११॥

सतारं शशिनमिव स्थितम्॥ ६॥

सत्वाभिजनाभ्यां सम्पन्नः। तल्लक्षणानि सानुक्रोशत्वादीनि॥ ७॥

अधर्मे स्थित इत्यन्वयः अधर्ममार्गस्थः। नृशंसतरः क्रूरतरः॥ ८॥

प्रकृतोपयुक्तमसत्यदोषमाह,—शतमिति। एकाश्वनिमित्तकेऽनृते दानादिप्रतिज्ञाविघाते सति सोऽनृतवाक् शतं हन्ति शताश्वहननदोषभाक्। गोविषयानृते गोसहस्रहननभाक्। एवं पुरुषानृते पुरुषविषयकिञ्चित्प्रतिज्ञाहानौ स पुरुषः प्रथममात्मानं हन्ति। आत्मघातदोषभाक् निजं पुण्यलोकं नाशयति वा। तथा स्वजनस्य पित्रादेः पुण्यलोकञ्च नाशयति॥ ९॥

अथ कृतघ्नदोषमाह,—पूर्वमिति। कृतार्थो मित्रैरिति शेषः। सर्वभूतानां सर्वलोकानां वध्यः सर्वलोकबहिष्कार्य्य इत्यर्थः॥ १०॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् ।
सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥
क्रुद्धं निश्वसमानन्तं प्रदीप्तमिव तेजसा ।
भ्रातुर्व्यसनसन्तप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २ ॥
उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् ।
महान्महेन्द्रस्य यथा स्वलङ्कृत इव ध्वजः ॥ ३ ॥
उत्पतन्तमनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः ।
सुग्रीवं गगने पूर्णं चन्द्रताराग़णा इव ॥ ४ ॥
संरक्तनयनः श्रीमान् सञ्चचार कृताञ्जलिः ।
बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥ ५ ॥
रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ।
अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ॥ ६ ॥

तमिति । अप्रतिहतं केनाप्यप्रतिबद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥
महान् महेन्द्रध्वजो यथालङ्कृतः ॥ ३ ॥
अनूत्पेतुः पश्चादुत्थितवत्यः ॥ ४ ॥
सञ्चचार सम्मुखमाजगाम । अवस्थितो बभूवेत्यस्य व्याख्या इति शेषः । कल्पवृक्षोपमया सर्वहितत्वं व्यज्यम् ॥ ५ ॥

स्मान्तु वीरः परिरभ्य गाढं
वरासनस्थो वरहेमवर्णः।
ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं
विशालनेत्रः स विशालनेत्रम् ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

परिरभ्यावस्थित एव सन् ददर्शेत्यन्वयः ॥ ६६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

आगता हि महावीर्य्या हरयः कामरूपिणः ।
कोटीः शतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥ ६० ॥
तदागच्छ महाबाहो ! चारित्रं रचितं त्वया ।
अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥ ६१ ॥
तारया चाप्यनुज्ञातः त्वरया वापि चोदितः ।
प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमरिन्दमः ॥ ६२ ॥
ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने ।
महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसन्निभम् ॥ ६३ ॥
दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम् ॥ ६४ ॥
दिव्याभरणमालाभिः प्रमदाभिः समन्ततः ।
संरब्धतररक्ताक्षो बभूवान्तकसन्निभः ॥ ६५ ॥

कामविधेयस्योद्योगाज्ञापि न विश्वसनीयेत्यत आह,—आगता इति । कोटीः शतेत्यस्य बहुत्वे तात्पर्य्यम् ॥ ६० ॥

चारित्रं रचितं ह्यटित्यन्तःपुरागमनेन । अच्छलं छलमधर्मः स नेत्यर्थः । मित्रभावेन न तु विकारेण ॥ ६१ ॥

त्वरया रामाज्ञाकरणत्वरया ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

प्रमदाभिः समं ददर्शेत्यन्वयः । ततः संरब्धतररक्ताक्षो बभूवेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

क्षमस्व तावत् परवीरहन्तः
त्वद्भ्रातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५६ ॥
महर्षयो धर्मतपोऽभिरामाः
कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ।
अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु
कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥ ५७ ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं
सा वानरी लक्ष्मणमप्रमेयम् ।
पुनः सखेदं मदविह्वलाक्षी
भर्त्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ५८ ॥
उद्योगस्तु चिराज्ञप्तः सुग्रीवेण नरोत्तम ! ।
कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ॥ ५९ ॥

मम सन्निकृष्टं स्वभार्य्याया मम समीपे कामवशाद्वर्त्तमानम् । कामाभियोगः कामावेशः क्षमस्वेति । परवशप्रवृत्तापराधत्वात् स्वभ्रातृत्वाच्च क्षमैवात्र योग्या नतु कोप इत्याशयः ॥ ५६ ॥

कामवशत्वं नास्यैवेत्याह,—महर्षय इति । कामे कामभोगे अनुकामोऽभिलाषो येषां ते अतएव स्त्रीषु प्रतिबद्धमोहाः । कपिस्तत्रापि राजा ॥ ५७ ॥

भर्त्तुर्हितमुद्दिश्येति शेषः ॥ ५८ ॥

चिराज्ञप्तः त्वदागमनात् पूर्वमेवेति शेषः ॥ ५९ ॥

तत्त्वापि जानामि तथाऽविषह्यं
बलं नरश्रेष्ठ ! शरीरजस्य ।
जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं
कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥ ५४ ॥
न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति
त्वं वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः ।
न देशकालौ हि यथार्थधर्मौ
अवेक्ष्यते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ५५ ॥
तं कामवृत्तं मम सन्निकृष्टं
कामाभियोगाच्च विमुक्तलज्जम् ।

तव कोपस्यायुक्तत्वे हेतुमपि जानामीत्याह,—तत्त्वापीति। शरीरजस्य कामस्य तथाऽविषह्यं बलं तत्त्वापि जानामि। एवं सुग्रीवं यस्मिन् जने स्त्रीजने कामेनावबद्धं सम्भावयसि तच्च जानामि। तथा-द्यान्यत्र कृत्येऽसक्तम् अव्यापारञ्च जानामि ॥ ५४ ॥

नन्वेवं सति मम कोपस्यायुक्तता कथमत आह,—नेति। यथा त्वं वै निश्चयेन मन्युवशं प्रपन्नो दृश्यते तथा जानामि। कामतन्त्रे कामस्वभावपरिज्ञाने तव बुद्धिर्नास्ति चिरकालं स्त्रीसङ्गाभावादिति भावः। तमेव कामस्वभावमाह,—नेति। हि प्रसिद्धं यथा देशकालौ भोगायोग्यौ न जानाति तथार्थधर्मावपि नावेक्षते। मनुष्य इति। मनुष्योऽपि न जानाति किमुत तिर्यग्जन्तुरिति भावः ॥ ५५ ॥

त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य
प्रमादमप्यर्हसि वीर! सोढुम् ॥ ५१ ॥
कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः
कुमार! कुर्य्यादपकृष्टसत्वे ।
कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्
सत्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥
जानामि कोपं हरिवीरबन्धो-
र्जानामि कार्य्यस्य च कालसङ्गम् ।
जानामि कार्य्यं त्वयि यत् कृतं न
स्तच्चापि जानामि यदत्र कार्य्यम् ॥ ५३ ॥

न कोपकालः अर्थस्यानीतत्वादिति भावः। प्रमादं अज्ञातभूत-मपराधं तस्य सोढ़व्यतां समर्थयति ॥ ५१ ॥

कोपं कथं नामेति। अपकृष्टसत्वे हीने सत्वावरुद्धः सहजसत्व-गुणावरुद्धविपरीतव्यापारः। सत्वाविरुद्ध इति पाठे सहजगुणाविरुद्ध-व्यापारः। अतएव तपसः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥

जानामि कोपमिति हरिवीरबन्धो रामस्य कोपं कोपनिमित्तं कार्य्यस्य कालसङ्गं विलम्बञ्च जानामि। त्वयि यदायत्तं नः कार्य्यं राज्यदानलक्षणं त्वया कृतं तदपि जानामि। यदत्र विषये कार्य्यं प्रतिकर्त्तव्यरूपं तदपि जानामि ॥ ५३ ॥

मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् ।
तत् द्वयन्तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥
तदेवं प्रस्तुते कार्य्ये कार्य्यमस्माभिरुत्तरम् ।
तत्कार्य्यं कार्य्यतत्त्वज्ञे त्वमुदाहर्त्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥

सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं
निशम्य वाक्यं मधुरस्वभावम् ।
तारागतार्थे मनुजेन्द्रकार्य्ये
विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ॥ ५० ॥
न कोपकालः क्षितिपालपुत्र !
न चापि कोपः स्वजने विधेयः ।

पानादर्थादिनाशमुपपादयति । धर्मेति । महान् धर्मलोपः प्रतिज्ञाहानिरूपः । कृते उपकारेऽप्रतिकुर्वतः प्रत्युपकारमकुर्वतः तावत्प्रथमं ततो गुणवतो मित्रस्य मैत्रीनाशे महानर्थलोपो भवति ॥ ४७ ॥

अर्थगुणश्रेष्ठं मित्रार्थसाधनलक्षणश्रेष्ठगुणवत् सत्यधर्मपरायणम् । एतत् गुणद्वयवन्मित्रं हि प्रसिद्धं तत् द्वयं गुणद्वयमपि तव भर्त्रा परित्यक्तं न तु धर्मे मैत्रीपालनरूपे धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥

तत्तस्मादेवं सति प्रस्तुते कार्य्ये प्रस्तुतकार्य्यसिद्धिनिमित्तम् इत उत्तरं यदस्माभिः कार्य्यं तत्कार्य्यं उदाहर्त्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥

धर्मार्थसमाधियुक्तं तत्सम्बन्धयुक्तम् आगतार्थे भ्रष्टप्रयोजने मनुजेन्द्रकार्य्ये तद्विषये विश्वासयुक्तं यथा तथा भूयः पुनरुवाच ॥ ५० ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्व्वमशङ्कितः।
भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः।
भर्त्ता भर्त्तृहिते युक्ते न चवमवबुध्यसे ॥ ४३ ॥
न चिन्तयति राज्यार्थं सोऽस्मान् शोकपरायणान्।
सामान्यपरिषत्तारे काममवोपसेवते ॥ ४४ ॥
स मासांश्चतुरः कृत्वा प्रमाणं प्लवगेश्वरः।
व्यतीतांस्तान् मदोदग्रो विहरन्नावबुध्यते ॥ ४५ ॥
न हि धर्मार्थसिध्यर्थं पानमेव प्रशस्यते।
पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते ॥ ४६ ॥
धर्मलोपो महांस्तावत् कृत ह्यप्रतिकुर्व्वतः।
अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४७ ॥

वाङ्निर्देशे अनुशिष्टकार्य्यानुष्ठाने। आपतन्तं दग्ध्वा तिष्ठन्तम् ॥ ४१ ॥

भूयोऽधिकं प्रणयप्रकाशपूर्वं दृष्टोऽर्थो यस्मिन् तत् ॥ ४२ ॥

अयं ते भर्त्ता लुप्तधर्मार्थसंग्रहो वर्त्तते। अर्थोऽत्र मित्ररूपः एनं किं न बुध्यसे ॥ ४३ ॥

लुप्तधर्मार्थादित्वमेवाह,—नेति। राज्यार्थं राज्यस्थैर्य्यार्थं सामान्या परिषद्यस्य तादृशो भूत्वेति शेषः ॥ ४४ ॥

विहरन त्वया क्रीड़न् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं
जगाम तारा नमिताङ्गयष्टिः ॥ ३८ ॥
स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं
तस्थावुदासीनतया महात्मा ।
अवाङ्मुखोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः !
स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ॥ ३९ ॥
सा पानयोगाच्च निवृत्तलज्जा
दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः ।
उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं
वाक्यं महार्थं परिसान्त्वरूपम् ॥ ४० ॥
किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र !
कस्ते न सन्तिष्ठति वाङ्निदेशे ।
कः शुष्कवृक्षं वनमापतन्तं
दवाग्निमासीदतिनिर्विशङ्कः ॥ ४१ ॥

भोगार्थं कृतमधुपानमदेनालसचकितनेत्रा । प्रलम्बे काञ्चीगुणहेमसूत्रे यस्याः काञ्चीगुणो रसना । नमिताङ्गयष्टिः स्तनभारेणेति शेषः ॥ ३८ ॥

हरीशपत्नीं सुग्रीवपत्नीं ताराम् ॥ ३९ ॥

प्रणयप्रगल्भं मैत्रीसमर्थनसमर्थं परिसान्त्वरूपं परितः सान्त्वरूपम् । पतिसान्त्वेति पाठः सुगमः ॥ ४० ॥

किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिन्दित !।
न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नरपुङ्गवः ॥ ३३ ॥
यद्यस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किञ्चिदप्रियम्।
तत् बुध्या सम्प्रधार्य्याशु क्षिप्रमेवाभिधीयताम् ॥ ३४ ॥
अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि !।
वचनैः सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ॥ ३५ ॥
त्वद्दर्शने विशुद्धात्मा न स्म कोपं करिष्यति।
न हि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित् कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ३६ ॥
त्वया सान्त्वैरुपक्रान्तं प्रसन्नेन्द्रियमानसम्।
ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिन्दमम् ॥ ३७ ॥

सा प्रस्खलन्ती मदविक्लवाक्षी
प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा।

रोषस्थानं रोषकारणं ममापराधमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अस्माभिः कृतं यत्किञ्चिदित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

निर्निमित्तकोपासम्भवान्निमित्तस्यानिर्णीय स्वस्य समीपगमनमनुचितमिति पक्षान्तरं गृह्णाति। अथवेति। स्वयमेव मां विहायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विशुद्धात्मा गतक्रोधचित्तः ॥ ३६ ॥

उपक्रान्तम् उपक्रान्तक्षमापनम् ॥ ३७ ॥

प्रस्खलन्ती मदालसतया पदे पदे स्खलन्ती। मदविक्लवाक्षी

चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः ।
तस्थावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः ॥ २७ ॥
तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
विज्ञायागमनं त्रस्तः स चचाल वरासनात् ॥ २८ ॥
अङ्गदेन यथा मह्यं पुरस्तात् प्रतिवेदितम् ।
सुव्यक्तमेष सम्प्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥ २९ ॥
अङ्गदेन समाख्यातो ज्यास्वनेन च वानरः ।
बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखञ्चास्योपशुष्यत ॥ ३० ॥
ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् ।
उवाच हितमव्यग्रस्त्राससम्भ्रान्तमानसः ॥ ३१ ॥
किन्नु रुट्कारणं सुभ्रु ! प्रकृत्या मृदुमानसः ।
सरोष इव सम्प्राप्तो येनायं राघवानुजः ॥ ३२ ॥

रोषवेगप्रचलित इति पाठान्तरम् । अर्थस्तुल्यः आभरणस्वनं श्रुत्वा स्त्रीणां ततो निवृत्तये ज्यास्वनं चकार ॥ २६ ॥

तदेवाह,—चारित्रेणेति । चारित्रेण स्त्रीगोष्ठ्यां प्रवेष्टुं नोचितमिति आचारपर्य्यालोचनया अपकृष्टः निवर्त्तितान्तःपुरप्रवेशः सन् एकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः रामकार्य्याप्रवृत्तिदर्शनजकोपेन समन्वितस्तस्थौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

समाख्यातः बोधितलक्ष्मणागमनः उपशुष्यत उपाशुष्यत ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सरोष इव सरोष एव ॥ ३२ ॥

तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समतालपदाचरम् ॥ २१ ॥
वह्नीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः।
स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ॥ २२ ॥
दृष्ट्वाभिजनसम्पन्नास्तत्र माल्यकृतस्रजः।
वरमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः ॥ २३ ॥
नातृप्तान्नाति च व्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान्।
सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥ २४ ॥
कूजितं नूपुराणाञ्च काञ्चीनां निस्वनं तथा।
स निशम्य ततः श्रीमान् सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ॥ २५ ॥
रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनम्।
चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २६ ॥

तन्त्रीगीतेन वीणावाद्यघोषेण सहितं मधुरस्वनं मुरजादेः शुश्राव ॥ २१ ॥ २२ ॥

अभिजनसम्पन्ना आभिजात्ययुक्ताः वरमाल्यकृतव्यग्राः उत्तम-माल्याम्बरस्रजां कृतं करणं तत्र व्यग्राः ॥ २३ ॥

अव्यग्रान् परिचर्य्यात्वरारहितान् अनुदात्तपरिच्छदान् प्रशस्ता-लङ्काररहितान् ॥ २४ ॥

लज्जितोऽभवत् अयोध्यातोऽप्यधिकसौभाग्यदर्शनाल्लज्जा परस्त्री-दर्शनकृता लज्जेत्यन्ये ॥ २५ ॥

रोषवेगेन प्रकुपितः नेदानीमपि कामभोगं त्यजतीति कोपवद्भिः।

पाण्डरेण तु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदम् ।
वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥ १४ ॥
शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ।
सर्व्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥
महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः ।
दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १६ ॥
हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ।
दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ १७ ॥
सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ।
अवार्य्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ १८ ॥
स सप्तकक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः ।
ददर्श सुमहत् गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १९ ॥
हैमराजतपर्य्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः ।
महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्र समावृतम् ॥ २० ॥
प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वनम् ।

पाण्डरेण शैलेन परिक्षिप्तं स्फटिकशिलामयवप्रेण वेष्टितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
महेन्द्रदत्तै वृक्षैः कल्पवृक्षैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
सप्तकक्ष्या इत्यस्यातिक्रम्येति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥

देवगन्धर्व्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः।
दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः॥ ६॥
चन्दनागुरुपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिताम्।
मैरेयाणां मधूनाञ्च सम्मोदितमहापथाम्॥ ७॥
विन्ध्यमेरुगिरिप्रख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः।
ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः॥ ८॥
अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च।
गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च॥ ९॥
विद्युन्मालेश्च सम्पातेः सूर्य्याक्षस्य हनूमतः।
वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः॥ १०॥
कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा।
दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः॥ ११॥
एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम्।
ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः॥ १२॥
पाण्डुराभ्रप्रकाशानि गन्धमाल्ययुतानि च।
प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च॥ १३॥

तस्यैव प्रपञ्चः हर्म्येति। सर्वकामफलैः सर्वदापेक्षितफलयुक्तैः॥ ५॥ ६॥

पद्मं पद्मकाख्यं गन्धद्रव्यम्। सुरभिगन्धितां सुगन्धितां मधूनाञ्च गन्धैरिति शेषः॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः।

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा।
प्रविवेश गुहां रम्यां किष्किन्धां रामशासनात्॥ १॥
द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः।
बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्व्वे प्राञ्जलयः स्थिताः॥ २॥
निश्वसन्तन्तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम्।
बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्य्यवारयन्॥ ३॥
स तां रत्नमयीं दिव्यां श्रीमान् पुष्पितकाननाम्।
रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम्॥ ४॥
हर्म्यप्रासादसम्बाधां नानारत्नोपशोभिताम्।
सर्व्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम्॥ ५॥

अथ एवं हनुमद्वचनानन्तरं प्रतिसमादिष्टः अङ्गदात् प्रतिसन्देशं प्राप्तः॥ १॥

स्थिता हरयः प्राञ्जलयो बभूवुरित्यन्वयः॥ २॥

पर्य्यवारयन् भयेन लक्ष्मणं परिवार्य्य गन्तुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः॥ ३॥

पुष्पितानि काननानि यस्यां सा तां रत्नसमाकीर्णाम् अनेकोत्तमवस्त्वाक्रान्ताम्॥ ४॥

राजंस्तिष्ठस्व समये भर्त्तुर्भार्य्येव तद्वश ॥ २१ ॥

न रामरामानुजशासनं त्वया
कपीन्द्र ! युक्तं मनसाप्यपोहितुम् ।
मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं
सराघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

यः पुनः प्रसाद्यो भवेत् स कोपयितुं न क्षमो न युक्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ अपोहितुम् उपेक्षितुं स राघवस्य लक्ष्मणस्यास्य रामस्य मानुषं मनुष्यमतिक्रान्तं बलं ते मनो ज्ञास्यति जानात्येव वालिवधादिनेति भावः ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

प्राप्तमुद्योगकालन्तु नावैषि हरिपुङ्गव ! ।
त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५ ॥
आर्त्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् ।
वचनं मर्षणीयन्ते राघवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥
कृतापराधस्य हि ते नान्यत् पश्याम्यहं क्षमम् ।
अन्तरेणाञ्जलिं बध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७ ॥
नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम् ।
अतएव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥ १८ ॥
अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ।
सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥ १९ ॥
न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ।
पूर्व्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ २० ॥
तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः ।

व्यक्तं ज्ञात्वेति शेषः ॥ १५ ॥

पुरुषान्तरात् लक्ष्मणात् श्रुतं परुषं वचनं ते त्वया मर्षणीयं तत्सम्भावनमालक्ष्यायमुपदेशः ॥ १६ ॥ १७ ॥

नियुक्तैर्हितोपदेशे इति शेषः। भयं त्यक्त्वा ब्रवीमि राजानमपि कार्य्यवशात् परस्मै अञ्जलिं कुर्व्विति वचो अवहृतं निश्चितं वदामि ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वथा नैतदाश्चर्य्यं यत्त्वं हरिगणेश्वर!।
न विस्मरस्यविस्रब्धमुपकारं कृतं शुभम् ॥ १० ॥
राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः।
त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ११ ॥
सर्वथा प्रणयात् क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः।
भ्रातरं संप्रहितवान् लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम् ॥ १२ ॥
त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदांवर!।
फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छुभा ॥ १३ ॥
निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका।
प्रसन्नाश्च दिशः सर्व्वाः सरितश्च सरांसि च ॥ १४ ॥

अथ मुख्यमन्त्री हनूमान् कोपनिमित्तं निश्चित्याह,—सुग्रीवेणेति। तर्क्का युक्तिः ॥ ९ ॥

अथ निश्चयं विवक्षुः स्वस्य गुणग्राहित्वरूपं मन्त्रिलक्षणं प्रकटयति। सर्वथेति ॥ १० ॥

उपकारमेवाह,—राघवेणेति। भयं वालिपराक्रमजं वालिनः छलेन बधकृतं लोकापवादजं वा ॥ ११ ॥

प्रणयात् क्रुद्धः न तु त्वद्विप्रुरुपजायत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रणयकोपस्यापि निमित्ताभासं दर्शयति त्वमिति। कालं प्रतिज्ञातं सीतान्वेषणकालं प्रवृत्ता प्रकर्षेण वृत्ता गतप्रायेति यावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अत्र तावद्यथाबुद्धिः सर्व्वैरेव यथाविधि ।
भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ॥ ५ ॥
न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् ।
मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव सम्भ्रमम् ॥ ६ ॥
सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनम् ।
अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥ ७ ॥
अतोनिमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना ।
यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्त्तुं न तन्मया ॥ ८ ॥
सुग्रीवेणैवमुक्त तु हनूमान् हरिपुङ्गवः ।
उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम् ॥ ९ ॥

अत्र लक्ष्मणकोपविषये तावत् प्रथमतः यथा सत्त्वात्मिका बुद्धिर्ज्ञानं यस्मिन्निश्चये स भावस्य कोपस्य निश्चयः तात्त्विककोपनिमित्तस्य निश्चयो विज्ञेयः कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

त्रासो मदपराधमूल इति शेषः। कुतस्तर्हि त्रासोऽत आह,—मित्रमिति। अस्थानेऽकाण्डे वास्तवापराधाभावेऽपि रिपुकृतमिथ्योपजापेन कुपितं सञ्जातकोपं मित्रं सम्भ्रमं भयं जनयत्येव ॥ ६ ॥

रिपुजोपजापपरिहारेण सख्यपालनं दुष्करमित्याह,—सर्वथेति। अल्पेपि उपजापे इति शेषः ॥ ७ ॥

अतोनिमित्तम् अस्मान्निमित्तात्। अथ स्वदोषशङ्कानिवृत्तये हनूमतां मन्त्रिभ्यो दर्शयति। रामेणत्विति ॥ ८ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ।
लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् ॥ १ ॥
स च तानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
मन्त्रज्ञान् मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितः ॥ २ ॥
न मे दुर्व्याहृतं किञ्चिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् ।
लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥ ३ ॥
असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः ।
मम दोषानसम्भूतांश्राविता राघवानुजः ॥ ४ ॥

अङ्गदस्येति ॥ १ ॥

गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

दुर्व्याहृतम् अनुचितवचनमुक्तं दुरनुष्ठितम् अनुचितं कृत्यं कृतमिति शेषः ॥ ३ ॥

कोपकारणमुन्नयति । असुहृद्भिरिति । असुहृदः शत्रवः अमित्राः अपकारिणः अन्तरं छिद्रम् असम्भूतान् अनुत्पन्नान् श्राविता नूनमिति शेषः ॥ ४ ॥

वानरान् वानरपते! चक्षुषा निर्दहन्निव ॥ ४९ ॥
तस्य मूर्ध्ना प्रणामं त्वं सपुत्रः सहबान्धवः ।
गच्छ शीघ्रं महाराज! रोषो ह्यस्योपशाम्यताम् ॥ ५० ॥
यथा हि रामो धर्मात्मा तत् कुरुष्व समाहितः ।
राजन्! तिष्ठस्व समये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

वाक्यं रामवाक्यं सारथिर्यस्य व्यवसायः कर्त्तव्यार्थनिश्चयः स रथो यस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

धर्मात्मा वदतीति शेषः । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

यत्तश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणावर्थधर्म्मयोः।
वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ॥ ४३ ॥
प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सार्थनिश्चितैः।
आसीनं पर्य्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ॥ ४४ ॥
सत्यसन्धौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
मनुष्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ॥ ४५ ॥
तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः।
यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान् मुञ्चन्ति वानराः ॥ ४६ ॥
स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः।
व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ॥ ४७ ॥
अयञ्च तनयो राजन्! ताराया दयितोऽङ्गदः।
लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयानघ! ॥ ४८ ॥
सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्य्यवान्।

कौ तौ तत्राह,—यत्त इत्यादि। अर्थधर्मयोर्विषये उच्चावचं स्वराज्ञे वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुः ॥ ४३ ॥

सार्थनिश्चितैः अर्थनिश्चयसहितैर्वचनैः प्रसादयित्वा शशंसतुरित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

राज्यार्हौ त्रिलोकीराज्यार्हौ राज्यदायिनौ तवेति शेषः। मनुष्यभावं प्राप्तावित्यनेन वस्तुतो न मनुष्याविति सूचितम् ॥ ४५ ॥

यस्य भीताः यस्माद्भीताः ॥ ४६ ॥

स निद्राक्लान्तसंवीतो वानरो न विबुद्धवान् ।
बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥ ३८ ॥
ततः किलकिलाञ्चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः ।
प्रसादयन्तस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ॥ ३९ ॥
ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनम् ।
सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ॥ ४० ॥
तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः ।
मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलः स्रग्विभूषणः ॥ ४१ ॥
अथाङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ ।
मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य सम्मतोदारदर्शनौ ॥ ४२ ॥

तदेव विस्तारयति । संरब्धेति । मातुस्तारायाः ॥ ३७ ॥
निद्रया क्लान्तः संवीतो व्याप्तश्चेत्यर्थः । न विबुद्धवान् । तन्नतिं तद्वचनञ्चेत्यर्थः । यतो मदनेन मोहितो मदमत्तश्च बभूवासीत् ॥ ३८ ॥
ततः अङ्गदस्य सुग्रीवसमीपगमनानन्तरम् । वानराणां भयक्रोधादिजः शब्दसमूहः किलकिला । तं लक्ष्मणम् ॥ ३९ ॥
ते लक्ष्मणं दृष्ट्वा महौघनिभं तच्छब्दसदृशशब्दं वज्रादिसदृशशब्दश्च समं सह सिंहनादञ्चक्रुः । सुग्रीवोद्बोधनायेति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥
अथेति । वानरशब्देन प्रबुद्धस्य वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य समीपमङ्गदवचः श्रुत्वा तेनाङ्गदेनैव सह मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य समीपमागतौ सम्मतौ च तावुदारदर्शनौ च सम्मतोदारदर्शनौ च ॥ ४२ ॥

तस्य वाक्यं यदि रुचिः क्रियतां साधु वानरः।
इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स! वाक्यमरिन्दम!॥ २४॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत्।
पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः॥ २५॥

अथाङ्गदस्तस्य सुतीव्रवाचा
सम्भ्रान्तभावः परदीनवक्त्रः।
निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्वी
ततोरुमायाश्चरणौ ववन्दे॥ २६॥
संगृह्य पादौ पितुरुग्रतेजा
जग्राह मातुः पुनरेव पादौ।
पादौरुमायाश्च निपीड़यित्वा
निवेदयामास ततस्तदर्थम्॥ २७॥

इदमुक्तं मम वाक्यं तस्मै इति उक्तप्रकारेण उक्त्वा स वानर सुग्रीवः साधु साधुकारी यथा भवति तथा क्रियताम्। अनन्तरं तस्यास्मासु यदि रुचिर्भवति तदा तस्य वाक्यं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छ॥ ३४॥ ३५॥

लक्ष्मणस्येति श्लोकेन संक्षिप्योक्तस्यार्थस्य विस्तरोऽयेति। सम्भ्रान्तभावः सम्भ्रान्तचित्तः। परदीनवक्त्रः परमतिशयेन दीनं वक्त्रं यस्य सः। परिदीनेति पाठान्तरम्। निर्गत्य लक्ष्मणसन्निहितदेशात् परावृत्येत्यर्थः। पूर्वं नृपतेस्ततोरुमाया इदमुपलक्षणं तारायाश्चरणावित्यन्वयः॥ ३६॥

दृष्ट्वा क्रोधवशं वीरः पुनरेव जगाम सः ॥ २८ ॥
स दीर्घोष्णमहोच्छ्रासः कोपसंरक्तलोचनः ।
बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ २९ ॥
बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ।
स्वतेजोविषसम्भूतः पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ ३० ॥
तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम् ।
समासाद्याङ्गदः त्रासात् विषादमगमत् परम् ॥ ३१ ॥
सोऽङ्गदं रोषताम्राक्षः सन्दिदेश महायशाः ।
सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ! ममागमनमित्युत ॥ ३२ ॥
एष रामानुजः प्राप्तः त्वत्सकाशमरिन्दम ! ।
भ्रातुर्व्यसनसन्तप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३३ ॥

प्रमादञ्च चादानरप्रतिरोधञ्च। पूर्वजस्य रामस्यार्थञ्च दृष्ट्वा विचार्य्य ॥ २८ ॥

दीर्घ उष्णो महानुच्छासो यस्य ॥ २९ ॥

बाणस्य शल्यमेव स्फुरन्ती जिह्वा यस्य सः। सायकासनं धनुरेव भोगो यस्य स्वतेजोरूपविषेण सम्भूतो व्याप्तः ॥ ३० ॥

विषादमगमत् एतावत्पर्य्यन्तं रामकार्य्यं न चिन्तितमिति विषादः ॥ ३१ ॥

इत्युत एवम्प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तं प्रकारं दर्शयति एष इति ॥ ३३ ॥

ततः सचिवसन्दिष्टा हरयो रोमहर्षणाः।
गिरिकुञ्जरमेघाभा नगरान् निर्य्ययुस्तदा ॥ २३ ॥
नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे वीरा विकृतदर्शनाः।
सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे विवृतदर्शनाः ॥ २४ ॥
दशनागबलाः केचित् केचित् दशगुणोत्तराः।
केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यवर्चसः ॥ २५ ॥
ततस्तैः कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः।
अपश्यत् लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् ॥ २६ ॥
ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखान्तरात्।
निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा ॥ २७ ॥
सुग्रीवस्य प्रमादञ्च पूर्व्वजस्यार्थमात्मवान्।

ततः सचिवसन्दिष्टाः सुग्रीवं बोधयित्वा तदनुमत्या लक्ष्मणोऽस्माभिर्यावत्प्रवेक्ष्यते तावद्धटाल्लक्ष्मणप्रवेशं निरुन्धानास्तिष्ठन्त इत्येवं सचिवैर्हनूमदादिभिः सन्दिष्टाः हरयो नगरान्निर्य्ययुः ॥ २३ ॥

विकृतदर्शना भीमदर्शनाः विवृतदर्शनाः प्रकटदर्शनाः ॥ २४ ॥

दशगुणोत्तराः शतनागबला इत्यर्थः। नागसहस्रस्य तुल्यवर्चसः नागसहस्रतेजस्तुल्यतेजसः ॥ २५ ॥

दुरासदामपश्यदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

प्राकारात् बहिर्वर्त्तिनी परिखा तदन्तरात्तदवधेरपि बहिर्निष्क्रम्य आविष्कृतं प्रकटितं यथा तथा तस्थुः ॥ २७ ॥

तामपश्यत् बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम्।
दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसङ्कटे ॥ १६ ॥
रोषात् प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः।
ददर्श वानरान् भीमान् किष्किन्धायां बहिश्चरान् ॥ १७ ॥
तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम्।
शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान्।
जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्व्वतान्तरे ॥ १८ ॥
तान् गृहीतप्रहरणान् सर्व्वान् दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः।
बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विन्धन इवानलः ॥ १९ ॥
तं ते भयपरीताङ्गाः क्षुब्धं दृष्ट्वा प्लवङ्गमाः।
कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विद्रुता दिशः ॥ २० ॥
ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुङ्गवाः।
क्रोधमागमनञ्चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ २१ ॥
तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषस्तदा।
न तेषां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा ॥ २२ ॥

बलाकीर्णां वानरसेनाव्याप्तां गिरिसङ्कटे भूधरमध्ये वर्त्तमानाम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

क्रुद्धलक्ष्मणदर्शनेन भीत्या शैलशृङ्गादिग्रहो वानराणाम् ॥ १८ ॥

द्विगुणं क्रुद्धः मां दृष्ट्वेमे प्रणामं त्यक्त्वा प्रहरणं गृह्णन्तीति कोपद्वैगुण्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव ॥ ११ ॥
यथोक्तकारी वचनमुत्तरञ्चैव सोत्तरम्।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तदा ॥ १२ ॥
कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः क्रोधाग्निना वृतः।
प्रभञ्जन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्ततः ॥ १३ ॥
सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन् बलात्।
पर्य्यस्यन् गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगितः ॥ १४ ॥
शिलाश्च शकलीकुर्व्वन् पद्भ्यां गज इवाशुगः।
दूरमेकं पदं त्यक्त्वा ययौ कार्य्यवशात् द्रुतम् ॥ १५ ॥

कालान्तकोपमं कालादिवद्भयङ्करं सानुमान् मन्दर इव जगामेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

यथोक्तकारी रामस्येति शेषः। वचनं सुग्रीवं प्रति स्वेन वक्तव्यम् उत्तरं तदुपरि सुग्रीवेण वक्तव्यं सोत्तरं तदुपरि स्ववक्तव्योत्तरसहितं मत्वा आलोच्य ॥ १२ ॥

भ्रातू रामस्य यः कामो मनोरथस्तज्जन्यो यः क्रोधस्तद्विघातजन्यः क्रोधस्तत् समुत्थेन तज्जन्येन क्रोधाग्निना वृतः अतएवाप्रीतः प्रभञ्जनो वायुरिव वेगेन प्रययौ ॥ १३ ॥

तरसा उरुवेगेन पर्य्यस्यन् क्षिपन् वेगितः सञ्जातवेगः ॥ १४ ॥

एकपदं एकैकपदं दूरं यथा भवति तथा त्यक्त्वा कार्य्यवशात् द्रुतं ययौ ॥ १५ ॥

न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ।
कोपमार्य्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥
तदमत्र त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ! ।
तां प्रीतिमनुवर्त्तस्व पूर्व्ववृत्तञ्च सङ्गतम् ॥ ७ ॥
सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् ।
वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्य्यये ॥ ८ ॥
सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत् पुरुषर्षभः ।
प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९ ॥
ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः ॥ १० ॥
शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमम् ।

त्वद्विधः धर्मज्ञः पापं मित्रबधाध्यवसायरूपम् आर्य्येण सम्यक् विवेकेन ॥ ६ ॥

इदं मित्रघातरूपं वस्तु न ग्राह्यं न निश्चेयम् । साधुवृत्तं साधुत्वं तेन तां पूर्वकृतां प्रीतिम् अनुवर्त्तस्व सुग्रीवे इति शेषः । पूर्ववृत्तं सङ्गतञ्च सख्यञ्च स्मरेति शेषः ॥ ७ ॥

कालपर्य्यये कालातिक्रमे व्यतीतम् अतिक्रममेव कालोऽतिक्रान्त इत्येव वक्तुमर्हसि नापरं किञ्चिदित्यर्थः ॥ ८ ॥

अग्रजेन रामेण ॥ ९ ॥

भवनं प्रति जगाम संरब्धः नातिक्रान्तकालातिक्रमजकोपः ॥ १० ॥

मतिच्चयात् ग्राम्यसुखेषु सक्तः
तव प्रसादात् प्रतिकारबुद्धिः।
हतोऽग्रजं पश्यतु वीर! वालिनं
न राज्यमेवं विगुणस्य देयम्॥ ३॥

न धारये कोपमुदीर्णवेगं
निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य।
हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो
नरेन्द्रपुत्र्या विचयं करोतु॥ ४॥

तमात्तबाणासनमुत्पतन्तं
निवेदितार्थं रणचण्डकोपम्।
उवाच रामः परवीरहन्ता
स्ववीक्षितं सानुनयञ्च वाक्यम्॥ ५॥

तत्र हेतुमाह,—मतिच्चयादिति। मतिच्चये हेतुस्तव प्रसादः अतस्तस्य प्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धिर्न वर्त्तत इति शेषः। न देयं दत्तं नानुपालनीयमित्यर्थः॥ ३॥

न धारये धारयितुं न शक्नोमि। वालिपुत्रोऽङ्गदः। विचयमन्वेषणं सुग्रीवं हत्वा तस्मै राज्यसमर्पणादिति भावः॥ ४॥

निवेदितार्थं विज्ञापितसुग्रीववधप्रवृत्तिम्। स्ववीक्षितं सुष्ठु अवीक्षितं समयोचितम्॥ ५॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं
शोकाभिपन्नं समुदीर्णकामम् ।
नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं
रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥

न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते
न मन्यते कर्म्मफलानुषङ्गान् ।
न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं
तथाहि नातिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥ २ ॥

स लक्ष्मणः ॥ १ ॥

साधुवृत्ते साधूनां वृत्ते । स्थिरस्नेहतालक्षणे । कर्मणा जनितान् फलानुषङ्गान् अकण्टकराज्यभोगसम्बन्धान्न मन्यते । सख्यमूलानिति शेषः । अतएव वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते हि यस्मात्तस्मात्तथा तत्प्रकारस्य बुद्धिः प्रेमप्रतिपालने अति अत्यन्तं न क्रमते । तथाहि नातिक्रमत इति पाठः प्राक्तः ॥ २ ॥

स पूर्व्वजं तीव्रविवृद्धकोपं
लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ।
चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा
हरीश्वरे मानववंशवर्द्धनः ॥ ८५ ॥

इत्यार्ष रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

मानववंशवर्द्धनो लक्ष्मणः ॥ ८५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयास्त्वेनमिदं वचः ॥ ८० ॥
न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव ! मा वालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥
एकएव रणे वाली शरेण निहतो मया ।
त्वान्तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबान्धवम् ॥ ८२ ॥
यदेवं विहिते कार्य्ये यद्धितं पुरुषर्षभ ! ।
तत्तत् ब्रूहि नरश्रेष्ठ ! त्वर कालव्यतिक्रमः ॥ ८३ ॥
कुरुष्व सत्यं मम वानरेश्वर !
प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् ।
मा वालिनं प्रेतगतो यमक्षये
त्वमद्य पश्येर्मम चोदितः शरैः ॥ ८४ ॥

उच्यतामित्युक्तं किं वक्तव्यमित्यत आह,—यद्रूपमिति मम रोषस्य यद्रूपमुचितमिति शेषः। तत् ब्रूया इदं वचश्च ब्रूयाः ॥ ८० ॥

तदेव आह,—नेति। समये तिष्ठ समयं माहासीरित्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

एवं तेन विहिते कार्य्ये यद्यद्धितमस्माकं तस्य च तत्तत् ब्रूहि त्वरा हेतुः कालव्यतिक्रमः जायते इति शेषः ॥ ८३ ॥

उपदेशसंक्षेपः कुरुष्वेति। प्रेतगतः प्रेतत्वं प्राप्तः यमक्षये यमगृहे मा वालिनं पश्येः। मम शरैश्चोदितः प्रेरितः प्रेतत्वायेति शेषः इति ब्रूहीत्यन्वयः ॥ ८४ ॥

घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे।
निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छसि॥ ७५॥
काममेवं गतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे।
त्वत्सहायस्य मे वीर! न चिन्ता स्यान् नृपात्मज!॥ ७६॥
यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरञ्जय!।
समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः॥ ७७॥
वर्षाः समयकालन्तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः।
व्यतीतांश्चतुरो मासान् विहरान् नावबुध्यते॥ ७८॥
सामात्यपरिषत्क्रीड़न् पानमेवोपसेवते।
शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम्॥ ७९॥
उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वीर! महाबल!।

संश्रोतुमिच्छसीत्युत्तरम् इति सुग्रीवं ब्रूहीति सम्बन्धः॥ ७५॥

एवं गते इत्यस्य विवरणं पराक्रमे परिज्ञाते इति। त्वत्सहायस्य मे पराक्रमे ज्ञातेऽपि अस्य सुग्रीवस्य चिन्ता वालिवन्मामपि मारयिष्यतीति चिन्ता कामं न स्यादित्याश्चर्य्यमिति भावः॥ ७६॥

यदर्थं सीतान्वेषणार्थम् अयमारम्भः एतत्सख्यरूपः कृतः तद्विषयं समयं कृतार्थो निष्पन्नस्वप्रयोजनो नाभिजानाति न स्मरति॥ ७७॥

वर्षाः वर्षान्तरकालं समयकालं सङ्केतविषयं कालं प्रतिज्ञाय व्यतीतान् व्यतीतप्रायान्॥ ७८॥

पानं मद्यपानम्॥ ७९॥

अहं वानरराजस्य परिभूतः परन्तप ! ॥ ६८ ॥
स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे ।
कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ६९ ॥
स किष्किन्धां प्रविश्य त्वं ब्रूहि वानरपुङ्गवम् ।
मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान् मम ॥ ७० ॥
अर्थिनामुपपन्नानां पूर्व्वं चाप्युपकारिणाम् ।
आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥ ७१ ॥
शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ।
सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥
कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान् मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ७३ ॥
नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे ।
द्रष्टुमिच्छसि चापस्य रूपं विद्युद्गुणोपमम् ॥ ७४ ॥

वानरराजस्य वानरराजेन । शेषे षष्ठी ॥ ६८ ॥
परिसंख्याय गणयित्वा न बुध्यते समयमिति शेषः ॥ ६९ ॥ ७० ॥
उपपन्नानां बलवीर्य्यादियुक्तानाम् । आशाम् अभिमतार्थविषयां संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ ७१ ॥
सत्येनामोघतया ॥ ७२ ॥
न भवन्ति कार्य्यायेति शेषः । क्रव्यादा श्वादयः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः।
दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु॥ ६२॥
हंससारसचक्राह्वैः कुररैश्च समन्ततः।
पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण!॥ ६३॥
चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः।
मम शोकाभितप्तस्य तथा सीतामपश्यतः॥ ६४॥
चक्रवाकीव भर्त्तारं पृष्ठतोऽनुगता वनम्।
विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव चाङ्गना॥ ६५॥
प्रियाविहीने दुःखार्त्ते हृतराज्ये विवासिते।
कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण!॥ ६६॥
अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः।
दीनो दूरगृहः कामी माञ्चैव शरणं गतः॥ ६७॥
इत्येतैः कारणैः सौम्य! सुग्रीवस्य दुरात्मनः।

श्यामास्तमालाः॥ ६२॥ ६३॥

चत्वार इति। यद्यपि चतुर्थो मासो विद्यत एव तथापि तत्रोद्योगाभावेन तस्यापि गतप्रायत्वाद्गता इत्युक्तिः॥ ६४॥

का सा सीता तत्राह,—या विषमं दण्डकारण्याख्यं वनमुद्यानमिव ज्ञात्वा। चक्रवाकी भर्त्तारमिव मां पृष्ठतोऽनुगता॥ ६५॥ ६६॥

कृपाया अकरणे हेतुमुन्नयति। अनाथ इति। दूरग्रह इति पाठे दूरवर्त्तिस्त्रीविषयो ग्रहो रावणेऽभिनिवेशो वा यस्येत्यर्थः॥ ६७॥

गृहीतचापोद्यतदण्डचण्डः
प्रचण्डचापोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५६ ॥
लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा
नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ।
निष्पन्नसस्यां वसुधाञ्च कृत्वा
त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥ ५७ ॥

दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः ।
नवसङ्गमसव्रीड़ा जघनानीव योषितः ॥ ५८ ॥
प्रसन्नसलिलाः सौम्य ! कुरराभिविनादिताः ।
चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाशयाः ॥ ५९ ॥
अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ! ।
उद्योगसमयः सौम्य ! पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६० ॥
इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ! ।
न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगञ्च तथाविधम् ॥ ६१ ॥

सप्तम्यन्तवनविशेषणे वनेष्विति शेषः। गृहीतेन चापेनोद्यते धारब्धे विरहिविषयके दण्डे चण्डः प्रचण्डः। प्रचण्डश्चापो यस्य स इदं हेतुगर्भम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

दर्शयन्तीति पद्ये समासोक्तिः स्पष्टैव वक्ष्या ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यात्रा यात्राकाल इत्यर्थः। तथाविधं यात्रोपयोगिनमुद्योगञ्च तस्य न पश्यामीत्यनुकर्षः ॥ ६१ ॥

जलं प्रसन्नं कुसुमप्रहासं
क्रौञ्चस्वनं शालिवनं विपक्वम्।
मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः
शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम्॥ ५३॥

मीनोपसन्दर्शितमेखलानां
नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः।
कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां
प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम्॥ ५४॥

सचक्रवाकानि सशैवलानि
काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि।
सपत्त्ररेखाणि सरोचनानि
वधूमुखानीव नदीमुखानि॥ ५५॥

प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु
प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु।

प्रचण्डाः प्रगल्भाः शौण्डाः मत्ताः पद्मानामसनपुष्पाणाञ्च रेणुभि-र्गौराः पीताः पवनानुयात्रां कुर्वन्ति गन्धलोभादिति भावः॥ ५२॥

कुसुमरूपः प्रहासो यस्य तम्। शालिवनं शालिसमूहः वर्षस्य व्यपनीतं व्यपनयो यस्मिन् तं कालम्॥ ५३॥

मीना एवोपसन्दर्शिता मेखला यासाम्॥ ५४॥

चक्रवाकशैवलकाशाः रोचना पत्त्ररेखा दुकूलस्थानीयाः॥ ५५॥

वेणुस्वरव्यञ्जिततूर्य्यमिश्रः
प्रत्यूषकालेऽनिलसंप्रवृत्तः ।
संमूर्च्छितो गह्वरगोवृषाणा-
मन्योऽन्यमापूरयतीव शब्दः ॥ ५० ॥

नवैर्नदीनां कुसुमप्रहासै-
र्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन ।
धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः
कूलानि काशैरुपशोभितानि ॥ ५१ ॥

वनप्रचण्डा मधुपानशौण्डाः
प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः ।
वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां
कुर्व्वन्ति पद्मासनरेणुगौराः ॥ ५२ ॥

वेणुस्वररूपेण व्यञ्जितेन व्यक्तेन तूर्य्येण वाद्यघोषेण मिश्रः प्रत्यूषकाले प्रातःकाले अनिलेन संप्रवृत्तः तत्सम्बन्धेन जातः संमूर्च्छितो व्याप्तः । गह्वराणां गिरिगह्वराणां वृषाणाञ्च वनवर्त्तिनां शब्दोऽन्योऽन्यमापूरयतीव वर्द्धयतीव गह्वरगोवृषशब्दात्साजात्यात्परस्परवर्द्धका इत्यर्थः । गह्वरगोवृषाणामिति पाठः ॥ ५० ॥

नदीनां कूलानि मृदुमारुतेन व्याधूयमानैः कम्पितैः कुसुमप्रहासैः कुसुमविकाशैर्युतैः काशैरुपशोभितानि ॥ ५१ ॥

ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति
नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥ ४६ ॥
विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा
प्रहर्षिता सारसचारुपंक्तिः ।
नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा
वातावधूता ग्रथितेव माला ॥ ४७ ॥
सुप्तैकहंसं कुमुदैरुपेतं
महाह्रदस्थं सलिलं विभाति ।
घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं
तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ४८ ॥
प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां
प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ।
वाप्युत्तमानामधिकाद्य लक्ष्मी-
र्वराङ्गनानामिव भूषितानाम् ॥ ४९ ॥

शशाङ्कोदितेति। उदितशशाङ्केत्यर्थः। तारागणा एवोन्मीलितानि चारूणि नेत्राणि यस्याः सा ॥ ४६ ॥

शालिप्रसवा व्रीहयः मालेव नभः समाक्रामति ॥ ४७ ॥

सुप्तैक हंसमिति। चन्द्रप्रतिबिम्बवत् ॥ ४८ ॥

प्रकीर्णा हंसा एवाकुला मेखला यासां वाप्युत्तमानाम् उत्तमवापीनाम् ॥ ४९ ॥

प्लवङ्गमानाञ्च गतोत्सवानां
ध्रुवं रवाः संप्रति संप्रनष्टाः ॥ ४३ ॥
अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया
नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः ।
क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यः
चिरोषिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ४४ ॥
चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका ।
अहो रागवती सन्ध्या जहातु स्वयमम्बरम् ॥ ४५ ॥
रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा
तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ।

अतिप्रवृद्धानिलो महावायुः। बर्हिणा मयूराः प्लवङ्गमा भेकाः ॥ ४३ ॥

अनेके वर्णा एषां ते नवोदितेष्वम्बुधरेषु सुविनष्टकायाः सुतरां नष्टदेहयात्राः। अतएव नष्टा मृतप्रायाः ॥ ४४ ॥

चञ्चतां शोभमानानां चन्द्रकिरणानां स्पर्शेन यो हर्षस्तेनोन्मीलिता ईषत्प्रकाशितास्तारका नक्षत्राणि नेत्रकनीनिका च यया सा। रागवती रक्तवर्णा अनुरक्ता च अम्बरमाकाशं वस्त्रञ्च। समासोक्तिरलङ्कारः। कान्तकरस्पर्शसुखादर्द्धोन्मीलितनयनायास्तदनुरागवशात् स्वतो विगलितवसनायाः कामुक्या वृत्तान्तस्य सन्ध्यायामारोपादिति बोध्यम् ॥ ४५ ॥

त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषितानि
बर्हाणि तीरोपगता नदीनाम् ।
निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः
प्रयान्ति दीना विमना मयूराः ॥ ४० ॥
वित्रास्य कारण्डवचक्रवाकान्
महारवैर्भिन्नकटा गजेन्द्राः ।
सरस्सु बुद्धाम्बुजभूषणेषु
विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति ॥ ४१ ॥
व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु
प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ।
ससारसारावविनादितासु
नदीषु हंसा निपतन्ति हृष्टाः ॥ ४२ ॥
नदीघनप्रस्रवणोदकाना-
मतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम् ।

समन्मथत्वादिविशेषणचतुष्टयं करेण्वाः । करेणूरिति दीर्घत्वमार्षम् ॥ ३९ ॥

विभूषितं विभूषणं विमनाः मयूराः मनःपर्य्यायो मनशब्दः अकारान्तोऽपि द्विरूपकोशात् ॥ ४० ॥

बुद्धाम्बुजानि विकसितकमलानि ॥ ४१ ॥

ससारसाञ्च ताश्च सारावविनादिताश्च तासु ॥ ४२ ॥

कल्हारशीताः पवनाः प्रवान्ति
तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥ ३६ ॥
सूर्य्यातपक्रामणनष्टपङ्का
भूमिश्चिरोद्घाटितसान्द्ररेणुः ।
अन्योऽन्यवैरेण समायुतानां
उद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ॥ ३७ ॥
शरद्गुणाप्यायितरूपशोभाः
प्रहर्षिताः पांसुसमुत्थिताङ्गाः ।
मदोत्कटाः सम्प्रति युद्धलुब्धा
वृषा गवां मध्यगता नदन्ति ॥ ३८ ॥
समन्मथा तीव्रतरानुरागा
कुलान्विता मन्दगतिः करेणूः ।
मदान्वितं संपरिवार्य्य यान्तं
वनेषु भर्त्तारमनुप्रयाति ॥ ३९ ॥

शस्त्रवदुत्तेजितासिवद्धिधौतो विमलो वर्णो नैर्मल्यं यस्य तत्। कल्हारशीताः कल्हाराश्च शीतास्चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सूर्य्यातपस्य क्रामणं सम्बन्धः । चिरेणोद्घाटितः प्रकाशितः सान्द्रो रेणुर्यया । अनेन शरदुत्तरार्द्धकालोऽयमिति ज्ञायते ॥ ३७ ॥

आप्यायिते वर्द्धिते रूपशोभे येषां पांसुसमुत्थिताङ्गाः पांसुयुक्ताङ्गाः ॥ ३८ ॥

नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं
विमुक्तबर्हाभरणा वनेषु ।
प्रियास्वरक्ता विनिवृत्तशोभा
गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥ ३३ ॥
मनोज्ञगन्धैः प्रियकैरनल्पैः
पुष्पातिभारावनताग्रशाखैः ।
सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामै-
रुद्योतितानीव वनान्तराणि ॥ ३४ ॥
प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां
वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानाम् ।
मदोत्कटानां मदलालसानां
गजोत्तमानां गतयोऽद्यमन्दाः ॥ ३५ ॥
व्यक्तं नभः शस्त्रविधौतवर्णं
कृशप्रवाहानि नदीजलानि ।

विमुक्तं त्यक्तं बर्हरूपमाभरणं यैः । अरक्ताः रागरहिताः ॥ ३३ ॥
प्रियकैरसनवृक्षैः ॥ ३४ ॥

कुसुमोद्गतानां सप्तच्छदकुसुमाघ्राणप्रवृत्तानाम् । उद्गतानामित्येव पाश्चः पाठः । उद्धतानामिति कल्पित इति कतकक्कतः । मदोत्कटा अधिकमदा अतएव मदलालसाः । मदशब्देन तज्जन्यः कामभोगस्तदिच्छावन्तः ॥ ३५ ॥

सूर्य्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु
पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥ २९ ॥
सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी
षट्पादवृन्दैरनुगीयमानः ।
मत्तद्विपानां पवनानुसारी
दर्पं विनेष्यन्नधिकं विभाति ॥ ३० ॥
अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः
स्मरप्रियैः पद्मरजोऽवकीर्णैः ।
महानदीनां पुलिनोपयातैः
क्रीड़न्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥ ३१ ॥
मदप्रगल्भेषु च वारणेषु
गवां समूहेषु च दर्पितेषु ।
प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु
विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥ ३२ ॥

अनेकपदार्थाश्रयाः चित्राः शोभा यस्याः सा। अग्रहस्ताः प्रथमविस्तारितकरणाः ॥ २९ ॥

पवनमनुसरति तच्छीलः विनेष्यन् जलं शोषयन्। शरत्काल इति शेषः। मत्तद्विपानां दर्पमधिकं कुर्वन् विभाति ॥ ३० ॥

मानससरसः खेन सहाभ्यागतैश्चक्रवाकैः सह क्रीड़न्ति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

विमदा इव मातङ्गाः शान्तवेगाः पयोधराः ॥ २४ ॥
जलगर्भा महामेघाः कुटजार्जुनगन्धिनः ।
चरित्वा विरताः सौम्य ! वृष्टिवाताः समुद्यताः ॥ २५ ॥
घनानां वारणानाञ्च मयूराणाञ्च लक्ष्मण ! ।
नादः प्रस्रवणानाञ्च प्रशान्तः सहसानघ ! ॥ २६ ॥
अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः ।
अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चन्द्ररश्मिभिः ॥ २७ ॥

शाखासु सप्तच्छदपादपानां
प्रभासु ताराऽर्कनिशाकराणाम् ।
लीलासु चैवोत्तमवारणानां
श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता ॥ २८ ॥
सम्प्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा
लक्ष्मी शरत्कालगुणोपपन्ना ।

नीलोत्पलदलश्यामा इति पयोधरविशेषणम्। अद्यन्त्वशान्तकामवेग इति व्यङ्ग्यम्। एवमग्रेप्यूह्यम् ॥ २४ ॥

वृष्टिसहितवाताः समुद्यता अपि विरताः ॥ २५ ॥ २६ ॥

महामेघैरभिवृष्टा अतएव निर्मलाः ॥ २७ ॥

श्रियं विभज्येति। शाखाप्रभालीलासु त्रिधा विभागं कृत्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

न तु प्रवृद्धस्य दुरासदस्य
कुमार ! वीर्य्यस्य फलञ्च चिन्त्यम् ॥ २० ॥
अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन् ।
उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २१ ॥
तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुन्धराम् ।
निर्वर्त्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥ २२ ॥
दीर्घगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः ।
विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ! ॥ २३ ॥
नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ।

तस्मात्त्वदुक्तं निःसंशयं कार्य्यं त्वदाकार्य्योऽनुष्ठेय एव। अनुष्ठेयमाह,—अवेक्षितव्यम् । समाधियोगेन भगवत्तत्त्वं द्रष्टव्यं क्रियाविशेषः कर्मयोगः सोऽपि अनुवर्त्तितव्योऽनुष्ठेयः । हे कुमार ! ननु कर्मज्ञानयोगौ हित्वा प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्तस्यातएव दुरासदस्य वीर्य्यस्य वीर्य्यवतः कर्मणः फलञ्च फलमेव चिन्त्यमपेक्षणीयम् । अनेन यावत् फलं निदिध्यासनकर्मसमुच्चय उक्तः ॥ २० ॥

लक्ष्मणवचसा तत्कालं स्वस्थस्यापि पुनर्मैथिलीं स्मृत्वा खिद्यमानस्य शरदनुभववर्णनम् अथेत्यादि ॥ २१ ॥

निर्वर्त्तयित्वा सम्पाद्य । अहं त्वत्कृतकर्मेति व्यङ्ग्यम् ॥ २२ ॥

गच्छन्तीति गमाः पचाद्यच् । शैलद्रुम पुर इति द्वितीया बहुवचनान्तं तान् गच्छति तथा भूत्वा सलिलं विसृज्य परिश्रान्ताः ॥ २३ ॥

न जानकी मानववंशनाथ !
त्वया सनाथा सुलभा परेण।
न चाग्निचूड़ां ज्वलितामुपेत्य
न दह्यते वीरवराई ! कश्चित् ॥ १८॥
सलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं
स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ।
हितञ्च पथ्यञ्च नयप्रसक्तं
ससामधर्मार्थसमाहितञ्च ॥ १९ ॥
निःसंशयं कार्य्यमवेक्षितव्यं
क्रियाविशेषोप्यनुवर्त्तितव्यः ।

रूपं स्वकर्म देवार्चनादिरूपकर्मयोगश्च कुरुष्व। अनेन यावत् फलं निदिध्यासनजातकर्मसमुच्चय उक्तः ॥ १७॥

त्वया सनाथा नाथवती जानकी परेण न सुलभा न सुग्रहा ज्वलितामग्निचूड़ामग्निशिखामुपेत्य स्पृष्ट्वा कश्चिदपि न दह्यते इति नापितु वह्निव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि दह्यत एव अतोया नीता सा तत्प्रकृतिरेव सा तु त्वदुपासिताग्नाविति व्यङ्ग्यम् ॥ १८॥

रामः अप्रधृष्यं न्यायोपेतत्वादविचाल्यं स्वभावजं तत्त्वार्थकं वाक्यमुक्तवन्तं लक्षणसहितं लक्ष्मणमुवाच। किमुवाच। यत्त्वया प्रयुक्तं वाक्यं तद्धितं तत्कालसुखं पथ्यं कालान्तरेपि सुखम्। नयप्रसक्तं राजनीत्युपेतम्। सामाहितधर्मार्थाभ्यां समाहितं सङ्गतम् ॥ १९॥

किमार्य्य ! कामस्य वशङ्गतेन
किमात्मपौरुष्यपराभवेन ।
अयं ह्रिया संह्रियते समाधिः
किमत्र योगेन निवर्त्तते न ॥ १६ ॥

क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं
समाधियोगानुगतञ्च कालम् ।
सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्वः
स्वकर्म्महेतुञ्च कुरुष्व तात ! ॥ १७ ॥

अथ लक्ष्मणः कर्म्मयोगज्ञानयोगावेव पौरुषवृद्धये दुःखशान्तये चानुतिष्ठेति स्मारयति। किमार्य्येत्यादि। हे आर्य्य ! कामस्य वशङ्गतेन त्वया किं कर्म कृतं स्यात्। अपिचैवं कामवशत्वेनात्मपौरुषस्य स्वपौरुषस्याभिभवेन किं प्रयोजनं साधितं स्यात्तस्मात् कामवशत्वं त्यक्त्वा कर्म्मयोगं कुरु। किञ्च स्नानादिकर्म्मयोगोत्तरकालमवसरप्राप्तोऽयं समाधिर्ब्रह्मानुसन्धानं क्रिया हरतीति ह्रीः शोकस्तेन किमर्थं संह्रियते। अत्रास्यामवस्थायां योगेन समाधिना सर्वं दुःखमिति शेषः। किं न निवर्त्तते अपितु निवर्त्तत एवेत्यर्थः। एवमेव पाङ्कः पाठ इति कतकक्कत्। पाठान्तरं त्वस्य योजनाशक्त्या कल्पितमितिच सः ॥ १६ ॥

उक्तमेव विवृणोति। क्रियाभियोगमिति। क्रियाणां शौचस्नानादीनामभितः कार्त्स्न्येन योगमनुष्ठानं मनसः प्रसादं चास्थाय कालं सर्वकालं समाधियोगानुगतं तेन सम्बद्धमेव कुरुष्व। तथाऽदीनसत्वः अक्षीणसत्वः सन् स्वकर्म्महेतुं पौरुषवृद्धेः कारणं सहायसामर्थ्यं तद्घटन-

अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्य्याच्च भामिनीम्।
सुदूरं पीड़येत् कामः शरद्गुणनिरन्तरः ॥ १२ ॥
एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः।
विहङ्ग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३ ॥
ततश्चचूर्य्य रम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु।
ददर्श पर्य्युपावृत्तो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणोऽग्रजम् ॥ १४ ॥

सञ्चिन्तया दुःसहया परीतं
विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी।
भ्रातुर्विषादात्त्वरितोऽतिदीनः
समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच दीनम् ॥ १५ ॥

अपि तामित्यादि। शरद्गुणनिरन्तरः शरद्गुणैर्निरन्तरप्रवृत्तः कामः मद्वियोगसौकुमार्य्यातिशयाभ्यां हेतुभ्यां सुदूरं अतिशयेन पीड़येदेव ॥ १२ ॥

सारङ्गाख्यचातकविहङ्गस्तृषितो यथा त्रिदशेश्वराज्जलं काङ्क्षमाणो विलपतिस्म एवं सीताप्राप्तिं काङ्क्षमाणो विललाप ॥ १३ ॥

ततस्तत्र काले रम्येषु गिरिसानुषु चचूर्य्य भ्रातुर्दुःखेन गर्हितं चरित्वा यङ्लुगन्तादार्षोऽसमासे ल्यप्। पर्य्युपावृत्तो लक्ष्मणोऽग्रजं रामं ददर्श ॥ १४ ॥

विषादाद्विषाददर्शनात् ॥ १५ ॥

आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते ।
शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ६ ॥
सारसारावसन्नादैः सारसारावनादिनी ।
याश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते कथम् ॥ ७ ॥
पुष्पितांश्चासनान् दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान् ।
कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामपश्यती ॥ ८ ॥
या पुरा कलहंसानां कलेन कलभाषिणी ।
बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साद्य मे रमते कथम् ॥ ९ ॥
निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् ।
पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १० ॥
सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च ।
तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥ ११ ॥

हेमवर्णा धातवो हेमधातवः ॥ ६ ॥

सारसनादसदृशनादवती या सारसानामारावाय परस्परसमाक्रानाय कृतैर्नादैर्या रमते आश्रमे ॥ ७ ॥

काञ्चनानिव काञ्चनपुष्पानिव निर्मलानासनवृक्षान् दृष्ट्वा सौन्दर्यातिशयात् पुनःपुनस्तान् पश्यन्ती तदा च मामपश्यन्ती कथं वर्त्तते ॥ ८ ॥

कलेन शब्देन बुध्यते इत्यन्वयः। कलभाषिणी कोमलशब्दवती ॥ ९ ॥

निशम्य श्रुत्वा ॥ १० ॥

काननवनयोः कान्तारोपवनात्मना भेदः ॥ ११ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

गृहं प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः ।
वर्षरात्रे स्थितो रामः कामशोकाभिपीड़ितः ॥ १ ॥
पाण्डुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ।
शारदीं रजनीञ्चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २ ॥
कामवृत्तञ्च सुग्रीवं नष्टाञ्च जनकात्मजाम् ।
दृष्ट्वा कालमतीतञ्च मुमोह परमातुरः ॥ ३ ॥
स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्त्तान् मतिमान् नृपः ।
मनस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥ ४ ॥
दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युत्बलाहकम् ।
सारसारवसंघुष्टं विललापार्त्तया गिरा ॥ ५ ॥

कालं सेनोद्योगकालं मुमोह व्याकुलचित्तो बभूव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
संज्ञां चित्तस्वास्थ्यं मनस्थां मनःसन्निहितामपि चिन्तयामास । जीवति न वा कथमेनां प्रत्यानेष्यामीति चिन्ता ॥ ४ ॥
सारसशब्दैः संघुष्टं शब्दवत् व्योम दृष्ट्वेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

इति व्यवस्थां हरिपुङ्गवस्वरो
विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्य्यवान् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

वृद्धान् हरीन् साङ्गदो भवानुपयातु ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ २८ ॥
सन्दिदेशातिमतिमान्नीलं नित्यकृतोद्यमम्।
दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे ॥ २९ ॥
यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः।
समागच्छन्त्यसङ्गेन सेनाग्रेण तथा कुरु ॥ ३० ॥
ये त्वन्तपालाः प्लवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः।
समानयन्तु ते शीघ्रं त्वरिताः शासनान् मम ॥ ३१ ॥
स्वयञ्चानन्तरं कार्य्यं भवानेवानुपश्यतु ॥ ३२ ॥
त्रिपञ्चरात्रादूर्द्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः।
तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ३३ ॥
हरींश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो
भवान् ममाज्ञामधिकृत्य निश्चितम्।

मतिं तदनुष्ठानविषयाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

असङ्गेन अविलम्बेन सेनाग्रेण सेनानाथेन सहेति शेषः ॥ ३० ॥

अन्तपाला दिगन्तवर्त्तिसेनापतयः समानयन्तु समागच्छन्तु ॥ ३१ ॥

अनन्तरम् आनयनानन्तरं कार्य्यं सेनादर्शनगणनादि अनुपश्यतु सम्पादयत्विति यावत् ॥ ३२ ॥

त्रिपञ्चरात्रात् पञ्चदशदिनादूर्द्धं य आगच्छेत्तस्य दण्डः तेन पक्षमध्ये सर्वैरागन्तव्यमिति भावः। कार्त्तिकशुक्लादावियमाज्ञेति बोध्यम् ॥ ३३ ॥

देवदानवगन्धर्वा असुराः समरुद्गणाः ।
न च यक्षा भयं तस्य कुर्य्युः किमिव राक्षसाः ॥ २४ ॥
तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रतिकृतस्तथा ।
रामस्यार्हसि पिङ्गेश ! कर्त्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २५ ॥
नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे ।
कस्यचित् सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर ! तवाज्ञया ॥ २६ ॥
तदाज्ञापय कः किं ते कुतो वापि व्यवस्यतु ।
हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोट्यग्रशोऽनघ ! ॥ २७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निरूपितम् ।

भयमिति रण इति शेषः ॥ २४ ॥

प्रतिकृतः कृतोपकारस्य पिङ्गेश कपिराज ॥ २५ ॥

इदानीं सुग्रीवस्याज्ञावैभवं दर्शयति । तवाज्ञयाज्ञाने सति अस्माकं हरीणां मध्ये यः कश्चिदपि सज्जते विलम्बते तस्य कस्यचित् कस्यापि बलिनो दुर्बलस्य वाऽधस्तात् पातालेऽन्यत्र वा गतिर्जीवनं नास्ति ॥ २६ ॥

यदेवं तदाज्ञापय । आज्ञाप्रकारं पृच्छति । कः कपिः ते किं कं नियोगं कुतो वापि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । कुत्रापि स्थितः व्यवस्यतु अनुतिष्ठतु । आज्ञापनीया सेना कियत्यस्ति । तत्राह,—हरय इति । कोट्यग्रतः कोटिघटितसंख्यायानि अर्बुदस्याग्रे उपरि या संख्या समुद्राख्या तया संख्यया इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अकर्त्तुरपि कार्य्यस्य भवान् कर्त्ता हरीश्वर!।
किं पुनः प्रतिकर्त्तुस्ते राज्येन च बधेन च ॥ २० ॥
शक्तिमानतिविक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर!।
कर्त्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किन्नु सज्जसे ॥ २१ ॥
कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान्।
वशे दाशरथिः कर्त्तुं त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते ॥ २२ ॥
प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन महत् प्रियम्।
तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे ॥ २३ ॥

नन्वेवमपि कालव्यतिक्रमस्तुल्योऽत आह,—नहीति। चोदनादृते रामप्रेरणां विना जातोऽपि कालातिक्रमो न दोषायेति भावः। तत्प्रेरणया यदि कार्य्यकरणं तदा कालव्यतिक्रमो भवेदेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अकर्त्तुरपि अनुपकर्त्तुरपि कार्य्यस्य कर्त्ता। अर्हे तृच्। प्रतिकर्त्तु-रुपकर्त्तुः ॥ २० ॥

आज्ञायां किन्नु सज्जसे। किमर्थं तदाज्ञाप्रतीक्षया विलम्बसे ॥ २१ ॥

यद्यपि रामस्य न सहायापेक्षा तथापि सपरिवारोऽहं सीता-मन्वेषयिष्यामीति त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते सत्याऽसत्यावेति परीक्षते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्राणत्यागाविशङ्केन। अनपकारिवालिप्राणत्याजने तदनौ-चित्यशङ्कारहितेन मित्रकृत्यं स्वकृत्यमेवेति बुद्ध्या तव प्रियं कृतं मार्गाम अन्वेषयाम ॥ २३ ॥

तदिदं मित्रकार्य्यं नो कालातीतमरिन्दम!।
क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम् ॥ १५ ॥
न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित्।
त्वरमाणोऽपि स प्राज्ञस्तव राजन्! वशानुगः ॥ १६ ॥
कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः।
अप्रमेयप्रभावश्च स्वयञ्चाप्रतिमो गुणैः ॥ १७ ॥
तस्य त्वं कुरु वै कार्य्यं पूर्वं तेन कृतं तव।
हरीश्वर! कपिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १८ ॥
न हि तावद्भवेत् कालो व्यतीतश्चोदनादृते।
चोदितस्य हि कार्य्यस्य भवेत् कालव्यतिक्रमः ॥ १९ ॥

प्रयोजनकार्थेन न युज्यते उचितकालात्कृतं कृतमप्यकृतप्रायमिति भावः ॥ १४ ॥

तत्कालातीतं भविष्यतीति शेषः। तस्मात् क्रियतामित्यादि ॥ १५ ॥

ननु तत्कार्य्यकालात्ययश्चेत् स तं ज्ञापयिष्यत्येवेत्याह,—नचेति। कालवित् कालज्ञोऽपि स प्राज्ञत्वात्त्वदभिप्रायमेव केवलमनुगच्छेत् तूष्णीं तिष्ठतीति भावः ॥ १६ ॥

त्वदीयस्य स्फीतस्य महतः कुलस्य हेतुर्वृद्धिहेतुः दीर्घबन्धुः इदानीं कालान्तरे च बन्धुः। स्वयञ्च चाप्रतिमः ॥ १७ ॥

कृतं तव कार्य्यमिति शेषः। आज्ञापयितुमर्हसि। रामनियोगात् पूर्वमिति शेषः ॥ १८ ॥

मित्राणां संग्रहः शेषस्तद्भवान् कर्त्तुमर्हति।
यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्त्तते ॥ १० ॥
तस्य राज्यञ्च कीर्त्तिश्च प्रतापश्चापि वर्द्धते।
यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप!।
समान्येतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११ ॥
तद्भवान् वृत्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरत्यये।
मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत् कर्त्तुमर्हति ॥ १२ ॥
संत्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थे यो न वर्त्तते।
सम्भ्रमाद्विकृतोत्साहः सोऽनर्थेनावरुध्यते ॥ १३ ॥
यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्य्येषु वर्त्तते।
स कृत्वा महतोप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते ॥ १४ ॥

शेषः कर्त्तव्यशेषः। कालज्ञः प्रत्युपकारकालज्ञः साधु वर्त्तते साध्वनुष्ठानवान् वर्त्तते ॥ १० ॥

दण्ड्यतेऽनेन दण्डः सैन्यम्। आत्मा सकरणग्रामः समानि स्ववशत्वेन समत्वम्। समवेतानीति पाठे मिलितानीत्यर्थः। नत्वेकमपि पृथग्भूतमिति भावः ॥ ११ ॥

निरत्यये निरपाये अभिनीतार्थं प्रतिज्ञातार्थम् ॥ १२ ॥

सम्भ्रमात्त्वरया विशेषेण कृतोत्साहोऽन्यत्र कर्मणीति शेषः ॥ १३ ॥

कालव्यतीतेषु करणोचितकालमतिक्रान्तेषु पश्चात्तेषु वर्त्तते तत् सिद्ध्यर्थं यतते स मित्रस्य महतोऽर्थान् कृत्वापि मित्रार्थेन मित्रत्व-

क्रीड़न्तमिव देवेशं गन्धर्वाप्सरसाङ्गणैः ।
मन्त्रिषु न्यस्तकार्य्यञ्च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५ ॥
उच्छिन्नराज्यसन्देहं कामवृत्तमिव स्थितम् ।
निश्चितार्थोऽर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६ ॥
प्रसाद्य वाक्यैर्विविधैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ।
वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ॥ ७ ॥
हितं पथ्यञ्च तथ्यञ्च सामधर्मार्थनीतिमत् ।
प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ॥ ८ ॥
हरीश्वरमुपागम्य हनूमान् वाक्यमब्रवीत् ।
राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्द्धिता ॥ ९ ॥

स्वां पत्नीं रुमाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

उच्छिन्नराज्यसन्देहं मन्त्रिसौष्ठवेन नष्टराज्यपालनसन्देहं निश्चितार्थः निश्चितसर्वशास्त्रार्थः । अतएवार्थतत्त्वज्ञः कर्त्तव्याकर्त्तव्यसकलार्थतत्त्वज्ञः । कालेति कालोचितं धर्मविशेषमनुष्ठेयं वेत्ति तादृशः ॥ ६ ॥

वाक्यैः प्रसादप्रयोजनैः ॥ ७ ॥

हितं तत्कालहितं पथ्यं कालान्तरहितम् । तथ्यं सत्यम् । सामादिचतुष्कवत् । एतच्चतुष्टयं वाक्यविशेषणम् । प्रणयत्वं प्राप्तया प्रीत्या संयुक्तम् । विश्वासे स्ववचनप्रामाण्ये कृतनिश्चयमीदृशं हरीश्वरमित्यन्वयः ॥ ८ ॥

तत्र प्रसादप्रयोजनवाक्यान्याह,—राज्यं प्राप्तमित्यादि । कौली कुलक्रमागता ॥ ९ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ।
सारसाकुलसङ्घुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १ ॥
समृद्धार्थञ्च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम् ।
अत्यर्थञ्चासतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ॥ २ ॥
निवृत्तकार्य्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ।
प्राप्तवन्तमभिप्रेतान् सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३ ॥
स्वाञ्च पत्नीमभिप्रेतां ताराञ्चापि समीप्सिताम् ।
विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४ ॥

ईदृशं व्योम समीक्ष्य हरीश्वरमुपागम्य हनूमानब्रवीदित्युत्तरेण नवमश्लोकस्थेनान्वयः ॥ १ ॥

मन्दो धर्मार्थयोः संग्रहो यस्य तम् । असतां मार्गं कामप्रवृत्तिलक्षणमत्यर्थमाश्रयन्तम् इति शेषः । एकान्तगतमानसम् । कामभोगार्हैकान्तदेशगतचित्तम् ॥ २ ॥

निवृत्तकार्य्यं निष्पन्नवालिवधरूपस्वकार्य्यं सिद्धार्थं प्राप्तराज्यम् । अभिप्रेतानीप्सितानर्थान् प्राप्तवन्तम् ॥ ३ ॥

यदुक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं
नरेन्द्रकर्त्ता न चिराद्धरीश्वरः ।
शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान्
जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

शेषं व्याख्यातम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अयाचाच्चैव दृष्टेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान्।
प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किञ्चिदीरितम् ॥ ६० ॥
अपि चापि परिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतम्।
आत्मकार्य्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम् ॥ ६१ ॥
स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम्।
उपकारञ्च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ६२ ॥
तस्मात् कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण !।
सुग्रीवस्य नदीनाञ्च प्रसादमभिकाङ्क्षयन् ॥ ६३ ॥
उपकारेण वीरो हि प्रतीकारेण युज्यते।
अकृतज्ञो प्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ६४ ॥
अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः
कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम्।
उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं
प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ६५ ॥

अयाचां वर्षवशाद्याचाभावं कार्य्योन्मुखतया सुग्रीवे प्रणतेऽपि मया सीतान्वेषणाद्युद्दिश्य किञ्चिदपि नोक्तम् ॥ ६० ॥

अपिच तदानीं गरीयसे आत्मकार्य्याय वक्तुमनुचितमित्याह,— अपिचेति। अपिपरिक्लिष्टम् अतिपरिक्लिष्टम्। गरीयस्त्वादल्पकालाल्पयत्नासाध्यत्वात् नेच्छामि नैषिषम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

निवृत्तकर्मायतनो नूनं सञ्चितसञ्चयः ।
आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ॥ ५५ ॥
नूनमापूर्य्यमाणायाः सरय्वा वर्द्धते रयः ।
मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ॥ ५६ ॥
इमा स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ।
विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥ ५७ ॥
अहन्तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः ।
नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ! ॥ ५८ ॥
शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ।
रावणश्च महान् शत्रुरपारः प्रतिभाति मे ॥ ५९ ॥

प्रौष्ठपदो भाद्रपदः ब्रह्म वेदं विवक्षतामध्येतुमिच्छताम् । अध्यायसमय उपकरणकालः ॥ ५४ ॥

निवृत्तं कर्म छादनादि कर्म यस्य तादृशमायतनं यस्य सञ्चिताः सञ्चयाः जीवनसाधनानि येन स भरत आषाढ़ीं प्राप्याभ्युपगतः कृत यत्किञ्चित् व्रतसङ्कल्पः ॥ ५५ ॥

मामायान्तं समीक्ष्य वनतः प्रतिनिवृत्तमिति शेषः ॥ ५६ ॥

वर्षाः प्राप्येति शेषः ॥ ५७ ॥

नदीकूलं कर्त्तृ ॥ ५८ ॥

वर्षाश्च विस्तीर्णा इत्यनुकर्षः । अपारः दुष्प्रापवैरनिर्य्यातनपारः ॥ ५९ ॥

गुहासु सन्नादितबर्हिणासु
हारा विकीर्य्यन्त इवावभान्ति ॥ ४९ ॥
शीघ्रं प्रवेगाविपुलाः प्रपाता
निर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम् ।
मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो
महागुहोत्सङ्गतलैः ध्रियन्ते ॥ ५० ॥
सुरतामर्द्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ।
पतन्ति चातुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥ ५१ ॥
विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।
विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५२ ॥
वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना पथ्येव वर्त्तते ।
वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५३ ॥
मासि प्रौष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम् ।
अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥ ५४ ॥

प्रपतन्तीति। प्रपाता निर्झराः विकीर्य्यन्तस्त्रुट्यन्तः ॥ ४९ ॥
निर्धौतं क्षालितं शृङ्गाणामुपतलं यैस्ते ॥ ५० ॥ ५१ ॥
ज्ञायतेऽनुमीयते। अनुमानालङ्कारः ॥ ५२ ॥
वृत्ता निवृत्ता वृत्तेति पाठेप्ययमेवार्थः। प्रस्थितापि सेना पथ्येव वर्त्तते समीकृताः निरुद्धत्वं साधारणधर्मः ॥ ५३ ॥

नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः
सुरेन्द्रनीतैः पवनोपनीतैः ।
घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमाना
रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ॥ ४६ ॥
घनोपगूढ़ं गगनं न तारा
न भास्करो दर्शनमभ्युपैति ।
नवैर्जलौघैर्धरणी वितृप्ता
तमो विलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ ४७ ॥
महान्ति कूटानि महीधराणां
धाराविधौ तान्यधिकं विभान्ति ।
महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातै-
र्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ४८ ॥
शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः
शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ।

वर्षप्रवेगा वृष्टयः विप्रतिपन्नः प्रतिबद्धो मार्गो ययां याभिस्ताः ॥ ४५ ॥

रूपं निर्मलमाकारं श्रियं विविधधातुयुक्तत्वरूपां दर्शयन्तीव ॥ ४६ ॥

घनोपगूढ़त्वात् गगनस्य तारा रविदर्शनाभावः । वितृप्ता जामितां प्राप्ता ॥ ४७ ॥

प्रपातैर्निर्झरैः ॥ ४८ ॥

कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि
नवानि हृष्टा भ्रमराः पिबन्ति ॥ ४२ ॥
मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा
वनेषु विक्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः
प्रक्रीड़ितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ४३ ॥
मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादा
महाजलौघैर्गगनावलम्बाः ।
नदीस्तटाकानि सरांसि वापी-
र्महीञ्च कृत्स्नामपवाहयन्ति ॥ ४४ ॥
वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति
प्रवान्ति वाताः समुदीर्णवेगाः ।
प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं
नद्यो जलं विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५ ॥

प्रमत्तशब्दवन्मयूरवन्ति । शक्रगोप इन्द्रगोपः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

गवेन्द्राः वृषभाः निभृतास्त्यक्तोद्योगाः सर्वत्र जाता इति शेषः । सुरेन्द्रो देवेन्द्रः प्रक्रीड़ितः कर्त्तरि निष्ठा ॥ ४३ ॥

समुद्भूतस्तिरस्कृतः समुद्रनादो यैः अपवाहयन्ति प्रवहज्जलानि कुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

दृष्ट्वा नवप्रावृतपूर्णभोगा-
हृतं स्वभर्त्तारमुपोपयन्ति ॥ ३९ ॥
नीलेषु नीला नववारिपूर्णा
मेघेषु मेघाः प्रतिभान्ति सक्ताः ।
दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः
शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ४० ॥
प्रमत्तसन्नादितबर्हिणानि
सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि ।
चरन्ति नीपार्जुनवासितानि
गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ॥ ४१ ॥
नवाम्बुधाराहतकेसराणि
ध्रुवं परिष्वज्य सरोरुहाणि ।

कामातुरयुवतिवृत्तान्तं नदीषु आरोपयति । नद्य इति । वारि-पूरेण समुद्वाहिता उन्नमिताश्चक्रवाकरूपस्तना याभिः शीर्णानि तटानि निरोधकजरतीस्थानीयान्यपवाहयित्वा निरस्य नवप्रावृतपूर्णभोगाहृतं नवं प्रावृतं पुष्पाद्युपहारात् पूर्वं पूर्णभोगायाहृतं स्वीकृतम् । उपो-पयन्ति । प्रसमुपोदः पादपूरणे इति द्वित्वम् ॥ ३९ ॥

नीलेषु मेघेषु सक्ता नीलमेघाः प्रतिभान्ति । दवाग्निदग्धेषु शैलेषु तादृशाः शैला यदि सक्ता भवन्ति तदाऽऽते इव । बद्धमूला इत्यु-भयान्वयि ॥ ४० ॥

क्वचित् प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः
क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः।
व्यालम्बबर्हाभरणैर्मयूरै-
र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥
स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा
विहाय निद्रां चिरसन्निरुद्धाम्।
अनेकरूपाकृतिवर्णनादा
नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ॥ ३८ ॥
नद्यः समुद्वाहितचक्रवाका-
स्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा।

षट्पदो भ्रमरस्तत्ध्वनिरूपं तन्त्रीणां मधुरमभिधानं गीतं यस्मिन्। प्लवङ्गमानां भेकानामुदीरितमेव कण्ठतालं यत्र सूत्रधार-मुखशब्द तालो यस्मिन्। मेघशब्दा एव मृदङ्गनादाः तैराविष्कृतं प्रकटितं सङ्गीतं वनेषु प्रवृत्तमिव ॥ ३६ ॥

प्रनृत्तैरारब्धनृत्तैः उन्नदन्तो गायकास्तैः। वृक्षाग्रनिषण्णकायास्ते सङ्गीतोपलक्षितनृत्यद्रष्टारः ॥ ३७ ॥

चिरसन्निरुद्धां चिरसम्पादितां शुष्कवृत्तिकालिकेति शेषः। प्लवगा भेकाः अनेकरूपा आकृतिः संस्थानं वर्णो नीलपीतादिर्नादश्च येषाम् ॥ ३८ ॥

क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रै-
र्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥ ३३ ॥
कदम्बसर्ज्जार्जुनकन्दलाढ्या
वनान्तभूमिर्मधुवारिपूर्णा ।
मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तै-
रापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ३४ ॥
मुक्तासमाभं सलिलं पतद्वै
सुनिर्मलं पत्त्रपुटेषु लग्नम् ।
हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः
सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ॥ ३५ ॥
षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं
प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् ।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादै-
र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३६ ॥

अनेकाश्रयिणः अनेकभावाश्रयिणः ॥ ३३ ॥

कन्दलं स्थलोत्पलं मधुवारि मधुसदृशवारि । आपानभूमिर्मद्यपानभूमिस्तस्यामपि कदम्बादिपुष्पाणि । मद्यपूर्णता मत्तजनशब्दस्तनृत्यञ्च ॥ ३४ ॥

विवर्णच्छदनाः जलसेकतो विवर्णपक्षाः ॥ ३५ ॥

अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशैः
फलैः सुपर्य्याप्तरसैः समृद्धैः।
जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति शाखा
निपीयमाना इव षट्पदौघैः॥ २०॥

तडित्पताकाभिरलङ्कृताना-
मुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम्।
विभान्ति रूपाणि बलाहकानां
रणोत्सुकानामिव वारणानाम्॥ २१॥

मार्गानुगः शैलवनानुसारी
संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य।
युद्धाभिकामः प्रतिनादशङ्की
मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसन्निवृत्तः॥ २२॥

क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः
क्वचित्प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः।

अङ्गारः शान्ताग्निः तच्चूर्णस्य य उत्करस्तत्समैः। अनेन फलाना-मतिमहत्त्वं सूचितम्। अत्युक्तिरलङ्कारः॥ २०॥ २१॥

पृष्ठतो मेघरवं निशम्य श्रुत्वा प्रतिनादशङ्की। अननुभूतगजान्तर-नादशङ्की प्रतिनिवृत्तः॥ २२॥

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः
प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ २७ ॥

प्रहर्षिताः केतकिपुष्पगन्ध-
माघ्राय मत्ता वननिर्झरेषु ।
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः
सार्द्धं मयूरैः समदा नन्दन्ति ॥ २८ ॥

धारानिपातैरभिहन्यमानाः
कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ।
क्षणार्जितं पुष्परसावगाढ़ं
शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति ॥ २९ ॥

शिखिनां सुष्ठु प्रवृत्तं येषु ते। सकदम्बाः सकदम्बपुष्पाः शाखा येषाम्। समानकामा उभयेपि कामवन्त इत्यर्थः। सस्यैर्वनैश्चाभिरामा ॥ २६ ॥

वहनादिक्रियाणां नद्यादीनाञ्च क्रमेणान्वयाद्यथासंख्यमत्रालङ्कारः। प्लवङ्गमाः समाश्वसन्ति सुग्रीवराज्यलाभात् ॥ २७ ॥

वननिर्झरे क्रीड़या केतकगन्धमाघ्राय प्रहर्षिताः प्रपातशब्दः प्रपतन्निर्झरशब्दः ॥ २८ ॥

पुष्परसैस्तदास्वादैरवगाढ़ं दृढं मदं क्षणेनोत्सवेनार्जितम् ॥ २९ ॥

बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन
विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन।
गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण
नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन॥ २४॥

निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति
द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति।
हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति
कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति॥ २५॥

जाता वनान्ताः शिखिसुप्रनृत्ता
जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः।
जाता वृषा गोषु समानकामा
जाता मही सस्यवनाभिरामा॥ २६॥

गर्भार्थं मेघेष्वभिकामो यस्याः सा। परिसम्पतन्ती नभसि गच्छन्ती अतएव संमोदिता हर्षवती। बलाकपङ्क्तिरित्यार्षो क्रमः। तदुत्प्रेक्षा वातेत्यादि। वरा श्रेष्ठा पौण्डरीकी श्वेतपद्मसम्बन्धिनी लम्बा रुचिराम्बरस्य मालेव॥ २३॥

बालैरिन्द्रगोपै रन्तरे मध्ये मध्ये चित्रितेन शाद्वलेन युता भूमिः। अतः शुकवर्णेन मध्ये मध्ये लाक्षाविन्दुयुतेन कम्बलेन गात्रानुपृक्तेन गात्रानुसंपृक्तेन वृता नारीव॥ २४॥

निद्रेति आषाढ्यां स्वापोत्सवाकृष्टा गर्भधारणार्थम्॥ २५॥

गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा
मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥ २० ॥
वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि
प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ।
वनानि निर्वृष्टबलाहकानि
पश्यापराह्णेष्वधिकं विभान्ति ॥ २१ ॥
समुद्वहन्तः सलिलातिभारं
बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ।
महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां
विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ २२ ॥
मेघाभिकामा परिसम्पतन्ती
सम्मोदिता भाति बलाकपंक्तिः ।
वातावधूता वरपौण्डरीकी
लम्बेव माला रुचिराम्बरस्य ॥ २३ ॥

बलाकमालया तत्पंक्त्या सहिताः । कूटः शिखरं तदाकारसदृशा-कारा: ॥ २० ॥

प्रवृत्तेत्यादि । नृत्तोत्सवप्रवृत्तमयूराणि । नितरां वृष्टा बलाहका येषु तानि ॥ २१ ॥

सलिलातिभारं सलिलरूपभारं भारवत्त्वाच्च विश्रम्य विश्रम्य गमनम् ॥ २२ ॥

क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं
नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति।
क्वचित् क्वचित्पर्वतसन्निरुद्धं
रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ १७ ॥
व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पै-
र्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम्।
मयूरकेकाभिरनुप्रयातं
शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥ १८ ॥
रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं
प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम्।
अनेकवर्णं पवनावधूतं
भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥ १९ ॥
विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः
शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः।

शान्तमहार्णवस्य निस्तरङ्गसमुद्रस्य ॥ १७ ॥

सर्जादिपुष्पैर्मिश्रं पर्वतसम्बन्धिधातुभिस्ताम्रं ताम्रवर्णं मयूरशब्दै-रनुप्रयातमनुसृतं जलं नद्यः शीघ्रं वहन्ति समुद्वहन्ते ॥ १८ ॥

रसाकुलं रसवत्। षट्पदसन्निकाशं भ्रमरसदृशवर्णं। प्रकामं यथेच्छं यथा भवति तथा प्रभुज्यते जनैरिति शेषः। आम्रफलस्याति-पक्वत्वात् स्वतएव भूमौ पातः ॥ १९ ॥

क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् ।
कुटजान् पश्य सौमित्रे ! पुष्पितान् गिरिसानुषु ।
मम शोकाभिभूतस्य कामसन्दीपनान् स्थितान् ॥ १४ ॥

रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायु-
र्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां
प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ १५ ॥

संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः
प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ।
अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु
यानानि मार्गेषु न सम्पतन्ति ॥ १६ ॥

बाष्पाभि संरुद्धान्नववारिसेकजमहीसमुद्गतोष्मणा रुतान् वर्षाया आगमेन समुत्सुकान् सहर्षान् सानुषु स्थितानित्यन्वयः ॥ १४ ॥

सहिमः सशीतः । निदाघस्य ग्रीष्मस्य दोषप्रसरास्तापादयः । स्थिता लब्धा निवृत्तेति यावत् । स्वदेशान् यान्ति प्रियावियुक्तैः स्थातुमशक्यत्वात् ॥ १५ ॥

मानसं सरः । अभीक्ष्णमतिशयितं यद्वर्षोदकं तेन विक्षतेषु क्लिष्टगमनेषु मार्गेष्विति शेषः । यानानि रथादीनि न संपतन्ति न गच्छन्ति ॥ १६ ॥

सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९ ॥
मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः।
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १० ॥
कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताड़ितम्।
अन्तस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥
नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ती प्रतिभाति मे।
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२ ॥
इमास्तामन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः।
अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥

केतकगन्धिनो वाता अञ्जलिभिः पातुमित्यादरातिशयादुक्तिः जलवच्छान्तिहरत्वाच्च ॥ ८ ॥

फुल्लाः पुष्पिता अर्जुना यस्मिन्। धाराः जलधाराः अत्र शैलस्यारिर्वनदाहकत्वाद्दावाग्निः ॥ ९ ॥

धाराः वर्षधारास्तद्रूपयज्ञोपवीतधराः। मारुतापूरितत्वेन शब्दवता प्राधीताः उपक्रान्ताध्ययना बटव इवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अन्तर्गतस्तनितरूपो निर्घोषः कशाप्रहारे क्रियमाणः शब्दो यस्य तत् सवेदनमित्यस्योत्तमाम्बमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

घनैरनुलिप्ता इवातएव नष्टा अदृश्या ग्रहादयो यासु ताः प्रतिहताः प्रतिहतप्राचीत्वादिज्ञानाः। इमा दिशो मन्मथवतां मन्मथोत्सवसावधानप्रियासहितानां हिताः सुखजनिकाः ॥ १३ ॥

कुटजार्जुनमालाभिरलङ्कर्त्तुं दिवाकरः ॥ ४ ॥
सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वपि च पाण्डुभिः ।
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥
मन्दमारुतनिश्वासं सन्ध्याचन्दनरञ्जितम् ।
आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥ ६ ॥
एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ।
सीतेव शोकसन्तप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥ ७ ॥
मेघोदरविनिर्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः ।
शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकगन्धिनः ॥ ८ ॥
एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ।

दिवाकरोऽलङ्कर्त्तुं शक्यं सुकर इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सन्ध्यारागोत्थितैः उद्भिन्नसन्ध्यारागैरतएव ताम्रैरन्तेषु पर्यन्तभागेषु श्वेतैः स्निग्धैः किञ्चिज्जलसम्बन्धात् । अभ्रपटच्छेदैः अभ्ररूपैः छिन्नपटैः बद्धव्रणमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

मन्दमारुत एव निश्वासो यस्य तम् । सन्ध्यारूपेण चन्दनेन हरिचन्दनेन रञ्जितम् । आपाण्डु प्रान्तपाण्डुजलदम् । जलदस्थाने कामातुरस्य कपोलादि ॥ ६ ॥

घर्मेण रवितेजसा परिक्लिष्टा सन्तप्ता बाष्पमूष्माणं बाष्पं नेत्रजलञ्च ॥ ७ ॥

मेघैः स्वोदरादिनिर्मुक्ता इति मन्दता । कर्पूरलिप्तजलवच्छीतलाः

अष्टाविंशः सर्गः ।

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ।
वसन् माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २ ॥
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः ।

स तदेति ॥ १ ॥

स विरहिप्रमाथकः स कस्तत्राह,—अद्य जलागमः समयः संप्रवृत्तस्तं संपश्य । नभ आकाशम् ॥ २ ॥

समुद्राणां रसं जलं भास्करस्य गभस्तिभिर्द्यौः पीत्वा कार्त्तिकादिनवमासधृतं गर्भं जलरूपं रसायनं लोकजीवातु । भूतं प्रसूते त्यजति गर्भमाहात्म्यात्समुद्रस्य क्षारस्यापि स्वादुता जीवातुर्जीवनौषधमित्यमरः । ॥ ३ ॥

यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं
नरेन्द्र ! कर्त्ता न चिरात्तु वानरः ।
शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान्
जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ४७ ॥
नियम्य कोपं परिपाल्यतां शरत्
क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ।
वसाचलेऽस्मिन् मृगराजसेविते
संवर्त्तयन् शत्रुबधे समर्थः ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

जलप्रपातं वर्षाकालं धृतः स्थिरनिश्चयः ॥ ४७ ॥

किन्तु सुग्रीवेणाद्यैव रावणं हनिष्यामीत्येवं क्रुद्धं राममालक्ष्याह,—नियम्येति । शरत् तदन्तः संवर्त्तयन्नुक्तकालं क्षपयन् ॥ ४८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

शरत्कालं प्रतीचिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव ।
सुग्रीवस्य नदीनाञ्च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४४ ॥
उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ।
अकृतज्ञो प्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ४५ ॥
तदेव युक्तं प्रणिधाय लक्ष्मणः
कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ।
उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं
प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४६ ॥

विक्रमकालेषु तेजः सहजमिति शेषः । प्रोत्साहयामि वर्धयामि अधुना त्वाच्छन्नमिव तदिति भावः ॥ ४३ ॥

शरत्कालं तत्प्रान्तं सुग्रीवस्य प्रसादं चित्तसौमनस्यं नदीनाञ्चामलोदकत्वरूपम् ॥ ४४ ॥

उपकारेण युक्तो वीरोऽवश्यं प्रतिकारेण प्रत्युपकारेण युज्यते । केनचित् कृतोपकारो वीरपुरुषोऽवश्यं प्रत्युपकरोत्येवेति भावः । कुतएवं निश्चयस्तत्राह,—अकृतज्ञो भूत्वा यद्यप्रतिकृतोऽकृतप्रत्युपक्रियो भवति तदा सत्त्ववतामस्मादृशां मनो हन्ति मैत्रीं नाशयत्येवातो मित्रत्वादवश्यं स प्रत्युपकर्त्तेति भावः ॥ ४५ ॥

तदेव रामवाक्यमेव युक्तं प्रणिधाय निश्चित्य आत्मनः शुभं दर्शनं शुभां बुद्धिं प्रदर्शयन्नुवाच ॥ ४६ ॥

समुन्मूलय शोकन्त्वं व्यवसायं स्थिरीकुरु ।
ततः सपरिवारं तं राक्षसं हन्तुमर्हसि ॥ ३७ ॥
पृथिवीमपि काकुत्स्थ ! ससागरवनाचलाम् ।
परिवर्त्तयितुं शक्तः किं पुनस्तं हि रावणम् ॥ ३८ ॥
शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट् कालोऽयमागतः ।
ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं तं वधिष्यसि ॥ ३९ ॥
अहन्तु खलु ते वीर्य्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ।
दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ४० ॥
लक्ष्मणस्य हि तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ।
राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च ।
सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण ! त्वया ॥ ४२ ॥
एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्य्यावसादकः ।
विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४३ ॥

अतः शोकं समुन्मूलय व्यवसायमुद्योगम् ॥ ३७ ॥
परिवर्त्तनमधरोत्तरीकरणम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
दीप्तैर्दीपकैर्वाक्यैरिति शेषः । काले होमकाले ॥ ४० ॥ ४१ ॥
अनुरक्तेनानुरागयुतेन स्निग्धेन तत्कालोचितप्रियपरेण हितेनो-
दर्कहितैषिणा । सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघविक्रमयुक्तेन ॥ ४२ ॥

हृतां हि भार्य्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम्।
उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं स विशेषतः॥ २१ ॥
आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम्।
तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतनम्॥ २२ ॥
तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम्।
तुल्यदुःखोऽब्रवीत् भ्राता लक्ष्मणोऽनुनयं वचः॥ २३ ॥
अलं वीर! व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि।
शोचन्तो ह्यवसीदन्ति सर्वार्था विदितं हि ते॥ २४ ॥
भवान् क्रियापरो लोके भवान् देवपरायणः।
आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव! ॥ २५ ॥
न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः।
समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमे जिह्मकारिणम्॥ २६ ॥

उदये उदयपर्वते अभ्युदितम् उदयं प्राप्तम्॥ २१ ॥ २२ ॥
अनुनयम् अनुनयवत्॥ २३ ॥
व्यथां गत्वा अलं व्यथा मास्त्वित्यर्थः॥ २४ ॥
क्रियापरो नित्यकर्मानुष्ठाता देवपरायणो देवपूजकः व्यवसायी उद्यमी॥ २५ ॥
अव्यवसितः शोकेनोद्यमहीनस्त्वं हन्तुं न समर्थः। विक्रमे विक्रमस्थाने रणे जिह्मकारिणं कुटिलम्॥ २६ ॥

अहो सुरमणीयोऽयं देशः शत्रुनिषूदन ! ।
इह रंस्याव सौमित्रे ! साध्वत्र निवसावहे ॥ २५ ॥
इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना ।
सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज ! ॥ २६ ॥
गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतां वर ! ।
नदतां वानराणाञ्च मृदङ्गाडम्बरैः सह ॥ २७ ॥
लब्ध्वा भार्य्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः ।
ध्रुवं नन्दति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम् ॥ २८ ॥
इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ।
बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन् प्रस्रवणे गिरौ ॥ २९ ॥
सुसुखे हि बहुद्रव्ये तस्मिन् हि धरणीधरे ।
वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पापि नाभवत् ॥ ३० ॥

सुरुचिरा इव । इवोऽप्यर्थे शोभमानाश्चन्दनवृक्षपंक्तीरपि पश्य । मनसा सङ्कल्पेन सममेवोदिताः । ककुभानां वृक्षविशेषाणां पंक्तय इति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

नातिदूरत्वगमकं गीतेत्यादि । मृदङ्गाडम्बरैः मृदङ्गशब्दैः ॥ २७ ॥ २८ ॥

बहूनि दृश्यानि उत्तमवस्तूनि यत्र ताः दर्य्यः कुञ्जाश्च यस्मिन्निति गिरिविशेषणम् ॥ २९ ॥

बहुद्रव्ये सुखसाधनबहुद्रव्यविति । रतिः सुखम् ॥ ३० ॥

वानीरैस्तिमिदैश्चैव बकुलैः केतकैरपि।
हिन्तालैः स्तिनिशैर्नीपैर्वेतसैः छतमालकैः॥ १८॥
तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः।
वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलङ्कृता॥ १९॥
शतशः पक्षिसङ्घैश्च नानानादविनादिता।
एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलङ्कृता॥ २०॥
पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारससेविता।
प्रहसन्त्येव भात्येषा नानारत्नसमन्विता॥ २१॥
क्वचिन्नीलोत्पलैश्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः क्वचित्।
क्वचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुद्मलैः॥ २२॥
पारिप्लवशतैर्जुष्टा बर्हिक्रौञ्चविनादिता।
रमणीया नदी सौम्या मुनिसङ्घनिषेविता॥ २३॥
पश्य चन्दनवृक्षाणां पंक्तीः सुरुचिरा इव।
ककुभानाञ्च दृश्यन्ते मनसैवोदिताः समम्॥ २४॥

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः पद्मकश्चन्दनभेदः सरलः पीतद्रुमः॥ १७॥ १८॥
॥ १९॥

एकैकमनुरक्तैः परस्परानुरागयुक्तैः॥ २०॥ २१॥ २२॥

पारिप्लवाः जलपक्षिणः॥ २३॥

गुहाद्वारे च सौमित्रे ! शिला समतला शिवा।
कृष्णा चैवायता चैव भिन्नाञ्जनचयोपमा ॥ १३ ॥
गिरिशृङ्गमिदं तात ! पश्य चोत्तरतः शुभम्।
भिन्नाञ्जनचयाकारमम्भोधरमिवोदितम् ॥ १४ ॥
दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवाम्बरम्।
कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितम् ॥ १५ ॥
प्राचीनवाहिनीञ्चैव नदीं भृशमकर्दमाम्।
गुहायाः पुरतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६ ॥
चन्दनैस्तिलकैः सालैः तमालैरतिमुक्तकैः।
पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम् ॥ १७ ॥

प्रागुदक् प्रवणे ईशानदिक्प्रवति देशे वर्त्तमाना गुहा साधु सम्यक् भविष्यति सुखसाधनमिति शेषः। पौरस्त्यवर्षवातप्रवेशाभावाच्च साधुत्वं बोध्यम्। तेन निर्ऋतिद्वारत्वं सूचितम्। पश्चाद्भागे चैषोन्नता। अतएव पुरोवातनिरोधकत्वान्निवाता च ॥ १२ ॥

गुहाद्वारे इति। तेन बहिरुपवेशनसौकर्य्यम् ॥ १३ ॥

उत्तरतः उत्तरभागे ॥ १४ ॥

श्वेतमिवाम्बरं श्वेतवस्त्रमिव स्थितम्। श्वेतमिवापरमिति पाठे-परशृङ्गं श्वेतमिव रूप्यमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १५ ॥

त्रिकूटे पूर्वोषितत्रिकूटाचले जाह्नवीपदेन तत्रत्या जाह्नवीसदृशी मन्दाकिन्याख्या नदी ॥ १६ ॥

विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम्।
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता॥ ६॥
अस्यां वत्स्याम सौमित्रे! वर्षरात्रमरिन्दम!।
गिरिशृङ्गमिदं रम्यमुत्तमं पार्थिवात्मज!॥ ७॥
श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितम्।
नानाधातुसमाकीर्णं नदीदर्दुरसंयुतम्॥ ८॥
विविधैर्वृक्षखण्डैश्च चारु चित्रलतायुतम्।
नानाविहगसङ्घुष्टं मयूरवरनादितम्॥ ९॥
मालतीकुन्दगुल्मैश्च सिन्दुवारः शिरीषकैः।
कदम्बार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितम्॥ १०॥
इयञ्च नलिनी रम्या फुल्लपङ्कजमण्डिता।
नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज!॥ ११॥
प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति।
पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य! निवातेयं भविष्यति॥ १२॥

युक्तमारुता उचितवाता॥ ६॥
वर्षरात्रं जातावेकवचनम्। वार्षिका मासा इत्यर्थः॥ ७॥
नदीसम्बन्धिदर्दुरैः संयुतं वृक्षखण्डैश्चारु सुन्दरम्॥ ८॥ ९॥ १०॥
गुहाया नातिदूरे भविष्यति। भाविवारिपूरवृद्ध्या गुहासमीपवर्त्तिनी भविष्यतीत्यर्थः॥ ११॥

सप्तविंशः सर्गः ।

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ।
आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १ ॥
शार्दूलमृगसङ्घुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम् ।
नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसङ्कुलम् ॥ २ ॥
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् ।
मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिकरं शिवम् ॥ ३ ॥
तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम् ।
प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥ ४ ॥
कृत्वा च समयं रामः सुग्रीवेण सहानघः ।
कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ ५ ॥

गुहां किष्किन्धाख्यां प्रस्रवणं तदाख्यम् ॥ १ ॥
गिरिवर्णनं शार्दूलेति ॥ २ ॥ ३ ॥
प्रत्यगृह्णत प्रत्यगृहीत् ॥ ४ ॥
समयं पूर्वोक्तम् । कालयुक्तं तत्कालोचितम् ॥ ५ ॥

रामञ्चैव महात्मानं लक्ष्मणञ्च पुनः पुनः।
प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्रवर्त्तिनि ॥ ४० ॥
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता।
बभूव नगरी रम्या किष्किन्धागिरिगह्वरे ॥ ४१ ॥

निवेद्य रामाय तदा महात्मने
महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः।
रुमाञ्च भार्य्यामुपलभ्य वीर्य्यवा-
नवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

तादृशे तत्रवर्त्तिनि। अभिषिक्ते सुग्रीवेऽङ्गदे च। तत्र किष्किन्धायां वर्त्तिनि वर्त्तमाने सतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः ।
अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलं जलम् ॥ ३३ ॥
शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चैव काञ्चनैः ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ३४ ॥
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा ॥ ३५ ॥
अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना ।
सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ३६ ॥
अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः ।
प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥
रामस्य तु वचः कुर्वन् सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ३८ ॥
अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवङ्गमाः ।
साधुसाध्विति सुग्रीवं महात्मानो ह्यपूजयन् ॥ ३९ ॥

मन्त्रैः स्थापयित्वा । वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसेत्यादिमन्त्रैरासने स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अप आहृत्य मिलिताः कृत्वा विमलं जलं कुम्भेषु निधायेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

महर्षिविहितेन बौधायनादिविहितेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

हृष्टाः प्रचुक्रुशुःकिलकिलाशब्दं कृतवन्तः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च।
चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान् बहून्॥ २६॥
अक्षतं जातरूपञ्च प्रियङ्गुमधुसर्पिषी।
दधिचर्म च वैयाघ्रं परार्घ्यौ चाप्युपानहौ॥ २७॥
समालम्भनमादाय गोरोचनमनःशिलाम्।
आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्याश्च षोड़श॥ २८॥
ततस्ते वानरश्रेष्ठमभिषेक्तुं यथाविधि।
रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान्॥ २९॥
ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम्।
मन्त्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः॥ ३०॥
ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते।
प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते॥ ३१॥
प्राङ्मुखं विधिवन्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने।
नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः॥ ३२॥

गन्धान् गन्धद्रव्याणि॥ २६॥ २७॥

समालम्भनम् अनुलेपनद्रव्यम्। तदेवाह,—गोरोचनमित्यादि॥ २८॥ २९॥

ततः कुशेति। अनेनाग्निसाध्यकर्माधिकारं तेषां दर्शयति। मनुष्यसदृशसर्वव्यवहारात् वेदज्ञत्वाच्च॥ ३०॥ ३१॥

ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ॥ २० ॥
प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ।
सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः सम्भाष्योत्थाप्य वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥
भ्रातुरन्तःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः ।
प्रविष्टं भीमविक्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ २२ ॥
अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ।
तस्य पाण्डुरमाजह्रुश्छत्रं हेमपरिष्कृतम् ॥ २३ ॥
शुक्ले च वालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ।
तथा रत्नानि सर्वाणि सर्व्वबीजौषधानि च ॥ २४ ॥
सक्षीराणाञ्च वृक्षाणां प्ररोहान् कुसुमानि च ।
शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतञ्चैवानुलेपनम् ॥ २५ ॥

यत यतस्व । एष नः समय इति । आश्विनेऽतीते यत्नारम्भरूपः सङ्केत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

मूर्ध्ना प्रणम्य नम्रीभूय वसुधायां दण्डवत्पतिताः उत्थाप्य वसुधायां पतिता इति शेषः ॥ २१ ॥

प्रविष्टं भीमविक्रान्तमिति । प्रविश्य त्वाभिनिष्क्रान्तमिति पाठे प्रविश्यान्तःपुरगतशोकादिकं दृष्ट्वाऽभिषेकाय तु पुनः प्रतिनिवृत्तं सभामागतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

क्षीरवृक्षप्ररोहा अधोजटाः ॥ २५ ॥

पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः।
प्रवृत्ताः सौम्य! चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः॥ १४॥
नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम्।
अस्मिन् वत्स्याम्यहं सौम्य! पर्वते सहलक्ष्मणः॥ १५॥
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता।
प्रभूतसलिला सौम्य! प्रभूतकमलोत्पला॥ १६॥
कार्त्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणबधे यत।
एष नः समयः सौम्य! प्रविश त्वं स्वमालयम्॥ १७॥
अभिषिञ्चस्व राज्ये च सुहृदः सम्प्रहर्षय।
इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः॥ १८॥
प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालिताम्।
तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम्॥ १९॥
अभिवार्य्य प्रविष्टानि सर्वतः प्लवगेश्वरम्।

यतो ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः सुतो विक्रमेण ज्येष्ठस्य सदृशश्च तस्माद्यौवराज्ये योग्यः॥ १३॥

सीतान्वेषणोद्योगं सुग्रीवस्यालक्ष्याह,—पूर्वोऽयमिति। ये चत्वारो वार्षिकसंज्ञकाः प्रवृत्तास्तेषामयं पूर्वं इति योजना॥ १४॥ १५॥

युक्तमारुता मारुतेन युक्तेत्यर्थः। अस्यां स्थास्यामीति शेषः॥ १६॥

अर्चयिष्यति माल्यैश्च रत्नैश्च त्वां विशेषतः ।
इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुं त्वमर्हसि ॥ ७ ॥
कुरुष्व स्वामिसम्बन्धं वानरान् संप्रहर्षय ।
एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा ॥ ८ ॥
प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान् वाक्यकोविदः ।
चतुर्दशसमाः सौम्य ! ग्रामं वा यदि वा पुरम् ॥ ९ ॥
न प्रवेक्ष्यामि हनुमन् पितुर्निर्देशपारगः ।
सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ १० ॥
प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम ।
एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ ११ ॥
वृत्तज्ञो वृत्तसम्पन्नमुदारबलविक्रमम् ।
इममप्यङ्गदं वीरं यौवराज्येऽभिषेचय ॥ १२ ॥
ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च ।
अङ्गदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥ १३ ॥

कार्य्याणि राजकार्य्याणि यथाविधि स्नातः राज्याभिषेकाभिषिक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्वामिसम्बन्धं वानरस्वामित्वसम्बन्धं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकेनेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अभिषिच्यतां मदाज्ञया त्वयेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

षड्विंशः सर्गः ।

ततः शोकाभिसन्तप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससम् ।
शाखामृगमहामात्राः परिवार्य्योपतस्थिरे ॥ १ ॥
अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम् ।
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः ॥ २ ॥
ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ३ ॥
भवत्प्रसादात् काकुत्स्थ ! पितृपैतामहं महत् ।
वानराणां सुदंष्ट्राणां सम्पन्नबलशालिनाम् ॥ ४ ॥
महात्मनां सुदुष्प्रापं प्राप्तं राज्यमिदं प्रभो ! ।
भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् ॥ ५ ॥
संविधास्यति कार्य्याणि सर्वाणि ससुहृद्गणः ।
स्नातोऽयं विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि ॥ ६ ॥

क्लिन्नवाससमार्द्रवाससम् । शाखामृगमहामात्राः वानरबलप्रधानाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

संप्लाव्य वालिनं तन्तु विधिवत् प्लवगर्षभाः ।
आजग्मुरुदकं कर्त्तुं नदीं शुभजलां शिवाम् ॥ ५१ ॥
ततस्ते सहितास्तत्र अङ्गदं स्थाप्य चाग्रतः ।
सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वानरा जलम् ॥ ५२ ॥
सुग्रीवेणेव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ।
समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्य्याण्यकारयत् ॥ ५३ ॥
ततोऽथ तं वालिनमग्र्यपौरुषं
प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा हतम् ।
प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा
सलक्ष्मणं राममुपेयिवान् हरिः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विधिवद्देवांशत्वेन स्वयं ज्ञातवेदत्वात् ज्ञातवर्त्तिर्य्यग्देहोचित-विधिवदित्यर्थः । विधिवदग्निहोत्रविधिनेत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

प्रेतकार्य्याणि जलदानादिरूपाणि अकारयत् । तदितिकर्त्तव्यता-मुपदिष्टवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा रणे ॥ ४३ ॥
इमास्तास्तव राजेन्द्र ! वानर्य्योऽप्लवगास्तव ।
पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ॥ ४४ ॥
तवेष्टा ननु चैवेमा भार्य्याश्चन्द्रनिभाननाः ।
इदानीं नेक्षसे कस्मात् सुग्रीवं प्लवगेश्वर ! ॥ ४५ ॥
एते हि सचिवा राजंस्तारप्रभृतयस्तव ।
पुरवासिजनश्चायं परिवार्य्य विषीदति ॥ ४६ ॥
विसर्जयैनान् सचिवान् यथापुरमरिन्दम ! ।
ततः क्रीड़ामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ॥ ४७ ॥
एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरीवृताम् ।
उत्थापयन्ति स्म तदा वानर्य्यः शोककर्षिताः ॥ ४८ ॥
सुग्रीवेण ततः सार्द्धं सोऽङ्गदः पितरं रुदन् ।
चितामारोपयामास शोकेनाभिप्लुतेन्द्रियः ॥ ४९ ॥
ततोऽग्निं विधिवद्दत्वा सोपसव्यं चकार ह ।
पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ॥ ५० ॥

रणे सुग्रीवेण सह युद्धे ॥ ४३ ॥

अप्लवगाः प्लुतगतिमजानन्त्यः विकृष्टं दूरम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

यथापुरं यथापूर्वं क्रीड़ामहे त्वया सहेति विललापेति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अपसव्यम् अपसव्यप्रदक्षिणम् ॥ ५० ॥

अनुजग्मुश्च भर्त्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ।
तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे ॥ ३६ ॥
वनानि गिरयश्चैव विक्रोशन्तीव सर्वतः ।
पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते ॥ ३७ ॥
चितास्चक्रुः सुबहवो वानरा वनचारिणः ।
अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिबिकां वानरोत्तमाः ॥ ३८ ॥
तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकपरायणाः ।
ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम् ॥ ३९ ॥
आरोप्याङ्के शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता ।
हा वानरमहाराज ! हा नाथ ! मम वत्सल ॥ ४० ॥
हा महार्ह ! महाबाहो ! हा मम प्रिय ! पश्य माम ।
जनं न पश्यसीमन्त्वं कस्माच्छोकाभिपीड़ितम् ॥ ४१ ॥
प्रहृष्टमिह ते वक्त्रं गतासोरपि मानद ! ।
अस्तार्कसमवर्णञ्च दृश्यते जीवतो यथा ॥ ४२ ॥
एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर ! ।

प्रशिहिताः समेताः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

विक्रोशन्तीव प्रतिध्वनिनेति शेषः । जलसंवृते समन्ताज्जलावृत-भूदेशे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

महार्ह उत्तमभोगार्ह ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अलङ्कारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम्॥ २९॥
आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः।
और्द्ध्वदेहिकमार्य्यस्य क्रियतामनुकूलतः॥ ३०॥
विश्रावयन्तो रत्नानि विविधानि बहूनि च।
अग्रतः प्लवगा यान्तु शिबिका तदनन्तरम्॥ ३१॥
राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः।
तादृशैरिह कुर्वन्तु वानरा भर्त्तृसत्क्रियाम्॥ ३२॥
तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्द्ध्वदेहिकम्।
अङ्गदं परिरभ्याशु तारप्रभृतयस्तथा॥ ३३॥
क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः।
ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्य्योऽस्य वशानुगाः॥ ३४॥
चुक्रुशुर्वीर वीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम्।
ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्य्यो हतबान्धवाः॥ ३५॥

शिबिकामारोप्य शिबिकायां स्थापयित्वा॥ २९॥

आज्ञापनप्रकार और्द्ध्वदेहिकमित्यादि। और्द्ध्वदेहिकं तत् क्रियायोग्यं स्थानं अनुकूलतः नदीतीरसमीपतः क्रियतामित्युत्तरमिति द्रष्टव्यम्॥ ३०॥

विश्रावयन्तः क्षिपन्तः इत्याज्ञापयदित्यन्वयः॥ ३१॥

तादृशैः ऋद्धिविशेषैः सत्क्रियां कुर्वन्तु॥ ३२॥ ३३॥

सुनियुक्तां विशालाञ्च सुकृतां शिल्पिभिः कृताम् ।
दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् ॥ २४ ॥
वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम् ।
गुहागहनसंच्छन्नां रक्तचन्दनभूषिताम् ॥ २५ ॥
पुष्पाढ्यैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च ।
तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम् ॥ २६ ॥
ईदृशीं शिविकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्य्यं विधीयताम् ॥ २७ ॥
ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा ।
आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु ॥ २८ ॥
आरोप्य शिविकाञ्चैव वालिनं गतजीवितम् ।

चित्रपत्तीभिश्चित्रपदातिभिः दीर्घ आर्षः । सुनिविष्टां सुसन्निवेषाम् । जालवातायनयुताम् । जालवन्निर्मितवातमार्गयुताम् ॥ २३ ॥

सुनियुक्तां सुश्लिष्टां शिल्पिभिर्विशालां कृताम् । एवमुक्तरीत्या सुकृताम् । दारुनिर्मितक्रीड़ापर्वतयुक्तां चारुकर्मभिः परिष्क्रियाकर्मभिः परिष्कृताम् ॥ २४ ॥

तदेवाह,—वराभरणहारैरिति । युक्तामिति शेषः । गुहागहनशब्देन शिबिकोपरि प्रसार्य्यमाणं पञ्जरमुच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥

विनीयतां दहनदेशमिति शेषः ॥ २७ ॥

उद्यम्य हस्ताभ्यां भूमेरूर्द्धं कृत्वा ॥ २८ ॥

सज्जीभवन्तु प्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः।
समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् ॥ १८ ॥
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्द्धनः।
तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १९ ॥
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः सम्भ्रान्तमानसः।
प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः ॥ २० ॥
आदाय शिबिकां तारः स तु पर्य्यापतत् पुनः।
वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः ॥ २१ ॥
दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां स्यन्दनोपमाम्।
पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम् ॥ २२ ॥
आचितां चित्रपत्तीभिः सुनिविष्टां समन्ततः।
विमानमिव सिद्धानां जालवातायनायुताम् ॥ २३ ॥

तारः सचिवः सम्भ्रमाद्वेगात्। हि यतोऽस्मिन् काले विशेषत-स्त्वरा युक्ता सैव चेदृशेऽवसरे गुणवतीति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

समर्था बलिनः शिबिकावाहनोचिताः ये निर्हरिष्यन्ति ते सज्जी-भवन्त्वित्यन्वयः। निर्हारो दहनदेशनयनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

भद्रासनयुतां मध्ये राजोचितमहार्हासनवतीम्। पक्षिकर्मभिः पक्षिप्रकृतिभिः आसमन्ताच्चित्रां चित्रवतीम्। द्रुमकर्मभिर्द्रुमप्रकृति-भिर्भूषिताम् ॥ २२ ॥

अवदत् प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२ ॥
कुरु त्वमस्य सुग्रीव ! प्रेतकार्य्यमनन्तरम् ।
ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥ १३ ॥
समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च ।
चन्दनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् ॥ १४ ॥
समाश्वासय दीनं त्वमङ्गदं दीनचेतसम् ।
मा भूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् ॥ १५ ॥
अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च ।
घृतं तैलमथो गन्धान्यच्चात्र समनन्तरम् ॥ १६ ॥
त्वं तार ! शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ सम्भ्रमात् ।
त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन् काले विशेषतः ॥ १७ ॥

एषा नियतिः कालकृतव्यवस्थाप्राप्तिः प्राप्तकालं कमतीति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अस्य प्रेतकार्य्यं कुर्वित्यन्वयः । दहनं प्रति दहननिमित्तं यतस्वेति शेषः ॥ १३ ॥

वालिसंस्कारनिमित्तं काष्ठानि आनेतुं समाज्ञापयेतिसम्बन्धः ॥ १४ ॥

त्वं सुग्रीव अङ्गदं समाश्वासय ॥ १५ ॥

कः कुत्राचापनीयस्तत्राह,—अङ्गदस्त्विति । समनन्तरमपेक्षितम् ॥ १६ ॥

इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ।
सामदानार्थसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ॥ ९ ॥
स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना ।
स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणा न परिरक्षता ॥ १० ॥
एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ।
तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥
वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ।

वशस्तदिच्छाधीनो न किन्तु परमस्वतन्त्र एव। तेन च भगवता कालेन क्रियमाणो नियत्यधीनः स्व स्व कर्मपरिणाम एव सर्वसुख-दुःखादिलाभ इत्येव साधु पश्यता सुमतिना विवेकवता द्रष्टव्यो ज्ञातव्यः। नतु विषादहर्षौ कर्त्तव्यौ नापि स्वसामर्थ्यनिन्देति भावः। एवं धर्मादयोऽपि चात् अधर्मादयोऽपि कालक्रमेणैव समाहिताः सम्पादिता भवन्ति ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रकृतमाह,—सामदानाभ्यामर्जितैरर्थसंयोगैरैश्वर्य्यैः पवित्रं शुभं क्रियाफलं भोगमिहलोके प्राप्तवान् वाली इतो लोकाद्देहाच्च गतोऽपगतः स्वां प्रकृतिं गतः प्राप्तः कार्य्याणां कारणे लयात्। एवञ्चेन्द्रलोकं गतो वालीति सूचितम् ॥ ९ ॥

स्वधर्मस्य संयोगात्तेन महात्मना वालिना पूर्वं स्वर्गो जितोऽर्जितः। युद्धे प्राणा न परिरक्षतेदानीं परिगृहीतश्च प्राप्तश्च ॥ १० ॥

न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ।
स्वभावञ्च समासाद्य न कश्चिदतिवर्त्तते ॥ ६ ॥
न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ।
न मित्रज्ञातिसम्बन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७ ॥
किन्तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ॥ ८ ॥

कालात्मा भगवानेव सर्वकर्मप्रवर्त्तक इत्याह,—न काल इति। कालो भगवानीश्वरः कालं स्वकृतां कालव्यवस्थां जन्ममरणादिरूपां नात्येति नातिक्रामति। स भगवान् काल न परिहीयते। अनुक्षणं जगद्धानिकरस्य हानिकरणाभावात्। स्वभावमुक्तलक्षणं समासाद्य किञ्चिदप्युत्कृष्टमपि जीवजातं नातिवर्तते। उत्पत्तियोग्यं उत्पद्यते नश्वरं नश्यत्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स च भगवान्न पक्षपातस्वभाव इत्याह,—न कालस्येति। न कालस्य बन्धुत्वमस्ति। प्राप्तकालं वस्तु सर्वथा संहरत्येव। नतु पक्षपातेन किमपि त्यजतीत्यर्थः। न हेतुः स्वसृष्टे स्वनाशे वा स्वकृत-व्यवस्थातिरिक्तकारणनिरपेक्ष इत्यर्थः। यद्वा प्राप्तकालस्य संहारनिव-र्त्तने न कश्चिदपि हेतुर्मन्त्रतन्त्रौषधादिः प्रभवतीत्यर्थः। तस्यैव प्रपञ्चः। न पराक्रमः महापराक्रमवतामपि काले प्राप्ते संहारो भवत्येव। न मित्रज्ञातिसम्बन्धः न बहुमित्रता न बहुज्ञातिता प्राप्तकालसंहार-निवर्त्तने हेतुः। सोऽपि भगवानात्मनः प्रत्यग्वर्गस्य जीवजातस्य न

नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम्।
नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम्॥ ४॥
न कर्त्ता कस्यचित् कश्चिन्नियोगे नापिचेश्वरः।
स्वभावे वर्त्तते लोकस्तस्य कालः परायणम्॥ ५॥

कालस्य मुख्यत्वं दर्शयति। नियतिरिति। नियतिः नियम्यतेऽनयेति नियतिः कालः। कालकृता व्यवस्था निमेषादिपरार्धान्ता। कालश्चेश्वर एव। लोके लोकसृष्ट्यादिव्यवहारे। कर्मणो लौकिकालौकिककर्मप्रवृत्तेर्दिनादिरूपेण कारणं कालएव सर्वभूतानां नियोगाधिकृतप्राणिमात्रस्य नियोगेषु ज्योतिष्टोमादिषु नियतिर्वसन्तादिः कारणम्॥ ४॥

कालातिरिक्तं न साक्षात् प्रवर्त्तकमित्याह,—न कर्त्तेत्यादि। कस्यचित् सृष्ट्यादेः कश्चित् कर्त्ता न नियतिनिरपेक्षः कर्त्ता न। तथा नियोगे नियोगानुष्ठानेपि नियतिनिरपेक्षः कश्चिदीश्वरो न नियतिनैरपेक्ष्येण समर्थो न। यतो लोको लोकव्यवहारः स्वभावे ईश्वरसहिते प्राक्कृतस्वकर्मणि वर्त्तते तदधीनो वर्त्तते। तस्य च स्वभावस्य कालः परायणं सहकारीत्यर्थः। तदुक्तं सूतसंहितायां शिववाक्येन। स्वभावादेव सम्भूतं समस्तमिति केचन। तन्न सिध्यति विप्रेन्द्रा देशकालाद्यपेक्षणात्। मत्तः कर्मानुरूपेण जगज्जन्मादि जायते। एष स्वभावो विप्रेन्द्रा इति वेदार्थनिर्णयः। न मया केवलेनापि न च केवलकर्मणा। प्राणिनां कर्मपाकेन मया च मुनिसत्तम। जगतः सम्भवो नाशः स्थितिश्च भवति द्विजा इति॥ ५॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

स सुग्रीवञ्च ताराञ्च साङ्गदां सहलक्ष्मणः ।
समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥
न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ।
यदत्रानन्तरं कार्य्यं तत्समाधातुमर्हथ ॥ २ ॥
लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोचणम् ।
न कालादुत्तरं किञ्चित् परं कर्म उपासितुम् ॥ ३ ॥

समानशोकः सुग्रीवादिभिरिति शेषः ॥ १ ॥

शोकयुक्तः परितापस्तेन । शोकश्चित्तधर्मः तावन्मात्रेणैव न मृतस्य श्रेयः । समाधातुं अनुष्ठातुम् ॥ २ ॥

लोकवृत्तं लोकाचारोऽप्यनुष्ठेय एव । तच्च बाष्पमोचणरूपं कृतं युष्माभिरिति शेषः । यद्वा कृतं पर्य्याप्तं बाष्पमोचणमिति द्वितीया तृतीयार्थे । यतः कालात्तत्तत्कर्मणि विहितात्कालादुत्तरं परं तस्मिन्नतिक्रान्त इति यावत् । किञ्चिदपि परं कर्म विहितं कर्म उपासितुं कर्त्तुमशक्यं कालस्योपादेयकारणत्वात् । अकाले कृतस्याकृतप्रायत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

आश्वासिता तेन महात्मना तु
प्रभावयुक्तेन परन्तपेन ।
सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन
सुवेषरूपा विरराम तारा ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

धात्रेदं विधानं तथैव विहितम् । यथा मयोक्तं कृतञ्च । अनेन सर्वज्ञत्वशक्तिराविष्कृता । एवमीश्वरकृतं सर्वं ज्ञात्वा शूरपत्न्यो न शोचन्ति । ध्वनता मुखेनोपलक्षिता विरराम त्यक्तपरिदेवनाभूत् ॥ ४४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

मा वीरभार्य्ये! विमतिं कुरुष्व
लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा।
तस्मैव सर्वं सुखदुःखयोगं
लोकोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥ ४२ ॥
त्रयोऽपि लोका विहितं विधानं
नातिक्रमन्ते वशगा हि तस्य।
प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव
पुत्रश्च ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ॥ ४३ ॥
धात्रा विधानं विहितं तथैव
न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ॥ ४४ ॥

विमतिं मरणविषयां विरुद्धमतिम्। सर्वो लोको विधात्रा विहितः अहरादौ सृष्टः। तं लोकं सुखदुःखाभ्यामवर्ज्जाभ्यां योगोऽस्य तं तेनैव विधात्रा कृतम्। लोक्यतेऽनेनेति लोको वेदोऽब्रवीत्। न ह वै स शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

त्रयोऽपि लोका लोकत्रयवासिनोऽपि जना विधात्रविहितं विधानं नातिक्रमन्ते हि यतस्तस्य वशगाः ब्रह्मादिस्थावरान्ताः वाली परां प्रीतिं तत्सम्बन्धजां प्राप्स्यति मत्सङ्कल्पात्। किञ्च भवत्यपि वालि-सम्बन्धजां प्रीतिं सुग्रीवसम्बन्धात्प्राप्स्यसि। ते पुत्रो यौवराज्यं प्राप्स्यति च। येनाहमपि प्रायं प्राप्स्याम्येवेति ॥ ४३ ॥

अनेन दानेन न लप्स्यसे त्व-
मधर्मयोगं मम वीर ! घातात् ॥ ३९ ॥
आर्त्तामनाथामपनीयमाना-
मेवं गतां नार्हसि मामहन्तुम् ।
अहं हि मातङ्गविलासगामिना
प्लवङ्गमानामृषभेण धीमता ।
विना वरार्हौत्तमहेममालिना
चिरं न शक्ष्यामि नरेन्द्र ! जीवितुम् ॥ ४० ॥
इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा
तारां समाश्वास्य हितं बभाषे ।

त्वञ्चापीति । एवञ्च धर्मेण पापमपनुदतीति न्यायेपि हे वीर ते न मद्वधदोष इति भावः । यद्वा मम वीरस्य पत्युः छलेन घातात् प्राप्त-मधर्मसम्बन्धं न लप्स्यसे । किञ्च ततएव मच्छापतः प्राप्तमधर्मयोगमधर्म-फलयोगं स्त्रीवियोगरूपं न लप्स्यते ममावधे तु लप्स्यसे एवातएव क्वचित्यच्यते । अचिरेणैव कालेन त्वया वीर्य्यबलाहृता । सा सीता मम शापेन न चिरात्त्वयि वत्स्यतीति ॥ ३९ ॥

अपनीयमानां प्रियसकाशादन्यत इति शेषः । अहन्तु नार्हसि । अपितु हन्तुमेवेत्यर्थः । तत्रहेतुरहं हीति वरार्हौत्तमहेममालिना श्रेष्ठयोग्योत्तमस्वर्णमालावता ॥ ४० ॥

यच्चापि मन्येत भवान् महात्मा
स्त्रीघातदोषस्तु भवेन्न मह्यम् !
आत्मेयमस्येति हि मां जहि त्वं
न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ! ॥ ३७ ॥
शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्च वेदा-
दनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः ।
दारप्रदानाद्धि न दानमन्यत्
प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥ ३८ ॥
त्वञ्चापि मां तस्य मम प्रियस्य
प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर ! ।

मह्यं स्त्रीघातदोषो भवेदिति भवान् महात्मा मन्येत तदपि न इयं ताराऽस्य वालिनः आत्मेति ज्ञात्वा जहि । एवञ्च तदभिन्नत्वात् मम न ते स्त्रीबधदोष इति भावः । महात्मेत्यनेन ताड़काबधादिकृतवतः स्त्रीबधो अकिञ्चित्कर इत्यपि सूचितम् ॥ ३७ ॥

स्त्रीणां पुरुषात्मत्वमेव साधयति शास्त्रेति । शास्त्रे शास्त्रीय-यागाद्यनुष्ठाने प्रकर्षेण सहैव योगात् अधिकारादिविधाच्च वेदात् अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः । अनन्यरूपाः अभिन्नरूपाः । न केवलं दोषाभावमात्रमपि तु स्त्रीदानफलमपीत्याह,—दारेति अन्य-दधिकं दानं नेति भावः ॥ ३८ ॥

नद्येष उच्चावचताम्रचूड़ा
विचित्रवेशाप्सरसो भजिष्यत् ॥ २४ ॥
स्वर्गेऽपि शोकञ्च विवर्णताञ्च
मया विना प्राप्स्यति वीर! वाली।
रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे
विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ २५ ॥
त्वं वेत्थ तावत् वनिताविहीनः
प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः।
तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वाली
दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ २६ ॥

पद्मस्यामलं यत्पत्रं तद्वन्नेत्र। समेत्याप्सरोभिस्ताः संप्रेक्ष्य च मामपश्यन्न रमेतेत्यन्वयः। उच्चावचैर्नानाप्रकारैस्ताम्रै रक्तपुष्पैः कृतः शेखरो याभिस्ता अप्सरसो नाभजिष्यन्न भजिष्यति रक्तपुष्पधारणं बालिवशीकरणाय ॥ २४ ॥

तटावकाशे तटदेशे ॥ २५ ॥

यद्वनिताहीनो दुःखं प्राप्नोति तत्त्वं वेत्थ। अतस्तज्जानन् त्वं मां जहि कुमारः सुन्दरः पुरुषः। यद्वा दुःखहेतुमाह,—कुमार इति। कुत्सितो मारो यस्य मारकत्वेन मदनस्य प्रसिद्धेः। अथवा कुत्सितो मारो मरणं यस्य। मरणादपि दुःखजनकत्वादेवमुक्तिः। भावे घञ् ॥ २६ ॥

त्वमात्तबाणासनबाणपाणि-
र्महाबल: संहननोपपन्न: ।
मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय
दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्त: ॥ ३२ ॥
येनैव बाणेन हत: प्रियो मे
तेनैव बाणेन हि मां जहीहि ।
हता गमिष्यामि समीपमस्य
न मां विना वीर ! रमेत वाली ॥ ३३ ॥
स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्र !
समेत्य सम्प्रेक्ष्य च मामपश्यन् ।

अप्रमेयः देशतःकालतश्चापरिच्छेद्यः गुणैयत्तया दुर्ज्ञेयश्च । दुरासदः योगिभिरपि प्राप्तुमशक्यः । उत्तमधर्मक पुरुषोत्तमधर्मा अक्षीणकीर्त्तिः पापवदाभासमानेनापि कर्मणेति शेषः । अतएव पुरुषोत्तमधर्मा । क्षतजोपमाक्षः रक्ताक्षः ॥ ३१ ॥

आत्तबाणासनश्चासौ बाणपाणिश्चेति कर्मधारयः । संहननं दृढ़गात्रता । तादृशेन त्वया हतो वाली । मनुष्यदेहाभ्युदयं मनुष्यलोकवर्त्तिदेहप्राप्यमभ्युदयसुखं विहाय दिव्यदेहेन प्राप्योयोऽभ्युदयस्तेन युक्तः । समास आर्षः ॥ ३२ ॥

अत: येनैवेति रमेत रंस्यते ॥ ३३ ॥

अदृष्टपूर्वं पुरुषप्राधान-
मयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥
तस्येन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य
महानुभावस्य समीपमार्य्या।
आर्त्तातितूर्णं व्यसनं प्रपन्ना
जगाम तारा परिविक्लवन्ती ॥ २९ ॥
तं सा समासाद्य विशुद्धसत्त्वं
शोकेन सम्भ्रान्तशरीरभावा।
मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा
रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यम् ॥ ३० ॥
त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च
जितेन्द्रियश्चोत्तमधर्म्मकश्च।
अक्षीणकीर्त्तिश्च विचक्षणश्च
क्षितिक्षमावान् क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१ ॥

पुरुषप्रधानं पुरुषश्रेष्ठम्। स अङ्गदोक्तः काकुत्स्थोऽयमिति प्रजज्ञे इति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

परिविक्लवन्ती कष्टेन स्खलनपूर्वं गच्छन्ती ॥ २९ ॥

सम्भ्रान्तो विस्मृतः शरीरभावो राजस्त्रीत्वादिर्यया सा रणेषु युद्धेषूत्कर्षणेन सर्व्वाधिकोत्कर्षेण लब्धं लक्ष्यं वध्यं येन सर्व्वतोऽधिकवेध्यवेधक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्मिन् क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणः
क्षितिक्षमावान् भुवनस्य गोप्ता ।
रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां
समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २५ ॥
ताञ्चारुनेत्रां कपिसिंहनाथां
पतिं समाश्रित्य तदाशयानाम् ।
उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां
मन्त्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीम् ॥ २६ ॥
सा विस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा
भर्त्तुः समीपादपनीयमाना ।
ददर्श रामं शरचापपाणिं
स्वतेजसा सूर्य्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७ ॥
सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च
तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा ।

सञ्जातबाष्पः दुःखिप्राणिदर्शनेन महतामयं स्वभावः ॥ २४ ॥

तस्मिन् क्षणे तस्मिन्नवसरे । तारां रुदन्तीमभीक्ष्णं वारंवारमवेक्षमाणः जीवन्तीमिच्छन् क्षितिरिव क्षमावान् । समुत्सुकः शोकापनयनायेति शेषः ॥ २५ ॥

कपिसिंहनाथां कपिसिंहानां स्वामिनीम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अद्याङ्गदो वीरवरो न जीवे-
ज्जीवेत माता परिपालनार्थम्।
विना तु पुत्रं परितापदीना
सा नैव जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥

सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं
भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन्।
इमे विचेष्यन्ति हरिप्रवीराः
सीतां निदेशे परिवर्त्तमानाः ॥ २२ ॥

कृत्स्नन्तु ते सेत्स्यति कार्य्यमेत-
न्मय्यप्रतीते मनुजेन्द्रपुत्र!।
कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं
रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३ ॥

इत्येवमार्त्तस्य रघुप्रवीरः
श्रुत्वा वचो बालिजघन्यजस्य।
सञ्जातबाष्पः परवीरहन्ता
रामो मुहूर्त्तं विमना बभूव ॥ २४ ॥

अङ्गदो न जीवेत्। यदि जीवेत् तदा माता तारा पुत्रपालनाय जीवेत् तदभावे तु सा सर्व्वथा न जीवेत् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सख्यं समानत्वं निदेशो त्वदाज्ञायाम् ॥ २२ ॥

अनुजानीहि अग्निप्रवेशायेति शेषः ॥ २३ ॥

अग्नौ विवर्णं परितप्यमानं
किट्टं यथा राघव! जातरूपम्॥ १८॥
महाबलानां हरियूथपाना-
मिदं कुलं राघव! मन्निमित्तम्।
अस्याङ्गदस्यापि च शोकतापा-
दर्धस्थितप्राणमितीव मन्ये॥ १९॥
सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः
कुतस्तु पुत्रः सदृशोऽङ्गदेन।
न चापि विद्येत स वीर! देशो-
यस्मिन् भवेत्सोदरसन्निकर्षः॥ २०॥

एवात्मा परितप्यमानं जातरूपम् अविवक्षमशक्यसहवासस्थानं प्राप्य किट्टं मलं यथा निवर्त्तते तथेत्यर्थः। यथा बलवतोत्तमेनाधमः स्थातुं न शक्नोति तथा बलवताधमेनसहोत्तमोपीत्याशयः। एवञ्चानेन पापेन सर्वपुण्यक्षयो जात इति तात्पर्य्यम्। केचित्तु अग्नौ परितप्यमानं जातरूपं स्वर्णं यथा विवर्णं विवर्णताकारं किट्टं दाहकक्षारद्रव्यं प्राप्य निवर्त्तते भस्म भवति तथेत्यर्थं इत्याहुः॥ १८॥

मन्निमित्तम्। मयैतत्स्वामिवधादिति भावः। अपि चास्याङ्गदस्य शोकतापाच्च इतीव मन्ये इत्युत्प्रेक्षाबोधकम्॥ १९॥

सुलभ्यः सुलभ इत्यर्थः॥ २०॥

पापस्य कर्त्तास्मि विगर्हितस्य
क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य लोके।
शोको महान्मामभिवर्त्ततेऽयं
वृष्टेर्यथा निम्नमिवाम्बुवेगः॥ १६ ॥
सोदर्य्यघातापरगात्रबालः
सन्तापहस्ताक्षिशिरोविषाणः।
एनोमयो मामभिहन्ति हस्ती
दृप्तो नदीकूलमिव प्रवृद्धः॥ १७ ॥
अहो बतेदं नृवराविषह्यं
निवर्त्तते मे हृदि साधुवृत्तम्।

पापग्रस्तत्वात्। न यौवराज्यम्। ज्येष्ठस्य पुत्रमङ्गदं राज्ये कृत्वा यथा प्राप्तयौवराज्यमित्यर्थः एवम्बिधं कर्म कृत्वा राज्यं सर्वथा नार्हामीत्यन्वयः॥ १५॥

क्षुद्रस्य क्षुद्रयोग्यस्य लोके इहलोके विगर्हितस्य निन्दितस्य लोकापकृतस्य परलोके परमार्थसाधनस्य पापस्य कर्त्तास्मि। अतो महान् शोको माम् इव तथाभिवर्त्तते। यथा वृष्टेरम्बुवेगो निम्नम् इव। इवशब्दस्तथा शब्दार्थे॥ १६॥

सोदर्य्यघात एवापरगात्रभागो बालस्य यस्य तज्जसन्ताप एव हस्ताक्षिशिरोविषाणं यस्य सः दृप्तोमत्तः प्रवृद्धो महान्॥ १७॥

हे नृवर! इदमंहः पापम्। बत खेदे। अविषह्यं सोढुमशक्यं प्राप्य मे हृदि स्थितं साधुवृत्तं जन्मान्तरार्जितपुण्यं निवर्त्तते विवर्णमत-

अचीन्तनीयं परिवर्जनीय-
मनीप्सनीयं स्वनवेचनीयम् ।
प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिदं वयस्य !
भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः ॥ १३ ॥

पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलञ्च
वृचाश्च कामं जगृहुः स्त्रियश्च ।
को नाम पाप्मानमिमं सहेत
शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छेत् ॥ १४ ॥

नार्हामि सम्मानमिमं प्रजानां
न यौवराज्यं कुतएव राज्यम् ।
अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्त-
मेवम्विधं राघव ! कर्म कृत्वा ॥ १५ ॥

अचिन्तनीयं चिन्तयितुमप्ययोग्यम् । अतएवार्यैर्नित्यं परिहरणीय यत्किञ्चिदुपाधिनाप्यनीप्सनीयम् । आत्मकर्त्तृकमपि सर्वथाऽनवेच्च-णीयं दर्शनानर्हम् इदं प्राप्तोऽस्मि । इदं पदार्थमाह,—पाप्मानमिति हे वयस्य ! भ्रातुः ज्येष्ठस्य भ्रातुर्बधात् पाप्मानं तद्रूपं वस्त्वित्यर्थः । त्वाष्ट्रो विश्वरूपः ॥ १३ ॥

प्रतिपत्तुं प्राप्तुं क इच्छेत् को वा सहेत । गृहीतुं शक्नुया-दित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रजानां सम्मानं ताभिः क्रियमाणं स्वसम्माननमपि नार्हामि

बधो हि मे मतो नासीत्
स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात्।
ममासीत् बुद्धिदौरात्म्यात्
प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥ १० ॥

द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्त्तं परिनिष्टनन्।
सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्त्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
भ्रातृत्वमार्य्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः।
मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वञ्च प्रदर्शितम् ॥ १२ ॥

कामः पुरस्कृतो येन तादृशोऽपि भ्राता राज्यस्य तत्सुखस्य दुःखस्य भ्रातृबधे भाविदुःखस्य सारं तारतम्यं विचिन्तयन् विचारयन्। कथं भ्रातुर्बधं रोचयेत एवञ्चाहं तत्तारतम्यानभिज्ञ इति भावः ॥ ९ ॥

उक्तमेव विवृणोति बधोहीति। मां हन्तुं तस्य मतिर्नासीदित्यर्थः। तत्र हेतुः स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात्। अनुचितकर्मकारी बालीत्ययशःप्रसङ्गभयात्। प्राणहारो भ्रातुरिति शेषः। व्यतिक्रमोऽन्यायः ॥ १० ॥

द्रुमशाखयावभग्नः पलायितः। अतएव मुहूर्त्तं परिनिष्टनन् त्वामाक्रोशन् यदाऽभवं तदा तेन भ्राचा सान्त्वयित्वा पुनरेवं दुश्चेष्टां कर्त्तुं नार्हसि इत्युक्तः। न पुनर्मां हतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

अतएव भ्रातृत्वमित्यादि ॥ १२ ॥

श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये
तस्मिन् हि वासश्चिरमृष्यमूके ।
यथातथा वर्त्तयतः स्ववृत्त्या
नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥ ७ ॥
न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मा-
मयं महात्मा मतिमानुवाच ।
तस्यैव तद्राम ! वचोऽनुरूप-
मिदं वचः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥ ८ ॥
भ्राता कथं नाम महागुणस्य
भ्रातुर्वधं राम ! विरोचयेत ।
राज्यस्य दुःखस्य च वीर ! सारं
विचिन्तयन् कामपुरस्कृतोऽपि ॥ ९ ॥

अतिविप्रधर्षात् भ्रातृकृताधिकपराभवात् हेतोर्ममोत्पन्नात् क्रोधादमर्षादसहिष्णुतया च सुतीक्ष्णमतिशयेन प्रतप्स्ये तपामि ॥ ६ ॥

यथा तथा येन केनापि प्रकारेण स्ववृत्त्या स्वजात्युचितवृत्त्या वर्त्तयतः जीवतः ऋष्यमूकवास एव श्रेयो मन्ये नतु त्रिदिवस्य लाभ इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

तद्वचस्तस्यैवानुरूपम् । ईषत् करघातेऽपि मयि तद्वत्वान्तरभ्रातृस्नेहबद्धतया त्वां न जिघांसामि कदापि । चर गच्छेति यत्तद्वच इत्यर्थः । इदं कर्म भ्रातृवधरूपं वचस्तदर्थमाकारणरूपम् ॥ ८ ॥

यशस्विनं लक्षणलक्षिताङ्ग-
मवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३ ॥
यथाप्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र !
कृतं त्वया दृष्टफलञ्च कर्म ।
मयाद्य भोगेषु नरेन्द्रसूनो !
मनोनिवृत्तं हतजीवितेन ॥ ४ ॥
अस्यां महिष्यान्तु भृशं रुदत्यां
पुरेतिविक्रोशति दुःखतप्ते ।
हते नृपे संशयितेऽङ्गदे च
न राम ! राज्ये रमते मनो मे ॥ ५ ॥
क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षात्
भ्रातुर्बधो मेऽनुमतः पुरस्तात् ।
हतेत्विदानीं हरियूथपेस्मिन्
सुतीक्ष्णमिक्ष्वाकुवर ! प्रतप्स्ये ॥ ६ ॥

उदात्तं धीरोदात्तस्वभावं लक्षणैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तराजलक्षणै-र्लक्षितमङ्गं यस्य तम् ॥ ३ ॥

दृष्टफलं राज्यभोगफलं कर्म वालिबधरूपं हतजीवितेन कुत्सित-जीवितेन साध्येषु भोगेष्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥

अस्यां तारायां पुरे तत्स्थे जने अतिविक्रोशति अत्यन्तं रुदति अङ्गदे संशयिते पितृवियोगात् संशयितजीविते ॥ ५ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

तामाशुवेगेन दुरासदेन
त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन ।
पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्वी
भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेपे ॥ १ ॥
स बाष्पपूर्णेन मुखेन पश्यन्
क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी ।
जगाम रामस्य शनैः समीपं
भृत्यैर्वृतः संपरिदूयमानः ॥ २ ॥
स तं समासाद्य गृहीतचाप-
मुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम् ।

तां ताराम् आशुवेगेन शोकमहार्णवेनाभिप्लुतां खिन्नाम् । अप्रतिमेन असदृशेन आत्मन इति शेषः ॥ १ ॥

बाष्पपूर्णेन मुखेनोपलक्षितां तारां पश्यन् निर्विण्णमना खिन्नः सम्परिदूयमानः सम्यगनुतप्यमानः ॥ २ ॥

राज्यश्रीः न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ! ।
सूर्य्यस्यावर्त्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥ २९ ॥
न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं
न चास्मि शक्ता हि निवारणे तव ।
हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे
सह त्वया श्रीर्विजहाति मामपि ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

मालामिह न पश्यामि किन्तु सुग्रीवाय मालादानस्यादर्शनं शोकवशात् दृष्टस्यापि विस्मरणाच्चेत्येवमुक्तिः ॥ २८ ॥

आवर्त्तमानस्य अस्तं गच्छतः शैलराजं तमेवास्ताचलम् ॥ २९ ॥

पथ्यमिदं वच इति स्मृतिसन्निहितस्य प्रागुपदिष्टस्य परामर्शः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सम्प्रसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्तः पापकर्म्मणा ।
बालसूर्य्योज्ज्वलतनुं प्रयातम् यमसादनम् ॥ २३ ॥
अभिवादय राजानं पितरं पुत्र ! मानदम् ।
एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ॥ २४ ॥
भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् ।
अभिवादयमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा ॥ २५ ॥
दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ।
अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतनम् ।
सिंहेन पातितं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥ २६ ॥
इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामप्रहरणाम्भसा ।
तस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७ ॥
या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ।
शातकौम्भीं प्रियां मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥२८॥

पापकर्मणा प्राचीनपापवशात्सम्प्रसक्तस्य प्राप्तस्य वैरस्यान्तोवसानं गतः प्राप्तवान् ॥ २३ ॥ २४ ॥

त्वामभिवादयमानम् इदं तारावाक्यम् ॥ २५ ॥

उपासे समीपे तिष्ठामि ॥ २६ ॥

रामस्य प्रहरणं बाणस्तद्रूपेणाम्भसा मया विना कथमवभृथे स्नातः ॥ २७ ॥

यस्य रामविमुक्तेन हृतमक्षेषुणा भयं।
शरेण हृदिलग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ॥ १६ ॥
वार्य्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते।
उद्ववर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा ॥ १७ ॥
गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा।
तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्यापि बभौ द्युतिः ॥ १८ ॥
अस्तमस्तकसन्नद्धरश्मेर्दिनकरादिव।
पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्व्वशः ॥ १९ ॥
ताम्रगैरिकसम्पृक्ता धाराइव धराधरात्।
अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्त्तारं रणरेणुना ॥ २० ॥
अस्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहतं।
रुधिरोक्षितसर्व्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिं ॥ २१ ॥
उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना।
अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणां ॥ २२ ॥

शरेण तव गात्रसंस्पर्शने वार्यामि निवारिता भवामीत्यन्वयः ॥१६॥

एवं तद्वचः श्रुत्वा नीलः शरं उद्ववर्ह उद्धृतवान्। अस्य बाणस्यातितेजस्विशत्रुवधेन तेजःक्षयान्न पुनस्तूणगमनमिति बोध्यं ॥१७॥१८॥

दिनकरादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थे। रुधिररक्तत्वादिति भावः। व्रणेभ्यः शरशिलापादपजनितेभ्यः ॥ १९ ॥

रणरेणुनावकीर्णं व्याप्तं ॥ २० ॥ २१ ॥

पश्चिमावस्था मरणं ॥ २२ ॥

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा कृतं ।
सुहृच्चैव च भर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः ॥ ११ ॥
प्रहारे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ।
पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥ १२ ॥
धनधान्यसमृद्धापि विधवेत्युच्यते बुधैः ।
स्वगात्रप्रभवे वीर ! शेषे रुधिरमण्डले ॥ १३ ॥
कृमिरागपरिस्तोमे स्वकीये शयने यथा ।
रेणुशोणितसम्वीतं गात्रन्तत्र समन्ततः ॥ १४ ॥
परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ ! ।
कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे ॥ १५ ॥

कृतं शोकेनेति शेषः । प्रकृत्याऽनुपाधितः ॥ ११ ॥

प्रहारे रणे पराक्रान्तः परेणाक्रान्त अभिभूतः पञ्चत्वमागतः। एतद्दृष्ट्वापि यद्हृदयं न भिन्नमतो दृढमिति पूर्व्वेणान्वयः । ननु सपुत्रायाः कस्ते शोकोऽत आह । पतिहीनेत्यादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

कृमेरिन्द्रगोपादेराग इव रागो यस्य तादृशः परिस्तोम आस्तरणं यस्मिन् । कृमिरागो लाक्षारागः । कृमिरागं वदन्त्यर्थेन लाक्षिकं प्रियदर्शनमित्युत्पलमालाकोशादित्यन्ये ॥ १४ ॥

परिरब्धुं आलिङ्गितुं न शक्नोमि रेणुशोणितसम्वीतत्वात् । शोकेन भुजयोर्बलाभावाच्च गात्रसंस्पर्शत्वाच्च । अस्मिन्वैरे वालिविषये वैरे कृतकृत्यः कृतानुष्ठेयानुष्ठानः ॥ १५ ॥

ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनं पर्युपासते।
तथां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः॥ ५॥
मम चेमा गिरः श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे।
इदं तद्वीरशयनं तत्र शेषे हतो युधि॥ ६॥
शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा।
विशुद्धसत्वाभिजन! प्रिययुद्ध! मम प्रिय!॥ ७॥
मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद!।
शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता॥ ८॥
शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृतां।
अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः॥ ९॥
अगाधे च निमग्नास्मि विपुले शोकसागरे।
अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढं॥ १०॥

पर्युपासते पर्युपासन्त॥ ५॥

यत्र त्वया निहता रिपवः शायितास्तदिदं वीरशयनं तत्र त्वमपि शेषे॥ ६॥

विशुद्धसत्वाभिजन विशुद्धसत्ववंशभव प्रिययुद्ध प्रिययुद्धत्वाद्युद्धेनैव मरणं जातमिति भावः॥ ७॥ ८॥

शूराय कन्याया अदाने हेतुः। शूरस्य तव भार्य्यां मां विधवां कृतां पश्य। मानः राजपत्नीत्वाभिमानः शाश्वती स्थिरा गतिः सुख-प्राप्तिः॥ ९॥ १०॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखं ।
पतिं लोकश्रुतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ॥
उपलोपचिते वीर ! सुदुःखे वसुधातले ॥ २ ॥
मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र ! मही तव ।
शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३ ॥
सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो ।
सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर ! साहसिक ! प्रिय ! ॥ ४ ॥

अथ तारा मृतं दृष्ट्वा पुनः प्रलपति । तत इति । लोकश्रुतां लोक-प्रसिद्धं ॥ १ ॥

उपलैः पाषाणैरुपचिते व्याप्ते सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २ ॥ ३ ॥

एष विधिः रामरूपः सुग्रीवस्य वशं प्राप्तोऽधीनो भवति । अहो इत्याश्चर्यं न तु त्वद्वशं प्राप्तोयेनाद्यैव भार्यया योजितः स्यादिति भावः । अतः सुग्रीवएव विक्रान्तोऽत्र राज्ये भवितेति शेषः ॥ ४ ॥

जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं
महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
द्वाविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

गोलभस्य महाबाहो दशवर्षाणि पञ्च च ।
नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति ॥ २८ ॥
ततः षोडशमे वर्षे गोलभो विनिपातितः ।
तं हत्वा दुर्विनीतन्तु वाली दंष्ट्राकरालवान् ॥ २९ ॥
सर्वाभयंकरोऽस्माकं कथमेष निपातितः ॥ ३० ॥

हत तु वीरे प्लवगाधिपे तदा
वनेचरास्तत्र न शर्म लेभिरे ।
वनेचराः सिंहयुते महावने
यथा हि गावो निहते गवांपतौ ॥ ३१ ॥
ततस्तु तारा व्यसनार्णवप्लुता
मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ।

गोलभस्य तदाख्यस्य । महद्युद्धं पञ्चदशवर्षावधि अहोरात्रमविश्रमं युद्धं । तदेवाह नैवेति ॥ २८ ॥

दंष्ट्राकरालवान् आर्षःस्वार्थे मतुप् । दंष्ट्राकरालइत्यर्थः ॥ २९ ॥

अस्माकं सर्वाभयङ्करः सर्वेभ्यो भयङ्करः स एष वीरः कथं निपातितः ॥ ३० ॥

वनेचराः प्लवङ्गमा न शर्म लेभिरे इत्यन्वयः । अपरं वनेचरा इति गवां विशेषणं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

नास्यामित्रैर्गतं गच्छे र्माशत्रुभिररिन्दम !।
भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव ॥ २२ ॥
न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते।
उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग् भव ॥ २३ ॥
इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसम्पीडितो भृशं।
विवृतर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥ २४ ॥
ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हतयूथपाः।
परिदेवयमाना स्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः ॥ २५ ॥
किष्किन्धाह्यद्य शून्या च स्वर्गते वानरेश्वरे।
उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च ॥ २६ ॥
हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः।
येन दत्तं महद्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः ॥ २७ ॥

किञ्चास्य सुग्रीवस्यामित्रैरनुपकारकैस्तथा शत्रुभिरपकारकैश्च गतं सङ्गतं सख्यं मागच्छेः मागच्छ। भर्तुः सुग्रीवस्यार्थपरः प्रयोजनसाधनपरः ॥ २२ ॥

नातिप्रणयः पुत्रत्वात् अप्रणयश्च न कार्यंत्र। अस्मद्वधादिना अन्तरदृक्। अत्यासत्तिर्विनाशायत्यतिदूरं तु निष्फलं सेवामध्यमभावेन राजवह्निगुरुस्त्रियामिति न्यायेन मध्यममार्गमवलम्बस्वेत्याशयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

हता यूथपा येषां तादृशाः परिदेवयमाना विचुक्रुशुरित्यन्वयः ॥२५॥

अस्यैव प्रपञ्चः किष्किन्धेत्यादि ॥ २६ ॥ २७ ॥

इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् ।
हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥ १७ ॥
तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतंद्रितः ।
जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालान्ताञ्चैव काञ्चनीं ॥ १८ ॥
तां मालां काञ्चनीं दत्वा दृष्ट्वा चैवात्मजं स्थितम् ।
संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादङ्गदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ।
सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ २० ॥
यथा हि त्वं महाबाहो ! लालितः सततं मया ।
न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहुमन्यते ॥ २१ ॥

एवं वालिवचः श्रुत्वा पूर्वं वाली दुष्टइति बुद्ध्वा तदर्थे जातं हर्षमिदानीमेव सौमनस्य दर्शनेन त्यक्त्वा दीनो विषण्णोऽभूदित्यर्थः। ग्रहग्रस्त राहुग्रस्तः ॥ १७ ॥

तद्वालिवचनात्तादृशवालिवचनेन शान्तः शान्तवैरः। युक्तं भ्रातृस्नेहोचितदर्शनादिव्यवहारमतन्द्रितः कुर्वन्। मालाग्रहणे वालिनाऽभ्यनुज्ञातो मालां जग्राह ॥ १८ ॥

प्रेत्यभावाय संसिद्धो निश्चितमरणः ॥ १९ ॥

देशकालौ तत्तत्कर्मोचितौ भजस्व जानीहि। प्रियाप्रिये इष्टानिष्टयोगजे। काले सेवाकाले सुग्रीववशगस्तत्सेवापरो भव ॥ २० ॥

विपक्षे बाधकमाह यथाहीति। बालतया केवलं लालितः। यथा सेवोचितकालेऽपि सेवारहितोऽवर्तिष्ठ तथा सेवाराहित्येन वर्तमानं त्वां सुग्रीवो न बहुमन्येतातः सेवां कुर्वीत्युपदेशः ॥ २१ ॥

यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्य्यं तन्मुक्तसंशयं।
न हि तारामतं किञ्चिदन्यथा परिवर्त्तते ॥ १४ ॥
राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया।
स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्यादमानितः ॥ १५ ॥
इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव! काञ्चनीं।
उदारा श्री स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यात् मृते मयि ॥ १६ ॥

तारा अर्थानां मध्ये सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयो योऽर्थस्तस्य निश्चये औत्पातिके विविधे नानाप्रकारोत्पातसूचितापत्कालिकानुष्ठेयनिश्चये। सर्वतः ऐहिकामुष्मिकनिश्चये च परिनिष्ठिताऽतिसमर्था ॥ १३ ॥

ततः किन्तत्राह। यदिति। तत् कार्यं त्र व्यक्तसंशयं कार्यमनुष्ठेयं। तदेव द्रढयति नहीति। मदनुभवसिद्धमेतदिति भावः। अनेन नैवर्णिकेतरत्वेन तद्वत्त्वेनावश्यंकर्तव्यपुरुषान्तरस्वीकारायास्ताराया: देवरात् सुग्रीवस्य स्वीकारोप्यनुमत इति गम्यते ॥ १४ ॥

अथ भ्रात्रे वक्तव्यमुपदेशमाह। राघवस्येति। अकरणेऽधर्मः स्यान्मिथ्याप्रतिज्ञत्वापत्तेरिति भावः। एवं पारलौकिकमनिष्टं प्रदर्श्यैहिकमपि तदाह। त्वाञ्चेति। मामिव धर्मभ्रष्टत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

अथ राज्यानुमतिं क्रियतापि दर्शयति। इमाञ्चेति। उदारा प्रशस्ता श्रीर्जयलक्ष्मीरस्यां स्थिता महेन्द्रानुग्रहात्। हि यतो मृते मयि शवस्पर्शात् एनां सा श्रीर्जह्यात् अत इदानीमेवेमां गृहाणेति भावः ॥ १६ ॥

सुखार्हं सुखसंवृद्धं वालमेनमबालिशं।
बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदं ॥ ८ ॥
मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसं।
मयाहीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ ६ ॥
त्वमप्यस्य पिता दाता परित्राता च सर्वशः।
भयेष्वभयदश्चैव यथाहं प्लवगेश्वर ! ॥ १० ॥
एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः।
रक्षसाञ्च वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ ११ ॥
अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य वलवान् रणे।
करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥ १२ ॥
सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये।
औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १३ ॥

तदेवाह। सुखार्हमिति। अवालिशं समर्थं ॥ ८ ॥

प्राणैः प्राणेभ्यः। मम पुत्रं स्वमौरसं पुत्रमिवाहीनार्थमहीनैर्हितस-कलप्रयोजनं यथा तथा सर्वतः सर्वत्र देशे काले च पालय स्वानन्तरम-स्यैव राज्यं देहीति व्यङ्ग्यं ॥ ६ ॥

पालनप्रकारमेव दर्शयति। त्वमपीति। सर्वत्र भवेति शेषः ॥ १० ॥

उक्तं स्वपुत्रस्याबालिशत्वं दर्शयति। एषइति। रक्षसां वधे राम-प्रत्युपकारप्रसङ्गप्राप्ते ॥ ११ ॥

अनुरूपाणि मदनुरूपाणि ॥ १२ ॥

तारारक्षणं ततउपकारमादर्श्य सूचयति। सुषेणेति। तद्दुहिता

प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसां।
मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयं ॥ ५ ॥
जीवितञ्च हि राज्यञ्च श्रियञ्च विपुलां तथा।
प्रजहाम्येष वै तूर्णमहञ्चागर्हितं यशः ॥ ६ ॥
अस्यां त्वहमवस्थायां वीर! वक्ष्यामि यद्वचः।
यद्यप्यसुकरं राजन्! कर्तुमेव त्वमर्हसि ॥ ७ ॥

अथ रामशरक्षीणपापत्वात्प्राप्तदिव्यप्रकृतिः स्वयमेव सुग्रीवाय स्वानन्तरं प्राप्तं राज्यं ददाति। प्रतिपद्येति प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः। वैवस्वतक्षयं यमगृहं। ननु राजनि मृते तत् पुत्रएव राज्याधिकारी नतु तत् कनीयान् भ्रातेति चेन्न। पुत्रस्य बालत्वेन राज्यरक्षणासामर्थ्यात्। बलवदाश्रितत्वाच्च पुत्रनाशो माभूदिति तथोक्तिः। भगवता रामेणापि राज्यरक्षणासामर्थ्येनाङ्गदस्य सुग्रीवोऽभिषिक्तो राज्ये। यौवराज्ये चाङ्गदः। सुग्रीवानन्तरं त्वङ्गदस्यैव राज्याधिकारो न तु सुग्रीवपुत्राणां ज्येष्ठपुत्रत्वादित्याहुः ॥ ५ ॥

अगर्हितं यशः प्रशस्तं यशः वाली केनाप्यवध्यइत्येवं तच्च प्रजहामि। एकेनैव शरेण रामहतत्वात् इतिप्राञ्चः। अन्ये तु चस्त्वर्थे यशइत्युत्तरं बोध्यः। अगर्हितं यशस्त्वप्राप्नोमीति शेषः। वाली भगवता रामेण छन्नेन हतइत्येवं रूपञ्च यशइत्याहुः ॥ ६ ॥

अस्यामवस्थायां चरमदशायां यद्यप्यसुकरं मयात्यन्तमपकृतत्वात् तथापि कर्तुमर्हस्येवेति योजना। सात्विकत्वात् सात्विकसमाश्रयणाच्चेत्याशयः। स्वयं राज्यस्य दत्तत्वाद्राजन्निति संबोधनं ॥ ७ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्व्वतो मन्दमुच्छ्वसन् ।
आदावेव तु सुग्रीवं ददर्शानुजमग्रतः ॥ १ ॥
तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरं ।
आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
सुग्रीव ! दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात् ।
कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ॥ ३ ॥
युगपद्विहितं तात ! न मन्ये सुखमावयोः ।
सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा ॥ ४ ॥

सर्वतो वीक्षमाणः सः आत्मजस्याग्रतः स्थितं सुग्रीवमेवादौ ददर्श ॥ १ ॥

आभाष्य सुग्रीवेति सम्बोध्य ॥ २ ॥

हे सुग्रीव मां किल्बिषात् प्राग्भवीयदुष्कृतवशाद्भविष्येण भविष्यतावश्यंभाविना बुद्धिमोहेन त्वयि बुद्धिरूपेण बलात् कृष्यमाणं मां ज्ञात्वा त्वं दोषेण स्वापकारदोषवत्त्वेन मां गन्तुमवगन्तुं नार्हसि ॥ ३ ॥

कार्यानुमितं कर्मप्राबल्यं दर्शयति । युगपदिति । भ्रातृयुक्तं भ्रात्रोर्युक्तमुचितं सौहार्दं सुखञ्च राज्यसुखञ्चावयोः कर्मणा युगपन्नविहितमिति मन्ये यतस्तदिदं उचितमपि सौहार्दं सुखञ्चान्यथा जातं विघटितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा।
पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्य्येष्वनन्तरः॥ १४॥
न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्नङ्गदं प्रति।
पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम!॥१५॥

न हि मम हरिराजसंश्रयात्
क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा।
अभिमुखहतवीरसेवितं
शयनमिदं मम सेवितुं क्षमं॥ १६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः॥ २१॥

अङ्गदतुल्यानां पुत्राणां शतमेकतः सुखसाधनैककोटौ। हतस्यापि पत्युर्गात्रसंश्लेषोपरकोटौ। तयोर्मध्ये द्वितीयोवरमतिशयितसुखसाधनं परलोके परमानन्दहेतुत्वात्। तस्मात्सहगमनं करिष्यइति भावः॥१३॥

राज्यं त्वदधीनमिति यदुक्तं तन्निराचष्टे न राज्यस्य प्रभवामि न योग्या स्त्रीत्वात्। अङ्गदस्य वा राज्यदाने न प्रभवामि। अनन्तरः समर्थः मत्तः प्रत्यासन्नश्च॥ १४॥

एषा बुद्धिः मत्कर्तृकाभिषेकबुद्धिः। पिता तत्तुल्यः सुग्रीवः बन्धुः सुखदानाधिकारी न मातेत्यर्थः॥ १५॥ १६॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः॥ २१॥

सर्वे च हरिशार्दूलाः पुत्त्रश्चायन्तवाङ्गदः।
हर्य्यृक्षपतिराज्यञ्च त्वत्सनाथमनिन्दिते!॥ ८॥
ताविमौ शोकसन्तप्तौ शनैः प्रेरय भामिनि!।
त्वया परिगृहीतोऽयमङ्गदः शास्तु मेदिनीं॥ ९॥
सन्ततिश्च यथादृष्टा कृत्यं यच्चापि साम्प्रतम्।
राज्ञस्तत् क्रियतां सर्वमेष कालस्य निश्चयः॥ १०॥
संस्कार्य्यो हरिराजस्तु अङ्गदश्चाभिषिच्यतां।
सिंहासनगतं पुत्त्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि॥ ११॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीड़िता।
अब्रवीदुत्तरं तारा हनूमन्तमवस्थितं॥ १२॥
अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्त्राणामेकतः शतं।
हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरं॥ १३॥

त्वमपि न शोककरणार्हेत्याह। सर्वेचेति। त्वत्सनाथं त्वयैवैकया सनाथं॥ ८॥

ताविमौ सुग्रीवाङ्गदौ शनैः प्रेरय उत्तरकार्यकरणायेति शेषः॥९॥

सन्ततिः अङ्गदः यथादृष्टा यत्प्रयोजनकतया शास्त्रे दृष्टा यच्च राज्ञः साम्प्रतं परलोकहितं कृत्यं तत् क्रियतां एष कालस्य इदानीन्तनकालस्योचितो निश्चयः अनुष्ठाननिश्चयः॥ १०॥

तदेवाह। संस्कार्य इति। रामवाणस्यामोघत्वान्मरणनिश्चयेनैवमुक्तिः॥ ११॥ १२॥

यदुक्तं पुत्त्रेण सुखिनी भवेति तत्प्रत्याख्याति तारा। अङ्गदेति।

अङ्गदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया।
आयत्याञ्च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय॥ ४॥
जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिं।
तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनेह लौकिकं॥ ५॥
यस्मिन् हरिसहस्राणि शतानि नियुतानि च।
वर्तयन्ति कृताशानि सोऽयं दिष्टान्तमागतः॥ ६॥
यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः।
गतोधर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि॥ ७॥

द्रष्टव्योवालिशोकनिवृत्त्यर्थमिति शेषः। अस्य वालिनो म्रियमाणस्यायत्यां मरणोत्तरकाले यानि विधेयानि कार्याणि समर्थानि श्रेष्ठानि तानि त्वं चिन्तय विचारय॥ ४॥

अनियतामव्यवस्थितां। तस्माच्छुभं परलोकसुखावहं यत्तत्कर्तव्यं। हे पण्डिते इह पतिपित्रादिवियोगकाले न लौकिकं बहुरोदनादि कर्तव्यं। प्रीतिमात्रबोधकतया कृतेष्टासाधनत्वेन च तस्य लौकिकत्वं॥५॥

यस्मिन् जीवतीति शेषः। कृताशानि कृतभोग्याशानि वर्तयन्ति जीवन्ति। दिष्टान्तं आयुर्दायरूपकल्पितकालान्तं॥ ६॥

न्यायेन नीतिशास्त्रेण दृष्टार्थोराजकार्यं येन। सामादिपरो वानरेषु। धर्मजितां धर्मेण भूमिं जितवतां राज्ञां भूमिं स्थानं गतः गन्तेत्यर्थः अतो नैतच्छोक उचितः॥ ७॥

एकविंशः सर्गः ।

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ।
शनैराश्वासयामास हनूमान् हरियूथपः ॥ १ ॥
गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकं ।
अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभं ॥ २ ॥
शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनन्दीनानुकंपसे ।
कश्च कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन् बुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥

तत इति ॥ १ ॥

जन्तुः फलहेतुकं स्वर्गनरकादिफलसाधनं स्वार्थिकः । गुणैः शमादिभिः दोषैश्च रागादिना वा कृतं यत् स्वकर्मास्ति तत्तस्य शुभाशुभरूपं फलं प्रेत्याव्यग्रोऽनाकुलोवाप्नोति गुणदोषकृतं ज्ञानाज्ञानकृतमित्यर्थः इति कश्चित् ॥ २ ॥

शोच्या पापपुण्यकर्मपाशवशगत्वेन शोचनीया त्वं कमन्यं शोच्यं शोचसि कर्मवशगं भर्त्रादिकं कर्म्मफलवशतोदीना त्वं कमन्यं पुत्रादिकमनुकंपसे । बुद्बुदोपमे देहे अतीते कः कस्यानुशोच्योस्ति । उपलक्षणं । कस्य कोनुशोचकोस्तीत्यपि बोध्यं । विदुषोनोचितः शोक इति भावः ॥ ३ ॥

व्यवस्यत प्रायमनिन्द्यवर्णा
उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
विंशः सर्गः ॥ २० ॥

यत्र वाली तत्रोपभुवि तद्भूसमीपभुवि प्रायमुपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तुं व्यवस्यत निश्चितवती ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकिये किष्किन्धाकाण्डे
विंशः सर्गः । २०

तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्य्यः सर्वतश्च ताः ।
परिगृह्यांगदं दीना दुःखार्त्ता प्रतिचुक्रुशुः ॥ २३ ॥

किमङ्गदं साङ्गदवीरवाहो !
विहाय यातोसि चिरं प्रवासं ।
न युक्तमेवं गुणसन्निकृष्टं
विहाय पुत्रं प्रियचारुवेषं ॥ २४ ॥
यद्यप्रियं किञ्चिदसम्प्रधार्य्य
कृतं मयास्यात्तव दीर्घवाहो ! ।
क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ !
व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर ! पादौ ॥२५॥
तथा तु तारा करुणं रुदन्ती
भर्त्तुः समीप सह वानरीभिः ।

तस्याविलपितं ताराया विलापं ॥ २३ ॥

किमङ्गदं साङ्गदवीरवाहो साङ्गदौ वीरहन्ता बाहू यस्य तादृशः । गुणसन्निकृष्टं गुणैस्तव प्रत्यासन्नं प्रियश्चारुवेषो यस्य तं पुत्रं विहाय चिरं प्रवासं गन्तुं न युक्तमित्यन्वयः ॥ २४ ॥

असम्प्रधार्य्य अविचार्य्य हरिवंशानां वानरसमूहानां नाथ व्रजामि स्पृशामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ।
वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्च्छिते ॥ १७ ॥
कुरुष्व पितरं पुत्र ! सुदृष्टं धर्मवत्सलं ।
दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स ! भविष्यति ॥ १८ ॥
समाश्वासय पुत्रं त्वं सन्देशं सन्दिशस्व मे ।
मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितोह्यसि ॥ १९ ॥
रामेण हि महत् कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ।
आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ २० ॥
सकामो भव सुग्रीव ! रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ।
भुंक्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥ २१ ॥
किं मामेवं प्रलपतीं प्रियां त्वं नाभिभाषसे ।
इमाः पश्य वरा वह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ! ॥ २२ ॥

मे मया लालितः कामवस्थां प्राप्य वत्स्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

पितरं सुदृष्टं कुरुष्व ॥ १८ ॥

मूर्द्धानमुपाघ्राय सन्देशं कर्त्तव्योपदेशं सन्दिशस्वेत्यन्वयः । प्रस्थितः प्रस्थातुकामः ॥ १९ ॥

प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये । अनेन रामस्य वालिवधविषयदोषाभावो ध्वनितः ॥ २० ॥

शस्तोऽहिंसितः ॥ २१ ॥ २२ ॥

निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता ।
येषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेन्द्र ! हितैषिणी ॥ १२ ॥
रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानाञ्च मानद ! ।
नूनमप्सरसामार्य्य ! चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १३ ॥
कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव ।
बलाद्येनावपन्नोऽसि सुग्रीवस्यावशो वशी ॥ १४ ॥
अस्थाने वालिनं हत्वा युद्ध्यमानं परेण च ।
न सन्तप्यति काकुत्स्थः कृत्वा कर्म सुगर्हितं ॥ १५ ॥
वैधव्यं शोकसन्तापं कृपणाकृपणा सती ॥
अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १६ ॥

येषाहं हितं वाक्यमब्रुवं सा त्वया मोहाद्विगर्हिता ! अस्वीकृत वचना कृता इति यावत् ॥ १२ ॥

दक्षिणानां विदग्धानां समर्थानां वा चित्तानि प्रमथिष्यसि प्राप्त दिव्यदेहानामप्सरसां काममोहजननेनेति शेषः ॥ १३ ॥

कालः प्राप्तइति शेषः । अवपन्नः प्रापितोसि । कालविशेषणं निःसंशय इति तत्तदायुर्विषयसन्देहरहित इत्यर्थः ॥ १४ ॥

न सन्तप्यति तदस्थानेऽयुक्तं ॥ १५ ॥

कृपणाकृपणा अतिशयेन कृपणा अवाधायां वा द्वित्वं । पूर्वमदुःखोपचिता अदुःखं दुःखरहितं यथा भवति तथोपचिता वर्धिता ॥ १६ ॥

व्यक्तमद्य त्वया वीर! धर्मतः संप्रवर्तता।
किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्म्मिता ॥ ७ ॥
यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु।
विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ८ ॥
निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे।
त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ९ ॥
हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृष्ट्वा निपतितं भुवि।
यन्न शोकाभिसन्तप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा ॥ १० ॥
सुग्रीवस्य त्वया भार्य्या हृता स च विवासितः।
यत्तत्तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप! ॥ ११ ॥

हे वीर धर्म्मतः सम्प्रवर्त्तता धर्मेण युद्धमाचरता त्वयाद्य स्वर्गमार्गे स्वर्गसाधनरणभूमौ किष्किन्धेवान्या रम्या पुरी निर्मिता। नोचेत् कथं किष्किन्धां विहायात्र शेषे इत्यर्थः। कतकस्तु धर्मतः प्रवर्तिता रचिता किष्किन्धेवान्यापि स्वर्गमार्गे स्वर्गरूपदेशे निर्मितेत्यर्थमाह ॥७॥

यानि त्वया सार्धं विहृतानि तेषामन्तकाले त्वयोपरमः समाप्तिः कृताः ॥ ८ ॥ ९ ॥

मह्यं मम हृदयं सुस्थिरमतिदृढं यत्त्वां पतितं दृष्ट्वा न स्फुटेत् ॥१०॥

स विवासित इति यत्प्रसिद्धं कर्म तस्य कर्मण इयं व्युष्टिः परिपाकः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विंशः सर्गः ।

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरेण तं ।
दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥ १ ॥
सा समासाद्य भर्त्तारं पर्यष्वजत भामिनी ।
इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमं ॥ २ ॥
वानरं पर्वतेन्द्राभं शोकसन्तप्तमानसा ।
तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयतातुरा ॥ ३ ॥
रणे दारुण ! विक्रान्त ! प्रवीर ! प्लवतांवर ! ।
किमिदानीं पुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ४ ॥
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल ! भजस्व शयनोत्तमं ।
नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ५ ॥
अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ! ।
गतासुरपि तां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ ६ ॥

अन्तकरेण मृत्युकारिणा ॥ १ ॥ २ ॥
उन्मूलमुत्पतितमिति शेषः ॥ ३ ॥
प्लवतां वानराणां श्रेष्ठ । इदानीं पुरोभागां एतस्मिन् काले कृतापराधां मत्वाऽद्य नाभिभाषसे किमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुप्तेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेतिवादिनी।
रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संवीतं मृत्युदामभिः ॥ २८ ॥
तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव।
विषादमगमत् कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतं ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

संवीतं बद्धं ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे ऊनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

क्षेप्तारं पर्व्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवं ।
महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनं ॥ २२ ॥
शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वेवोपरतं घनं ।
नर्दन्तं नर्द्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितं ॥ २३ ॥
शार्द्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजमिवाहतं ॥ २४ ॥
अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकं ।
नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ २५ ॥
अवष्टभ्यावतिष्ठन्तं ददर्श धनुरूर्जितं ।
रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैव तथानुजं ॥ २६ ॥
तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ।
समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ॥ २७ ॥

पर्व्वतेन्द्राणां क्षेप्तारं रणेष्विति शेषः। रणभेदमपेक्ष्य वज्राणामिति बहुवचनप्रयोगः। महता वातेन समं तुल्यं आविष्टमावेशो यस्य रणेषु तं ॥ २२ ॥

परिक्रान्तं पराक्रमो यस्य तं। वृष्ट्वेव जलमुत्सृज्य विरतं। नर्दतां मध्ये भीमं नर्द्दन्तं ॥ २३ ॥

मृगराजं प्रभूतमांसादिमत्त्वेन मृगश्रेष्ठं शार्द्दूलो व्याघ्रः ॥ २४ ॥

सर्व्वलोकस्य सर्व्वलोकेनार्चितं। चैत्यं चतुष्पथवर्तिवल्मीकं नागहेतोरन्तर्विद्यमानं नागभक्षणार्थं सुपर्णेन गरुडेन यथोन्मथितं तथा सुग्रीवस्य राज्यभोगहेतो रामेणोन्मथितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तानतीत्य मार्गस्थान् रामादीनतीत्य ॥ २७ ॥

अभार्य्याः सहभार्य्याश्च सन्त्यत्र वनचारिणः।
लुब्धेभ्यो विप्रलब्धेभ्यस्तेभ्यो नः सुमहद्भयं ॥ १६ ॥
अल्पान्तरगतानान्तु श्रुत्वा वचनमङ्गना।
आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी ॥ १७ ॥
पुत्रेण मम किं कार्य्यं राज्येनापि किमात्मना।
कपिसिंहे महाभागे तस्मिन् भर्त्तरि नश्यति ॥ १८ ॥
पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः।
योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥
एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदती शोकमूर्च्छिता।
शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २० ॥
सा व्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि।
हन्तारं वानरेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनां ॥ २१ ॥

न्धायां विद्यमानानि दुर्गाणि अद्यैव वानराः सुग्रीवहनुमदादयः आविशन्ति वर्तमानसामीप्ये लट्। तेषु प्रविष्टेषु येऽभार्याः सभार्याश्च वानराः सुग्रीवावलम्बिनः प्रागस्माभिः कृतवैरास्तेच प्रवेक्ष्यन्ति। ततश्च लुब्धेभ्यो राज्यादिविषये विप्रलब्धेभ्यः पूर्वमस्माभिर्वञ्चितेभ्योऽस्माकं तुमुलं महद्भयमस्ति यत इति शेषः। केचित्तु इह ते स्थानमस्माकमरुचितं अनभिमतं इतरत् पूर्ववदित्याहुः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अल्पान्तरगतानां नातिदूरवर्तिनां। अवान्तरगतानामिति पाठे मध्ये मार्गमागतानामित्यर्थः। तेषां वानराणां वचनं श्रुत्वा। आत्मनः प्रतिरूपं कालोचितं बभाषे ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

जीवपुत्रे ! निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदं ।
अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनं ॥ ११ ॥
चिप्तान् वृक्षान् समाविध्य विपुलाश्च तथा शिलाः ।
वाली वज्रसमैर्वाणैर्वज्रेणेव निपातितः ॥ १२ ॥
अभिभूतमिदं सर्व्वं विद्रुतं वानरं बलं ।
अस्मिन् प्लवगशार्दूल हत शक्रसमप्रभे ॥ १३ ॥
रक्ष्यतां नगरी शूरैरङ्गदश्चाभिषिच्यतां ।
पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति प्लवङ्गमाः ॥ १४ ॥
अथवा रुचिर्तं स्थानमिह ते रुचिरानने ! ।
आविशन्ति च दुर्गाणि चिप्रमद्यैव वानराः ॥ १५ ॥

पुत्रं रक्षस्व रामादिति शेषः । कुतः पुत्रस्य भयं तत्राह । अन्तक इत्यादि । नयति यमपुरमिति शेषः ॥ ११ ॥

वृक्षान्वालिप्रतिहतान् । अयं सर्वोपि संभाव्यवादः एवं बहुबा-णत्यागकादोऽपि ॥ १२ ॥

अभिभूतमिव द्रुतं वानरं वानराणामिदं ॥ १३ ॥

पदस्थं वानरराज्यपदस्थं पुत्रमङ्गदं भजिष्यन्ति । अन्यथाऽराज-केऽत्रास्माभिरवस्थातुमशक्यमिति भावः ॥ १४ ॥

अथवेति । सरामे सुग्रीवे किष्किन्धामागच्छति । अभिषिक्ते-नाप्यंगदेनात्मत्राणमशक्यमेवेति नेह स्थातुं योग्यमिति शेषः । हे रुचिरानने यद्यपीदं स्थानं ते तुभ्यं रुचितमभीष्टं तथापीह किष्कि-

सा ददर्श ततस्तस्तान् हरीनापततो द्रुतं।
यूथादिव परिभ्रष्टान् मृगान्निहतयूथपान् ॥ ६ ॥
तानुवाच समासाद्य दुःखितान् दुःखिता सती।
रामवित्रासितान् सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥ ७ ॥
वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः।
तं विहाय सुवित्रस्ताः कस्माद्द्रवत दुर्गताः ॥ ८ ॥
राज्यहेतो स चेद्भ्राता भ्रात्रा क्रूरेण पातितः।
रामेण प्रहृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः ॥ ९ ॥
कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः।
प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गनां ॥ १० ॥

सा तारा आपततः पलायमानान् ॥ ६ ॥

इषुभिरनुबद्धानिवानुसृतानिव रामवित्रासितान् रामाद्वित्रस्तान् ॥ ७ ॥

वचनमाह वानरा इति। यस्य वालिनः दुर्गतावस्थादिकमपश्यन्तः ॥ ८ ॥

भ्राता प्रयोजककर्ता रामः प्रयोज्यकर्ता बाणाः करणं। दूरात् दूरे स्थित्वा तैः स पातितश्चेत्किं युष्माभिः पलायितं इति शेषः। तत्सेवयैव भवज्जीवनसंभवादिति भावः ॥ ९ ॥

प्राप्तकालं कालोचितं। अविश्लिष्टं सर्वसंमतिपूर्वमेकरूपं। अभिश्लिष्टमिति पाठे व्यक्तमित्यर्थः। अङ्गनां वालिन इति शेषः ॥१०॥

ऊनविंशः सर्गः ।

स वानरमहाराजः शयानः शरपीड़ितः ।
प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यत ॥ १ ॥
अश्माभिः परिभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशं ।
रामवाणेन चाक्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः ॥ २ ॥
तं भार्य्या वाणमोचेण रामदत्तेन संयुगे ।
हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनं ॥ ३ ॥
सा सपुत्राऽप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणं ।
निष्पपात भृशं तस्मादुद्विग्ना गिरिकन्दरात् ॥ ४ ॥
ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा हि महावलाः ।
त सकार्मुकमाऽलोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥

हेतुमद्वाक्यैर्हेतूपन्यासयुतैर्वाक्यैः प्रत्युक्त उक्तप्रत्युत्तरः ॥ १ ॥
जीवितान्ते तत्समये मुमोह विसंज्ञोऽभूत् ॥ २ ॥ ३ ॥
अप्रियमितिच्छेदः । सपुत्रा पुत्रोऽङ्गदः । गिरिगह्वरं किष्कि-
न्धाख्यं ॥ ४ ॥ ५ ॥

स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः
समाहितं धर्म्मपथानुवर्त्तितं ।
निशम्य रामस्य रणावमर्द्दिनो
वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६७ ॥
शराभितप्तेन विचेतसा मया
प्रभाषितस्त्वं यदजानता विभो ! ।
इदं महेन्द्रोपमभीमविक्रम !
प्रसादितस्त्वं चम मे हरीश्वर ! ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

तस्य वाक्यं । आत्मनः सुगतेः पुत्त्रपालनस्य च प्रतिपादकं ॥ ६७ ॥
इदं प्रभाषणं ॥ ६८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

दण्ड्य यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते ।
कार्य्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ६३ ॥
तद्भवान् दण्डसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ।
गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्म्यां दण्डदिष्टेन वर्त्मना ॥ ६४ ॥
त्यज शोकञ्च मोहञ्च भयञ्च हृदये स्थितम् ।
त्वया विधानं हर्य्यग्र ! न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ६५ ॥
यथा त्वय्यङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ! ।
तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ॥ ६६ ॥

अत्रार्थे स्मृतिमुपन्यस्यति । दण्ड्य य इति । कार्यकारणेति भावप्रधानोनिर्देशः । कार्यत्वं दण्ड्यत्वं कारणत्वं दण्डयितृत्वं ताभ्यां सिद्धार्थौ निष्पन्नपरलोकप्रयोजनौ । अतएव नावसीदतः । एवं न्याय्यदंडकर्तृत्वान्नाहमकृत्यकारी जातदंड्यत्वाच त्वमपि न तथेति भावः ॥ ६३ ॥

तदेवाह । स्वां प्रकृतिं स्वकीयं शुद्धस्वभावत्वं । दण्डदिष्टेन दण्डबोधकशास्त्रोक्तेन मार्गेण ॥ ६४ ॥

भयं भ्रातृभार्यापहरणकर्मजनितनरकभयं मद्दूषणनिमित्तपरलोकभयञ्च । दण्डेन कर्मणो नाशात् । मद्दूषणस्य मया क्षान्तत्वाच । शोकमोहौ तारातारेयविषयौ । विधानं प्राग्भवीयं कर्म । अत्रान्ते दण्डस्यैव संहारात्तिरस्थामपि ज्ञानवतां शास्त्रार्थेऽधिकारो दृढः कृत इति बोध्यं ॥ ६५ ॥

तथा वर्तेत पितृवदेव तं पालयिष्याव इति भावः । अस्मात्तथावृत्तिं प्राप्नुयादित्यध्याहारार्थः ॥ ६६ ॥

त्वया ह्यनुगृहीतेन शक्यं राज्यमुपासितुं ।
त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५८ ॥
शक्यं दिवञ्चार्जयितुं वसुधाञ्चापि शासितुं ।
त्वत्तोऽहं वधमाकांक्षन्वार्यमाणोऽपि तारया ॥ ५९ ॥
सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ।
इत्युक्त्वा वानरो रामं विरराम हरीश्वरः ॥ ६० ॥
स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनं ।
साधुसंमतया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१ ॥
न वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम ! ।
वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ६२ ॥

राज्यं वानरराज्यं ॥ ५८ ॥

शक्यमिति। स्वाराज्यमपि त्वत्प्रसादलभ्यमिति भावः। अहं त्वदुपदेशतत्त्वद्दर्शनतश्चेदानीं क्षीणपापः। त्वत्तोवधं उत्तमलोकराज्यफलकं आकाङ्क्षन्नपेक्षमाण इदानीमस्मि। अतस्तारया वार्यमाणोपि यत् भ्रात्रा युद्धमुपागतः प्राप्तस्तत् पूर्वकृतपुण्यपरिपाकेनेति शेषः ॥५९॥६०॥

व्यक्तदर्शनं। उद्बुद्धबोधं ॥ ६१ ॥

न वयं गुप्तवधरूपाकृत्यकारित्वेन चिन्त्याः। नाप्यात्मा भ्रातृभार्यापहरणरूपाकृत्यकारित्वेन। तत्र हेतुर्वयमित्यादि। भवत् विशेषेण त्वदपेक्षया विशेषेण विशेषज्ञत्वेन धर्मतो शास्त्रमार्गेण कृते त्वत्कृतपापे स्वकृतवधद्योतकत्वरूपे व्यापारे च निश्चयोऽत्र पापेऽयमेव दण्ड इति निश्चयो येषां तादृशाः ॥ ६२ ॥

स ममादर्शनाद्दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः।
तटाक इव पीतांबुरुपशोषं गमिष्यति॥ ५३॥
बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः।
तारेयो राम! भवता रक्षणीयो महाबलः॥ ५४॥
सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमां।
त्वं हि गोप्ता च शास्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः॥ ५५॥
या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या।
सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तांश्चिन्तयितुमर्हसि॥ ५६॥
मद्दोषकृतदोषान्तां यथा तारान्तपस्विनीं।
सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि॥ ५७॥

मया लालितः स ममादर्शनाच्छोषं गमिष्यति। पीताम्बुः सस्याद्युपयोजिताम्बुः॥ ५३॥

तारेयस्तारापत्यं। एकपुत्रत्वेनातिलालितत्वं॥ ५४॥

मतिमुत्तमां मरणान्तानि वैराणीति न्यायेनेति भावः। सुग्रीवे च तत्रैवेत्यर्थः। भ्रातृस्नेहादोषेन वा। तत्राप्यनुग्रहप्रार्थनं कार्यत्रविधौ गोप्ता। अकार्यत्रविधौ शास्ता॥ ५५॥ ५६॥

मद्दोषकृतदोषां मत्कृतसुग्रीवापकारदोषानुसरणमात्रेण कृतदोषां न तु स्वतःकृततदपकारां। तपस्विनीं शोच्यां। अवस्थातुं अवस्थापयितुं॥ ५७॥

तत्रापि खलु मां दोषं कर्तुं नार्हसि राघव!।
त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानाञ्च हिते रतः॥ ४८॥
कार्य्यकारणसिद्धौ च प्रसन्ना बुद्धिरव्यया॥ ४९॥
मामप्यवगतं धर्म्माद्व्यतिक्रान्तपुरस्कृतं।
धर्म्मसंहितया वाचा धर्म्मज्ञ! परिपालय॥ ५०॥
वाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वालीसार्त्तरवः शनैः।
उवाच रामं संप्रेच्य पङ्कलग्नइव द्विपः॥ ५१॥
न चात्मानमहं शोचे न तारां नापि बान्धवान्।
यथा पुत्रं गुणज्येष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदं॥ ५२॥

तत्रापि अज्ञानजाप्रियोक्तावपि दोषं कर्तुं दोषं भावयितुं। तत्र हेतुस्त्वंहीति। दृष्टेनापरोक्षानुभवेनार्थतत्त्वस्य धर्म्मादितत्त्वस्य ज्ञाता॥ ४८॥

कार्य्यं दण्डः कारणं तद्धेतुभूतं पापं तयोः सिद्धौ निश्चये तव बुद्धिरन्तःकरणं प्रसन्ना निर्म्मला वैषम्यरहितेत्यर्थः॥ ४९॥

धर्म्मादेव व्यतिक्रान्तानां पुरस्कृतमग्रेसरं। अवगतं तदग्रेसरत्वेन प्रसिद्धं मामपि पापिष्ठतरं। धर्म्मसंहितया वाचा परिपालय उत्तमलोकान् प्राप्नुहीति वाचानुगृहाणेत्यर्थः॥ ५०॥

उवाच पुत्रादिमायाक्रान्तः सन्नुवाचेत्यर्थः॥ ५१॥

नत्वात्मानं भगवता त्वया हतत्वाद्भुक्तभोगत्वात् न तारां सुग्रीवस्यापि तस्यामनुरागात्। न बान्धवान् सुग्रीवस्यापि सेवया जीवनलाभात्। पुत्रं शोचामि बाल्यत्वात्॥ ५२॥

तान्न हिंस्यान्नचाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ।
देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ ४३ ॥
त्वन्तु धर्म्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः ।
विदूषयसि मां धर्म्मे पितृपैतामहे स्थितं ॥ ४४ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशं ।
न दोषं राघवे दध्यौ धर्म्मेऽधिगतनिश्चयः ॥ ४५ ॥
प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ।
यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ ! तत्तथैव न संशयः ॥ ४६ ॥
प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ।
यदयुक्तं मया पूर्व्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियं ॥ ४७ ॥

न हिंस्याद्वधव्यतिरेकेणेत्यर्थः । आक्रोशो निन्दा आक्षेपो वमाननं अप्रियवादः प्रतिकूलवचनं । त्वन्तु न तादृशराजेति भावः । एतेन राज्ञो वधादौ ब्रह्मवधादिदोष इति सूचितं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रव्यथितो भगवति मिथ्यादोषोक्त्या प्रव्यथितः । न दोषं राघवे दध्यौ तथाध्यानस्यापि पापावहत्वादिति भावः । यद्वा ध्यानेनापि नाविन्दच्छुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादिति भावः । धर्म्मेऽधिगतनिश्चयः भगवद्वचनादेव धर्म्मविषये जातनिश्चयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

प्रकृष्टे प्रकृष्टज्ञानैश्वर्य्ये अपकृष्टो मादृश इति शेषः । यत्प्रमादाद्वाक्यमुक्तं तदयुक्तमेव ॥ ४७ ॥

प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून् मृगान्।
प्रधावितान् वा वित्रस्तान् विस्रब्धानतिविष्ठितान् ॥ ३८ ॥
प्रमत्तानप्रमत्तान् वा नरा मांसाशिनो भृशं।
विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ॥ ३९ ॥
यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्म्मकोविदाः।
तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर! ॥ ४० ॥
अयुध्यन् प्रतियुध्यन् वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ॥ ४१ ॥
दुर्लभस्य च धर्म्मस्य जीवितस्य शुभस्य च।
राजानो वानरश्रेष्ठ! प्रदातारो न संशयः ॥ ४२ ॥

पर्णाच्छादितलतादिरूपैः प्रतिच्छन्ना इत्यन्वयः। विस्रब्धान् विश्वस्तान् अतिविष्ठितान् स्वपालितमृगैः विष्ठितान्विरोधेन स्थितान्युध्यमानानिति यावत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

न दोष इत्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति। यान्तीति। मृगयां नानाप्रकार मृगवधयुक्तां कर्तुं राजर्षयो धर्म्मकोविदा यान्ति ॥ ४० ॥

प्रतियुध्यन्। अन्येन युद्धं कुर्व्वन्। मांसादिलोभाभावेऽपि क्षत्रियस्वाभाव्यात्तव वधो मया कृत इतरव्याघ्रादि तिर्यक् जन्तुवत्। तत्र मे न कश्चिन्महान् दोषः। अल्पस्तु प्राणायाममात्रापनेय इति भावः ॥ ४१ ॥

शुभस्यैहिकाभ्युदयस्य राजानः क्षत्रियाः ॥ ४२ ॥

तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ।
वधो वानरशार्दूल ! न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३५ ॥
शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव ! ।
तच्छ्रुत्वा हि महद्वीर ! न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥
न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुङ्गव ! ।
वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ॥ ३७ ॥

कृतमित्यध्याहारः । न केवलं राजदण्डएव पापप्रायश्चित्तमन्यदपि मन्वाद्युक्तमित्याह । प्रायश्चित्तञ्च कुर्व्वन्ति । कृतपापा इति शेषः । तेन कर्त्रनुष्ठितप्रायश्चित्तेन ॥ ३४ ॥

धर्म्मतः शास्त्रतः न वयं स्ववशे स्थिताः किन्तु शास्त्राधीना इति शेषः । एतेनादर्शनपूर्व्वकं वधोऽधर्म्म इति यदुक्तं तदपि समाहितं दण्डार्थवधे दर्शनानपेक्षणात् । एवं वालिनः सन्धेयापासनाद्यनुष्ठानेन शास्त्रज्ञत्वमवलम्ब्य समाहितम् ॥ ३५ ॥

अथ केवलशास्त्रैकगत्वमवलम्ब्यापि समाधत्ते । शृणु चापीति । छन्नेनानभिमुखस्य निःशङ्कवधे कारणं शृण्वित्यर्थः । तन्महत् कारणं श्रुत्वा मन्युं न कर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥

तत्र प्रच्छन्नवधे मनस्तापः कथमेवं कृतमिति पश्चात्तापो न । नापि वधस्य कारणं मन्युर्मम क्रोधः । यद्वा मन्युः शोकः । मृगाणां तादृश वधस्य राज्ञां स्वभावतया न दोष इत्याह वागुराभिः विविधैः कूटैः छन्नप्रच्छन्नप्रच्छन्नादिसम्पादनरूपैः ॥ ३७ ॥

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१ ॥
शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते ।
राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषं ॥ ३२ ॥
आर्य्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् ।
श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३३ ॥
अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ।
प्रायश्चित्तञ्च कुर्व्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३४ ॥

तौ श्लोकावाह। राजभिरिति। अनेन स्वकृतदण्डस्य शास्त्रसम्मतत्वं दण्डरहितत्वं चोक्तं ॥ ३१ ॥

त्वयापि प्रार्थनापूर्व्वमयमर्थः कारणीयः स्यादित्यर्थप्रतिपादकं श्लोकमाह। शासनादेति। पापोऽहं मे दण्डं कुर्व्विति प्रार्थनया स्वसमीपमागतस्य पापिनः शासनाद्दण्डकारणाद्वा मोक्षाद्यथा विसर्जनाद्वा। स्तेन इति पापोपलक्षणं। तत्र द्वितीयः पक्षो राज्ञो दोषायेत्याह। राजा तु पापस्याशासन् पापनिग्रहमकुर्व्वन्। अनेन तद्दण्डकरणमस्माद्दशामावश्यकमिति ध्वनितं ॥ ३२ ॥

अथात्रार्थे शिष्टाचारमपि प्रमाणयति। आर्य्येणेति। मम कूटस्थेन मान्धात्रा त्वया यत्प्रकारं पापं कृतं तत्प्रकारे पापे केनचिच्छ्रमणेनार्हतेन कृते सति कर्तुमीप्सितं घोरं व्यसनं दण्डरूपं मान्धात्रा कृतं ॥ ३३ ॥

अन्यैरपि वसुधाधिपैः प्रमत्तपुरुषैः कृतं पापं प्रतिश्रुदये दण्डं

शासनन्तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ २८ ॥
सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ।
वयस्यस्योपकर्त्तव्यं धर्म्ममेवानुपश्यता ॥ २९ ॥
शक्यं त्वयापि तत्कार्य्यं धर्म्ममेवानुवर्त्तता ।
श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ॥
गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया ॥ ३० ॥

स्विकार्यस्य स्वकार्यत्वात् । क्षत्रियस्य प्रतिग्राहानौ च महतोऽधर्मस्य अवशात्त्वदधोमे आवश्यकोधर्मस्वेत्याशयः ॥ २८ ॥

सर्वथा मया यः कृतः तव निग्रहः स धर्मएवेति त्वया द्रष्टव्यः । दुष्टनिग्रहफलकत्वादवतारग्रहणस्येत्याशयोगूढः । किञ्च धर्ममेवानुपश्यता जानता मित्रस्योपकर्तव्यं मित्रोपकारकरणमपि धर्मएवेति सुग्रीवोपकाररूपत्वादवधस्य धर्मत्वमिति भावः ॥ २९ ॥

किंचानुतापादिना धर्ममनुवर्तता एतदुष्कर्मप्रायश्चित्तरूपधर्मानुवृत्तिं कुर्वता त्वयापि तत्कार्यं मत्कृतनिग्रहरूपं कार्यं शक्यं राजप्रार्थनापूर्व्वं कारयितुं शक्यं । सत्यनुतापे त्वया प्रार्थनापूर्वमयं दण्डः स्वस्य कारणीयएवेति त्वत्करणीयस्यैव मया कृतत्वान्नात्र क्षोभः कार्य इति भावः । पापिनामेवं स्वदण्डप्रार्थना स्मृतिसिद्धेत्याह । श्रूयते इति । चारित्रवत्सलौ चरित्रप्रतिपादनतत्परौ । धर्मकुशलैर्गृहीतौ च भवतस्तत्तदर्थतत्त्वमेव तथाशास्त्रोक्तप्रकारेणैव मया रचितं कृतं ॥ ३० ॥

सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा।
दारराज्यनिमित्तञ्च निःश्रेयसकरः स मे ॥ २६ ॥
प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ।
प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २७ ॥
तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंश्रितैः।

ननु भरतेन रामं प्रत्याज्ञाया अकृतत्वान्मृषोक्तिरेषेतिचेन्न अस्मादेव भगवद्वाक्यात्तथाभरतोक्तेरनुमानेनाचतेः। यद्वा राज्यमूलप्रभौ पर्यवस्थिते सर्वेषां तदीयानां दण्डदण्डनादावनुज्ञापि तदाज्ञा सिद्धैवेति न दोषः। अपि च स्वराज्ये भगवता भरतस्य पालनाज्ञायां दत्तायामर्थात् स्वस्मिन् प्रधानराजपुरुषत्वसिद्धौ तदाज्ञाऽर्थसिद्धैवेति न दोषः ॥ २५ ॥

अथ कारणान्तरमपि वालिवधे दर्शयति। सुग्रीवेणेति। लक्ष्मणेन यथा तथा सुग्रीवेणापि मम सख्यमस्ति यस्मात्ततः स सुग्रीवः दारराज्यनिमित्तं स्वदारप्राप्त्यर्थं राज्यप्राप्त्यर्थञ्च मे मम निःश्रेयसकरः मन्निःश्रेयसविषये कृतप्रतिज्ञः ॥ २६ ॥

तत्प्रतिज्ञोत्तरं मयापि तदभिमतविषया प्रतिज्ञा दत्ता कृता च सा प्रतिज्ञा मद्विधेन कथमनवेक्षितुमसमापयितुं शक्या ॥ २७ ॥

एभिः उक्तैः कारणैः एकैकमेव तव वधे पर्याप्तं किं पुनर्मिलितानि। तस्मात् यत्तव मया शासनमिदं कृतं तद्युक्तं शास्त्रसंमतमिति भवानप्यनुमन्यतां चिन्तयतु। तव भ्रातृभार्यापहारकत्वेन दण्ड्यत्वात्स-

न हि लोकविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः ।
दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ! ॥ २१ ॥
न च ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं कुलोद्गतः ।
औरसीं भगिनीं वापि भार्य्यां वाप्यनुजस्य यः ॥ २२ ॥
प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ।
भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्त्तिनः ॥ २३ ॥
त्वञ्च धर्म्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमुपेक्षितुं ।
गुरुर्धर्म्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्म्मेण पालयन् ॥ २४ ॥
भरतः कामयुक्तानां निग्रहे पर्य्यवस्थितः ।
वयं तु भरतादेशावधिं कृत्वा हरीश्वर ! ॥
त्वद्विधान् भिन्नमर्य्यादान्निगृहीतुं व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥

लोकवृत्तात् लोकव्यवहारमर्यादातः अपेयुषोऽपगतवतः । दण्डादन्यत्र ततोऽन्यमित्यर्थः । केचित्तु अनेन तिर्य्यग्योनिव्यवहारमर्यादाप्येवेति ध्वनितं । दृश्यते च गृहे पाल्यमानेषु पारावतादिषु अन्यं स्वभार्यासहितं दृष्टवत्सु परस्परं युद्धं भार्यया बहुप्रकारताडनादिरंडइत्याहुः ॥ २१ ॥

क्षत्रियोहं दण्डाधिकारीत्यर्थः । दण्डादन्यत्र निग्रहं न पश्यामीत्युक्तेर्थे स्मृतिं प्रमाणयति । औरसीमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

गुरुर्महान् यो धर्मस्तं व्यतिक्रान्तं तत्प्रच्युतं निघ्नन्निति शेषः । प्राज्ञो-विद्वान् धर्मेण पालयन् । धर्मयुक्तमिति शेषः ॥२४ ॥

भरतादेशावधिं कृत्वा भरतादेशं तदाज्ञामवधिं प्रमाणं कृत्वा ।

तद्व्यतीतस्य ते धर्म्मात्कामवृत्तस्य वानर !।
भ्रातृभार्य्याभिमर्षेऽस्मिन् दण्डोयं प्रतिपादित: ॥ २० ॥

मधिकारवदेषामप्यधिकारे बाधकाभावः। किञ्च देवादीनां स्वयज-मीयेन्द्रान्तराभावादनधिकार इति पूर्व्वमीमांसायां निर्णीतं। एवञ्च तदनपेक्ष दानादि धर्मेषु ब्रह्मविद्यायाञ्चाधिकारोऽस्त्येवेत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टं। तद्वदीदृशानां ज्ञानवतां तिरश्चामप्यधिकारे बाधकाभावः। किञ्च सर्वे देवतावाचकपदानामन्तर्यामीश्वरवाचकत्वेन सर्वत्र देवाना-मधिकारोऽस्त्येव। न च ब्राह्मणत्वाद्यभावात्तेषामनधिकारः तेषामपि क्षत्रियत्वात् वैवस्वतमन्वादेरिवातएव चन्द्रवरुणादीनां यज्ञः स्मर्यते। पुराणेषु तत्र तत्र कर्म्मण्यर्थवादतः फलकल्पनवत् पुराणस्यार्थवादै-स्तदधिकारस्यापि कल्पयितुं युक्तत्वात्। किञ्च त्रैवर्णिकस्याधिकार इत्यत्र त्रैवर्णिकपदं वेद तदर्थज्ञानवत् परमतो देवादीनां तदधिकारः सिद्ध इति भगवतो व्यास वाल्मीकि प्रभृतीनां चाशयः। जैमिनेस्त्वेत दंशेऽज्ञानमेव। अतएव तद्दूरीकरणार्थं मार्कण्डेयेनात्मानं प्रति धर्म्मान् पृच्छतो जैमिनेर्विंध्यारण्यवासि तत्त्वज्ञ पक्षिमुखेन धर्मबोधनं कृतं तेन हि पक्षिणां ज्ञानानधिकार इतिस्वोक्तेः तस्याविश्वासे जाते-न्यत्रापि व्यासादि विरुद्धे स्वोक्त्यर्थे तस्याप्रामाण्यग्रहो भविष्यतीति तदाशयः इत्यन्यत्र विस्तरः। अतएव गृध्रराजस्य भगवता दाहादि कृतं। अग्रेव सम्पातिना तद्भ्राता करिष्यमानमुदकदानानि नासङ्गत-मिति दिक् ॥ १९ ॥

उपसंहरति। तदिति। तत्तस्माद्धर्म्माद्व्यतीतस्य च धर्म्मभ्रष्टस्य एवञ्चेदृशे व्यवहारे प्राणान्तोदण्ड इति सूचितं ॥ २० ॥

तदेतत् कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ।
भ्रातुर्वर्तसि भार्य्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनं ॥ १८ ॥
अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
रुमायां वर्तसे कामात् स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥ १९ ॥

पश्य युक्तमयुक्तं वेति चिन्तय । वर्तसि वर्तसे ॥ १८ ॥

ननु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियां । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः । इति अग्रे प्रायोपवेशसमये अङ्गदोक्तेः सुग्रीवस्यापि ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमस्य भार्य्याविमर्षणं तुल्यमित्यत आह । अस्य त्वमिति । धरमाणस्य प्राणान् धारयत एव जीवतस्त्वया निश्चीयमानजीवनस्यैव पत्नीं तव स्नुषाभूतायां रुमायां यतो वर्तसेऽतस्त्वं स्पष्टं पापकर्मकृत् । सुग्रीवस्तु तव जीवननिश्चयाभावात्त्वत्पत्नीं तारायां प्रागवर्तिष्ट अतःपरं वर्त्स्यति च । किञ्च त्रैवर्णिकेष्वपि देवरस्य, मृतभ्रातृस्त्रियामपुत्रायां वृत्तिदर्शनात्तिर्य्यग्योनिषु तस्यां वृत्तिर्न दोषः । तथा वृत्तौ च मरणज्ञानमेव प्रयोजकं तिर्य्यक्ष्विति भगवदाशयः । अनेन त्रैवर्णिकेतरस्त्रीणां मृतभर्तृकानां तत्स्त्रीनां स्वजातीयपुरुषाङ्गीकारो नाधर्म इति सूचितं । दृश्यते च तथा व्यवहारः शूद्रादि जातौ । न च मनुष्याधिकारस्य निषेधादिशास्त्रस्य कथं तिर्य्यक्षु प्रवृत्तिरिति वाच्यं । तिर्य्यग्योनेरपि मनुष्यवद्राजादिव्यवहारदर्शनेन मनुष्यतुल्यज्ञानवत्त्वादस्यैवायं दोष इत्याशयात् । किञ्च धर्मेऽनधिकारिणामपीन्द्रादीनां वृत्रवधादौ ब्रह्महत्यादि दोषस्मरणेन निषेधेषु तदतिक्रमप्रायश्चित्तादौ च देवाना-

सूक्ष्मः परमविज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम ! ।
हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभं ॥ १५ ॥
चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः ।
जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन् प्रेक्षसे नु किम् ॥ १६ ॥
अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ।
न हि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥

तच्च न सर्व्वेषां सुलभमित्याह । सूक्ष्म इति । सतां सूक्ष्मो यो धर्मः स परो सद्गुरूपदेशादिजा या शोभा येषान्तैरेव विज्ञेयोऽन्यैः परमत्यर्थमविज्ञेय एव । किञ्चेश्वर एव तज्ज्ञ इत्याह । हृदिस्थ इति । सर्व्वभूतानामात्मा तत्त्वभूते व्यापकस्तत एव सर्वप्राणिहृदिस्थः स सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां शुभाशुभं वेद । एवञ्चान्तर्यामित्वत्ताव पापमहं जाने इति व्यङ्ग्यमत्र ॥ १५ ॥

त्वन्तु धर्मज्ञानप्रसक्तिहीन एवेत्याह । चपल इति । जात्यन्धो जात्यन्धैरिव चपलैरकृतात्मभिराचार्यत्राशिक्षितैर्वानरैः सह मन्त्रयन्निश्चिन्वन् किन्नु कथं नु प्रेक्षसे ज्ञास्यसि धर्म्ममितिशेषः । रक्षसे नु किमिति पाठे रक्षणीयप्रजाजातं किं नु रक्षसि न किमपि । अतो धर्मभ्रष्टो राजदण्ड्यस्त्वमिति भावः ॥ १६ ॥

अथ धर्मभ्रष्टत्वं व्यक्तमेव वक्तुमाह । अहन्त्विति । अस्य वचनस्य चपलश्चपलैरिति वचनस्य व्यक्ततां व्यक्तोऽर्थो यस्येति अर्श आद्यजन्तं । व्यक्तपदं तद्भावो व्यक्तता तदर्थन्त्वं ब्रवीमि ॥ १७ ॥

यस्मिन् पतिशार्दूले भरते धर्म्मवत्सले ।
पालयत्यखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्म्मविप्रियं ॥ १० ॥
ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्म्मे परमे स्थिताः ।
भरताज्ञां पुरस्कृत्य चिन्तयामो यथाविधि ॥ ११ ॥
त्वन्तु संक्लिष्टधर्म्मश्च कर्म्मणा च विगर्हितः ।
कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२ ॥
ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्मे च पथि वर्त्तिनः ॥ १३ ॥
यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ।
पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्म्मश्चैवात्र कारणम् ॥ १४ ॥

धर्म्मविप्रियं धर्म्मनाशं कश्चरेत् आचरितुं शक्नुयात् ॥ १० ॥

ते वयमिदानींतनमूलप्रभुभरताज्ञया मार्गविभ्रष्टं चिन्तयामः विचारयामः । निगृह्णीम इति पाठान्तरम ॥ ११ ॥

ततः किं तत्राह । त्वन्तु कर्म्मणा चारित्रेण गर्हितः लोके निन्दितः अतएव संक्लिष्टः पीड़ितो धर्म्मो येन तादृशः कामतन्त्रं कामरूपः पुरुषार्थः स एव प्रधानो मुख्यो यस्य ॥ १२ ॥

तदुपपादयति । ज्येष्ठइति । विद्यां त्रय्यादिविद्यां धर्म्मे च पथि वर्त्तिनः धर्म्ममार्गे वर्त्ता वर्त्तनं यस्य तस्य ॥ १३ ॥

एषु चिन्तने तथा धर्म्मो धर्म्मज्ञानमेव कारणं ॥ १४ ॥

अपृष्ट्वा बुद्धिसम्पन्नान् वृद्धानाचार्य्यसम्मतान्।
सौम्यं वानरचापल्यात्त्वं मां वक्तुमिहेच्छसि॥ ५॥
इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना।
मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि॥ ६॥
तां पालयति धर्म्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः।
धर्म्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः॥ ७॥
नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन् सत्यञ्च सुस्थितं।
विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित्॥ ८॥
तस्य धर्म्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः।
चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्म्मसन्तानमिच्छवः॥ ९॥

अविज्ञाने हेतुमाह। अपृष्ट्वेति। आचार्यसम्मतान् स्वस्वकुलाचारशिक्षकान्। वानरत्वादेवैतदभावः। वानरत्वप्रयुक्तचापल्यादेवं वादस्त्वेत्यर्थः। इच्छसि शेषीः॥ ५॥

इयं भूमिरिक्ष्वाकूणां मनुनास्मत्कुलकूटस्थेन दत्तेत्यर्थः। तथा मृगादिपर्यन्तं निग्रहानुग्रहेष्वधिकारोपि दत्त इति शेषः॥ ६॥

तां पितृपितामहादिक्रमागतां भुवं निग्रहानुग्रहे दुष्टशिष्टयोरिति शेषः॥ ७॥

यथादृष्टः अपरोक्षानुभवसिद्धः स राजा अस्मिन् काले सर्व्वभूमेरितिशेषः॥ ८॥

ततः किं तत्राह तस्येति। धर्माय कृत आदेशो नियोगो येषां ते धर्म्मसन्तानं धर्म्मवृद्धिं। धर्म्मपदमधर्मनिवृत्तेरप्युपलक्षणं॥ ९॥

अष्टादशः सर्गः।

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्म्मार्थसहितं हितम्।
परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा॥ १॥
तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदं।
उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम्॥ २॥
धर्म्मार्थगुणसम्पन्नं हरीश्वरमनुत्तमं।
अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत॥ ३॥
धर्म्ममर्थञ्च कामञ्च समयञ्चापि लौकिकम्।
अविज्ञाय कथं वाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे॥ ४॥

प्रश्रितं प्रश्रयाभासोपेतं एवं धर्मार्थसहितत्वञ्चाभासरूपमेव। तत्र मामेव यदि पूर्वमित्यादि हिताभासः अर्थाभासश्च धर्माभासोराज॰ इत्यादि परुषत्वं तु मुख्यमेव। निहतेन विद्धेन॥ १॥

धर्मार्थगुणसम्पन्नमित्यब्रवीदिति क्रियाविशेषणं अधिक्षिप्तः परुषमुक्तः॥ ३॥

लौकिकं समयं लोकाचारं॥ ४॥

समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं
तूष्णीं बभौ वानरराजसूनुः ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

चेत्वाद्यन्तरमेव भगवतस्तावकं क्रियतां किमनेन प्रयासेनेति दिक् ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ ११ ॥

युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ।
अयुक्तं यदधर्म्मेण त्वयाहं निहतो रणे ॥ ५२ ॥
काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते ।
क्षमश्चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यतां ॥ ५३ ॥

इत्येवमुक्ता परिशुष्कवक्त्रः
शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा ।

सागरतोये तन्मध्यवर्त्ति द्वीपे श्वेतामश्वतरीमिव श्वेताश्वतरीरूपिणीं श्रुतिं । मधुकैटभाभ्यां पाताले निगृहीतां यथा हयग्रीवोऽभ्युपमानयति स्म तद्वत् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

लोकः सर्व्वोऽपि कालेन कालधर्म्मेण मृत्युना विनियुज्यते एवंविधस्वभावः काममस्तु तस्मान्मे मरणकृतो न विषादः अपितु भवता राज्यं प्राप्तश्चेत्तदा मद्वधकारणस्य त्वद्राज्यस्य लोकैः प्रश्ने क्षमं युक्तमुत्तरं साधु सम्यग्विचिन्त्यतां ॥ ५३ ॥

उपसंहरति । इत्येवमिति । अस्य सर्गस्य तीर्थेन रामस्तुतिपरतया यद्योजनं तन्न कविनिवद्धस्य वक्तुर्वालिनस्तात्पर्य्यविषयभूतं । यदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियं । तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघवेत्यग्रे वाल्युक्तेः । नापि वाल्मीकेः तस्य दृष्टत्वानुवादकत्वात् । स्वतात्पर्य्यविषयमपि वुद्धिवैभवादन्तरार्थत्वेन वर्ण्यत इति-

भूमिर्हिरण्यं रूपञ्च निग्रहे कारणानि च।
तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ ३१ ॥
नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि।
राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥ ३२ ॥
त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः।
राजवृत्तेषु संकीर्णः शरासनपरायणः ॥ ३३ ॥
न तेऽस्त्यपचितिर्धर्म्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता।
इन्द्रियैः कामवृत्तः सन् कृष्यसे मनुजेश्वरः ॥ ३४ ॥
हत्वा बाणेन काकुत्स्थमामिहानपराधिनम्।
किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ ३५ ॥

रूपं रूप्यं कारणानि चेत्याङ्गरिति शेषः। वने विद्यमानेषु मदीयेषु मूलेषु फलेषु वा कस्ते लोभ अपेक्षा न कापीत्यर्थः। एवञ्च वनचरत्व पुरचरत्व खगत्व मनुष्यत्व मूलाशनत्वान्नाशनत्व नरेश्वरत्व वानरेश्वरत्व रूपवैधर्म्यान्नावयोर्विरोधप्रसक्तिरिति भावः ॥ ३१ ॥

नयोनीतिर्विनयः प्रश्रयः असंकीर्णा निग्रहानुग्रहादिविषये विपरीता ॥ ३२ ॥

शरासनपरायणः। यत्र क्वापि शराणामसनं त्यागस्तत्परायणः ॥ ३३ ॥

फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरं ।
मामिहाप्रतियुद्धन्तमन्येन च समागतम् ॥ २५ ॥
त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः ।
लिङ्गमप्यस्ति ते राजन् ! दृश्यते धर्म्मसंहितम् ॥ २६ ॥
कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः ।
धर्म्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म्म समाचरेत् ॥ २७ ॥
त्वं राघवकुले जातो धर्म्मवानिति विश्रुतः ।
अभव्योभव्यरूपेण किमर्थं परिधावसे ॥ २८ ॥
साम दानं क्षमा धर्म्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ।
पार्थिवानां गुणा राजन् ! दण्डश्चाप्यपकारिषु ॥ २९ ॥
वयं वनचरा राम ! मृगा मूलफलाशिनः ।
एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वर ! ॥ ३० ॥

विषये देशे यद्वा यस्मात्पापं न करोमि नेत्यस्यानुकर्षः । त्वां नावजाने तवावज्ञाञ्च न करोमि ॥ २४ ॥ २५ ॥

लिङ्गं जटावल्कलधरत्वं अस्ति मदहिंसासाधनमिति शेषः । तच्च प्रत्यक्षदृश्यमेवेत्याह । दृश्यत इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

अभव्योऽविनीतः ॥ २८ ॥ २९ ॥

एषा वनचरत्वादि रूपा प्रकृतिः स्वभावः पुरुषस्त्वं तेन ग्रामवासित्वादन्नाशित्वं युक्तं ॥ ३० ॥

उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमोऽयं प्रकाशितः।
अपकारिषु ते राम! नैवं पश्यामि विक्रमम् ॥ ४६ ॥
दृश्यमानस्तु युध्येथा मया युधि नृपात्मज!।
अद्य वैवस्वतन्देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ४७ ॥
त्वयाऽदृश्येनतु रणे निहतोऽहं दुरासदः।
प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पापवशङ्गतः ॥ ४८ ॥
सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया।
मामेव यदि पूर्व्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ॥
मैथिलीमहमेकाह्ना तव चानीतवान् भवेः ॥ ४९ ॥
राक्षसञ्च दुरात्मानं तव भार्य्यापहारिणम्।
कण्ठे बध्वा प्रदद्यान्तेऽनिहतं रावणं रणे ॥ ५० ॥
न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीं।
आनयेयन्तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ॥ ५१ ॥

अपकारिषु दारापहारिषु ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अदृश्येन अप्राप्तदर्शनेन त्वया पन्नगवन्निहतः। अतस्त्वं पापवशङ्गत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदर्थं सीताया आहरणमुद्दिश्य मामेव पूर्व्वं प्राप्य यद्यचोदयः तदा तव मैथिलीमहमेकाह्नानीतवान् भवेः भवेयमिति यावत् ॥ ४९ ॥

अनिहतं अनिहतमेवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

चर्म्म चास्थि च मे राम ! न स्पृशन्ति मनीषिणः ।
अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पञ्चनखो हतः ॥ ४० ॥
तारया वाक्यमुक्तोहं सत्यं सर्वज्ञया हितं ।
तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥ ४१ ॥
त्वया नाथेन काकुत्स्थ ! न सनाथा वसुन्धरा ।
प्रमदा शीलसम्पूर्णा पत्येव च विधर्म्मणा ॥ ४२ ॥
शठोनैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ।
कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४३ ॥
छिन्नचारित्रकक्ष्येण सतां धर्म्मातिवर्त्तिना ।
त्यक्तधर्म्माङ्कुशेनाहं निहतो रामहस्तिना ॥ ४४ ॥
अशुभञ्चाप्ययुक्तञ्च सताञ्चैव विगर्हितम् ।
वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः ॥ ४५ ॥

सोऽहं पञ्चनखो हतः अभक्ष्य पञ्चनखो हत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

त्वन्तु न राज्यार्हं इत्याह त्वयेति ॥ ४२ ॥

शठो गूढविप्रियकृत् । निकृतिं परापकारं चरतीति नैकृतिकः । मिथ्यैव प्रश्रितं मानसं यस्य सः अजितान्तःकरण इति यावत् ॥ ४३ ॥

छिन्ना चारित्रस्य कक्ष्या मर्य्यादा येन स तथा । सतां धर्म्ममतिक्रान्तेन ॥ ४४ ॥

वक्ष्यसे किम्वक्ष्यसीत्यर्थः । किमित्यध्याहारः ॥ ४५ ॥

राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चौरः प्राणिवधे रतः।
नास्तिकः परिवेत्ता च सर्व्वे निरयगामिनः ॥ ३६ ॥
सूचकश्च कदर्य्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः।
लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥
अधार्य्यञ्चर्म मे सद्भीरोमाण्यस्थि च वर्जितं।
अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्म्मचारिभिः ॥ ३८ ॥
पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव!।
शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्म्मश्च पञ्चमः ॥ ३९ ॥

अपचितिः पूजा। कामवृत्तः सन्निन्द्रियैः लक्ष्यसे इति सम्बन्धः॥ ३४ ॥ ३५ ॥

परिवेत्ता ज्येष्ठेऽकृतदारेऽकृताग्निहोत्रे च कृतदारः कृताग्निहोत्रोनुजः ॥ ३६ ॥

गच्छन्ते गच्छन्ति तेषु प्रकृते राजहत्वं दोषो बोध्यः ॥ ३७ ॥

यद्यपि क्षत्रियस्य मृगहननमप्यस्ति तथापि मद्विषयमिदमप्रयोजनमित्याह। अधार्यमिति। वर्जितं घस्पृश्यत्वेन स्मृतिषूक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अभक्ष्याणीत्यत्र प्रमाणमाह। पञ्चपञ्चेत्यादि। ब्रह्मक्षत्रेणेति समाहारद्वन्द्वः। शल्यकः खड्गी शुक्तिकाकार शल्यावृतसर्व्वाङ्गो जन्तुविशेष इत्यन्ये। श्वाविधः कण्टकाकारदीर्घरोमभिः शुनां वेधको जन्तुः ॥ ३९ ॥

दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः ।
पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपकारिषु ॥ १९ ॥
तान् गुणान् सम्प्रधार्य्याहमग्र्यञ्चाभिजनन्तव ।
तारया प्रतिषिद्धः सन् सुग्रीवेण समागतः ॥ २० ॥
न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेद्धुमर्हसि ।
इति ते बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ २१ ॥
स त्वां विनिहतात्मानं धर्म्मध्वजमधार्म्मिकं ।
जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतं ॥ २२ ॥
सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ।
नाहं त्वामभिजानामि धर्म्मच्छद्माभिसंवृतं ॥ २३ ॥
विषये वा पुरे वा ते यदा पापं करोम्यहम् ।
न च त्वामवजानेऽहं कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषं ॥ २४ ॥

दमशमावन्तर्बाह्येन्द्रियनिग्रहः क्षमा शक्यप्रतिक्रियाऽपकारसहिष्णुता ॥ १९ ॥

तान्राजयोग्यान् । अभिजनं महाकुलप्रसूतत्वं ॥ २० ॥

अन्येन संयुक्तमतएव ते त्वयि प्रमत्तमसावधानं मां न वेद्धुमर्हसीति बुद्धिः तवादर्शने तव दर्शनात् प्रागुत्पन्ना ॥ २१ ॥

विनिहतात्मानं अधर्म्माचरणान्नष्टात्मानं ॥ २२ ॥

प्रच्छन्नं भस्मनेति शेषः । छद्म व्याजः ॥ २३ ॥

बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव।
उपयातौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणञ्च महाबलम्।
अब्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं धर्म्मसंहितम् ॥ १४ ॥
स भूमावल्पतेजोसुर्निहतो नष्टचेतनः।
अर्थसंहितया वाचा गर्वितं रणगर्वितम् ॥ १५ ॥
पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽत्र प्राप्तस्त्वया गुणः।
यदहं युद्धसंरब्धस्त्वत्कृते निधनं गतः ॥ १६ ॥
कुलीनः सत्त्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः।
रामः करुणवेदी च प्रजानाञ्च हिते रतः ॥ १७ ॥
सानुक्रोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः।
इत्येतत्सर्व्वभूतानि कथयन्ति यशोभुवि ॥ १८ ॥

बहुमान्य सम्मान्य शनैरेव उपयातौ समीपं गतौ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अल्पं तेजोऽसवश्च यस्य सः नष्टचेतनः नष्टचेष्टः गर्वितं गर्वापेतं यथा भवति तथा रणगर्वितं राममर्थयुक्तया वाचा परुषमब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥

पराङ्मुखवधं युयुत्सया त्वदनभिमुखं। तदेवाह युद्धसंरब्धः युद्धार्थमन्यस्मै कृतक्रोधः ॥ १६ ॥ १७ ॥

समयज्ञः उचितानुचितकालज्ञः ॥ १८ ॥

तस्य माला च देहश्च मर्म्मघाती च यः शरः।
त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ७ ॥
तदस्त्रन्तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम्।
रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ॥ ८ ॥
तं तथा पतितं सङ्ख्ये गतार्च्चिषमिवानलं।
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकादिह च्युतम् ॥ ९ ॥
आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम्।
महेन्द्रमिव दुर्द्धर्षमुपेन्द्रमिव दुःसहम् ॥ १० ॥
महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम्।
व्यूढोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ॥ ११ ॥
लक्ष्मणानुचरो रामो ददर्शोपससर्प च।
तं तथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलम् ॥ १२ ॥

त्रिधा रचितेव त्रिधा विभक्तेव मालादेहशररूपा लक्ष्मीरिति यावत् ॥ ७ ॥

स्वर्गमार्गप्रभावनं तत्प्रकाशकं सत् परमां गतिं ब्रह्मलोकमावहत् प्रापयति स्म। बाणा अस्यन्तेऽनेनेति बाणासनं धनुः ॥ ८ ॥

महेन्द्रं उपेन्द्रमिव इत्तवधोत्तरमिदं नामेत्येके। महेन्द्र आजानदेवः। उपेन्द्रः कर्मदेव इत्यन्ये ॥ १० ॥

हरिलोचनं पीतनेत्रं हरित् शब्दः पीतपर्य्यायः। हरिद्राभः पालाशी हरितो हरिदिति कोषः। आर्षस्तलोपः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सप्तदशः सर्गः।

ततः शरणाभिहतो रामेण रणकर्कशः।
पपात सहसा वाली निकृत्यइव पादपः॥ १॥
स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः।
अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः॥ २॥
अस्मिन्निपतिते भूमौ हर्य्यृक्षाणां गणेश्वरे।
नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत मेदिनी॥ ३॥
भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः।
न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः॥ ४॥
शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी रत्नभूषिता।
दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियञ्च सा॥ ५॥
स तया मालया वीरो हैमया हरियूथपः।
सन्ध्यानुगतपर्य्यन्तः पयोधरइवाभवत्॥ ६॥

ततइति॥ १॥
मुक्तरश्मिः मुक्तरथरज्जुबन्धनः॥ २॥
मेदिनी तद्राज्यभूमिः॥ ३॥ ४॥
प्राणाद्यहाने कारणमाह। शक्रेति॥ ५॥
हैमया हैम्या सन्ध्यया सन्ध्यारागेणानुगतः पर्यन्तो यस्य। पयोधरसाम्यन्तु ावलिदेहस्य॥ ६॥

नरोत्तमः कालइवान्तकोपमं
शरोत्तमं काञ्चनरूपभाषितम् ।
ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्द्दनं
सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ॥ ३९ ॥
अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः
प्रपुष्पिताशोकइवाचलोद्गतः ।
विचेतनो वासवसूनुराहवे
प्रभ्रंशितेन्द्रध्वजवत् क्षितिङ्गतः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
षोड़शः सर्गः ॥ १६ ॥

उक्तमुपसंहरति । नरोत्तम इति । मुखतः मुखस्थललाटनेत्रेणे-त्यर्थः ॥३९॥

शोणिततोयस्य विस्रवैः स्रुतिभिः प्रभ्रंशित उत्सवान्ते पातितः ॥४०॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे षोड़शः सर्गः ॥ १० ॥

ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरं ।
स शरं वीक्षते वीरो वालिनो वधकाङ्क्षया ॥ ३२ ॥
ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविषोपमम् ।
पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥ ३३ ॥
तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्ररथेश्वराः ।
प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगान्तइव मोहिताः ॥ ३४ ॥
मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ।
राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ ३५ ॥
ततस्तेन महातेजा वीर्य्ययुक्तः कपीश्वरः ।
वेगनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ ३६ ॥
इन्द्रध्वजइवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले ।
आश्वयुक्समये मासि गतसत्त्वो विचेतनः ॥ ३७ ॥
बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली चार्तस्वरः शनैः ॥ ३८ ॥

स रामः शरं वीक्षते स्म ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
पत्ररथाः पक्षिणः ॥ ३४ ॥
मुक्तो बाणः पातितइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
आश्वयुक् समये आश्वयुक् अश्वयुजी पौर्णमासी यत्र मासे तस्मिन्नाश्विने मासि पौर्णमास्यामिन्द्रध्वजोत्सवान्ते उद्धूत उत्क्षिप्त इन्द्रध्वजो यथा भूमौ पपात तद्वद्वाली ग्रीष्मान्ते पतित इत्यर्थः । अतएव सुग्रीवाभिषेकसमये श्रावणोमासोधुना वर्त्तत इतिवचनेन न विरोधः ॥३७॥३८॥

तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगितौ।
प्रयुद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्य्याविवाम्बर ॥ २५ ॥
परस्परममित्रघ्नौ छिद्रान्वेषणतत्परौ।
ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्य्यसमन्वितः ॥ २६ ॥
सूर्य्यपुत्रो महावीर्य्यः सुग्रीवः परिहीयत।
वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥ २७ ॥
वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास राघवं।
वृक्षैः सशाखैः शिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ॥ २८ ॥
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनःपुनः।
तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २९ ॥
तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ।
मेघाविव महाशब्दैस्तर्जमानौ परस्परं ॥ ३० ॥
हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम्।
प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ३१ ॥

सुपर्णेन समं वेगितं वेगोययोस्तौ प्रकृष्टं युद्धं ययोस्तौ चन्द्रसूर्या-
विवेति यद्यर्थातिशयोक्तिरेषा ॥ २५ ॥ २६ ॥

परिहीयत। अडभाव आर्षः ॥ २७ ॥

राघवं दर्शयामास स्वहानिमितिशेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥

युद्धेतां अयुद्धेतां ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सुग्रीवोपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १८ ॥
तं वाली क्रोधताम्राक्षं सुग्रीवं रणकोविदम् ।
आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
एष मुष्टिर्महान् बद्धो गाढः सुनियताङ्गुलिः ।
मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २० ॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् ।
तव चैष हरन् प्राणान् मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१ ॥
ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगतः ।
अभवच्छोणितोद्गारी सापीडइव पर्वतः ॥ २२ ॥
सुग्रीवेण तु निःशङ्कं सालमुत्पाट्य तेजसा ।
गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥ २३ ॥
स तु वृक्षेण निर्भग्नः सालताडनविक्लवः ।
गुरुभारभराक्रान्ता नौःससार्थेव सागरे ॥ २४ ॥

वेगविमुक्तस्तूदुपरीति शेषः ॥ २० ॥

एवमुक्तो वालिना। तव प्राणान् हरन्नेष मुष्टिर्मामकस्तव मूर्द्ध्नि पततु इत्यब्रवीत् ॥ २१ ॥

सुग्रीवमभिक्रम्याक्रम्य स्थितेन वालिना वेगतस्ताडितः सुग्रीवः सापीडः सनिर्झरः पर्वतइवाभवत् ॥ २२ ॥

निःशङ्कं शोणितोद्गारजदुःखसम्बन्धरहितं यथा तथाऽभिहतो वाली सागरे नौरिव विक्लवोऽभवत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रविद्विजयैषिणी ।
अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता ॥ १२ ॥
प्रविष्टायान्तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयं ।
नगर्य्या निर्य्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ १३ ॥
स निश्वस्य महारोषो वाली परमवेगवान् ।
सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शत्रुदर्शनकांक्षया ॥ १४ ॥
स ददर्श ततः श्रीमान्सुग्रीवं हेमपिङ्गलं ।
सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलं ॥ १५ ॥
तं स दृष्ट्वा महाबाहुः सुग्रीवं पर्य्यवस्थितं ।
गाढं परिदधे वासो वाली परमकोपनः ॥ १६ ॥
स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्य्यवान् ।
सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः ॥ १७ ॥
श्लिष्टं मुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः ।

मन्त्रवित् स्वस्त्ययनमन्त्रवेत्त्री । देवांशत्वात्तद्वेदनं ॥ १२ ॥ १३ ॥
सर्वतो दृष्टिं चारयन् स्थितइति शेषः ॥ १४ ॥
सुसंवीतं बद्धकच्छं अवष्टब्धं युयुत्सया दृढं भूमिमाक्रम्य स्थितं ॥ १५ ॥ १६ ॥
गाढं संवीतः दृढं बद्धकच्छः ॥ १७ ॥
सुग्रीवोऽपि वालिनं समुद्दिश्य श्लिष्टं दृढबद्धं मुष्टिमुद्यम्य किञ्चित् सम्मुखमागतः ॥ १८ ॥

निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि।
सौहृदं दर्शितं तावन्मयि भक्तिस्त्वया कृता॥ ६॥
प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि सम्भ्रमं।
दर्पञ्चास्य विनेष्यामि न च प्राणैर्वियोच्यते॥ ७॥
अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यदीप्सितं।
वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीड़ितः प्रतियास्यति॥ ८॥
न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान्।
कृतं तारे! सहायत्वं दर्शितं सौहृदं मयि॥ ९
शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्व जनेन च।
अलं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे॥ १०॥
तन्तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी।
चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणं॥ ११॥

कथं भूयोऽनुगच्छसि निवर्त्तस्वेत्युच्यमानापीति भावः। भक्तिरनुरागः॥ ६॥

दर्पञ्च दर्पमेव। वियोच्यते वियोजयिष्यते सोदरत्वात्॥ ७॥

उक्तमेव विवृणोति ईप्सितं त्वदीप्सितं दर्पमोचनमेवेत्यर्थः वृक्षैर्वृक्षप्रहारैः॥ ८॥

गर्वितं दर्पं आयस्तं तत्प्रवृत्तं दृढयत्नं भावेनिष्ठा। सहायत्वं बुद्धिसाचिव्यं॥ ९॥

जनेन स्वपरिवारजनेन। अलं जित्वा जयमात्रं कृत्वा निवर्त्तिष्ये। न तु वधमित्यर्थः। अहं जित्वेति पाठस्त्वसाम्प्रदायिकः॥ १०॥ ११॥

षोड़शः सर्गः।

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननां।
वालीनिर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गर्जतोस्य सुसंरब्धं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः।
मर्षयिष्यामि केनापि कारणेन वरानने ! ॥ २ ॥
अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनां।
धर्षणामर्षणं भीरु ! मरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥
सोढुं न च समर्थोहं युद्धकामस्य संयुगे।
सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जितं ॥ ४ ॥
न च कार्य्योविषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते।
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य कथं पापं करिष्यति ॥ ५ ॥

तामिति ॥ १ ॥

सुसंरब्धं भावेनिष्ठा। सुसंरम्भमित्यर्थः। केनापि न केनापित्वदुक्तकारणेनेत्यर्थः ॥ २ ॥

धर्षणामर्षणं सहनं ॥ ३ ॥

संयुगे संरम्भं संयुगनिमित्तं संरम्भमित्यर्थः ॥ ४ ॥

राघवं प्रति राघवनिमित्तभयमात्रस्य मत्कृते त्वया विषादो न कार्यः यतोधर्मज्ञत्वादिगुणः सः पापं मद्वधरूपं ॥ ५ ॥

सुग्रीवो विपुलग्रीवो महाबन्धुर्मतस्तव।
भ्रातृसौहृदमालम्बत्र नान्या गतिरिहास्ति ते ॥ २८ ॥
यदि ते मत्प्रियं कार्य्यं यदि चावैषि मां हिताम्।
याच्यमानः प्रयत्नेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥ २९ ॥

प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे
न रोषमेवानुविधातुमर्हसि।
क्षमो हि ते कोशलराजसूनुना
न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥ ३० ॥
तदा हि तारा हितमेव वाक्यं
तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे।
नरोचते तद्वचनं हि तस्य
कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

भ्रातृसौहृदमालम्ब्यैत्रव तव गतिर्नान्यागतिरस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥
यदि ते यदि त्वयेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥
तदाहीत्यादि कविवाक्यं ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १० ॥

तत्क्षमो न विरोधस्ते सह तेन महात्मना ॥ २१ ॥
दुर्जयेनाप्रमेयेण रामेण रणकर्मसु ।
शूर ! वक्ष्यामि ते किञ्चिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुम् ॥ २२ ॥
श्रूयतां क्रियताञ्चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम् ।
यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय ॥ २३ ॥
विग्रहं मा कृथा वीर ! भ्रात्रा राजन् ! यवीयसा ।
अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥ २४ ॥
सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ।
लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः ॥ २५ ॥
तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते ।
नहि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कञ्चन ॥ २६ ॥
दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ।
वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु ॥ २७ ॥

तत्तस्मात्तेनोच्यमानगुणकेन रामेण तव विरोधो न क्षमः न युक्तः ॥२१॥

दुर्जयेनेत्याद्यर्द्धं पूर्वान्वयि । किञ्चिद्वक्ष्यमाणं त्वयाभ्यसूयितुं नेच्छामि कथमियं माम्प्रति वदतीतिमदसूया न कर्तव्येत्यर्थः । आर्षत्वादसमानकर्तृकत्वेऽपि तुमुन् ॥ २२ ॥ २३ ॥

तेन बलीयसा रामेण ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्र तस्मिन्दूरदेशे वा सन् विद्यमानः इहस्थस्त्वत्समीपस्थो वा । भुवि न पश्यामि तवेति शेषः ॥ २६ ॥

प्रत्यनन्तरं स्वाधीनं ॥ २७ ॥

अङ्गदस्तु कुमारोऽयं वनान्तमुपनिर्गतः।
प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासीन्निवेदिता॥ १६॥
अयोध्याधिपतेः पुत्त्रौ शूरौ समरदुर्जयौ।
इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ॥ १७॥
सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ।
स ते भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्मणि॥ १८॥
रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः।
निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः॥१९॥
आर्त्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम्।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो निदेशे निरतः पितुः॥ २०॥
धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान्।

तदेवाह। अङ्गदस्त्विति। वनान्तं वनमध्यं या तस्मै चारैर्निवेदिता प्रवृत्तिरासीत्। प्रवृत्तिः सुग्रीववृत्तान्तः सा तेन मम कथिता॥ १६॥ १७॥

तत्र तयोर्मध्ये यस्तव भ्रातुः सहायोविख्यातः हि यतः स परबलामर्दी साधूनां निवासवृक्षः आश्रयः आपन्नानां शरणागतानां गतिः शरणं॥ १८॥ १९॥

आर्त्तानां शत्रुपीडितानां तन्नाशाय संश्रयः संश्रयार्हः। ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं धर्मविषयं विज्ञानं शिल्पनैपुणं वा। निदेशेनिरतइत्यनेन स्वराज्यमरक्षितवतः कुतः पररक्षणसामर्थ्यमित्यपास्तं॥ २०॥

इहैत्यपुनराक्रान्तं शङ्कां जनयतीव मे ॥ ११ ॥
दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ।
निनादस्य च संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२ ॥
नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ।
अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३ ॥
प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ।
नापरीक्षितवीर्य्येण सुग्रीवः सख्यमेष्यति ॥ १४ ॥
पूर्वमेव मया वीर ! श्रुतं कथयतो वचः ।
अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्याम्यद्य हितं वचः ॥ १५ ॥

कुतस्तत्राह दर्पश्चेति । दर्पो गर्व्वः व्यवसायो युद्धविषयः । यादृशस्य नर्दतो निनादस्य संरम्भो वृद्धिरेतदेतस्य कारणं नाल्पं । अयं दर्पादिः कारणविशेषपूर्व्वकः कार्यविशेषत्वात् इत्यनुमितं ॥ १२ ॥

कारणविशेषं दर्शयति नेति । अवष्टब्धसहायः परिगृहीतसहायः । सर्वथा सहायसम्बद्धमूलोयं संरम्भ इति भावः ॥ १३ ॥

नन्विति तस्य बुद्धिः कुतस्तत्राह । प्रकृत्येति । निपुणः उचितकृत्यनिष्पादने समर्थः । तत्क्षमबुद्धिमांश्च । ननु सहायवन्तं वधिष्यामीतिचेत्तत्राह । अपरीक्षित शत्रुनाशकवीर्य्येण पुंसा सुग्रीवः सख्यं नेष्यति । अतस्तत्सहायभूतः शङ्कनीय एव ॥ १४ ॥

न केवलं मदनुमित एवायमर्थः किन्तु शब्दप्रमाणादप्यवगत इत्याह । पूर्व्वमेवेति । यन्मया पूर्व्वमङ्गदस्य कुमारस्य वचः श्रुतं तत्तव हितमद्य त्वां वक्ष्यामि ॥ १५ ॥

तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौहृदा।
उवाच त्रस्तसंभ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ॥ ६ ॥
साधु क्रोधमिमं वीर ! नदीवेगमिवागतम्।
शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ॥ ७ ॥
काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यसि च वानर ! ।
वीर ! ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८ ॥
सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते।
श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्य्यते ॥ ९ ॥
पूर्वमापतितः क्रोधात् स त्वामाह्वयते युधि।
निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥ १० ॥
त्वया तस्य निरस्तस्य पीड़ितस्य विशेषतः।

त्रस्तसंभ्रान्ता कर्मधारये पुंवत्त्वम्। त्रस्ता भीता संभ्रान्ता क्षुभितचित्ता हितोदर्कं हितरूपोत्तरकालफलम् ॥ ६ ॥

काल्यं प्रातःकाले शयनादुत्थितः भुक्तां स्रजमिव त्यज क्रोधम् ॥७॥

काल्यं प्रातःकाले संग्रामं कुरु। हे वीर यद्यपि संग्रामे शत्रोर्बाहुल्यं त्वत्त आधिक्यं न विद्यते नापि तव फल्गुता लघुता विद्यतेऽथापि सहसा हठात्तवाद्य निष्क्रामो निष्क्रमणं मम न रोचते। कुतस्तत्राह श्रूयतामिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

पूर्वं क्रोधादापतितः सुग्रीवो युद्धाय त्वामाह्वयते आह्वयत तदा ते त्वया निष्पत्य निरस्तो हन्यमानश्च दिशो गतः। तस्य तथा निरस्तस्य पुनरेत्याह्वानं शङ्कां जनयत्येव ॥ १० ॥ ११ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः ।
शुश्रावान्तःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १ ॥
श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ।
मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापादितो महान् ॥ २ ॥
ततो रोषपरीताङ्गो वाली स कनकप्रभः ।
उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३ ॥
वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निलोचनः ।
भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ॥ ४ ॥
शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ।
वेगेन च पदन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥

अथेति ॥ १ ॥

एकपदे तत्क्षणे । आपादितः सम्पादितः ॥ २ ॥

कनकप्रभस्य क्रोधादतिरक्तत्वे सहजप्रभानाशेनोपरक्तादित्योप-मेयता ॥ ३ ॥

एतदादीनि आसन्नमृत्युलक्षणानि उत्पतितपद्मेत्येकदेशे तत्त्वम् । उत्पतितैरुद्धतैः पद्मैरुत्पतिता नष्टा पद्मकृतशोभा यस्य तादृशो मृणाल-सहितो ह्रद इव दंष्ट्रा मृणालस्थानीया ॥ ४ ॥

दुर्मर्षणं दुःसहं वेगेन युक्तैः पदन्यासैः ॥ ५ ॥

ततः स जीमूतकृतप्रणादो
नादं ह्यमुञ्चत्त्वरया प्रतीतः।
सूर्य्यात्मजः शौर्य्यविवृद्धतेजाः
सरित्पतिर्वानिलचञ्चलोर्मिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
द्वादशः सर्गः ॥ ७॥

करणे विवृद्धं तेजो यस्य सरित्पतिर्वा समुद्र इव ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ ११ ॥

जितकाशी जयश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरात् ॥ १७ ॥
निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वाली स प्रियसंयुगः ।
रिपूणां धर्षितं श्रुत्वा मर्षयन्ति न संयुगे ॥ १८ ॥
जानन्तस्तु स्वकं वीर्य्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः ।
स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ॥ १९ ॥
ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ।
तत्र शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ॥ २० ॥
राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ।
द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ॥ २१ ॥
पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ॥ २२ ॥

ननु हृतेऽपि आह्वाने स्त्र्यादिसक्तो न निष्पतिष्यति तत्राह, निष्पतिष्यतीति । असङ्गेन स्त्र्यादिसङ्गपरित्यागेनेत्यर्थः । यतः प्रियसंयुगः न मर्षयन्तीत्यस्य शूरा इति शेषः ॥ १८ ॥

विशेषतो न मर्षयन्तीत्यनुषङ्गः ॥ १९ ॥

गावो महान्तो वृषभाः हतप्रभाः हतशक्तयः ॥ २० ॥

राजदोषेण प्रजारक्षणाभावरूपेण राजदोषेण परैरन्यैरामृष्टा अतएवाकुला व्याकुलाः कुलस्त्रिय इव गावो यान्ति ॥ २१ ॥

ग्रहाः देवाः ॥ २२ ॥

जीमूतवत् कृतप्रणादः प्रतीतः रामे इति शेषः । शौर्ये पराक्रम-

वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु चेष्टते।
यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन् स विनिवर्त्तते ॥ १२ ॥
ततो दोषेण मा गच्छेत् सद्योगर्हेच्च मां भवान्।
प्रत्यक्षं सप्त ते ताला मया बाणेन दारिताः ॥ १३ ॥
ततो वेत्सि बलेनाद्य वालिनं निहतं रणे।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ॥ १४ ॥
धर्मलोभपरीतेन नच वक्ष्ये कथञ्चन।
सफलाञ्च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ॥ १५ ॥
प्रसूतं कलमक्षेत्रं वर्षेणेव शतक्रतुः।
तदाह्वाननिमित्तञ्च वालिनो हेममालिनः ॥ १६ ॥
सुग्रीव! कुरु तं शब्दं निष्पतेद् येन वानरः।

चेष्टते लुठिष्यति मद्दर्शनानन्तरमेवेति शेषः ॥ १२ ॥

यदि मद्दृष्टिपथं गतो जीवन् स विनिवर्त्तते ततस्तदा मा मां दोषेणोपलक्षितं गच्छेदवगच्छेत् मां गर्हेच्च। किञ्च मद् बलस्य दृष्टत्वाद्वालिनं निहतमेवावेहीत्याह, प्रत्यक्षमिति ॥ १३ ॥

वेत्सि विद्धि। कृच्छ्रेऽपि प्राणसंकटेऽपि मे मया ॥ १४ ॥

धर्मलोभेन धर्मलिप्सया परीतेन व्याप्तचित्तेनेति पूर्वान्वयि ॥ १५ ॥

सफलां करिष्यामीत्यत्र दृष्टान्तः। प्रसूतमिति अङ्कुरितमित्यर्थः। कलमक्षेत्रमिति व्रीहिक्षेत्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

जितकाशी जितश्वासो जितभयो वा! त्वया आधर्षितः सन् पुराद्येन निष्पतेत्तं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

सफलां कुरु तां क्षिप्रं लतां काल इवागतः ।
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ॥ ७ ॥
तमेवोवाच वचनं सुग्रीवं शत्रुसूदनः ।
कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया ॥ ८ ॥
लक्ष्मणेन समुत्पाट्य एषा कण्ठे कृता तव ।
शोभसेऽप्यधिकं वीर ! लतया कण्ठसक्तया ॥ ९ ॥
विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ।
अद्य वालिसमुत्थन्ते भयं वैरञ्च वानर ! ॥ १० ॥
एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ।
मम दर्शय सुग्रीव ! वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ ११ ॥

यथा आगतः कालो ऋतुविशेषरूपः लतां प्राक् सपुष्पां ततः सफलां करोति तथा स्वकृतप्रतिज्ञां त्वमपि सफलां कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

गजसाह्वया गजेन समानमाह्वो नाम यस्यास्तया ॥ ८ ॥ ९ ॥

नक्षत्रमालया आकाशे विपरीतो विशेषेण परीतो वेष्टितः सूर्य्य इव । कविविकल्पितोपमालौकोपमा । तेन तादृशः सूर्यो यदि भवेत् तदा तस्यार्कवर्णस्य कण्ठसक्तशुक्लपुष्पमाल्यस्योपमास्यादित्यतिशयोक्तिरत्र व्यङ्ग्या । केचित्तु विपरीते इति सप्तम्यन्तम् ।

परीतन्तु दिवाप्रोक्तं विपरीतन्तु शर्वरी ।
पौर्णमासीगतश्चन्द्रः सूर्य्य इत्यभिधीयते ॥

इति व्याचक्षते ॥ १० ॥

प्रमोक्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि ॥ ११ ॥

चतुर्दशः सर्गः।

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम्।
वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन् गहने वने ॥ १ ॥
विसार्य्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः।
सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद् भृशम् ॥ २ ॥
ततस्तु निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत्।
परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ ३ ॥
गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः।
अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्ततः ॥ ४ ॥
दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत्।
हरिवागुरया व्याप्तां तदा काञ्चनभूषणाम् ॥ ५ ॥
प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीम्।
प्रतिज्ञा या कृता वीर! त्वया वालिवधे पुरा ॥ ६ ॥

गहने निविडे दुष्प्रवेशे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वायोर्वेगः पुरःसरो यस्य स महामेघ इव। बालार्कसदृशो वर्णेन प्रतापेन च ॥ ४ ॥

हरिरूपवागुरया व्याप्तां वागुराकारतया स्थितहरिकाम् ॥ ५ ॥

ध्वजैर्यन्त्रैः प्राकारयुद्धार्थैर्हितैराढ्याम् ॥ ६ ॥

प्रणमन्ति हि ये तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ।
न तेषामशुभं किञ्चिच्छरीरे राम ! विद्यते ॥ २६ ॥
ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः ।
समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् ॥ २७ ॥
अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ।
सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः ॥ २८ ॥
ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात् सप्तजनाश्रमात् ।
ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ २९ ॥

ततस्तु रामानुजरामवानराः
प्रगृह्य शस्त्राण्युदितोग्रतेजसः ।
पुरीं सुरेशात्मजवीर्य्यपालितां
वधाय शत्रोः पुनरागतास्त्विह ॥ ३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
त्रयोदशः सर्गः ॥ ० ॥

तेषामुद्दिश्य तानुद्दिश्येति यावत् तेषां प्रणमन्ति तान् प्रणमन्ति ॥२६॥ महात्मानः महात्मनस्तानृषीनुद्दिश्याभ्यवादयत् नमस्कृतवान् ॥२७॥ वानरा हनुमदादयः। एतत्कथाप्रश्नादिकं वाल्यायुःसमाप्तिकाललाभाय ॥ २८ ॥ २९ ॥

शस्त्राणि वानराणां शस्त्रं शिलादि ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ ७ ॥

तेषामेतत्प्रभावेण द्रुमप्राकारसंवृतम् ।
आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ २० ॥
पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथान्ये वनचारिणः ।
विशन्ति मोहाद् येऽप्यत्र न निवर्त्तन्ति ते पुनः ॥ २१ ॥
विभूषणरवाश्चात्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ।
तूर्य्यगीतस्वनश्चापि गन्धो दिव्यश्च राघव ! ॥ २२ ॥
त्रेताग्नयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्येष प्रदृश्यते ।
वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान् कपोताङ्गारुणो घनः ॥ २३ ॥
एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः ।
मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्य्यगिरयो यथा ॥ २४ ॥
कुरु प्रणामं धर्म्मात्मन् ! तेषामुद्दिश्य राघव ! ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संहताञ्जलिः ॥ २५ ॥

एतदाश्रमं कर्षीचादिराऽऽमप्रान्दः ॥ २० ॥

वर्जयन्ति न प्रविशन्ति पुनर्न निवर्त्तन्ति अत्रैव म्रियन्त इत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

सकलाक्षराः कलाक्षराभिर्मधुराक्षराभिर्वाग्भिः सहिता भूषणरवा अप्सरसामिति शेषः । दिव्यो गन्धश्च तासामेवानुभूयत इति शेषः । न केवलं भोगभूमिः कर्मभूरपीत्याह ॥ २२ ॥

त्रेतेत्यादि । कपोताङ्गवदरुणो धूसरो घन इव धूमो वृक्षाग्रान् वेष्टयन् व्याप्नुवन् दृश्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

एष मेघ इवाकाशे वृक्षखण्डः प्रकाशते ।
मेघसङ्घातविपुलं पर्य्यन्तकदलीवृतम् ॥ १४ ॥
किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे ! कौतूहलं मम ।
कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ।
गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ १६ ॥
एतद्राघव ! विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
उद्यानवनसम्पन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७ ॥
अत्र सप्तजना नाम मुनयः शंसितव्रताः ।
सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥ १८ ॥
सप्तरात्रे कृताहारा वायुनाचलवासिनः ।
दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥

वृक्षखण्डो वृक्षसमूहः मेघेत्यादुत्तरान्वयि ॥ १४ ॥

त्वया कर्त्रा कौतूहलस्यौत्सुक्यस्यापनयनं निवर्त्तनं कर्तुं कारयितुमिच्छामि ॥ १५ ॥ १६ ॥

उद्यानैरुपवनैश्च सम्पन्नं युक्तम् ॥ १७ ॥

सप्तजना नाम सप्तजना इति प्रसिद्धा अधःशीर्षाः भूप्रतिष्ठापितशिरसः ॥ १८ ॥

केवलवायुनैव सप्तरात्रे गते कृताहाराः । सप्तभिर्वर्षशतैः सकलेवरा दिवं याताः ॥ १९ ॥

वैदूर्य्यविमलैस्तोयैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ।
शोभितान् सजलान् मार्गे तटाकांश्चावलोकयन् ॥ ७ ॥
कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वञ्जुलैर्जलकुक्कुटैः ।
चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैः प्रतिनादितान् ॥ ८ ॥
मृदुशष्पांकुराहारान्निर्भयान वनचारिणः ।
चरतः सर्वतः पश्यन् स्थलीषु हरिणान् स्थितान ॥ ९ ॥
तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् ।
घोरानेकचरान् वन्यान् द्विरदान् कूलघातिनः ॥ १० ॥
मत्तान् गिरितटोद्घुष्टान् पर्वतानिव जङ्गमान् ।
वानरान् द्विरदप्रख्यान्महीरेणुसमुक्षितान् ॥ ११ ॥
वने वनचरांश्चान्यान् खेचरांश्च विहङ्गमान् ।
पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्त्तिनः ॥ १२ ॥
तेषान्तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ।
द्रुमखण्डवनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥

शोभितान् । अवलोकयन् ॥ ७ ॥
कारण्डैः कारण्डवैः ॥ ८ ॥
शष्पं तृणम् ॥ ९ ॥
कूलघातित्वादेव तटाकवैरित्वम् एकचरान् असहायचरान् ॥१०॥
द्विरदप्रख्यान् गजतुल्यान् ॥ ११ ॥ १२ ॥
द्रुमाणां खण्डः समूहो यस्मिन् तादृशं वनम् ॥ १३ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

ऋष्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ।
जगाम सह सुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥
समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम् ॥
शरांश्चादित्यसंकाशान् गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २ ॥
अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ।
सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ३ ॥
पृष्ठतो हनुमान् वीरो नलो नीलश्च वीर्य्यवान् ।
तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥
ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलम्बिनः ।
प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरङ्गमाः ॥ ५ ॥
कन्दराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा ।
शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥

ऋष्यमूकादिति ॥ १ ॥ ३ ॥
संहतग्रीवः दृढबन्धबद्धग्रीवः ॥ ३ ॥
हरियूथपानामपि यूथं पाति तादृशः ॥ ४ ॥ ५ ॥
कन्दराणि मन्दिराकारपर्वतविवराणि निर्दराणि शिलाविवराणि गुहाः देवखातगिरिबिलानि । दर्य्यो गह्वराणि ॥ ६ ॥
आकोशमग्रभागपर्यन्तं कुड्मलैर्मुकुलरूपैः तैनैषद्विकसितैः पद्मैः

स तया शुशुभे श्रीमान् लतया कण्ठसक्तया।
मालयेव बलाकानां ससन्ध्य इव तोयदः॥ ४१॥
विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः।
जगाम सह रामेण किष्किन्धां पुनराप सः॥ ४२॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
द्वादशः सर्गः॥ ७॥

लतया शुक्लपुष्पनागपुष्पीलतया सन्ध्यारागसहिततोयद इव स्वयं बलाकानां मालयेव तया लतया शुशुभे॥ ४१॥
रामवाक्ये तत्करणे समाहित उद्युक्तः॥ ४२॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः॥ ७॥

दत्ताभयवधो नाम पातकं महदद्भुतम्।
अहञ्च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी॥ ३५॥
त्वदधीना वयं सर्वे वनेऽस्मिन् शरणं भवान्।
तस्माद् युध्यस्व भूयस्त्वं मा माशङ्कीश्च वानर!॥ ३६॥
एतन्मुहूर्त्ते तु मया पश्य वालिनमाहवे।
निरस्तमिषुणैकेन चेष्टमानं महीतले॥ ३७॥
अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर!।
येन त्वामभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धमुपागतम्॥ ३८॥
गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम्।
कुरु लक्ष्मण! कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः॥ ३९॥
ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायुताम्।
लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत्॥ ४०॥

बाधकान्तरमाह, दत्तमभयमस्मै स दत्ताभयस्तस्य वधो महत्पातकमिति नाम प्रसिद्धम्। स्वमूलघातमप्याह, अहमिति॥ ३५॥

मा माशङ्कीरित्यावाधायां छित्वम्॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

गजपुष्पी नागपुष्पीलता शुभं सम्यक् लक्षयतीति शुभलक्षणा ताम्॥ ३९॥

व्यसर्जयन्निबद्धवान् समर्पितवानित्यर्थः॥ ४०॥

स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर!।
विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये॥ ३१॥
ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम!।
नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिवर्हणम्॥ ३२॥
जीवितान्तकरं घोरं सादृश्यात्तु विशङ्कितः।
मूलघातो न नौ स्याद्धि द्वयोरिति कृतो मया॥ ३३॥
त्वयि वीर! विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया।
मौढ्यञ्च मम बाल्यञ्च ख्यापितं स्यात् कपीश्वर!॥ ३४॥

वर्चः शरीरकान्तिः वां युवयोः॥ ३१॥

मोहित इति। नन्विदमनुचितं यद्भगवतो मोहः। अमोहे मोह इत्यनृतकथनञ्च। किञ्च पलायनसमये ऋष्यमूकाभिमुखधावनेन व्यक्तिरस्त्येवेति चेन्न। वालिन आयुर्दायासमाप्त्या तथाकरणेऽपि सुग्रीवसन्तोषाय स्वस्मिन्मानुष्यबुध्युत्पादनाय चात्मनि मोहोत्प्रेक्षया समाधानादित्यतः। मोहित इत्यस्यैवेति शेषः। ईदृशे विषये एवं-विधानृतवचनं न दोषायेत्यप्यनेन ध्वनितम्। नोत्सृजामि नोद-सृजम्॥ ३२॥

विशङ्कितः शङ्कावान्। हि निश्चयेन नौ आवयोर्द्वयोरपि त्वन्ना-शेन मूलघातो न स्यात् माभूदिति एतदर्थं मया कृतः। शराऽनुत्सर्ग इति शेषः॥ ३३॥

मूलघातमेव दर्शयति, त्वयीति। मया विपन्ने मद्व्यापारतो ना-शिते। अज्ञानमनिश्चयप्रवृत्तिः। लाघवाच्चापल्यात्॥ ३४॥

तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम् ।
ह्रीमान् दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥ २५ ॥
आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ।
वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६ ॥
तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव ! तत्त्वतः ।
वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे ॥ २७ ॥
तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ २८ ॥
सुग्रीव ! श्रूयतां तात ! क्रोधश्च व्यपनीयताम् ।
कारणं येन बाणोऽयं स मया न विसर्जितः ॥ २९ ॥
अलङ्कारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ।
त्वञ्च सुग्रीव ! वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३० ॥

ह्रीमान् पराभूतत्वात् ॥ २५ ॥

विक्रमं तालभेदनेन । घातयित्वा युद्धप्रेरणद्वारा । किं कृतमनुचितमेव कृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तामेव वेलां सप्तम्यर्थे द्वितीया । वालिना युद्धप्रेरणवेलायाम् । ततस्तदेत्यर्थः । इतः ऋष्यमूकवनादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

स बाणो वालिसंहारको बाणः ॥ २९ ॥

तदेव कारणमाह, अलङ्कारेणेति ॥ ३० ॥

तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः।
जघ्नतुः समरेऽन्योऽन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ ॥ १८ ॥
ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदैक्षत।
अन्योऽन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥ १९ ॥
यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः।
ततो न कृतवान् बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २० ॥
एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना।
अपश्यन् राघवं नाथं ऋष्यमूकं प्रदुद्रुव ॥ २१ ॥
क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः।
वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् ॥ २२ ॥
तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः।
मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा सन्निवृत्तो महाबलः ॥ २३ ॥
राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता।
तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४ ॥

अशनिर्दम्भोलिः वज्रं वज्रायुधम् ॥ १८ ॥ १९ ॥
नावगच्छद्विविच्येति शेषः ॥ २० ॥
राघवं नाथं रक्षकमित्यपश्यन् अजानन् ॥ २१ ॥ २२ ॥
वनं प्रविष्टं ऋष्यमूकस्येति शेषः। सन्निवृत्तः परावृत्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अस्मादृश्याम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः ।
गत्वा चाह्वय सुग्रीव ! वालिनं भ्रातृगन्धिनम् ॥ १३ ॥
सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ।
वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन् गहने वने ॥ १४ ॥
सुग्रीवोऽप्यनदद्घोरं वालिनो ह्वानकारणात् ।
गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १५ ॥
तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ।
निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव ॥ १६ ॥
ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ।
गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ १७ ॥

अस्मादृष्यमूकात् । भ्रातृगन्धिनं अनर्थकभ्रातृव्यपदेशम् ॥ १३ ॥
आत्मानं स्वदेहान् ॥ १४ ॥

ह्वानकारणादाह्वाननिमित्तं गाढं परिहितं वस्त्रं येनेत्यर्थः । वाससा दृढं कटिं बद्ध्वेत्यर्थः । वेगात् नादकारणप्राणवेगादुत्पन्नै-रिति शेषः ॥ १५ ॥

भास्करोऽस्ततटादतिदूरमप्युदयपर्वतम् अत्यल्पेन कालेन याति । एवमदृश्यस्थानतया तत्तुल्यगुहातः क्षणेन बहिरागत इत्यर्थः । यत्त्व-स्तपदेनोदयगिरिलक्षणं यदपि मेरूत्तरवासिनोऽधिकृत्येयमुक्तिरिति व्याख्यानं तत्क्लिष्टमसङ्गतञ्चेति स्पष्टम् सुधियां ॥ १६ ॥

बुधाङ्गारकयोरिव वज्रगोकर्णयोर्यथेति पाठान्तरम् । वज्रगो-कर्णौ तदाख्यपर्वतौ यथा तथेति शेषः ॥ १७ ॥

स मूर्द्धान्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः।
सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः॥ ६॥
इदञ्चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः।
रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम्॥ ७॥
सेन्द्रानपि सुरान् सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ!।
समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो!॥ ८॥
येन सप्त महातालाः गिरिर्भूमिश्च दारिता।
बाणेनैकेन काकुत्स्थ! स्थाता ते को रणाग्रतः॥ ९॥
अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम।
सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम्॥ १०॥
तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम्।
वालिनं जहि काकुत्स्थ! मया बद्धोऽयमञ्जलिः॥ ११॥
ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम्।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुगतं वचः॥ १२॥

प्रलंबीकृतभूषणः साष्टाङ्गप्रणामवशाल्लंबमानावस्थापन्नोरःकण्ठादिवर्त्तिसकलभूषणः कृताञ्जलिरुत्थानानन्तरमिति शेषः॥६॥७॥८॥

भूमिश्च चात्सप्ततालाश्चास्तदर्त्तिनोऽसुराश्च॥ ९॥ १०॥ ११॥

लक्ष्मणानुगतं तत्सममित्यर्थः। यद्वा लक्ष्मणवत्प्रियत्वेनानुगतं स्वीकृतं सुग्रीवमित्यर्थः॥ १२॥

द्वादशः सर्गः ।

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ।
प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १ ॥
स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकञ्च मानदः ।
सालमुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन् स रवैर्दिशः ॥ २ ॥
स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः ।
भित्त्वा तालान् गिरिप्रस्थं सप्तभूमिं विवेश ह ॥ ३ ॥
सायकस्तु मुहूर्तेन तालान् भित्त्वा महाजवः ।
निष्पत्य च पुनस्तूणं तमेव प्रविवेश ह ॥ ४ ॥
तान् दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान् तालान् वानरपुङ्गवः ।
रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥ ५ ॥

स एकतालोद्देशेनैव क्षिप्तोऽपि बाणः सप्त तालान् भित्त्वा तदाश्रमगिरिप्रस्थमपि भित्त्वा तदाधारभूमिमपि भित्त्वा सप्तभूमिरसातलं विवेशेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

निष्पत्य रसातलपर्यन्तं गत्वा तत्रत्यासुरान् हत्वा तमेव तूणं पूर्वाधारं तूणम् । अनेन रामबाणानां चेतनपरशक्तिमद्देवताधिष्ठितत्वं सूचयति, तदुक्तम् ।

युगपत्सप्ततालांश्च रघुनाथो बिभेद ह ।
पातालदानवान् हत्वा पुनस्तूणं विवेश च ॥

इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

आकर्णपूर्णमायम्य विसृजस्व महाशरम् ॥ ९१ ॥

इमं हि तालं प्रहितस्त्वया शरो
न संशयोऽत्रास्ति विदारयिष्यति ।
अलं विमर्शेण मम प्रियं ध्रुवम्
कुरुष्व राजन् ! प्रतिशापितो मया ॥ ९२ ॥

यथा हि तेजःसु वरः सदा रवि-
र्यथा हि शैलो हिमवान् महाद्रिषु ।
यथा चतुष्पात्सु च केशरीवर-
स्तथा नराणामसि विक्रमे वरः ॥ ९३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

तर्हि किं ते प्रत्ययकारकं तत्राह, सालमेकमिति । एकं सालं उतापेषु विनिर्भिद्य बलाबलविषये व्यक्तिः प्रकटता भवेत् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

त्वया प्रहितः क्षिप्तः शरः इमं सालं विदारयिष्यति । अत्र न सन्देहस्तस्मात्त्वया विमर्शो विचारो न कर्त्तव्यः मया सख्या सम्प्रति शापितः शपथपूर्वं नियुक्तोऽतो मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तेजःसु तेजस्विषु । विक्रमे वरः श्रेष्ठत्वेनाभिमतोऽसि भवसीत्यर्थः । सालभेदने सतीति शेषः ॥ ९३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

असुरस्य तनुं शुष्कां पादाङ्गुष्ठेन वीर्य्यवान् ॥ ८५ ॥
क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् ।
लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपन्तमिव भास्करम् ।
हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनमर्थवत् ॥ ८६ ॥
आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे ! ।
परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा ॥ ८७ ॥
लघुः सम्प्रतिनिर्मांसस्तृणभूतश्च राघव ! ।
क्षिप्त एवं प्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ! ॥ ८८ ॥
नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाधिकम् ।
आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत् सुमहद्राघवान्तरम् ॥ ८९ ॥
स एव संशयस्तात ! तव तस्य च यद्बलम् ।
सालमेकं विनिर्भिद्य भवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥ ९० ॥
कृत्वैतत्कार्मुकं सज्यं हस्तिहस्तमिवापरम् ।

अर्थवदुपपत्तियुक्तमिदं वचनमब्रवीत् । अनुत्पन्नप्रत्यय इति शेषः ॥ ८६ ॥

तदेवाह, आर्द्र इति । प्रत्यग्रो नूतनः मत्तेन भोगार्थं पीतमदेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

बलाधिक्यनिर्णये हेतुमाह, आर्द्रमिति ॥ ८९ ॥

यद् बलं तत्रेति शेषः । यद् बले इति पाठे यदिति अव्ययं यः संशयोऽस्थिप्रक्षेपात् प्राक् बलविषये आसीत् सोद्याप्यस्त्येवेत्यर्थः ।

अप्रत्ययस्तु मे वीर्य्ये समरे तव राघव ! ॥ ७९ ॥
न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये।
कर्मभिस्तस्य भीमैश्च कातर्य्यं जनितं मम ॥ ८० ॥
कामं राघव ! ते वाणी प्रमाणं धैर्य्यमाकृतिः।
सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ८१ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः।
स्मितपूर्वमतो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति ॥ ८२ ॥
यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर !।
प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ॥ ८३ ॥
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सान्त्वयन् लक्ष्मणाग्रजः।
राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ॥ ८४ ॥
तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम्।

यदि मामाश्रितस्तर्हि त्यज वालिभयं तत्राह, किं त्विति। तद्बलं ज्ञातं त्वद्बलञ्चाज्ञातमतो भयमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

तुलये तद्बलपरीक्षां न कुर्वे इति भावः। नावमन्ये न भीषये च। किंतु स्वकातर्य्यादेव पुनर्ब्रवीमीति भावः ॥ ८० ॥

वाणी वालिवधविषया प्रमाणं विश्वसनीया। यतो धैर्य्यमकातर्य्यञ्च तृणीकृत्य वादः आकृतिरनुभवसिद्धो दिव्यविग्रह एते द्वे। परं तेजः सकलजगत्संहारकं तेजः काममतिशयेन सूचयन्ति सूचयतः भस्मच्छन्नानलोपमया गुप्तावस्थितिमहाशक्तिमत्त्वं सूचितम् ॥८१॥८२॥

अस्मासु विक्रमे अस्मन्निष्ठविक्रमे प्रत्ययो विश्वासः ॥८३॥८४॥८५॥

एवमुक्ता तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनः ।
ध्यात्वा मुहूर्त्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् ॥ ७३ ॥
शूरश्च शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः ।
बलवान् वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ॥ ७४ ॥
दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ।
यानि सञ्चिन्त्य भीतोऽहं ऋष्यमूकमुपाश्रितः ॥ ७५ ॥
तमजय्यमधृष्यञ्च वानरेन्द्रममर्षणम् ।
विचिन्तयन्न मुञ्चामि ऋष्यमूकममुं त्वहम् ॥ ७६ ॥
उद्विग्नः शङ्कितश्चाहं विचरामि महावने ।
अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७७ ॥
उपलब्धञ्च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ! ।
त्वामहं पुरुषव्याघ्र ! हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ७८ ॥
किं तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः ।

योग्यत्वात् तरसा बलेन प्रक्षिपेदपि चेत्तदापि रामस्य विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं हतं मन्य इति संबन्धः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

ध्यात्वा रामवीर्यस्याप्रत्ययितत्वाद्रामेण वालिवधः शक्यो न वेति सञ्चिन्त्य पुनर्मित्रभावेनाह, शूरश्चेति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

यानि वालिकर्माणि सञ्चिन्त्य भीतस्तेन सह रणाय भीतः ॥ ७५ ॥

उक्तमेव भीत्या पुनराह, तमजय्यमिति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

त्वां मित्रभूतम् ॥ ७८ ॥

एतदस्यासमं वीर्य्यं मया राम ! प्रकाशितम्।
कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्ष्यसे नृप ! ॥ ६८ ॥
तथाब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसन् लक्ष्मणोऽब्रवीत्।
कस्मिन् कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधम्॥ ६९ ॥
तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्तसालानिमान् पुरा।
एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ॥ ७० ॥
रामो निर्दारयेदेषां बाणेनैकेन च द्रुमम्।
वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७१ ॥
हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण !।
उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते ॥ ७२ ॥

यितुं निष्पत्रीकर्तुमित्यर्थः। एकं सालं शरेण भित्वा शरो निष्पत्रं यथा गच्छति तथाकर्तुमतिव्यथयितुमिति यावत्। सपत्रनिष्पत्राद्‌ति-व्यथन इति शास्त्रात्। अप्राकृतकपित्वाच्च बाणव्यापारस्यापि सम्भव इति व्याचख्यौ ॥ ६७ ॥

उक्तं वालिवीर्यमुपसंहरति, एतदिति ॥ ६८ ॥

प्रहसन् भगवद्वीर्याज्ञानादेवं वाद इति हासः ॥ ६९ ॥

एवमुक्तप्रकारेण एकैकशः एकैकस्मिन् काले सप्तापि स वाली असकृद्विव्याध पीडितवान्। आर्षं परस्मैपदं सकृत्कृतः काकतालीयत्वव्युदासायासकृदिति। विव्याधेति पाठान्तरं तुल्योऽर्थः ॥ ७० ॥

एकेन बाणेनैषामेकं द्रुममपि चेन्निर्दारयेत्। तदापि वालिनं हतं मन्ये तद्वधयोग्यतासम्भावनयेति भावः। पादेनाङ्गुष्ठेन हस्तेन स्पर्शा-

शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ॥ ६१ ॥
एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् ।
स महर्षिं समासाद्य याचते स्म कृताञ्जलिः ॥ ६२ ॥
महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति ।
शापधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ६३ ॥
ततः शापभयाद्भीतो ऋष्यमूकं महागिरिम् ।
प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ! ॥ ६४ ॥
तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहं इदं राम ! महावनम् ।
विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६५ ॥
एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संप्रकाशते ।
वीर्य्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान् ॥ ६६ ॥
इमे च विपुलाः सालाः सप्तशाखावलम्बिनः ।
यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ॥ ६७ ॥

याचते स्म अयाचत । शापमोचमिति शेषः ॥ ६२ ॥
शापधारणेन शापविषयदोषज्ञानेन ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
अस्थिनिचयः शुष्ककायः ॥ ६६ ॥
इमे विपुलाः विशालमूलस्कन्धाः शाखावलंबिनः प्रशस्तबहुशाखावन्तः । यत्र येषु एकं एककालमेव वाली ओजसा चोर्जायुक्तकम्पनेन सर्वान्निष्पत्रयितुं पत्रहीनान् कर्तुं घटते चेष्टते ते इमे सप्त साला इत्यर्थः । अनेन वायोरप्यधिकं बलं सूचितम् । न हि वायोर्युगपत्कम्पनेन सकलाशेषपत्रपातनं क्वचिद्दृष्टचरम् । कस्मिंस्तु निष्पत्र-

ये चास्य सचिवाः केचित् संश्रिता मामकं वनम् ॥ ५५ ॥
न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुखम् ।
तेऽपि वा यदि तिष्ठन्ति शपिष्ये तानपि ध्रुवम् ॥ ५६ ॥
वनेऽस्मिन् मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते ।
पत्रांकुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५७ ॥
दिवसश्चाद्य मर्य्यादा यं द्रष्टा श्वोऽस्मि वानरम् ।
बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ॥ ५८ ॥
ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम् ।
निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान् दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ॥ ५९ ॥
किं भवन्तः समस्ताश्च मतङ्गवनवासिनः ।
मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६० ॥
ततस्ते कारणं सर्वं तथा शापञ्च वालिनः ।

आक्रमिष्यति पद्भ्यां स्पृक्ष्यति तर्हि न भविष्यति न जीविष्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तैर्वालिसचिवैः श्रुत्वा मदुत्सृष्टं शापम् ॥ ५६ ॥

शापमेव हेतूपन्यासपूर्वमाह, वने इति। पत्राद्यभावाय तन्नाशाय जायन्ते यतोऽतः शपिष्यामि ॥ ५७ ॥

अद्य दिवसः अयं दिवसः मर्य्यादा दास्यमानशापस्य। तदेवाह, यमिति। अस्मि अहं यं वानरं वालिसंबन्धिनं श्वोद्रष्टा स शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

तान् दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविप्रुषः ।
क्रुद्धस्तस्य महाभाग ! चिन्तयामास कोन्वयम् ॥ ४९ ॥
येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना ।
कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५० ॥
इत्युक्त्वा स विनिष्क्रम्य ददृशे मुनिसत्तमः ।
महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ॥ ५१ ॥
स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् ।
उत्ससर्ज महाशापं चेप्तारं वानरं प्रति ॥ ५२ ॥
इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधोभवेत् ।
वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥ ५३ ॥
क्षिपता पादपाश्चेमे संभग्नाश्चासुरीं तनुम् ।
समन्तादाश्रमं पूर्णं योजनं मामकं यदि ॥ ५४ ॥
आक्रमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति ॥

तोलयित्वा हस्तग्रहणेन भारं ज्ञात्वा योजनं तावद्दूरम् ॥४७॥४८॥

तस्य विप्रुषः कर्त्तारं कोन्वयमिति चिन्तयामास । चिन्ताया एवाभिनयो येनेत्यादि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अप्रवेष्टव्यं न प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

आसुरीं तनुं क्षिपता येनेमे पादपाः संभग्ना इत्यन्वयः । स यदि मामकम् आश्रमं तदागमनमुद्दिश्य समन्तात्परिसरवर्त्ति पूर्णं योजनं तत्पर्यन्तम् ॥ ५४ ॥

तयोस्तु क्रोधसंरम्भात्परस्परजयैषिणोः ।
युद्धं समभवद्घोरं दुन्दुभेर्वालिनस्तथा ॥ ४२ ॥
अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ।
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४३ ॥
परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा ।
आसीद्धीनोऽसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ॥ ४४ ॥
तं तु दुन्दुभिमुद्यम्य धरण्यामभ्यपातयत् ।
युद्धे प्राणहरे तस्मिन् निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा ॥ ४५ ॥
स्रोतोभ्यो बहुरक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ।
पपात च महाबाहुः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ॥ ४६ ॥
तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम् ।
चिक्षेप वेगवान् वाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ४७ ॥
तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात् क्षतजबिन्दवः ।
प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति ॥ ४८ ॥

व्यापादयाञ्चक्रे पातितवान् । पात्यतः पात्यमानस्य ॥ ४१ ॥
अस्यैव प्रपञ्चस्तयोरित्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
हीनः हीनबलः ॥ ४४ ॥
उद्यम्य हस्ताभ्यामूर्ध्वीकृत्य । उत्साद्येति पाठे उत्पाटितविषाणं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥
स्रोतोभ्यो नासादिद्वारेभ्यः ॥ ४६ ॥

क्रीड़स्व च समं स्त्रीभिरहं ते दर्पशासनः ॥ ३५ ॥
यो हि मत्तं प्रमत्तं वा भग्नं वा रहितं कृशम् ।
हन्यात् स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ ३६ ॥
स प्रहस्याब्रवीन्मन्दं क्रोधात्तमसुरेश्वरम् ।
विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३७ ॥
मत्तोऽयमिति मामंस्था यद्यभीतोऽसि संयुगे ।
मदोऽयं संप्रहारेऽस्मिन् वीरपानं समर्थ्यताम् ॥ ३८ ॥
तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् ।
पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥ ३९ ॥
विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसन्निभम् ।
अविध्यत तदा वाली विनदन् कपिकुञ्जरः ॥ ४० ॥
वाली व्यापादयाञ्चक्रे ननर्द च महास्वनम् ।
श्रोत्राभ्यामथरक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥ ४१ ॥

मत्तं पानादिना प्रमत्तमनवहितम् । रहितमायुधादिभिः त्वद्विधं त्वामिव स्त्रीमध्यगं मदमोहितं स्त्रीभोगार्थं कृतमधुपानादिति कर्त्तव्यतामूढम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मदोऽयं स्त्रीगोष्ठीजनितोऽपि वीरपानं वीरै रणे मन उत्साहार्थं क्रियमाणः पानविशेषः समर्थ्यतां ज्ञायताम् ॥ ३८ ॥

उत्क्षिप्य कण्ठे प्रतिमुच्य एषाहि माला संग्रामजयदा ॥ ३९ ॥

अविध्यत छिन्नवान् ॥ ४० ॥

किमर्थं नगरद्वारमिदं रुध्वा विनर्दसि।
दुन्दुभे! विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल! ॥ ३० ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः।
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात् संरक्तलोचनः ॥ ३१ ॥
न त्वं स्त्रीसन्निधौ वीर! वचनं वक्तुमर्हसि।
मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२ ॥
अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम्।
गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर! ॥ ३३ ॥
दीयतां सम्प्रदानञ्च परिष्वज्य च वानरान्।
सर्वशाखामृगेन्द्रस्त्वं संसाधय सुहृज्जनम् ॥ ३४ ॥
सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां कुरुष्वात्मसमं पुरे।

नगरद्वारं मामकमिति शेषः। मे विदितोऽसि मया ज्ञातबलोऽसि अतः प्राणान् रक्ष ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

स्त्रीसमूहगतो युद्धाय नाक्रान्तव्य इति स्मृत्वा पक्षान्तरमाह, अथवेति। स्वैरं कामभोगेषु उदयस्तावत्पर्यन्तं कालो मत्प्रोक्तोऽवधिर्गृह्यताम् उदयपर्यन्तं त्वां प्रतीक्ष इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

वानरान् परिष्वज्य तेभ्यः सम्प्रदानं प्रीतिदानं दीयतां संसाधय आमन्त्रयस्व। पाठान्तरेऽपि उक्तार्थ एव ॥ ३४ ॥

सुदृष्टां पुनर्दर्शनासम्भवात्। आत्मसमं पुत्रादिकं राज्यरक्षार्थे राजानं कुरुष्व क्रीडस्व। आ उदयम् ॥ ३५ ॥

स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ।
द्वन्द्वयुद्धं स दातुं ते नमुचेरिव वासवः ॥ २२ ॥
तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि ।
स हि दुर्मर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३ ॥
श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं कोपाविष्टः स दुन्दुभिः ।
जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा ॥ २४ ॥
धारयन्माहिषं वेषं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः ।
प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २५ ॥
ततस्तु द्वारमागम्य किष्किन्धाया महाबलः ।
ननर्द कम्पयन् भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २६ ॥
समीपजान् द्रुमान् भञ्जन् वसुधां दारयन् खुरैः ।
विषाणेनोल्लिखन् दर्पात् तद् द्वारं द्विरदो यथा ॥ २७ ॥
अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ।
निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ २८ ॥
मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुन्दुभिम् ।
हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९ ॥

एकः सशब्दः प्रसिद्धपराक्रमार्थकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
॥ २३ ॥ २७ ॥ २८ ॥
हरीणामीश्वरोऽहमस्मीति शेषः ॥ २९ ॥

तं भीतमिति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः।
हिमवद्वनमागम्य शरश्चापादिव च्युतः॥ १४॥
ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रप्रतिमाः शिलाः।
चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च॥ १५॥
ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः।
हिमवानब्रवीद्वाक्यं स एव शिखरे स्थितः॥ १६॥
क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे! धर्मवत्सल!।
रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणो ह्यहम्॥ १७॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः।
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात् संरक्तलोचनः॥ १८॥
यदि युद्धे समर्थस्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यमः।
तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे यो हि युद्धं युयुत्सतः॥ १९॥
हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः।
अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम्॥ २०॥
वाली नाम महाप्राज्ञ! शक्रपुत्रः प्रतापवान्।
अध्यास्ते वानरः श्रीमान् किष्किन्धामतुलप्रभाम्॥ २१॥

गजेन्द्र ऐरावतः॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥
युद्धे असमर्थ इति च्छेदः॥ १९॥
अनुक्तपूर्वम् इतः पूर्वं न उक्तो युद्धदाताऽस्य तमसुरम्॥२०॥२१॥

बहव: सारवन्तश्च वनेषु विविधा द्रुमा: ।
वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मन: ॥ ६ ॥
महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभ: ।
बलं नागसहस्रस्य धारयास वीर्य्यवान् ॥ ७ ॥
स वीर्य्योत्सेकदुष्टात्मा वरदानेन मोहित: ।
जगाम स महाकाय: समुद्रं सरितां पतिम् ॥ ८ ॥
ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसञ्चयम् ।
मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ९ ॥
तत: समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबल: ।
अब्रवीद्वचनं राजन् सुरं कालचोदितम् ॥ १० ॥
समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद ! ।
श्रूयतां त्वभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ ११ ॥
शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ।
शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुत: ॥ १२ ॥
महाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्झर: ।
स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमर्हति ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वमुत्पात्य कन्दुकवदिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

महिषरूपधरः ॥ ७ , ८ ॥

ऊर्मिमन्तं ऊर्मिमत्वाद्याकारवन्तं समुद्रमतिक्रम्याविगाह्यत्र तं तद-धिष्ठातृदेवतामुवाच ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

एकादशः सर्गः ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ।
सुग्रीवः पूजयाञ्चक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १ ॥
असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः ।
त्वं दहेः कुपितो लोकान् युगान्त इव भास्करः ॥ २ ॥
वालिनः पौरुषं यत्तद् यच्च वीर्य्यं धृतिश्च या ।
तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३ ॥
समुद्रात् पश्चिमात् पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् ।
क्रामत्यनुदिते सूर्य्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥
अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ।
ऊर्ध्वमुत्पात्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्य्यवान् ॥ ५ ॥

इदानीं वालिनो बलमाह, रामस्येति । वचनं वालिबधविषयम् ॥ १ ॥

राघवं प्रशशंसेत्युक्तां तां प्रशंसामाह, असंशयमिति ॥ २ ॥

पौरुषं बलवैभवम् । वीर्यञ्च परसंहारशक्तिः । धृतिः रणे धैर्यञ्च ॥ ३ ॥

अनुदिते सूर्येऽ क्रामति ब्राह्मेऽ मुहूर्त्ते उत्थायेति शेषः ॥ ४ ॥

अमोघाः सूर्य्यसंकाशा निशिता मे शरा इमे ।
तस्मिन् वालिनि दुर्वृत्ते पतिष्यन्ति रुषान्विताः ॥ ३२ ॥
यावत्तं न हि पश्येयं तव भार्य्यापहारिणम् ।
तावत्स जीवेत् पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥
आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नस्त्वं शोकसागरे ।
त्वामहं तारयिष्यामि बाढ़ं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥ ३४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ।
सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

रुषान्विताः रुष्टेन मया पातिताः ॥ ३२ ॥

चारित्रदूषकः निषिद्धानिषिद्धज्ञानवत्त्वे सति जीवतो भ्रातुर्भार्य्यापहारात् ॥ ३३ ॥

आत्मानुमानात् अयं शोकाब्धिमग्नो रिपुहृतदारत्वात् मद्वदित्यनुमानं । बाढं प्राप्स्यसि भार्य्यां पुष्कलं राज्यञ्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः ॥ २६ ॥
तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ! ।
तद्भयाच्च महीं सर्वां क्रान्तवान् सवनार्णवाम् ॥ २७ ॥
ऋष्यमूकं गिरिवरं भार्य्याहरणदुःखितः ।
प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥ २८ ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् ।
अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ! ॥ २९ ॥
वालिनश्च भयार्तस्य सर्वलोकभयापह ! ।
कर्तुमर्हसि मे वीर ! प्रसादं तस्य निग्रहात् ॥ ३० ॥
एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् ।
वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ ३१ ॥

आत्मनो राज्यं स्वगयता मार्गयतानेन तत्र बिलद्वारे संरुद्धः निरुद्धगतिकः कृतः ॥ २५ ॥

एकेन वस्त्रेणेति । अन्यत्सर्वं मम हृत्वेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपविद्धो निरस्तः ॥ २७ ॥

ऋष्यमूकं प्रविष्टोऽस्मि । अन्यत्र निर्भयस्थितिमलभमानः । अत्र निर्भयस्थितिः कथं तत्राह, दुराधर्षमिति । मतङ्गशापलक्षणे कारणविशेषे सति वालिना दुराधर्षं दुष्प्रवेशम् ॥ २८ ॥

वैरानुकथनं वैरकारणम् ॥ २९ ॥

वालिन इति पञ्चमी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

निहतश्च मया सद्यः स सर्वैः सह बन्धुभिः ॥ २० ॥
तस्यैव च प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्बिलम् ।
पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥
सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं तमहं सुखम् ।
निष्क्रामं नेह पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ २२ ॥
विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः ।
यतः प्रतिवचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
पादप्रहारैस्तु मया बहुभिः परिपातितम् ।
ततोऽहं तेन निष्क्रम्य यथा पुरमुपागतः ॥ २४ ॥
तत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं मृगयतात्मनः ।
सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः ।

अनिर्वेदात् संवत्सरान्वेषणेऽपि दर्शनाभावाद्भयावहः स तु कथञ्चिद्दृष्टो निहतश्च समुच्चयालङ्कारः ॥ २० ॥

भुवस्तलेऽधस्तले पाताले स्तनतः शब्दं कुर्वतस्तस्यास्यात्प्रवृत्तेन रुधिरौघेण पूर्णं तद् बिलं दुराक्रममासीत् ॥ २१ ॥

विक्रान्तं शूरं तं प्रसिद्धं मायाविनं सुखं सूदयित्वा तु इहागन्तुं निष्क्रामं निर्गममार्गं न पश्यामि । यतो बिलस्य मुखं पिहितम् ॥२२॥

॥ २३ ॥

तेन यथा बिलद्वारमार्गेण ॥ २४ ॥

विदितं वो मया रात्रौ मायावी स महासुरः ॥ १३ ॥
मां समाह्वयत क्रुद्धो युद्धाकाङ्क्षी तदा पुरा।
तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा निःसृतोऽहं नृपालयात् ॥ १४ ॥
अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः।
स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः ॥ १५ ॥
प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां समुपागतौ।
अभिद्रुतस्तु वेगेन विवेश स महाबिलम् ॥ १६ ॥
तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलम्।
अयमुक्तोऽथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १७ ॥
अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम्।
बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ १८ ॥
स्थितोऽयमिति मत्वाहं प्रविष्टस्तु दुरासदम्।
तं मे मार्गयतस्तत्र गतः संवत्सरस्तदा ॥ १९ ॥
स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः।

मां प्रति परमं गर्हितं वाक्यं सुहृदां मध्ये आह, मम विगर्हणा-हेतुश्च सभासदानभ्येत्याह, विदितं युष्माकं विदितं व इति। प्रत्यह-मिदम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

सद्वितीयं भ्रात्रा ससहायम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

शक्तिरिच्छाशक्तिः प्रतीक्ष प्रतीक्षस्व ॥ १८ ॥

स्थितोऽयं बिलद्वारीति शेषः ॥ १९ ॥

राजभावे नियोगोऽयं मम त्वद्विरहात् कृतः ।
सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् ॥ ८ ॥
न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्य्यातयाम्यहम् ।
मा च रोषं कृथाः सौम्य ! मम शत्रुनिषूदन ! ॥ ९ ॥
याचे त्वां शिरसा राजन् ! मया बद्धोऽयमञ्जलिः ।
बलादस्मिन् समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः ॥ १० ॥
राजभावे नियुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ।
स्निग्धमेवं ब्रुवाणं स विनिर्भर्त्स्य च वानरः ॥ ११ ॥
धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहुतत्तदुवाच ह ।
प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव सम्मतान् ॥ १२ ॥
मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ।

अभिषिक्तो बलात् न कामेन न मदीयराज्येच्छया तत्तस्मान्मे दैवागतापराधं क्षन्तुमर्हसि यथा पुरा तव सेवकस्तथैव सदा इदानी-मपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

राजभावे। राज्येऽयं मम नियोगो मन्त्रिभिस्त्वद्विरहात् कृतोऽमात्यपौरसहितं नगरं निहतकण्टकं अराजत्वप्रयुक्तदोषरहितं कर्तु-मिति शेषः। तच्चेदं त्वदीयराज्यं मयि न्यासभूतं स्थितम्। अहं तव निर्यातयामि मा रोषं कृथा इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

शून्यदेशस्य राजहीनदेशस्य या परेषां जिगीषा तया तन्निवृत्ति-हेतुना। मशकार्थो धूम इति वदयं प्रयोगः ॥ ११ ॥

तत्तदुवाच अवाच्यवचनजातमित्यर्थः। प्रकृतीः स्वीयप्रजाः ॥१२॥

दशमः सर्गः ।

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ।
अहं प्रसादयाञ्चक्रे भ्रातरं हितकाम्यया ॥ १ ॥
दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ।
अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेकोऽनाथनन्दन ! ॥ २ ॥
इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।
छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मया धृतम् ॥ ३ ॥
आर्तस्तस्य बिलद्वारि स्थितः संवत्सरं नृप ! ।
दृष्ट्वा च शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ॥ ४ ॥
शोकसंविग्नहृदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः ।
अपिधाय बिलद्वारं शैलशृङ्गेण तत्तदा ॥ ५ ॥
तस्माद् देशादपाक्रम्य किष्किन्धां प्राविशं पुनः ।
विषादात्त्विह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च ॥ ६ ॥
अभिषिक्तो न कामेन तन्मे क्षन्तुं त्वमर्हसि ।
त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथा पुरा ॥ ७ ॥

संरब्धं क्रोधावेशादेव क्षुभितचित्तं हितकाम्यया आत्महितेच्छया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विषादात्प्राविशमित्यन्वयः ॥ ६ ॥

हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा ॥ २४ ॥
मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभिवादयम् ।
उक्ताश्च नाशिषस्तेन प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २५ ॥
नत्वा पादावहन्तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ! ।
अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

उक्तानुवादपूर्वमवशिष्टव्यापारकथनं हत्वेत्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥ अपि तथापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अहं त्ववगतो बुध्वा चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम्।
पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया॥ १९॥
शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे!।
गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम्॥ २०॥
ततोऽहं तैः समागम्य समेतैरभिषेचितः।
राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव!॥ २१॥
आजगाम रिपुं हत्वा दानवं स तु वानरः।
अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधात् संरक्तलोचनः॥ २२॥
मदीयान् मन्त्रिणो बध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत्।
निग्रहे च समर्थस्य तं पापं प्रति राघव!॥ २३॥
न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयन्त्रिता।

चिह्नैर्बिलद्वारि रुधिरनिःसरणासुरीयसंग्रामक्रोशनादिभिर्भ्रातरं हतमवगतः ज्ञातवान् पिधाय राक्षसनिर्गमशङ्कया॥ १९॥

यत्नतो गूहमानस्यापि मे तत्त्वं वालिवृत्तान्तविषयं मन्त्रिभिर्वालिमन्त्रिभिः श्रुतम्॥ २०॥

समेतैर्मिलितैः तस्य राज्यमिति बुध्यैव न्यायतः प्रशासतो मम समीपमाजगाम स वानर इत्यन्वयः॥ २१॥ २२॥

मदीयान् मदभिषेककर्तॄन्। निग्रहे समर्थस्यापि मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवेण यन्त्रिता संकुचिता सती तं पापं प्रति निग्रहाय न प्रावर्तत॥ २३॥

मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परन्तपः ।
शापयित्वा स मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं ततः ॥ १४ ॥
तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः सम्वत्सरो गतः ।
स्थितस्य च बिलद्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥ १५ ॥
अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ।
भ्रातरं न प्रपश्यामि पापशङ्कि च मे मनः ॥ १६ ॥
अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतम् ।
सफेनं रुधिरं दृष्ट्वा ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ १७ ॥
नर्दतामसुराणाञ्च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ।
न रतस्य च संग्रामे क्रोशतोऽपि स्वनो गुरोः ॥ १८ ॥

एतद्वचो रिपुवधाय बिलप्रवेशवचनं याचितः सहप्रवेशमिति शेषः । स्वपादाभ्यां शापयित्वा स्वपादशपथपूर्वं सहप्रवेशान्निवार्य यावन्मदागमनं तावद् बिलद्वारि तिष्ठेति चोक्त्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

साग्रः संवत्सरः किञ्चिदधिकः संवत्सरः द्वारि स्थितस्य च मम स कालः साग्रः संवत्सरो व्यत्यवर्तत अतिक्रान्तः तावत्पर्यन्तं मयात्रैव स्थितमित्याशयः ॥ १५ ॥

ततो यदाहं तं भ्रातरं न पश्यामि तदाहं भ्रातरं नष्टं दर्शनाविषयं जातं स्नेहादागतसंभ्रम आगतक्षोभो जातः । पापशङ्कि मरणाशङ्कि मे मनोजातञ्च ॥ १६ ॥ १७ ॥

संग्रामे रतस्य निरतस्य क्रोशतोऽपि गुरोः स्वनो न श्रोत्रमागत इत्यनुकर्षः ॥ १८ ॥

प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दतो भैरवस्वनम् ।
श्रुत्वा न मम्टषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥ ६ ॥
स तु वै निःसृतः क्रोधात् तं हन्तुमसुरोत्तमम् ।
वार्य्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ७ ॥
स तु निर्धूय ताः सर्वा निर्जगाम महाबलः ।
ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ॥ ८ ॥
स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा माञ्च दूरादवस्थितम् ।
असुरो जातसन्त्रासः प्रदुद्राव तदा भृशम् ॥ ९ ॥
तस्मिन् द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ ।
प्रकाशोऽपि कृतो मार्गश्चंद्रेणोद्गच्छता तदा ॥ १० ॥
स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ।
प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ॥ ११ ॥
तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ।
मामुवाच ततो वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः ॥ १२ ॥
इह तिष्ठाद्य सुग्रीव ! बिलद्वारि समाहितः ।
यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुम् ॥ १३ ॥

सुप्ते जने रात्रौ सुप्तजने भागे अर्धरात्रे स्वननिमित्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

तृणैरावृतं छन्नं विवरं बिलं आसाद्य प्राप्य विष्ठितौ स्थितौ ॥११॥

बिलं प्रविष्टं दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

नवमः सर्गः ।

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः ।
पितुर्बहुमतो नित्यं मम चापि तथा पुरा ॥ १ ॥
पितर्य्युपरते तस्मिन् ज्येष्ठोऽयमिति मन्त्रिभिः ।
कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसम्मतः ॥ २ ॥
राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् ।
अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ ३ ॥
मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः ।
तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा ॥ ४ ॥
स तु सुप्ते जने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः ।
नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ॥ ५ ॥

उपक्रान्तमेवाह, वालीति । पितुः द्वेत्रिणः मात्रैक्याच्च भ्रातृत्वं भीमार्जुनादिवत् ॥ १ ॥

कपीनां राज्ये इत्यन्वयः ॥ २ ॥

पितृपैतामहम् आर्षत्वादुत्तरपदवृद्धिः ॥ ३ ॥

मायावीत्यन्वयं नाम । पूर्वजो ज्येष्ठः स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तम् । अयमितिहासः क्वचित्पुराणे शोधनीयो बहुदर्शिभिः ॥ ४ ॥

वर्धते हृद्योत्कम्पी प्रावृड्वेग इवाम्भसः ॥ ४३ ॥
हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः ।
सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ४४ ॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ।
प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ४५ ॥
ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ।
वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अम्भःसंबन्धी प्रावट्कालिको वेग इव मे अमर्षो वर्धते ॥ ४३ ॥
यावदारोप्यते आरोपयिष्यामि सृष्टो विसृष्टः रिपुर्निरस्तश्च समुच्चयालङ्कारः वंग्यातिशयोक्तिश्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
तत्त्वं तात्त्विकं वैरस्य कारणमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

संक्षेपस्त्वेष मे राम ! किमुक्ता विस्तरं हि ते ।
स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥
तद्विनाशेऽपि मे दुःखं प्रमृष्टं स्यादनन्तरम् ।
सुखं मे जीवितञ्चैव तद्विनाशनिबन्धनम् ॥ ३९ ॥
एष मे राम ! शोकान्तः शोकार्त्तेन निवेदितः ।
दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखागतिः ॥ ४० ॥
श्रुत्वैतच्च वचो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ।
किन्निमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥
सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ! ।
आनन्तर्य्याद्विधास्यामि सम्प्रधार्य्य बलाबलम् ॥ ४२ ॥
बलवान् हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ।

सर्पम् । भये यत्किञ्चिद्भयप्राप्तौ बिभ्यति सर्वत एवेति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

संक्षेपस्त्वेष इत्येतच्छब्दार्थः स मे ज्येष्ठ इति ॥ ३८ ॥

तद्विनाशेऽपीति । यद्यपि भ्रातृनाशो दुःखाय तथापि अनन्तरं संप्रति विद्यमानं मे दुःखं तद्विनाशे एव प्रमृष्टं स्यात् । अपरिवार्य्यं । तदेवाह, सुखमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

तन्निमित्तं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

तव तेन वैरस्य कारणं श्रुत्वा युवयोर्बलाबलञ्च श्रुत्वानन्तर्य्यात् तदनन्तरोत्पन्नविमर्शात् संप्रधार्य्य निश्चित्य हि निश्चयेन तव सुखं त्वत्सुखसाधनं वालिवधं विधास्यामि ॥ ४२ ॥

विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं पुनरूचिवान् ॥ ३१ ॥
पुराहं वालिना राम ! राज्यात् स्वादवरोपितः।
परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ॥ ३२ ॥
हृता भार्य्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी।
सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ॥ ३३ ॥
यत्नवांश्च स दुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव !।
बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ॥ ३४ ॥
शङ्कया त्वेतयाहञ्च दृष्ट्वा त्वामपि राघव !।
नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ३५ ॥
केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे।
अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान् कृच्छ्रगतोऽपि सन् ॥ ३६ ॥
एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः।
सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति चास्थिते ॥ ३७ ॥

न शक्नोति नाशक्नोत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वालिविनिकारं संक्षेपेणाह, पुराहमिति। स्वाद्राज्यात्। विद्यमानज्येष्ठोचिताद्वानरराज्यात् ! अवरोपितोऽपहृताधिकारः। निर्धूतो भर्त्सितः ॥ ३२ ॥

बन्धनेषु बन्धनागारेषु संयता बद्धाः ॥ ३३ ॥

तत्प्रयुक्ता मद्वधाय तत्प्रेरिताः ॥ ३४ ॥

एतया शङ्कया मद्वधाय वालिप्रेरितत्वशङ्कया नोपसर्पामि नोपा-

प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥
राम ! शोकाभिभूतोऽहं शोकार्त्तानां भवान् गतिः ।
वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६ ॥
त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकम् ।
कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येन च शपाम्यहम् ॥ २७ ॥
वयस्य ! इति कृत्वा च विस्रब्धः प्रवदाम्यहम् ।
दुःखमन्तर्गतं तन्मे मनो हरति नित्यशः ॥ २८ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः ।
बाष्पदूषितया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम् ॥ २९ ॥
बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ।
धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ॥ ३० ॥
स निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ।

भ्रातरं अमित्रमपि एकोदरजन्ममात्रेण तथा व्यवहृतं पश्य द्विचैर्दिवसैरिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

दुःखाशयात् पुनराह, रामेत्यादि । शोकार्तगतित्वाद्वयस्यत्वाच्च त्वयि देवनम् ॥ २६ ॥

वयस्यत्वमुपपादयन् करुणामुत्पादयति, त्वं हीति । अग्निसाक्षिकं पाणिप्रदानेन वयस्य इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

अवक्तव्यमपि वयस्य इति कृत्वा विस्रब्धो विश्वस्तो वदामि हरति क्षीणां करोति ॥ २८ ॥

ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।
प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २० ॥
उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ।
अद्यैव तं वधिष्यामि तव भार्य्यापहारिणम् ॥ २१ ॥
इमे हि मे महाभाग ! पत्त्रिणस्तिग्मतेजसः ।
कार्त्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२ ॥
कङ्कपत्त्रपरिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ।
सुपर्व्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३ ॥
वालिसंज्ञममित्रन्ते भ्रातरं कृतकिल्बिषम् ।
शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ २४ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ।

अहं विनिकृत इति पूर्वदिवसोक्तार्थस्मारणन्तदर्थस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

ननु भ्रातृत्वमरित्वेन विरुद्धमिति जनाशङ्कायां स्वयमेवोत्तरयति । उपकारेत्यादि । उपकाररूपफलमेव मित्रत्वे प्रयोजकं नत्वेकोदरे जन्मेत्याशयः ॥ २१ ॥

कार्त्तिकेयस्य स्कन्दस्योत्पत्तिक्षेत्रभूतं वनं शरवनं तत्रोत्पन्नकाण्डाः ॥ २२ ॥

शोभनानि पर्वाणि येषां ते ॥ २३ ॥

स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः।
सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥
तस्यैकां पर्णबहुलां शाखां भङ्क्त्वा सुशोभिताम्।
रामस्यास्तीर्य्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ॥ १३ ॥
तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम्।
शालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥
सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा।
सालपुष्पावसङ्कीर्णे तस्मिन् गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णया शुभया गिरा।
उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥
अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्द्दितः।
ऋष्यमूकं गिरिवरं हृतभार्य्यः सुदुःखितः ॥ १७ ॥
सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वने संभ्रान्तचेतनः।
वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ! ॥ १८ ॥
वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयङ्कर ! ।

ततः तद्दिनापगमोत्तरम्। द्वितीयदिने इत्यर्थः। स्थितं दृष्ट्वा। भूमाविति शेषः ॥ ११ ॥
ईषत्सुपुष्पं पत्राढ्यं पत्रबहुलम् ॥ १२ ॥
सराघवः सुग्रीवो निषसाद ॥ १३ ॥ १४ ॥
सुखोपविष्टं रामं तु दृष्ट्वेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

निश्चला भवति प्रीतिर्धर्म्यमात्मवतां वर ! ॥ ६ ॥
रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च।
अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ॥ ७ ॥
आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा।
निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ॥ ८ ॥
धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोऽपि वानघ !।
वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ९ ॥
तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियदर्शनम्।
लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥
ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणञ्च महाबलम्।
सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥

भूयिष्ठमधिकं प्रीतिर्निश्चला भवति। वयस्यानामिति शेषः। आत्मवतां स्वाधीनानाम् ॥ ६ ॥

साधूनां वयस्यानाम्। साधवो वयस्याः। रजतमित्याद्युपलक्षणम् ॥ ७ ॥

वयस्यः परमा गतिः। वयस्यस्येति शेषः ॥ ८ ॥

तथाविधं स्वरसतो धनादित्यागप्रवर्त्तकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्तथेति। यदुक्तं वयस्ययोर्धनाविभागादिकं तन्ममापि सम्मतमित्यब्रवीदित्यर्थः। लक्ष्म्या कान्त्या युतो रामः वासवस्येव वासवसदृशस्य लक्ष्मणस्येत्यन्वयः। लक्ष्मणस्याग्रत इत्यनेन यथा मम लक्ष्मणस्य मैत्री तथैव तवापीत्यपि सूचितम् ॥ १० ॥

अष्टमः सर्गः।

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन हर्षितः।
लक्ष्मणस्याग्रजं शूरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानां न संशयः।
उपपन्नो गुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम ॥ २ ॥
शक्यं खलु भवेद्राम ! सहायेन त्वयानघ !।
सुरराज्यमभिप्राप्तुं स्वराज्यं किमुत प्रभो ! ॥ ३ ॥
सोऽहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदाञ्चैव राघव !।
यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥ ४ ॥
अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः।
न तु वक्तुं समर्थोऽहं त्वयि आत्मगतान् गुणान् ॥ ५ ॥
महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम्।

तेन वाक्येन अनृतं नोक्तपूर्वं मे इत्यादि वाक्येन ॥ १ ॥
उपपन्नः सम्पन्नः ॥ २ ॥ ३ ॥
सभाज्यः पूज्यः। यस्य येन। राघववंशजं मित्रं लब्धम् ॥ ४ ॥
अनुरूपः योग्यः। ज्ञास्यसे। आनुरूप्यमिति शेषः। नतु वक्तुं समर्थः! आत्मप्रशंसामरणं ममेति न्यायात् ॥ ५ ॥

ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह।
राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः ॥ २३ ॥
एवमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ।
उभावन्योऽन्यसदृशं सुखं दुःखमभाषताम् ॥ २४ ॥
महानुभावस्य वचो निशम्य
हरिर्नृपाणामधिपस्य तस्य।
कृतं स मेने हरिवीरमुख्य-
स्तदा च कार्य्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एतदनृतवचनाभावं सत्येन तत्साधितयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥
संपृक्तौ कृतसख्यसम्पन्नौ। अभाषताम् अभाषेताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अनुरूपञ्च युक्तञ्च कृतं सुग्रीव ! तत्त्वया ॥ १७ ॥
एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे ! ।
दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन् काले विशेषतः ॥ १८ ॥
किन्तु यत्नस्त्वया कार्य्यो मैथिल्याः परिमार्गणे ।
राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥
मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम् ।
वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं सम्पद्यते तव ॥ २० ॥
मया च यदिदं वाक्यमभिमानात् समीरितम् ।
तत्त्वया हरिशार्दूल ! तत्त्वमित्युपधार्य्यताम् ॥ २१ ॥
अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्ये कदाचन ।
एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपाम्यहम् ॥ २२ ॥

कर्त्तव्यं यच्छोकनाशार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥

प्रकृतिस्थः स्वभावस्थो दुःखहीन इत्यर्थः । अस्मिन् काले व्यसनकाले ॥ १८ ॥

रावणस्य संहारे चेति शेषः ॥ १९ ॥

मया च यदनुष्ठेयं तवेति शेषः ॥ वर्षास्विव सुक्षेत्रे उप्तं वीजमिति शेषः । सम्पद्यते सफलं भविष्यतीत्यर्थः । शैघ्र्यप्रत्यायनाय वर्त्तमानप्रयोगः ॥ २० ॥

इदं वाक्यं वालिनं वधिष्यामीति वाक्यम् । अभिमानात्तत इव ॥ २१ ॥

बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते ।
स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ १० ॥
एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये ।
पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ॥ ११ ॥
ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् ।
तेजश्च क्षयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥
शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ।
स शोकं त्यज राजेन्द्र ! धैर्य्यमाश्रय केवलम् ॥ १३ ॥
हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते ।
वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥
मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः ।
मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥
प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः ।
सम्परिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ।

यो बालिशः यस्य नित्यं वैक्लव्यमनुवर्त्तते स मज्जति । तुल्यार्थे। भाराक्रान्ता अतिभारवती ॥ १० ॥

अन्तरम् अवसरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ब्रूमि ब्रवीमि ॥ १४ ॥

प्रमार्जयत् प्रामार्जयत् ॥ १५ ॥ १६ ॥

रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम्।
तथास्मि कर्त्ता नचिराद् यथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥
अलं वैक्लव्यमालम्ब्य धैर्य्यमात्मगतं स्मर।
त्वद्विधानां न सदृशमीदृशं बुद्धिलाघवम् ॥ ५ ॥
मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्य्याविरहजं महत्।
नाहमेवं हि शोचामि धैर्य्यं नच परित्यजे ॥ ६ ॥
नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोऽपि सन्।
महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान् महान् ॥ ७ ॥
बाष्पमापतितं धैर्य्यान्निगृहीतुं त्वमर्हसि।
मर्य्यादां सत्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥
व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तगे।
विमृशंश्च स्वया बुध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९ ॥

परितोष्यं भवतः परितोषार्हम् आत्मनः सपरिवारस्य मम पौरुषमवलम्ब्येति शेषः ॥ ४ ॥

न सदृशमयुक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तां प्रियाम् ॥ ७ ॥

सत्वयुक्तानां सत्वगुणवताम् ॥ ८ ॥

व्यसने इष्टवियोगजे। अर्थकृच्छ्रे धननाशे। भये चौरव्याघ्रादिजे। जीवितान्तगे जीवितनाशप्रापके। विमृशन् प्रारब्धवेगमिति शेषः ॥ ९ ॥

सप्तमः सर्गः।

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्त्तेन वानरः।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥ १ ॥
न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः।
सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् ॥ २ ॥
सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिन्दम !।
करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ॥ ३ ॥

एवमिति ॥ १ ॥

तस्य पापरक्षसः पापं कृतवतो रक्षसो निलयं निलयस्थानं गुप्तवासस्थानं सर्वथा न जाने। न ह्येतादृशं पापं कर्म कृत्वा राजधान्यां वस्तुमर्हतीति भावः। सामर्थ्यं शौर्य्यादि। विक्रमं विशेषेण क्रामति पादविक्षेपं करोति यत्र तद्वासनगरम्। दौष्कुलेयस्येत्यनेन रक्षःकुलजत्वं ध्वनितम्। तज्जाने एवेति शेषः। वाशब्दौ त्वर्थे। अतएव लङ्कादीयं निर्दिश्य। स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः। राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेरिति हनूमदादिप्रेषणकालिकसुग्रीववचसा न विरोधः ॥ २ ॥

यद्यप्येतावज्जानामि तथापि तदुपवर्णनं निष्फलम्। तावन्मात्रज्ञानेऽपि तद्वधासम्भवात्। क्वचिद्गुप्ते स्थितिसम्भवात्। एतावत्तु अवगम्यतामित्याह, सत्यन्त्विति ॥ ३ ॥

मम दयिततमा हृता वनात्
रजनिचरेण विमथ्य येन सा ।
कथय मम रिपुं तमद्य वै
प्लवगपते ! यमसन्निधिं नयामि ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

यन्निमित्तं प्रियापहारि तन्निमित्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥
विमथ्य वञ्चयित्वा ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

८

उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ २० ॥
शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया ।
उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते ॥ २१ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ॥ २२ ॥
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ।
ततस्तु राघवो वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
ब्रूहि सुग्रीव! कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया ।
रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणप्रिया हृता ॥ २४ ॥
क्व वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम ।
यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २५ ॥
हरता मैथिलीं येन माञ्च रोषयता ध्रुवम् ।
आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥

हृदीति। प्रियासंबन्धेन प्रीत्यतिशयात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

शाद्वलभूम्युत्सर्गे लिङ्गमाह, तथारूपमिति। अभग्नतया यथापूर्वरूपमित्यर्थः ॥ २१ ॥

नाहमिति। ऊर्ध्वदृष्ट्या परस्त्रीत्वेन कदाप्यदर्शनादिति भावः ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥

कं देशमुद्दिश्येति शेषः। प्राणप्रिया प्राणेभ्योऽपीष्टा प्राणसंबन्धस्य तदधीनत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव ! ।
आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥
तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ।
आनयस्व सखे ! शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे ॥ १३ ॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम् ।
प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥
उत्तरीयं गृहीत्वा तु स तान्याभरणानि च ।
इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ १५ ॥
ततो गृहीत्वा वासस्तु शुभान्याभरणानि च ।
अभवद्बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥ १६ ॥
सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः ।
हा प्रियेति रुदन् धैर्य्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ ॥ १७ ॥
हृदि कृत्वा स बहुशस्तमलङ्कारमुत्तमम् ।
निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ १८ ॥
अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं प्रेक्ष्य पार्श्वतः ।
परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥
पश्य लक्ष्मण ! वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया ।

आनयिष्यामि आनेष्यामि इष्टेत्यत्र ऽमाणप्रदर्शनमिदम् ॥१२॥१३॥
गहनां दुष्प्रवेशाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
हा प्रिये इतीत्यत्र सन्धिरार्षः ॥ १७ ॥

रसातले वा वर्त्तन्तीं वर्त्तन्तीं वा नभस्तले।
अहमानीय दास्यामि तव भार्य्यामरिन्दम! ॥ ६ ॥
इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवैहि च राघव!।
न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ ७ ॥
तव भार्य्या महाबाहो! भक्ष्यं विषकृतं यथा।
त्यज शोकं महाबाहो! तां कान्तामानयामि ते ॥ ८ ॥
अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः।
ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ ९ ॥
क्रोशन्ती रामरामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम्।
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के पन्नगेन्द्रवधूर्यथा ॥ १० ॥
आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतले स्थितम्।
उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ ११ ॥

रामेण स्वकार्यप्रसाधने प्रतिज्ञाते सति स्वयमपि तत्कार्यप्रसाधनं प्रतिजानीते। भार्येत्यादि। न चिरान्नष्टां मधुकैटभहृतां देवस्य धर्मस्य ब्रह्मणश्च ज्ञानसाधनभूता श्रुतिस्त्रयी तामिव दीर्घ आर्षः ॥५॥

वर्त्तन्तीं वर्त्तमानाम् ॥ ६ ॥

तथ्यं तथ्यमेवावेहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

विषकृतं विषमिश्रितम् ॥ ८ ॥

या दृष्टा सा मैथिलीति अनुमानात्त्वद्भार्यात्वानुमापकाद् रामेत्याक्रोशाल्लिङ्गाज्जानामीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥

आत्मना पञ्चमं मच्चितुष्टयसहितं मामित्यर्थः ॥ ११ ॥

षष्ठः सर्गः।

पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनन्दनम्।
अयमाख्याति ते राम! सेवको मन्त्रिसत्तमः॥ १॥
हनूमान् यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव॥ २॥
रक्षसापहृता भार्य्या मैथिली जनकात्मजा।
त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता॥ ३॥
अन्तरं प्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम्।
भार्य्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा॥ ४॥
भार्य्यावियोगजं दुःखं न चिरात्त्वं विमोक्ष्यसे।
अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव॥ ५॥ ५॥

आख्याति आख्यातवान् तन्निमित्तमिति शेषः॥ १॥
तत्किं तत्राह, यन्निमित्तमिति॥ २॥
त्वया लक्ष्मणेन च वियुक्ता तव भार्य्या सीता अन्तरं प्रेप्सुना छिद्रं दिदृक्षुणा हृता तेन लोकरावणेन रक्षसा त्वं भार्य्यावियोगजं दुःखं प्रापित इति चाख्यातवान्॥ ३॥ ४॥

सुग्रीवः परमः प्रीतः परमं वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥

तव प्रसादेन नृसिंह वीर!

प्रियाञ्च राज्यञ्च समाप्नुयामहम्।

तथा कुरु त्वं नरदेव! वैरिणं

यथा न हिंस्यात् स पुनर्ममाग्रजम् ॥ ३० ॥

सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणां

राजीवहेमज्वलनोपमानि।

सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे

वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

वेगिताः सञ्जातवेगाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

मम वैरिणमग्रजं तथा कुरु यथा पुनः स मम न हिंस्यात् ॥३०॥

सीतादीनां राजीवादिभिः क्रमेणान्वयः। कपीन्द्रोऽत्र वाली पुंसां वामनेत्रस्पन्दोऽशुभशंसी स्त्रीणां सशुभशंसी ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सोऽहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ॥ २२ ॥
वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ! ।
वालिनो मे महाभाग ! भयार्तस्याभयं कुरु ॥ २३ ॥
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ ! भयं मे न भवेद् यथा ।
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ २४ ॥
प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ।
उपकारफलं मित्रं विदितं मे महाकपे ! ॥ २५ ॥
वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्य्यापहारिणम् ।
अमोघाः सूर्य्यसंकाशा ममेमे निशिताः शराः ॥ २६ ॥
तस्मिन् वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ।
कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ॥ २७ ॥
तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव ।
तमद्य वालिनं पश्य तीक्ष्णैराशीविषोपमैः ॥ २८ ॥
शरैर्विनिहतं भूमौ प्रकीर्णमिव पर्वतम् ।
स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ।

इह वने इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥
अभयं कुरु अभयप्रतिज्ञां कुरु ॥ २३ ॥
तदेव दार्ढ्याय पुनराह, कर्तुमिति ॥ २४ ॥
लीलाविहृष्टैकेषुमात्रसाध्यत्वात्प्रहसन्निवेति । उपकारः फलं यस्य तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ॥ १६ ॥
अन्योऽन्यमभिवीचन्तौ न तृप्तिमभिजग्मतुः ।
त्वं वयस्योऽसि हृद्यो मे एकं दुःखं सुखञ्च नौ ॥ १७ ॥
सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ।
ततः सुपर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ १८ ॥
सालस्यास्तीर्य्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ।
लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १९ ॥
शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् ।
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ २० ॥
प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ।
अहं विनिकृतो राम ! चरामीह भयार्द्दितः ॥ २१ ॥
हृतभार्य्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ।

प्रदक्षिणं चक्रतुः मैत्रीदार्ढ्यायेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

हृद्यः हृदयप्रियः एकं समानमित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रहृष्टवत्प्रहृष्टः सन् एतावत्पर्यन्तं सम्यग्विश्वासाभावात् सुग्रीवः पृथगासनस्थ एवासीदिति ज्ञायते तदाह, ततः सुपर्णेति। आस्तीर्य्य राघवायेति शेषः ॥ १८ ॥

स राघवो निषसाद स्वयं तत्र स्थित इत्यर्थः ॥ १९ ॥

लक्ष्मणाय विषादपरिहारार्थं चन्दनशाखास्तरणदानम्। अथ कार्य्यमर्य्यादाबन्धनाय प्रवृत्तिः तत इति ॥ २० ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ।
संप्रहृष्टमना हस्तं पीड़यामास पाणिना ॥ १२ ॥
हृष्टः सौहृदमालम्ब्य पर्य्यष्वजत पीड़ितम् ।
ततो हनूमान् सन्त्यज्य भिक्षुरूपमरिन्दमः ॥ १३ ॥
काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ।
दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ १४ ॥
तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधौ सुसमाहितः ।
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ।

रोचते यदीति कार्य्यवशादिति शेषः । ध्रुवा मर्य्यादा अनुल्लङ्घनीयोऽस्योऽन्यकार्य्यसम्पादनविषयो निश्चयः बध्यतां बुध्या विचार्य्य प्रतिज्ञायताम् ॥ ११ ॥

हस्तं पीडयामास । दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं गृहीतवान् ॥१२॥

पीडितं पर्य्यष्वजत गाढमालिङ्गितवान् । कृतसौहार्दस्थैर्य्याय तदनूपदिष्टाग्निसाक्षिकत्वसिद्धये च । रामप्रेरितहनूमतः प्रवृत्तिस्तत इति । भिक्षुरूपं परित्यज्य तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गमेति सुग्रीवाज्ञाकरणप्रतीतये रामागमननिवेदनसमये पुनः कृतं भिक्षुरूपं परित्यज्य ॥ १३ ॥

स्वेन रूपेण वानररूपेण काष्ठयोररण्योरग्निं जनयामास । ततो दीप्यमानमग्निं तयोर्मध्ये निदधौ निहितश्च तं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतं परिस्तरणादिसत्कृतं चाकरोत् ॥ १४ ॥

तपसां सत्यवाक्येन वसुधा तेन पालिता ।
स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामोऽरण्यं समागतः ॥ ५ ॥
तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः ।
रावणेन हृता भार्य्या स त्वां शरणमागतः ॥ ६ ॥
भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रगृह्य चार्चयस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥
श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं सुग्रीवो वानराधिपः ।
दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्योवाच च राघवम् ॥ ८ ॥
भवान् धर्मविनीतश्च सुतपाः सर्ववत्सलः ।
आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ॥ ९ ॥
तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो ! ।
यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ १० ॥
रोचते यदि मे सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ।
गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्य्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥ ११ ॥

स्त्रीहेतोः पित्रा स्त्रियै दत्तस्य वरस्य पालनहेतोः ॥ ५ ॥ ६ ॥
प्रगृह्य दर्शनाकांक्षिणोर्दर्शनं दत्त्वा ॥ ७ ॥
दर्शनीयतमो भूत्वा इच्छावशादिति शेषः ॥ ८ ॥
धर्मविनीतः धर्मे शिक्षितः ॥ ९ ॥
एषः मन्मैत्रीच्छारूपः । तदेवाह, यत्त्वमिति । वानरेण तिर्य्यग्योनिनापि ॥ १० ॥

पञ्चमः सर्गः ।

ऋष्यमूकात्तु हनुमान् गत्वा तं मलयं गिरिम् ।
आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ ॥ १ ॥
अयं रामो महाप्राज्ञ ! संप्राप्तो दृढ़विक्रमः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः ।
धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशकारकः ॥ ३ ॥
राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः ।
दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ४ ॥

ऋष्यमूकादिति । ऋष्यमूके सुग्रीववासस्थाने राघवौ स्थापयित्वा ततः सुग्रीवानयनार्थं ऋष्यमूकैकदेशं मलयाख्यं गिरिं गत्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥

अयं रामः मलयस्थसुग्रीवदृष्टिपथवर्त्तित्वादेवं निर्देशः । पुनराहादराद्रामोऽयमिति । सत्यविक्रमत्वदृढत्वाभ्यां त्वच्छत्रुनिरसनक्षमता व्यज्यते ॥ २ ॥

इक्ष्वाकूणामित्यनेन स्वरूपकथनं धर्मे स्वसत्यपरिपालनरूपधर्मनिमित्तं निगदितः प्रेरितः पित्रेति शेषः । अतएव तस्य पितुर्निर्देशकारकः ॥ ३ ॥ ४ ॥

जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥ ३३ ॥
भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः ।
पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः ॥ ३४ ॥
स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः
पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ।
गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः
स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उक्तं समर्थयते प्रसन्नेति । मुखवर्णो मुखशोभा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
वानरं वानरस्येदम् । आर्षोऽण् ॥ ३४ ॥
उक्तं संगृह्णाति, सत्विति । कृतकृत्यवत्तद्दृष्टं गिरिवरं ऋष्यमूकम् ।
॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

दृष्टव्या बुद्धिसम्पन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः ॥ २६ ॥
स हि राज्याच्च विभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना ।
हृतदारो वने त्यक्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् ॥ २७ ॥
करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः ।
सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे ॥ २८ ॥
इत्येवमुक्त्वा हनुमान् श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ।
बभाषे साधु गच्छामः सुग्रीवमिति राघवम् ॥ २९ ॥
एवं ब्रुवन्तं धर्मात्मा हनूमन्तं स लक्ष्मणः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३० ॥
कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः ।
कृत्यवान् सोऽपि सम्प्राप्तः कृतकृत्योऽसि राघव ! ॥ ३१ ॥
प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते ।
नानृतं वक्ष्यते वीरो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥
ततः स सुमहाप्राज्ञो हनूमान्मारुतात्मजः ।

द्रष्टव्याः द्रष्टुं योग्याः ॥ २६ ॥
सहीति । अनेन तस्यापि सहायापेक्षत्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥
यदेवमतः परिमार्गणे साहाय्यं करिष्यतीत्यन्वयः ॥२८॥२९॥३०॥
सोऽपि त्वया कृत्यवानिति यथा कथयते तथा जाने। एवं देशं संप्राप्तस्त्वं कृतकृत्योऽसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सीता यस्य स्नुषा चासीच्छरण्यो धर्म्मवत्सलः।
तस्य पुत्रः शरण्यस्य सुग्रीवं शरणं गतः॥ १९॥
सर्व्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा।
गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः॥ २०॥
यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः।
स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते॥ २१॥
येन सर्व्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्व्वपार्थिवाः।
मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै॥ २२॥
तस्यायं पूर्व्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
सुग्रीवं वानरेन्द्रन्तु रामः शरणमागतः॥ २३॥
शोकाभिभूते रामे तु शोकार्त्ते शरणं गते।
कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः॥ २४॥
एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनम्।
हनूमान् प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः॥ २५॥

नाथं रक्षकं इच्छति दैवगत्येति शेषः॥ १८॥
यः शरण्यो धर्मवत्सलस्यासीदित्यर्थः॥ १९॥ २०॥ २१॥
सर्वगुणोपेताः मूर्द्धाभिषिक्ता इति यावत्। सदा प्रतिदिनं सततमनुक्षणम्॥ २२॥ २३॥
शोकाभिभूते शोकाविष्टे शोकार्त्ते शोकपीडिते॥ २४॥
साश्रुपातनम् अस्माकमप्यन्यशरणापेक्षेत्यश्रुपातनसहितम्॥ २५॥

दिनक्षय महातेजा: प्रभयेव दिवाकर: ॥ ११ ॥
अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागत: ।
कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामत: ॥ १२ ॥
सुखार्हस्य महार्हस्य सर्व्वभूतहितात्मन: ।
ऐश्वर्य्येण विहीनस्य वनवासे रतस्य च ॥ १३ ॥
रक्षसापहृता भार्य्या रहिते कामरूपिणा ।
तच्च न ज्ञायते रक्ष: पत्नी येनास्य वा हृता ॥ १४ ॥
दनुर्नाम दिते: पुत्र: शापाद्राक्षसतां गत: ।
आख्यातस्तेन सुग्रीव: समर्थो वानराधिप: ॥ १५ ॥
स ज्ञास्यति महावीर्य्यस्तवभार्य्यापहारिणम् ।
एवमुक्त्वा दनु: स्वर्गं भ्राजमानो दिवं गत: ॥ १६ ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यथातथ्येन पृच्छत: ।
अहञ्चैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १७ ॥
एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यश: ।
लोकनाथ: पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १८ ॥

संयुक्तः संयुज्यमा : भ्रष्टः किञ्चिन्निमित्तवशात् ॥ १० ॥ ११ ॥
अवरः कनीयान् दास्यमुपागतोऽस्येति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥
रहिते आवाभ्यां रहिते काले न ज्ञायते विशिष्येति शेषः ॥ १४ ॥
दनुः कबन्धः स ज्ञास्यतीत्यख्यातः ॥ १५ ॥
स्वर्गं गन्तुं दिवमाकाशं गतः उत्पतितः ॥ १६ ॥ १७ ॥

किमर्थञ्च वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम्।
आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः।
आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५ ॥
राजा दशरथो नाम द्युतिमान् धर्मवत्सलः।
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभिपालयन् ॥ ६ ॥
न द्वेष्टा विद्यते तस्य स तु द्वेष्टि न कञ्चन।
स तु सर्व्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥ ७ ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः।
तस्यायं पूर्व्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ ८ ॥
शरण्यः सर्व्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः।
ज्येष्ठो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः ॥ ९ ॥
राजलक्षणसंयुक्तो संयुक्तो राज्यसम्पदा।
राज्याद्भ्रष्टो मया वस्तुं वने सार्धमिहागतः ॥ १० ॥
भार्य्यया च महाभाग ! सीतयानुगतो वशी।

एवं सुहृदयत्वमवगत्य स्वस्वाम्युक्तं पृच्छति तत इति ॥ ३ ॥
पम्पाकाननेन मण्डितमलंकृतम् घोरमन्यदिति शेषः ॥ ४ ॥
रामचोदितः इङ्गितेनेति शेषः। आचचक्षे बोधितवान् ॥५॥६॥
पितामह इव पालकत्वेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥
निर्देशो नियोगः तत्पारगः तस्य समाप्तकल्पत्वादेवमुक्तम् ॥ ९ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

ततः प्रहृष्टो हनुमान् कृत्यवानिति तद्वचः ।
श्रुत्वा मधुरभावञ्च सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १ ॥
भाव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
यदयं कृत्यवान् प्राप्तः कृत्यञ्चैतदुपागतम् ॥ २ ॥
ततः परमसंहृष्टो हनूमान् प्लवगोत्तमः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदम् ॥ ३ ॥

तद्वचः सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनस्तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमुपागत इति रामवचो महात्मन इति सोपचारप्रयोगतः सुग्रीवविषये मधुरभावं सौम्यभावं श्रुत्वा तमेव काङ्क्षमाण इत्यनेन सुग्रीवे रामः किञ्चित् कृत्यवानिति विज्ञाय प्रहृष्टः सुग्रीवं सुग्रीवाभिमतसिद्धिं मनसा गतो दृष्टवान् ॥ १ ॥

तदेव विवृणोति, भाव्य इति । अवश्यंभावीत्यर्थः यदयं महापुरुषः कृत्यवान् प्रयोजनसापेक्षः प्राप्त एतत् कृत्यं च उपागतं सुग्रीवं प्राप्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

यथा ब्रवीषि हनुमन् ! सुग्रीववचनादिह ।
तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ! ॥ ३८ ॥

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य
प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ।
मनः समाधाय जयोपपत्तौ
सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

यथा ब्रवीषि सख्यमिच्छतीति यद्वादीस्तत्तथैव करिष्याव इत्यर्थः ।
॥ ३८ ॥
जयोपपत्तौ सुग्रीवस्येति शेषः । ताभ्यां रामसुग्रीवाभ्याम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ।
कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३३ ॥
एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ।
सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्य्याणां गतयोऽनघ ! ॥ ३४ ॥
एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्य्यसाधकाः ।
तस्य सिध्यन्ति सर्व्वेऽर्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३५ ॥
एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ।
अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥ ३६ ॥
विदिता नौ गुणा विद्वन् ! सुग्रीवस्य महात्मनः ।
तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३७ ॥

विशिष्टानुपूर्वीविशेषरूपेण पदादीनां ग्रहणाय क्रमवत्तत्तद्वर्णाकारसंस्कारानन्तःकरणे उत्पाद्य तत् क्रमेण क्रमवद्वर्णावभासपदवाक्यज्ञानमिति वाक्यप्रदीपादौ स्पष्टम् । तेन मध्यमवृत्त्योच्चारणं सूचितम् । तदाहाद्रुतामविलंबितामिति । अतएव हृदयहर्षिणीम् ॥ ३२ ॥

त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया त्रिषु स्थानेषु उरःकण्ठशिरःसु यद् व्यञ्जनमभिव्यक्तिस्तया तिष्ठति श्रोतृग्राह्यस्वरूपं लभते तादृश्या । अनेन नित्य एव स्फोटरूपः शब्द इति सूचितम् । नाराध्यते नानुकूल्यते ॥३३॥

कार्य्याणां गतयः परिपाकाः ॥ ३४ ॥

दूतवाक्यप्रचोदिताः तद्वाक्यबोधिताः ॥ ३५ ॥

एवमुक्तः रामेणेति शेषः ॥ ३६ ॥

नौ आवयोस्तमेव सुग्रीवमेव मार्गावो मार्गयावः ॥ ३७ ॥

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्।
बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपशब्दितम्॥ २९॥
न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा।
अन्येष्वपि च सर्व्वेषु दोषः संविदितः क्वचित्॥ ३०॥
अवि स्तरमसन्दिग्धमविलम्बितमव्यथम्।
उरस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्त्तते मध्यमस्वरम्॥ ३१॥
संस्कारक्रमसम्पन्नामद्भुतामविलम्बिताम्।
उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीम्॥ ३२॥

ननु वेदमात्राध्यायिना न किञ्चिद्राजमन्त्रादि ज्ञातुं शक्यं तत्राह, नूनमिति। कृत्स्नं पदं तदर्थस्वरूपनिर्णयोपयोगिन्यायसहितं व्याकरणबोध्यसाधुत्वस्यार्थघटितत्वात्। अनेन सर्वज्ञत्वं सूचितम्। तथा अवगो हेतुमाह, बह्विति॥ २९॥

इङ्गितैरप्यसौ विश्वासयोग्य इत्याह, न मुखे इति। दोषः संविदितो व्यवहारकाले इति शेषः॥ ३०॥

अथ वचनरचनासौष्ठवमाह, अविस्तरं नातिविस्तारमित्यर्थः। असन्दिग्धम् असन्दिग्धार्थमसन्दिग्धाक्षरञ्च। अविलम्बितम् अनेनास्खलद्गीत्वम्। अव्यथं न विद्यते श्रोतृश्रुतेर्व्यथा यस्मात्तादृशं तेनाश्रुतिकटुवर्णमित्यर्थः। उरस्थं मध्यमारूपेण। कण्ठगं वैखरीरूपेण कण्ठविवराच्छ्रोतृश्रोत्रं गतम्। अतएव मध्यमस्वरं नात्युच्चैर्नातिनीचैः॥ ३१॥

संस्कारक्रमसम्पन्नां संस्काराणां क्रमे क्रमेण जनने सम्पन्नां समर्थां

एवमुक्त्वा तु हनुमान् तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ।
वाक्यज्ञो वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किञ्चन ॥ २४ ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
प्रहृष्टवदनः श्रीमान् भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम् ॥ २५॥
सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमिहागतः ॥ २६ ॥
तमभ्यभाष सौमित्रे ! सुग्रीवसचिवं कपिम् ।
वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिन्दमम् ॥ २७ ॥
नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ।
नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम् ॥ २८ ॥

शुद्धवानरत्वमेव नेत्यपि बोधितम् । ईदृशं वित्तेति प्राक्तनेनान्वयः । ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तमेव सुग्रीवमेव कांक्षमाणस्येच्छत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तमभ्यभाष अभिभाषस्वेति यावत् । वाक्येति । वाक्यज्ञं वाक्यरचनाभिज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमभ्यभाषेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

विनयः प्रातिशाख्यादिज्ञानपूर्वकाभ्यासः ऋग्वेदविषये तद्धीनो यो न भवति तेन । एकैकानुवाकेऽनुवाकान्तरसांकर्य्येण तद्धारणस्य दुष्करत्वाद् यजुर्वेदधारणाहीनभिन्नेन । गायनविषयो हार्देर्दुर्ज्ञेयत्वात् सामवेदज्ञानहीनभिन्नेनैवं प्रभाषितुं शक्यं न तद्धीनेनेत्यर्थः । यथार्थो शेषे वा । यद्वा तद्धीनैरेवं प्रभाषितुं न शक्यम् अशक्यमित्यर्थः । तेनायं सर्वथा तज्ज्ञ इति नोपेक्षार्ह इति भावम् ॥ २८ ॥

महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषणौ ॥ १८ ॥
खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव ।
एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथ: ॥ १९ ॥
सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरपुङ्गव: ।
वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दु:खित: ॥ २० ॥
प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ।
राज्ञा वानरमुख्यानां हनुमान्नाम वानर: ॥ २१ ॥
युवाभ्यां स हि धर्मात्मा सुग्रीव: सख्यमिच्छति ।
तस्य मां सचिवं वित्त वानरं पवनात्मजम् ॥ २२ ॥
भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकारणात् ।
ऋष्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामचारिणम् ॥ २३ ॥

चित्रमनुलेपनं स्वर्णजलभूषणं यथोक्ते हेमभूषिते वज्रे यथा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

निर्मुक्तौ मुक्तकञ्चुकौ । कस्माद्वै कस्माद्धेतोर्नाभिभाषथः प्रत्युत्तरमिति शेषः ॥ १९ ॥

ननु कस्त्वं कस्य वा यस्यास्माभिः प्रत्युत्तरं देयं तत्राह, सुग्रीव इति । सुग्रीवस्याद्भुतत्वबोधनाय तत् स्तुतिपूर्वकमुक्तिः विनिकृतो निरस्त: ॥ २० ॥ २१ ॥

ननु त्वद्राज्ञाऽस्मत्समीपे प्रेरणं किमर्थं तत्राह, युवाभ्यामिति ॥२२॥ वानरराजसचिवस्य मानुषं रूपं कुतस्तत्राह, भिक्षुरूपेति । अनेन

प्रभया पर्वतेन्द्रोऽसौ युवयोरवभासितः ।
राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ ॥ ११ ॥
पद्मपत्त्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ ।
अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिहागतौ ॥ १२ ॥
यदृच्छयेव सम्प्राप्तौ चन्द्रसूर्य्यौ वसुन्धराम् ।
विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ ॥ १३ ॥
सिंहस्कन्धौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ ।
आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः ॥ १४ ॥
सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ।
उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् ॥ १५ ॥
ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम् ।
इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने ॥ १६ ॥
प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ।
सम्पूर्णाश्च शितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः ॥ १७ ॥
जीवितान्तकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ।

हस्तः शुण्डादण्डः ॥ १० ॥

राज्यार्हौ देवतुल्यौ देशं हित्वा कथमिहागताविव्यर्थः । आका
रतो महाराजत्वनिश्चयादेवमुक्तिः ॥ ११ ॥

देवलोकादिह भूतले आगताविव ॥ १२ ॥ १३ ॥

समदौ हृष्टौ गोवृषौ तरुणवृषभाविव ॥ १४ ॥ १५ ॥

राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ शंसितव्रतौ ॥ ५ ॥
देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ।
त्रासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः ॥ ६ ॥
पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ समन्ततः ।
इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तरस्विनौ ॥ ७ ॥
धैर्य्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ।
निश्वसन्तौ वरभुजौ पीड़यन्ताविमाः प्रजाः ॥ ८ ॥
सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ महाबलपराक्रमौ ।
शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ ॥ ९ ॥
श्रीमन्तौ रूपसम्पन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ।
हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ ॥ १० ॥

कामतः सुग्रीवोपदेशाविरुद्धस्वेच्छातः राजर्षी च देवौ च तत्प्रतिमौ ॥ ५ ॥

वरवर्णिनौ ब्रह्मचारिश्रेष्ठौ अन्यांश्च रक्षोऽसुरादीन् ॥ ६ ॥

समन्ततो वीक्षमाणौ किञ्चिदन्वेषमाणाविवेत्यर्थः । इमां नदीमिति । सरस्यपि विस्तृतत्वेन नदीत्वोपचारः इति केचित् नद्येवेत्यन्ये ॥ ७ ॥

शोभनो वर्णः आभा कान्तिश्च ययोस्तौ । निश्वसन्तौ किञ्चित् दुःखवशेनेति शेषः । इमा वन्या प्रजाः । पीडयन्तौ स्वरूपमात्रेण इति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तृतीयः सर्गः ।

वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः ।
पर्वतादृष्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ ॥ १ ॥
कपिरूपं परित्यज्य हनुमान् मारुतात्मजः ।
भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥
ततः स हनुमान् वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया ।
विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ॥ ३ ॥
आबभाषे च तौ वीरौ यथावत्प्रशशंस च ।
संपूज्य विधिवद्वीरौ हनुमान् वानरोत्तमः ॥ ४ ॥
उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ।

विज्ञाय तात्पर्यंतो ज्ञात्वा ॥ १ ॥

भिक्षुरूपं प्राकृततापसरूपम् । शठबुद्धितया अविश्वस्तबुद्धितया ॥ २ ॥

विनीतवत् विनीतयोग्यम् ॥ ३ ॥

यथावत्प्रशशंस । ननु मिथ्यास्तुतिरित्यर्थः । आबभाषे वक्तुमभिमुखी चकार सम्पूज्य वाचा प्रशस्य ॥ ४ ॥

महानुभावो हनुमान् ययौ तदा
स यत्र रामोऽतिबली सलक्ष्मणः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
द्वितीयः सर्गः ॥ २॥

रहितौ जानीहि ज्ञास्यसि तत्त्वेव तदभिमतं प्रयोजनं पृच्छ। उपसंहरति, व्याभाषितैरिति। दुष्टताऽदुष्टता चेति तत्त्वेन पदच्छेदः। ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि।
विश्वासयन् प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुन:पुन: ॥ २५ ॥
ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव!।
प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥ २६ ॥
शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम!।
व्याभाषितैर्वा रूपैर्वा विज्ञेयादुष्टतानयो: ॥ २७ ॥
इत्येवं कपिराजेन सन्दिष्टो मारुतात्मज:।
चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ;

तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य
कपि: सुभीतस्य दुरासदस्य।

विशेषैः रूपेण सौम्यासौम्याकारेण व्याभाषणेन तत्तत्प्रसङ्गे दीयमानोत्तरेण च ॥ २४ ॥

तयोर्मनुष्ययोर्यदि त्वयि समीपस्थिते प्रहृष्टमनसौ उत्तरप्रत्युत्तरादौ सन्तुष्टमनसौ तदा तयोरभिमुखं स्थित्वा ममैव प्रशंसाभिस्तद्बोधकवाक्यैरिङ्गितैर्मामकाभिप्रायबोधनैर्मयि तौ विश्वासयन् अस्य वनस्य प्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ। यद्वा ममैवाभिमुखं यथा तथा स्थित्वा प्रशंसाभिस्तयोः स्तुतिभिरिङ्गितैः स्वीयैस्तावात्मनि मयि च विश्वासयन् पृच्छेत्यन्वयः। स्वाभिमुखस्थितिकथनमन्याद्दृशवचनकथनसम्भावनया तन्निरासायेति बोध्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रश्नावसरं दर्शयति, शुद्धेति। यद्येतौ शुद्धात्मानावस्माासु द्वेष-

वालिप्रणिहिताविव शंकेऽहं पुरुषोत्तमौ।
राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥
अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छद्मचारिणः।
विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्त्यपि ॥ २२ ॥
कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शिनः।
भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥
तौ त्वया प्राकृतेनेव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम!।
इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४ ॥

तदेवाह, दीर्घेति ॥ २० ॥

ननु वनचारिणा वानरेण वालिना कुतोऽनयोः प्रवर्त्तना तत्राह, राजान इति। बहुमित्राः जात्यन्तरेष्वपि मित्रवन्तः। यथा दशरथो गृध्रराजेन मित्रवान्। एवं वालिनापि नरमैत्र्यं सम्भावितमिति भावः ॥ २१ ॥

नन्वथापि तापसाभ्यां कुतो भयं तत्राह, अरयश्चेति। यतस्ते छद्मचारिणोऽतो विज्ञेयाः यतश्च विश्वस्तानां वञ्चनया प्राप्तविश्वासानामरीणां स्वयमविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहारावकाशेषु प्रहरन्ति अतो विज्ञेया इत्यर्थः ॥ २२ ॥

उक्तमुपनयति, कृत्येष्विति। राजानो बहुदर्शिनः नानाविधवञ्चनोपायज्ञाः परहन्तारो भवन्ति। ते एते प्राकृतैः प्राकृतवेषैश्चारैर्ज्ञेयाः ज्ञातव्यान्तराशयाः ॥ २३ ॥

यत एवमतस्ताविति। प्राकृतेनेव उदासीनेनेव इङ्गितानां प्रकारै-

यस्मात्तव भयं सौम्य ! पूर्वजात्पापकर्मणः ।
स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् ॥ १६ ॥
अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवङ्गम ! ।
लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ ॥ १७ ॥
बुद्धिविज्ञानसम्पन्न इङ्गितैः सर्वमाचर ।
नह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८ ॥
सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ।
ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह ॥ १९ ॥
दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ ।
कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥

यस्माद्वालिनः ॥ १५ ॥

तदेवाहादराद्यस्मात्तवेति । पूर्वजाद्वालिनः इह पर्वते तस्मात्ते भयं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

शाखामृगत्वं बह्वचेष्टचपलचित्तमर्कटत्वम् । तदेवाह, लघुचित्ततयेति लघु चपलम् ॥ १७ ॥

ननु ततो भयाभावेऽपि तत्प्रेरिताद्भयं तत्राह, बुद्धीति । इङ्गितैरन्तराशयगमकैश्चेष्टाविशेषैर्बुद्ध्या निश्चयात्मकेन विज्ञानेन पारक्याशयज्ञानेन सम्पन्नः सन् तदुचितं सर्वमाचर । सर्वभूतानि निजशास्यप्रजाजातम् ॥ १८ ॥

नेदं भयं चापलमूलमित्याह, सुग्रीव इति ॥ १९ ॥

ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः ।
बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान् दुर्गमाश्रितान् ॥ १० ॥
आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम् ।
मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा ॥ ११ ॥
ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रे समाहिताः ।
सङ्गम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १२ ॥
ततस्तु भयसंत्रस्तं वालिकिल्बिषशङ्कितम् ।
उवाच हनुमान् वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः ॥ १३ ॥
संभ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान् ।
मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४ ॥
यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं विद्रुतो हरिपुङ्गव ! ।
तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५ ॥

उक्तमेव विवृणोति, एवमिति । उक्तरीत्या स्थितिगतिभयाभयसुखदुःखादावैकायनमेकमार्गं समानत्वं गताः गिरेः प्रागधिष्ठितगिरिशृङ्गाद्गिरिं तस्यैव शिखरान्तरं मृगत्रासादिकुर्वन्तो ययुर्गतवन्तः । ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सुग्रीवसचिवा हनुमदादयः ॥ १२ ॥

वालिकिल्बिषेण वालिप्रवर्त्तनया किल्बिषाद्वधाच्छङ्कितम् ॥ १३ ॥

संभ्रमस्त्वित्तक्षोभः वालिकृते वालिनिमित्तम् । सर्वैर्वानरैः मलयो मलयपर्यायो ऋष्यमूकः ॥ १४ ॥

ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥
एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम् ।
छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ॥ ६ ॥
ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ ।
जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७ ॥
ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम् ।
हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्य्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥
एवमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम् ।
प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराणि च ॥ ९ ॥

ततः विचारानन्तरं प्रस्थानेच्छया सचिवेभ्यः शशंस भयहेतुमिति-शेषः ॥ ५ ॥

तमेवाह, एताविति । छद्मना विश्वासार्थं ऋषिवेषेणेत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । अतो ज्ञात्वा प्रस्थातव्यमित्याशयः ॥ ६ ॥

ततः सुग्रीवोक्त्यनन्तरं सुग्रीवसचिवास्तौ परमधन्विनौ अतएव शङ्कास्पदौ दृष्ट्वा तस्मात् पूर्वमधिष्ठिताद्गिरितटादन्यत्तस्यैव गिरेः शिखरं जग्मुः सुग्रीवेण सहेति शेषः । अन्यं शिखरमिति पाठे पुंस्त्वमार्षम् ॥ ७ ॥

ते क्षिप्रं शिखरान्तरमभिक्रम्य प्राप्य यूथपर्षभं वानरश्रेष्ठं सुग्रीवं परिवार्य्योपतस्थिरे उपविष्टाः ॥ ८ ॥

द्वितीयः सर्गः।

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत्॥ १॥
उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन्।
न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद् देशे वानरपुङ्गवः॥ २॥
नैव चक्रे मनः स्थातुं वीक्ष्यमाणो महाबलौ।
कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह॥ ३॥
चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम्।
सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैस्तैर्वानरैः सह॥ ४॥

तदेव विस्तारयति, तौ त्विति॥ १॥
न व्यतिष्ठत न व्यवस्थितोऽभूत्॥ २॥
व्यवससाद विषसमभूत्॥ ३॥
अवस्थितिप्रस्थानयोर्गुरुलाघवं विमृश्य सचिवैः सह विचार्येत्यर्थः।
॥ ४॥

स तौ महात्मा गजमन्दगामी
शाखामृगस्तत्र चरन् चरन्तौ ।
दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम
चिन्तापरीतो भयभारभग्नः ॥ १२९ ॥

तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं
सदैव शाखामृगसेवितान्तम् ।
त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयोविजग्मु-
र्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ ॥ १३० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये किष्किन्धाकाण्डे
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

मपि नैव विचेष्ट च न चकार च । विश्रान्तिमत्तस्य बभूव चित्तमित्या-धुनिकपाठे तस्य सुग्रीवस्य चित्तं तद्दर्शनेन विश्रान्तिमङ्गयवद्-बभूवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

उक्तमेव विवृणोति, स ताविति । भयभारभग्नः भयभारेण भग्नोत्साहः ॥ १२९ ॥

तमाश्रमं मतङ्गशापाद्वालिना दुष्प्रवेशम् अतएव शरण्यं सेवितान्तं सेवितमध्यं सेवितप्रान्तं वा तौ दृष्ट्वा त्रस्ता हरयः वालिप्रेरितबुद्ध्या भीताः विजग्मुः गताः ॥ १३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः।
रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यां पारिप्लवद्रुमाम् ॥ १२५ ॥

निरीक्ष्यमाणः सहसा महात्मा
सर्वं वनं निर्झरकन्दरञ्च।
उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन
विचार्य्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥ १२६ ॥

तं मत्तमातङ्गविलासगामी
गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा।
स लक्ष्मणो राघवमिष्टचेष्टो
ररक्ष धर्म्मेण बलेन चैव ॥ १२७ ॥

तावृष्यमूकस्य समीपचारी
चरन् ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ।
शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी
वितत्रसे नैव विचेष्ट चेष्टम् ॥ १२८ ॥

अतिक्रामत्। अत्यक्रामत्। परिप्लवा वायुचञ्चलास्तीरद्रुमा यस्यां ताम् ॥ १२५ ॥

विचार्य्य लक्ष्मणेन किं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ १२६ ॥

धर्म्मेण संस्मरामेत्यादिनीतिरूपधर्मबोधनेन। बलेन गच्छति पातालमित्यादिस्वबलकथनेन च ॥ १२७ ॥

एवं वृत्तमनूद्य वर्त्तिष्यमाणं दर्शयति, ताविति। वितत्रसे वितत्रास। वाल्यानीतत्वशङ्कया त्रासः। इष्टमिष्टभोजनादिविषयचेष्टा-

अर्थो हि नष्टः कार्य्यार्थैरयत्ने नाधिगम्यते ॥ १२० ॥
उत्साहो बलवानार्य्य ! नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ १२१ ॥
उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ।
उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलप्स्याम जानकीम् ॥ १२२ ॥
त्यज्यतां कामवृत्तत्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः ।
महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ १२३ ॥
एवं सम्बोधितस्तेन शोकोपहतचेतनः ।
त्यज्य शोकञ्च मोहञ्च रामो धैर्य्यमुपागमत् ॥ १२४ ॥

स्वास्थ्यं धैर्य्यं स्वस्वभावरूपं नष्टः कार्य्याऽवश्यंसेव्योऽर्थो येषां तैः पुंभिः सोऽर्थो यत्ने यत्नाभावे सति नाधिगम्यते ॥ १२० ॥

अत उत्साह इति । बलवान् कार्य्यसाधनसमर्थः ॥ १२१ ॥

उत्साहमात्रम् । शत्रुसंहारे पौरुषम् ॥ १२२ ॥

कामवृत्तत्वं कामपरतन्त्रत्वं शोकं पृष्ठतः संन्यस्य । कामजशोकसेवने कामस्य हेतुत्वात् सेवनं पृष्ठतः कृत्वेत्यर्थः । महात्मानं रजस्तमोमलास्पृष्टचित्तं निरतिशयशौर्य्यधैर्य्यादिस्वभावचित्तञ्च कृतात्मानं श्रुतिस्मृत्यादिषु गुरुभिः शिक्षितस्वरूपं किं नावबुध्यसे । यद्यपीश्वरस्य लोकवद्धर्माधर्माश्रयं चित्तं नास्ति तथापि मायिकं तदनाश्रयं तदस्ति तत्स्वीकारे बाधकाभावात् ॥ १२३ ॥

एवं द्विचि वचनमात्रेण शुद्धसत्त्वप्रकृतिकत्वात् आरोपितशोकादि-सन्त्यज्य धैर्य्यमुपागमत् । मोहः कामजो मोहजश्च शोकः ॥ १२४ ॥

संस्तम्भ राम! भद्रन्ते मा शुचः पुरुषोत्तम!।
नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥ ११५ ॥
स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने।
अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ॥ १६ ॥
यदि गच्छति पातालं ततोऽभ्यधिकमेव वा।
सर्वथा रावणस्तात! न भविष्यति राघव! ॥ ११७ ॥
प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः।
ततो हास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ॥ ११८ ॥
यदि याति दितेर्गर्भं रावणः सह सीतया।
तत्राप्येनं हनिष्यामि न चेद्दास्यति मैथिलीम् ॥ ११९ ॥
स्वास्थ्यं भद्र भजस्वार्य्य! त्यज्यतां कृपणा मतिः।

संस्तम्भ शोकं निरुन्धीत्यर्थः। अकलुषात्मनामपीदृशानां शोकमनसां मतिर्मन्दा नेति न अपि तु मन्दैव ॥ ११५ ॥

अतः स्मृत्वेत्यादि। संयोगा विप्रयोगान्ता इति न्यायेन प्रियविषयेऽवश्यम्भावि वियोगदुःखं स्मृत्वा स्नेहं त्यज। विपक्षे बाधकमाह, अतिस्नेहेति। आर्द्रा जलसिक्तापि एवं शान्तमपि चित्तम् अतिस्नेहसंबन्धेन तद्वियोगजशोकदीपेन दीप्यतैवेति भावः ॥ ११६ ॥

ततोऽभ्यधिकं पातालादभ्यधिकं गुप्तदेशं न भविष्यति जीविष्यतीत्यर्थः ॥ ११७ ॥

तावत्प्रथमं प्रवृत्तिः वार्त्तावृत्तान्तः ॥ ११८ ॥

दितेरसुरमातुः ॥ ११९ ॥

अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मतिर्मम ॥ १०९ ॥
स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् ।
वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण ! ॥ ११० ॥
प्राप्य दुःखं वने श्यामा मां मन्मथविकर्षितम् ।
नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥ १११ ॥
किन्नु वक्ष्याम्ययोध्यायां कौशल्यां हि नृपात्मज ! ।
क्व सा स्नुषेति पृच्छन्तीं कथञ्चातिमनस्विनीम् ॥ ११२ ॥
गच्छ लक्ष्मण ! पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
नह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥ ११३ ॥
इति रामं महात्मानं विलपन्तमनाथवत् ।
उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ॥ ११४ ॥

अर्च्चिते पूजिते पद्मतुल्येऽर्च्चिषी यत्र तादृशम् ॥ १०९ ॥

स्मितेन ईषद्धास्येन विनोदवचनेनान्तरे मध्ये एव युतं नत्वोष्ठप्रदेशाद्बहिरिति पतिव्रतालक्षणसूचनम् । इदं पूर्ववर्णितमुखान्वयि कश्चित्तु प्रसन्नहास्यविशेषेण युतमिति वाक्यविशेषणमाह, गुणवत् प्रसादवत् । मधुरम् अपरुषाक्षरम् ॥ ११० ॥

वने दुःखं प्राप्यापि नष्टदुःखेव ॥ १११ ॥

क्व सा स्नुषा कथं किं प्रकारेति च पृच्छन्तीं किन्नु वक्ष्यामि यथा जातं वक्ष्यामि वा अन्यथा वोभयमपि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ ११२ ॥
॥ ११३ ॥

अव्ययमनपायार्थम् ॥ ॥ ११४ ॥

जीवेयं खलु सौमित्रे ! मया सह सुमध्यमा।
सेवेत यदि वैदेही पम्पायाः पवनं शुभम् ॥ १०३ ॥
पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम्।
धन्या लक्ष्मण ! सेवन्ते पम्पाया वनमारुतम् ॥ १०४ ॥
श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया।
कथं धारयति प्राणान् विवशा जनकात्मजा ॥ १०५ ॥
किन्नु वक्ष्यामि धर्मज्ञं राजानं सत्यवादिनम्।
जनकं पृष्टसीतन्तं कुशलं जनसंसदि ॥ १०६ ॥
यामामनुगता मन्दं पित्रा प्रस्थापितं वनम्।
सीता धर्मं समास्थाय क्व नु सा वर्तते प्रिया ॥ १०७ ॥
तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण ! धारये।
यामामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विहतचेतसम् ॥ १०८ ॥
तच्चार्वञ्चितपद्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम्।

स्वस्ति भवेदित्यस्यैव विवरणं जीवेयमिति। यदि सा मया सहैवं-भूतं पद्मानां सौगन्धिकानाञ्च गन्धवहं पवनं सेवेत तदा जीवेयमित्यन्वयः ॥ १०३ ॥

पम्पावनवायुं ये नायिकया सह सेवन्ते ते धन्या इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

विवशा शत्रुवशत्वात् ॥ १०५ ॥

पृष्टा सीता क्वेति येन तं किन्नु कुशलं वक्ष्यामि ॥ १०६ ॥

मन्दं मन्दभाग्यम् ॥ १०७ ॥

धारये प्राणानितिशेषः ॥ १०८ ॥

रमतो मेऽभवेच्चिन्ता न स्पृहान्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥
अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो विविधच्छदाः ।
काननेऽस्मिन् विना कान्तां चिन्तामुत्पादयन्ति मे ॥ ९७ ॥
पश्य शीतजलाञ्चेमां सौमित्रे! पुष्करायुताम् ।
चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम् ॥ ९८ ॥
प्लवैः क्रौञ्चैश्च संपूर्णां महामृगनिषेविताम् ।
अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्भिर्विहङ्गमैः ॥ ९९ ॥
दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः ।
श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम् ।
पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान् मृगान् ॥ १०० ॥
मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम् ।
व्यथयन्तीव मे चित्तं सञ्चरन्तस्ततस्ततः ॥ १०१ ॥
अस्मिन् सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणाकुले ।
पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम ॥ १०२ ॥

उक्तमेवानुरागातिशयेन पुनराह, नहीति । अन्येषु सुखान्तरेषु ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

इमां पम्पां पुष्करैरासमन्तादायुताम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

स्मृत्वा स्मारयित्वा दीपयन्तीवेत्यन्वयः ॥ १०० ॥

विरहीकृतं विरहितं कृतं पश्येत्यनुकर्षः । सञ्चरन्तः मृगीभिः सहिता मृगा इति शेषः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः सौमित्रे! प्रस्तराः कृताः॥ ९०॥
हिमान्ते पश्य सौमित्रे! वृक्षाणां पुष्पसम्भवम्।
पुष्पमासे हि तरवः सङ्घर्षादिव पुष्पिताः॥ ९१॥
आह्वयन्त इवान्योऽन्यं नगाः षट्पदनादिताः।
कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण!॥ ९२॥
एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम्।
रमते कान्तया सार्धं काममुद्दीपयन्निव॥ ९३॥
मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेतन्मनोहरम्।
स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः॥ ९४॥
यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि।
स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम!॥ ९५॥
नह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह।

विविधैस्तैः पुष्पैर्नगसानुषु विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः अतएव विविधाः प्रस्तराः शय्या कृता इत्युत्प्रेक्षा॥ ९०,

हिमान्ते शिशिरान्ते पुष्पमासे चैत्रे सङ्घर्षः स्पर्द्धा॥ ९१॥

नगा वृक्षाः विटपाः शाखाः कुसुमयुक्तशाखावन्त इत्यर्थः॥ ९२॥

उद्दीपयन्निव ममेति शेषः॥ ९३॥

मन्दाकिन्यास्तत्तटशपम्यायाः अतिशयोक्तिरत्र यत इदं मनोरमं अतो यज्जगति तस्या गुणा विख्याता एतत् स्थाने युक्तमित्यर्थः॥ ९४॥

वसेमहि तया सहेति शेषः। शक्राय शक्रपदप्राप्तये॥ ९५॥

वातविक्षिप्तविटपान् यथासन्नान् द्रुमानिमान् ॥ ८४ ॥
लताः समनुवर्त्तन्ते मत्ता इव वरस्त्रियः ।
पादपात्पादपं गच्छन् शैलात् शैलं वनाद्वनम् ॥ ८५ ॥
वाति नैकरसास्वादसम्मोदित इवानिलः ।
केचित्पर्य्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः ॥ ८६ ॥
केचिन् मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः ।
इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि ॥ ८७ ॥
रागरक्तो मधुकरः कुसुमेष्वेव लीयते ।
निलीय पुनरुत्पत्य सहसान्यत्र गच्छति ।
मधुलुब्धो मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ ॥ ८८ ॥
इयं कुसुमसङ्घातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता ।
स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ॥ ८९ ॥
विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु ।

तानेवोपमामुखेनोपपादयति, वातेति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

नैकरसास्वादसम्मोदित इव अनेकरसास्वादेन जातहर्ष इव ॥८६॥

मधुलिप्सया पुष्पात् पुष्पान्तरं गच्छन् उत्प्रेक्ष्यते। इदं मृष्टम् इति मृष्टं मधुरम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

स्वयं निपतितैः कुसुमसमूहैरुपस्तीर्णेयं भूमिः शयनप्रस्तरैः शयनार्थतल्पप्रस्तरणैरिव सुखाकृता सुखकरी सुखप्रियादानुलोम्य इति डाच् ॥ ८९ ॥

चिरिबिल्वा मधूकाश्च वञ्जुला बकुलास्तथा।
चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ ७८ ॥
पद्मकाश्चैव शोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः।
लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिञ्जराः ॥ ७९ ॥
अङ्कोलाश्च कुरण्टाश्च चूर्णकाः पारिभद्रकाः।
चूताः पाटलयश्चापि कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ ८० ॥
मुचुकुन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु।
केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः ॥ ८१ ॥
शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरबकास्तथा।
तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्यन्दनास्तथा ॥ ८२ ॥
हिन्तालास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः।
पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान् ॥ ८३ ॥
द्रुमान् पश्येह सौमित्रे! पम्पाया रुचिरान् बहून्।

वासन्ती हेमपुष्पिका ॥ ७७ ॥
चिरिबिल्वो नक्तमालः ॥ ७८ ॥
पद्मकाः गन्धवृक्षविशेषाः सिंहकेसराः पिञ्जरायैस्ते ॥ ७९ ॥
चूर्णकाः। शाल्मलीविशेषाः। पारिभद्रको मन्दारः ॥ ८० ॥
मुचुकुन्दा मुचिलिन्दा इति पाठान्तरम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
पुष्पिताः सन्तीति शेषः। तान् पश्येत्याह, पुष्पितानिति समासोक्त्यलङ्कारः ॥ ८३ ॥

सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ! ॥ ७१ ॥
पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः ।
निश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥
सौमित्रे ! पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुषु ।
पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभिताम् ॥ ७३ ॥
अधिकं शैलराजोऽयं धातुभिस्तु विभूषितः ।
विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितम् ॥ ७४ ॥
गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे ! सर्वतः सम्प्रपुष्पितैः ।
निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ॥ ७५ ॥
पम्पातीररुहाश्चेमे संसिक्ता मधुगन्धिनः ।
मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ॥ ७६ ॥
केतक्यः सिन्दुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ।
मातुलिङ्गाश्च पूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ॥ ७७ ॥

पद्मकोशस्य पलाशानि दलानि कामोद्दीपकान्यपि तन्नेत्रकोशाभ्यां तन्नेत्रपुटाभ्यां सदृशानीति मत्तुं दृष्टिर्मन्यत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

पद्मकेसरेत्यादिना शैत्यसौरभ्ये वृक्षान्तरेत्यादिना मान्द्यम् ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

किंशुकैः प्रदीप्ता इवेत्यन्वयः ॥ ७५ ॥

पम्पातीररुहास्तत्तीररुहाः संसिक्तास्तज्जलसेकेन वर्धिताः । मालती जातिः ॥ ७६ ॥

पवनाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेऽम्भसि।
पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण!॥ ६६॥
पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं प्रियपङ्कजाम्।
अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते॥ ६७॥
अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभाम्।
स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम्॥ ६८॥
शक्यो धारयितुं कामो भवेदभ्यागतो मया।
यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः॥ ६९॥
यानि स्म रमणीयानि तया सह भवन्ति मे।
तान्येवारमणीयानि जायन्ते मे तया विना॥ ७०॥
पद्मकोशपलाशानि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते।

चित्रप्रस्थानि चित्रप्रदेशानि वनान्तराणि यस्याः सा॥ ६५॥

पवनाहतवेगाभिः पवनाघातजनितवेगाभिः अम्भसि पङ्कजानि विराजन्त इत्यन्वयः॥ ६६॥

अपश्यतो मे आत्मने इति शेषः। यद्वा कर्तुः शेषत्वविवक्षायां मे इति षष्ठी॥ ६७॥

वामत्वं कौटिल्यं गतां वियुक्तां दुर्लभां अद्याप्राप्यां स्मारयिष्यति स्मारयतीत्यर्थः। चित्तवैकल्यबोधनद्वाराऽन्यथाप्रयोगो विरहपरिपोषाय॥ ६८॥

कामः कामकृततापः भूयोऽधिकम्॥ ६९॥

रमणीयानि भवन्ति स्म॥ ७०॥

अमी लक्ष्मण ! दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः ।
विभ्रमोत्सिक्तमनसः साङ्गरागा नरा इव ॥ ६० ॥
सौमित्रे ! पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु ।
किन्नरा नरशार्दूल ! विचरन्ति ततस्ततः ॥ ६१ ॥
इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण ! सर्वशः ।
नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्य्यवत् ॥ ६२ ॥
एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता ।
हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता ॥ ६३ ॥
जले तरुणसूर्य्याभैः षट्पदाहतकेसरैः ।
पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ६४ ॥
चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा ।
मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥ ६५ ॥

मदोद्धूतां मदेन स्खलन्तीम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

विभ्रमोत्सिक्तमनसः शृङ्गारोद्रिक्तचित्ताः ॥ ६० ॥

विचरन्ति किन्नरीभिः सहेति शेषः । स्वनायिका सहितनायकान्तरदर्शनमुद्दीपनम् ॥ ६१ ॥

नलिनान्यत्र रक्तकमलानि ॥ ६२ ॥

नीलोत्पलैरासमन्तायुता ॥ ६३ ॥

जले षट्पदाहतकेसरैः जले भ्रमरपातितपुष्पधूलिभिरभिसंवृता व्याप्ता शोभते ॥ ६४ ॥

एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः।
पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ॥ ५६ ॥
पश्य लक्ष्मण ! सन्नादं वने मदविवर्धनम्।
पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामवकूजताम् ॥ ५७ ॥
विक्षिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमञ्जरीम्।
षट्पदः सहसाभ्येति मदोद्धूतामिव प्रियाम् ॥ ५८ ॥
कामिनामयमत्यन्तमशोकः शोकवर्धनः।
स्तवकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥ ५९ ॥

त्याशयः। तदेव विवृणोति। विहगः सन् प्रतिहारकोऽपहारक इत्यर्थः। तु इदानीं तु स पक्षी तस्याः समीपं मां नेष्यतीत्यर्थः। कतकस्तु पक्षीप्रशब्दितस्तथेति विहगः प्रीतिकारक इति च प्राचीनः पाठः। असौ पक्षी तथातिसुखं यथा भवति तथा विहगः सन्नाकाशगः प्रशब्दितः नादं कृतवान् अस्य पूर्वमिति शेषः। तत्संयोगकाले इत्यर्थः। अथेदानीं तां विना तद्वियोगकालेऽन्यथेति शेषः दुःखनाद इत्यर्थः। अथ कश्चिच्छकुनमाह। पादपगतो वायसः प्रहृष्टं यथा कूजति एष विहग एवं नादविशिष्टो विहगो वायसो यत्र सीता तिष्ठति तत्र तस्याः प्रीतिकारकः अतिपीडाभावसूचकः मां तु माञ्च तस्याः समीपं तत्समीपगमनद्वारमुपनेष्यति उपस्थापयिष्यतीत्यर्थ इत्याह ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

पुनः कामपीडां नाटयति, पश्येति षड्भिरित्यर्थः। अवकूजतां शब्दं कुर्वताम् ॥ ५७ ॥

नूनं वसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५० ॥
दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम सम्परिवर्तते ।
नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥
मयि भावो हि वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः ।
ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२ ॥
एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः ।
तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम ॥ ५३ ॥
सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया ।
मारुतः स विना सीतां शोकसञ्जननो मम ॥ ५४ ॥
तां विनाथ विहङ्गोऽसौ पक्षी प्रणदितस्तदा ।
वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिकूजति ॥ ५५ ॥

सर्वथा तस्याः कामपीडया नाश एव प्राप्त इत्याह, श्यामेति ॥५०॥ तदेव विवृणोति । दृढमिति । साध्वी सीता मद्विरहं गता संप्राप्ता वसन्तसत्त्वेऽसत्त्वे वा सर्वथा वर्त्तयितुं जीवितुं नालं न समर्था ॥ ५१ ॥

एवं निश्चयकारणं परस्परानुरागसाम्यं दर्शयति मयि भाव इति । ॥ ५२ ॥

हिमवहोऽपि पावकप्रतिमोऽत्युष्ण इति विरोधाभासः ॥ ५३ ॥

यं वायुं सीतया सह स्थितिकाले सदा सुखं मन्ये इत्यन्वयः ॥५४॥

तदा सीतासंयोगकाले असौ वायसः पक्षी विहङ्गः आकाशगः सन् प्रणदितस्तेन च तद्वियोगं सूचितवानित्याशयः । अथ तां विना तद्वियोगावस्थायां पादपगतः प्रहृष्टमभिकूजति तेन तत्संयोगं सूचयती-

नदन्ति कामं शकुना मुदिताः सङ्घशः कलम्।
आह्वयन्त इवान्योऽन्यं कामोन्मादकरा मम॥ ४६॥
वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया।
नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा॥ ४७॥
नूनं न तु वसन्तस्तं देशं स्पृशति यत्र सा।
कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना॥ ४८॥
अथवा वर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया।
किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः॥ ४९॥
श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुभाषा च मे प्रिया।

उक्तस्यैव विवरणम्। पुष्पाणीत्यादि। अतिश्रिया रुचिराणीत्यन्वयः। मधुकरोत्करैर्मधुकरसमूहैः॥ ४५॥

आह्वयन्त इव नदन्तीत्यन्वयः॥ ४६॥

यदि सीतावासदेशेऽपि वसन्तोऽस्ति तदा मद्वदेव सापि शोचति सामग्र्याः समत्वात्॥ ४७॥

यद्यपि तत्र वसन्तो न भवेत् कदाचित्तथापि मया विना सा कथं वर्त्तयेत् जीवेत् मद्विरह एव तन्नाशे पर्याप्त इति भावः॥ ४८॥

अथवा वर्त्तते तत्र वसन्तस्तथापि परैः शत्रुभिः पीडिता यतः सा अतस्तस्या वसन्तः किं करिष्यति। परकृतपीडासत्त्वे कामपीडानवकाशादिति भावः इति प्राञ्चः। परे तु तत्र वसन्तो नास्त्येव तत्सत्त्वे मया विना सा कथं तत्र तिष्ठेत् आगतैव स्यादित्यर्थः। तदेव सूचयन्नाहाथवेति। परनिर्भर्त्सनवशान्नायातीत्याशय इत्याहुः॥ ४९॥

वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ।
मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया ॥ ४० ॥
तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ।
मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः ॥ ४१ ॥
पश्य लक्ष्मण ! संरागस्तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि ।
अधुना शिखिनी कामाद्भर्तारमभिवर्तते ॥ ४२ ॥
ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसम्भ्रमा ।
मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥ ४३ ॥
पश्य लक्ष्मण ! पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे ।
पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ॥ ४४ ॥
रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ।
निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥

अनुधावति नृत्यप्रसङ्गेनाग्रे गताम् ॥ ३९ ॥

रुतैरुपहसन्निव मामिति शेषः ॥ ४० ॥

यतो न हृता तस्मान्नृत्यतीत्यर्थः । विना सीतां विनाऽयं मम पुष्पमासे चैत्रे वासः सुदुःसहः अतिपीडाजनकत्वात् ॥ ४१ ॥

ननु एतावान् रागस्तवानुचितस्तत्राह, पश्येति । संरागोऽतिशयितो रागः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

वन्यानि पुष्पाणि मे सीतावियोगाद्भोगसाधनत्वाभावान्निष्फलानि भवन्ति ॥ ४४ ॥

अपश्यतस्तां वनितां पश्यतो रुचिरान् द्रुमान्॥ ३३॥
ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति।
अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयतीह मे॥ ३४॥
दृश्यमानो वसन्तश्च स्वेदसंसर्गदूषकः।
मां हि सा मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम्॥ ३५॥
सन्तापयति सौमित्रे! क्रूरश्चैत्रवनानिलः।
अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः॥ ३६॥
स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव।
शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्छिताः॥ ३७॥
मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः।
पश्य लक्ष्मण! नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति॥ ३८॥
शिखिनी मन्मथार्त्तैषा भर्तारं गिरिसानुनि।
तामेव मनसा रामां मयूरोऽप्यनुधावति॥ ३९॥

न चिरादिव इदानीमेव। अचिरादिवेति पाठान्तरम्॥ ३३॥
आत्मप्रभवः कामः। भूयस्त्वं वैपुल्यम्॥ ३४॥
स्वेदसंसर्गः कामविकारजः तेन दूषयति मलिनीकरोति तादृशः। यद्वा तं दूषयति नाशयति मलयानिलसंबन्धात् तादृशः चिन्ताशोकाभ्यां बलात् कृतं बलात् कृतपीडम्। चैत्रसंबन्धी वनानिलः॥ ३५॥ ३६॥
शिखिनीभिर्मयूरीभिः मदमूर्छिताः मत्ताः॥ ३७॥
अभिपरीतस्य व्याप्तस्य॥ ३८॥

अस्याः कूले प्रमुदिताः सङ्घशः शकुनास्त्विह ।
दात्यूहरतिविक्रन्दैः पुंस्कोकिलरुतैरपि ॥ २८ ॥
स्वनन्ति पादपाश्चेमे ममानङ्गप्रदीपकाः ।
अशोकस्तवकाङ्गारः षट्पदस्वननिस्वनः ॥ २९ ॥
मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ।
नहि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम् ॥ ३० ॥
अपश्यतो मे सौमित्रे ! जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ।
अयं हि रुचिरस्तस्याः कालो रुचिरकाननः ॥ ३१ ॥
कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ! ।
मन्मथायाससम्भूतो वसन्तगुणवर्धितः ॥ ३२ ॥
अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्न चिरादिव ।

तथा अस्या इह कूले शकुनास्च प्रमुदिताः सन्ति । दात्यूहानां रतिसंबन्धिनो विक्रन्दा दात्यूहरतिविक्रन्दाः तैः ॥ २८ ॥

अशोकस्तवकरूपा अङ्गारा यस्य । अग्नेः सशब्दत्वादाह षट्पदस्वन एव निस्वनो यस्य । पल्लवरूपा अर्चिषो यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥

अयं हीति । अयं कालो वसन्तकालस्तस्या मम दयिताया रुचिर इष्टः ॥ ३१ ॥

कोकिलैराकुलः सीम्नां वनसीम्नामन्तो मध्यप्रदेशो येन सः । मन्मथायासेन कामपीडया सम्भूतो जनितो वसन्तगुणैर्मन्दानिलपुष्पितकाननत्वादिरूपैर्वर्धितः प्रज्वलितः ॥ ३२ ॥

मां हि शोकसमाक्रान्तं सन्तापयति मन्मथः।
हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः॥ २३॥
एष दात्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे।
प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण!॥ २४॥
श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया।
मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत॥ २५॥
एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः।
वृक्षगुल्मलताः पश्य सम्पतन्ति समन्ततः॥ २६॥
विमिश्रा विहगाः पुम्भिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः।
भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे! मधुरस्वराः॥ २७॥

कर्णिकारः पीतपुष्प इत्यनेन ज्ञायते॥ २१॥ २२॥

हृष्टं यथा तथा प्रवदमानः कोकिलो मां समाह्वयति स्पर्धयेवेत्यर्थः॥ २३॥

दात्यूहको जलकुक्कुटः हृष्टः कामावेशेन वननिर्झरे वनमध्यगे प्रस्रवणे॥ २४॥

मामाहूय प्रदर्शनार्थमिति शेषः। परममतिशयेन॥ २५॥

पतगाः कर्त्तारः। वृक्षादीन् कर्मणः सम्पतन्ति पश्य॥ २६॥

पुंभिर्विहगैर्विमिश्राः संबद्धाः आत्मव्यूहेषु स्वस्वजातिसमूहेषु अभिनन्दिताः प्राप्तानन्दाः भृङ्गराजप्रमुदिताः प्रमुदितभृङ्गराजा इव मधुरस्वनाः अस्याः कूले सन्तीति शेषः। यद्वा भृङ्गराजसंबन्धेन प्रमुदिता मधुरस्वरा भृंगयस्यात्र सन्तीति शेषः॥ २७॥

अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥ १६ ॥
स एव सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ।
गंधमभ्यवहन् पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥ १७ ॥
अमी पवनविक्षिप्ता विनदन्तीव पादपाः ।
षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगंधिषु ॥ १८ ॥
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः ।
संसक्तशिखराः शैला विराजन्ति महाद्रुमैः ॥ १९ ॥
पुष्पसंच्छन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः ।
अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २० ॥
सुपुष्पितांस्तु पश्यैतान् कर्णिकारान् समन्ततः ।
हाटकप्रतिसंच्छन्नान् नरान् पीताम्बरानिव ॥ २१ ॥
अयं वसन्तः सौमित्रे ! नानाविहगनादितः ।
सीतया विप्रहीणस्य शोकसन्दीपनो मम ॥ २२ ॥

गन्धमभ्यवहन् वातीति संबन्धः ॥ १७ ॥

अनुकूजद्भिः षट्पदैर्विनदन्तीव ॥ १८ ॥

संसक्तशिखराः सम्पन्नशेखरा इवेत्यर्थ इति कतकः । गिरिप्रस्थेषूत्पन्नैर्द्रुमैः शैलाः संबद्धाग्रभागा इत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १९ ॥

पुष्पैः संच्छन्नाः शिखराः शाखाग्रभागा येषाम् । मारुतकृतोत्क्षेपणेन चालनेन चञ्चलाः मधुकररूपउत्तंसश्चूडा येषां ते । प्रगीता इव प्रारब्धनृत्यगीता इवेत्यर्थः ॥ २० ॥

सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षन्तोयमुचामिव ॥ ११ ॥
प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ।
वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥ १२ ॥
पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ।
कुसुमैः पश्य सौमित्रे ! क्रीड़तीव समन्ततः ॥ १३ ॥
विक्षिपन् विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः ।
मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥
मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् ।
शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥
तेन विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः ।

प्रस्तरेषु समशिलातलेषु ॥ १२ ॥ १३ ॥

कुसुमोत्कटाः बहुकुसुमाः । कुसुमोत्कचा इति पाठे कुसुमैरुद्भूतकचाः सञ्जातकेशा इवेत्यर्थ इति कतकः । तादृशीः शाखा विक्षिपन् चालयन् मारुतश्चलितस्थानैः तत्तत्कुसुमस्थानतश्चलितैराहितभ्रमरादिरयम् । षट्पदैरनुगीयते पुष्पं हरन्मारुतोऽनुसृत्य गीयते इत्यर्थः ॥१४॥

मत्तेति । अत्र वायोर्गानकर्तृत्वेन नर्त्तकाचार्यसाधर्म्यमुच्यते । मत्तकोकिलकृतैः सन्नादैर्मृदङ्गादिध्वनिभिः नर्त्तयन्निव नृत्यं शिक्षयन्निव । शैलकन्दरनिष्क्रान्तः तन्निष्क्रमकाले ध्वनियुतत्वात् प्रगीतवानिव ॥ १५ ॥

तेन मन्दत्वादिगुणवता विक्षिपता वृक्षान् चालयता ग्रथिताः कृतग्रथना इव ॥ १६ ॥

नलिनैरपि संछन्ना ह्यत्यर्थशुभदर्शना ।
सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥
अधिकं प्रविभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम् ।
द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ॥ ८ ॥
पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः ।
लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥
सुखानिलोऽयं सौमित्रे! कालः प्रचुरमन्मथः ।
गंधवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥
पश्य रूपाणि सौमित्रे! वनानां पुष्पशालिनाम् ।

एवं शोकार्त्तस्यापि शोभते सुखावहा वर्त्तते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

व्यालाः श्वापदाः ॥ ७ ॥

नीलानुबद्धं पीतं नीलपीतं शाद्वलं हरितप्रदेशः परिस्तोमैः कुथैरर्पितं युक्तम् । परिस्तोमः कुथोद्वयोः । द्रुमाणामुच्छ्रितैरिति पाठे उच्छ्रितैरुच्छ्रितगन्धैः । यद्वा परिस्तोमैः परिस्तोमभूतैः राशीभूतैरिव स्थितैः पुष्पैरर्पितं युक्तम् ॥ ८ ॥

शिखराणि द्रुमाग्राणि उपगूढानि व्याप्तानि सर्वतः सर्वावच्छेदेन ॥ ९ ॥

अयं कालो वसन्तः प्रचुरमन्मथः कामोद्दीपकः अतएव गन्धवान् कामोद्दीपनेन गन्धवान् । गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति । सुरभिर्मासो मधुमासः । जातानि पुष्पफलानि यत्र तादृक् द्रुमः ॥ १० ॥ ११ ॥

तत्र दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे।
स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
सौमित्रे ! शोभते पम्पा वैदूर्य्यविमलोदका।
फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३ ॥
सौमित्रे ! पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम्।
यत्र राजन्ति शैला वा द्रुमाः सशिखरा इव ॥ ४ ॥
मां तु शोकाभिसन्तप्तमाधयः पीड़यन्ति वै।
भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५ ॥
शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना।
व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ६ ॥

तां पम्पां दृष्ट्वा तज्जन्यहर्षात्तस्येन्द्रियाणि चकम्पिरे उद्भिन्नविकाराणीवाभूवन्। कामवशमापन्न इव ॥ २ ॥

वैदूर्यरत्नतत्प्रभावन्निर्मलोदका पम्पा तदाख्यसरोवरावच्छिन्ना पम्पा नदी। तज्जलस्योपाधिकश्यामत्वप्रतिभासात् वैदूर्यप्रभासादृश्यम्। उपाधिमाह, फुल्लेति। द्रुमादिच्छायक्षा तथाभानम् ॥ ३ ॥

पम्पायाः काननं तत्परिसरवर्त्तिकाननम्। यत्र कानने सशिखरा इव उन्नताग्रशाखाभिः सशृङ्गा इव द्रुमाः शैला वा शैला इव राजन्ति ॥ ४ ॥

शोकाभिसन्तप्तं राज्यभ्रंशसीतावियोगादिना शोकतप्तं आधयः पीडयन्तीत्युक्तं तानाधीनाह, भरतस्येति। दुःखेन जटावल्कलादिदुःखस्मरणेन ॥ ५ ॥

रामायणम्।

किष्किन्धाकाण्डम्।

प्रथमः सर्गः।

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम्।
रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः॥ १॥

सुग्रीवस्यावनन्तुर्यंत्र इन्द्रसूनोश्च मर्दनम्।
मारुतेर्मुद्रिकादानं कृतं येन स मे गतिः॥ १॥

स विराधादिवधेन प्रसिद्धपराक्रमः पम्पादर्शनोद्दीपितकामो वा। तां सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकसमीपगतां पुष्करिणीं पम्पानद्यन्तरगतं पम्पाख्यं मतङ्गाख्यं वा सरोविशेषम्। विललाप पर्यदेवयत्॥ १॥

LIBRARY
SEP [illegible]
UNIVERSITY OF TORONTO

PK
3651
A2
1869
V. 3.

रामायणम्।

Rāmāyaṇam

किष्किन्धाकाण्डम्।

म ह र्षि वा ल्मी कि प्र णी त म्।

Valmiki

रामानुज-कृत-टीका-समेतम्।

श्रीयुक्त द्वारकानाथभञ्जमहानुभावस्याभ्यनुज्ञया

श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्य्येण

संशोधितं, प्रकाशितञ्च।

कलिकाताराजधान्यां

वाल्मीकियन्त्रे

श्रीकालीकिङ्कर चक्रवर्त्तिना मुद्रितम्।

शकाब्दाः १७९९।

3 1761 09879278 1